

SRI VANI VILAS SASTRA SERIES No. 1.

ADHVARA MIMAMSA
KUTUHALA
2 2 2 VRIITI

OF
SRI VASUDEVA DIKSHITA

EDITED BY
S KUPPUSWAMY SASTRICAL M A,
Principal Madras Sanskrit College

WITH THE CO-OPERATION OF

Professors Brahmavari R CHANDRASEKHARA SASTRICAL
and Brahmavari P. V. PANCHAPAGESA SASTRICAL,

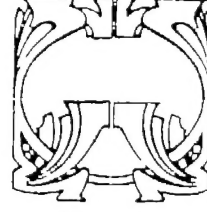
VOL I

SRI VANI VILAS PRESS
— SRIRANGAM —

अध्वरमीमांसा २ २ २

कुतूहलवृत्तिः

श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता

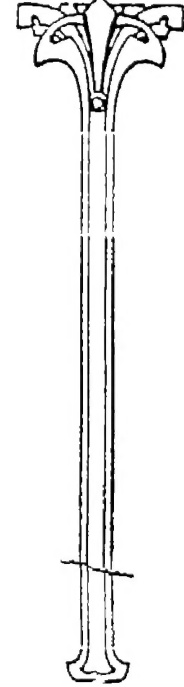
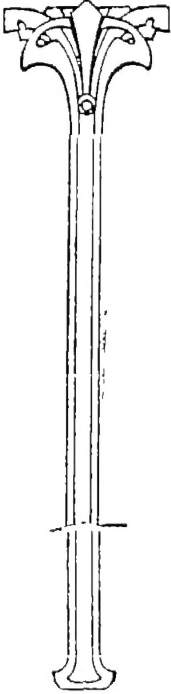
मैलापुरस्थगीर्वाणमहापाठशालाध्यक्षेण
एम्. कुप्पुस्वामिशस्त्रिणा

सह

तत्पाठशालाध्यापकाभ्या

आर्. चन्द्रशेखरशस्त्रिणा
पि. वि. पञ्चापगेशशस्त्रिणा च
संशोधिता ।

(प्रथमोऽध्यायः ।)

. . . श्रीरक्ष . . .
श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये
संयुक्ता

ADHVARA MIMAMSA
KUTUHALA VRITTI

EDITED BY

S. KUPPUSWAMY SASTRIGAL M. A.,

Principal, Madras Sanskrit College

WITH THE CO-OPERATION OF

Professors Brahmasri R. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL

and Brahmasri P. V. PANCHAPAGESA SASTRIGAL

TIME was when the intellectual activity among the Indian Pandits was so great that in spite of the absolute scarcity of the modern facilities, literary, scientific and philosophical works were abundantly produced and widely circulated from one end of India to the other within incredibly short periods. But circumstances have now changed so much that a true lover of Indian Literature has to witness with bleeding heart the pitiable sight of many literary, scientific and philosophical monuments huddled together either in the sacred corner of a Pandit's habitation or in the innermost recesses of an Oriental Palace, eventually to become a prey to moths and white ants. Such is the plight of many a manuscript, in spite of the not inconsiderable attempts that are being made by several lovers of truth both in the East and in the West at the construction of something like a historical and scientific edifice at once magnificent and consistent, out of the mass of Sanskrit Literature, philosophical and religious, which has handed down untarnished all the different phases of the subtle workings of the Hindu mind through the ravages of time and changing circumstances. The Indian Philosophy is the most important part of the Literature of India and of Universal Philosophy. It is only in a country like India that such a rich development of philosophical thought as we can watch in the six systems of Philosophy could have taken place. A study of these six systems, otherwise known as Shad Darsanas, is very important, not only in the eyes of Sanskrit scholars but of all who wish to become acquainted with all the solutions which the most highly gifted races of mankind have proposed for the eternal riddles of the world. As Mr. Muller says, the Indian philosophers can certainly claim a place among the Valhalla of the real philosophers and the time will surely come when no one can claim the name of a philosopher who is not acquainted at least with two prominent systems of the ancient Indian Philosophy. Of these six different systems the only one that can be said to be now living is the Vedanta or Uttara Mimamsa in its several branches. The Purva Mimamsa is still studied in Southern India but not much in other parts. As for the other systems they are almost neglected. The founder of the Purva Mimamsa school is Jaimini who undertook to reduce to a system the Karma Kanda of the Vedas. The Sutras of Jaimini are now almost forgotten and hitherto there has not been sufficient facility for getting at the real purport of his words. So, with great pleasure we publish this Kutuhala Vritti of Vasudeva Dikshita which, combining in itself the dialectic features of the Mimamsa Darsana and a faithful interpretation of Jaimini's utterances, cannot fail to commend itself to all Shastric Scholars and lovers of our ancient lore.

The present edition is based upon a collation of the following Mss —

1 A Ms prepared for the Madras Sanskrit College Library from two Mss in the Madras Government Oriental Mss Library, kindly placed at our disposal by the authorities of the said College. This Ms is marked ॐ

2 A Ms kindly placed at our disposal by Mr. Aiyaswamy Sastrigal, Sub-Magistrate of Paramakudy and a near kinsman of the author of this work. This is marked अ

3 A Ms from the house of the well-known Tatachariyars of Srirangam, kindly placed at our disposal by Mr. M. S. Paghunatha Tatachariyar. This is marked ग •

4 A Ms from the Travancore Palace Library, kindly placed at our disposal by H. H. Kerala Varma, C. S. I., F. M. U., M. P. A. S., F. R. H. S., Valia Kottamparam of Trivandrum. This is marked घ

We take this opportunity to heartily thank the above mentioned gentlemen for the kindness with which they have allowed us the use of their manuscripts.

The special features of this edition are

1 *An Alphabetical list of the several quotations occurring in the text with their sources identified. This list will be found in each Sanchika for the quotations found in that Sanchika alone. When the work itself is completed an exhaustive index of quotations with full references incorporating all these monthly lists will be given, as also a full index of the Mimamsa Sutras and Adhikaranas, of the authors referred to in the body of the work and of any other particulars that have to be necessarily noted.*

2 *A faithful representation of the various readings. The reading which is considered to be the best is incorporated in the text itself while the others are noted in the footnotes.*

3 *A careful summary of each Adhikarana. This summary is prepared with great care and is sure to be found very useful. The pages of this summary are numbered separately so that they may be collected together when the work is bound.*

4 *On the completion of the whole work will be given an elaborate introduction reviewing as perfectly as possible the Mimamsa Darshana in general and Kutuhala Vritti in particular.*

When we first proposed the publication of this mammoth work the enlightened and public spirited committee of the Madras Sanskrit College were kind enough to permit Mr. S. Kuppaswamy Sastrigal M. A., the Principal of the said College to undertake the editorial work of this Publication with two other Professors Brahmasri R. Chandrasekhara Sastrigal and Brahmasri P. V. Panchapagesa Sastrigal. Thus our heartfelt thanks are due not only to the Madras Sanskrit College Committee but also to these learned editors for their noble labour of love. We would be failing in our duty if we do not acknowledge the services rendered by Pandits S. Subrahmanya Sastrigal and R. V. Krishnamachariar in the matter of the preparation of the copy for the Press and the correction of the proofs. Their innate love of Sanskrit Literature has made one and all of these learned scholars to work for this publication and truly illustrate the Lord's saying "Work for Work's sake."

In conclusion we would feel amply rewarded if the publication of this work leads to a more general study of the Purva Mimamsa and to a greater appreciation of the rich mine of Indian thought by all the scholars throughout the world.

SRIRANGAM, }

27—7—1907

J. H. Balasubrahmanyam

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिसारसंग्रहः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ विधयेवावस्मृतिनामरूपचतुर्लक्षणीलक्षणस्य प्रथमाध्यायस्य तर्कपादाख्यः प्रथमः पादः ।

१. धर्माधर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ तत्र, अर्थज्ञानस्य अध्ययनविधिभाव्यत्वाश्रयणेन अनुमानेन तदर्थमध्ययनस्य प्राप्तत्वेन च तस्य प्रयोजनत्वायोगात्, पाक्षिकाध्ययननियमस्य च नियमादष्टानुपयोगेन अनुपपत्तेः, अर्थात् स्नायादिति स्मृतिविरोधात्, स्वर्गस्य विश्वजिज्ञासेन भाव्यत्वोपपत्तेश्च प्रयोजनविपर्यायभावेन, प्रामाण्यानवधारणेन च स्वाध्यायविधेः शास्त्रारम्भेऽप्रयोजकत्वमाशङ्क्य, असत्यव्ययननियमविधौ अधिकारिनियमालाभादत्रैवर्णिकस्याप्याधिकारापत्त्या, अध्ययननियमादृष्टस्य च अवघातादष्टवत् विविधलादेव सर्व-
कृत्वपूर्वेषूपयोगस्य कल्पनेन अनारम्भाभावान्स्याध्ययनस्य क्रतुविध्याक्षिप्तार्थज्ञाने उपयोगसमवेत च स्वाध्याय-
विधेर्नियमत्वमुपपाद्य, उक्तस्मृतिविरोधे च व्यप. पूर्वकालिकत्वमात्रपरतया परिहृत्य विचारमन्तरा निर्ण-
यासभवात् शास्त्रारम्भर्णायमिति व्यवस्थाप्यते ॥

२. धर्माधर्मस्वरूपलक्षणाधिकरणम् ॥ तत्र, धर्माधर्मयोर्लौकिकाकारहीनयो लक्षणप्रमाणा-
सभवात् तद्विचारस्याशक्यत्वाशङ्का स्वर्गादिसाधनताख्यस्य चोदनागम्यस्य आकारस्य सत्त्वात् लक्षणं सूच-
मिति परिहृता । अस्मिन् सूत्रे अर्थपदं हिमादीना धर्म-ववारकं श्येनाद्यभिचारवारकं वेति मतभेदमनुरूप-
श्येनादीना धर्मत्वतदभावो निरूप्य अन्य सूत्रस्य धर्माधर्मोभयलक्षणता अभिचारस्याधर्मत्व च स्पष्टतत्वेन
वर्ण्यते ॥

३. प्रमाणपरीक्षाधिकरणम् ॥

४. प्रत्यक्षादीनां धर्मे अप्रमाणताधिकरणम् ॥ तत्र, यागादिक्रियारूपो धर्मः प्रत्यक्ष, जगद्वैचि-
त्र्यानुपपत्तिकल्पितश्चायमनुमानार्थापत्यन्यतरगम्य इति न चोदनैकगम्यत्व धर्मस्येति प्राप्ते, अभिधीयते— अलौकिक-
स्य धर्मस्य प्रत्यक्षाविपयत्वात्, योगिप्रत्यक्षस्य च चोदनार्थानानुष्ठानार्थानत्वात्, विशिष्य धर्माधर्मविवेचने च
अनुमानार्थापत्योरस्यातन्त्र्यात् चोदनेन शर्णमिति ॥

५. चोदनाया धर्मे प्रामाण्याधिकरणम् ॥ तत्र, शक्तिग्रहमापेक्षया चोदनाया अप्रवृत्ते, सवादानाभावात्, शब्दत्वेन वेदस्यापि पोरुषेयत्वात्, चोदना न धर्मे प्रमाणमिति शब्दार्थसम्बन्धस्य आपत्तिकत्वात्, तज्ज्ञानस्योपदेशिकत्वात्, अज्ञातज्ञापकत्वे सति भ्रमसंशयान्यज्ञान त्रिविधपुरुषानुप्रवेशाभावात्, सवादस्यापि सम्भवात्, स्वतः प्रामाण्ये सवादानपक्षत्वाच्च चोदनाया निर्वोधेति सम्भाष्यते । तार्किकप्रमालक्षणं प्रतिक्षिप्य यामार्थ्ये सति अनभिगताभिरगन्तृत्वमेव तद्विपश्यन् कालस्य ऐन्द्रियकत्वाभ्युपगमेन तदनभ्युपगमेऽपि धारणादिकज्ञानव्यक्तेरकत्वेन तत्त्ववदे दोः स्वसमानविषयकज्ञानानपेक्षात्पत्तिकज्ञानस्य प्रमात्वमिति सर्वमप्रतिपक्षं परिहारः क्रियते । त्रैकिकस्य गौणं प्रमात्वम्, वाक्यानां ब्राह्मणार्थो यथा नास्तीति वार्तिकानुरोधेन पदार्थेषु अप्रामाण्यम्, तदभावयोः स्वतस्त्वपरतस्त्वे च विचार्यन्ते ॥

६. शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥ अत्र, प्रतिबन्धकनिरासेन संस्कारविशेषाधानेन वा प्रज्ञत्वकल्पनाया अयोगात्, प्रयत्नोत्तरकाले दर्शनस्य प्रयत्नजन्य-व्यप्रमापकत्वात्, अस्थिरत्वात्, शब्दव्यवहारात्, प्राण्यन्तरे पुरापदुपलम्भात्, विक्रियमाणत्वात्, उच्चारयितृवाहुत्वेन अवप्रवृत्तयकृतमहत् अनित्यः शब्दः इति पूर्वपक्षः । अत्र सिद्धान्तवादे, प्रयत्नोत्तरकालदर्शनस्य अभिव्यङ्ग्यत्वपक्षेऽप्यविरोधयिनोऽपि शब्दस्य अभिव्यङ्ग्यकाभावेनादर्शानोपपत्तेः, अधिष्ठानभेदेन संस्कारव्यवस्थायां संस्कारविशेषाधाने अभिव्यङ्ग्यत्वोपपत्तेः, उपलब्धिवस्वरूपदृष्टपर्यवसायिसंस्कारस्थले बहिर्गन्तव्यत्वापसवलभ्य संस्कार्यपेक्षत्वेन देह किञ्चित्करत्वापादनस्यायोगात्, विवक्षणासामर्थ्यानां स्वनीनामभिव्यङ्ग्यकत्वकल्पनं व्यवस्थापपत्तेः, व्यवहारस्य उच्चारणविषयत्वेनोपपत्तेः, आदित्यवर्णापत्यसम्भवाच्च न अनित्यः शब्दः । व्यन्युत्पत्तिर्न प्रयाणा ससर्गभ्रमात् प्राच्याम् एतावदन्तराले शब्द इत्यादिप्रत्ययो भवति । स्वनीना इत्यव्यवयवगुणत्वशान्त्रदीपिकाया प्रदर्शितः । वायुसंयोगविभागानामेव व्यङ्ग्यकत्वमिति भाष्यमतम् । त्वन्यात्मकस्य शब्दस्य गुणत्वं प्रतिक्षिप्य वायुगुणत्वमुपपाद्यते । वर्णानां गुणत्वसाधकानुमानं निरस्य तपामनित्यत्वसाधकाः सत्यप्रतिपक्षतत्वं प्रतिपक्षानुमानसाधकप्रत्यनुमानयोर्निर्गमपूर्वकमुपपाद्य, अनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोधश्च द्रव्यत्वसाध्यते । उदात्तत्वादप्रतीतिर्भूतिविषया । दवि अत्रेयतः द्रव्यत्रयस्यान्यत्वात् निश्क्रियते व्याकरणस्य साधुतामात्रज्ञापकत्वमिति भाष्यादिषु विन्तरः । वक्तृयहुत्वाद्वादवृद्ध्या शब्दो महानिति उच्चारितशब्दादर्थं प्रत्येमीत्यनुभवात्, तद्विन्न शक्तिग्रहाभावात्, शब्दस्याकृतिवचनत्वात्, एकशब्दो वृत्तौ शब्दवहुत्वाप्रतीतिः, समवाय्यादिकारणानपेक्षत्वात्, वाच्यवयवसंयोगानुपलम्भेन वायुकारणकत्वाच्च वैदिकलिङ्गदर्शनाच्च नित्यः शब्दः— इति निर्णयते ॥

७. वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणम् ॥ तत्र, पदानां तत्समूहस्य पदार्थानां वा धर्मबोधकत्वाद्योदना न धर्मे प्रमाणमिति सशये, वाक्यार्थरूपधर्मबोधस्य पदार्थमूलकत्वेन समलकत्वाद्विहीतग्राहिलोकिकदपुरुषानपेक्षणाच्च धर्मे चोदना प्रमाणमेवेति परिहारः ॥

८. वेदापोरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ वेदानां कटादिभिः समाख्यायमानत्वात्, तस्य च प्रवचनसत्त्वायोगात् अनित्यपदार्थदर्शनाच्च ते पोरुषेया इति पूर्वपक्षस्यैवा वेदाभ्ययनस्याधुनिकाभ्ययनवद

पूर्वकत्वात्, समाख्यायाः प्रवचनातिशयनिमित्तकत्वेनाप्युपपत्तेः, यत्रादीनां प्रवाहनिवृत्तया च वेदानामपौरुषे-
यत्वमिति सिद्धान्तते । गावो वेत्यादीनां प्रशसादारा कर्मसु विनियोगः । पौरुषेयत्वानुमाने साध्यं दुर्निरूपम् ।
प्रसङ्गतोऽन्यपराणामपि प्राप्तिविरोधयोगभावे स्वापे प्रामाण्यं निरूप्यते । देवतानां वज्रहस्तादिवाक्यप्रमितविग्रहा-
दिकस्य यद्वाच्यकारैरुत्पन्नं निराकरणं तस्य प्रोडिवादत्वोक्तिः । आसप्रणीतत्वसाधकानुमाननिर्गमपुर्वकमपौरुषेयत्व
प्रमाप्यते ॥

बोधकत्वात्, सप्रयोजनत्वात् निरूप्यत्वाच्च चोदना धर्मे प्रमाणमिति
प्रथमपादार्थसंग्रहः ॥

द्वितीयः पादः ॥

१. अर्थवादाधिकरणम् ॥ अस्मिन्पादे अर्थवादमन्त्रभागयोर्विशिष्यं प्रामाण्यं वर्ण्यते । अथवादा,
कचिद्धमं प्रमिते न वेति सशये अर्थवादज्ञानं लाकिकवाक्यसदृशं प्रमादाद्विदवाक्यसदृशं पृथग्मानं न धर्मे
प्रमाणं भावनाप्रमापकत्वाभावात्, वाक्यादिदेवतासमर्पकत्वेन क्षेपित्वादिगुणसमर्पकत्वेन विवेकस्तुतिसमर्प-
कत्वेन वा विध्यनन्तर्भावात्, निरर्थवादस्यलेऽपि इष्टसाधनतायुक्तैः, तत्र तत्र शान्तं (विधिः) प्रत्यक्षशास्त्रिकदेश-
(अर्थवादान्तरं) विरोधैर्यथाभूतार्थप्रमितेराजनकत्वात्, कचिद्वाधितफलप्रतिपादनात्, कचिदितरेषां कर्मणा-
मानर्थक्यप्रसङ्गात्, कचिदप्रसक्तप्रतिषेधात्, कचिदनिवृत्तपदार्थप्रतिपादनाच्चेति पूर्वपक्षः । अर्थवादा विन्येकदेशा-
न्युः, स्तुत्यपेक्षेण विधिना समूय निशिष्टेकार्थप्रतिपादनादिति सिद्धान्तः । अत्र लिङ्गयोः निरूप्यते । शब्दार्थभाव-
नयोः प्रवृत्तिनिमित्तमशत्रयं चोपपाद्यते । विध्ययैकदेशवत्त्वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञापने अर्थवादा उपयुज्यन्ते ।
स्वाध्यायविषयेवेदत्वावच्छेदेन प्रयोजनवद्विषयत्वाक्षेपकत्वात्तद्वलेनार्थवादानां विध्यपेक्षितप्राशस्त्ये लक्षणा । सा चार्थ-
वादपदसमुदाये सिध्यति । अत्र भाष्यवार्तिकचूडामणिदीक्षितयोरसमतिः । विध्यर्थवादयोः पदेकवाक्यता वाक्यैकत्वा-
क्यतेति मतभेदः निरूप्य निरर्थवादस्यले विधीनामेव शक्तिद्वयं कल्प्यते । अर्थवादाः साप्रदायिकत्वाच्च वेदेषु प्रमादप-
दिताः । स्तेन मन इत्यादौ वाक्याविवक्षया उपपत्तिः । आपो वै ज्ञान्ता इत्यादिषु विधेयस्तुत्यभेदेऽपि गुणवादत्वा-
दुपपत्तिः । स्तेन मन इत्यादिषु स्तेनादिशब्दे प्रच्छन्नत्वाविवक्षया धूम एवान्तेरित्यादिष्वनुवर्तमानदृशशब्द-
प्रतीतदृग्भूयस्त्वावगमात्समृष्टशोभमन्त्रस्तुतिपरत्वकल्पनेन, न चैतद्विद्वा इत्यादिष्वसकीर्णब्राह्मणस्य मानुरेव सुवि-
ज्ञानत्वात्, कर्तुरेव पुत्र इत्यस्यापस्तम्बादिभिर्निर्धारणात्, प्राद्वे कुण्डगोलकनिर्धन्य निर्गुणानुक्लपप्रसक्तत्वेन तज्जि-
घेधानुपपत्त्या ब्राह्मणमानापितृकत्वरूपब्राह्मणस्य सुविज्ञानत्वकल्पनायोगात्, न चैतद्विद्वा इत्यस्य ब्राह्मणस्य दृशनेन
गौणत्वाच्च देवाः पितर इति मन्त्रजपस्तुतिपरत्वकल्पनेन, को हि तद्वेदेत्यादिषु सशयवचनस्य परोक्षत्वे गौणत्वात्,
विदेश्च ईष्माया गौणत्वात्, एहिकफले सर्वेषामात्मासम्भवात् तत्प्राप्तये अतीकाशकरणस्तुतिपरत्वकल्पनेन,

मानने इत्यादिषु विषयप्रशसया पूर्णादित्यत्यादिषु सर्वशब्दस्य तत्तदाधिकृतसर्वफलपरत्वात् गुरुत्वधुक्तमपामान्यत्वम
न्यूनतमम्येन लक्षणफलं विनोपाश्च अन्धानर्थक्यामभान अर्थवादानां गौणशब्दत्वेन गुणाभिधानत्वमुपपद्यते
न परिणामित्यादिषु पूर्णत्वा चयनप्रतिषेधस्य स्थित्यान्तर्हितचयनविधिवस्तुवर्थत्वात्, नान्तरिक्ष इत्यां
निश्चानुवादत्वात्, यत्र इत्यादौ तेषां प्रवाहनिष्पत्त्यादोषः । अन्ययोरिति सूत्रे पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पृ
थग्दशायानुक्तार्थेऽप्रामाण्यशङ्कया दोषस्य पुनरुन्मत्तान्निरासं नित्या न दोष इति परिगृह्यते । अर्थवा
गुणादानुवादभेदादभासनां त्रिविधा । अध्ययनविधा तत्प्रत्ययस्य उत्पाद्यत्वाप्यन्वयसंस्कार्यत्वस्
कमन्वयु आगच्छेत्कत्वासम्भवात्, द्वितीयतृतीययोश्चोक्तोऽपि फलाकाङ्क्षाया अनुपपत्तात्, अनारभ्याधीतस्य
अध्ययनस्य सामर्थ्यादयं क्रतुविध्यातिमार्गजाने उपयोगसम्भवात्, प्रयोजनवदर्थान्वयोधस्य फलत्वेन ग्रहणात्
अधीतन स्वाध्यायनाभावबाध भावपेदित्यध्ययनविधयो वार्तिकदिसमत । अक्षरग्रहणे चरितार्थस्य अध्ययनदि
वर्धवागम व्यापाराभावात् तदर्थत्वे अध्ययनाकाल्यप्रसङ्गात्, सामान्यतो जाने वा अनिश्चितपामाण्यकविशे
जान वा विशेषयोः प्रकामनोपपादनस्याशक्यत्वात्, अनन्तविशेषज्ञानानामेकबुद्ध्या विशेषाकारण उद्देश्यत्वासम्भवात्
सामान्यतस्तदुद्देशे च सामान्यज्ञानस्यैव फलत्वापत्तेश्च, अर्थावगमस्य उद्देश्यत्वायोगेन, वेदस्य स्वाथ तात्पर्याद
गमस्य उपक्रमादिनेव सम्भवनं च अध्ययनविधिर्ग्राहण एव पर्यवस्यति । अत्र वेदभाष्योदाहृतपुरुषार्थानुशासन
सूत्रसमिति । अस्मिन्क्षेत्रे ब्राह्मणेनेत्यादिश्रुतोऽयं ध्वेति पृथग्विधिरर्थवान् । अर्थावगमा नित्य इति स्थाणुरयमित्या
दिभ्या लभ्यत । अध्ययनविधिगतस्वपदनं स्वयान्तामात्राध्ययनार्थज्ञानयोर्नित्यतावगम्यते । अत्र ज्ञानं च वाचनं
हीनिसूत्रार्थमात्रवार्तिकसमिति । एतदभ्युपगम एव कल्पसूत्रपण्यनार्दनामुपपत्तिः । अक्षरग्रहणपक्षानुगोचरेन भाष्य
कारसीत्या रक्तपट्टाग्रसम्प्रापेन विध्वर्धवादानामन्यतराकाङ्क्षाया एकवाक्यतामुपपाद्य परस्पराकाङ्क्षाया तदेक
वाक्यतेति वार्तिकमतं प्रतिश्राप्य तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेन अर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यमिति
प्रसङ्गवाद्भवतमुपपत्त्यते । गुणवादस्त्वित्यादिसूत्रविरोधान्मन्त्राधिकरणस्य गुणसूत्रविरोधात् पञ्चगवाहदिवह्वधि
स्मरणशोकापात्, नैवेद्यस्यैवादा अवयवा र्जनतिक्रमेणैव प्राशस्त्यपरा इति वैदिकमुर्ध्ववार्तिककारगतमुपबर्ण्यते ।

२. विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ 'सामायाण वतम' इति प्रकृत्य प्रवृत्तस्य 'ओदुम्बरं यूपो
भवति इत्यादिविधिवन्निगदस्य विधित्वमर्थवादत्व वेति सशये, अर्थवादमात्रस्यानर्थकप्रायत्वात् ऊर्गवरोधे
ओदुम्बरतामाधनस्य लोकवत्प्राप्त्यासम्भवाद्विधिवन्निगदेष्वेवजातीयकेषु फलविधिः स्यादिति पूर्वपक्षः ।
तादृशचेतुर्थ्या ब्राह्मणाय यूप इत्यादौ सात्त्वत्वव्यभिचारित्वात्, यूपकर्तृकमधनाक्षिमाया भावनाप्राप्तौदुम्बरताया
एवापुरुषार्थत्वेऽपि विधिप्रत्ययाश्रवणेन सतिधानेन च भाव्यत्वसम्भवात्, ओदुम्बर इत्यादि अवसृज्या इत्यन्तस्या-
थवादत्वम् । एव च ओदुम्बर यूप कुर्वीतेति विधिः कल्पनीय — इति सिद्धान्तः । 'असु योनिर्धी' इत्यादि
वाक्यदृष्टान्तन उक्तार्थो दृढीक्रियते । अर्थवादमात्रतो विधिकल्पने 'यो विदग्धः स नेर्कतः' इत्यादीनामपि
विधिकल्पकता स्यादित्याश्रय, तत्र विधिकल्पने प्रकृतौ निवेशासम्भवात्, विदग्धविषये महापितृयज्ञे अपक-
रप्रसक्ते, नेर्कतपुनिचयोद्देशेन विदाहविधिकल्पने तु यत्तच्छब्दयोर्व्युत्क्रमप्रसक्ते, दर्शपूर्णमासप्रकरणे
अविदाहविधयेत्येन निवेशासम्भवे अपकर्षादेशोराश्च नैवजातीयकेभ्यो विधिकल्पनमिति समाधिः क्रियते ।
ओदुम्बरवाक्येन विधिकल्पनेऽपि रात्रिसत्रत्यागस्य प्रसरमाशङ्क्य, स्तुतिफल्योर्व्यापारद्वयकल्पनया वाक्याह-
नप्रसक्ते, केवलादुम्बराया, केवलयूपस्य वा ऊर्गवरोधफलकत्वे अन्यतरस्यानर्थक्यात्, उभायोस्तत्पल्लकत्वे

वाक्यभेदप्रसक्तः, विशिष्टविधौ तु गौगवात्, विशेषणान्वयस्य विशेष्यान्वयानन्तरभावित्वेन वाक्यभेदताद-
वस्थ्याश्च औदुम्बरविधिः, आर्थवादिक फलमुपेक्ष्य प्राकरणिक ऋतूपकारमेव स्वीकरोति ॥

३. हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ 'शृपेण जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्यत्र तेन हीत्यादिना होमसा-
धनत्वे अन्नकरणत्वस्य हेतुत्व प्रतिपादने वा स्तुतिर्वा इति सशये, हिशब्दस्य हेत्वयकत्वात्, निरर्थवादस्य च इव
प्रवृत्त्युपपत्तेः, शृपे प्रकृष्टसाधकत्वाभावेऽपि स्तुतिपरत्वपक्ष इव प्रणाख्या अन्नकरणत्वोपपत्तेः, अन्नसाधनत्वहोमसा-
धनत्वयोर्व्याप्तिरूप्याधिकार्यत्वात् हेतुवादस्य प्रयोजनवचनाच्च श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नदृष्टवाक्यचातस्य प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन सामान्यव्याप्तिवचनस्य शृपेण अनुवादत्वं दर्शय्यते विधित्वं भगवति पूर्वपक्षे— अन्नकरणत्वे
हेतुत्वस्य वेदैकगम्यत्वाद्व्याप्तिकस्याचोदितत्वेन, प्रत्यक्षकल्पितवचनाभ्यां शृपेद्व्याप्तिविधाने विषमशिष्टविकल्पा-
पत्तेः अधिकार्यलाभासम्भवेन, स्तुत्यैव सार्थक्ये हेतुवादत्वनिर्वाहकसामान्यवचनोपपत्तये विकल्पस्याप्यङ्गीकारायां-
गेन च तेन हीत्यादि स्तुतिरेवेति सिद्धान्तयित्वा, तदुपरि तेनेति तृतीयायाः क्रियत इति लटश्चानुपपत्तिमुद्भाव्य,
आपेक्षिकबलवत्त्वादिलौकिकव्यवहारवत् गौगस्याप्यन्नकरणत्वस्य स्तुत्यवत्त्वमन्वयसम्भवेन, विधिगोपे लक्षणाया
अदोषतया, लटश्च प्रगेचनानिर्णयोपयोगेन, हेतुवादत्वपक्षे विधौ लक्षणाश्रयणप्रसङ्गेन च न शेष इति समर्थ्यते ।
हेतुवादत्वाभ्युपगमेऽपि तेनेति श्रुप्यैव परामर्शेन तार्णधूमन्यायेन तत्रैव होमसाधनत्वं सिध्यति ॥ नैयर्थ्येनाधिका-
र्यलाभाय सामान्यवचनाश्रयणे विधेयद्वयादयो नावधार्यन्त । कर्मभवात्राणीत्यत एव तेषां होमसाधनत्वप्राप्तौ
सामान्यविवेचयैव प्रसज्येत । जुहुनिप्रसव्युदासेन सार्थक्ये तु अन्नपदवैयर्थ्यमापद्येत । अतो न हेतुवादत्वसम्भवः ॥

४. मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ॥ अविवक्षितवचना मन्त्राः किमदृष्टद्वारा यागोपकारकाः, उत दृष्ट-
द्वारा विवक्षितवचनाः इति सशयः । अविवक्षितवचना अदृष्टार्थी मन्त्राः । अन्यथा नित्यवदान्नानवैयर्थ्या-
पत्तेः, साक्षान्नियोज्यव्यापारगोचरोच्चारणादृष्ट विहाय अतर्थाविधायप्रकाशनाश्रयनिप्रमादृष्टकल्पनानुपपत्त्या उपा-
यनियमत्वस्यायोगात्, क्वचिन्मन्त्रार्थे तद्विनियोजकशान्त्रस्योपलम्भात्, क्वचिदानुपपत्तिविशेषनियमात्, क्वचिच्छास्त्रा-
न्तरावगते सप्रैषात्, क्वचिद्विहितप्रतिपादनात्, क्वचिदचेतनविषयकप्रार्थनप्रतिपादनात्, क्वचिद्विरुद्धप्रतिपाद-
नात्, क्वचिदुच्चारणभ्यासविधौ अपि अर्थप्रकाशनाभ्यासविध्यभावात्, क्वचिदर्थभावात्क्वचिदनित्यसंयोगाच्चेति
पूर्वपक्षः । दृष्टकल्पने लाघवादुपायनिप्रमादृष्टगौगवस्य तु फलमुख्यत्वेन अदोषतया लोकवर्द्धवक्षितार्था मन्त्रा इति
सिद्धान्तः । अभ्रयादानमन्त्राणां पुनर्विनियोगस्य चतुष्टयपदगुणार्थत्वात् समुच्चयार्थत्वाद्वा, अस्वाभिधानीमिति
वचनस्य परिसरव्यानार्थत्वात्, फलतः परिसरव्याभ्युपगमेन त्रैदोष्याभावात्, पुरोडाश प्रथयतीत्यत्र पुनः
श्रवणस्य मन्त्रलिङ्गकल्प्यविधिभिन्नदेशत्वेऽपि प्रधानविशेषोपपत्त्योपपत्त्या अर्थवादार्थत्वात्, आनुपूर्व्यदृष्टानि-
वारणेनैव दृष्टार्थज्ञानानुपेक्षणीयत्वव्यवस्थापनात्, सप्रैषस्य चादृष्टार्थत्वात्, 'चत्वारि शृङ्गाः' 'शृणोत प्रावाणः'
'अदितिर्द्यौः' इत्यादेश्वार्थवादत्वात्, यज्ञकर्म प्रधानमिति न्यायेन यज्ञसंयुक्तानामेव मन्त्रप्रकाशयित्वात्,
सृष्ट्येवेत्यादौ सत एवार्थस्य सामग्रीविरहेणाज्ञानोपपत्तेः, उक्तप्रवाहनिमित्ततया अनित्यसंयोगस्यादोषत्वाच्च न
मन्त्रा निरर्थकाः । तत्र तत्र आमेय्या इत्यादिलिङ्गस्य, ऊहत्प्रतिपेक्षयोः, मन्त्रव्याख्यानरूपवाक्यशेषाणां च
मन्त्राणामर्थवत्त्वं एवोपपत्तिः । तां चतुर्भिरित्यादिमन्त्रेषु स्पष्टतया, इमे त्वेत्यादिषु अभ्याहारेण च अनुष्ठेय-
प्रतीतेरनुष्ठानप्रयोजकव्यापारता लभ्यते । क्रियमाणानुवादिषु युवा सुवासा इत्यादिषु तु स्मरणविच्छेदे तद्वाक्या-

यव मेयमनुष्ठेयप्रतीतिरवकल्पते । मन्त्राकाङ्क्षेय स्मारकाकाङ्क्षोन्थापनाभ्युपगम एव इत्याहान्वाहोपनिषदभ्यां
 गतेः । अत्र तन्त्रसारममतिः । हुतानुमन्त्रणादिमन्त्रेषु कृतस्याकृतत्वशङ्काविच्छेदाय तस्याः प्रतीतिः स्मृति-
 दाह्यहेतुत्व कल्पनीयम् । गार्हपत्याभिमन्त्रणादिमन्त्रेषु दृष्टानुपलम्भात् अदृष्टकल्पनेऽपि अर्थोभिधानमादाय
 धेत्व न हीयते । उच्चारण विहाय 'अनुमन्त्रयते' इत्यादिश्रुतिबलात् 'मन्त्रमुच्चारयन्नेव' इत्यादिवचनव्युत्थापना-
 ज्ञानस्य अदृष्टत्वात्मुपपद्यते । स्तुतशस्त्राधिकरणाविरोधेनैव स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणाम्, नवमे योनिमतत्रयैकत्वात्
 भावाभिप्रायकस्तोभानर्थक्योक्त्यविरोधेन च स्तोभानामपि कात्यायनस्तोभमाचरित्या दृष्टार्थता स्ववर्ता-
 न्तत्वं मन्त्रां श्रोतृवो प्रयोक्तुर्वा अर्थप्रत्यायका इति उत्पन्नं विचार्यते । अत्र प्रयोक्तृत्वेति भाष्येण
 रकारादिमतम् । वक्तृबोधस्य व्यवहारपूर्वभावित्वेन परप्रत्यायनेनैव प्रयोगस्यार्थवत्त्वात्, आविशिष्टस्तु-
 इति तत्रे अविशिष्टपदस्यास्मिन्निषेधे लोकमन्त्रयोरपि वैकल्याभाव एव स्वार्थ्यात्, प्रायेण सर्वो-
 श्रोतृप्रत्ययपक्ष एव स्वार्थ्यात्, अत्रैव पक्षे अभिमानिन्यपदेशस्तु इति वादरायणसूत्रतद्भाष्यानुग्रहात्, नान्य-
 यकारेण देवताविग्रहादिनिराकरणस्य पक्षे निर्यगाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सूत्रवार्तिकविरोधेनोपेक्षणीयत्वात्
 श्रोतृप्रत्ययपक्ष एव स्वार्थ्यात्, वक्तृबोधपक्षे च मतमन्त्राहेति सातत्यविरोधात्, द्वावपि
 यदशमाधिकरणे सिद्धान्तितस्य मन्त्रान्ते कर्मादिमतिपातस्य वक्तृबोधपक्षेऽनुपपत्तेः, श्रोतृबोधपक्षे च जपानु-
 णादिमन्त्रवत्सर्वत्र श्रोतृबोधमादायैव दृष्टार्थत्वसंभवात्, लोकवेदयोः परबुद्धेः प्रत्यक्षत्वस्यानुमानेनान्तरा-
 तद्बुद्धत्वस्य च तुल्यत्वात्, 'देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य' 'ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्य' 'प्रजापतये प्रतिप्रोच्य'
 इत्यादिर्घटितवाक्यशेषाणां श्रोतृबोधपक्ष एवानुकूलत्वात्, लोकवद्वक्तृबोधस्य वेदवचने नान्तरीय-
 भवात् यो ह वा अविदितेत्याद्याप्येयब्राह्मणस्य उपनीयमानोपनीतमात्रमन्त्रविषयन्यथानुपपत्त्या व्युत्प-
 व्युत्पन्नसाधारण्येन ऋषिच्छन्दोऽज्ञानवद्देवतापरिगणनमात्रे तात्पर्याविरामेनाविरोधात्, सकर्षिकाण्ड-
 धेस्य तृतीये देवताशब्दध्यानमात्रस्यावश्यकत्वेन सिद्धान्तितत्वात्, करणमन्त्रत्वादिव्यवहारविरोध-
 शरयोः सम्यक् तुल्यत्वात्, ऊहे शब्ददृष्टार्थत्वस्याप्रयोजकतया प्राकृतस्य वैकुण्ठाभिधानाशङ्कते-
 जनया चाविरोधात्, अनुमन्त्रयते अभिमन्त्रयते इत्यत्र कल्पभाष्यस्य मन्त्रमुच्चारयन्नेत्यत्र शान्तुः
 श्रेयसं सुतमित्यादिवाक्यशेषस्य च श्रोतृबोधपक्ष एवोपपत्तेः श्रोतृवैव मन्त्रा अर्थप्रत्यायकाः । प्रयोक्तृ-
 ज्ञाने तु अभ्युदय इति च स्वमनसाविक्रियते ।

अत्र च मध्ये प्रसङ्गतो विधिप्रयमपि विचार्यते ॥

इति द्वितीयपादार्थसंग्रहः ॥

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

— श्रीः श्रीः श्रीः —

प्रथमोऽध्यायः ॥

निर्मण्य निगमसिन्धुनिविधन्यायाभिधानमन्थानैः ।
धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥ १ ॥

जैमिनिमतिप्रसृष्टा^१ श्वरकुमारप्रकामनिष्कृष्टाम् ।
मीमांसा^२ दीदासारीत्या वृत्त्या परिष्कुर्वे ॥ २ ॥

स्फायच्छावरभाष्यवार्तिकमहाप्रन्थैकलंलीभव-
न्धुभ्यजैमिनिसूत्रजालमपृथग्भूरिप्रचारः श्रद्धम^३ ।
उद्धृत्य स्फुटशालबोधनकृते श्रीवामुदेवाध्वरी
तत्कौतूहलवृत्तिमाकलयते मन्तो दयन्तामिह ॥ ३ ॥

अथेयमध्वरमीमांसा नारदध्वर्या प्रयोजनाभावात् । न चाध्ययनविधिमाध्यार्थज्ञा-
नस्य विचारमन्तरेणानुपपत्तेस्सदेव प्रयोजनमिति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्याध्ययनविधिभाव्यत्वाश्र-
वणान् , अध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वाद्भारताद्यध्ययनवदित्यनुमानेन तदर्थमध्ययनस्य प्राप्तत्वाच्च ।
न च लिखितपाठादिना पक्षप्राप्तमध्ययनमत्र नियम्यत इति वाच्यम् । वैयर्थ्यात् । नियमा-

१, जैमिनिमतप्रसृष्टा स्व, २ मीमांसा — क, ख, ग ३, अध्वर स्वयम् — क

दृष्टस्य हि न तावदर्थज्ञान उपयोग, तस्य तदन्तरेणापि जायमानत्वात् । नापि कृत्वपूर्वे, अध्ययनविधेरनारभ्य विहितत्वेन तदयोगात् । किञ्च 'अधीत्य स्नायान्' इति स्मृतेरध्ययनान्तरं समावर्तन विधानाया' गुरुकुलवास्तव्येन विचारकरणे बाध स्यात् । अथाध्ययनविधेः किं भाव्यमिति चेत्, विश्वजिज्ञासुर्वादिबन्धुर्ग इति गृहाण । अतः प्रयोजनाभावादत एव च विषयाद्यभावाभारब्धव्या धर्ममीमामा । 'प्रायेणानृतवादित्वात्पुसा भ्रान्त्यादिसम्भवात्' इति न्यायेन पुरुषविशेषप्रणीतवेदस्य प्रामाण्यानवधारणाञ्ज्यादिशङ्कापरिहारायाध्वरमीमांसाशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्राथशब्द आनन्तर्यं वर्तते । तज्ज्ञानन्तर्यमर्थाद्वेदाध्ययननिरूपितमवगम्यते । न हि वेदैकबोध्यो धर्मो वेदाध्ययनमन्तरा शक्यो विचारयितुम् । अतः शब्दो वृत्त वेदाध्ययन हेतुत्वेन १. धर्माधर्मजिज्ञासा स्थिरीकुर्वन्नथशब्दस्यानन्तर्यातिरिक्तार्थपरता निराचष्टे । जातुमिच्छा जिज्ञास्यकरणम् । सा । सा च धर्मे विशिष्य ज्ञाते न सम्भवति, अज्ञाते च 'नतरामिति सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासा । विशेषज्ञानं च विचारमन्तरा न सम्भवतीत्यन्तर्भूतो विचारो जिज्ञासेत्यनेनोच्यते । कर्तव्येत्यध्याहार्यम् । तथा च वेदाध्ययनानन्तरं तद्धेतुको धर्मविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तत्र धर्मस्वरूपविचारस्तावच्छक्यपदश्रुतिरूपया श्रुत्या गम्यमानत्वाच्छ्रौत । तदतिरिक्तप्रमाणादिविचारस्वार्थिकः । न हि वेदैकगम्यधर्मविचारो वेदप्रामाण्यविचारमन्तरा सम्भवति । नापि साधनफलनिर्णयमन्तरा तत्सम्भवः । साधनफलनिर्णयाभावे श्रुतुष्टान्तद्वारा तदभ्युदयपर्यवसानाभावादलौकिकश्रेयसाधनता कर्मरूपं कथं सिध्येत् । नापि बुद्धाद्यागमाभासतदवगतधर्मस्वरूपसाधनफलाभावनिरूपणं विना तद्विलक्षणप्रमाणस्वरूपसाधनफलनिर्णयसम्भवः । तदेव श्रुत्यर्थाभ्यां प्रमाणस्वरूपसाधनफलैस्तदभावैश्च धर्मस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञातप्रतीतिः । तथा चायमर्थः ॥ अथ वेदान्ययनानन्तरम्, अतः विचारहेतुभूताध्ययनस्य 'वृत्तत्वाद्धेतोः, धर्मस्य प्रमाणस्वरूपसाधनफलैरेव निरूपयिष्यमाणैर्जिज्ञासा विचारात्मिका चिन्ता, कर्तव्येति शेषः ॥ अयमाशयः । 'अध्येतव्य' इति नियमविधिः । तत्र यथा दर्शपूर्णमासापूर्वेऽवघातनियमादृष्टम्योपयोगो विधिवत्कालात्कल्प्यते, तथा सर्वकृत्वपूर्वेष्वध्ययननियमादृष्टम्याप्युपयोगः कल्प्यते — अध्ययनगृहीतेनैव स्वाध्यायेन प्रणाड्या कृत्वपूर्वजन्यत इति । अतारभ्याधीतस्याप्यध्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुविध्याश्रितार्थज्ञान उपयोग सम्भवति ।

१. समावर्तनविधानाय—स्व २. नितरा—स्व. ३. अत्रयागस्य तथाचायमर्थ इत्येतत्पर्यन्तं क पुस्तक नाम्नि, ४. प्राप्तत्वात्—क ५. अथेतत्पर्यन्तमिति—क, ग.

किञ्च, असत्यव्ययननियमविधावभिहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्य, विश्वामन्तरेणानुष्ठानासम्भवादिशामाक्षिपन्तीति तान्यविशेषेण चतुरो वर्णानधिकुर्युः । सति स्वध्ययननियमविधौ 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनर्थात्' इत्यादिवाक्यावगतोपनयनसंस्कृतत्रैवर्णिकानां कचिद्विनियोगापेक्षायां तत्सन्निधौ पठितस्य चाध्ययनस्यानिर्दिष्टकर्तृकस्य कर्त्रपेक्षाया परस्परमन्वये सत्यव्ययनमुपनयनसंस्कृतत्रैवर्णिककर्तृकम्, तच्चार्थज्ञानपरपरया क्रतुमाध्यस्वर्गादिपुरुषार्थपर्यवसायीति लभ्यते । एव चाभिहोत्रादिशास्त्राण्यपि विद्वद्भैवर्णिकाधिकारिलाभात् शूद्रमधिकुर्वन्तीत्यपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽधिकारिनियमोऽसत्यव्ययनविधिसूत्रक सगच्छते । न 'चार्थात्माङ्गस्यार्थज्ञान विचारमन्तरेणापि सम्भवतीति वाच्यम् । 'ज्ञानोत्पत्तावपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् 'अष्टा शर्करा उपदधाति' इत्यञ्जन येन केनचित्, उत घृतेनैवेति सशयस्य 'सदिग्धे तु वाक्यशेषात्' इत्यनेनैव निगमान् । 'अर्थात्स्य स्नायान्' इत्यत्र तु क्त्वाप्रत्ययान् पूर्वकालत्वमवगतम् । न त्वानन्तर्यम् । 'तच्च कचिद्भ्यते । न तु सर्वत्र । न हि भुक्त्वा दण्डद्वयं स्थित्वा व्रजति पुरुषं भुक्त्वा व्रजति इति न प्रयुज्यते । प्रयुक्तमपि नापप्रयोग मन्यन्ते । तस्माद्धर्मावशोधफलकत्वात्, अत एव च विषयादिलाभात् आरब्धव्या धर्ममीमासा । अत्र सूत्रे धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अकारप्रश्लेषेण वा योज्यम् । हानाय तस्यापि जिज्ञास्यत्वात् ।

ननु तथापि धर्मविचारो न कर्तुं शक्यः, धर्मस्य लौकिकाकारहीनत्वेन लक्षणप्रमाणयो-
रसंभवात् । न ह्यस्य लौकिकाकार कश्चिद्भ्यते । नापि प्रमाणमस्ति । न तावत्प्रत्यक्षम्, रूपादि-
२. धर्माधर्मस्वरूपलक्षण रहितत्वात् । नाप्यनुमानोपमाने, तयोः प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् । नाप्यर्थापत्तिः,
णाधिकरणम् । धर्मं विना कस्याप्यनुपपन्नत्वाभावात् । नापि शब्दः, सगतिग्रहणस्य प्रत्य-
क्षानुमानमूलकत्वात् । नाप्यनुपलब्धिः, तस्याभावमात्रविषयकत्वात् । अत आह—

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

सत्यम्, न तस्य लौकिकाकारोऽस्ति । तथापि चोदनागस्य स्वर्गादिसाधनताख्य आकारो-
मन्येव । लक्षणमपि सुवचम् । प्रवर्तनावोधकलिङ्गादिसमभिव्याहृतं वाक्यं चोदना, सा लक्षण-
माण यस्य स अर्थः धर्मः इति धर्मस्वरूपनिर्वचनात् । ज्येन्ताद्यभिचारवारणाय अर्थः इति ।
नार्थफलकत्वानाक्रान्तं श्रेयसाधनत्वं विवक्षितम् । अन्ये तु, चोदनाशब्देन प्रवर्तकं निवर्तकं च
वाक्यमुच्यते । ततश्च 'न हिम्यात्' इत्यादिनिषेधवाक्यगम्यहिमार्दीनां धर्मत्ववारणार्थपदम् ।

१ अर्थात्माङ्गस्याय-- ग २ ज्ञानोत्पत्तावपि क ३ ननु--ग

अतिपिद्वन्वमत्र विवक्षितम् । तथा च प्रवर्तकवाक्यगम्यत्वे सत्यनिषिद्धत्व धर्मत्वमिति फलति
इयेनाशुभिचारस्य तु धर्मत्वमेव । न च न हिस्यादिति निषेध इयेनाशुभिचारे प्रवर्तते । निषेधः
हिमाविषयत्वाच्चयेनादेः हिमात्वात् । अत एव 'यो हिमितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपायः' ^१ इति
इयत्फलस्यैव हिमात्वापर भाष्ये सगच्छते । न चाभिचारस्य धर्मत्वे शिष्टानां तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः
तेषां तत्फलच्छाभावात् । इयेनानुप्रायिष्वधार्मिकत्वव्यवहारस्य फलमादायैवोपपत्तेश्चेत्याहुः
वन्तुतन्तु अधर्म इत्यपि च्छेदः । पूर्वसूत्रे अधर्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वेन तद्व्यवहारवश्यकत्वात्
चादनेति प्रवर्तक निवर्तक च वाक्यमुच्यते । अर्थपदेन इष्टसाधनमनिष्टसाधनं चोच्यते । ततश्च
प्रवर्तकवेदवाक्यबोधितश्रेय साधनताकत्व धर्मत्वम् । निवर्तकवेदवाक्यबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्म-
त्वमिति फलति । अस्ति चेदं यागादौ हिमादौ च, प्रवर्तनानिवर्तनाभ्यामिष्टानिष्टसाधनत्वकल्पनान्
अभिचारस्त्वधर्म एव 'नाभिचरितं वै' इति निषेधान्, मन्वादिभिरुपपातकेषु तस्य परिगण-
नाश्च । अत्र लक्षणोक्त्या प्रवर्तक निवर्तक च वेदवाक्य धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्यप्यर्थादुक्तं भवति

अथ धर्मप्रमाणपरीक्षा प्रतिजानीते—

३ प्रमाणपरीक्षा-
१ उक्तम् ।

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य धर्मस्य यत् निमित्त प्रमाणम्, तस्य परीष्टिः परीक्षा, क्रियत इति शेषः ।

तनु चोदनेनैव धर्मे प्रमाणमित्यनुपपन्नम्, धर्मस्य यागादिक्रियारूपस्य प्रत्यक्षत्वात् ।
अनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । अर्थापत्तिर्वा । जगद्वैचित्र्यानुपपत्त्या तत्कल्पनान् । तत्राह—

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं
विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणां सत्संप्रयोगे विषयमनिकर्षे मति पुरुषस्य बुद्धिजन्म प्रत्यक्षस्योत्पत्तिर्भवति ।
तत्र प्रत्यक्ष धर्मस्यानिमित्त स्वरूपनिश्चायकं न भवति । कुत, विद्यमानमात्रप्राप्तित्वात् । अनुमाना-
३ प्रत्यक्षानां वम धेरप्युपलक्षणमेतत् ॥ यद्यपि यागादिक्रिया प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथापि श्रेय-
प्रमत्ता उक्तम् । साधनत्वरूपेणाग्रहणात् दोषः । अलौकिकश्रेयसाधनताकत्वमेव हि धर्म-
स्वरूपम् । अत एव श्रद्धायागादिर्न धर्मः । न च योगिप्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् ।
१ तस्यापि श्रुत्या — क

योगिनां हि तत्सामर्थ्यं नाकस्मिकम् । किन्तु धर्मानुष्ठानादेव भवति । तच्च न धर्मज्ञानं विना भवितुमर्हति । अथ तेषां धर्मज्ञानं योग्यन्तरादिति चेन्न । अन्वस्थापत्तेः । तस्माच्चोदनैव शरणम् । अनुमानमर्थापत्तिश्च, यागादिधर्मो हिमादिरधर्म इति विशिष्य विवेचनासमर्थत्वात्तत्समर्थी चोदनामेवापेक्षते । सा चेदङ्गीकृता, अलमनुमानार्थापत्तिभ्याम् । तस्माच्चोदनैव धर्मं प्रमाणम् ॥

ननु कथं चोदनाया धर्मप्रामाण्यम्, तस्या शक्तिग्रहापेक्षत्वात्, शक्तिग्रहस्य चालौकिके धर्मेऽसंभवात्, संकेतरूपशक्तेः पुरुषकल्पिततया तस्या पुरुषदोषादिमूलकत्वसंभवाच्च । किञ्च 'चित्रया चोदनाया धर्मं प्रामा- यजेत पशुकाम' इत्यादिचोदना अप्रमाणमेव, यागानुष्ठानानन्तरमेव फला-
प्याधिकरणम् । दर्शनान् । न च कालान्तरं तत्संभवतीति वाच्यम् । अनन्तरमेवासंजा-
तस्य पश्चाद्भवानोत्प्रेक्षाया मनोरथमाश्रित्वात् । किञ्च शब्दानामनित्यत्वेन तद्विशेषात्मकतया काठका विममाख्यया च वेदस्य पौरुषेयत्वात्कथं प्रामाण्यम्, प्रायेण पुरुषस्यानृतवदनभ्रमप्रमादादिदो-
षबहुलत्वात् । तस्मान्न चोदनाप्रमाणकत्वं धर्मस्येत्यत आह—

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-
श्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादगायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

शब्दस्यार्थेन संबन्धं प्रत्याख्यप्रत्यायकभावलक्षण औत्पत्तिकं नित्यं, ज्ञानं शब्दार्थ-
त्वस्याकृत्यधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्, ज्ञानेश्च नित्यत्वात्, शब्दनित्यत्वस्य चानुपदमेव वक्ष्य-
माणत्वात् । एतेन शक्तेरनित्यत्वदोषो निवारितः । तस्य शब्दार्थसंबन्धस्य शक्तेः ज्ञानं शक्तिग्रह-
मिति यावत् । उपदेशं वेदवाक्यम्, जनयति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादिति शेषः । उपदेश इत्यस्य
प्रसिद्धपदसमभिव्याहार इत्ययमर्थः इत्यन्ये । 'कमलोदरे मधुनि मधुकरः पिवति' इत्यत्र मधुकर-
शब्दस्यार्थमज्ञानतोऽन्येषां पदानामर्थसवगत्य तत्समभिव्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति
रुच्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सगतिं गृह्यतो वाक्यार्थबोधवत्^१ । 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्या-
दावपि लोकप्रसिद्धपश्चादिपदसमभिव्याहारात्पशुभाव्यकयागकरणकभावनायामलौकिकया 'लिङ'-
सगतिं गृह्यतो यागं पशुसाधनमिति बोधः संभवति । तेन धर्मं संकेतग्रहासंभवं निरस्तम् ।
अलौकिकश्रेयसाधनत्वमेव हि धर्मस्वरूपम् । अनुपलब्धे प्रत्यक्षाद्यगृहीतेऽर्थे विधिवाक्यजन्यज्ञा-
नस्य अव्यतिरेकश्च व्यभिचारोऽपि नास्ति, विपर्ययमशयजनकत्वं नास्तीति यावत् । अनुपलब्ध-
इत्यनेनानुवाद्वन्निर्गमः । ततः तस्मात् अगृहीतार्थविषयकत्वं सति भ्रममशयान्यज्ञानजनकत्वात्

चोदनावाक्य प्रमाणम् । तुल्यधारणे, प्रमाणमेव । अनपेक्षत्वात् पुरुषान्तरे प्रत्ययान्तरे
 हित्वात् । वाक्येषु हि वेधा पुरुषानुप्रवेशः पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यतदर्थसंबन्धद्वारा च
 स्यैव वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वेन । तत्र पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमौत्पत्तिकशब्देनोक्तम्
 'कारिण्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादौ समतन्तरभाविदृष्टफलके सवादमन्वान्, स्वतः
 सवादानपेक्षत्वाच्च । वादरायणग्रहणमादरात्, अनधिगतार्थगन्तृत्वमेव प्रमाणलक्षणमा
 त्वन्यदिति । तार्किकास्तु प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रमात्व च यथार्थानुभवत्वम् । यथार्थ
 श्रेष्ठ्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वम् । अनुभवत्व तु अनुभवामीति प्रतीतिभिर्द्वयं साक्षात्कार
 प्रमितिशब्दबोधमाधारणं स्मृतिव्यावृत्तौ जातिविशेषः, न त्वगृहीतग्राहित्वम् । 'धारावाहि
 नेरित्याहुः । तदेतदयुक्तम् । अनुभवामीति प्रतीतिभिर्द्वयानुभवत्वस्य साक्षात्कार एव स्वतः
 त्यादावव्याप्तेः, स्वर्गमनुभवाभिः पर्वते वह्निमनुभवामीति प्रतीत्यभावेनानुमित्यादौ तत्स्वतः
 भावात् । तस्मादनधिगतार्थगन्तृत्वमेवानुभवत्वम् । न च धारावाहिकेऽव्याप्तिः,
 विशिष्टघटादेः पूर्वपूर्वज्ञानगृहीतस्यैवोत्तरज्ञानविषयत्वात् । इदानीं स्पृशामि, इदानीं
 मीत्यादिप्रतीत्या कालस्यापि परिनिन्दयव्यत्वात्, कालान्यद्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपका
 दकत्वात्, अनुभवानुसारणं कार्यकारणभावकल्पनात्, अन्यथा लाघवाच्चाक्षुषत्वस्यैव
 च्छेदकत्वापत्तेः । न च कालोऽतिमृदमत्वात्कथं प्रत्यक्षप्राप्त्य इति वाच्यम् । ज्ञानधारया
 किमत्र घटोऽवस्थित इति पृष्ठं सन्कथयति— अस्मिन्क्षणे मयोपलब्ध इति, प्रातरारभ्यैता
 मयोपलब्ध इति च । कालभेदे त्वगृहीते कथमेव भवेत् । शतपत्रपत्रशत मया सूच्या युगा
 तु स्थूलकालविषयकम् । वस्तुतस्तु धारावाहिकस्थले तावत्कालव्यापिन्येकैव ज्ञानव्यक्तिः, न
 भावान्, तद्भेदकल्पने मानाभावात्, 'योग्यविभुविशेषगुणानां त्रिशणावस्थायित्वस्य परिभाषा
 वस्तुतस्तु स्वममानविषयकज्ञानानपेक्षोत्पत्तिकज्ञानत्वमेवानधिगतार्थगन्तृत्वम् । अतः कालभे
 देष्वभावावपि न क्षतिः । दिनान्तरं गृहीतस्य घटादेर्दिनान्तरे पुनर्ज्ञानमपि प्रसक्तं
 र्थमपि प्रमालक्षणे देयम् । तच्च तद्वति तत्प्रकारकत्वं विशयावृत्त्यप्रकारकत्वं वा ।
 रपि वह्निविशिष्टं पर्वतो विषय इत्यनधिगतार्थगन्तृत्वम् । न च पर्वतस्यानुभि
 पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः । विधेयताव्यविषयताशालिन एवानुमिनोमीत्यनुव्यव
 नियमान् । एवमुपमितावयनधिगतार्थगन्तृत्वं बोध्यम् । लौकिकशब्दजन्यज्ञानं तु
 अनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात् । न च लौकिकशब्दः प्रमाणम्, उक्तप्रमाकरणत्वाभावात् । नटोः

तज्जन्यज्ञानं च प्रामाण्यव्यवहारस्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वाशमादाय गौण । आप्तत्वं चात्रैवोपयुज्यते । वेदस्तु प्रमाणम्, तस्योक्तलक्षणाकान्तत्वान् । 'त्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येषु यागादिपदार्थविषयेऽप्रामाण्यमिष्टमेव । तदुक्तम्— ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकस्वले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरन्तर्यका । इति । प्रामाण्यं च स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं च कारणगुणस-
वाच्यार्थक्रियाज्ञानानर्धानत्वम् । परतस्त्वं तु बाधकज्ञानकारणदोषविस्मवादज्ञानार्धानत्वम् । याथाार्थ-
घटितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, अयाथाार्थरूपाप्रामाण्यस्य च परतस्त्वम् ज्ञानप्राप्त्यै कारणदोषादि-
ज्ञानप्राप्त्यै च क्रमेण बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ यदुक्तं शब्दार्थयोर्नित्यं सवन्ध इति, तत्राश्लिषति—

कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

क्रियते इति कर्म कार्यं शब्दः, अतस्तत्सवन्धोऽप्यनित्य इति केचिन्मन्यन्ते । कुतः तत्र दर्शनात् । तत्र तस्मिन्प्रत्यक्षोक्तकाले दर्शनात् प्रत्यक्षजन्यत्वनिश्चयान् । न च प्रत्यक्षव्यङ्ग्यत्वेन तदु-

६ शब्दनित्यत्वा- तत्तदर्शनमुपपद्यत इति वाच्यम् । प्राक्तनत्वन्त्रे मानाभावात् । अभिव्य-
विकरणम् । किरपि किं प्रतिबन्धकनिर्गमेन, उत स्मकारिवशेषाधानेन । नाद्यः, प्रतिबन्ध-
कान्तुपलब्धे । अथ कर्णे स्मिन्मिदैरवयवैरगच्छादननिर्गमे च तदभिव्यक्तिरिति चेन्न । एव सति सर्वेषां शब्दानां सर्वगतत्वेन श्रोत्रसंनिकृष्टतया प्रतिबन्धकाभावदशाया युगपच्छ्रवणापत्तेः । न द्वितीयः । स्मकारोऽपि हि नै शब्दस्य, उत श्रोत्रस्य, अथोभयोः । नाद्यः तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वा-
दनवयवत्वेन चावयवस्मकारायांगात्सुप्रस्थैर्वायुभिः स्मृतस्य पाटलीपुत्रेऽयुपलम्भापत्तेः । न च द्वितीयः, श्रोत्रं ह्याकाशम्, तस्य सर्वेषामेकतया एकदेशस्थध्वनिभिर्गपि स्मकारात्सर्वेषां शब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । न तृतीयः, पक्षद्वयोक्तदोषप्रसङ्गात् । अतः शब्दोऽनित्यः । न च तस्यानि-
त्यत्वेऽपि समवायवत्तत्सवन्धो नित्योऽस्त्विति वाच्यम् । समवायनित्यत्वस्यापि परिभाषासात्रत्वान् ।

इतोऽप्येवमित्याह—

अस्थानात् ॥ ७ ॥

न च शब्दलोकारणानन्तरं जातस्य चिरकालस्थितिरूपलभ्यते । अतोऽपि तदनित्यत्वम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

शब्दः कुर्वकार्षीत्करोतीत्यादिव्यवहारादपि न नित्यः शब्दः, कृष उत्पत्त्यर्थकत्वादिति भावः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

सत्त्वान्तरे प्राण्यन्तरे यौगपद्यात्, उपलम्बस्येति शेषः । नानादेशस्थैर्वक्तृभिरुच्चारिता युगपन्नानादेशेषुपलभ्यन्ते । न चेद नित्यस्यैकस्य सम्भवति । न च नित्यत्वेऽप्यनेकत्वादिदमुपपद्यते । न हि नित्यमेकमेवेति नियम इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञा हि नित्यत्वे मानम् । यथा ह्यस्तना-
ह्यस्तनयोस्तथा नानावक्तृकशब्देऽपि प्रत्यभिज्ञाबलान्नित्यत्वे तदैक्यमपीति नानादेशेषु युगपदुपल-
ब्धिर्विरुद्धेत्याशयः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

दध्यन्नेत्यत्र प्रकृतेरिकारस्य विकृतेर्यकारस्य च दर्शनादिति शेषः । न हि विक्रियमाणस्य नित्यत्वम् सम्भवतीति भावः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

वृद्धिश्च कर्तृभृन्नास्य ॥ ११ ॥

कर्तृभूम्ना उच्चारयितृवाहुल्येन वृद्धिः महत्त्वं दृश्यते । अवयवप्रचयकृत महत्त्वमित्यवय-
विजननं तत्रेति गम्यते । अभिव्यङ्ग्यत्वे तु नदमुपपद्यते । न हि बहुभिरल्पैर्वाभिव्यङ्ग्यो घटोऽ-
न्यथोपलभ्यते । अवयवाल्पत्वबहुत्वाभ्यां तु घटादिरन्यथैवोपलभ्यते । अतो घटादिवदनित्यः शब्दः
इति भावः । यद्यपि तार्किकैः शब्दस्य द्रव्यत्वं नाङ्गीकृतं नापि तस्यावयवित्वम्, तन्मते गुणत्वादि-
ति, तथापि तदन्य एवात्र पूर्वपक्षीत्याशयः ॥

अनित्यत्वं दृश्यति—

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

तुरन्तित्वं व्यावर्तयति । तत्र प्रयत्नोत्तरकाले दर्शनं समम् , कार्यत्वाभिव्यङ्ग्यत्वयोरिति शेषः ॥

यदुक्तमुच्चारितप्रध्वस्य शब्द इति तत्राह—

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

परमित्यव्यय युक्तमित्यर्थे 'खलु प्रसाद्यतु परं सज्जते तदमापतम्' इति यथा । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया सतः विश्वस्यैव शब्दस्य अदर्शनं युक्तम् । कुतः , विषयानागमात् विषय शब्द प्रति अभिव्यञ्जकानामनागमात् असम्बन्धात् । प्रयत्नोत्तरकालिक शब्दस्य दर्शनं न शब्दस्य कार्यत्वं साधयति, प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वेनापि तदुपपत्तेः ॥ यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्वमिति, श्रोत्रेन्द्रियसंस्कारेणेति ब्रूमः । श्रोत्रेन्द्रियं च कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नमाकाशम् । तच्च प्रतिपूरुष भिन्नमिति नातिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभेदान्च संस्कारव्यवस्थाः । न चैकेनाधिष्ठानेनाकाशस्य संस्कृतत्वात्सर्वेषामुपलब्धिः स्यादिति वाच्यम् । भोगायतने हि स्वशरीरे पुमा ज्ञानमुत्पद्यते, न त्वन्यत्र । शब्दज्ञानाङ्गचायमधिष्ठानसंस्कारः । प्रधानसमदेशत्व चाङ्गानां गुणः । तेन देहान्तरगतं पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पादयितव्यं ज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादकः, न तु देहान्तरगतः । विगुणो हि सः, प्रधानदेशत्वाभावात् । नन्वेवमपि संस्कारस्यैकत्वात्तद्वाग्वान्च संस्काराङ्गभावस्य देशभेदोऽकिञ्चित्करः, ^१बहिरेकत्वेन तत्संस्काराणामतिव्याकालानामप्युपसङ्गोपसमीयाङ्गत्वादिति चेत् । न श्लोकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते । साधारणसर्पीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारमचिव विज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति कल्पनेनानतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथापि तस्य परिच्छिन्नैर्घटादिभिर्ये सयोगास्तेऽपि परिच्छिन्ना एव । एव च कर्णशङ्कुलिसयोगानां प्रतिपूरुष भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नाकाशस्य च श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैक्येऽवच्छिन्नरूपाणां तेषां भिन्नत्वाद्यवस्थामिद्वि । न चैवमपि संस्कृतसंस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान्प्रकाशयेदिति वाच्यम् । ध्वनयो हि ताल्वादिसंपर्काद्विजातीयया विलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते । ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कश्चिदेव शब्दमभिव्यनकीति व्यवस्थापयति । दृष्टा च समानेन्द्रियप्राप्ताणामप्यभिव्यञ्जकव्यवस्थाः । सावित्र हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकः न तु नक्षत्राणाम् । निम्बत्वकं चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न तु गन्धान्तराणाम् । किञ्च शब्दसंस्कारपक्षेऽपि न सर्वपुसामुपलब्धिप्रसङ्गः, ध्वनीनां परिच्छिन्नत्वेन तद्देश एव शब्दस्य संस्कारात् । संस्कृतेन शब्देन यम्येन्द्रियं सन्निकृष्टम्, स एव शृणोतीति कल्पनान्नाभिव्यङ्ग्यत्वे कश्चिदोषः ।

१. बहिरकत्वेन— क. २. संपर्काद्विलक्षणसामर्थ्यात्— ख विजातीया विलक्षणसामर्थ्यात्— क.

यदुक्तं करोतिशब्दादिति तत्राह—

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

परम् अन्यत् यत्कारणमुक्तं करोतिशब्दादिति, तत् प्रयोगस्य उच्चारणस्य, 'शब्दं करोती-
त्यत्र शब्दोच्चारणस्य उत्पत्तिर्विवक्षितेत्यर्थः ॥

एकस्य नित्यस्य युगपश्चानादेशोपलम्भः कथम् । तत्राह—

आदित्यवद्योगपद्यम् ॥ १५ ॥

आदित्यस्य एकस्य यथा युगपदर्शनं तथा शब्दस्वरूपित्वार्थः ॥ 'सर्वगतो हि शब्दो
भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वे स्वे देशेऽभिव्यज्यमानो भिन्नदेशेऽवभासते । ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्यापि
शब्दं व्यञ्जयन्त स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । ननु, अप्राप्यकारि
श्रोत्रम्, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशा श्रोत्रेण प्राप्यन्त इति कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहणं श्रोत्रेणेति चेत् ।
श्रोत्रं हि स्वदेशावस्थितमेव शब्दं बोधयदपि न तद्विशिष्टं बोधयति, किंतु स्वरूपेणैव । शब्दोच्चारण-
दिशः^१ आगता ध्वनयस्तु तथा विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति । सा च दिक् श्रोत्रप्राप्ता कालवच्छब्दविशेष-
णतया शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्त प्रत्यासन्नाद्दूरतश्च देशादागतास्तीक्ष्ण
मन्द मन्दतर च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च प्रत्यासन्नदूरादिरूपेणानुमानाद्भ्वन्युत्पत्तिदेशो
हृदय^२ तद्रूपेणागच्छति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशस्तस्याग्रहणाद्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य च
ग्रहणात् ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणाभ्याणां समसर्गभेदादेवंविधं प्रत्ययो भवति— प्राच्या दिश्येताव-
दन्तराले शब्दः^३ इति शास्त्रदीपिकाया व्यक्तम् । अत्र 'आगता ध्वनयः' इत्युक्त्या ध्वनीनां
द्रव्यत्वमृचितम् । 'वायुगुणत्व तु युक्तम्' इत्यादिसंदर्भेण गुणत्वमपि प्रपञ्चितम् । तत्र गुणत्वपक्षे
ध्वनिमद्वयव एव स्वदेशे यन्नेनोत्पन्ना श्रोत्रमायान्ति । वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा
तार्किकाणां शब्दगुणस्येन्द्रियमनिकर्षो वा बोध्यः । भाष्ये तु 'वायवीया संयोगविभागा एव व्यञ्जका'
इति स्थितम् । ध्वनय एव च लोके नादशब्देन व्यवहियन्ते । न चाकाशगुणत्व शब्दस्य युक्तम् ।
तस्य शङ्खाद्यवच्छिन्ने तस्मिन्नुत्पत्तेर्वाच्यतया मनिकर्षाभावेन श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहणान्तापत्तेः । वस्तुतस्तु
वायोरभिघातकारणत्वेनावश्यकत्वात्तद्गुणत्वमेव युक्तम् । वर्णास्तु नित्यानि द्रव्याणि, वर्णा न

१ ज्ञेयम् । शब्दः— क, घ २ तद्विशेषशब्दग्रहणं स्व, ग तद्विशेषशब्दग्रहणं क ३ दिश आगता— स्व, ग ४ हृदयदेश तद्रूपेण— क, ग ५ दिश आगता— क, ग

गुणा, ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववह्निग्वत्कालवक्ष्यनुमानेन अगुणत्वे सिद्धे परिशेषेण द्रव्यत्वमिद्धे । दिक्कालयोश्च श्रावणत्वस्य 'अनुभवमिद्वत्त्वान्नामिद्धि । एतेन अस्पृशत्वे सत्येकेन्द्रिय ग्राह्यत्वादृपादिवद्गुणत्वमिति प्रत्युक्तम्, शब्दत्वे व्यभिचारात् । ननु वर्णा अनित्या 'सामान्यान्यत्वे सत्यस्मदादिवाच्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, इत्यनुमानादिति चेन्न । अस्यानुमानस्य श्रोत्र नित्यद्रव्यग्राहक भिरवयवेन्द्रियत्वात् सत्तावन इति सत्प्रतिपक्षतया असाधकत्वात् । न च श्रोत्र नित्यद्रव्यग्राहकम् अनित्यभूतविशेषगुणग्राहक वा वह्निग्वेन्द्रियत्वाद्विन्द्रियत्वाद्वा चक्षुर्वदिति प्रत्यनुमानबाध । प्रथमेऽनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्, चक्षुष आकाशादिनित्यग्राहकत्वात् । द्वितीये च ध्वनिग्राहकतया सिद्धसाधकत्वात् । किञ्च, व्यक्तिभेदाभावात्स एवाय गकार इति प्रत्यभिज्ञाया ज्ञातिविषयकत्वकल्पनापपत्त्या प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽपि दुर्वारः । न च द्रुतो गकारो विलम्बितां गकार इति विरुद्धधर्मसमर्गित्वाद्गकारव्यक्तिभेद इति वाच्यम् । तस्या प्रतीतेर्ध्वनिविषयत्वात् । एतेनोदात्तत्वाद्विप्रतीतिरपि व्याख्याता । ध्वन्युत्पत्तिश्च तात्त्वादिव्यापारात् । स्थानभेदानु मन्द्रोदात्तत्वादिव्यवहार । कि बहुना, शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तित्वमपरिहार्यम्' श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वाभावेन वक्तृमुखादिरूपदेशग्रहणस्य भ्रान्तित्वावश्यकत्वात् । तस्मान्नित्य शब्द ।

यदुक्त विक्रियमाणत्वादित्यत्व तत्राह—

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

अथि अव इत्यस्मान् दध्यय इति शब्दान्तरम् । न यकार इकारस्य विकारः । यथा कट चिकीर्षुस्तृणान्यादन्त न तथा यकार प्रयुयुक्तेरिगारेपादान् सभवति, त्वया तस्य गुणत्वस्वीकारात्, अस्मन्मते विभुत्वेन द्रव्यान्तराप्रकृतित्वात् । व्याकरणं तु साधुत्वमावजापकम्, न तु प्रकृतिविकारबोधकम् । अत एव 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' 'किमर्थं शास्त्रमिति चेत्, निवर्तकत्वात्सिद्धम् इति वृद्धिसम्बन्ध तद्वार्तिकं तद्भाष्यं च सगच्छते । अभियुक्ताश्चाहु 'उपाया शिक्ष्यमाणानां बालानामुपकारका । असत्ये वर्त्तन्ति स्थित्वा तत् सत्यं समाहते' इति ॥

यदुक्त वक्तृबहुत्वाच्छब्दमहत्त्वमिति तत्राह—

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

परा अन्या वृद्धिर्या उक्ता वक्तृबहुत्वाच्छब्दस्य वृद्धिरिति सा वृद्धिर्न शब्दस्य, किन्तु

१ युक्तानुभवमिद्वत्त्वात्—क ग. २ सामान्यवत् सति—क ग घ. ३ अपरिहार्यम् घ + वर्णान्तरम्

नादवृद्धिः, नादो ध्वनिः तस्य वृद्धिः शब्दस्यानवयवत्वेन महत्त्वानुपपत्तिः । बहुभिर्नेरन्तर्येणोच्चार्य-
माणैर्नादैः सर्वतः कर्णशक्कुली प्राप्नुवद्भिः शब्दो महानिति भ्रमः । न तु तस्य महत्त्वमिति भावः ॥

एव परमतं दृषयित्वा स्वमतमाह—

नित्यस्तु स्यादर्थनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

तुल्यवधारणे । नित्य एव शब्दः स्यात् । दृश्यते भ्रमेनेति दर्शनमुच्चारणम् । तस्य पर-
प्रत्यर्थपत्यायनार्थत्वात् । न ह्युच्चारितस्य शब्दस्य नाशे अन्यस्मान्छब्दजशब्दादर्थप्रतीतिः सम्भवति
उच्चारिताच्छब्दादर्थं प्रत्यसीत्यनुभवविरोधानात् शक्तिग्रहाभावाच्च ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

सर्वव्यक्तिषु बाधस्य यौगपद्यात् नित्यः शब्दः । गोशब्देऽभ्युच्चारिते युगपत्सर्वासा गो-
व्यक्तीनां प्रतीतेरानुभाविकत्वेन आकृतिवचनत्वं शब्दस्याध्यवसीयते । न चाकृत्या अनित्यशब्दस्य
संबन्धं कर्तुं शक्यः । नित्यत्वे तु पूर्वपूर्वप्रयोगात् स शक्यग्रह इत्यर्थः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

संख्याभावात् ॥ २० ॥

दश गोशब्दानुच्चारयतीति संख्याप्रतीतेरभावादपि नित्यः शब्दः । दशकृत्वा गोशब्दमुच्चा-
रयतीत्येव प्रतीतिः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

यथा घटादि कार्यं स्वात्पन्नौ समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणमपेक्षते तन्नाशः च नश्यति
नैव शब्दः तस्य समवाय्यादिकारणाभावात् । तस्मान्नित्यः ॥

तनु वायुकारणकः शब्दः, वायुसंयोगवियोगैर्जायमानत्वात् 'वायुरापश्यते शब्दनाम' इति
शिश्नाकृदुक्तं । तस्मात्—

‘प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य ॥ २२ ॥

शब्दे वायववयवसंयोगस्थानुपलब्धे न वायुकारणक शब्द । ‘प्रख्याभावाच्च योग्यस्य’ इति पाठे योग्यस्येति ज्ञातावेकवचनम् । वायववयवानां प्रख्याया उपलब्धे अभावादित्यर्थः । यथा पटादौ तन्तवस्तदवयवा उपलभ्यन्ते नैव शब्दे ॥ ननु वायुर्न प्रत्यक्षः, किंतु तदीय एव स्पर्श स्पर्शनप्रत्यक्षः, अतः शब्दे वायववयवानुपलब्धिर्गति चेन्न । वायुं स्पृशामीति^१ प्रतीत्या तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् स्पर्शमात्रोपलम्भापत्तिमभावाच्च । न च शब्दे अनुद्धतस्पर्शकल्पनान्न दोष इति वाच्यम् । तथा कल्पने मानाभावात् । चकार अनुक्तममुञ्चयार्थं इमेव शब्दापरिहारं समुञ्चिनोति ।

नित्यत्व शब्दस्य वेदसमतमर्पात्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

वाचा विरूप नित्यया^२ इति नित्यत्वानुवादाद्विङ्गादपि नित्य शब्द ॥

ननु तथापि वाक्यार्थं धर्मे चादनाया प्रामाण्यं न सम्भवतीत्याक्षिपति—

उत्पत्तौ वावचनाः स्युर्गर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । उत्पत्तौ अवगम्यते इत्युत्पत्ति वाक्यार्थो धर्मः अलौकिकश्रेय-साधनताकयागादिभावनात्मकः, तत्र विषये चादना अवचना । करणे स्युट् । अप्रमाणानि ।

७ वदप्रत्यायकत्वा- कुतः, अर्थस्य अतन्निमित्तत्वात् धर्मावबोधलक्षणकार्यस्य^३ चादनाहेतुकत्वा-निकरणम् । भावान्, चादनावाक्यस्य धर्मावबोधे असामर्थ्यादिति यावत् ॥ तथा हि—

किं पदानि प्रत्येक वाक्यार्थं धर्मं बोधयन्ति उत तत्समूहात्मक वाक्यम्, पदार्था वा । नाद्यः, इतरवै-यर्थ्यान्प्रत्येक बोधादर्शनान्, पदानां वाक्यार्थविशेषे संकेतप्रहाभावाच्च । अत एव न द्वितीयतृती-याः । संकेतमनपेक्ष्य बोधकत्वे तु व्युत्पत्तिवैयर्थ्यं बालानामपि बोधप्रसङ्गश्च ।

समाधत्ते—

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्तायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥

तद्भूतानां^४ मिद्वपदार्थेषु विद्यमानानां पदानां भावतत्त्वेन पदेन सह समाग्राय पाठः

— १ प्रख्यामानाच्च योग्यस्य २ इति तस्यापि— स्व ग ३ वादनित्यत्व— घ ४ समायसोत्तरायस्य— घ ५ प्रसिद्ध—घ

नश्यत । अतः वाक्यायवायः सम्भवति । कुतः, अर्थस्य वाक्यार्थबोधस्य तन्निमित्तत्वात् पदार्थोपस्थितिद्वारा पदानिमित्तकत्वात् ॥ पदैर्गर्भाहिताः पदार्थाः एव हि वाक्यार्थं बोधयन्ति, न तु पदानां वाक्यस्य वा तत्र व्यापारः, पदार्थबोधनेनैव कृतार्थत्वात् । अतः एव सत्यपि वाक्यश्रवणे अन्तर्वाहितस्य वाक्यार्थानुबोधः, दीर्घवाक्यैकदेशविस्मरणेऽपि पदार्थस्मृतिशालिनो वाक्यार्थबोधश्च । न च पदार्थानां वाक्याथेऽसम्बन्धप्रहाभावान्नैतदुपपद्यत इति वाच्यम् । वाक्यार्थलक्षणायाः सम्बन्धप्रहस्यानुपयोगात् स्वरूपमतः सम्बन्धस्यैवोपयोगात् । एतेनात्यन्ताप्रसिद्धे वेदार्थे धर्मे सम्बन्धप्रहासम्बाधप्रामाण्यमिति परास्त्वम् । न चाव्युत्पन्नस्य वाक्यार्थबोधप्रसङ्गः, पदपदार्थसम्बन्धप्रहस्यावश्यकत्वात् । समभिध्याहारस्य च नित्यासक्तत्वात्तान्तिप्रसङ्गोऽपि । एव च वाक्यार्थबोधस्य पदार्थमूलकत्वेन निर्मूलकत्वाभावान् पुरुषापक्षाभावान्च निःप्रत्यूहः धर्मे वाक्यार्थे प्रामाण्यं चोदनायाः ।

लोकं त्वन्यथापीत्याह —

लोके सन्नियमात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

लोके सन्नियमान् सति मानान्तरेण गृहीतेऽर्थे नियमान्^१ प्रयोगस्य पुरुषसम्बन्धः स्यात् । वेदार्थे तु नैव मानान्तरागम्यत्वमिति भावः ॥

अथ वेदस्य पौरुषेयत्वं पूर्वपक्षयति —

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

एके अन्ये तार्किका वेदान् सन्निकर्षं गमयन्ति सन्निकृष्टकालान्वदन्तीति यावत्, यतस्ते वेदाः पुरुषाख्याः पैपलादः कालापः काठकमित्याधुनिकपुरुषेण समाख्यायमाना भवन्ति ॥ अनया

८ वेदापेक्षयत्वा हि समाख्यया पुरुषविशेषसम्बन्धो वेदानामवगम्यते । न चेयं प्रवचननिश्चरणम् ।

सिद्धा भवितुमर्हति, प्रवचनस्य साधारणत्वेन समाख्यानिमित्तत्वायोगात् । कर्तृत्वं तु सा घटते । स्वातन्त्र्येण वाक्यरचयितृत्वं हि कर्तृत्वम् । तत् रचकस्यैव, अन्येषां तु तादृक्कृत्योच्चारयितृत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अतः एव भारतरघुवंशादिवाक्योच्चारयितृत्वस्मात् न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एव च वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदानुपूर्वाविशेषविशिष्टवेदस्य पौरुषेयत्वादप्रामाण्यम् ।

उताऽऽद्येवमित्याह —

१ लोकं सन्नियमान् २ नियमान् शब्दप्रयोगानियमान् च

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

‘ववर प्राधाहणिरकामयत इति धृतार्थकथनेन तस्मिन्समये वेदो नामादित्यवगमा-
दपि न तस्य प्रामाण्यम् ॥

सिद्धान्तयति—

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

तुः पूर्वपश्चव्यावृत्तौ । शब्दः शब्देन पूर्वपूर्वाध्ययनम् । तत्पूर्वकत्वमुत्तरोत्तराध्ययनस्य
अध्येतृभिरुक्तम् । ततश्च विवादाध्यामिन वेदाध्ययनमध्ययनपूर्वकम् अध्ययनत्वात् इदानीतनाध्ययन-
त्वं इत्यनुमानान्नैव वेदस्य प्रथम कश्चिदध्येतास्ति, येन सकर्तृकत्वं वेदस्य ^१स्यादिति भावः ॥

काठकादिममाख्यामन्यथयति—

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

प्रवचनातिशयात्काठकादिममाख्या उपपद्यते ॥

अनित्यदर्शनादित्यत्राह—

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

परम् अन्यदप्रामाण्यसाधकं यदुक्तमनित्यदर्शनम्, तत् श्रुतिसामान्यमात्रमेव । श्रुतीति
कर्मणि क्तिच् । ‘धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ ‘यथर्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते
नानि तान्येव तथा भावा युगादिषु’ इति प्रतियुगं श्रुता प्रवाहणवधरादयः । तन्सामान्यं प्रवाहण-
त्वादिकमेव प्रवाहणादिपदेन विवक्षितम् । आर्मादिति भूतत्वं च भविष्यत्कल्पापेक्षम् । तुनीर्थे ।
अतो न दोष इत्यर्थः । तथा च प्रतियुगमनुवर्तमाना ववरदयः प्रवाहन्तित्यतया चन्द्रमूर्यादिवद्वैदि-
कपदगोचरा सन्तो नैव वेदस्य नित्यता व्याकोपयन्तीति भावः ॥

नन्वेवमपि ‘गावो वा एतत्सत्रमासत’ ‘सर्पा सत्रमासत’ ‘स आत्मनो वषामुदग्विदत’
इत्यादिवेदवाक्यानां प्रसक्तगीतसदृशानां कथं प्रामाण्यमित्यत आह—

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः 'समत्वात् ॥ ३२ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । कृत इति भावे क्त । कृते कर्मणि प्रशमाद्वाग गाव इत्यादीनां विनियोग अन्वयः स्यात् । अतो धर्मप्रामाण्यमस्यैव । सत्रादिकर्मणः प्रशमापेक्षाविषये वायव्य धेतमालभत भूतिकाम वायुर्वै श्लेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं भूतिं नमयति इत्यादिविहितकर्मभिस्तुल्यत्वात् । एतच्चाग्रे व्यक्तं भविष्यति । कर्मणः सश्रन्धान' इति पाठोऽपि सत्रादिकर्मणः प्रशमापेक्षस्य सवन्वात् सानिध्यादित्यर्थः ॥ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् भारतादिवत् इत्यनुमानं त्वेव निगकर्तव्यम्— किमिदं पौरुषेयत्वं पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्वं वा, मानान्तरणार्थमुपलभ्य गचितत्वं वा । नाथ, सिद्धसाधनत्वात् । आकाशवन्नित्यानां सर्वगतानां कालतो देशतश्च क्रमशःशून्यानां वर्णानामनित्योन्चारणप्रतिपत्तिक्रमविशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मृतिनिमित्तत्वं न तत्त्वमदृशोत्तरोत्तरक्रमवता वेदशब्दवाच्यानां पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्वात् । न द्वितीयः, कालिकासादि-कृतरघुवशादिमाधारण्यापत्तेः । किंच पुरुषोऽपि कस्तवाभिमतः कश्चिन्मनुष्यो वा योगी वा ईश्वरो वा । नाथ मनुष्ये यमादिज्ञानस्य वेदजन्यत्वेन तत्र तस्य कर्तृत्वमभवत् । न द्वितीयः, योगि-नोऽपि हि धर्माधर्मादिप्रमाणकं न तावद्वाह्येन्द्रियम्, धर्मादेस्तदयोग्यत्वात् । नापि मनः, 'तज्जनितज्ञानस्य आत्मयोग्यतद्गुणानिस्त्विदं विषयत्वात् । तन्वस्मदादिज्ञानस्य तथात्वेऽपि विवेकचै-राग्यादियद्गुणशालिना योगिना तादृशज्ञानमस्त्विति चेन्न । एवमिति वेदस्यानादित्वेन अस्मदिष्टापौरुषेयत्वमिदं । न हि तेषां 'तादृशमपत्तिर्वेदाध्ययनतदर्थोचरणमन्तरंणं सम्भवति, आकस्मिकत्वापातान् । न तृतीयः, वेदादीश्वरसिद्धावन्योन्याश्रयान् 'ब्रह्म स्वयम्भु' 'वाचा विरूप नित्यया अनादिनिधना नित्या वागुन्मृष्टा स्वयम्भुवा ।' 'स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतः स्वयम्भुवा । शिवाशा ऋषिपर्यन्ता स्मर्तारोऽस्य न कारका ।' इति श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैर्वेदानां नित्यत्वावगमेन ईश्वरकर्तृकत्वकल्पनायोगाच्च । नन्वेवमन्यपरत्वाभ्यस्यो नित्यत्वमिद्विगिति चेन्न । अन्यपराणामपि मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरमतो स्वार्थे प्रामाण्यस्यार्थवादाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव विशिष्टविधेर्विशिष्टविशेषणाभयपरत्वे वाक्यभेदापत्त्या विशिष्टमात्रपरस्य विशेषणोऽपि प्रामाण्यमि-त्यत एवेति रेवत्यधिकरणे वक्ष्यते । अप्राप्तावाधितार्थसोधकत्वमेव हि प्रामाण्यम्, न तु तात्पर्यपटितमपि शब्दान्यप्रमाणे तदभावात् । नन्वेवमन्यपरस्यापि 'वज्रहस्त, पुरन्दर' इत्या-द्यर्थवादस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्ये देवताधिकरणविरोध इति चेन्न । देवताधिकरणे 'देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्' अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वेन देव-ताश्रुति इति सत्रकृता याग एव फलस्य प्रयोजकः देवता तु यागस्य गुणः, न तु यागागधिता

देवता फल प्रयोजयतीत्येव देवताया गुणभावो याग प्रतीत्येतावदेश व्यवस्थापयिष्यते । देवता-
विग्रहादिक तु भाष्यकृतैवोत्सव निराकरिष्यते प्रौढिवादेनेति तत्रैवास्माभिः प्रपञ्चयिष्यते । न च
काठकादिस्माख्या कर्तृनिबन्धनैवोपपाद्येति वाच्यम् । तस्या 'प्रवचनातिशयतिबन्धनमाया उक्त-
त्वात् । पदविभागक्रमपाठनदर्थख्यापनादिकमेव तदतिशय । न च वेदा अनाप्राप्रणीतत्वादाप्रणीता-
इदानीन्तनवाक्यविशेषवदिति वाच्यम् । आत्माकाशादौ व्यभिचारात् । अशब्दत्वे सतीति विशेषण-
मिति चेन्न । आप्रणीतत्वमात्रस्य उक्तविधया वेदेऽयङ्गीकारात् । वेदा अपौरुषेया सप्रदाया-
विच्छेदे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् आत्मवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न च सत्यन्तामिद्धि ,
समारचक्रप्रवर्तकत्वेन सप्रदायविच्छेदाभावात् । नन्वाप्रणीतत्वाभावे बालोन्मत्तादिवाक्यवद-
प्रामाण्य स्यादिति चेन्न । प्रमाणानां स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात् । अनाप्रवाक्येष्वनाप्रसवन्धात्प्रति-
बन्ध इत्याद्याकरे स्पष्टम् । एव च बोधकत्वात्सप्रयोजनत्वात्तिरिक्तेष्वेव चोदना धर्मे प्रमाणमिति
सिद्धं चोदनालक्षणाऽर्थो धर्म इति ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

—→I←—

निर्मलं निगमस्मिन्निर्विविधन्यायाभिधानमन्थानै ।

धर्ममुधामुद्गरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

पूर्वस्मिन्तर्कपादे विव्यर्थवादमन्थनासधेयात्मकवेदस्य सामान्यतः प्रामाण्यं विशिष्य च विविधभागस्य प्रामाण्यं वर्णितम् । अथास्मिन्निर्द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रभागयोर्विशिष्य प्रामाण्यं वर्ण्यते ॥

‘वायुश्च श्वेपिष्टा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेन भूतिं गमयति’ इत्याद्यर्थवादा धर्मप्रमाणं न वेति सशये पर्वपक्षयति—

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यधिकरणे आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् किं केन कथमित्येव फलतस्माधनतदितिकर्तव्यतात्मकाशत्रयविशिष्टपुरुषप्रवृत्तिरूपभावनान्ति-
१ अर्थवादा- प्रतिपादनार्थत्वावधारणान् अतदर्शानां भावनानदशत्रयातिरिक्तार्थकानामर्थ-
विरक्षणम् । वादानाम् आनर्थक्यं धर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वम् । न ह्यर्थवादिषु भावना गम्यते, तद्बोध्यकलिङ्गाद्यभावात् । ननु तर्हि तेषां वेदत्वमेव न स्यात्, प्रमाणान्तरागोचरधर्मवेदकत्व-
स्यैव वेदशब्दपवृत्तिनिमित्तत्वादित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति—तस्मादिति । तस्मात् भावनात्मक-
धर्मप्रसापकत्वाभावाद्धेतो अर्थवादजातम् अनित्यमुच्यते । नित्यं वेदवाक्यम् ततोऽन्यदनित्यं लौकिक-
वाक्यम् उच्यते प्रमादाद्धेदवाक्यसवलितं पश्यते ॥ यद्यपि वायव्ययागविधौ वायुगन्तुर्भवति, तथापि नात्र स्वरूपेण स वर्ण्यते, लोकत एव तस्मिद्धे । नापि देवतात्वेन, वायव्यमित्यनेनैव सिद्धे । श्वेपि-
ष्ट्वादिकं तु वर्ण्यमानं न विधावन्तर्भवति, लोकसिद्धं च । न च विधेये इष्टसाधनतावगमक-
स्तुतिमसर्पकतया अर्थवादानां विव्यन्तर्भावोद्भूतः प्रामाण्यमिति वाच्यम् । इष्टसाधनतावगतिर्हि विनापि स्तुत्या विधियलादेव भविष्यति, इष्टसाधनतावगतिं विना विधेः प्रवर्तकत्वामभवेन विधि-

नैवेष्टमाधनतावगतिलाभान् । न चैव सति लोके^१ इय गौर्वहुक्षीरा बहुर्जीवन्त्यपत्या इत्यादि-
स्तुतिवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । लोके स्तुतेरिष्टमाधनतावगतिदार्ढ्यार्थत्वात्, वेदे च समीहितमाधनतावगतेर्वे-
दजन्यत्वेनैव दृढतया स्तुत्यनपेक्षणान् । अन्यथा 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते' इत्यादिनिरर्थवादस्थले
का गति । तस्मादर्थवादो न धर्मे प्रमाणम् ।

ननु धर्मप्रमाणत्वाभावेऽपि यथाभूतार्थानुवादितया प्रमाणत्वमस्त्वित्याशङ्क्य यथाभूतार्थप्र-
मितिजनकत्वमपि नास्ति, किमुत धर्मप्रमितिजनकत्वमिति वक्तुं सिद्धार्थेऽप्यप्रामाण्यमुपपादयति—

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥

शास्त्रविरोधान् दृष्टविरोधान् शास्त्रदृष्टविरोधाच्च भूतार्थप्रमाणत्वमपि नार्थवादानामित्यर्थः ॥
'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति श्रूयते । अनृतमेव वदति न तु सत्यमित्यनृतवादिनी ।
तान्छीलिको णिनि । अत्र मनस परद्रव्यापहरणरूप स्तेयम्, वाचश्चानृतवदनैकस्वभावत्वं बाधितम् ।
अतो लक्षणया मनःपूर्वकं चोरयेत्, वाग्वच्च कदाचिदनृतं वदेदिति कल्पनायाम् 'न चोरयेत्'
'नानृतं वदेत्' इति शास्त्रविरोधः । दृष्टेति भावे क्त । प्रत्यक्षविरोधादित्यर्थः । 'धर्म एवाग्ने-
र्दिवा ददृशे नाचि' इति प्रत्यक्षविरोधादप्रमाणम् । तथा 'न चैतद्विद्यो ब्राह्मणा स्मो वयमब्राह्मणा
वा' इत्यपि प्रत्यक्षविरोधादप्रमाणम् । दर्शपूर्णमासयोगर्पेयवरणं प्रकृत्य ह्येतच्छ्रुतम् । न ह्येतन्म-
भवति,—ब्राह्मणाधिकृतवामन्तिकोपनयनादिपूर्वकं दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणो ब्राह्मण्यं स्वगतं प्रति
सद्विधे इति । तथा 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति स्वर्गमशयपरं वाक्यं शास्त्र-
दृष्टविरोधादप्रमाणम् । दृष्टेति भावे क्त । दर्शनमवगमः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति शास्त्रान्तर्गतस्व-
र्गपदजन्यतदवगतिविरोधादित्यर्थः । पूर्वत्र शास्त्रेण विरोधः, उह तु तदेकदेशस्वर्गपदेन विरोधः
इति भेदः । अथवा पूर्वत्र विधिवाक्येन विरोधः, उह तु अमुष्मिन् लोके स्त्रियं सम्भवति'
इत्यादर्थवादान्तरेण विरोधः इति भेदः ।

इतोऽप्येवमित्याह—

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गविराजब्राह्मणं प्रकृत्य श्रूयते 'शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद' इति । अत्र गर्गविराज-
ब्राह्मणार्थं जानातस्य शोभते इति लटा वर्तमानमुखशोभालक्षणस्य फलस्य तदानीमविद्यमानस्य

१. लोक इति घ पुस्तके नास्ति २. शास्त्रदृष्टि ३. वरणप्रवा - क, ग

प्रतिपादनाम्बाधेऽप्यप्रामाण्यम् । न हि तदानीं मुखशोभास्ति, प्रत्युत पदपदार्थसगमनव्यापृतचित्त-
विश्रोमप्रयुक्तमुखविकारस्यवानुभूयमानत्वात् ॥

इतोऽप्येवमित्याह —

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

आद्याने श्रूयते पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कासानवाप्नोति' इति । अत्रापि लटा तदानीं
सर्वकामावाप्रेरविगमानाया प्रतिपादनादप्रामाण्यं पूर्वमुत्रास्मिद्धमेव । अथापि लेट्कल्पनया फलाय
विधिरिति कश्चिद्भयान् । न प्रत्युच्यते । नेप फलाय विधिः, तथा सति अग्निहोत्रादिकर्मणा स्वर्गादि-
फलाय विद्यानानर्थक्यप्रसङ्गात् । 'क्रतुभिर्हि फलान्याजिर्हीर्षमाणः क्रतुसाधनीभूताहवनीयाद्याग्निनि-
र्वर्तकान्यायेयान्तर्गतपूर्णाहुत्यैव सर्वक्रतुफलावाप्नोत्याः किमिति क्रतुषु प्रवर्तेत । तदाहुः—
अग्ने चेन्मयु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तेः को विद्वान्यत्र साचरेत्' इति ।
गृहकोणोऽङ्के इत्यपि इति जयन्तः ।

इतोऽप्येवमित्याह —

अभागिप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

भागं भजनं प्राप्तिं प्रसङ्गं अस्यास्तीति भागि प्रसक्तम्, अभागि अप्रसक्तम्, तस्य
प्रतिषेधादित्यर्थः । न पृथिव्या तान्तरिक्षे न दिव्यप्रिश्चेतव्ये' इत्यप्रतिषेध्यप्रतिषेधादप्रमाणम् ।
पृथिव्या हि चयनं विहितत्वादप्रतिषेध्यम् । अन्तरिक्षे दिवि च चयनम्प्रसक्तमेव ॥

इतोऽप्येवमित्याह —

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

यवस्य प्रावाहणिरकामयत्' इत्याद्यप्रमाणम्, अनित्यैर्जन्तिमिद्भिः प्रवाहणादितदपत्यव-
रादिभिरर्थैर्वाच्यतया संयोगात् । न हीदानींतनान्पुरुषान्प्रतिपादयद्विदं स्वार्थं प्रमाणं भवितुम-
र्हति, आदिमत्तादोषप्रसङ्गात् । अतो नैवजातीयकमर्थवादज्जातं स्वार्थेऽपि प्रमाणम् किमुत धर्मं ॥

अथ सिद्धान्तयति—

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

१. जानयक्यात् २. क्रतुः साधनं इति खः पुस्तके नास्ति ३. यतःकाम्यायाना- खः
४. एक-क ख घ ५. या मा ६. ८ ७. ५. प्रातपवाच्च

तु पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । विधीनामित्यवयवपट्टा । अर्थवादा विध्येकदेशा स्यु । विधि-
भागस्य च प्रामाण्य पूर्वस्मिन्पादे व्यवस्थापितमिति भवत्येषा प्रामाण्यम् । कुत एषा विध्येकदे-
शता, स्तुत्यर्थेन विधिना एकवाक्यत्वात् । स्तुति प्रशंसा प्राशस्त्यवर्णना तामर्थयते अपेक्षत
इति स्तुत्यर्थो विधि । तेन सम्यक् विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वादित्यर्थः ॥ तथा हि— लिङा-
दिप्रत्यया प्रवर्तनाया विहिता । प्रवर्तयितुर्व्यापार प्रेरणाख्य प्रवर्तना । आचार्यो हि गामानयतु
देवदत्त इति वदति^१ । ततो गामानयन्देवदत्तो ब्रवीति,—आचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामीति । स च
प्रेरणाल्पव्यापारो नियोजयितुः पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषो लोके । वेदे त्वर्नीश्वरवादे लिङादिनिष्ठो
धर्मविशेष कल्प्य । मेश्वरवादे तु ईश्वरेच्छैव प्रवर्तना । सा च लिङादिशब्दनिष्ठत्वाद्वा तत प्राधा-
न्येन गम्यमानत्वाद्वा शब्दभावेनेत्युच्यते । तथा च किं केन कथमित्यत्रयवर्ती पुरुषप्रवृत्तिर्भा-
व्यते । मेयं प्रवृत्तिः शब्दभावनाभाव्यत्वात् फलोत्पादनव्यापारात्मकत्वाच्च अर्थभावेनेत्युच्यते फल-
भावेनेति च । इमा चार्थभावना प्रति गृहीतशक्तिकलिङादितो ज्ञाता शब्दभावना प्रयोजिका । ततश्च
लिङादिशक्तिग्रहः शब्दभावनाज्ञानद्वारा शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वात् शब्दभावना प्रति
करणम् । इष्टसाधनताज्ञानमपि करणम् । तस्य शब्दभावनाभाव्यप्रवृत्तिः प्रति कारणत्वान् । अर्थ-
वादलक्ष्यप्राशस्त्यं तु तत्राङ्गत्वेनान्वेति । तथा हि लोके इष्टसाधनान्यत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तेरभा-
वाविष्टतृप्तिसाधनेऽपि विषमसृष्टान्नभक्षणे प्रवृत्तेरभावादनित्यनुवर्तीष्टसाधनतासार्थार्थद्विधिप्रत्ययो
गमयति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । सर्वस्यापि लौकिकवैदिककर्मणः किञ्चिदायासाधायकस्य
कष्टात्मकस्यानिष्टसाधनताया अपि सत्त्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरौदासीन्यापत्तेर्यत्त्वत्वेनानिष्ट विशेष-
णायाम्^२— बलवदनिष्टाननुवर्तीष्टसाधनताज्ञान प्रवर्तकमिति । भोजनाद्यायामस्य चानिष्टस्य
इष्टतृप्त्यावपेक्षया न बलवत्त्वम्, तृप्त्यादिफलोत्कर्षस्य तत्रानुभवमिद्वत्त्वात् । अत एवोत्कटे-
च्छापरनामधेया तत्र रुचिर्भवति निकृष्टतया ज्ञाते फले तदसम्भवात् । सा च रुचिरिष्ट-
साधनतावगत्या निष्पद्यते । तदुत्पादने च कर्तव्यं सतोऽसतो वा गुणस्य कथनेन बलव-
दनिष्टाननुवर्तित्वज्ञापने सति नान्तरीयककिञ्चिदनिष्टाधायकेऽपीष्टसाधने द्वेषनिवास इति लोकसि-
द्धमेतत् 'औषधं पिब, शिखा ते वर्धियते' इत्यादौ । ततश्च विधीना प्रवर्तकानां फलोत्कर्षकथना-
पेक्षाणाम्, अर्थवादानां च धर्मप्रमित्युपयोगेन सार्थक्यमपेक्षमाणानां श्रुतशब्दशक्तिविधया साक्षाद्भ-
र्मप्रमितिजनने अक्षमाणा परपरया च तज्ज्ञाने द्वारविशेषमपेक्षमाणानां परस्परकाङ्क्षावशात् विध्यपे-
क्षितफलोत्कर्षापरनामधेयप्राशस्त्यलक्षकत्वमर्थवादानां पर्यवस्यति । स्वाध्यायविधिरेव च प्रयोजन-
वदर्थवबोधपर्यवसानं कृत्स्नस्य वेदस्य बोधयनं प्राशस्त्यतात्पर्यकत्वमर्थवादानां गमयति ।

तान्परिनिवृत्त्या र लक्षणव्यवस्थे विस्तर । प्राशस्त्यप्रतिपादनप्रकारस्तु क्षिप्रदेवतासाध्यकं कर्म
विदमव फलं लभ्यति अतः प्रशस्तोऽयं याग इत्येव यथायथमृष । अर्थवादपदानि च न
पक्षेऽपि प्राशस्त्यं लभ्यन्ति पदान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । किंतु पदसमुदायः । न च समुदा-
यस्य क्वचिदप्यशक्तत्वात्स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षणा कथं तत्र स्यादिति वाच्यम् । अवयवद्वारा
शक्यसम्बन्धस्य समुदायेऽपि सत्त्वान् । साक्षात्स्वावयवद्वाराशक्यसाधारण्येन स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्र-
तिपाद्यसम्बन्ध एव हि लक्षणा, न तु साक्षादेव स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्रतिपाद्यसम्बन्ध, गौर-
वान् । अवयवशक्तिलभ्यैश्च वायुक्षेपिष्ठादिभिर्गैर्वैयुदेवताकयागीयप्राशस्त्यस्य उक्तफलाधा-
यकत्वलक्षणास्य अविनाभावलक्षणो ज्ञाप्यज्ञापकभावः सम्बन्धः । वायुक्षेपिष्ठादिपदशक्यैर्गैर्हि
प्राशस्त्यं ज्ञाप्यत — क्षिप्रतमो महात्मा वायुरतिक्षिप्रमुत्कृष्टफलं दास्यति, अतः प्रशस्तं तद्वै-
ताकं कर्मणि । ततश्च वायुक्षेपिष्ठादिपदेषु स्वशक्यार्थद्वारा प्राशस्त्यज्ञापकता तद्वारा तत्समुदाये-
ष्विति सिद्धम् । तदेतत् तथा यपस्य वेदिः इत्यधिकरणे 'अर्धमन्तर्वेदि, अर्धं वहिर्वेदि' इति समुदा-
यतः दशविशेषो लक्ष्यत इति भाष्यवार्तिकादिषु ध्वनितम् । स्पष्टीकृतं च चूडामणिदीक्षितैः । सैषा
अर्थवादविबुधेऽशया पदैकवाक्यता विज्ञेया अन्यतरविनाभूतयोस्तयोः साकाङ्क्षत्वात् । तथा च
वक्ष्यति 'अथेकत्वादकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति । केचित् अङ्गप्रधानविबुधेऽशाना-
मिव विधायकलिङ्गादिभेदास्वार्थानिराकाङ्क्षतया प्रयोजनवशेन सम्बन्धाद्वाक्यैकवाक्यतेत्याहुः । निर-
र्थवादविधिप्रदेशेषु तु विधीनामेव द्वे शर्त्तौ कल्पयाम । न च सर्वत्र विधेरैव शक्तिद्वयकल्पनोप-
पत्तौ किमर्थवादैरिति वाच्यम् । आप्तातस्यैव हि वयमर्थं वक्तुं प्रभवाम, तान्नातं पर्यनुयोक्तु-
मिच्छामास्ता तावन् ।

तनु पौरुषेयाण्येवार्थवादवाक्यानि वेदेषु प्रमादपठितानि कुतो न स्युः, तत्राह—

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

चोक्तम् । सांप्रदायिकं मन्वादिस्मृतृपारम्पर्यसिद्धं नियमाव्ययतमं, तदेतत् शिष्टवैदिकपरंप-
रया विधिभागानामर्थवादभागानां च तुल्यम् आद्रियमाणं दृश्यते । अतः अर्थवादानां पौरुषेयत्वं
न युक्तमाश्रयितुम् ॥

अथ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च' इत्यादिना केषांचिदर्थवादानां स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यमुपक्षिप्तं
परिहर्तुमुपक्षिपति—

**अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ-
स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते ॥ ९ ॥**

उक्ता अनुपपत्ति 'स्तेन मन' इत्यादिवाक्यम् अप्राप्ता वेदितव्या । कुत । हि यस्मान् विधिकल्पनया स्तेयादिप्रयोगे उच्यमाने विरोधः स्यात् । नैवमस्ति, विधिकल्पनाया अनभ्युपगमान् । तर्हि प्रतीयमानार्थं मन स्तेन्यादावस्ति विरोध इत्यत आह — शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत इति । शब्दतो वाच्यविधया प्रतीयमानो मन स्तेयादिगर्थस्तु अप्रयोगभूत प्रयुज्यते अनेनेति प्रयोग तात्पर्यनामधेयोऽभिप्रायविशेषः, न प्रापो न भवति अविवक्षित इति यावत् । अतस्तद्विषये विरोधो नास्ति । विधेयस्तुतिमात्रपरत्वादिति भावः । तस्मान् अनुपपन्नभावान् स्तेन मन ' इत्यादिवाक्यम् उपपद्यते संगतार्थकं भवति ॥

तनु 'वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति' इत्यग्न्याख्यस्थण्डिलविकर्षणे वेतसशाखा अवकाश्च विधीयन्ते, आपश्च स्तूयन्ते आपो वै जानता' इति । एवजानीयकानां विधेयस्तावकत्वस्याप्यभावात्कथं धर्मप्रामाण्यम् । तत्राह—

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

तुल्यधारणे । गुणवादः गुणाभिधानमेव, स्तुतिरेवेति यावत् । अपा स्तूय्या हि तत्प्रभवा वेतसशाखा अवकाश्च स्तुता भवन्ति यथा वशे स्तुते देवदत्तादयः । गुणादागतश्च वादो गुणवादः । गौणः शब्द इति यावत् । आप इत्ययं शब्दः अकार्यत्वगुणयोगाद्वेतसशाखासु वर्तते, अतो विधेयस्तावकत्वमुपपद्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमुच्यते । उत्तरमत्राणि गुणवादत्वस्यैव प्रपञ्चनपराणि ॥

^१ स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इत्यत्र गुणवादत्वमुपपादयति—

रूपात्प्रायान् ॥ ११ ॥

गुणवादः इत्यनुवर्तते । तस्मावर्तते । गुणाभिधानं स्तुतिरित्येकोऽर्थः गौणः शब्द इत्यन्योऽर्थः । 'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णाति' इत्यशुभ्रग्रहणे विहितं हिरण्यं स्तूयते 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति । तत्र स्तेनमिति प्रच्छन्नं रूपं लक्ष्यते । अनृतवादिनीति प्रायेण अनृतवदनस्वभावत्वं लक्ष्यते । मनः स्तेनवत्प्रच्छन्नम्, वाक् प्रायेण अनृतवदनशीला । हिरण्यं तु तद्दोषद्वयरहितमित्यभ्यर्हितमिति विधेयस्तुतिरूपपद्यते ॥

'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' इत्यत्र गुणवादत्वमाह—

दृग्भूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

१ तत्र स्तेन मनो—क ग, घ २ गुणशब्दः—क ग, घ ददृशे—ख

गुणवाद इत्यनुवर्तते । पूर्ववदर्थद्वयम् । धूम एवाग्नेर्दिवा दृश्ये' इत्यत्र 'अग्नि वा वादित्य
माय प्रविशति तस्मादग्निर्देगाश्रक्त दृश्ये' इति पूर्वतर्गवाक्यात् दृगादित्यनुवर्तते । तत्र दृगादिति
दृग्भूयस्त्वे गौणम् । दिवा अग्न धूम अतिदृगादृश्यते । अतः 'उच्यन्ते वावादित्यमग्निरनुसमाराहति'
इति पूर्ववाक्योक्तं युज्यते । तस्मान् अग्निर्योतिर्योति सूर्य स्वाहेत्येव माय होतव्यम् . सूर्यो ज्योति-
र्यतिराग्नि स्वाहेति प्रातः' इति विहितसम्प्रुष्टहोमसन्त्रस्तुतिरूपपद्यत इति न विरोधः ।

अथ न चैतद्विद्म इत्यत्र गुणवादत्वमाह—

ऋयपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् ॥ १३ ॥

गुणवाद इत्यनुवर्तते । 'देवा पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स मन्यजे । यथास्मि
न तमन्तरेमि' इति प्रवरे प्रत्रियमाणं यजमानो जपति' इत्यत्र एतच्छ्रूयते 'न चैतद्विद्म' इत्यादि ।
न विद्म इति ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञातत्वे गौणम् । कुतः । ऋयपराधात् सातुर्व्यभिचारसम्भवात् । व्यभि-
चारश्च जागिर्णाजारयोर्वयः सुविज्ञानः । पुत्रस्योत्पादकः तु बीजिनः जागिर्णी जानाति न तु जागोऽपि
जागन्तरसम्भवात् । ततश्च सर्वर्णेष्वस्य सर्वर्णासु जायन्ते हि सज्जातयः । विभ्रास्वेष विधिः स्मृतः
इति स्मृतिमिदं ब्राह्मणास्त्वभार्याया ब्राह्मण्यामुत्पन्नत्वलक्षणं ब्राह्मण्यं सातुर्वैकस्याः सुविज्ञानम् ।
तन्त्रेव सति श्राद्धे ब्राह्मणास्मिन्मन्त्रेण' इत्युपक्रम्य कुण्डगोलकयोर्निमज्जननिषेधान्यथानुपपन्न्या
ब्राह्मणमातापितृकत्वमेव ब्राह्मण्यम् तत्तु श्रेष्ठिणमादाय सर्वस्यापि सुविज्ञानमित्यत आह,—कर्तुश्च
पुत्रदर्शनादिति । 'उत्पादयितुं पुत्र इति हि ब्राह्मणम्' इत्युपक्रम्य रेतोधा पुत्रं नयति' इत्या-
दिना रीजावापस्य कर्तुर्जागम्यैव पुत्रः, न तु श्रेष्ठिण इत्यर्थस्य 'आपस्तम्बादिभिर्निर्धारणादित्यर्थः ।
श्राद्धीयब्राह्मणनिमज्जने कुण्डगोलकनिषेधस्तु 'सगुणानामलाभे तु निमज्ज्या निर्गुणा अपि' इति
प्रसक्तत्वात्सगन्धत इति विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तं परिहारः अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार समुच्चिनोति ।
ततश्च स्वभार्याया ब्राह्मण्या ब्राह्मणादुत्पन्नत्वलक्षणमेव ब्राह्मण्यम् । तच्च मावेकसमधिगम्यम् ।
इतरस्य तु दुविज्ञानम् । तदेवविधमपि ब्राह्मण्यमेतन्मन्त्रजपेन अब्राह्मणभ्यापि संपद्यत इति
स्तुतिरुपपाद्या ॥

अथ 'को हि तद्वेद' इत्यत्राह—

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

१ अपराधात्, २ आपस्तम्बादिभिः स्तुतिभिः—क

‘आकालिकशब्दान्तवचने’ इति पाणिनि । समानकालावाद्यन्तौ उत्पत्तिविनाशौ यस्येत्यर्थे समानकालशब्दान् ठञ् प्रकृतेराकालादेशश्च निपात्यते । समानशब्द एकत्ववार्त्ता । उत्पन्नमात्रविनष्टमित्यर्थ इति तद्भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । इह तु आमुष्मिकफलापेक्षया आशुतरविनष्टवरमैहिक फलं लक्ष्यते । आतुमिच्छा ईप्सा । आकालिकस्य ईप्सा आकालिकेप्सा । गुणवाद इत्यनुवर्तते । पूर्ववदर्थद्वयम् । ‘अमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा’ इति सशयवचनमामुष्मिकस्य कालान्तरदेहान्तरभावित्वलक्षणपरोक्षत्वे गौणम् । विद्विश्चेप्साया गौणम् । विद्वन्तीकाशान्करोति’ इति सौमिकशालाया गवाक्षकरणं विहितम् । तस्य च धूमोपद्रवनिवृत्तिरैहिक फलं सद्यः प्रत्यक्षम् । ज्योतिष्टोमकर्मजन्यमामुष्मिकं तु फलं कालान्तरदेहान्तरभावि परोक्षमेव । प्रत्यक्षत्वात्तत्कालिकत्वाच्च ऐहिक एव फले आगोपालाङ्गनमीप्सा भवति । अत ऐहिक फलमनाहत्य परोक्षमामुष्मिक फलं को वेद क ईप्सति । तस्मात्सद्यो धूमनिवृत्तिफलकमतीकाशकरणं श्रेष्ठमिति स्तुतिरुपपद्यते ॥

अथ ‘शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद’ इत्यत्राह—

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

गुणवाद इति पूर्ववत् । ब्राह्मणतो गर्गत्रिगत्रस्य ज्ञानादेव मुखशोभाफलं भवति चेत् तदनुष्ठानात्कीदृक्फलं भवेदित्येव विद्यया ज्ञानेन गर्गत्रिगत्रस्य प्रशंसा क्रियते । यद्यपि पदपदार्थसमगमनव्यापृतक्षुब्धचित्ततया^१ तदानीं मुखवैवर्ण्यमस्ति तथापि पदवाक्यन्यायविजृम्भितैः शिष्य-स्पृहणीयैः शब्दैः शोभमानैर्मुखशोभावचनं गौणम् ॥

‘पूर्णाहुत्या सर्वान्’ इत्यत्राह—

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

गुणवाद इति पूर्ववत् । तत्तत्सर्वफलसाधकसर्वकृत्वपेक्षिताहवनीयादिनिष्पादकत्वात् सर्वफलार्थन्याग्न्याधेयिकी पूर्णाहुति स्तूयते । वर्तमानत्वमविवक्षितम् । सर्वपदमाधिकारिकं तत्तदधिकृतसर्वकृतुफलापेक्षं गौणम् । अतोऽश्वमेधावीनां राजन्यादिमात्राधिकृतत्वेऽपि न दोषः ॥

फलवादत्वमभ्युपगम्य यदुक्तम् ‘अन्यानर्थक्यात्’ इति तत्राह—

१ तत्प्रकृतेः— क २ व्यापृतचित्तक्षुब्धतया— ख,

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

'फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

स्वर्गादिफलस्य पर्णाहुत्यग्निहोत्रादिगुरुलघुकर्मभिर्निष्पत्तिश्रवणान् तेषां कर्मणा परिमाणतः अल्पत्वभूयस्त्वतारतम्यात् फलविशेषः फलतारतम्यः स्यात्, लोकवत् लोके सेवादितारतम्यात्फलतारतम्यवत् । ततश्च पर्णाहुत्या स्वर्गादिस्वर्वाफलान्यल्पानि भवन्ति, अग्निहोत्रादितस्तु ततस्ततो भूयसीत्युक्तं भवति ॥

'न पृथिव्याम्' इत्यत्र 'ववरः प्रवाहणि' इत्यत्र चाह—

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षः 'अभागिप्रतिषेधान्' 'अनित्यसंयोगात्' इत्यन्तिसमुच्चोक्तयोर्दोषयोः उक्तप्रकारेण परिहारो वेदितव्यः ॥ तथा हि— 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यविधिस्तुत्यर्थेऽप्युक्तं प्राक् । एवमेव पृथिव्या चयनप्रतिषेधो हिरण्यान्तर्हितचयनविधिस्तुत्यर्थः, 'नान्तरिक्षे न दिवि' इति तु नित्यानुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इत्यादिवत् । तथा 'यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये' । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु' इति न्यायेन प्रति-युगमनुवर्तमाना ववरादयः प्रवाहनित्यतया चन्द्रसूर्यादिवद्वैदिकपदगोचराः सन्तो नैव वेदस्य नित्यता विरुद्धतः इत्यादि पूर्वपादे 'परः तु श्रुतिस्मामान्यम्' इत्यत्रोक्तम् । अतः 'ववरः प्रवाहणि' इत्यादावयनित्यसंयोगदोषः परिहृतः । न च पौनरुक्त्यम्, चन्द्रसूर्यववरादीनां प्रवाहनित्यतावचनस्यापि पूर्वपक्षदशायामप्रामाण्यात्कन्दितत्वेन तद्विषये अनित्यसंयोगदोषस्य पुनः समुन्नेये सति सिद्धान्तदशायामर्थवादजातस्य साधितप्रामाण्यतया 'यथर्तावृतुलिङ्गानि—' इति ववरादीनां प्रवाहनित्यत्वेनानित्यसंयोगदोषपरिहारस्य पुनरुदयावश्यंभावान् । अत्र लोकवेदविरोधाभावे अर्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्, तद्विरोधे तु 'स्तावकत्वमेव । 'विरोधे गुणवादस्यादनुवादोऽवधारितः । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥' ततश्च, अचिन्त्यशक्तिकपरमेश्वरतत्कर्तृकसृष्टिप्रलयादिकमायस्तीति वार्तिककारैर्वैदिकशिरोमणिभिः प्रपञ्चितम् । अनीश्वरवादिनस्तु प्राभाकरादयो वैदिकैरतादृत्या । अग्रेष्टं वक्तव्यम्— 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वेदार्थज्ञानायाध्ययनविधिः । अत्र हि विधौ कर्मणि तव्यप्रत्ययः । उत्पाद्यत्वमाप्यत्वसंस्कार्यत्ववाकर्मत्वम्, यथा

‘घट करोति’ ‘ग्राम गच्छति’ ‘व्रीहान्प्रोक्षति’ इति । अव्ययन च भावार्थाधिकरणन्यायेन भावनायाः करणत्वेनान्वेति । स्वाध्यायस्य च तेनेत्पाद्यत्वासम्भवादायत्व सस्कार्यत्व वा कर्मत्व भवति । ततश्चाव्ययनेन स्वाध्याय प्राप्नुयादिति वचनव्यक्तिः, अव्ययनेन स्वाध्याय सस्क्रुर्यादिति वा । तत्राव्ययनेनावप्रस्य सस्कृतस्य वा स्वाध्यायस्य स्वतः अपुरुषार्थत्वात्, फलाकाङ्क्षायामर्थावबोधजन्यधर्मावबोधस्य दृष्टस्य स्वर्गादिसाधनतया फलत्वात्, सति च सभवे अदृष्टकल्पनायोगात्, तमेव प्रयोजनवदर्थवबोधोधापरनामधेयमर्थावबोधस्वाध्याय फलत्वेन गृह्णाति, अनारभ्यार्थावबोधस्याव्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुर्व्याप्तिप्रार्थनान्ते उपयोगसंभवात् । ततश्चार्थान्तेन स्वाध्यायनार्थावबोध भावयेदिति पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्रार्थवादानां वाच्यविधया धर्मप्रमितिजननशक्त्यभावेऽपि कृत्स्नस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थवबोधपर्यवसानं बोधयता अध्ययनविधिनैव विध्यपेक्षितप्राशस्त्यतात्पर्योन्नयनमुखेनेत्यापितलक्ष्यविधया तत्प्रतिपादनद्वारा विध्युपयोगात् धर्मप्राप्त्यमुपपद्यत इति वार्तिकादिग्रन्थेषु स्थितम् । वस्तुतस्तु स्वाध्यायविधिर्गन्तव्यवधारणरूपग्रहणार्थः । अर्थावबोधस्तु गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वतः एव भवति, न तु तत्राध्ययनविधेरव्यापारः, धर्मावबोधान्तत्वे अध्ययनाकात्स्न्यप्रसङ्गात् । ब्राह्मणस्य राजसूयाद्यभावेन तन्मन्त्रब्राह्मणाध्ययनस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च, अग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्वाध्ययनात्प्राक्समध्योपासनवत् पित्राद्युपदेशतो ज्ञाने सति ज्ञातत्वादेव तदवबोधस्य काम्यत्वाभावात्फलत्वानुपपत्तिः । ततः प्राप्तदज्ञाने तु न स कामयितुं शक्यः, ज्ञात एवेच्छानियमात् । अथ सामान्यतो ज्ञाने विशिष्याज्ञाने तद्विच्छा संभवति, पित्राद्युपदेशतो विशिष्यावगतेऽप्युपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयाय पुनर्वोधकामता च युक्तेति चेन्न । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां हि न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः, अनन्तत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे च सामान्यज्ञानमेव विधिफलं स्यात्, न तु विशेषज्ञानम् । अतः अर्थावबोधस्योद्देश्यत्वायोगात् फलत्वम् । न चाध्ययनविधेरर्थावबोधान्तत्वाभावे वेदस्य कथं स्वार्थं तात्पर्यावगम इति वाच्यम् । उपक्रमादिसहकृतशब्दयलादेव तन्मभवात् । तस्मादध्ययनविधिर्गन्तव्यग्रहणमात्रफलक एव । तथा च पुरुषार्थानुशासनसूत्राणि वदन्त्यादाहृतानि ‘बोधान्तत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यम्’ ‘सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयो’ ‘उद्देशायोगाच्च’ इत्यादीनि । एव च व्याकरणमहाभाष्ये पम्पशाह्निके ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो वेदः पडङ्गोऽव्येयो जेयश्च’ इत्युदाहृतायां श्रुतौ जेयश्चेति पृथग्ज्ञानविधिरर्थवान्भवति । अध्ययनविधेरर्थावबोधान्तत्वे तु तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । निष्कारणः, कार्यते अनेनेति कारणं फलम्, दृष्टप्रयोजननिरपेक्षः शिक्षाव्याकरणादिपडङ्गमहितो वेदः अध्ययनेन ग्राह्यः तदर्थश्च प्रतिपत्तव्यः । सोऽयं धर्मो न दृष्टफलः नित्य इति यावत् । तदभावे हि प्रत्यवायः स्मर्यते ‘स्थाणुरयं भारह्मणः किलाभूदधीत्य वेदः न विज्ञानानि योऽर्थम्’ इत्यादि । न च गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वतः एव ज्ञानसंभवात्तद्विधिरर्थः इति वाच्यम् ।

१. स्यात्तुल्यकमयिभागभाष्य ग कसन्निविगन्धभागस्य — क

जैमिनिमत पूर्वपक्षतयाज्ञातय मन्त्रता विधानान्' इति सूत्रान्तरण आचार्यकुलाद्वयमरीत्य इति भृत्या सकलवदार्थज्ञानवत कर्मविधानादपि लिङ्गात्कर्मज्ञानमात्रमिषानि स्वयं युक्त्यन्तरमुद्गातय 'अधि-
कोपदेशान् वाचरायणस्यैव महर्षिनाम्' इति सिद्धान्तमुपनिषत् अभ्ययनमाश्रयत ' इति सूत्रेण आचार्यकुलाद्वयमरीत्येति वाक्य वेदाध्ययनमाश्रयत कर्म विधीयत न तु तदर्थज्ञानवत यत्न कृत्स्नवेदार्थज्ञानवत कर्मविधानादपि निषिद्धान्तज्ञानस्य कर्मण्यता स्यात् । क्रतुविधिपयुक्तायज्ञान तु आर्थिकत्वात् कर्मज्ञानं त्रीणां विधौ कर्मणा विवत । एष च क्रतुविधिभिर्यावदपयुक्तवत्-
भागमात्रार्थज्ञानस्यापक्षणात् तद्विकृतनिगुणान्मज्ञानस्य कर्मण्यता युज्यत इत्याख्यत भगवता वाच-
रायणेन । तत्रैतद्वाक्य भगवन्वाक्येस्मद्व्याख्यातृभिश्च वाचस्पतिमिश्रपट्टनिभिरुपा प्रपञ्चितमिति नह तन्यत । किञ्च, 'न प्रथमयज्ञ पशुकृत्यान्वृक्ष्यान्ना इत्युपक्रम्य याऽनुष्ठानाद्यश्रयस्तस्य प्रवृत्त्यात्' इत्यापस्तम्बस्यावाहभारद्वाजाश्रुता इतव इत्यप्राप्तेण एका व्याख्यामरीत्य भात्रिया भवति इति लक्षितभोत्रियस्य साक्षात्प्राप्त्यनुष्ठान इति लक्षितानुष्ठानस्य च प्रथमयज्ञ प्रवृत्त्य-
नियमविधानात्, अतथाविधस्य प्रथमयज्ञ प्रवृत्त्यानियमावेगौ पयवसानावगमात्, कृत्स्नवदार्थज्ञानस्य कर्मण्यता दूरावाप्ता । ततश्च स्वाध्यायविधि स्वशास्त्रासाध्याययनं पयोजयति । ज्ञयमिति विधिर्गपि स्वशास्त्रासाध्यायज्ञानस्य प्रयोजक । महनुयमेतादृक्तनया पुरुषस्याभ्युदयपत्यवार्थौ । क्रतुविधयस्तु यावदुपयुक्तेष्वेतदर्थविगममात्राणां कृतार्थौ कृत्स्नवदार्थविगमतादौ च स्यादपि न । एव च अथवाविषये स्वाध्यायविधित् कलवदार्थपयवसानालाभात् तथा विभ्युद्देशकाङ्गानुष्ठानात् विध्यर्थवाकानां परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वमिति सिद्धान्ता धार्मिककाराश्रुताऽनुपपन्न । अथवाकानां स्तुतिपरतया विध्यैकवाक्यता त्वन्यतराकाङ्क्षैवापपाशा । तद्विधि—यथा रक्त पटो भवतीति वाक्य पटो भवतीत्येतावमिति निराकाङ्क्षेऽपि रक्त इत्यस्य भवति क्रियान्वय विना 'ज्ञानेय क्वापत्या मनिविपाठयैर्भ्यापक्या च पटवाक्यस्य रक्तपटे साक्षात्तिसौ पटविशेषणसमपक्यता रक्तपट पटवाक्यान्तर्भावमापन्नत तथा वाकानां स्वाधत्ता निराकाङ्क्षेऽपि विधिप्रत्ययगम्यायां शब्दभावनाया अशत्रयमपभ्रमाणाया विधिप्रत्ययत एष आख्याश पुरुषपशुक्ति करणाश शक्ति प्रहाशिक च व्याकरणादिना लब्धवत्यास्मृतीयांश्च स्तुतिमपभ्रमाणाया स्तुतितामन्तरानुपपत्त्या विभ्युद्देशमनिध्याम्नान्त्यैय व्यापक्या' च अर्थवाकानां विभ्युद्देशकाङ्क्षानिष्ठमिति । तद्वशाच्च लक्षणया तेषां स्तुतिपरत्वमिति भाष्यानुयायी मगम पन्था । किञ्च 'औषध पिब शिक्षा न वर्धयत्य' इत्यादिलौकिकवाक्येष्विव 'स आत्मता वपामुश्चिन्न गावा वा एतमश्र-
मासम' इत्याद्यथवाचवाक्येष्वपि असङ्ख्यताल्लक्षणत कवलविषयस्तुतिपरत्वम्, न तु स्वाथ

परं यथा तदा संप्रपामाण्यपसङ्गात् । न हि वक्ष्यमानासाध्याप्यान्तर्यकपमिष्यत । तथा
 न त सागान्यावरणसमाख्यम् इति न्यायतः तदितरेषामपि 'वायुषेऽपेष्टा' इत्यादिभ्य
 राजानां न स्वाद्यपरत्वम् । किंतु जहन्त्यान्तर्यगणया कथलविधेयस्त्वमिपरत्वमिति पञ्चलप्रयोजन
 कथिन्मासासकमन्या सागरत्वं । वैदिकशिरामणयो वार्तिककृतस्तु सर्वव्यायथानवाक्यपु
 त्रव्यथागततिरिक्तमणैव अजहन्त्यान्तर्यगणया प्राशस्त्यपरत्वम् स आत्मनो वपाम् ' इत्य-
 षोपि सगतौ परमधर ण्य स्वसहिष्णा पशुरूपमन्यवक स्वीकृत्य सत्त्वान्कतनन कम पायुर्
 यवपकारण सवय स्वार्थ मन्यता उन्नया 'आमा वा इहमक एवापि आसीत् ' परास्य शक्ति
 विविधैः भयस स्वाभाविकी ज्ञानयत्तकिया य इत्यादिभ्योवाक्यैरचिन्त्यशक्तिकपरमधर-
 क्तकमुपलयागोष्ठीकारात् जातिन्यायुप इत्यादिवापि ऊर्ध्वत्वादिगुणयोगास्वाद्यपरतापि ।
 तथा च विराध गुणवाक् स्यादनुवाङ्गाऽप्यधारित । भूताद्यवाहस्तस्यान्तर्ययत्तात्स्विधा गत ' इति
 मन्यन्त । पुन चैतत् गुणवाहस्तु 'रूपवात्प्रायात् दूरभूयस्त्वात्' 'स्यपरा शक्तितुश्च पच-
 दशनात् जाकालिकत्वा इत्यादिभिरवयवाधिकरणगुणानुभै स्तन मन इत्यादिपु
 गोण्या वक्ष्यावयवधायपरत्वस्यापि प्रवृत्तानात् । किञ्च अथवाहानागवयवाद्यपरत्वाभावात् विवि
 शन्ताभे' इति मन्याधिकरणस्यगुणस्यविरोध । तत्र 'तत्र गृह्यत सुगृह्यति' इत्यादिगोष्ठ
 शत हिमा इत्यादिज्ञानात् शत त्वा इमन्तानिनिरीयति वा चैतन्नाह इत्यादिवाक्येणा गच्छाणा
 विवाधनायत्वं लिङ्गमिति न्ययस्थापनात् । किञ्च स्मृतिपात यवत्तराहाधिकरणविरोध । तत्र पर-
 धराहवतसज्जाना क्रमण धियङ्गुवायसत्तस्युपु जीपशुकमुकुरवन्मुल्लु च लाक पशुज्यमात्तानाभाप
 रत्न यवसयश्चरभवति पाराही त्पातहावपुश्चत' 'चैतसे कटे पाजापन्यान्मच्चिनाति' इत्यत्र
 यथा या आपरया स्थायन्त ज्येत माहमाता इवातिप्रति वराह गावाऽनु रावन्ति' अपरा
 धतम् इति वाक्यशपैर्वीपशुकमुकुरवन्मुल्लुपरवन्त्यवस्थापनात् । किञ्च त्रिपञ्चदश्याधिकरणविरोध ।
 तत्राश्रयालक्षणस्य यजा वै तवभ्याऽश्वा भूत्वापाकामस साऽप पाविशत स वाऽभा गीत
 स धनान्मुक्त्वा विवशः स पात्वा फाशा अभधन इति वाक्यशेषेण काशपरतान्यवस्थापनात् ।
 किञ्च चित्राश्याधिकरणविरोध । तत्र यजतिमयुस्तत्राश्यानामाज्यवम् इत्याज्यशान्तिवृत्तान
 आपा वा श्रवियमात्तस्तामा वायु पृष्ठ न्यवतत्' इत्यादिवाक्येणाभावात् वायुस्पृशादन्तरागी
 नामुत्पत्तिप्रतिपादनं स्पष्टजन्य प्रष्टमिति निर्वचनत्वं च आज्यपृष्ठशब्दयोनाम रयत्वं प्रवर्थात् ।
 किञ्च तदपदश च' इत्यादिधिकरणविरोध । तत्र 'यथा ह वै ज्यता निपत्यावत्
 पत्रमय द्विपन्त भ्रातृज्य निपत्यावत् इति वाक्यशपसिद्धा गौर्णा वृत्तिमाश्रित्य ताम रय-
 त्वस्यवस्थापनात् । किञ्च नाम रयपात्र वैधव्य विकल्प इति चेत' इत्यादिधिकरणविरोध ।
 तत्र यद्विध इवा समयजन्त सदैश्वर्यस्य वैश्वस्यम्' इति निवचनमाश्रित्य वैश्ववज-

ऋतस्य नामधेयत्वव्यवस्थापनात् । किञ्च तस्मिन्नुपधिक्षरणविरोधः । तत्र यजमानः प्रस्तर-
इति यजमानशब्दस्य ऋतुनिधनकत्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या प्रस्तर वृक्षार्थव्यवस्थापनात् । किञ्च आत्य-
धिकरणविरोधः । तत्र अग्निर्वा प्राज्ञाण ' इति अग्निशब्दस्य स मुख्यतश्चिह्नित निगमिमीत तम-
भिर्भवतान्यस्यैव गायत्री ऋतुना स्थन्तर स्यात् प्राज्ञाणा मनुष्याणामेव पशूनाम् ' इति मुख्यज्ञा-
तत्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या प्राज्ञाणा वृक्षार्थव्यवस्थापनात् । किञ्च सामान्याधिकरणविरोधः । तत्र
यजमानो यूष ' इति यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वत्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या यूष वृक्षार्थव्यवस्थापनात् । किञ्च
प्रशमनाधिकरणविरोधः । तत्र ' अपशवो वा अन्ये गावश्च यः पशवः इत्यपशुशब्दस्य प्राशस्य
गुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या अजाक्षिपशुषु वृक्षार्थव्यवस्थापनात् । किञ्च सवित्रपु वाक्यशेषात् ' इत्य-
धिकरणविरोधः । तत्र ' अक्ता शकरो उपतभ्यात् ' इति विधित सामान्याश्रयतमस्तत्सामान्य-
' सजो धृतम् ' इति वाक्यशेषात्तद्वृत्त व्यवतिष्ठत इति व्यवस्थापनात् । एवमधिकरणान्तराणि
बहुनि विरुध्यन्ते । विस्तरमिमांसा विरम्यते^१ । वृत्तमर्थवादाधिकरणम् ।

अस्मिन् काम्य पशु सामापोष्ण श्रेतमालभत पशुकाम ' इति । श्लोम सहजे इत-
र्भात या वा तिस्रः पिषति । तत् स्वार्थिकाऽणु । तत्रैवमात्रायाम् औदुम्बरा यूषा भवन्त्युषा
उदुम्बर ऊर्ध्वपशव ऊर्जैश्चाम्मा ऊर्जः पशूनाप्राप्त्युर्जोऽवरोहये^२ इति । तस्यै इति पशुमर्थः पशुमर्थः ।
अस्य यूषस्य ऊर्जा ऊर्ध्वपशव उदुम्बरेण पशुनिर्गम्यण ऊर्ध्वपान्पशूनाप्राप्ति । ऊर्क बल जीवत
वा । अत्र ऊर्ध्व उदुम्बर इत्यादिप्राप्तिरन्तोऽर्धवात् । वैश्वानरापश्वनात् आप्राप्तीति वर्तमाना-
पशुशब्देति निर्विवादम् । औदुम्बरा यूषा भवति ऊर्जाऽवरुद्धा इति तु अप्राप्तत्वात्कलाय
औदुम्बरताविधि उत अथवा इति सशयः पूर्वपक्षयोः—

विधिर्वा स्यादपूर्यत्वाद्वाद्वात्प्रत्ययार्थकम् ॥ १९ ॥

वाशब्दः प्रत्ययस्थाने । वायुर्वै अपिष्ठा— ' इत्यादीनामथवाशब्दसम्भू । अयं तु कलाय
विधिः स्यात् । कुत, अपूर्वत्वात् । पूर्वः प्रापकः प्रमाणं यत्र नास्ति तत्पूर्वम् । ऊर्ध्वपशवः फले
२ वाशब्दस्यैव औदुम्बरमाया साधनस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वादित्यर्थः । अप्राप्तप्रापकत्वं च
धिकरणम् । वाक्यमर्थवत्, नाथवाक्यम् । कुत, वाशब्दात् प्रत्ययार्थकम् । हि यस्मात्
वाशब्दात् कुम्भसद्वयावाक्यम् अनर्थकपायम् निरर्थवाक्यवाक्यावपि प्रवृत्तिवशनात् । तन्वौदुम्ब-
रतायाः कथमूगवरोधः पति साधनमाश्रयम्, कथं वा तत्र प्रयुक्तिः, इष्टसाधनमाश्रयमकविधिप्रत्य-
याभावादिति चेन्मैत्रम् । साध्यत्वात्प्रत्ययस्थिततावत्प्रत्ययस्यैव साध्यत्वेन प्रतीतस्य उगवरोधस्य

१ विद्वद्भिरपि न तत्र भङ्गः साधयति—क २ साहित्ये नीतः क ग

सा रतापतया तन्निषाहाय भवेदिति ज्यत्ययन सन्माधनतायाधकविधिप्रत्ययकल्पनया मधु-
ततश्च औदुम्बरतया ऊर्गवरोध भाषयेदिति वचनव्यक्ति फलति ॥

ननु वाचमात्र धनार्थकम्^१ इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति—

लोकवदिति चेन्न पूर्ववत्थातु ॥ २० ॥

सप्रस्यन्तादिति । इय गौधुर्जीरा जीवन्मध्यपत्या नक्षप्रभृता कयणाहा इत्यादि
विधिप्रत्ययरहित स्तुतिपरमेष प्रवक्तव्यतया माधक इत्येत लोक । मधुवौदुम्बरो यूप भवती-
ऊर्जाऽवरुद्धा इत्यन्त स्तुतिपरमेव साधकमस्त्विति चेन्न । कुत , पूर्ववत्त्वान् प्रमाणान्तरविधि-
वित्यधे । लाफे यदुर्जीरत्वाविक विद्यमानमेव कयणादिप्रवक्तव्यतया प्रत्यक्षमित्यस्मिन् २
विधिप्रत्ययरहित स्तुतिपरमपि प्रवक्तव्य सन्मार्थकमिति युक्तम् । वयं त्विहाविद्यमान
रोध फलम् औदुम्बरतया सन्माधनत्व च प्रमाणान्तरगतवगतमविद्यमानमेव वर्तमानतया
क्रियमाणा स्तुति कथं प्रवर्तिका स्यादिति वैषम्यम् । अतः कालान्तरभाष्यपूर्वरोधफलसमाधनत
नपर्यवसन्न फलविधित्वसमाश्रयम् ॥

इति प्राप्ते सिद्धान्तयति —

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २१ ॥

तु पूर्वपक्षव्याघ्रसौ । विधिवाक्यशेषत्वसंवादानामुक्त पूर्वाधिकरणे । तद्विहापि
तस्यम् ॥ तथा हि—माधक्यचतुर्थी तावद्वाङ्मणाय यूप इत्यादौ साध्यत्व व्यभिचरति । अतः
तद्वाङ्मण्यत्वमौदुम्बरतया सा गमयितुमीष्टे येन तस्यन्यथानुपपन्न्या विधि फल्यते । ततश्च
औदुम्बरतया स्वतो भवतामभवाद्भवेत्तन्मार्थित्यर्थेतामाश्रित्य भावयतीत्यर्थो वक्तव्य । स
औदुम्बरतैव सतिष्ठितत्वाद्वाग्या स्यात् औदुम्बर यूप भावयतीति । न तूर्गवरोध , व्य-
तस्यात् । न च औदुम्बरतया^२ अपुरुषार्थत्वात् भावयत्वसम्भव इति वाक्यम् । प्रवर्तना
विधिप्रत्यय मति हि, अपुरुषार्थे पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् ऊर्गवरोधफलसम्बन्ध सि-
त चाप्राप्ति विधिप्रत्यय । सन्मावौदुम्बरो यूप भवतीत्यादि ऊर्जाऽवरुद्धा इत्यन्तोऽव-
र्थवादानां च विधिवाक्यशेषत्व पूर्वाधिकरणे निरूपितम् । अतःस्यान्वयार्थवाक्यस्य विध्य-
भूतत्वाद्औदुम्बर यूपं कुर्वीतिति विधि कस्य ।

१. लोकवदिति चेन्न ॥ २० ॥ न पश्चात् ॥ २१ ॥ २. अपुरुषार्थत्वात् — स्व, ग

तद्वैतव्यति—

विधिश्चानर्थक क्वचिन्स्मात्स्नुतिः प्रतीयेत तत्सामान्या-
दिनरेषु तथात्वम् ॥ २२ ॥

‘अप्सुयातेवा अथाऽप्सुजा यतसः’ आपा वै शान्ता शान्ताभिरवाप्त्य शुचि शम-
यति’ इति क्वचित्छास्त्राया श्रुत्यतः । तस्मात्सुयानिरश्च कतन्य अप्सुजा यतसः कतन्य इति
विधिरशक्यतायकः । तस्माद्विधिश्चास्मभवात् शमयिषीभिरग्निरश्चस्य सममाना च स्यन्धः यजमा-
नस्य कष्ट शमयतीति स्नुतिः तस्माद्विध्यात् परीयत ज्ञातव्या । तन्सामान्यात् विधयसम्भवतः
स्नुतिसम्भवतश्च तन्सादृश्यात् उक्तवाक्यसादृश्यात् इतरेषु जौदुस्यरा गृपा भवतीत्यादिषु तथात्व
स्नुतिवाक्यत्वं पत्यन्त्यम् । इयास्तु विशेषः । अप्सुयानिरश्च कतन्य इति विधिरशक्यत्वात्
समयति । इह जौदुस्यरा गृप कुर्यादिति विधिरूपेणातिशयः ॥

तन्त्ववमथवाक्यतो विधिरूपेण या विवर्ध स नैश्रत’ इत्यादीनामपि विधिरूपकता
स्यादित्याश्रित्य समाधत्त—

प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षो न कल्पेन विध्या-
नर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २३ ॥

चाऽवधारणः । कथंस्नुतिवाक्यत्वं सत्यं विवर्धस्य नैश्रतत्वनित्यया ‘तस्माद्विद्वद्भिरा-
श्रुतं कृत्य’ इति विधेः शर्पाभवनं या विवर्ध इति वाक्यशेषः । वक्ष्यमाणमासया अपकरणे इति-
कथय्यताकाङ्क्षात्क्षणं सम्भवनं लभ्यनिवेशः सम अपकरणे, कसणि घप् अपकृत्यमाण, वक्ष्यमाण-
मासाभ्यामन्यत्र विधुतिषु निविशमानो भवितुं न कल्पत न समर्था भवतः । विधिरूपकत्वे तु
विधुतिप्रत्ययकथं पश्यतेति यावत् । कुत हि यस्मात् न प्रति वक्ष्यमाणमासकसविशेषः प्रति ।
वक्ष्यमाणमासयारिति यावत् । विध्यान्वयकथं ‘यो विवर्ध स नैश्रत’ इति विधिरसम्भविशेष-
त्वम् । ‘तस्माद्विद्वद्भिराश्रुतं कृत्य’ इत्यविद्वद्भिरविधानेन ‘या विवर्ध’ इत्यनुवादस्यासम्भवात् ।
अतो महापितृयज्ञं विवर्धमाना परिशरस’ इति विवर्धाविधयतया अपकरणं स्यात् । अथ प्रकृतौ
‘रश्मसा भागोऽसि’ इति निरस्मा यस्तुपतिष्य नैश्रत स विवर्ध कतन्य इति विधिरूपेण तु

। असाविष्मता- क, घ २ ३५ इति स्य ग पुस्तकयोः रूपम् ।

यत्तत्तत्तयात् फगपसङ्गात्तुचिन्तम् । एतत्तत्तनाथोपि चकार । तमश्च साधकसङ्घातैवजातीय
कथ्या विधिकल्पनमिति भावः ॥

नन्वौदुस्वर यूप कुरीतमि कल्पितमपि विधौ आध्यात्मिक उगवरोध कुर्यात् न फलत्वन
सम्भयम् । तस्याह—

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २४ ॥

विधिकल्पनायम् उक्तोऽवरुद्धौ इत्यस्य स्तुतौ सात्पर्यं वक्तव्यम् । स्तुतिपराञ्च तस्मान्
कल्पितं विधौ पुनस्तस्यैव फलसम्बन्धं व्यापारात् वाक्यस्य आशयः स्यात् । अकारोऽनुक्तसमुच्च
याव । तथा हि—न तावत्कृत्वोदुस्वरताया उगवरोधः फलम् यूपपदस्यान्तर्धक्यात् । नापि
केवल्यूपस्य, औदुस्वरपदस्यान्तर्धक्यात् । नाप्युभया, औदुस्वरतया उगवरोधः कुर्यात् यूपेनोर्गवरोध
कुर्यादिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विशिष्टविधौ तु गौरवम् । औदुस्वरत्वलक्षणावधारणस्य^१ यूपलक्षण-
विशेषान्वयद्वारा फलान्वयस्य विशेषान्वयानन्तरभावितात् यूपनारोधरोध कुर्यादौदुस्वरत्व-
विशिष्टमिति वाक्यभेदतावन्त्य च । ततश्च औदुस्वर यूप कुरीतमि कल्पितम् विधि आर्थवाक्य-
कमूगवरोध फलमुपक्षय प्रकरणलक्ष्य क्रतूपकारस्य फल स्वीकारमि यूपश्च पकृतिप्राप्तोऽनुष्ठान
इति न तत्कृतोऽपि वाक्यभेदः । औदुस्वरत्वगुणस्य यूपभयसम्बन्धमात्रं वाक्यस्य व्यापारात् ।
तस्मान्नात्र कल्पितं विधौ उगवरोधं फलत्वनान्तेनुमर्हतीति अथवाह एवेति स्थितम् ।^२ इत्यस्मिन्कार-
कमसु परार्थत्वात्फलवृत्तिरर्थवाक्यं स्यात् इति चातुर्थिककृतीयायाधिकरणपुनरुक्तिस्तु तत्रैव
परिहरिष्यते । प्रत्यौदुस्वरविधिकरणम् ॥

वरुणप्रवासेषु करम्भपात्राणि जुष्टेति^३ इति प्रकृत्य भूयते 'शुर्वण जुष्टानि, तन इत्य-
क्रियते' इति । किमत्र ह्यसमाधत्तत्वं अन्नकरणत्वस्य हतुत्व प्रतिपादन उक्तं अथवाह इति मशय
पूषपञ्चयति—

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २५ ॥

वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । 'उक्तोऽवरुद्धौ इत्ययंवादाऽस्तु । अस्य त्वन्नकरणत्वं ह्यम-
साधनत्वे हेतु प्रतिपाद्यं स्यात् । कुत, अथवत्त्वापपत्तिभ्याम् अवयवत्वादुपपत्तिश्च, हिशब्दस्य

३ हतुप्राप्तगा- हेत्वर्थकत्वात् निरर्थकत्वात्वाक्याविषय प्रयुक्त्युपपत्तिश्च । तनु हतुवाक्यस्य आन-
तिशङ्कणम् । अस्यम्, वैतिपाद्यस्य हतुत्वपञ्चवत्त्वात् । मनति तर्तीयागस्य साधक-

१ विधिपञ्चावाशङ्क्यं यत्

समत्वलक्षणसंस्करणत्वमपि शृपस्यानुपपन्नम्, अत्राप्यौ शपस्य प्रकृत्यसाधकत्वाभावात्, ततोऽपि तण्डुलाधिधयणादेः प्रकृत्यसाधित्यत्राप्येतद्वान्तरसम्यक्त्वात्वापपत्तिरित्यामिति । अधस्तत्वाद्भूति मनुष्य । यम शृपसंस्करणम् अतस्तेन हातव्यमित्युक्त्या येन यनासं क्रियत तन तन तद्विपिटरातिना हातव्यमित्यधिकार्थलाभेन हेतुवाक्यस्य प्रयत्ननशब्दान् प्रणादिकया संस्करणत्वस्यापपत्तिश्च । स्तुतिपरत्वोऽपि शृपस्यासंस्करणताया एवमवापपाणत्यात् अन्यथा स्तुतिनिर्वाहस्यनत्यापत्ति । शृपे हामसाधनम् असंस्करणत्वादिति हेतुवाक्य । एव च यशसंस्करणं तन तन हातव्यमिति न्यासि कथयति, तथापि श्रव्याप्रवर्धेषु प्रत्यक्षमनुपलम्भात् लोकसंज्ञं मन्त्ररामासंभवात् । ततश्च भूतानुमितैकशक्तिरपन्नमी-
 षण वाक्यजातं सपक्षम्—शृपसंस्करणं शब्दोपसंभवात् यशसंस्करणं तन तन हातव्यमिति । सत्र शृपमित्यादि पत्यक्षभूतम्, यशसंस्करणमित्यादि त्वनुमितम् । तत्र प्रथमपक्षेन शृपवाक्येन प्रत्यक्षभूतं शृपस्य हामसाधनत्वं प्राप्तम् । अनुमितं तु सामान्यव्यापिवचनं शृपव्याख्यानां सर्वे वासवासंस्करणानां हामसाधनत्वं विषयग पापापामिवचनं शृपव्यापिरेकव्याख्यामात्रं प्रयवस्यति । शूर्पाशं तु तस्यानुवाकत्वमेष ॥

तद्वत् हेतुवाक्यं प्राप्तं सिद्धान्तयति—

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २६ ॥

तु पूर्वपक्षव्यापृष्टौ । शूर्पेण जुहोति इति विधिः । 'तेन ह्यसं क्रियत' इति तस्य स्तुतिः, न तु हेतुवादः । कुत, शपस्यत्वात् असंस्करणत्वं हामसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वयैकसं-
 मन्निगम्यत्वात् । न हि तल्लोकता गम्यम् । अतश्च शृपस्य हामसाधनत्वं शृपगतसंस्करणत्वं हेतु-
 रित्याह न तु श्रव्याग्निरपि, तनेति मन्त्रान्ता पक्षस्य शृपस्यैव परामर्शात् । अतस्तस्य च श्रव्याग्निकस्यापि अभावेना यशसंस्करणं तन तेन हातव्यमिति विवरमात्रं ॥ ययि हि शूर्पेण जुहोति' इति प्रत्यक्षवचनं शृपविधायकं यशसंस्करणं तन तन हातव्यम्' इति कपिपमवचनं च श्रव्याग्निरिति विधायकं शूर्पाशं आनुवाक्यमिति न्यातं तर्हि विषयशिष्टविकृत्यापत्तिः । अत्राधिकार्थलाभासं-
 भवात् 'तेन ह्यसं क्रियत' इति शृपस्यैवासंस्करणत्वं स्तुतिपरमित्यत्र पुन्यम् । न च विकृत्या-
 भावे आनुमानिकं वचनं व्यर्थं स्यादिति मन्त्रार्थकया विषयशिष्टविकृत्यापत्त्यङ्गीकाराय इति वाच्यम् । अपक्षेनस्तुतिसमपणेतैव साधक्यं समर्थति 'हेतुवाक्यस्यावश्यकस्यत्वाभावेन तस्मिन्वा-
 हकसामान्यव्यापिवचनस्यानपक्षितत्वात् । न च निर्गन्धव्यापिवचनं शान्तिव्यापनपक्षेनोक्तिः-

शक्यते । युक्तं च तस्मिन्निह तद्व्यापत्ताधर्मप्रेषण । तस्यैवजन्यान्धज्ज्ञानात्तद्व्यपत्तान्तद्वयकारणात्तद्व्यपत्तकल्पनं लक्ष्यम् । युक्तशामनमपि काचित्कमम् । अविद्यमानवचनान् । चत्वारि शृङ्गा ययो अस्य पाठा ' इत्यविद्यमानस्य चतुःशृङ्गाणामप्यस्य प्रतिपादनात्प्रामाण्यपसङ्गादविद्यश्रिताथत्वम् । इदमपि काचित्कमम् । अचेतनाथवन्धनान् । 'अथ यावत्पायाम् । अथनमथे प्रायेना । भाव प्रम् । शृङ्गात प्राधान्य इत्यादिमन्त्रेषु रचनन प्रावतौ अथगात्रिपादनस्य निबन्धनान् प्रतिपादनात् अविद्यश्रिताथा मन्त्रा । इदमपि काचित्कमम् । काचिद्वाप्यस्तकपु अचनन अथवन्धनाम् ' इति अचननपत्र मप्रम्यन्त विगुणेष पश्यम् । तथा पाठ तदर्थशास्त्राद्व्याख्यानियमान् इत्येष विगुण मूत्रपाठस्यानुगुण । 'अचननाथवन्धनान्' इति काचित्समस्तपाठा इडयत् । स तु तदर्थशास्त्राद्व्याख्यानियम् इत्यादिमस्तपाठस्य न विन्ययत् । अर्थविप्रतिषेधान् । अविनिर्गौ-विमिरन्तग्रिभम् इत्यदितगुत्वान्तग्रिभत्वाण्यस्य विगमनादविद्यश्रिताथता । इदमपि काचित्कमम् । स्वाध्यायपठवचनान् । स्वाध्यायशब्देन तत्र ययत् लक्ष्यत् । पद्यगन्तावति । वचनशब्देन पुनश्चन लक्ष्यत् । अधपकाशनस्यति शप । अभ्ययत्काल यावत्भरानुपुज्यप्रधारणम् ययत्तमुधारणाभ्यामात्मिक मन्त्राणा यथा, तद्वैकिकावपातपपणादिकमम् मन्त्रमन्त्रैरुद्धारितैरथपकाशनाभ्यामस्याभावात्तद्विद्यश्रिताथा मन्त्रा । तद्वैकिकाभ्यामात्मिका ययत्तमथप्रकाशनाभ्यामस्य विरिति । अथप्रकाशनस्यात्रयकत्वं हि तदभ्यामाऽपि विशासत्य स्यात् । तमा मन्त्राणामुधारणाभ्यामस्यास्य त्रिधरुद्धारणमथ प्रयाजनवदित्यवगच्छाम । अविज्ञेयान् । मण्यव जमेरी फकीरू' इत्यादिमन्त्राणा केषांचिदयस्य विज्ञासत्यस्याभावात्तद्व्यपत्ताशकत्वम् । अनित्यमगागान् । 'तमा तय वैश्वणाय कुमह इत्यादिमन्त्रेषु कश्चित अनित्ये इजानीतने 'विश्वस्तपत्यादिभि वाच्यतया मयागान् अविद्यश्रिताथता । तथा च मन्त्राणा रथपापदुन्दुभिराषादिष्वत्वंपि न शब्दविधया पमितजनकत्वमिति पत्र पत्र ।

अथ सिद्धान्तयति—

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

तु पूर्वपक्षस्याधुना । वाक्यस्य प्रतीयमान त्रियाकारकस्यन्धा वाक्यार्थः । स भाव-
कै यत्र च अविशिष्टः । लाक वाथप्रत्यायनायैव वाक्यानि पयुज्यन्त । तथा यत्रपि मन्त्रवा-
पानि प्रत्यायनाथान्यथ भवितुमर्हन्ति । अन्ष्टाथत्वं हि अन्ष्टाथ स्वरूप तस्याकारणफलत्वम्

१. वैश्वणय — क स्व ग २. अज्ञातान् — क

उच्चारणं च तत्पञ्चतन्मासंयत् रूपनायम् । प्रत्यायनायत्वं तु प्रत्यायनस्य स्वरूपम् उच्चारणं
तत्पञ्चतन्मासंयत् प्रत्यायनं उच्चारणफलत्वं च तत्पञ्चतन्मासंयत्प्रतिपत्तिरिति तात्पर्यम् । अथैकान्तस्यापान्तरणा
सम्भवः सन्नाया नियमशास्त्रान् तु तत् एव प्रतिपत्तयामिति नियमायत्वापान्तरकम् । न चैतन्म
नियमस्य दृष्टप्रयोजनाभावात्पञ्चकल्पनं गौरवं तुल्यमिति वाच्यम् । फलगुणगौरवस्यादापित्वात्
गन्वाणामपञ्चकल्पप्रत्यायनायत्वंविषयिपत्तौ अपञ्चकल्पत्वं गौरवं प्रत्यायनायत्वं च तदायत्वं युगायत्वं
पञ्चकल्पत्वादापित्वात् प्रत्यायनायत्वंमेव निश्चिनोति, गौरवत्वादानुविज्ञमपञ्चकल्पत्वं तु परिचयजति
तद्वत् सन्नायापञ्चकल्पत्वे प्रत्यायनस्य सिद्धे प्रत्यायनापान्तरताऽपि सिद्ध्या तादृशगौरवत्वं स्थि
तामयमस्य कैमयाकाङ्क्षायापञ्चकल्पत्वं फल्यमानं गौरवगन्मिपति । तच्च प्रत्यायनायत्वं न विर
णाष्ठ 'पूर्वपञ्चकल्पत्वादापित्वात्तद्विषयशायामस्य गौरवस्यान्वयभावकत्वात् । तथा च प्रत्यायनाय
कफलसिद्धयन्तर्गतसंयत्प्रतिपत्तिं गौरवं न तादात्म्यम् । यथा चैतन्मया स्थितिर्नैषात्
स्यात्पञ्चकल्पसामान्यात्' इति षष्ठपञ्चकल्पान्वयात्प्रकरणे उच्यते । यः अपि प्रत्यायनायत्वंनियमा न पुरुष
साक्षाद्व्यापारगाचरः, तदापि पञ्चकल्पानुरागदृष्ट्यापान्तरताऽपि पञ्चकल्पान्वयापारमात्रस्यापि निय
मस्याश्रयणं युज्यते ।

अथ सन्नायापान्तरिक परिहरन्नध्यायान् तावदाह

गुणार्थेन पुन श्रुतिः ॥ २४ ॥

अध्यायान्तसन्नाया चतुर्णां लिङ्गादथ विनियोगः । अथा चतुर्गुणान्तरं इति पुन
वचनं गुणार्थेन । 'निमित्तपयायप्रयोगे सवासं पायवचनम्' इति ज्ञेया । चतुर्गुणस्यारूपगुण-
सम्पन्नप्रयोजनायत्यर्थः । पाठादिव चतुर्गुणस्यैव चतुर्गुणितं वचनं समुच्चयमिदमर्थम् । अन्यथा
विकल्पः स्यादिति शास्त्रस्य तृतीयः संख्याविरहितः समुच्चयाऽसन्निपातित्वान्न द्व्यधिकरण
न्यक्तं भवित्यति ।

इत्यध्यायसिध्दार्थमाह

परिमस्या ॥ २५ ॥

सन्नायापान्तरं गौरवश्रुताव्यावृत्तिरन्तः विधिना न्यस्यत इत्यर्थः । न च धैराव्यप्रसङ्गः,
फलस्य परिमस्याभ्युपगमात् । तथा हि सन्नायापान्तरं तावद्वैद्यस्य पारम्यस्य विधायकश्रुति

। पुनः परिमस्यापि- क, घ २ तावत्साधारणं क ग

कल्पनामुख्यतः गवभरणतायासापि मन्त्रविनियोजकमिति वक्तव्यम् । तत्र यायभरणताया लिङ्गा-
न्मन्त्र प्राप्नोति तत्र प्रागव 'इत्युवाचिधानीमात्त' इति पत्यञ्च वाक्य आदिपद्युक्तकगभरण-
ताया मन्त्र प्रापयति । तत्र मन्त्रस्य निराकारत्वात् गवभरणताया लिङ्गात्प्राप्तिरभवत् । अत्र न
प्राप्त्याध । अभरणतायासु मन्त्रविधानाच्च न स्वाध्यायः । अश्वभरणताया विनियोगे सति तत्र
एव मन्त्रस्य शान्ताकारत्वात् गवभरणताया तद्विषयार्थकत्वात् पराग्रहणम् । न चैव मन्त्रप-
विधिवाप्य इति वक्तव्यम् । यस्य हि विर प्रवृत्तिरप्राप्तप्रापणकत्वात् साध्यमप्युपायो यथा
प्राप्तिर्नोक्तिरिति । यस्य तु विर पद्युत्तिरप्राप्तप्रापणकत्वात् स नियमविधिः यथा प्राप्ति-
नवहन्ति इति । एतदभावेऽपि पुराणाविध्याभ्यास एव प्राप्तिरिति । किन्तु नन्वविद्वत्तादिक-
सापि पञ्च प्राप्तिरिति । तत्र नन्वविद्वत्तादिकप्राप्तिरपि अवयवस्याप्राप्तत्वात् प्राप्तिप्राप्तप्रापणरूपान्वयम् एव
विधिप्रवृत्तिरिति कल्पम् । न च नन्वविद्वत्तादिकप्राप्तिरपि कल्पे किं न स्यादिति वाच्यम् । एव ।
अत्र प्रवृत्त्यै, अप्राप्तिप्रापणरूपान्वयम् किं नाश्वानाविद्वत्तादिकप्राप्तिरपि एतत्तद्विधिः । नाश-
तद्विध्यास्य प्राप्तिप्रापणस्य तस्य निराकरणसमयात् । न । द्वितीय नियमस्य विधितान्वयगा-
धरत्वात् अथाश्व तद्विद्वत्तादिकप्राप्तिरिति सिद्धतया तस्या विफलत्वात्समवायम् । यस्य तु विर प्रवृत्तिरप्य-
निवृत्तिरपि स परिसम्यगिति यथा 'इत्युवाचिधानीमात्त' इति । एतादृशमात्रेण अश्वभरण-
ताया मन्त्रस्य लिङ्गात् नित्यप्राप्तत्वात् न तत्र प्राप्तिनियमात् या कल्पम् । किन्तु गवभरणताया
मन्त्रनिवृत्तिरेव कल्पनाधीयते । तत्र कल्पे परिसम्यगतात् वैशेष्यप्रसङ्ग इत्यन्यत्र विस्तरः ।

उक्तं पश्य ' इत्युवाच—

अर्थवादे वा ॥ ३३ ॥

वाच्यत्वात् प्रारण । लिङ्गात्त्वमिति उक्तं पथस्यति पराङ्गाश पथयति इति पुन-
भरणम् 'यज्ञपतिमस तत्प्रथयति' इत्युवाचिधानीमात्त' इति । न चास्य मन्त्रसमाप्तायतकम-
न्त्रलिङ्गात्त्वमिति विधिप्राप्त्या भिन्नतावात्कथं तद्विध्यात्त्वमिति वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गात्त्वमिति विधिप-
त्वात्समवायेऽपि प्रथनीविधिप्राप्त्यापन्नम् । अत्र हि 'पुराणाश पथयति' इत्येव पुराणाश पथयति
विधीयते । तत्र पथयतमन्त्रकरणकत्वात् प्रथयतमानस्य प्रजापद्युत्तिरिति स्यात् । मन्त्रस्य
पुनरुपादानमिति नान्यथैकम् ।

वाक्यनियमान् इत्युवाच—

अविरुद्धं परम् ॥ ३४ ॥

नो । विमलराकाण्ड्यान्म । प्रसिद्धौ युवा, स मम, जरायु जराधमक मरायु मरणधमक शरी-
रम् । जरा जराभरणरहित कुरुमिति ।

१ अनियमयागात् इत्यत्राह—

उक्तश्चानित्यमयोग ॥ ४० ॥

पनियुगमनुवर्तमाना वैश्वरणाद्य प्रवाहानित्यतया नैव वदस्य अनित्यतामापात्यन्तीत्यव-
पथम पाठ पर तु भुक्तिसामान्यमात्रम् इत्यत्र अनित्यमयाग उक्तपञ्चनोक्त ॥

मद्वय मन्त्राणां विवक्षितान्यत्वं न्यायमुपन्यस्य बाधकानि च लिङ्गानि शिथिलीकृत्य सा-
कमपि लिङ्गमस्तीत्याह—

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ४१ ॥

चकार उक्तमनुष्य । आप्त्यचार्त्ताध्रुवपतिष्ठत' इत्यादौ आप्त्यत्वाभावावशयापादान ।
मन्त्राणामुपदेशाऽपि विरुद्धाः, सन् मन्त्रजातम् अवयव विवक्षितान्यत्वं गमयति । अविश्व-
नाथकत्वे हि 'आप्त्या' इत्यत्र स्वतात्त्विकतात्वेनाऽनुपपन्नं स्यात् । मन्त्रान्पति हि स्वतात्त्व-
नन्त्रातिपात्यत्वमव, न तु जातिविशेष । तथा सत्यौपमं सूक्तं पितृ सूक्तमन्यादौ स्वतात्त्विक-
तानुपपन्नं ॥

मन्त्राणां विवक्षितान्यत्वं लिङ्गान्तरमाह—

उक्तं ॥ ४२ ॥

चयनुवर्तत । प्रकृतावाप्तातमन्त्रगतपक्षस्य विवक्षितान्यत्वाभिधानाय मनुचितपञ्चान्तर-
प्रत्यय उक्त । सोऽपि तावत्कांच शर्मिषिभ्यमाना मन्त्राणां विवक्षितान्यत्वं लिङ्गम् ॥ तथा हि—
अस्ति इयमिष्टाम र्त्ताध्रुवपतिष्ठत' इत्यादौ कश्चिदपि 'तेनैव शमितार' इत्यादि । तथैव
पठ्यते 'मन्त्रेण माता मन्यतामन पिता' इति । एत मन्त्रपताय नीयमान पशु तस्य पिता अनुग-
न्यता माता आनुमन्यतामित्यर्थः । तत्रैवमावन्ति न माता य इत न पिता इति । तत्र पशुमा-
तापित्रा शरीरस्य वृद्धिरवश्यंवापि निवृत्तं शक्यत । अतस्तत्प्रतिपादकस्य मातृशब्दस्य पितृशब्द-

स्य च कृत्ति प्रतिषेधक्या । मन्त्रादिभिः द्वियहपशुषु विहृतिषु प्रसक्तानि । सा च न वृणान्तरापजन-
नाम् मथा सति पशन्तरत्यापातान् । नायुचैस्त्वागणान् रूचैस्त्वस्य नाशयमेत्वन शब्दवृद्धाश-
नुपयागान् । अतः द्वियहपशुषु विहृतिषु एतम् इयस्य एतौ एतान् इतिवन् मातृशब्दस्य
पितृशब्दस्य च द्वियचनत्रद्वयचनान्तत्वेन अक्षरानाविध्यद्वारा शब्दयावत् रूपं च प्रसक्तं प्रतिषि यत्
इति शक्तव्यम् । प्रसक्तिश्च मातृशब्दस्य पितृशब्दस्य च एकतौ विवक्षितायत्वं सत्यत्र घटम् नान्यथा ।
कचित्पुहप्रतिषेधश्च संघेया मन्त्राणां विवक्षितायत्वं गमयति । अत्रिकरणप्रयाजनपरं च मूत्रम् ।
मन्त्राणां विवक्षितायत्वं सत्यस्य विहृतिषु तद्वधाभिधानतिवन्धनं उह सिध्यति नान्यद्वयस्य ।
अत्र तस्मात्स नाहन' इत्यायुदाहारम् ।

लिङ्गान्तरमाह—

विधिशब्दाच्च ॥ ४३ ॥

अशब्द उक्तसमुच्चये । तदध्यागत्यनुवचनम् । विधि विधानं व्याख्यानं मन्त्रां शब्दा
मन्त्रशब्दाव्यानाय प्रयुक्ता वाक्यशेषा अपि तम् गन्तव्यान् विवक्षितायामिति गमयन्ति । 'दर्शपण-
मासयोगाहपत्यापस्थानं विनियुक्ताऽस्ति मन्त्रः अग्न्यहपते' इत्यादि । तत्र शब्द हिमा
इति पठ्यते । सदसत्माकाङ्क्षम् । हिमा इति पञ्च च द्रव्योपाधकम् । तदन्तर्वाक्यशेषा व्याख्ये
शब्दत्वा ह्यमन्तानिनिर्णीयानि वाच्येताह' इति । वाच्य इति वाक्यालङ्कारः । ह्यमन्तानिनि
मन्त्रान्तरापलक्षणम् । शब्द मन्त्राणांस्त्वा परित्यज्यमिति मन्त्रं नाहमि तद्वधः । मन्त्राणामवि-
वक्षितार्थत्वं तु तद्वधस्यान्तान्तरागत्य स्पष्टमव । तस्माद्विवक्षिताया मन्त्राः । एष च मन्त्राणां
भूतिलिङ्गादिप्रमाणप्राप्तकत्वसम्भावना व्यापारविना स्वरूपेण कत्वज्ञानानुपपन्नं व्यापाराकाङ्क्षा
यामुत्तरागममष्टाधत्वाद्रुपश्य अथाभिधानमव शब्दशब्दात्स्वरूपमनुपपद्यथस्मरणमनुष्ठानरूपमष्टप्रया-
जनायत्वाह्वापारत्वनार्हक्रियत । तत्राना अग्न्यहपते जुष्टं निधायामि इत्याधिकरणमन्त्रेषु रूपपाठम् ।
एष च ता चतुर्भिराहन्त इत्यादितृतीयादिभिरुपपन्ना भवति । यत्र तु स्वरसंज्ञा नानुपपद्य
क्रियावगमि तत्र च विनियुज्यते 'इष त्वाजे त्वति शास्त्रासांष्टनति' इत्यादिना तत्रापि
छिनत्ति इत्याध्याहारणानुष्ठयक्रियाभिधानं सभावनीयम् । क्रियमाणानुवादिषु युवा मुवासा
इत्यादिषु रूपपरिष्ठयाणां क्रियायां कालकालत्यासक्तत्वेन कर्माद्यन्मध्य परित्यज्य इति परित्य-
जमन्त्रजन्यस्मरणविच्छेद प्रसक्तं सति तन्मृतिशब्दार्थं स्मारकापभायामनुष्ठयस्मृतिशब्दोक्तत्वेन
अथाभिधानमर्थवत् । कर्मण स्मारकानुपभायामपि मन्त्राकाङ्क्षैव सत्वाकाङ्क्षायापत्तौ वाच्यः ।
अत एव 'युवा मुवासा परित्यज आगच्छित्यन्वाह' इत्यादिविनियोगवचनं जाह्नव्युपपन्नम् । तस्य

। तथाहि एष च

किञ्च आनुस्व मन्त्रतः शान्त्याध इत्ययमर्थो मन्त्रगतपदशक्त्यैव स्पष्टं लभ्यते । प्रायेण हि सर्व मन्त्राः स्यान्ध्याधिपयाः । तथा हि— उप त्वार्जे त्वा' इत्ययं मन्त्र शास्त्राच्छेतेन विनियुक्तः । तत्र साक्षाद्भस्वाश्वशान्त्या स्यान्ध्याधिपयत्वविवर्धितनिरागवत्त्वाच्च शास्त्रे किञ्चनचित्' इत्यध्याहार्यम् । शास्त्रे इति स्याधत्तं पथमा स्याधत्तं च' इति व्याकरणस्येन विहितम् । स्याधत्तं ज्ञापनम् । उप त्वार्जे त्वा किञ्चनर्थाति शास्त्रा पति ज्ञात्याध । मन्त्र प्रयुज्याता ज्ञापयति । तज्ज्ञात्वा शास्त्रा अनु-जानाति । शास्त्राशब्देन हि सधमिमानिनी वचना अभिज्ञापयत्ययम् । ततश्च च्छान्तस्य महापतस्य च तत्रान्वया न विरुध्यते । 'अभिमानित्यपदशस्तु विद्यावानुगमि' इति वाङ्मयणसूत्रं तद्भाष्यागौ च स्पष्टमेतत् । 'विद्या हृदय रश्मि इत्यागौ तु रूपपादसम्पत् । तनु सधमाविमहचैतन्याधिक' तथैव निराकरिष्यते । सत्य निराकरिष्यते उत्पन्न भाग्यकृता न तु सधकृता । पत्युत सधकारस्य वधता विप्रहासिकसमिमतं वार्त्तिकसमिमतं चेति 'वाङ्मयिगविकरणं प्रपञ्चायन्यते । किञ्च शास्त्रशस्त्रीया अक्षोः त्रैवताम्बुमिपरा स्तुत्यवधता प्रत्येव सद्गुणधारकाः । स्तुतिवाक्यानां स्तुत्यं प्रयेव वाधकत्वम् लाकसिद्धत्वात् । लाक हि स्तुता गणपशाविमि स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यश्च तत्कृत चमत्कारं जानातः प्रसीदति । वक्ष्येति तथा भाष्यम् । न च सामानि गातु शास्त्राणि च शसिषु अविषयायुर्गृहीतान्तुत्यगुणवाधः स्मार्त्तिया शस्त्रीयाश्च कच शक्तुवन्ति कर्तुम्, अग आयाहि वीतय' इत्यादिमधोभनविधकत्यनुपपत्तः । किञ्च शस्त्रीयाणाञ्च सातत्यं विहितम् सततमन्वाह इति । पूर्वपूर्वस्या अक्ष उत्तरमुत्तरमर्च्यं प्रणयान्तमुक्त्वा अक्षरतमवाक्यगतस्य अक्षं पूर्वपूर्वमर्च्यमुक्त्वा विरसमीति सामान्यलक्षणम् । न ह्यक्ष शसिषु हातु प्रत्येवमधोववाधः कथमपि सम्भवति । तत्तदगवसाने सत्तथावदाश्रयापृथग्विषयस्य उत्तराक्षरस्य अक्षं सातयतः स्फुरणासम्भवात् । सत्तस्स्तुत्यैवमाया एव प्रत्येवमधोववाधे तु न किञ्चिद्विषयम् । किञ्च वाङ्मयिगविकर्त्तृमाय मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन क्रमादिसन्निपातः स्यात्सधस्य वचनार्थत्वात्' इत्यादिकरणं करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ततः क्रमादिसन्निपातः सिद्धान्तितः । मन्त्राधस्मरणस्य प्रयाकगतस्यानुष्ठानहनुत्वं च आद्यौ मन्त्राधारणं ततोऽनुष्ठयाधस्मरणं ततोऽनुष्ठानमिति क्रमः स्यात् । मन्त्रानुष्ठयाधस्मरणतः व्यवहि-तत्वात्कथं मन्त्रान्ततः क्रमादिसन्निपातो पठ्यते । मन्त्रवाधवधमाया एव मन्त्रस्य शान्त्यो-धाभ्युपगमे तु न कश्चिद्विरोधः । न चैव सति करणमन्त्राणामनुष्ठानत्वापत्तिः, वधतागत शास्त्रोधाधस्य मन्त्रजन्यस्यानुष्ठानहनुत्वाभावातिनि वाच्यम् । वधतागत शास्त्रोधाधमायायैव हृद्वाधत्वसम्भवात् अपानुमन्त्राणामन्त्रेषु क्रमसम्भवात्तानि शसिषु तथैवाभ्युपगतत्वात् । न च श्रोतृवधतागतशास्त्रोधाधस्य कथं हृद्वाधत्वम् वधतानामप्रत्यक्षत्वातिनि वाच्यम् । तस्मिन् लाकऽपि वा-क्यस्य परप्रत्यायकतया हृद्वाधानुपपत्तिः, परमुत्तरप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानातिनि लाकः परस्मिन् शास्त्र-

१ प्रयोगासक्तिरुक्तुभा

१। इति लक्षणस्य प्रमाणकत्वेऽपि सम्मर्यादयत्नः प्राप्यार्थविधया ।
 २। इति मन्त्राद्यन्वयकारकमेव विवक्षितम् । तस्य विनियोग-
 यत्नः तु तद्व्यापकः स्यात् । तत एव मन्त्राणां स्मरणेन 'समानकालकत्वबोधकस्य
 स्मरणस्यैव' इति अनुसंधानम् । इति गाढपत्यमुपनिष्ठते' इत्यस्य च इति मन्त्रेण गार्हपत्य
 गुणः तद्व्यापकत्वापत्तिरिति । तत्राहुताग्निरूपस्थं क मयास सुप्तं बाधयित्वा' इत्या-
 दिवाक्यशेषाः सिद्धम् । उपस्थितिस्तु बोधः स्यात् इत्यत्र च प्यन्ताद्विधिं ज्ञापनमुच्यते ।
 रम्भुतस्तु समीपं प्राप्यावस्थानमुपनिष्ठतरश्च । मन्त्रेण गाढपत्यमुपत्य निष्ठर्त्तव्यम् । अतस्त्वापि
 मन्त्राज्ञानं न प्रयासतुर्विश्रुतम् । तथा च कर्मकाले कल्पसंज्ञिता विनियोगसाधु ज्ञानानस्य अथ
 ज्ञानशून्यस्यापि सम्प्रयोगः सिद्धः । मन्त्राद्यज्ञानपूर्वकमनुष्ठाने त्वभ्युक्तम् । याज्ञिक इत्येकल
 भवतइति स्वप्नान् । 'स्यागुरय भारद्वाजः किलाभुवर्धनीय वेद न प्रित्तागानि याग्यम्
 इत्यादिनां तु तस्मिन्निन्वान्यायन ज्ञानप्रशंसार्थेति निरुक्ते यास्काचार्ये स्पष्टगताभिहितम् । एतत्
 मन्त्राद्यज्ञानं तपन्तश्च नैवाध्यापयन्निज । स्वर्गं लोफमेषाप्रोति नरकं तु विपश्य' इत्यादिपि
 व्याख्यातम् ॥

इति प्रथमा याये द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्माण्य निगमस्मिन्निषिद्धिः स्मृत्याभिधानसन्धानैः ।
स्मृत्युपायुद्धरत मृया मुनय नमाऽस्तु जैमिनय ॥

प्रमाणभ्यामस्मिन्प्रथमपाद साक्षात्प्रमाणत्वात्तत्रौ विधिभागस्य प्रामाण्य विचार्य
द्वितीयपाद तथैकदशभूतयार्थवाजसन्प्रभागया प्रामाण्य विधिभ्य विचारितम् । इदानीं वधमूल
कस्मृतिपुराणेतिहासकल्पसूत्राचारादिप्रामाण्य विचार्यते । यद्यपि नाम त्रयभागस्यापि धर्मैकदशत्वा
नविचारानन्तरमेव स्मृत्याविधिचारा युक्तं तथापि नाम त्रयभागस्यास्पृत्वान्मन्वाधवाधमूलकस्मृति
पुराणवत्त्वमा बहुलत्वात्प्रामाण्यविचारात्प्राञ्छन्प्राधवाधमूलकस्मृत्याविधिचार एव 'तदुपजीव्यक-
त्वाणुपपन्न । नाम त्रयभागस्तु न स्मृत्यादिमूलमिति वैषम्यम् ।

तत्राष्टकादिस्मृति प्रमाण न इति सशय पृथपक्षयति—

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्य म्यात् ॥ १ ॥

स्मृतिवाक्यजातं वसप्रमाणतया अनान्वर्णीय म्यात् । कृत । धर्मस्य शब्दमूलत्वात्
धर्मस्य धर्मैकप्रमाणकत्वात् स्मृतिवाक्यानां च पौरुषयत्वात् । ननु तथा धर्ममूलकतया धर्मं प्रामा-
१ स्मृतं प्रामाण्या एवमस्मृ, तथाह—अशब्दमिति । स्मृतिवाक्यजातं मूलमूलवत्वाक्यरहितम्
। शक्यम् । अतः धर्ममूलकतयापि न तथा प्रामाण्यसम्भवं सन्मूलमूलवत्वाक्यानां भा-
षणान्यप्रत्यक्षागाचरन्त्वात् भाषणप्रत्यक्षस्य च अपठ्यमानेषु मन्त्रप्रसंगम्, पठ्यमानस्य च स्मृतिप-
णयनवैयर्थ्यात् । स्मृतयस्तु न तद्विज्ञं भवितुमर्हन्ति तासां श्रुत्यविनाभाषाभाषात् । स्मृतय
प्रमाणमित्येवविचारमाऽपि कृतकश्चन विस्मयस्पर्णीय । नित्यस्तु नापलभ्यते । उपमानं त्वष्ट
रष्टासदृशं चार्थं न प्रसक्तुमीष्ट । अथापत्तिरपि स्मर्तृणा मन्वादीनां सम्भवद्वसप्रसादकतया अप्रामा-
ण्यस्याप्युपपन्न अन्यथानुपपन्न्यभावात् सम्भवत्प्रसंगः । अतः पञ्चप्रमाणगाचरन्त्वमेव स्मृतीनां धर्मं
प्रामाण्यस्य ॥

इति प्राप्तिं सिद्धान्तयति—

। तदुपजीव्यकत्वात् क ।

अधि १ । कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमान स्यात् ॥ २ ॥

अपि यति पूर्वपक्षत्यागुक्तौ । भुतिमूलकतया स्मृति प्रमाण स्यात् यत् स्मृतिमूलभूत-
श्रुत्यानुमापक विज्ञप्तिरस्मिन् स्मृतिरेव । ननु सम्बन्धसमपमात्मूलकत्वात्स्मृति कथं तथाविधभूतनुमा-
पकता स्यात्—कर्तृसामान्यादिति । 'अन्वयस्य प्रमाणमस्ति' स्थलयागक परिगृह्णन्ति इत्यादि-
मन्त्रा श्रुत्यात्मकास्मृतिरप्यश्रुतमूलकस्मृतिविहितकमसु । अस्मत्प्राप्तनुपपन्नवत्तमूलकस्मृतिविहित-
कमसु च सत्कृता सकलवैश्विकशिष्टाता यत्तमूलकतया तद्वर्णनगृहीतस्मृतिविहितत्वस्य समानत्वा-
दित्यर्थः । न हि वत्तमूलकतया सकलवैश्विकशिष्टपरिग्रहण स्मृत्यन्त्यादिमूलकतया यत्तमूलकत्वाभा-
व घटत । तथा च जपकामि यत्तं यत्तमूलकं सविदुर्महति, यत्तमूलकतया वैश्विकानुपरिगृहीतस्मृ-
तिविहितत्वान्न अस्मत्प्राप्तपत्यश्रुतमूलकस्मृतिविहितपपादित्वत्त इति पर्याया बाध्य । एवासातेहा-
सपुराणाश्रयुताहास्यम् । इति स्मृत्याधिकरणम् ॥

जौदुस्पर्श स्पर्शाज्ञायत इति प्रत्यक्षभूतिविरुद्धा जौदुस्पर्श स्यात् वष्टयितव्या इति
स्मृति प्रमाणमप्रमाण चेति सशय । प्रत्यक्षभूतिविरुद्धापि स्मृति प्रमाणम् पञ्चाधिकरणन्यायत्वं
२ । अत्राश्रयत्वा अनुमितवत्तमूलकत्वात् । न अनुमितेनानुमितत्वा भूतिदृष्टत्वा प्रत्यक्षत्वव
३ । अत्राश्रयत्वा । प्रत्यक्षा पक्षला । याज्ञिक्यायाज्ञाधिकत्वसत्त हि सद्य बीजम् । न च
हान्यतरत्र तत्सम्भवं, उभयारापि प्रत्यक्षानुमितया श्रुतिव्यापिशेषात् । तथा च याज्ञिकप्र-
हणामहणवष्टीहियवद्यत्त विकल्प इति प्राप्त, सिद्धान्तयति

विरोधे त्वनपेक्ष स्यादस्मृति श्रुतमानम् ॥ ३ ॥

तुल्यकारिस्मृतिवैषम्य । प्रत्यक्षभूतिविराध सति अनपेक्ष मूलप्रमाणानपेक्ष भूतिवाक्य-
मत्र प्रमाण स्यात् न तु स्मृतिवाक्यम्, तस्य मूलव्यपक्षत्वात् तथाविधभूतौ च प्रमाणाभावात् ।
ननु स्मृत्या भूतिरनुमीयताम् तथाह अस्मत् श्रुतमानमिति । अस्मत् हि प्रत्यक्षविराधं
अनुमानमुक्तम् । अस्मि चात्र प्रत्यक्षभूतिविराध । तथा च वष्टावैषम्यप्रत्यक्षणय शैल्यानुमानस्य
स्पष्टतभूतिप्रत्यक्षण सद्यवष्टतभूत्यनुमानस्य बाधिततया सर्ववष्टतभूतगगनकुसुमायमानत्वात्स्पष्टत-
सद्यवष्टतयारभित्तिचिन्नायितो विकल्प । प्रहणानिषेधस्य तु तच्छास्त्र्या प्रत्यक्षत्वाद्विकल्पा युक्त ॥

इतोऽपि सर्ववष्टतभूतिप्रमाणमित्याह

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लाभाभिना हतुना सववष्टनस्मृतं प्रयोजनसमावेत्यथ । सववष्टनस्य महतैष वासमा-
साध्यत्वात्तद्वहणलाभतः सववष्टनस्मृतिं प्रोक्ता स्यात् । अतः लाभाभिर्मूलिका एवजामीयका स्मृति-
रप्रमाणम् । चकाराऽभ्युक्ष्य । प्रत्यक्षभूतिविरोधस्य स्मृत्यनुमानस्यानुत्सर्गपूर्वसूत्रेण अर्णितं परि-
शेषाश्वयथाचितं लाभाभिर्मूलकत्वकल्पनस्य सिद्धे ॥

अत एव वाप्येकरणान्तरपरमस्तु । तथा हि—सन्ति ज्यामिष्टास वैसजनास्या हासा
वैसजनानि जुष्टाभिः इति । तस्य अभ्यर्च्य यजमानाऽन्वारभत यजमान पक्षा पक्षीमिषं पुत्रघा-
३ त्प्रमृत्कस्मचप्रासा तराऽहमत वाससा सपच्छुआ भवन्ति इति विहितं वास प्रकृत्य स्मरन्ति
प्यायकरणम् । वैसजनीय वासाऽभ्ययुगृह्णाति हास । तत्रैव वैश्विक्परिगृह्णामत्वाप-
त्यक्षभूमिविरोधाभावात् प्रमाणम् । न च सववष्टनाभिस्मृतिविरोधाभाभिर्मूलकत्वकल्पनसम्भवं । तथा हि
प्रत्यक्षविरोधाभावात् कल्पनम् । न चात्र तद्विरोधाऽस्ति यत्तथा कल्प्यते । सभावनामात्रेण च
लाभाभिर्मूलकत्वकल्पनाया ज्ञानविषयस्मृतिमात्रस्य प्रामाण्याच्छ्रवणमिति । अत एवजामीयक
स्मरणं प्रमाणम् । इमिं प्राप्ते सिद्धान्तयति—

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

चोऽयर्थः । प्रत्यक्षभूतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणसिद्ध्युक्तम् । एषा स्मृतिस्तदधिकृष्टापि न
प्रमाणम् । कुत । हेतुदर्शनात् । उक्तेऽहं । प्रकीर्णकतया पञ्चमानावेन वैसजनस्मृत्या लाभाभि-
र्मूलकत्वकल्पनसम्भवेऽपि सन्वादेऽप्येतादृशकामिषहृष्टाहृततया ज्ञानाभिस्मृतीनां न लाभाभिर्मूलक-
त्वावकाशः । ततश्च वक्ष्यतां दुपेत कतचित्प्रत्ययुक्ता पत्रतितय स्मृतिरप्रमाणम् । तस्य प्रत्यक्षभूतिवि-
रुद्धं लाभाभिर्मूलकमपि स्मरणमप्रमाणमिति साध्यानुयायी पन्था ॥

तत्र प्रत्यक्षभूतिविरुद्धं स्मरणमप्रमाणमिति पथसाधिकरणमनुपपन्नम् । तथा हि—
औष्ण्यशैत्ययोः स्वरूपेण परस्परविरोधत्वाद्वा औष्ण्यप्रत्यक्षणं शैत्यानुमानवादा युज्यते ।
स्पष्टतश्चुतिप्रत्यक्षणं तु सववष्टनभृत्यनुमानस्य वा न समत्वमिति, तथा श्रुत्या स्वरूपेण
विरोधाभावात् । अथवा विरोधस्तु सववष्टनभृत्यनुमानान्तरकालिकस्फूर्तिका न तदनुमान-
प्रवृत्तिं बाधितुं समतः विरोधस्य तजानीमलन्प्राप्तकत्वात् । पृच्छतु तदनुमानं पत्यक्षानुमितश्रु-
त्यारुभयारपि श्रुतिन्वाविशेषात्सम्प्रत्ययधत्ता विरोधा युगपदथ तदनुष्ठानद्वयं वा न स्पष्टतः सर्व-
धृतययुतापत्कतुमशक्यत्वात् । कस्मिंश्चित्पथाग स्पष्टतः पथान्तरं सववष्टनमित्येव कालसंज्ञ-
-

त म तापान तु न तत्रा समर विरागमायात । तथा च प्रीतिहयवादिनास्त्वल्कालभजन स्पष्टतमत्र
प्रष्टत स्यादपि पागाण्य निश्चा रमिति स्ववरा तत्रपामाण्यवणनमनुपपन्नम् । तथा द्वितीयाधिकरणा-
यनुपपन्नम् । पक्षाणस्मर्तनामपि सफल्यैरकाशेधमशुद्धया तद्वधानुष्ठानकाश्रित्यमाणतया नाना-
लक्ष्मातय समाण्यस्यावत्याकाशायतावित्याल्लवणान्युद्गातय मृगद्वयमिहमन्यथा योजित वातिकम् ।
तत्रा प रममत्र अनुष्ठान इय याद्वियत । प्रमाणमेति पत्रमुप्रादनुवर्तत । श्रुतिस्मृत्याविस्म
स्मात्स्मृत्स्मात्प्रमाणतयावरा र मति विस्मन्मानपक्ष प्रत्यक्षलुतिवाक्यमवानुष्ठान प्रमाणम् । न तु
स्मात् तत्रा मूलभूतमप्यत्र सन्धान । मूलभूत रतिपयक्षस्य च परकीयतया तद्विस्मन्मधियय
भुगतम रानापक्ष गत । विस्मन्मर्णीयस्यप्रत्यक्षमपिवाक्य रसांति स्मृतिस्मृत्युतिप्रत्यक्षस्य परकीयस्य
विस्मन्माधियय अनमात्र मृगानुप रान विष्टमपायत । स्वप्रत्यक्षस्य विस्मन्मर्णीय-वात तस्मिन्मन्यनु
प्र तपतात स्यादसर्वा । परकीयप्रत्यक्षस्य तु विस्मन्मृगानुमधानसापक्षत्वात्तस्मिन्मन्यति नैवम् । आस्त
पात्र विस्मन्मणाया स्वप्रत्यक्षा रति । अत सैवानुष्ठान प्रमाण यावत्स्मृतिमूलभूत प्रत्यक्षता नापल-
यत । तदुपलक्ष्मात्तत्र तु त्रपारापि प्रीतिहयवादिन्युतिवद्विकल्प आवस्यत्य । तत्रा कर्माचित्फलन
प्रमाणाय प्रत्यक्षतावतीरुवस्मरतिरिति सिद्धम् । हनुवृत्ताविति मृगम यत्रैवार्थे युक्त्यन्तरपर याज्यग-
मनणा सप्रवृत्त रतिपला र सत्यपि न्यायाभासात्मकहनुवृत्तनसमाधनतया विस्मन्म प्रमिश्रयत इति ॥

तत्रा तानतायामनुष्ठानपटाभाहार गौरव सन्वा वर्णकान्तर वर्णित वार्तिक । तत्राया—यानि
पैरिक्ते शिष्टैरपारगृहीतानि शास्त्रावतिवन्तानि त्रयीविपरीतायानि अहिंसासत्यश्चरितमदमनाना-
लक्षितकृष्णकृष्णायवृत्तानि साव्ययागपा श्वराश्रयानि च प्रमशास्त्राभासानि तथा प्रत्यक्षाविमूलक
तथा सामाण्य तत्राकृत तत्काल स तपपारा पुरुषस्यन्त्रियाणाम इत्यादिमुत्र यार्तिक । इत्यादी
मभाप्रत्यक्षमृगतायामाण्य तथा निराकृतमधिकरणासदमारभ्यत । सन्वाविस्मृतिवक्ष्यमाण्यस्ति
वक्ष्यमृगतायामाण्यम् । त च तन्मूलश्रुतिना सन्वाश्रयप्रमया कथ म-प्रामाण्यमिति वाच्यम् ।
सन्वाविस्मृत्वचनुष्ठानाद्विषयप्रधानानामथ वक्षाना तत्र मूलत्वसम्भवात् । त च चत्वारो
वरा इति लाक्ष्यप्रसिद्धिविरा प्रमिश्रमन्वाविस्मृतायाभिप्रायकत्वात् । सर्वथा च
प्रवाधानयतया सन्वाविस्मृकारात्मानित्यसयाग । अत एव यत्रै किंश्च मनुरवक्ष्य इत्यादि
मरान्तत । अस्तु वा चत्वार एव वरा इति तथापि त्वमूलकत्वमपि न विरह्यत । त्रय्यनु-
सामवत्पु । प्रमया प्रपु असव्यया शास्त्रा सन्ति । तत्र काश्चित्त्व क्षयिभिर्दृष्टा । नहि सखा
भपि शास्त्रा पुरुषायुषणापि कथमपि कतश्चिद्दृष्टकथा आनन्याल्लक्ष्यानामन्यत्वात् पुरुषायुषस्य ।
अत एव मरद्वातस्य मरानुभावस्यापि सर्वथाध्ययनाय । सर्वार्थ पटुतस्य कतिपयशास्त्रा ययनमा-

अण अणप्रवृत्तिमनधीनानां च शास्त्रानामानन्त्यादशक्या ययतन्व च नश्यति फलकभूमि —
 ' अण्वद्वाजा ह शिभिर्गयुभिर्महाचयमुवास । त + ह जीण + स्वविर + शयानमिन्द्र उपश्रय्यावाच
 अण्वद्वाजा यत्त चतुर्धमायुधया किमनेन कुर्या इति । महाचयमवेतेन चर्यामिति द्वावाच । त + ह
 श्रीनिगिरूपान्तविज्ञानानेव नशयाचकार । तथा + हेकैकस्मान्गुष्टमात्मन । स हावाच । अण्वद्वाज्या-
 मन्त्य । वशा वा एते । अनन्ता वै यथा । एतद्वा एतौ शिभिर्गयुर्भरणयवाच । अयं न उभरत्
 ननुक्तमेव " इति । अन्वयाश्चथा अधीनवानमि । अनन्तम् अनधीनम् । स्पष्टमन्त्य । तथा
 च मन्वाण्यष्टवत्सूलकत्वसम्भवात्प्रामाण्यमिति प्रामाण्यम् । यद्यपि वशा अधमाणमित्युपगच्छति
 शाक्यातिमिन्तद्वन्धाता वत्सूलकतया प्रामाण्यान्निर्धारणान्न कथं वत्सूलकत्वमाशङ्क्य तस्मिन्निगिर-
 णाय वा किमधमधिकरणपट्टति । तथापि न शाक्यार्जितामयं शङ्का । किन्तु वैदिकानामध-
 मय कषाधिन्मन्वानासष्टकास्मृतिवत्प्रामाण्यं वत्सूलकतया प्रामाण्यशङ्कया तत्परिग्रह प्रस-
 ज्यत इति तामिसा शङ्का मन्वाधिपत्यायन निराकराति— विरोधे न्वत्तपथ स्यादस्ति अनुमानम् ।
 प्रमाणमित्यनुवचनम् । तुल्यं शङ्कायामुक्तौ । शाक्यादिप्रन्धाता वैदिकशिष्टपरिगृहीतपत्यभ्रुति-
 विरोधे स्ति मूलान्तरगतपथ श्रुतिवाक्यजातमय प्रमाणं न तु तद्विरुद्धशाक्यादिप्रन्धाताम
 पौरुषयत्नान् । न च श्रुतिमूलकतया प्रामाण्यम् मूलश्रुतौ प्रमाणाभावात् । ननु स्मृत्यैव श्रुति-
 रनुमीयमानं तत्राह— अस्ति अनुमानमिति । अस्ति हि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलभृत्यनुमानमुक्त-
 मुत्सहेतु । अयं भाव — तत्रेषु दुर्लभस्मृतिप्रमाणान्तरमृताता तथापि वैदिकपरिग्रहमात्रमात्रानुपपत्त्या
 मूलभृतिरूपकत्वं युज्यते । शाक्यादिप्रन्धेषु त्विह विपरीतम् वैदिकपरिग्रहाभावात् वद्विद्वेधि-
 परिग्रहात् । न च वैदिकपरिग्रहाभावाऽपि अहिंसादिकानिपयवैदिकाधगन्धर्वाभिमतत्वं हनुता मूल-
 भृत्यनुमान स्यादिति वाच्यम् । वद्विद्वेधोपजनपरिग्रहण एव मूलकत्वव्यतिरिक्तं निश्चिततया ह्यन्त-
 रणापि मूलभृत्यनुमानापद्यते । सारययानादिशास्त्रेषु वैदिकपरिग्रहा यवशऽन्युपासनादिष्वपि तद्वत्
 प्रामाण्यमिष्टम् । यवशऽतु प्रपञ्चस्यत्वमित्यादौ तद्वैतान्तिविषय' विहितस्य । अहिंसावास्तव्यादि-
 विचारविषय च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोऽस्ति तद्वदुपासनायम् । पाञ्चरात्राद्यागमाता तु वैदिक
 विरुद्धवासागमपञ्चगव्यान्तर्धैवाप्रामाण्यम् । ' अण्वद्वाजा ह शिभिर्गयुभिर्महाचयमुवास ।
 तत्रानन्तपथमधिकशक्तिशाल्यमित्यादिशाखापरिमाणानि विस्तृतत्वापरिमित्याय । अत एव श्रु-
 क्तं प्रकृत्य सवान्वाजानधीत्य इति छान्दोग्यश्रुतिः सगच्छत । यद्यपि शाक्यादिप्रन्धनेषु
 पाञ्चरात्राद्यागमेषु च कश्चिन्कश्चिन्नवाधतमवाहिमतिकमुपासनादिक चापनिश्चय तत्रागमपञ्च-
 सिद्धमधमवापनिश्चयमिति तदनुष्ठानं वैदिकानां न तन्मूलकतया किन्तु वत्सूलकतयैवति । तद्वत्

नामिति शेष । तत्र क्रमस्मादेषु यत्र कृत्या वति कुर्यात् इत्यादिभिरितिगम्य इति निर्विवादम् ।
 वशा नाम शयानयन्मज्जान्वाणाकृतिविधाष्टा नभसुष्टिदिशः । वतिस्तु समाजनस्यतनाञ्जननादि-
 सम्स्कारविधौ परिष्कृता भूमि । कालस्तु त्रिविधः प्रशानसन्निकषलक्षणः प्रयोगप्राशुभायलक्षणः
 पूषाहानिलक्षणः । तत्र पूषाहानिकालः पूषाहानौ नृपानाम्' इत्यादिभिरितिगम्य इति निर्विवादम् ।
 इमरो तु प्रयोगविधिना सञ्चालनमहितप्रयोगानुष्ठापकत एकस्मिन्लक्षणेऽसम्भवात्साहित्यनिषादाथमा-
 क्षिप्तत्वात्प्रयोगविधिगम्यौ । परिमाणं नाम प्रयाज्यपदार्थेयत्वारूपं तत्पदार्थविधिसमाधातवगतम् ।
 तत्र किं कश्चित्पदार्थो विस्मृतः किं वा सवसनुष्टिमिति सशयतिराकरणाय प्रयोगविधिरपेक्षमाण-
 र्व्यक्तराति । अतस्तत्रापि प्रयोगविधिगम्यम् । तत्र यदि तत्रवशानुष्ठानमभ्य स्मार्तं क्षुतागितिमिन्नमा-
 चमनमनुष्ठियेत तथा क्रमः पदानसन्निकषश्च विरुध्यत, आचमनत व्यसधानाम् । तथा अनुष्ठयपदार्था-
 धिक्रयान्छौम पूषाहानिकालः परिमाणं च विरुध्यत । एव तत्रवशानुष्ठानमभ्य वैशाखजापवी-
 तच्छान्दोग्यमनागितिमिति सति तस्य यथाप्यकरणं क्रियमाणं क्रमकालौ विरुध्यते । तथा वशि-
 णहन्तैव कर्मकरणं प्रयोगप्राशुभावा विरुध्यत इत्येव यथायथमुक्तम् । तथा च भूतविशोधनाच-
 मनागिस्मृतिरपमाणमिति पूर्व पक्षः । अत्र मात्यागौ न्याग्यासौक्याय मृत्तमिन्नं छिन्वा चेदन्त-
 प्रथगुपात्तम् । तदधशास्त्रम्' इत्यादिषु । चदन्तस्य साफाङ्गत्वेन वाक्यत्वात्तुपपन्नं सूत्रान्तरत्वा-
 सम्भवात् । अत एव 'विकारशब्दादिति चक्षुःप्राप्त्याम्' इत्यादिप्राग्वर्णनसूत्रं चेदन्तनादिभिरन्तस्य
 पठित्वा न्यायक्युभयवत्प्राग्वर्णनम् । एवमपि ऋष्ट्यम् ॥

सिद्धान्तयति—

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ६ ॥

अपि वति पृथपन्न्यायशृङ्गो । विराधकारणस्य अनुष्ठानवापस्य अग्रहणं अग्रहणं सति
 शिष्टे प्रयुक्तानि आचमनार्थानि श्रौतकर्मणाधिकृतत्वेन प्रतीयेरन् । विराधव्रीजस्याचमनादिभिः 'क्रमा-
 तिवा'स्याभावात् विरागोऽत्रत्यथ । तथा हि—क्रमस्मादन्तपराधराचरप्रामिस्विकविधिभिर्न सव-
 ध्यत, अन्ताकारित्वान् । किन्तु प्रयोगविधिना । स हि सवपराधानुष्ठायनक्रमसंपन्नः । प्रयोग-
 विधिभ्योत्पत्तिविद्युत्पत्तिनान्विनियुक्ताश्च पदार्थाननुष्ठाययन् तेषु सर्वेषु प्राप्त्यात्मानं लभत इति
 निर्विवादम् । ततश्च श्रौतेषु स्मार्तेषु च पदार्थेषु सर्वेषु प्रयुक्तेषु प्रयोगविधिः प्रवर्तते । तस्मिन्
 प्रयुक्ते सवपक्षितं क्रमः पञ्चमातो न तैः पदार्थैर्विरुध्यत । न च प्रयोगविधिः श्रौतमन्त्रपदार्थप्रा-
 ज्यैव लब्धात्मका न जपन्यपमाणकस्मान्नपदार्थप्राप्तिसंपन्नः इति वाक्यम् । समाध्यादियुक्तप्र-

१. क्रमशः समाधान- स्व, प

साणकानार + यार्थानशास्वान्तराधिक्ययाधत्तकलापप्राप्त्युत्तरमपि प्रयोगविधिप्रयुक्ते शास्वान्तराध-
धिकरणे शार्थिकारिपु त्वयस्थापयित्यसाणत्वान् । एष च स्मात्पक्षाधप्राप्तिमपि प्रयोगविधिरपभ्रत
इत्य + युपयमः । तथा प्रयोगपाद्युभाव्यरूपस्य प्रधानमनिकषरूपस्य च कालस्य प्रयोगविधिलभ्यस्वा
द्विपतिपक्ष प्रयोगाङ्गत्वम् । पृषाह्निकाण्य चाकाङ्क्षावशात्प्रयोगविधिनैवान्वयो न तु तत्तत्
गार्थविधिरिति तस्यापि प्रयोगाङ्गत्वमित्येकादशद्वितीयाद्याधिकरणे व्यवस्था भविष्यति । ततश्च
विधिप्रस्यापि कालस्य प्रयोगाङ्गत्वात्मकलपनापान्यपभ्रत्व सिद्धम् । परिमाणस्यापि प्रयोगविधि-
लभ्यत्वात्मकलपनापान्यपभ्रत्वमात्रम् । न चैव स्मात्मानामपि पक्षाधानामनुष्ठानं पृषाह्ना-
मिक्रमापत्तिः, तदनतिक्रमस्यापि कथञ्चित्प्राप्तत्वात् । अन्यथा भिन्नस्वस्मृतामात्रौ का गतिः ।
ततश्च क्रमकालपरिमाणानां भौतस्मात्स्वकलपनापान्युत्तरकालप्राप्तिकृत्या कथं नैर्विरागः ? अ-
विरोधाच्च क्रमस्य ये श्रुतिरितिमिन्न आचमनादिस्मरणं प्रमाणम् । इति प्रथमं खण्डम् ॥

अत्र क्रमात् पक्षाधेयस्य पक्षाधपक्षयोः दुर्बलतया पक्षे पक्षेदुर्बलक्रमादिव्याधेन
शास्वान्तराधपक्षस्य शास्वान्तराधिकरणे व्यवस्थापयित्यसाणत्वान्नैव गतादिसिद्धमित्यस्वरमात्राध-
मस्युपगमस्य प्रकारान्तरणं सशयमुद्गाह्याधिकरणमिदमुन्निमित्तसाकरः । तथा—भौतानि क्रमकालप-
रिमाणानि प्रथमप्रमाणगम्यतया स्मात्पक्षमतापक्षयोः पक्षानि, स्वरूपेण तु दुर्बलानि पक्षाधेयपक्ष-
गुणभूतत्वात् । स्मार्तास्त्वाचमनादिपक्षाधेय दुर्बलप्रमाणगम्यतया भौतक्रमाधपक्षयोः दुर्बलत्वमपि पक्षाध-
स्वान्तरूपेण प्रयत्नाः । तत्रैव प्रमाणप्रमयश्लक्ष्णत्वमिदं किं प्रमाणत्वं ज्ञायते प्रमयश्लक्ष्णमिति
सशयः । तत्र सिद्धान्तमुपक्षिप्य पक्षपक्षी पक्षधतिष्ठते—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरि-
माणत्वात् । प्रमयश्लक्ष्णस्य ज्ञायस्वात्तुर्बलप्रमाणगम्यस्याप्याचमनादिपक्षाधस्य स्वरूपता श्लक्ष्णस्य
भौतैरपि क्रमादिविरागः न युज्यते । ततश्च शिष्टे धर्तृविहिते क्रमादिभिः पक्षाधेयगुणैः स्मात्-
चमनादिपक्षाधस्य अकोपे अयात्र सति तस्मिन् श्रुतिप्रमाणेन अविरुद्धं प्रतीयते । श्लक्ष्णैव हि
विरागः श्रुतिप्रमाणं चात्र दुर्बलमिति सिद्धान्ती मन्यमानं च न सन्न । कुतः । शास्त्रपरिमाणत्वात्
क्रमादिनां श्रुतिसिद्धान्तग, श्रुतेः प्रथमप्रमाणत्वात्, प्रमयश्लक्ष्णपक्षयोः च प्रमाणत्वस्य ज्ञाय-
स्वात् । स्वरूपतोः दुर्बलैरपि प्रथमप्रमाणश्रुतिगम्यैः क्रमादिभिः पक्षाधेयैः वाच्यम् । इति
न तस्मिन् प्रमाणम् । तथा हि— प्रमयश्लक्ष्णप्रमाणत्वं ज्ञायते प्रमयावगमस्य प्रमाणाधी-
नत्वात् । न चैवमपि प्रमयश्लक्ष्णपक्षयोः प्रमाणत्वस्य उपस्थित्यलगात्कथं तस्य ज्ञायस्व-
मिति वाच्यम् । श्रुतिस्मृतिलक्षणं हि प्रमाणं न चक्षुरादिवत्तत्त्वगतमपि प्रमयावगतिरमुं,
किन्त्ववगतमसिद्धं । ततश्च प्रमयावगमात्पक्षैव श्रुतिलक्षणप्रमाणावगमादवगममात्रेण तत्त्वगतमवगमा-

तथा नास्त्यत्र । तत्रैव शाक्यादिग्रन्थेषु निषङ्गसाम्यद्विसाधिक न तत्रा ज्ञान सन्ननुष्ठित भयस भवति, किन्तु वक्ष्यतस्तन्मूलकस्मृत्यादिना वा परिगणनादत्र प्रमाणात् । न चाद्विसादिविषय तथा सवासादत्र प्रामाण्य किं न स्यादिति वाच्यम् । एव सत्यधिगताधीविषयस्य शाक्यादिग्रन्थानां सुमरा प्रामाण्यानुपपत्तेः । अत एवगार्तमानसमग्रशाक्यादिसंगतमपि वेदाविरुद्धमनुष्ठित न भयस भवति । तथा ब्रह्महृषावा -- यथैवान्यायविज्ञानाद्वेदाद्विराग्यापिप्रवक्तव्यम् । भसणाधिगताद्वापि प्रमाणात् न समसम् । मथाधिकान्तवदोक्तसंयावाध्यवहारिणाम् । सवादिष्वपि वाक्येषु नान्यत यमहनुता' इति । एतन् वदाधिकरुद्धावपि पाश्चरात्रादिभागेषु धर्मप्रामाण्य वृत्त एव निरस्यम्, पाश्चरात्रार्थिना परिगणितेषु धर्मस्थानस्थनन्तभावान् । तथा च मन्वादिस्मरणम् 'या यथाशास्त्रा स्मृतया याश्च काश्च कुण्डल्य । सवास्मा निष्कला पेय तमानिष्टा हि मा स्मृता ' इत्यादि । यथाशास्त्रा यदपु तन्मूलकस्मृत्यादिषु परिगणितस्थनन्तभूता । तथा च पौराणिका - स्यतश्चा आगसा सर्वे निमूला परिकीर्तिता । पाश्चरात्रादिभागिणा वदमूलत्वमास्तिके । न हि स्यतन्वास्त तन् भ्रान्ति-मूला निरूपण । मथापि योऽस्तन्त्रेषु वक्ष्येभ्यु न विरुध्यत । साऽऽ प्रमाणमित्युक्त कथाचित्ति-कारिणाम् । तस्माद्वै वेदशास्त्रानां रक्षणायोय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिण्यावा वृषभज । पाश्चरात्राद्यो मरा कुण्डलीना हितावहा इत्यादि । तत्र पाश्चरात्रार्थिना वैदिकान्धन्यननु-ष्ठापकत्वात् धर्मो प्रामाण्यमित्यन्यत्र विस्तर । इति विराधाधिकरणाय ॥

वसन्तोत्सवादिस्वराधारा प्रमाणसंप्रमाण वति मशय । तत्राचाराणां स्मृतिवत्त्व वैदि-कपरिग्रहात् प्रामाण्यहो सन्त्यऽपि स्मृतिवन्मन्वादिभिरनियतत्वात्प्रामाण्यम् । यति हि वस-न्तात्त्वदाविमूलश्रुतयो मन्वादीनां प्रत्यक्षा स्युस्तथा अष्टकादिवत्त्व निषध्यन्त । यति तथासायप्र-त्यक्षास्तर्हि सत्यवत्त्व प्रमाणाभावा । आचारश्चैव सा युनाम् इत्यादि सामान्यता निबन्धन तु भूति-सवासाधारप्रामाण्यपर भवियति । किञ्च भूतिस्मृतिविरुद्धस्यायथक्य शिष्टे पूर्वैरिगार्तमानैश्च चरणात् तत्राचाराणां प्रामाण्यसम्भव । तथा हि— प्रजापतिरुपसमभ्यैश्च वृद्धितरम् इति प्रजा-पत स्ववृद्धितरमनम् इन्द्रस्याहत्यागमनम् नहुषस्य शर्षावाच्छा, वसिष्ठस्य पुत्रशाकाशितस्या-महृत्योपक्रम पुरुरवस उवशीवियोगादात्महत्यापक्रम विश्वामित्रस्य षण्णालयाजनम् भीष्मस्या-नाशमिणोऽवस्थिति, तस्य नाशरधश्चापक्षोकस्य क्रतुहरणम् वृतराष्ट्रस्यान्धस्य याग, युधिष्ठिर-स्याजुतमायोपरिणय तस्यैवाचार्यविप्रदानवार्थमनतभाषणम् अजुतस्य मातुलदुष्टितुसुभद्रा-परिणय श्यामस्य गृहीतश्वचार्यस्य भ्रातृभार्ययारम्भिकास्यालिकयार्थि प्रवयावृतराष्ट्रपाण्डुत्याजनम्, तस्यैव नास्यां त्रिदुरात्पाजनम् इजानीतनानामायादिकृत्तमभुरानिवासिन्नाश्रणानां सुरापातम्, उनीत्यानां फेसर्वधनरथरोद्रोमयमात्रक्यविक्रयमायानुपनीतमहभाजनम् वाशिष्ठान्यानां मातुष-

दुहितृपरिणय आसन्तीत्यभोजनार्थानि च एव । 'प्रतिपुरुषजातिकुलवर्त्मिणान्यधमाशरणान्य-
नन्मति । ततश्च क्षुतिस्मृतिविरुद्धान्याचरता यस्मिन्नात्मवाशाभ्यारविषयं कथं प्रामाण्यम् । किंच सत्ता-
चारानुष्ठानार शिष्टा शिष्टानुष्ठिताश्च सत्ताचारा इत्यन्यान्याभ्यात्मवाचारस्वरूपस्य तुर्निरूपम् ।
तस्मात् सत्ताचाराणा धर्मप्रामाण्यमिति प्राप्तं सिद्धान्तयति— अपि वा कारणान्नहणे प्रयुक्तानि
प्रतीयेरन् । अपि वसि पूर्वपक्षन्यायुचौ । आचारप्रामाण्यविरोधकारणस्य उक्तवाचसमुहस्य अप-
हण । निमित्तसमस्यया । अप्रहणाद्धता शिष्टे प्रयुक्तानि यस्मिन्नात्मवाशाशरणानि प्रमाणतया
प्रतीयेरन्, पूर्वपक्षोक्तशाम्भवात् । आचारस्य प्रामाण्यमविरुद्धमिति यावत् । तथा हि—यकृत्
मन्वादिभिर्विशिष्टानिवृत्ता सत्ताचारा इति मन्त्र । मन्वादिभिर्हि लाप्रक्षेपमूलभूतविशिष्टं तद्वैव
सत्ताचार प्रमाणम्' इति सामान्यता सिद्धम् । न चेतावता कश्चाद्वराध । यद्यपि सामान्यनि-
बन्धन प्रत्यक्षक्षुतिसत्ताचाराविषयं भविष्यतीति तद्यपि न । तथा सति भृत्यैव तज्जगत्समभयेन
निबन्धनवैयर्थ्यात् । 'यथाऽस्थिरा यस्मिन् स्मृतिर्शाल च तद्विशाम । आचारश्चैव साधुताम्' इति
प्रथमोपादानवैयर्थ्यात्, चकारवैयर्थ्यात् । यस्तु प्रजापत्यात्मविरुद्धाचरणमुपन्यस्त तत् प्रजाता पति-
गतिरूपेण उपस पान्तमयाम 'आधित्यादुद्भूतत्वेन स्वा दुहितरम् एवमभ्यैग इत्यधमधान्तरपर
तया, अमनुष्यत्वेन शास्त्रीयक्षिधितिष रार्थिपयत्वाद्वा सजाविशयाद्वा तथा न तावावहम् इतरथा तु
वापावहमवेति नातिप्रसङ्ग । उक्तं च भट्टपात्रे — आतेसामान्यमापाद्वा न वापाऽत्र भविष्यति ।
मनुष्यपतिषयाद्वा सजोयलवशेन वा । यथा वा न विरुद्धं तथैतदुमायत्यत इति । प्रजापतीन्त-
नदुषाशाचरणेषुवाहमेयु विशिष्य वापाऽत्रास्तु वार्तिकावाचकानुसरय । पत्य तयवाविविहितानुष्ठान-
त्वेन च शिष्टव्यन्यस्य सिद्धान्तान्यान्याभय । अतः सत्ताचारोऽपि तर्ज प्रमाणम् । इति सत्ताचारा-
धिकरणम् ॥

इहमासन्ति ययमयश्चरुभरति 'याराही र्पानहावुपमुभत' 'वैतसे कट प्राजा-
पत्यान्मच्चिनोमि' इति । तत्र ययराहवसमशान्तेचिन्पियगुवायसजम्भू प्रयुञ्जत । अन्य तु

१. शास्त्रीयवदपराध वीधशुक्रशुक्रश्च लुलपु प्रयुञ्जते । तस्य किमुभयत्र यथाविशज्जा मुप्यथा
प्रामाण्यधिकरणम् । अतश्च विकल्प उत वीधशुक्रादिष्वेव मुन्या अन्यत्र गौणा असश्च वीध-

शुक्राण्य एव प्राप्ता इति मशय पूर्वपक्षयति —

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्ति स्यात् ॥ ७ ॥

तद्यु शब्दार्थेषु प्रियग्यादिषु वीधशुक्रादिषु च विप्रतिपत्ति विविधा शब्दस्य पतिपत्ति

१. प्रतिपुरुषजातिकाग्याभ्यनानि - स, ग २. तथा च स्य ३. साटयाद्वा यत्
क घ ४. तस्यात्— स, क, ग ५. परस्परनाशोऽस्य पयमश पययपयप या क्वाचन ।

१॥१॥ १॥१॥ शब्दशब्दनामसंस्थाभिधायकता मुख्यति यावत् । कुत , विराधस्य उभयत्रापि
१॥१॥ १॥१॥ शब्दशब्दनामसंस्थाभिधायकता मुख्यति यावत् । कुत , विराधस्य उभयत्रापि
प्रमाणम् ॥

इति पापं सिद्धान्तयति—

शास्त्रस्था वा तस्मिन्निवृत्तत्वात् ॥ ८ ॥

शास्त्रेण पञ्चाय पुनः प्रत्यक्षत्वात् । शास्त्रस्था शास्त्रानुसारिण्येव विप्रतिपत्तिं विधिष्टा
प्रतिपत्तिं शीघ्रशब्दभिधायकता यथायथा । कुत । तस्मिन्निवृत्तत्वात् शास्त्रस्य तस्मिन्निवृत्तत्वात् ।
यथाहि पञ्चत्य वाक्यशेषे अथ यथायथा आश्रययोः स्मरन्त अथैतं मातमाना इतिप्रतिपत्तिः
इति । अत्रा शीघ्रशब्दो यथा निश्चीयन्त अन्येषां धिक्छान्तिनामव धमन्त दीवशुक्रानामव मातमान-
त्वात् । प्रत्यक्षा च शास्त्रानां वमन्त रूपगन्धस्याप्यभावात् । 'यगच्छ गात्राऽनुधावन्ति' इति
वाक्यशेषाद्विशेषस्य मुख्यत्वे निश्चितम् । गात्रा हि सूक्ष्मं यन्मनुष्यानां रावन्ति । तं तु
वाक्यम् । अमुचा धमन्त इति वाक्यशेषात् वेदमन्तस्य जलप्रभत्वात्तु उवाचकत्ववर्गीयत
वत्त्वात् प्रत्यक्षम् इति । अत्राऽपि दीवशुक्रानामव प्रमाणम् । इति यवधराहाधिकरणम् ॥

तस्मिन्निवृत्तत्वात्तान्यनुवाहरणानि प्रियवृत्तिषु यथाविशेषज्ञानात् लोकं सधरापमिद्ध ,
यथाविशेषज्ञानं च पमिद्धं तस्मिन्निवृत्तत्वात् वाक्यशेषात् इत्यधिकरणं वाक्यशेषतां शिष्यस्य च यथायथा
तस्मैव गतायवाच्य इत्यादिपुणान्युद्गात्य धार्मिककारा विषयान्तरं सूत्रव्यभिक्तं याज्यामास । यथा -
धान्वादिशब्दानां धार्मिकेषु पयुःशब्दः स्मरन्तः हस्त्यादिषु । तत्र किमर्थं स्मरन्तः पमिद्धं शास्त्रानुवृत्त-
त्वात् तदापमिद्धिर्वातीयसीति मन्त्रेण प्रथमश्चेति— तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः
स्यात् । तेषु धृष्ट्यादिषु हस्त्यादिषु च पीयूषादिशब्दानां विविधा प्रतिपत्तिः प्रतिपादकता बलत
समा स्यात् । कुत । विराधस्य अश्वेनात्वात् धार्मिकव्यवहारमिद्धस्य धृष्ट्यादवा स्मरन्तः व्यवहारमिद्धस्य
हस्त्यादवा शब्दानां अथवासात् विराधाभावात् । शास्त्रप्रमाणकं हि धर्मं शास्त्रपथानिवाति-
स्मरन्तः पमिद्धं शास्त्रपथमिद्धात्मायाणांमिद्धं स्यात् । शब्दादयः तु वाक्यव्यवहारमिद्धस्य
तद्विषय आयस्मरन्तः पमिद्धं शास्त्रानुवृत्तत्वात् । तथा च 'पैलवा यगच्छ' इत्यत्र गजान्तमया वा
उभयवशप्रकृतिका वा यगच्छ पाश्चात् इति पापं , सिद्धान्तयति शास्त्रस्था वा तस्मिन्निवृत्तत्वात् ।
वा शब्दः पञ्चायपुनः । व्यवहारमिद्धत्वाधिनियं शास्त्रस्था शास्त्रानुवृत्तिः शिष्टा एव

१. यगच्छ - क घ २. शास्त्रपथानिवातिनाम - स्म

बलायास । कुत । मन्त्रसंज्ञायां तस्मिन्व्यवहाराच्छ्रुताधीनणयं तथास्य हन्तुम् । तथा हि—
 न तावत्कस्य शक्तस्याभयाधत्तं युज्यत, अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । तथा सति प्रयुक्तं द्रव्ये
 अन्यतरनिधारणाभावेन तस्यवहारात्तुपपत्तेः, अष्टावधुष्टविकल्पापत्तेः । तथा हि, पीलुद्राव्यप्रयोगे
 सति यथा हस्ती गृह्यत तथा धृश्राधत्तमाहकप्रमाणं पापप्राप्ताण्यपारेत्यास्य अप्राप्तप्राप्ताण्यस्वीकारश्चेति
 तावत्तयम् पुनः प्रयोगे यथा धृश्रा गृह्यत तथा धृश्राधत्तमाहकप्रमाणे परित्यक्तप्राप्ताण्यस्वीकार-
 स्वीकृताप्राप्ताण्यपरित्यागश्चेति तावत्तयम् । हस्यर्थत्वमाहकप्रमाणं च पापप्राप्ताण्यपरित्याग अप्रा-
 प्ताप्राप्ताण्यस्वीकारश्चेति तावत्तयम् ततस्तुतीयवारं प्रयोगे यथा हस्ती गृह्यत तथा हस्यर्थत्व-
 प्राप्ताहकप्रमाणं स्वीकृताप्राप्ताण्यपरित्यागं परित्यक्तप्राप्ताण्यस्वीकारश्चेति तावत्तयम्, तत्र पर्या-
 यत्वेन एकैकस्मिन्प्रमाणे चत्वारो वापा इत्यष्टावधुष्टता विकल्पश्च स्यात् । स्तब्धप्रयोगस्तु
 गौण्यां धृष्यैषोपपद्यत । तथा तत्र मुख्यत्वाभिमानस्त्यन्धपरपरया भविष्यति । यत्र हि
 कश्चिद्वस्तु कश्चिन्निर्दिष्टं दृग्गतिं पौष्ट्यं प्रयुज्यत तत्र भोता उन्नतत्वमाहस्यत
 असौ प्रयुक्त इति गौणार्थं प्रतिपद्यत । तदन्त्यस्तु मयाव्यवहारं पश्यन्मुख्यत्वं भ्राम्यति
 स च मुख्यतया परानपि बाध्यतात्यन्धपरपरया मुख्यत्वाभिमानानुवृत्तिसम्भवात् । न चैव 'सत्य-
 आदिशब्देनापि नातायत्वं न स्यादिति ध्यायम् । त्वन्तरवाक्यवन्त्रियादिषु तत्समायप्रयोगस्य
 निक्षेपत्वेनागत्या तत्र तथा स्वीकारात् । पील्वानिष्ठान्तास्तु स्तब्धैरेव हस्यादिषु प्रयुज्यन्ते, न
 त्वार्ये । न च विनिगमनाविरहाच्छ्रुताधीनणयं स्तब्धार्थानामपि नियामकतति वाच्यम् । अभि-
 निक्षेपानभिनिवृत्तयोरेव विनिगमकत्वात् । तथा हि—शिष्टास्माद्वच्छ्रुतैकसमाधिगम्य धर्मं लिप्स्य
 अधर्मं च परिशिष्टीयैव भूमिष्वेव तदर्थतत्त्वं च विप्रित्य पातयन्तस्तत्राभिनिविशन्ते । स्तब्धस्यास्तु
 दृष्टार्थस्यवहारस्य यथाकथंचिन्मभव सति प्रयाजनाभावात् तत्राभिनिविशन्ते । ततश्च विप्रित्वसम्भ-
 वात् स्तब्धप्रसिद्धया शब्दाधत्तत्वेनिणयः, किन्वायपसिद्धयैव निर्वापया वलीयस्या शब्दाधत्तत्वे-
 निणय इति पील्वानिष्ठान्ता धृश्रादिष्वचकाण्य । अतः 'पैलवा तण्ड' इत्यत्र धृश्रादिष्वप्रकृति
 कण्ठस्यैव ग्रहणम् न तु गजवन्ततण्डस्यमि सिद्धम् । इत्यायस्तच्छ्रुताधिकरणम् ॥

विषयान्तरं च सुखद्वयं याजितं वार्तिककृता । यथा— मातुलस्य सुतासूत्रया मातु-
 गात्रा तथैव च । समानप्रवरा चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरन् ' इति शान्तातपास्मृतिनिषिद्धमातु-
 लसुतापरिण्याशाचारा प्रमाणसप्रमाण इति मशयः । तदर्थं च स्मृत्याचाराणां विराट् मुख्यबलत्वम्
 उक्तं स्मृतय एव बलीयस्य इति चिन्त्यते । तत्र पुष्पश्रयति—तद्वदशनाद्विराधस्य समा विप्रति-
 पत्तिः स्यात् । तेषु स्मृत्याचारषु विप्रतिपत्तिं विशिष्टा अधिका प्रातिपत्तिं विप्रतिपत्तिं महत्त्वयुद्धि ।

वत्त्वमिति यावत् । सा मया स्यात् । कुत । विरोधस्यावधानात् । न आचारास्मृतीरनुमाय तस्मिन्
भूतिरनुमायत । यतः तस्या मयन्तरितप्रामाण्यकृत्या सा आश्चर्य्यनुमापिकाभ्य एकान्तरितप्रामाण्यकाभ्य
स्मृतिभ्या वत्त्वता विरुध्यते । नैवमस्ति प्रमाणाभावात् । धर्मबुद्ध्या शिष्टपरिग्रहस्य भूतिकल्प-
कतार्थाभ्य स्मृतिव्याचारसु चाशिशिष्टत्वादिना पाप्मे, सिद्धान्तयति— शास्त्रस्या वा तस्मिन्
तत्त्वान् । वाशब्द पर्यपक्षस्याप्युक्तौ । मन्वादिभ्यश्चास्त्वमैव वत्त्वता न त्वाचारमता । कुत ।
तस्मिन्निष्पत्त्या आचाराणा येनमूढकत्वस्य स्मृतिकल्पनहारकत्वात् । तथा हि— आचारास्तावत्
नित्यानुमेयभूतिकल्पका अन्धपरंपराप्रसङ्गात् । किन्तु स्मृतिवैधेय कश्चित्पक्षश्च भूती कल्प-
यन्ति । न चेदानीन्तनानामाचरित्वा पत्यश्रमस्वशास्त्रागमवाक्यान्त्यानुपसंहृतुमथमश्च प्रतिपत्तुम
समर्थाना तद्विषयेऽपि स्मृतिकल्पसूत्राण्यपक्षमाणानामितन्तमा विप्रकीर्णपर महस्त्रशास्त्रागतमप्य
महारव्यापान्तमश्रुतिवाक्येषु प्रत्यक्षस्य तथ्यानुभवस्य वा समावधानायन्ति । अतः प्राचीनाचारभ्य
साक्षात् श्रुतिकल्पनम् याचितव्यम् । किन्तु महर्षिभिरेव तान्श्रुतिवाक्यान्नुपलभ्य स्मृत्वा शिष्या-
णामुपदिष्टम् । तैरन्येपामाचारा पश्याताम् । तान्दृष्ट्वाऽप्याचरन्तीत्येव परंपरया इदानीन्तनपर्य-
न्तमाचारा प्रवृत्ता इत्याशयम् । ततश्चाचाराणा स्मृतिकल्पनामुख्येनैव श्रुतिकल्पकत्वेन दृष्टन्तरित-
प्रामाण्यकृत्या स्मृतिभ्यो दृष्टव्यम् । किंच, आचारेषु कर्मस्वरूपमात्रमवगतम् । कर्म-
कृत्या तु विमोक्षपूर्वक लाभधिकारणान्तरसम्भावनाधिकरहकृतन वर्ततया शिष्टपरिग्रहेण कल्पयितव्या ।
ता च कल्पयित्वा प्रधानमूलकल्पनमिति विप्रक्षेप । सनिबन्धनासु स्मृतिषु तु इदिति प्रत्यक्ष एव
कर्तव्यतावशात् । मूलमात्रं तु कर्तव्यमिति सनिकषादुल्लेखना । किंच कामादिद्वयन्तरसम्भ-
वात् सामुल्लसुतापरिणयनाशाचाराणा भूतिकल्पकत्वसम्भावनाकथापि । 'सामुल्लस्य सुतामुद्बुधा इत्या-
दिस्मृतिविरोधावपि न तथा भूतिकल्पकता । न च भाष्यकारीयविरोधाधिकरणभङ्गावसरे भूतिविरो-
द्धानामपि स्मृतीना प्रामाण्य व्यवस्थापितवार्तिकं तद्वत्स्मृतिविरुद्धानामप्याचाराणा प्रामाण्यं किं न
स्यादिति वाच्यम् । तत्र विकल्पनाभयानुष्ठानसम्भावनाप्रामाण्यम् । इह तु वस्तुनि विकल्पासम्भवात्
प्रामाण्यमिति वैयर्थ्यात् । सामुल्लसुताचाराणा हि भूतिविहितत्वेन प्रत्यवायकत्वाभावा वक्त-
व्यम् । निषेधशलाकावश्यं प्रत्यवायकत्वं वक्तव्यम् । न चैतदुभयसंक्षेपं समयति, विरोधान् । तत्र
ईदृशस्थले विधिप्रतिषेधाभ्या विकल्पा नाभ्युपगन्तुं युक्तम् । अन्वययोः ईदृशमहणाग्रहणविषयं तु निषे-
धेन ग्रहणस्य क्रतूपकारकत्वाभावा न बोध्यम्, किन्तु ग्रहणाभावात् क्रतूपकारकतामात्रं बाध्यते ।
तत्र च विधिसिध्दाभ्यामेकमेव वस्तुना विरुद्धस्वरूपद्वयानुपादानात्सम्भवति विकल्पः । एव
मप्यनन्तर्येवेष्टनादिगर्भा अतिस्मृतिविरुद्धेषु क्लृप्त्यर्थेषु विकल्पः सम्भवतीति वैयर्थ्यम् । अतः स्मृति-
विरुद्धाचाराणामकल्पना न प्रामाण्यम् । इति स्मृत्याचारविरोधाधिकरणम् ॥

इतोऽपि विषयान्तरे मूलव्यभिक्तं योजितं वातिक । यथा—यच्च त्रिवृत्तविशेषेषु लाक्य-
 यथा शब्दार्थविप्रतिपत्तिं मतिप्रयुक्तिं मूलव्यभिक्तं । त्रिवृत्तविशेषेषु लाक्यं त्रिविधमेतत् इति व्युत्पत्त्या
 'त्रिवृत्तं त्रिवृत्तं' इत्यादौ त्रैगुण्यवाचितया प्रसिद्धं । यत् तु कश्चिन्नास्वायाम् 'त्रिवृत्तं-
 पक्षमात्मनः' इत्युक्ता उपास्मै गायतान्तर इति तत्त्वानुक्रमणाय तत्राभिः स्तुवन्ति इति शास्यान्तर
 भवणाच्च स्ताश्रीयान्तकपरता प्रतीयते । चरुशब्दस्तेषु लाक्यं स्थान्या प्रयुज्यते । चरुमन्त्रात्रिभिः
 मण्डुलान्तकपरता । चरुमन्त्र इत्यादौ । यत् तु 'त्रिवृत्तं पयसि चरुं प्रायणीयं' इति विधाय
 आश्रयस्यैव चरुमन्त्रपयं चतुर आश्रयभागान्वज्जति । पयसा स्वस्ति पुरस्तादग्निं तक्षिणम् माम्
 पश्यान्मन्त्रितारमुत्तरता मध्यऽग्नितमाहनेन इति कमन्त्रातिविपरिण वाक्यं सिद्धवन्तानुवा-
 ताश्रीयान्तकपरता विज्ञायते । आश्रयस्यैव करणस्य शब्दव्यतिषेधतया पट्टी । साधवाऽशब्दभाभपुच्छ-
 केशमन्त्रात् अययवलयुपपत्त्या लाक्यं प्रयुज्यते । यत् तु 'साधवाऽशब्दं पश्य' इत्यधिकृत्य 'यत्ता वै
 यवेभ्याऽभ्या मन्त्रापाकामः' । साऽपि प्राविशन् स बालः प्रो गृहीत । स बालान्मुक्त्वा विषेण ।
 त बाला काशा अभवन्' इति वाक्यशेषभवेनात् काशापरमा प्रतीयते । 'अभवी' विवृता इत्यत्र
 'अभवी' शब्दस्यान्तरव्यवहृत्य पयसा इत्यत्र ययवपत्रातिपरता लाक्यताऽवगम्यते । यत् तु वाक्यशेषात्का-
 शमूलपरता । साशब्दवाक्यशेषेषु वातिकवलात्तव कश्चित्तुमय । तथा स्तामन्त्रं 'तामन्त्रमात्म' इत्यादौ
 समुदायमात्रं प्रयुज्यते लाके । यत् तु 'पञ्चमं स्तामा भवति' इत्यादिमात्मानाधिकरण्य-
 निर्देशात्सोऽश्रीयान्तकपरता प्रतीयते । स्तुतमात्मा स्तामा । पञ्चमं सन्त्या अथ
 पञ्चमं । स्तामे त्रिविधं पञ्चमं शब्दं' इति उपपत्त्यः । मन्त्रेषु शब्दव्यतिषेधविप्रतिपत्तौ किं
 लोकवत्या साम्यम्, यत् यत्ता यलवान्तिमि सन्त्यै पृथपक्षयसि—तेष्वदर्शनादिगोऽस्य समा
 विप्रतिपत्तिः स्यात् । मपु त्रिवृत्तविशेषेषु लाक्यवत्ता (विलक्षणतया जायमाना अथपतिपत्ति
 समा तुल्यवत्ता स्यात् । कुत । विराजस्य जगन्नात् अष्टमप्रमितौ स्मृत्याचारभ्या वदस्य वल
 वक्ष्येऽपि दृष्टं शब्दाधायधारण अन्तर्निहितव्यवहाररूपाचारात् सधाविधिवत्स्मरणात्ता यत्स्याधिक्य
 प्रमाणाभावेन तस्यार्थत्व विराजस्यावधानादित्यर्थः । एतेन अष्टमप्रमितौ वदस्यान्तरङ्गमया मन्त्रसिद्ध
 पक्षलत्वात्कथमयं प्रवेपथ इति निरस्तम् । न च सकृच्छ्रुतत्वात्कथमुभयार्थकत्वमिति वाच्यम् ।
 अन्यतरनिवारकाभावान्तराध्यसाय अप्रामाण्यापत्त्या ज्ञानव्यवस्था सकृच्छ्रुतवत्पि जायन्त्या उभ-
 यार्थकत्वस्य वाच्यत्वात् । अतोऽत्र लौकिकवैदिकार्थप्रवृत्त विफल्यः । तस्य 'त्रिवृत्तविशेषमात्म' इत्यादौ
 इत्यलौकिकार्थप्रवृत्तपक्षे दृष्टव्यमानास्त्यस्तात्र त्रिवार कस्यमिति वा विमिश्रितं कतव्यमिति
 वा लभ्यते । अगन्तराज्ञातम् 'तत्राभिः स्तुवन्ति' इति वचनं च पाक्षिकतयापपन्नम् । चरुशब्द-
 तु स्थाली कृष्णलवणप्रयत्नं विधीयते पयश्च अधिकरणतया । अग्निमाहन्त' इति वाक्यशेष-
 पाक्षिकानुवाकः । एवमाश्ववालैश्वरीमासप्तज्येषु च विकल्पः । अथवाऽश्व पाक्षिकानुवाकः ।

[illegible]

१. शिव तस्मात् तस्मात्—स्य २. विष्णुः शिवतः परमेश्वरः क, प्र ३. तस्मात् तस्मात्
४. शिव क प्र क तस्मात् आस्तनपा हन्वते । ५. प्रयुक्त स्य, रा

चोदित तु प्रतीयन्ताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १ ॥

[illegible]

(१) ४ । तदाह—

प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नासन्नियमात् ॥ १० ॥

प्रयोगस्य कृत्वन्तुष्टान्तस्य या एक शास्त्र प्रयोगशास्त्रे या प्रत्यक्षान्तस्त्वादिकल्पसूत्रज्ञानस्य
तन्त्रतया प्रमाणमस्मिन्निति चेत् तन्नोक्तम् । जसमिदमिति पूर्वमसङ्गि आविष्कारान्नै तन्निर्मात्रं वा प्राय-
त्तानाम् । तदप्रमाणं तन्त्रतया । पौरुषयत्वात्स्थितम् ॥ शोधयनीयम् आपस्तम्बस्यैव इत्यादिप्रमाण-
त्वात्तत्र पौरुषयत्वात्स्थितम् कल्पसूत्राणि । इति प्रायतनकृतं इत्यादिप्रमाणकृतं इति सर्वज्ञकृतं
इत्यादिप्रायतनकृतं सत्यं प्रथमाऽप्यायं प्रथमं पटलं ' इत्येव तत्सर्वं प्रत्यक्षं कृतं निश्चयतः तन्मूल-
कसम्मतपरंपरायां आन्तर्मुलकत्वस्य समाधेयितुमशक्यत्वात् । ततश्च तदुक्तस्मरणान्तरमात्राया
प्रायः कृतान्तरतया एव न प्रवृत्तान्तरतया । अतः पौरुषयत्वात्तत्र न स्वतन्त्रतया प्रामाण्यम्
स्ति तत्र प्रमाणकृत्येषु । एतत्तन्त्रादिस्मृतिश्रुतिना शाक्यादिनिवन्तरानामपि स्वतन्त्रताया
प्रामाण्यं निरस्तम् । तत्र वैदिकपरिग्रहशः स्मृत्यादीनां वैदिकमूलकतया प्रामाण्यं नित्यं स्मृ । शाक्या-
न्तरान्तरानां तु पुरोषद्विपजनपणीतपरिगृहीतानां वैदिकमूलकत्वासम्बन्धप्रामाण्यस्य प्राशस्त्यम् ।
एतत्तन्त्रशास्त्रागतवाक्यनिवन्तरान्तर्धक्यमुक्तम् । तन्न । श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणद्वारा तन्त्रशास्त्रागतवा-
क्यान्नुपपन्नस्य सुव्यापके शब्देस्तदर्थप्रधानतया तदायशक्यत्वात् । यच्च कल्पानां नित्यमप्यस्य विधि-
विशेषान्तरानुपपत्त्या पौरुषयत्वं मनुपपन्नमिति तन्न । 'पञ्चाशत् जमदग्नीनाम् यश्च पावाहणि-
रक्षामयत् इत्यादिषु पञ्चाहानित्यतया तदुपपन्नस्यैकपाकः परं तु अमिसामान्यमात्रम् इत्यादि
प्रमाणानुपपत्त्या अन्यथायथाक्तम् इत्यत्र, सन्ध्याधिकरणे उक्तश्रुतित्यसंयोग इत्यत्र च प्रा-
शस्त्यवान् । यच्च परब्रह्मस्य इति शब्दे कल्पसूत्राणामिति तन्न । तस्य स्वतन्त्रागतपरमाणाप-
्रामाण्यत्वात् । न च मतान्तरवदन्तस्वमतं अवश्यं च युज्यते, यस्तु वैविध्यासम्भवान् अङ्ग-
गणविशेषाश्च ।

अथैव युक्त्यन्तरमाह—

अवाक्यशेषात् ॥ ११ ॥

वाक्यस्य विधिववाक्यस्य शेषः अथवा तस्य विधयपक्षितप्राप्त्यस्यैव प्रमाणम् ।
तस्मात्तस्मात् अवाक्यशेषात् । अत्राभाषणार्थमात्रम् । अपञ्चाशत् इति पञ्चाशत्प्रमाणम् न ।
यस्य हि शास्त्रात् सप्तम्यधारावयवद्वयान्यत्र पठ्यन्ते । कल्पसूत्रेषु तु प्रायण विधिववाक्यान्त्यत्र

१ । १ । प । क । प । २ । यश्च पावाहणि- ३ । पाच । ४ । पाच । ५ । पाच । ६ । पाच । ७ । पाच । ८ । पाच । ९ । पाच । १० । पाच । ११ । पाच । १२ । पाच । १३ । पाच । १४ । पाच । १५ । पाच । १६ । पाच । १७ । पाच । १८ । पाच । १९ । पाच । २० । पाच । २१ । पाच । २२ । पाच । २३ । पाच । २४ । पाच । २५ । पाच । २६ । पाच । २७ । पाच । २८ । पाच । २९ । पाच । ३० । पाच । ३१ । पाच । ३२ । पाच । ३३ । पाच । ३४ । पाच । ३५ । पाच । ३६ । पाच । ३७ । पाच । ३८ । पाच । ३९ । पाच । ४० । पाच । ४१ । पाच । ४२ । पाच । ४३ । पाच । ४४ । पाच । ४५ । पाच । ४६ । पाच । ४७ । पाच । ४८ । पाच । ४९ । पाच । ५० । पाच । ५१ । पाच । ५२ । पाच । ५३ । पाच । ५४ । पाच । ५५ । पाच । ५६ । पाच । ५७ । पाच । ५८ । पाच । ५९ । पाच । ६० । पाच । ६१ । पाच । ६२ । पाच । ६३ । पाच । ६४ । पाच । ६५ । पाच । ६६ । पाच । ६७ । पाच । ६८ । पाच । ६९ । पाच । ७० । पाच । ७१ । पाच । ७२ । पाच । ७३ । पाच । ७४ । पाच । ७५ । पाच । ७६ । पाच । ७७ । पाच । ७८ । पाच । ७९ । पाच । ८० । पाच । ८१ । पाच । ८२ । पाच । ८३ । पाच । ८४ । पाच । ८५ । पाच । ८६ । पाच । ८७ । पाच । ८८ । पाच । ८९ । पाच । ९० । पाच । ९१ । पाच । ९२ । पाच । ९३ । पाच । ९४ । पाच । ९५ । पाच । ९६ । पाच । ९७ । पाच । ९८ । पाच । ९९ । पाच । १०० । पाच ।

पठयन्त । अधवावास्तु 'समुद्रा वा एष यज्ञाग्राहस्तस्यैत गाध तथै यत्सर्धा तस्मान्सर्धौ हामस्यम' इत्याद्य कश्चिद्वा पठयन्त । अना वैल्लभ्यास्त वेतन्व कल्पसूत्राणाम किन्तु वनमूलकतयैव प्रामाण्यम् ॥

ननु वेतनया वनमूलकतया वा कल्पसूत्राणां प्रामाण्यं क फलमेव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षभु-
विशिरोध अप्रामाण्यमपेक्षा वनमूलकत्वं फलनीत्याह —

सर्वत्र च 'प्रयुक्तत्वात्मनिधानशास्त्राच्च' ॥ १२ ॥

नन्यनुवर्तते । निदानसूत्रे 'सर्वोऽपरपञ्च पूणमासस्य काल सप्त पक्षपञ्चा वृणस्य' इति पक्षपञ्चापरपञ्चनिधिषु सर्वत्रापि वृणपूणमासयामश्विषट्पयस्य प्रयुक्तत्वात् प्रयाराधिधानात्, न तदेष प्रमाण कल्पसूत्रमिति शेष । कुत । सनिधानशास्त्रात् सनिधान वृणपूणमासविधिष-
निधौ विद्यमान प्रत्यक्ष भुविषाक्य सनिधानशास्त्रम् । 'अमावास्यायाममावास्याया यजत पौर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजत' इत्यादिप्रत्यक्षभुविशिरोधादिति यावत् । चकारा ह्यर्था ह्यौ,—यता वन-
मूलकतयैव कल्पसूत्राणि प्रमाण न स्वतन्त्रतया तानि च प्रत्यक्षभुविशिरोध अप्रमाणमिति ।
द्वितीयश्चकारम्बु 'अविशेषादुभौ वा' इत्यादिप्रत्यक्षभुविशिरोधसमुच्चयात् ॥ अत्र च चिन्त्यम्—'सर्वो-
ऽपरपञ्च पूणमासस्य सप्त पक्षपञ्चा वृणस्य' इति कल्पसूत्रम् अमावास्यायाममावास्याया यजत
इत्यादिप्रत्यक्षभुविशिरोधात्प्रमाणमित्यनुपपन्नम्, पक्षपञ्चापरपञ्चापरपञ्चा वृणपूणमासकमकालत्वस्य
प्रत्यक्षभुविसिद्धिर्वात । एवं कुत्राहन्ति भुविषाक्य बाधायनापस्तम्बस्य यापादमारहाजा — अथैकषा
वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्य यज्ञ प्रततऽन्तरतामिष्टि निवेपन्ति । य एषामावाप्त्याऽष्टाकपाल
पौर्णमास्या याऽमावास्याया तमस्रय पथिकृतं कुर्यान्तैव पुन पन्थानमवैति न यज्ञ
विच्छिद्यतेति विज्ञायते इति । अस्याय — अद्यय पथिकृतं पुराहाशमष्टाकपाल निवेपणा
वृणपूणमासयार्जा सप्तमावास्या वा पौर्णमासी वाविपाकयते' इत्यादिना वृणपूणमासया स्वका-
त्यातिक्रम पाथिकृतीष्टि पाथिभित्तवन् विहिता तैत्तिरीयादिशाखासु । तस्यास्तावदतिपक्षत
पूणमासत वर्जते च समानतन्त्रता आस्यान्तर विहिता । तस्मिन्तापवेक वृणपूणमासिकाग्रनययाग
स्यैव पथिकृदुक्तत्वं शास्यान्तरे विधीयते यस्य यज्ञे' इत्यादिना । यस्य यजमानस्य वृणपूण-
मासयारन्यतरस्मिन्नातिपक्ष यज्ञ प्रतत कालान्तर प्रकान्ते सति अन्न सध्य एता पाथिकृतीमिष्टि
निवेपन्ति कुर्वन्ति श्राव्यज, एतस्य यजमानस्य उपक्रान्ता यज्ञा विच्छिद्यते विरगुण स्यात्
अत याऽयमाग्रययाग अमावास्याया च पौर्णमास्या चाप्युता विहित तम अद्यय पथिकृत

यूपैकादशिन्याम् जायन्तीभिश्च पक्षी मयाजयन्ति इत्यापस्तम्ब्यादिष्वन्त जायन्त्या पक्षी मयाज-
यन्ति इति पत्यश्रुतिविराजान् 'इत्यविश्वाराणाम् पृथक्पृथक् स्यात्' इति वृक्षशिक्षसुर्धर्मादी-
यादिप्रकरणपूर्वपक्षन्यायाभासमूलकप्रमाणमित्यादि प्रपञ्चितम् । तदुदाहरन्तु सप्तदिप्रकरण निरूप-
यिष्यत । तथा च 'क्षितिकल्पसूत्राद्व्यान्तरमुदाहरणान्तरमवात्सवर्णीयमित्यास्ता तावत् । इति
कल्पसूत्रादिप्रकरणम् ॥

सन्ति वशाचारा पात्र्यानां हात्वाकावय , वाक्शणात्यानामाहानैवृकावय पर्वीन्याना-
गणपुत्राण्य , स्त्रीन्यानामुद्गुपभाषय । तस्माच्चारविशेषा यथावद्व्यवतिष्ठन्त एत सर्वे सर्व-
वृत्ति मशय । तत्र पूर्वपक्षमिति—

हात्वा
प्रकरणम् ।

अनुमानव्यवस्थानात्तत्त्वयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १३ ॥

अनुमीयते धृतिरनन्यतनुमानं त्रिकम् आचार । तस्य व्यवस्थानात् वदभेदत व्यव-
स्थितत्वात् तन्मयुक्तं वदभेदमयुक्तमव धृतिरूप प्रमाणं मूलभूतं कल्पनीयं स्यात् ॥

सिद्धान्तमिति—

अपि वा सर्वधर्मं स्यान्नध्यायत्वाद्विधानस्य ॥ १४ ॥

अपि वृत्ति पूर्वपक्षन्यायुक्तौ । न वदविशेषणाचाराणां व्यवस्था किन्तु सर्वधर्मे स्यात्
सर्वे आचारा सर्वेषां स्युः । कुत । विधानस्य तद्व्यायत्वात् । विधीयत अनुमीयत यत्तद्विधान-
मूलभूतधृतिवाक्यम् तस्य तद्व्यायत्वात् । नीयत प्राप्यत अन्तर्नति न्याय । सर्वधर्मत्वप्रापकत्वा-
दित्ययम् । कल्पिता मूलभूता हि भवति न प्राच्यत्वादिक्लृप्तविशेषणसाधय हात्वाकाग्निकार व्यवस्था-
पयितुं शक्नोति । आकृतित्याक्कगुणसंस्थानाकृत्या हि कल्पपरिच्छेदिका । प्राच्यत्वादि च ३ प्राप्तिना
ग्रहणमिति मन्त यजत इत्यथ न जाति , ताप भागवा हाता भवति इत्यथ व्यक्ति , शुद्धो
हाता इतिवच न गुण जन्युत्तानतिरिक्ताङ्गा काल्वज इत्यथ च तावयवमन्तिवद साम-
याजी मनयन इत्यथ क्रिया च न भवति ॥

ननु तर्हि पक्षविशिष्टविशेषाचाराणामपि कल्पभेदत व्यवस्था न स्थापित्यत आह—

दर्शनाद्विनियोगस्य^१ ॥ १५ ॥

उपपत्तिमिति शेषः । विविध व्यवस्थया नियुज्यत इति वितियाग । यत्र वाणा

१ । विनियोगः स्यात् ।

यथा । इमांशुः शिशोः इव यथापि । शिष्याः निवर्त्तन्ति इति शिष्याध्यायस्मृतिदशनात् ।
 (यथावत्तु चतुर्दशनाम् इत्यवगतानकल्पवृक्षोपभक्तं न्यवस्थितस्य शिष्याः पतस्यापपत्तिः, गाय-
 त्र्यस्य न्यवस्थितत्वात्) । न हि प्राच्यवार्तिके इत्यवस्थितम् तदुपवस्थापकलिङ्गाभावात् ॥

तनु प्रातिपात्यादौ शृङ्खलद्वयसत्त्वस्याहिमाश्रयवार्तिकलिङ्गसंस्तीत्यत आह—

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १६ ॥

नित्यस्य न्यवस्थितस्य षतु यत लिङ्ग व्यवस्थापक सस्याभावात् । अत्राश्रया
 याश्रयविग्रहत्वात्संन्यासि मत्व ॥

तत प्राच्यवार्तिकसमाख्या कतार विहितम् । तत्राह—

आख्या हि वेशसयोगात् ॥ १७ ॥

प्राच्यवार्तिकसमाख्यापि न कर्तव्यविशेषणम् । हि यस्य वेशविशेषसंयोगात्प्राच्यवार्तिकसमा-
 ख्या प्रवर्तते । न तद्विधा समाख्या कर्तव्यविशेषणं भवितुमर्हति, वेशसंयोगात्प्राच्यवार्तिकसंन्यास-
 न्त्वात् ॥

तनु प्राच्यवार्तिकसमाख्याया वेशनिमित्तत्वं वक्षिणवशातिगतेषु प्राच्यवार्तिकेषु प्राच्यवार्तिक्यव-
 श्वात् न स्यात् । अतः निमित्तान्तरप्रयुक्तैव समाख्या प्राच्यवार्तिक्या । सा कर्तव्यविशेषणं भवत्वित्याशङ्क्य
 परिहरति—

न स्याद्वेशान्तरेष्विति चेत्प्राच्यवार्तिकयोगाख्या हि साधुरवत् ॥ १८ ॥

चक्षन्त व्याख्यातम् । वक्षिणवशातिगतवर्षे प्राच्यवार्तिकेषु प्राच्यवार्तिक्यवशात् भवति ।
 इति । हि प्रमात्कारणाय यागाख्या 'सोऽस्य निश्वासः' 'तत्र जातः' तत 'आगतः' इति व्या-
 कर्णामिदेषु यागावस्थितसंयोगयुक्ता प्राच्यवार्तिकसमाख्या वेशान्तरसंन्यासपि न विरुद्धा वेशसंयोगात् न
 स्यात्संन्यासः । साधुरवत् यथा सधुर्गतिवार्तिकनिमित्तं साधुरवत्तु तद्वत् । अतः वेशविशेषप्रयुक्तैव
 प्राच्यवार्तिकसमाख्या । न त्वया कर्तव्यविशेषणमाचारान्तरव्यवस्थापयितुमर्हति, यः प्राच्यवार्तिकवशातिगत-
 तस्य कर्तव्यम् तस्य आगतः इत्यादियोगसंन्यासपि सधुर्गतिवार्तिकप्रपञ्चादानीन्तन कथमपि प्राच्यवार्तिक-
 समाख्याया समसंन्यासं तद्विचारस्य दर्शनं व्यभिचारम् । अतः प्राच्यवार्तिके न कर्तव्यविशेषण-
 मिति न तत आचारस्य व्यवस्था युज्यते ।

१ । प्राच्यवार्तिके निमित्तं पश्यते ।

तनु मासु प्राण्यत्वारिक कर्तृविशेषणतया आचारव्यवस्थापकम् कर्मधर्मस्य तद्व्यवस्थापकस्य इति शङ्कते—

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ १७ ॥

वाच्यं शङ्कायाम् । प्राण्यतया हालाकाय कर्मण्येव आर्क्षानैवुकार्य इत्येव तद्विशेष कर्मधर्मः । तस्य स्यात्प्राण्यस्य व्यवस्थामसङ्गम् प्रवणवत् यथा 'प्राचीनप्रवण वैश्वदेवत यज्ञम्' इति वैश्वदेवाङ्ग प्राचीनप्रवणा तस्य तद्वत् । प्राचीनप्रवण प्राचीनावतत ॥

परिहरमि—

तुल्य तु कर्तृधर्मेण ॥ २० ॥

तुल्यं शङ्कासङ्गतौ । न प्रागादिशङ्कातमाचारव्यवस्थापकसङ्गं भवितुमर्हति । तस्य कर्तृधर्मेण व्यासत्वादिना तुल्यमन्यवस्थापकत्वं तद्विजातिमिस्मत्तत्वात्परणाम सत्ता निगनेत्याचरणान् । तस्मादालाकावाचार सर्वधर्मः । इति होलाकारिकरणम् ॥

एकस्मिन्मये गारावीगोण्यादिशङ्का प्रयुज्यन्ते । ते किं सर्वे प्रयागस्या उत व्याकरणानुगता एव प्रयागस्या इति विन्यतः । तदर्थं च किमेतं सर्वेऽपि साध्या एव व्याकरणानुगता एवति, तदर्थं च किं व्याकरणं प्रमाणमप्रमाणं इति । तदर्थं च किं व्याकरणस्य मूलभूता भूतिः सप्तमि उत न इति । तत्र पूर्वपक्षयमि—

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २१ ॥

अपञ्चपरिहारण साधुशङ्कानां प्रयागस्य उत्पत्तिः व्यवस्थापनं यस्य सा प्रयागात्पक्षि व्याकरणस्मृतिः । तस्या अशास्त्रत्वात् मूलभूतभूमिरहितत्वात् शङ्कत एव प्रयाग्या न गान्यादि

० साधुप्रयुक्त्यः शङ्का इति व्यवस्था न स्यात् ॥ व्याकरणस्मृतरप्रमाणं हि साते गारा व्याकरणम् । श्याविशङ्कानां सर्वेषामक्षिन्निष्ठपरपर्यप्रयागस्यत्वं साधुत्वात्प्राप्त्यन्तः फलति । तथा हि— 'व्याकरणं तावत् साधुतव प्रयुज्यते तामावत्' इति प्रयागनियमपरम् । गाराय एव साध्या न गाराय इति साधुत्वस्य रूपानियमपरं च । तत्र तावो नियमः सगच्छतः । स हि किं शङ्कप्रयागस्य यत्कार्यं तदर्थं तत् शङ्कप्रयोगाश्रिताष्टाधे । तावत् । शङ्कप्र-

१. तृतीयः प्रश्नः । अथ अस्मादुभयापि गम्यत आ त था । नाथ अस्मादुभयापि-
प्रजाता मयापि ययुर्जातः नित्यमानयक्यात् । न द्वितीयः, अस्मादुभयाप्यप्रत्ययाभावतः न पर्या-
गस्याः प्रत्ययाप्यप्यस्य सा प्रशङ्क्यपरागस्य नित्यमधिभानानयक्याम् । नित्यमफल्ग्यामाः पुण्यागत्यायुज-
स्यतः । यदत्रात् । अथ अस्मादुभयाप्यप्रत्यय गम्यमानत्वापि पर्यागसांभित्यः रमाय साधुनित्यम-
इति तस्य रमावता नित्यपारमुपयुज्यते नित्यमः उच्यते नु पक्ष इति चेत्, सैवम् । व्याकरणपणतुर्भि-
रुपशङ्कात्प्रपाणाः इतसां नित्यस्य रमायत्यं प्रत्या तत्त्वात् प्रणतस्यम् । तथा तद्विज्ञानम-
नः प्रसवाः मयासाधनम् । न हि तत्र नैकिकप्रमाणानि पर्यमानमात्तापमानानि क्रमन्त-
रमात्तापमानादिक्यात् । तर्हि आतेस्तत्र मृदः साधुतमहसि । प्रशङ्काकारिणि हि किं तथा-
प्रमाणं तथा मात्तपः मन्तः कथं नतः । उत कतचित्साधारणः रमेणः सवान्प्रमाणकार्हीभ्यः गवा-
मात्तः शीतपयमकस्यः साधुशक्यः कथ्यतः । नाथ किं प्रतिपक्षः कथितानि शक्यानि कथ-
्यात् प्रमाणं वा नित्यानुसयात् वा । नाथ अपाये प्रत्यक्षानुपपन्नः पाठश्च यः शन्ताः । समन्तः न-
पातपयसमभवात् । न द्वितीयः प्रशङ्क्यपरागतात् । न च प्रतिपक्षपाठाः महानुभवाताः कथा-
प्रसमायतः इति वान्धम् । सस्यः प्रशङ्काहरणतः पातपयसमाप्यः निरस्मन्तात् । यथा “अन-
प्रकारः शङ्कताः पातपयोः प्रतिपक्षपाठः । एव हि धृत्यः शृङ्खलातिगिन्द्रायः वित्यः वपसहस्य-
पातपयशङ्कताः शङ्कताः पारायणः पावाचः तान्तः जगामः इति । शृङ्खलाधः उच्छाः इन्द्रश्या-
रताः शिपः प्रसहस्यस्य यत्तकालः न चान्तः जगामः किं पुनरश्वः न गतायुषि प्रजायाम-
न्ताम् । अथ शङ्कताः समाप्त्यधमेणः सप्तान्कार्हीकृत्यः गवाभानिषिषयकमकस्यः अतिवास्यः कल्पत-
रमाः साधुतवः प्रयुज्यते नामाधुतः इति प्रशङ्कास्ति चेन्मैवम् । साधुतः हि जातिरुपाधिवः ।
नाथ तान्तः प्रशङ्क्यपरागताः यारयशान्तनामयारयः वातपयश्रणः गच्छतः । न द्वितीयः प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् ।
साधुतः हि शक्यः यथाः अतीत्यः वा प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् वा । नाथ । मात्ताप्यतिवित्याप-
तपामापः प्रपापप्रत्ययान्यः शानुपपत्त्याः शक्यत्वस्यः लोकांसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । अतान् प्रशङ्क-
प्रशङ्कताः स्यस्यः प्रमः । तत्र मात्ताप्यतिवित्यापः प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् । तथापि स्यस्यः शक्यत्वस्यत्वात् । न द्वितीयः ।
प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् हि प्रशङ्क्यस्यम् । तदा प्रशङ्क्यः चाप्यप्रणतन्तरमावात्माधुतमवापः प्रशङ्क्यः वाच्यम् ।
तथा च प्रशङ्क्यपरागताः शङ्कान्तप्रार्थः प्रयुज्यते । शक्यमुपलक्षणस्यः प्रसयस्यः नैक्याः शान्ता-
शक्यः एतत् प्रशङ्क्यः एव साधुतः न मात्ताप्यः इति द्वितीयापि नित्यमाः निरस्तः । अशास्त्र-
प्रमाणस्यः त्वगात् मात्ताप्यः प्रमाणस्यः सवाशित्यायः । वितीतः परम्परविशेषः । पाणिनिकायाः
प्रतपतः प्रमाणतः सवातः साधुतः साधुतः हि व्याकरणम्, त्रिमुनिः व्याकरणम् इति प्रसिद्धः ।
प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् त्वगात् स्यस्यः स्यस्यम् इति शक्यः प्रशङ्क्यपरागस्यत्वात् स्यस्यः स्यस्यम् । तानु-
स्यस्यः शान्तिकः साधुतः त्वगात् स्यस्यः स्यस्यम् । त्वगात् स्यस्यः स्यस्यम् । त्वगात् स्यस्यः स्यस्यम् । त्वगात् स्यस्यः स्यस्यम् ।

मनश्चक्षुःश्रुतुहातपातृपशास्मृणाम् इति तन्नाशिपरिगणनाम् अन्यत्र पितृगधित्यागौ कीर्षं नानु-
सन्त्यत नृशकृत । भाग्यकारस्मृ समर्थस्य 'पट्टासार' इति प्रायुक्तम् । एव परस्परविरोधा पर-
सहस्य सन्ति । तिरफल चक्षुःश्रुतम्' उक्तरीत्या निमूलकत्वाप्रमाणतया तस्य कस्यचित्पि फलस्या-
सम्भवात् । यथावच्छिन्नं चक्षुःश्रुतम् । 'पट्ट' साम इत्यधिकार 'सामवशाद्गृह्यौ' इति
वक्ष्यमाणानि सामवक्ष्यत इष्ट साम सामवक्ष्यमिति मन्यत । वक्ष तु वाम वा इव न्यभ्याऽजनीति
तस्माद्दामवक्ष्यम् इति निरुक्त्यम् इति विरोधः । पक्षान्तरविरुद्धं चक्षुःश्रुतम् । पाणिनिर्ह
चा कु' इति पक्षान्तं चयस्य कवरा शान्ति । स एव च द्विद्विगैश्च इत्याह — इत्यादि ।
ततश्च निमूलकत्वाद्द्विगैश्चैकत्वाद्द्विगैश्च यतः । एवापरविरोधात् साम्यं प्रामाण्यसम्भवं । 'तत्र
श्रुत्याकरणस्य वक्ष्यमूलकत्वामसम्भवात्प्रामाण्यं 'सायनव प्रयुज्यते' इति नियमाभावात्सायन्याऽपि
प्रयुक्तस्य अथप्रत्ययस्य अन्तर्निवारणपर्यसिद्धत्वात् सायन्यादिशब्दाः सर्वेऽपि प्रयुक्त्या इति पक्ष
पक्षः ।

सिद्धान्तयति-

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २२ ॥

सायनादिशब्दं प्रयुज्यमाने अपराधस्य तथाकारणस्य भागित्वम् भागं भूतत्वं
प्रयुज्यते, जनकतामवस्थतं तद्वान्भागा तस्य भागं तत्त्वम् । पक्षतत्त्वमात्रं यावत् । कृत ।
प्रयत्ननिष्पत्तं प्रयत्नविशेषत एव शब्दस्वरूपस्य यथावत्भूतम् । तथा च शिष्टायाम्- आत्मै
नृणां समत्याधानमन्ता गृह्यते विवेकतया । मन्तं कायाग्निसाहन्ति स प्रेरयति सारुतम्, सारुतौ
मूक्त्यामहता वक्ष्यसापणं सारुत । यथाश्चनयत इत्यादि । आसा मन्तकरणं सम्काररूपण
स्वरुतान्तयान् प्रह्ला स्वयया समस्य एकशुद्धिप्रयत्नानुत्वा तदा मन्तप्रयत्ना युक्तं मन्तं कराति ।
मन्तं कायाग्निसाहन्ति । स गन्तं सारुतं पर्यति । सारुतौ । स सारुतः ।
'सारुतं' आप च पाठपरणम् इति सुलापः । उर्जीणं सर्वं पौरुषं मूर्त्यभिस्तं पराश्रयस्य वक्ष
तात्त्रादिस्थानं प्राप्य वृणान्मन्तप्रतीतिं तदर्थः । एव च शब्दप्रयत्नस्य पक्षयज्ञासिद्धतादिप्र-
तिपत्ताभिपक्षगतवाग्र्येगान्मूत्रान् गत्वा पतितयत्ता वक्ष्यप्राप्य यज्ञविशेषसहायं तात्त्रादिप्र-
स्थानेषु जिह्वापादिस्पर्शपक्षकसमिहता वृणावशयान्मन्तप्रतीतिं स एव साम्यन्तरप्रयत्ना । तदा
यज्ञविशेषैर्गालविशेषासावितं कराति । त एव याज्ञपयज्ञः । एतैश्च प्रयत्नैवणा यथावदभि-
स्यज्यन्तः । एतत्प्रयत्नैर्धियमपशन्तान्पक्षतयतीत्यर्थः । तस्य भागः -- गवादिशब्दा एव सायना

। तस्य भागः कः प

[illegible]

1. गणतन्त्रसिद्धान्तसिद्धान्त - क 2. चरित्रसिद्धान्त - त 3. सूर्यसिद्धान्त - घ 4. चरित्रसिद्धान्त - द 5. चरित्रसिद्धान्त - न

गीत प्रयाकमुसहृति' इति । तत्रसत् शृष्याऽसङ्गायाम् इति सूत्रं मान्यकैयटया स्पष्टम् । विल-
गम्बु शब्देनदुःशयरादाधनुस इय इत्यन्तमतिप्रसङ्गम् । प्रकृतमनुसंगम् । न च गान्यादिशब्दा-
नामप्यनादिपरपरया गवादिप्रत्यायकत्वात्तत्रापि सावृत्वापोत्तरमि वाच्यम् । आर्षा हि कृता-
धिकृतचित्तं गामानयति प्रत्याक्तन्य करणापाटवादिना गार्षाभानयत्युक्तं भातपुरुषेण गाशब्दे प्रया-
कमुमुशतस्य अशक्तिज्ञाऽयं शब्द इति निश्चित्य साक्षाद्विशेषार्थे आर्षात् तदुत्पत्तिवस्तुदुर्भयस्यवहार-
पश्यन्त अशक्तिज्ञत्वमजानानां गार्षाशब्दस्यैव साक्षाद्विशेषार्थं सङ्गासङ्गिसंबन्धं स्युत्पत्त्या स्यवह-
रन्ति । नच्यत्र 'शिञ्जित्वा अन्यऽपीत्यथ प्रयागप्रत्ययया प्रयाकसपुरुषकरणपाटवादिस्वरूपवाचका-
शक्तिज्ञस्य मूलभूतगाशब्दपन्थापननान्यथासिद्धत्वात् गान्यादिशब्दानामनादिवाचकत्वरूप सा-
धुत्वसम्भवमासु शक्यम् ।

तनु अशक्तिज्ञत्वं वा कल्पनीयं वाचकत्वं वा । काऽत्र विशेष इत्यत्र आह—

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २३ ॥

वशब्द उक्तसमुच्चयः । अतएव शब्दा वाचका यस्य एकस्याधस्य स अनेकशब्दः ।
तस्य भावस्तत्त्वम् । तीयस इति न्यायः । कमणि पञ्च । प्रत्ययत्वा पुंसि इति नित्यपुलिङ्गता ।
तत्त्वतुल्यं परवर्तिष्ठम्— इति पुस्तकम् । एकस्यानकशब्दवाच्यत्वं युक्तं न भवतीति यावत् ॥
अष्टशानेकशक्तिरूपतापेक्षया प्रयाकपुरुषाशक्तिपत्त्वस्यैव शृष्टस्य कल्पयिसुमुचितत्वात् प्रयागव-
त्तायामष्टवाधुष्टधिकत्वापत्त्यर्थः । वाच्यवाचकयौरेकस्यावधारितस्य नियमस्य वाचकानकत्वं बाध-
प्रसङ्गाच्च । तथा हि — गाशब्देन साक्षाद्विशानमिधीयत इत्यामवाक्यावाचकत्वं प्रकृतशायामभिधान-
क्रियाद्वारा ताकमकरणयावाच्यवाचकया अर्थैकत्वं नन्यगुणयौरेककर्माश्रयस्य स्यात् इति
तार्किक्यादिप्रकरणन्यायतः क्रयद्वारा एकहायन्यरुणिभारिष नियम परस्परान्वयरूपं सत्त्वाऽवगतम् ।
ततश्च गान्यादिरपि साक्षाद्विशानमर्थवाचकत्वस्वीकारं साक्षाद्विशानकमकाभिधानक्रियाया गाशब्द एव
करणमित्यवस्थाप्य नियमस्य तदुत्पत्तिकालावगतस्य बाधः स्यात् । तस्मादकस्यैव वाचकता । इतरथा
सु पुरुषाशक्तिज्ञतया वाचकशब्दापस्थापकतैव न वाचकता । हस्तपाणिकरादिशब्देषु त्वगन्यातक-
शब्दत्वम् ।

तनु अस्त्वकस्य वाचकता इतरथा त्वशक्तिज्ञता । तथापि गवादिशब्दा एव वाचका-
साधवः , गान्यादिशब्दास्त्वशक्तिज्ञा इत्यत्र वित्तिगमक किमित्यत्र आह—

। गिभनयत क

1. तब ही मैं जान पाया - कि मैं - मैं ही हूँ ।

अथान्या न्युत्कमा विभक्तियत्यय इत्यनन्तर उच्यते । व्याकरणशिक्षित्वस्य शास्त्रेषु विभक्तिविषयासंज्ञाऽपि ज्ञापययो ज्ञायते । यथा कुत इति प्रष्टुं अस्मकस्य आगच्छामि' इति वक्तव्ये 'अस्मकैरागच्छामि' इति सूत्रेणोक्तं श्रान्तर एकतन्त्रादस्मकशब्दात्वातिपरिकारपल्लवात् अस्मकस्य' इति शास्त्रस्मरणार्थं पश्यान्तं सद्ग्राह्यादिशास्त्रादपि गद्यादिशब्दस्मृत्याथप-
त्यया युक्तं स्यात् ॥ नापि तुल्यास्यप्रथमं सवर्णम् अकारणकारया सावर्ण्यावाय इति पर-
स्परविरोधादपमानमिति । विरोधाद्विकल्पापपन्नं । एतत् प्रामाण्यं 'इत्यादिवापि विरोधः परि-
हृतः । यथान्तरं सुनीना प्रामाण्यम् इति तु वैयाकरणसमयः । तथा सति परस्परविरोधः पूर्व-
पूर्वस्याप्रामाण्यसमयः सत्तदुत्तरस्मृतिवत् । अविरोधः तु प्रामाण्यसमयः । तत्रासत्तत्वात्पुनश्च 'इत्यपि
उच्यस्यात्मम् । आनैष' इति सिद्धेशास्त्रं कुतश्चास्य तद्वर्णपरिकारविषयमिति न विरोधः । रक्षाहाति-
कमपि सहाभास्यं स्थितम् । तत्र वृषणभूषणान् धार्मिकं सहाचार्यं पप्रच्छितानि तत् पश्यानुसध-
याति । तत्रैव गवाक्षिणदृशं पश्य साधवः, स पश्य पश्यात्मा । गान्ध्यादिशब्दास्त्वशास्त्रजशास्त्रसाधव-
अपश्यात्मा । उभयत्र च व्याकरणं प्रामाण्यमिति सिद्धम् । इति व्याकरणाधिकरणम् ॥

व्याकरणं प्रमाणं सत्तदुत्तरं गद्यादिशब्दा एव वाचकाः साधवः पश्यात्मा इति स्थितम् ।
इदानीं वाचकपदसङ्क्रान्त्याशक्तिधारणाय पदान्तरमाणाकृत्यधिकरणापादान्त्वत्तं वैदिकानां वैदि-
काणां च शब्दानां तद्व्याप्तां चानन्यत्र निर्णेतुं लाक्षवत्याधिकरणमारभ्यते ।
१० लाक्षवत्या । आकृत्यधिकरणं हि व्याक्तं शब्दाध इति पूर्वपक्षं सामान्यात्मा जतिरिति
सिद्धान्तः । तत्र व्यक्तं शब्दाधत्वं आहवनीयशास्त्रं सङ्कल्यतमपि धितिरगमनादिवशात् पतिव्यक्त्यु-
पतिष्ठामया एकत्वं च तदनुपपत्त्या यावद्वर्णिकं भिन्नमत्र सत्त्वात् व्यक्त्युपनिष्ठम् । यथाहृदय-
करणं प्रमित्यस्य शास्त्राणि भिद्यन्ते इति । एवं च सामान्याविशेषशब्दयोरुभयोरपि व्याक्तवाच-
त्वाविशेषेण सामान्यविशेषशास्त्रयान्तुन्यसत्त्वात् साधवोऽप्यभासः । किन्तु विकल्पः । आकृतं
शब्दार्थत्वं तु सामान्यशास्त्रेण ह्यसत्त्वरूपस्याप्यप्यजाताभिहितया तद्वारा यावत्सकलन्यक्त्युप-
स्थितिः तत् प्रागव विशेषशब्दाभिहितान्तरजातिद्वारा तत्कौण्डिन्यादिशब्दवद्विशेषशब्दस्य स्य
क्तिविशेषवाचित्वाद्वा व्यक्त्यविशेषपदमिति शिघ्रप्रयुज्यते । विशेषशास्त्रेण मन्थरप्रयुक्तसामा-
न्यशास्त्रस्य याव इति फलभक्तः । न ह्यवफलकमित्यधिकरणं लाक्षवत्या पश्यपश्यानामन्यत्वं
लौकिकशब्दविषये सावर्ण्यवद्भावमुच्यते । न हि ब्राह्मणस्यासाधवः शीयता सत् कौण्डिन्याय'
इत्यादौ 'पुमिच्छानुसारिलौकिकवाक्याधीनण्यं वमानुपयुक्तं न्यायापत्तामि, यत् सदायवत्तदधि-
करणं स्यात् । तथा वैदिकविषयेऽपि नायवद्विमुच्यते । लाक्षवत्यावत्तव हि वैदिकानामपि

[illegible]

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ २७ ॥

अर्थस्य शब्दरूपस्य अभिधेयरूपस्य च वस्तुन एकत्वं लोकावधारणीकर्मण्यम् । कुत । प्रयोगचोदनाभावान् । प्रयुज्यते इति प्रयोग वाक्यम् । तस्य चोदना उच्चारणा । तस्या भावान्^१ अभिधान इति च क्लृप्तम् । लोकावधारो पदपदार्थानामन्यत्वं वैशिकपदानां लोकव्यवहाराननुपात्तित्वेन अगृहीतमगतिफलया वेदवाक्याधेवाधाय वाक्यावधारणस्यासम्भवात् अनन्यत्वं तत्सम्भवाच्चत्यर्थः । यदुक्तं नियतस्वरविभक्त्यान्यत्वं तत्तन्नाभ्यान्यत्वमिति मन्त्राह—अविभागाविति । चोदना-सम्भवावित्यर्थः ॥ तथा हि—य एव लौकिका घणोऽपि एवामी वक्ष्येऽपीति लौकिकाभेदेन प्रत्यभिज्ञायन्ते वैशिका घणा । घणोऽत्मक च पद तत्रमन्त्राभेदे । तथा घणसमुदात्मक वाक्यम् । तद्वत्त्वावधारणैकत्वम् । परैकत्वाच्च मन्त्राधिकरणन्यायस्याप्राप्त्युक्तिः । ननु वक्ष्येऽपि धर्मभवात्-तमेवा दुषार । उक्तं च—‘पदावधारणापाधान्यदुतिष्ठन्ति मूरयः । क्रमन्युनातिरिक्तस्वस्वरवा-क्यस्मृतिभूमी’ इति । जरा राज्ञेयादिषु क्रमभवादन्यत्वम् । मन्त्राधिकरण इत्यादिषु न्यूनातिरिक्तवशा-दन्यत्वम् । इन्द्रजन्तुस्त्रियादौ पुरुषप्रकृतिस्वरान्तोक्तान्त्वाभ्यामन्यत्वम् । पदान्तरसमभिव्याहाररूप-वाक्यावधारण्यत्वम् । यथा पश्यते इति पद नामन्वनाख्यातत्वेन च सम्भाव्यमानम् भाक्तुकाम पश्यते’ पश्यत इति वाहिना इति समभिधेयादाराद्भेदेन निश्चीयते । व्याकरणस्मृत्यपि पदान्यत्वम् । ‘अथस्त्वम्’ इत्यत्र ‘अथ’ इति सुबन्तम् ‘दुःशाधि गतिवृद्धयो’ इति शतृत्वम् निश्चिन्तमध्यम पुरुषैकवचनं च । प्रथमान्ताख्यातपदयोः सामानाधिकरण्यमिह श्रुतिः । ‘यात् पुनरायाति’ इत्यत्र ‘आयाति’ इत्याख्यातपदसामानाधिकरण्यात् यात् इति प्रथमान्तं नाम द्विवचनयज्ञ-दन्तौ यात्’ इत्यत्र च द्विवचनान्तप्रातिपदिकसामानाधिकरण्यात् यात् इत्याख्यातं निश्चीयते, ‘इत्यस्मि भृत्या पश्यन्तः । एव च क्रमादित्येव नित्यतस्वरत्वादिधर्मभेदात्पश्यन्तः स्यादिति च न नैव दाव । पश्यते गम्यते अनन्तवि-त्युत्पत्त्या गमक पश्य, तदृपस्य च न धर्मसाधर्म्येवाद्भेदः । किं नु अर्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभवात् । जरा राजा, मन्त्राधिकरण इन्द्रजन्तु इत्यादौ च क्रमादिभे-दावधर्मभेदा लोकाभिदा । नैव लोकव्यवधारणौपयिकधर्मभवाऽस्मि । नियतस्वरत्वावित्येतत्स्वरत्वा-ध्यायवर्जनावर्जनलौकिकवैशिकव्यवहारभेदात्सामर्थप्रतीतिविशेषौपयिकत्वासम्भवात् । ‘व्याप्त’ ‘त्वना’ इत्यादावपि लौकिकभ्या न्यूनातिरिक्तस्वरूपभवे सत्यपि अर्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदाभावात् पद-भेदः । तस्याऽधर्मभेदान्नगमात् एकवचनन्यूनातिरिक्तमात्रेऽपि तत्रमन्त्रप्रत्यभिज्ञानाच्च चतुरङ्गुलप-ङ्कजुलपत् । यदुक्तं स्वरूपप्रातिपदिकवाच्यत्वार्थेऽपि वैशिकपदानां लौकिकान्यत्वमिति, तत्र । न हि केवापिलौकिकभेदमात्रेण सर्वेषां तथात्वम्, प्रमाणाभावात् । अन्यथा सर्वेषां वैशिकपदानां लौकि-

१ भावा-सम्भवात् - क ख २ पदवचना - ख, ग ३ तदर्थ - ख ग

कान्यस्य व्ययकारानुपासित्वाभावेन तस्याऽधीशस एव न स्यात् । यत्नात्म् उक्तानां वै त्वगवा
वहन्ति' इत्यर्थसंग्रहापकमिति, तदपि न । मत्र य उक्तानां वहन्तीत्युक्तिः य गाशठ्ठवाक्यस्य न
विधामु शक्यम्, उक्तानवहनस्याप्रसिद्धत्वात् । अत्र वायुपुगणाक्तरीत्या त्रैलोक्यसमणयशारवा
अपि कदाचित्तिम लोफमुपरि पश्यन्तीत्येता इष्टिमाश्रित्य एतेवासव गवा वक्षिणास्वानिना त्वससन्धि-
नामुक्तानवहन स्तुत्यधमनुकीत्यस इति न तद्वत् आपकम् । त्रिषुषयाश्चवालाशयभक्त सन्त्यपि सर्वथा
भेदस्तु स्वतन्त्रुपाविभक्तस्य तद्वेवनिगसनेव निरस्त । अत सिद्धमेकत्वं लाक्वदया पदपदार्थानाम् ।
इति लाक्वदयाधिकरणम् ॥

मन्त्रे सिद्ध लाक्वदया पदपदार्थानन्त्यस्य गवाविशङ्कानार्थकृत्यस्य विधायन । कि
व्यक्ति शब्दार्थे, उत आकृतिविशिष्टा व्यक्ति अथवा आकृतिरवेति । तत्र पक्षपक्षयति—

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वसविभागात् ॥ २८ ॥

व्यक्ति शब्दार्थो नाकृति । कुत । प्रयोगसाधनाभावात्, अभावादिति च पृच्छत ।
'प्रीहीनवहन्ति' पशु सङ्गपयन्ति' 'अत्र नयन्ति' इत्यादिप्रयोगविधया हि व्यक्तिवाचित्व
११ आकृत्यसि एव समवन्ति नाकृतिवाचित्व, आकृतरवहननाशयान्यत्वात् । ननु सति
करणम् । समव भाकृति शब्दार्थो भवतु गा पश्य इत्यादौ प्रीहीनवहन्ति'
इत्यादौ त्वसमव व्यक्ति शब्दार्थे इत्यत आह—अर्थैकत्वमिति । एकस्य शब्दस्य एकार्थत्वस्य
युक्त न स्वनेकार्थत्वम्, अनकशक्तिरूपनापसङ्गात्, पशुक्त शब्द अन्यतरनिधारणाभावेन व्यय-
कारानुपपत्तेः । अष्टशेषदुष्टविश्लेषापत्तेः । गाशब्देन साक्षाद्विमानभिधीयत' इत्याप्तवाक्यात्वाप्य-
वाचकताप्रवृत्ततासमिधानक्रियाकरणकमणा साक्षाद्विमानवृत्तिगाशब्दयोरभिधानक्रियाद्वारा 'ए
कस्म्यसिद्धिम् स्यात्' इति तालीयीकन्यायान्प्रथमसमवगतस्य सधन्धस्य नियमरूपस्य कदाचिद्वृत्त
क्तिपरिहारेणाकृतिवाचित्वं वाचप्रसङ्गात् । ननु केवलव्यक्त शब्दार्थस्य यस्या व्यक्तौ गाशब्द-
शक्तिप्रवृत्त तमाऽन्यत् तत्प्रयोगा न स्यात् । न च गात्वजात्या सधव्यक्ती प्रादीकृत्य शक्तिप्रवृत्त-
संक्षेप इति ध्यायम् । नास्ति हि शब्दशक्तिप्रतीयमाना न प्रादीकर्तुं प्रभवति । क्वचनव्यक्तिवाचित्व
वाशब्दार्थस्यान्ता कथं शब्दशक्तिप्रतीयमान्यम् आह—अविभागादिति । तातास्याश्विनाभावात्
जात प्रतीति समवतीत्यध ॥ शक्तिप्रवृत्त जातिरूपलक्षण न तु विशेषणमिति तस्या प्रतीति-
मात्रेण शब्दार्थस्य न शक्यम् याऽय शुद्धतामा स त्ववत्त' इतिवत् । मत्र हि उपलक्षणभूत
वासोऽन्विधाधैव केवलतोऽभिधीयत । एवमत्रान्युपलक्षणमाश्रित्वा जातिरभिधीयत । व्यक्तस्य
एव केवला अभिधीयते । एकापलक्षणत्वावध व्यक्तिवाचित्व अनकार्यत्वशयाऽपि निरस्त ।

अथवा किमतावता धमण । आकृतिविशिष्टा एव व्यक्त्याऽभिधीयन्ताम् । सूत्र सैव याजनीयम् ।
 'प्रीहीनवहन्ति' इत्यादिप्रयोगविध्यनुसाराद्व्यर्त्तनामभिधेयता । आकृतिविशिष्टानामेव व्यर्त्तना
 शब्दावन्वाच्यैकत्वं न त्वनकाधता, आकृत्या व्यर्त्तनामनुगमत् । आकृतश्च व्यक्तित्वात्तस्यावि-
 नाभावाद्वा प्रतीक्षितस्त्वविशेषणत्वं युज्यते । तथा च विशेषणभूतया काङ्क्षितानामुपपत्तयः स्यादु-
 त्पत्तिप्रसङ्गापपन्न इति । तत्रैव कथलव्यर्त्तनां वा नातिविशिष्टानां वाभिधेयता, न तु केषलमाकृत ।

आकृतिमात्रवाचित्वं यास्कसाह -

अद्वयशब्दत्वात् ॥ २७ ॥

इत्यम आस्यव्यक्ति । तद्वृत्तिधर्मवचनं शब्द इत्यशब्दः । तस्य भावस्तत्त्वम् ।
 एकार्थवृत्तित्वस्यासम्भवादेति यावत् । पञ्चाशत् तया द्वात्रिंशत् तया इत्यादौ पञ्चाशदशब्दानां
 गाशब्देन एकार्थवृत्तित्वत्वेन सामानाधिकरण्यं गम्यते । तत्रैवमाकृतेषु शब्दाथत्वेऽनुपपन्नं स्यात्,
 गाशब्दस्य पञ्चाशदशब्दानां च जातिसंख्यावचनानां भिन्नाथवृत्तिष्वानु । व्यक्तित्ववचनत्वं तु तथा
 नदुपपन्नम् । विशिष्टव्यक्तिवाचित्वे तु विशेषणभेदः सत्यपि विशेष्यभेदमात्रमुपपन्नम् । अतः न कथ-
 लमाकृतिमवाचिता ॥

आकृतिमात्रवाचित्वं यास्कान्तरसाह —

अन्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

यदि पशुरुपाकृतं पलायतान्य तद्वर्णं तद्वयसमानमन्त इत्यन्यशब्दा इत्येतत् । यथा-
 कृतिरेव वाच्या, तन्नन्यस्मिन्नालभ्यमानोऽपि सैवाकृतिरित्यन्यशब्दो नापपन्नः । कथलव्यक्तिमवाचि-
 त्वं नुपपन्नम् । विशिष्टव्यक्तिवाचित्वेऽपि विशेष्यभेदमात्राय नदुपपत्तिः । तस्मादपि नाकृतिरेव
 वाच्या ॥

इति पाठः सिद्धान्तयति—

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

मुशब्दः प्रवपञ्चयाद्युक्तो । आकृतिः गात्रादिजातिः । सैव शब्दाय न तु व्यक्तिः ।
 कृतः । क्रियाधर्मत्वात् आकृतवर्ण्यत्वं सत्यय इत्यनञ्चित् चिन्वति इत्यादिवाक्यानां इत्यनमङ्गशा-
 न्त्याख्यस्य णिङलविशेषेतिष्पादकस्य नातिप्रियाप्रतिपादकत्वसम्भवात् व्यक्तवान्यत्वं तदसम्भवात् ॥

तथा हि—ये किप् इति शानुष्टौ कमण्यग्न्याग्न्यायाम' इति सूत्रात्कर्मण्युपपत्तेः शिनातग्न्या-
ख्यस्य णिङ्लविशेष कमण्यव वाग्ये किपव्यय भवतीत्यर्थेकात् इत्यनशब्द कमवाचक उपपत्ते
शिनात किप् । इत्यनशब्दस्तत्त्वज्ञान लाक्षणिक । इयेन इव पीयस इयनाश्वम अग्न्याख्यस्य णिङ्ल-
विशेष । त शिन्वीत अयनन कुर्यात् । 'य्यातिष्टोमन यज्ञेन यज्ञम्' टित्करण करति' इत्यादि-
व सामान्यविशेषभावेन फथश्चित्पुनरुक्तिपरिहार । इत्यनमहेशमग्न्याख्यस्य णिङ्लविशेष अयनन
निष्पादयन्त्यथ । इत्यनमाह इय च तैकया व्यक्त्या तद्व्यय शब्दाधावेलापप्रसङ्गात् । नापि
सर्वविधैर्यक्तिभिः, असमवाय, अर्थात्तानागताना वर्तमानाना च व्यवहितान्यवर्तिताना सकृदुच्चारितान
इत्यनशब्दं युगपदुत्पन्नानाहाय सकृदुच्चारितस्य सकृद्व्ययव्यायकत्वनियमान एकस्य पक्षस्यान-
कार्यत्वापातात् । तथा शानन्तशक्तिरूपनायुक्तोपापातात् । न च जातरूपलक्षणत्वात् कोप इति
वाच्यम् । एवमपि शक्त्यान्तन्यस्य तद्व्ययस्यात् । तथा हि—इवन्निर्मितकरथाव्यवधानमकमभ-
वयमेकापक्षकत्वमधिकृत्य कश्चिदाह य एतस्मिन्नापक्षक 'स्थितास्तऽक्षराव्यव्या' इति ।
तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिसमये अपक्षकस्थितिरूपलक्षणसामान्यथापि तदन्तर्गण्यत्र स्थिता अपि व्य-
त्तीर्यशब्दाऽप्य स्वरूपेणैवाभिधत्त इति भवति शक्तिव्ययम् । एवमिहापि व्युत्पत्तिसमये जातेरूपलक्ष-
णत्वेऽपि तामस्पृशन्नय सषा अपि व्यत्ती प्रातिस्विकतत्त्वस्वरूपेणैवाभिधत्त इति शक्त्यान्तन्य
दुर्धारम् । अभिधानसमये जातिसम्पर्काभावेन शब्दाभिधिकल्पकस्यैवापातात् । जात्यादिधर्मविशि
ष्टज्ञान हि सविकल्पकम् । न चैतदोपपरिहारागत्याभिधानसमयेऽपि जातरूपलक्षणत्वं स्वीक्रियत इति
वाच्यम् । एवं तर्हि 'नागृहीतविशेषणा विशस्यदुष्टिरुत्पत्ते' इति न्यायन जात्यभिधानादय-
भावे तत एव स्यक्ते परीक्षिते अविधेयत्वासम्भवात् । एतत् विशिष्टाभिधानमपि प्रस्युक्तम् ।
किञ्च गामानय इत्युक्ते गोव्यक्तिषु का गौरानया इति भवति मणय इति न व्यत्तीताम-
भिधयता, शब्दस्य निश्चयजनकत्वात् । गामामान्यरूपजातस्तु गान्धर्वाभिधयामिका दृष्टिभवे-
तीति स्यात्तस्या अभिधयता । एवं इयतादिशब्दोप्युक्तम् । एवं च इयतजातिसहशाग्न्याख्यस्य-
णिङ्लविशेषनिष्पादकव्ययनक्रियायनुपहाय जातरभिधयता । जातिसाहच्यं च तदुपस्थितव्यक्तिद्वारा ।

अथ जातिशक्तित्वं क्ववाधकान्यदृश निराकरति —

न क्रिया स्यादिति चेन्नार्थान्तरं विधानं न द्रव्यमिति
येनदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभाग ॥ २२ ॥

विधानमित्यनन्तरम् इति चेत् इत्यनुपपद्यते । न द्रव्यामयत्र तु तस्मानुपपत्ता न भवति,

१ भवता स्थिता क प २ शब्दाभिधया - क ग, घ ; चन्धानात् ।

वाक्यान्तरं व्यवहितत्वात् । तथा च सूत्रकारा वक्ष्यन्ति 'व्यधायामानुषज्यते' इति । अतस्तत्र
इति चम इति प्रथमोपात्तम् । बाधकत्रयसम्यक्तेनैव हतुना परिह्रियत इति युगपत्तदनुवादः । तदर्थ-
स्वाश्रित्यत्वं पूर्वं नैव्याहारः । तथा च, न क्रिया स्वाश्रित्यं चम तदर्थत्वात्प्रयागस्याविभागः, नाभा-
न्तरं विधानमिति चम तदर्थत्वात्प्रयागस्याविभागः न द्रव्यमिति चम तदर्थत्वात्प्रयागस्याविभागः
इति त्रीणि वाक्यानि सप्तमानि । तत्र प्रथमस्यायमर्थः — जातव्याप्यत्वं तत्र अवहननातिक्रिया न
स्वाश्रित्यं चम । कुतः । अवहननातिप्रयागस्य तदर्थत्वात् व्यक्त्यधत्वंतैव बाधनाम् । ननु तत्र त्रीणा-
मिष्टानामाकाङ्क्षित्वात् कथमवहननादव्यक्त्यधत्वात्, मन्त्राह— अविभाग इति । न हि जातिर्नाम
व्यक्तिं प्रथग्भूता पदधान्तरं शब्दादस्य, किंतु व्यक्तिमात्रस्यापत्तैव । एकमेव हि वस्तु वि-
शेषात्मना सामान्यात्मना च गम्यते । तत्र शब्देन सामान्यात्मनैव गम्यते इति सामान्यमेव शब्दार्थः ।
सामान्यात्मना प्रतीते विशेयवस्तुनि च क्रियासंबन्धा न विरुध्यते, सामान्यस्य विशेषानतिरिक्तम् ।
द्वितीयं तु वाक्यमेव याजनीयम्— जातव्याप्यत्वं 'अन्यं तद्वर्णं मद्रयसम्' इत्याद्यन्तरं
विधानं न स्यादिति चम, तदर्थत्वात् इत्यादि पृथक् । जातिव्यक्त्यारततिरिक्तम् व्यक्त्यभिप्राय-
णान्यत्वमुपपद्यते इति भावः । तृतीयं च याज्यम्— आकृतेश्वर्यत्वं पञ्चाभा नया 'इत्यादौ
गवातिद्रव्यं घटस्वाभाभयतयापदिश्यमानं युक्तं न स्यात् । न द्रव्यवचनम्' इति पाठः तु गवाति-
द्रव्याभयतयापदिप्रतिपादनं न स्यादिति चम, तदर्थत्वादि पूर्वमेव । यथा तु जातिव्यक्त्याभेद-
एवाभीयत, तथा जातौ प्राक्षणातिबाधात्वं लक्षणया तत्र व्यक्तिपरत्वम् । न तदर्थत्वादिनां तत्र
योग्यम् । प्रयुज्यते इति प्रयागः । प्राक्षणातिसंयोगतः प्रयुज्यमानस्य गवातिपदस्य तदर्थत्वात् लक्षणया
व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वात्प्राक्षणापत्त्यम् । अविभागः जातिव्यक्त्यारविनाभावश्च लक्षणापादकः शक्यसंबन्ध-
इति । तत्र 'पशुना यजत' 'अरुणया गवा प्रीणाति' इत्यादौ यत्र करणत्वभवेन मन्त्रामूर्तयारयि जाति-
गुणयार्थव्यतिरिक्तत्वात् मुख्यमेव करणत्वम् । द्वारवद्वा हि कारणं करणमित्युच्यते । 'स्थास्या
मपां गृह्णाति' इत्यादौ च करणत्वमपि द्रव्यस्यैव, न जातं, असंभवात् । तथा 'विप्राय गा व्रजति'
इत्यादौ संप्रदानत्वादिमपि द्रव्यप्रतिग्रहोत्पत्त्यादिलक्षणं जातेरमूर्तत्वात् संभवतीति व्यक्तिपरमेव
विप्रादिप्रदानादित्याशङ्क्यम् । इत्यादौ च करणम् ॥

इति प्रथमान्याये तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

— — — — —

निगम्य निगमसिन्धुभिर्विप्रिन्यायाभिधानमन्थानै ।

रममु रामुठरन भूया मुनय नमाऽस्तु जैसिनय ॥

प्राणायाः पञ्चमपादं विध्यर्थवाक्यमन्त्रनामधयात्मकयत्नम् वि यथा प्रामाण्यं विधाय
१२२ यथायन्त्राणां प्रामाण्यं विधाय वि यर्थवाक्यमन्त्रमूलकस्मृत्यादीनां तृतीयं प्रामाण्यं
१२३ चतुर्धाणां समागमः प्रथमभागस्य^१ प्रामाण्यं विचारयत ॥

नामं यद्वा यजत इत्याशुतादयः चिन्त्यन्त, किमस्माद्विवादिपदानां धर्मप्रामाण्यं
१२४ नाना नात यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१२५ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१२६ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१२७ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१२८ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१२९ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३० यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३१ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३२ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३३ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३४ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३५ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३६ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३७ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३८ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१३९ यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं
१४० यम । तदा हि—विध्यर्थवाक्यमन्त्रभागानां विधानस्तुमिप्रकाशनैर्धर्मं प्रामाण्यं

समाप्तमसौ

उक्तं समाप्तोद्येवमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

समाज्ञायस्य समस्तस्य स्वस्य एवमन्यम् अस्मै धमपसितिजननायायमित्थमर्थ
अर्थेन नित्यसमाप्त तस्य भाव एवमन्यम् । उक्तम् अध्ययनविशेषशास्त्रधर्माधिकरणे व्यवस्था-
याज्ञातशब्दानां पितम् । तस्मान् तथा व्यवस्थापितत्वात् । उद्दिष्टलभिशक्तिमयनाम प्रथमपि
यागनामनामा तस्यै धर्मप्रसितिजननार्थं स्यात् । तत्राध्ययनविशेषपरिगृहीतस्य नाम उ-
पयोग्यम् । यमागस्यापि विध्यकवाक्यतया प्रामाण्येन मान्यमित्युतावविष्टाधिकरण
स्थितम् ॥ मनेनन्यथाधिकरण विचारितमपि करिण्यमाणगुणविधिनाम प्रयविचाराय स्मायेत ।
यदि हि उद्दिष्टादिपदानां प्रामाण्यमविचार्यैव गुणविधिनामधयविचार क्रियत तर्हि तद्विचा-
रस्य स्वातन्त्र्यापत्त्या प्रमाणाध्यायासगति स्यात् । नामधयप्राप्त्याविचारपक्षस्य गुणवि-
धिनामधयविचार तु विचारितनामधयप्राप्त्यापत्त्यापत्त्यादुपविधिनाम प्रयविचारस्य तासागत्य-
मिति फलति । अतः नामधयभारास्य व्यवस्थापितमपि धमप्राप्त्यामिहावश्य स्मरणीयम् । तत्र
तत्र 'उक्तम्' इत्यनेन भवितम् । तस्य हि उक्तं न विस्मयमित्यर्थः ।

तत्र नामधयभारास्य विध्यकवाक्यतया सिद्धे प्रामाण्ये 'उद्दिष्टा यत्नेन' इत्यत्र
भवत्येषा चिन्ता किमुद्दिष्टलभ्यो गुणविधि नत नामधयमिति । गुणविधिरिति श्रुत्वा । नामधयस्य हि
यजिना यावती प्रवृत्तिः, तावत्येव तास्नापि भवति न तनाऽविद्यायितमि नास्मा नैरधक्य स्यात् । अतः
उद्दिष्टमिति उर्ध्वे विचारयतीति व्युत्पत्त्या उद्दिष्टलभ्यस्य स्थितिप्राप्तिपरत्वमाश्रित्य प्रकृतज्यातिष्टाम-
यागानुवाकन स्तिन्नलक्षणगुणविधिरिति युक्तमाश्रयितुम् । प्रकृता हि ज्यातिष्टामयागः, ताण्डकब्राह्मण
ज्यातिष्टामान्तरमत्र उद्दिष्टाग्राहनात् । यद्यपि ताण्डक एकाहब्राह्मण प्रथमोऽध्यायः 'पञ्चापत्तिवो
इयमेक आसीत्' इत्यादिना ज्यातिष्टाम प्रभृत्य एव वाच्य प्रथमा यज्ञो यज्ञात्ताम् इति तस्य प्रायस्य
विधायः, गौडभास्करश्च इत्यादिना तन्निष्ठाविधानतापस्यस्य, 'यथैव गौ यथैव आयुः' इत्यादि-
ना गद्यायुर्विधजिज्ञासकशिकान्तान्क्रमन्तनुक्रमस्य, द्वितीयाध्याय आत्यस्तामार्गीश्वरस्यसामान्तान्क्रमन्-
तनुक्रमस्य, तृतीयोऽध्यायः उपहव्यार्गीनिष्ठरात्रान्तान्क्रमन्तनुक्रमस्य, चतुर्थोऽध्याये अथैव राट् 'इत्यादिना
राहुविराडोपशतपुन स्तोमश्चतुष्टामान्क्रमन्तनुक्रमस्य, सप्तमस्यष्टिकायाम असुराणा वै बल इत्या-
दिना उद्दिष्टलभिशिवनुक्रान्ते । अतः उद्दिष्टाक्य यजिना यद्व्यवहितस्य ज्यातिष्टामस्य कथमनुवाक
इति, तथापि गद्यायुर्विधजिज्ञासकशिकान्तराहणत्वात् ताव । तन्वेषमुद्दिष्टलभ्यस्य गुणविधित्वं सच यागस्य
माध्यन्तेनान्वयात्पशुकासपक्षस्यानन्वयापत्तिरिति चेत् तर्हि ज्यातिष्टामसाम्प्रित्य उद्दिष्टगुणस्य फलाय
विधिरस्तु । तत्र तृतीयातिर्वेद्यान्करणभूतमुद्दिष्टफलं विधीयत । तत्र कृत्र फरणभूतमित्यपश्चात् सति-
वानात्प्रकृतयागः प्रसीति गम्यत । तत्र च ज्यातिष्टामयागसाधनत उद्दिष्टा पशून्भावयविधि
वचनव्यक्तिः सपश्यत । इति प्राये सिद्धान्तयति—

नभिहितमपि प्रत्यक्षभूतत्वमात्रेण स्ववाक्यकर्मविशेषसन्त्यस्मादुपाधतयद्विशेषणभावसमुत्पत्तिरिति, शास्त्रा-
पस्थितस्यैवान्वयसाधविषयत्वनियमस्य सद्भावाच्चरित्यतिरिक्तविषयत्वात् । न चैव सति पशुहस्त-
साधनत्वस्य शास्त्रप्रतीतिविषयत्वासाधनत्वव्यवहाराभायणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उद्दिष्टत्वस्य
यागेन स्वनिष्ठाश्लिष्टगुणविषयत्वस्यैव प्रसक्तौ यागस्य कस्यपि समानत्वात् गुणविधित्वनि-
र्णायकमेति दर्शयितुं योगोपपादनोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । न च नामधेयत्वं 'उद्दिष्टत्वस्यानर्थ-
क्यमिति वाच्यम् । कसमन्वाख्यापनाधत्वात् 'सूत्रं यदुत्पत्तावपूर्वम्' इत्यनेन वक्तव्यत्वात् । यथा
चैतन्मन्त्रा द्वितीयस्य द्वितीयं सद्भावात्प्राप्तिसंयोगात् इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । धर्म्युत्पत्तौ ताण्डक-
तत्त्वकारवाजसन्तयकारिणां प्राणेषु नास्मात्वाजानीयकानां निर्वचनं बहुलमुपलभ्यत । तत्र ताण्डके
साधनं यद्वै तद्वर्त्तमानं असुरान्ध्या लोकेभ्याऽगापयन्नेव गागान्त्वम् अथैव जायुरायाया वै देवा
असुरानयुषत यद्विश्वमजयन्तस्माद्विश्वजितम् । स एतमभिजितमपश्यन्नेनातमिजितमभ्यजयन्' इत्यादि,
तत्त्वकारप्राणेषु च 'धर्ममैवैव दलमभिजितम्' उद्दिष्टा गा उवसृजन्त' यत्प्रमत्तामजयन्तस्मात्प्रमत्ता-
जितम् प्रतनाभिजितम्' यदुपाह्वयत तदुपह्वयस्यापह्वयत्वम् इत्यादि वाजसन्तयक च 'स वै
दक्षा नाम । मणजनन सोऽयजत तस्मादाश्रायणयज्ञ इत्याग्या । तदुद्देक धमिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते ।
स वा एकेन नाम्ना वसिष्ठस्ममेनमन्त्राचक्षते' इत्यादि, तैत्तिरीयक च 'त वा एत वाजपेय इत्या-
हु । वाजाण्या वा एष । वाज एतेन यवा एषम' यद्विषहन् तद्विघ्नस्य विघ्नत्वम्' इत्यादि ।
ततश्च यत्रैव निर्वचनं नापलभ्यत तद्विषयेयमोपकरणपट्टिति । इत्युद्दिष्टविकरणम् ॥

चित्रया यजेत पशुकाम चित्रद्विष्टिपवमानम् 'पशवशान्याज्यानि 'सप्तदशानि
पृष्ठानि इत्यत्र किं चित्राद्विष्टिपवमानाज्यप्रपञ्चत्वा गुणविधयः, यत् नामधेयार्त्ताति सशयः ।
३ चित्रादिशान्यानां तन्नाद्विष्टिपवमानस्य यौगिकस्य कस्यपि सप्तदशागस्य कसनामधेयत्व
भागनामधेयत्वा युज्यते । चित्रादिशान्यास्तु प्रीष्टादिशान्यादुत्पत्त्यायान्तरयार्त्तित कथं कर्म-
विकरणम् । नाममा भजरेत् । अतो गुणविधय एवैव । तथा हि— चित्रया यजेत'
इत्यत्र स्त्रीत्वस्य पाणिन्येव मुख्यवाचकनुसारेण प्राणिद्वयकाप्रीष्टोमीयपशुयागविषयकत्वं वाच्यस्य
गम्यम् । न तु 'वधि मधु घृतमापो धाना' इत्यादिवाक्यलब्धपशुयागपरत्वं कर्मान्तरपरत्वं वा ।
ततश्च बहुपत्वलक्षणचित्रत्व स्त्रीत्व करणकारकमिति प्रीण्यप्रीष्टोमीययागादुत्पत्तिं विधीयन्त ।
न चैव सति चित्राद्विष्टिपवमानादुत्पत्तिरिति वाच्यम् । चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकारकस्य प्रथमवि-
शिष्ट्यापार विनैवैकपदापादानता लाभात् । न चैवमपि याग चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकारकस्य फल
यागस्य च विधानादुत्पत्तिरिति वाच्यम् । पशुयाग कुर्वताऽवश्यं पशुजनेच्छावक्ष्यत

१ चित्रद्विष्टिपवमानम्— क ग घ २ चित्रादिशान्यानां यस्य— क

पशुकामपदस्य तदनुवाक्यापपन्न । शिशुद्विहापवमानम्' इत्यत्र च सवसां बहिर्गर्भजानां विगुण वायु सपात्रयम् इति गुणविधित्वं स्तुसानुपपाद्यम् । पञ्चतन्त्रान्याज्यानि' इत्यत्र च आस्य समागच्छत्यस्य स्वतः सख्यायागासमवापञ्चशपात्रनिहितत्वेन पञ्चतन्त्रपलाविपरिमितत्वेन सख्यायागा भवन्ति । आश्वस्य च स्वरूपेण स्तोत्राङ्गत्वासमवात्परिधानेन तद्व्याख्यम् । तच्च सन्निपन्नं विना न समवर्तते पञ्चतन्त्रसख्याकान्याज्यानि स्तोत्रकालं सन्निपापयन्ति परिपवमानानां गुणोपपादनम् । सप्तशान्तिं वृष्टानि' इत्यत्रापि स्तोत्रकालं सप्तश पुरुषा स्वस्य वृष्टानि पर्वणां गुरानि गायमाधनं वसुपपाद्यम् । ण्यु च शिशुत्वादिषु विविधपवमानादिविधानां वाक्यम् । । च बहिर्गर्भवमानं स्तुवत' । आश्वै स्तुवते' वृष्टे स्तुवत' इति वाक्येषु बहिर्गर्भवमानादिविधानां गुणवाक्यप्राप्त्यनुवाक्यमेव न तु नामधेयमिति प्राप्तं सिद्धान्तयति—

यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः ॥ ३ ॥

नामधेय स्यादित्यनुव्रतम् । यस्मिन् शिशुत्वा यजत' इत्यादिवाक्ये गुणोपदेशः अन्तर्गुणविधानं समान्यतः सद्यः वाक्यमप्यप्रसङ्गं तस्यायुक्तत्वात्प्रामाण्येन स्यात् । गुणविधित्वं वाचकं क वा नाम इयं च सा इकमात्र — प्रधानतोऽभिसम्बन्ध इति । प्रधानतः धात्वर्थेन अभिसम्बन्धः समानाधिकरण्यं यत् यतश्च प्रधानतः धात्वर्थेन अभिसम्बन्धः वाचकत्वम् अन्वाख्यातायवाचनो रम्यत इत्यर्थः । तथाहि— शिशुत्वा यजत' इत्यत्र गुणविधिरिति वदन्प्रष्टव्यम् । किं पशुनुवाक्ये शिशुत्वात्स्वाविधि र्गम यागानुवाक्यं तयोर्विधि उत पशुयागानुवाक्यं तदुभयविधिषु प्रकारकविधिनागव्रितीयौ वाक्यमप्यप्रसङ्गात् अर्गीपार्सीयपक्षौ कवलत्वाहितत्वात्तत्साराङ्गत्वात्कृष्णसारङ्गत्वादिभिर्विद्विगप्रसङ्गात् । विकल्पस्तु चाष्टमापटुष्ट्याम् अर्गीपार्सीययागस्य उत्पत्तिशिष्टपुस्तकविशिष्टपण्यक्षणकारकावस्तुत्वेन तत्र स्वाविधिविधानानुपपत्तेः । अत एव न तृतीय उत्पत्तिशिष्टकारकान्तरावस्तुत्वात्तदुभयविधिषु प्रकारकविधानं गौरवाच्च । पशुकामपदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चायं इत्याजनाङ्गपशुकामानुवाक्य इति युक्तम् पशुनुवाक्यस्य स्वर्गकामाधिकरणं निरकारण्यमाणात्वात् अर्गीपार्सीययागगुणविधित्वं बहिर्गर्भं पृथगापाधानं भवन्ति' इति प्रकृतकृत्यन्यागातिवत्सापन्नम् । अतश्चिन्तापदस्य प्रकृतकृत्यन्यागविधिविधित्वेन केचित्नामधेयत्वमेव युक्तम् । शिशुद्विहापवमानम् इत्यत्रापि शिशुत्वाबहिर्गर्भवमानात्मानं रूपवापान्तात् विशिष्टप्रतिपत्तिनियमाभावात् विध्य-प्रत्ययापत्तिर्यत् शिशुद्विहापवमानात् परस्परसम्बन्धं विनैव स्यात्तन्मध्येण विधिसमन्वितं यथाविधानं वाक्यमप्यपन्नं गुणविधिः । अतः बहिर्गर्भवमानादिवत् स्तोत्रमनुश शिशुत्वाभास्य विधिरिति वक्तव्यम् । तच्च बहिर्गर्भवमानं स्तुवत' इत्युत्पत्तिवाक्यं बहिर्गर्भवमानादिवत् नामधेयत्वं सत्यं व गच्छत नान्यथा । उत्पत्तिवाक्येऽस्मिन्बहिर्गर्भवमानादिवत् नामधेयत्वाभावः ।

उत्पन्नं स्मात्र गुणवाक्यगतवर्हिपवमानं शक्यं कथमनुवर्तितुं शक्नुयाम् । एवम् 'पञ्चदशान्याश्यानि
' समवशानि प्रष्टानि इत्यादिपि 'आद्यै स्तुवत' प्रष्टे स्तुवत इत्याद्यपृष्ठशक्यत्वेन भूतानि
स्मोत्राण्यनूश पञ्चदशत्वसमवशान्योविधानमुच्यते । सर्वथ 'चित्रावाहपवमानाभ्यपृष्ठशक्यतां नाम-
धेयस्य चित्रया यजत' वर्हिपवमानेन स्तुवत' आद्यै स्तुवत प्रष्टे स्तुवत इति तृती-
यानिर्देशगम्य भावनाकर्णीभूतयजिस्तुतिस्मात्ताविकरण्यमप्यनुगृहीतं भवति । शक्नुवन्ति च
चित्राविशङ्गा कमण्यपि यजत वर्तितुम् । तथाहि—चित्राशक्तवस्वाद्यध्यात्रिचित्रत्रयकत्वलक्षण-
यागन इष्टविशेष वसत इति पाञ्च । यस्तुतस्तु नैमिरीयक चित्रष्टौ वध्यात्रित्रयाणि न भूतानि किमु
'अस्य द्वात्रे पुरावाशमष्टाकपाल निषपम' इत्युपक्रम्य तदि सन्तु घृतमापा वाना इत्यादिना
इष्टान्तर एव विहितानि । चित्राशक्तश्च तत्र प्रकारान्तरण निरुक्तं 'यद्वा अस्मा विधे भूतसर्व-
प्रजायत तेनय चित्रा' इति । स्वीयते द्विपाचमुपात्पशुलक्षण सर्व प्राणिजामसम्यासिष्टौ साध्यसाध-
नभावसम्बन्धेन वसत इति न्युत्पत्त्यस्य । तयात्रिचित्रत्रयकत्वयागाभयणे तु शाखान्तरसन्व-
र्णायम् । पवमानसामवश्यसम्प्रसाध्यन्वानवसा वर्हि क्रियमाणत्वाच्च वर्हिपवमानं स्मात्रम् ।
यैर्वेदा इमांस्तानाजयस्तान्याश्यानि स्मात्राणि । आरूप्यान्तर्गतौणादिक रूपम् । यद्वा आजिग-
न्तव्योऽवधि काष्ठनि पर्याय । येषु निमित्तेषु तदा परस्पर कलहायमाना गिरिसक काष्ठा कृत्वा य
तामस धावन्त प्रतिपद्यन्ते तथासिमानि स्मात्रार्णामि समय कृत्वा धावन्त कसिपय तदा
प्रत्यपद्यन्त तान्याश्यानि । आजिमहर्न्तार्ये च्छान्त्वसा य । एव हि तल्लयकारमाज्ञा न
एतान्याश्यानि स्मात्राण्यपश्यत इत्युपक्रम्य श्रूयत यजिसाम लाकानाजयत तदाश्यानामाश्रयत्वम्
इति, तदनुवम आजिमवामयाम गिरि काष्ठा कृत्वसि यजत्रवसाजिमवामयामिति सर्वथा द्वितीय
माश्रयत्वम् इत्यादि । द्वितीय निर्वचनमित्यर्थः । ताण्डकब्राह्मण 'आपा वा श्रुत्विजसाञ्छन् तामा
वायु प्रष्ट त्र्यवर्तत इत्यादिवाक्यानामपा प्रष्टे जायो स्पष्टत निमित्तमुपक्रम्य वामवक्ष्यता रथन्त
रात्रिपृष्ठानामुपविशन्नुक्रान्ता । सतश्च स्पष्टाञ्जन्यत इति प्रष्टमिति न्युत्पाद्यम् । मिथप्रष्ट' इत्या-
दिना औणादिकमध्यमयय सकारलापश्च । अतश्चित्राविपदानि नामप्रयत्नीति स्थितम् । इति
चित्राश्याधिकरणम् ॥

अभिज्ञात्र जहति आधारमाधारयति इति श्रूयत । तत्राभिज्ञात्रपवसाधारपत् च
गुणविधितान्मध्य वति मध्य । तत्र गुणाधिपत्यमुद्दिशतिपदानां यौगिकानां सत्त्वलक्षणा
४ अमहाकाष्ठे वाषाभिगकृत्य कर्मणि यागन सभवेदुक्तित्वात्कमनामधेयस्य साधितम् ।
जानां यागनाम सवेतवत्र विपरीतम् सत्त्वलक्षणाभावेन गुणविशेष बाधकाभावात्कम-
न्यताधिकरणम् । तामत्वं बाधकसत्त्वाच्च । तथाहि—श्रूयत इति हात्र पर्यावध्यादि वृत्त्यम् ।
द्वयसामभूमि' इत्यादिना तन्त्रत्यय । अस्य द्वयमस्मिन्निति बहुव्रीहिगैत्र सर्वधस्य लाभाच्च

मत्र उच्यते । सपत्नीविशेषणं बहुव्रीहौ इति आपकादयधिकरणपक्षे बहुव्रीहिः कण्ठेकात् ।
 अस्मिन्मासं सन्त्यज्यजन्मा हि विषकलाभ इत्यादिषु । तत्तद्व्याप्युपपत्त्यप्याध्याश्रितु-
 र्मानुष्यककामाऽप्यतः । तन्मासिहात्रपक्षे हासो न विषयः, जुहाविनैव मत्ताभासः । तापि
 पयसा याति इत्यमः पयसा जुहाति इत्यादिभिस्तत्ताभासः । अतः सपत्न्यजनीभूताऽप्यग्निरपि विषय-
 इति प्राप्तम् । वस्तुतस्तु हात्रशब्दाभासमात्रेण । अत्रय हात्र हास अप्रिहात्रम् । यज्ञा-
 हयत यस्मिन्कर्मणि तद्वात्रम् । अत्रय हात्रमप्रिहात्रम् । पशुविधिकारभाव एव असुर्यस-
 मासविशेषणि सुसुपा इति समासः । लाकृताऽप्युक्तं शब्दप्रयोगशास्त्रेण धर्मनिय-
 मा यथा लौकिकैर्वैदिकेषु इति यातिकठयान्यानामस्य धर्माय नियमाऽस्मिनियम इति पात-
 त्वाप्य असुर्यसमासप्रवृत्तनाम् न्यक्ताकृताश्च कैयटादिभिः । ततश्च सन्त्यज्यलक्षणा विनैव गुणवि-
 रिमभवः । बहुव्रीह्याभ्ययणं तु बहुव्रीहौ पशुत्या पूर्वपक्षम् । इति बहुव्रीहिस्वरणं अग्निहात्रपक्षे उकारस्य
 यत्तत्त्वमिति शिष्टस्वरणं श्वशिष्टानामस्य अनुशासत्वं ओकारस्य उवाचानुशासस्य स्वरितः
 इति स्वरितश्च रफाकारस्य स्वरिता महितायामनुशासनाम् । इति प्रचयः स्यात् । सुसुपा
 इति समासाभ्ययणं तु समासस्य इत्यन्ताशासः भवति । अन्तोशासस्य चाग्निहात्रपक्षे पयसा
 नैर्गौर्याय इत्यन्यद्वत् । पशुतमनुसंगम् । अग्निहात्रपक्षस्य नामस्यत्वं कसणा विषयस्यारूप-
 त्वम्यात् । इत्यन्तत्वं हि यागस्य रूपम् । यथाऽप्युपपत्त्यप्यागामकत्वाशासस्य । तत्र इत्ययं यद्यपि
 पयसा जुहाति इत्यादिभिः प्राप्तम् । त्वता तु नामधेयत्वं सति न प्राप्तातीत्यरूपत्वं कसण-
 प्रमज्यत । न च यत्रतय च प्रजापतय च साय जुहाति यत्सूयाय च प्रजापतय च प्रातः
 इति वाक्याभ्यां त्वताशासाम्नारूपत्वमिति वाच्यम् । तयाऽहं वाक्यया किमन्याक्या गुणा वि-
 रीयन्तः उवाचिन्प्रजापत्या मयप्रजापत्याश्च समुचितयार्थिणि उम तया समुचयः, उवाचिसमुचि-
 तस्य मयसमुचितस्य च प्रजापतावज्ञानम्, उम प्रजापतिमात्रविधानम् । नाशङ्कनीयौ वाक्यभक्षणौ ।
 न तृतीयः च शब्दायस्य समुचयस्य स्यात्तन्म्यणापत्त्यभावेन विद्यमानत्वानुपपन्नः । न चतुर्थः,
 पञ्चमश्चात्रात्राति इत्यत्र सत्यादिशेषाज्यानामिष समुचयविशिष्टप्रजापतरपि विधानायागात् ।
 न षष्ठः । प्रजापतिमात्रविधौ हि अत्रय इत्यस्य 'सूर्याय' इत्यस्य च विधित्वासम्भवात्तनुवा-
 यवन्त्यम् । तच्च न सम्भवति आपकाभवात् । न च 'अप्रिज्यति सूर्यो ज्याति' इति
 मन्त्रवचनस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रयत्नश्राद्धगतमश्वतुष्युपासकवतायरुद्ध कसेणि दुर्बलमन्त्रवर्ण-
 त्वस्यद्विरुद्धवचनविषयायागात् । न च प्रजापतिवत्ता कसणि कसमग्निमयप्रकाशनमथयाम-
 न्त्रयानिवशसम्भवं इति वाच्यम् । वक्ष्यताम्बयार्थमैन्द्री स्यात् इति तार्कीयकाधिकरणन्यायत-
 वापत्तिकविनियोगवत्तन् प्रजापतिलक्षकतया बहुपक्षः, प्रजापतिमात्रविधौ 'यत्सूर्याय प्रजापतय'

1. ययययय क ग घ 2. यययययययय क घ

उभयस्य । मधस्मै वा एतद्विज्ञाय गृह्यत यस्तु वायासाध्यम्' इति स्वाज्यभागाविधयः
 भावयन्त । तन्नापागुयाजवाक्य उपागुयाज विधाय पर्यवसित मति उपागुयाजसमस्य प्रक-
 रणकल्पितवाक्येन त्रय्यविधि श्ररणसंस्कृताधारण उपागुयाज कुर्यादिति । अतो वैयधि-
 करण्येनैव गुणस्य विधयतया समुप्रत्ययकल्पनाभावात् सन्वथलश्रणावकाशः । यत्किं चोपा-
 गुयाजवाक्यस्य प्रकरणसनाय संस्कृताधारत्रय्यविधिनापागुयाजविधायक तथापि न सन्वथल-
 श्रणा श्ररणसंस्कृताधारवता उपागुयाजन भावयदिति समुप्रत्यययुक्तस्यैव वाक्यस्य प्रकर-
 णत कल्पनान् । न च प्रकरणता वाक्यकल्पनापक्षया अस्मिन्नैव वाक्ये यागविधिर्युक्तः तत्रश्चा-
 धारण्यं नाम प्रत्ययस्य भविष्यतीति वाच्यम् । प्रत्ययस्य भवणाम् त्रय्यैव तत्पारुषालाभात् । 'चमुगं
 मति वा एतद्विज्ञाय' इति प्रयाजाधेयमुगंहीमाव्यस्यैकवशमाधार श्ररणसमस्येमुद्विज्य
 शरणं विधीयत इति न तथा त्रय्येत्याह । इमं इन्द्र ऊर्वाऽध्वर इत्याधारमाधारयति' इत्यनेन तु
 सन्वसात्र श्ररणसंस्काराङ्गताया विधीयत तेषाम् त्वा सविषु प्रसवऽऽवनोवाहृभ्या पूष्णा हस्ता-
 भ्यामनय जष्ट निर्धेयमि इति निर्धेयं हस्ताभ्यामित्यन्तमाधिसमन्वयम् । न तु गान्धर्वजिकव-
 ताकल्पनं मृदुलत वा यागकल्पनम्, गौरवम् । अस्तु वा त्वमाकल्पनं तद्वलाशाराकल्पनं च ।
 तथापि तस्मादधेयवसाधारण्यस्य न भगच्छत तथा मति यज करणत्वेन तद्वलाशक्तनामधेयस्यास्य
 तर्तीयान्तत्वापातात् । गुणविधित्वं तु वाधारस्य संस्कार्यत्वाद्गृहीया न विरुध्यते । अत आधार-
 माधारयोः इत्यपि गुणविधिः । इति पाप सिद्धान्तयति—

तत्प्रत्यय चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्गुणापवश प्रधानताऽभिसम्बन्ध इति 'नामधेय स्यात्' इति चानुधर्मतः । यस्मिन्
 अन्तर्गतं जुहोति इत्यादिवाक्ये अन्यादिगुणविधिः सभाव्यत तत्र नामधेयमेव स्यात् । कुत ।
 यतो नामधेयस्य प्रधानताऽभिसम्बन्ध विधयन् धात्वर्थेन विधिप्रत्ययस्य अभिसम्बन्ध एकपदवृत्तित्व-
 लभ्यत । गुणविधित्वं तु विधेयस्य गुणस्य विधिप्रत्ययस्य च भिन्नपदवृत्तित्वं लभ्यत । तथा च
 गुणस्य विश्व सवन्त पद्वयसमभिव्याहारवाक्यस्य न तु धात्वर्थविधिसम्बन्धवच्छ्रुतिगम्यः ।
 न हि समानपदवृत्तित्वलक्षणभूत्या धात्वर्थस्य विधिसमस्य वाक्येन गुणविधानं युक्तम् । यज-
 त्याधारवाक्ये श्ररणसमसाध्यादिद्रव्यारणन विधेयस्याधारणसंस्कारस्य विधिप्रत्ययस्य च समानप-
 दवृत्तित्वात्तत्रापि तथापि प्रकरणपरिकल्पित श्ररणसंस्कृताध्यागिद्रव्यणापागुयाज कुर्यादिति
 वाक्ये आधारद्रव्यवता उपागुयाजन भावयदिति वाक्ये वा विधिप्रत्ययस्य विधेयान्यागिद्रव्यस्य
 च भिन्नपदवृत्तित्वात्तत्रापि विधानं वाक्याधेयं विधिप्रत्ययं च विधानं तेषां । ननु नामधेय-

यस्यै अरूपत्वं नाप स्यादित्यत्र परस्मै— सत्यस्य सान्यशास्त्रमिति । अशक्यं इदं, उक्त-
समुच्चयार्थो वा । तत्कृच्छ्रतः 'गुणोपदेश' इत्युपात्तो गुण परासूच्यते । यागनामधेयस्य यागस्य
रूपलाभाय यो गुणा विधयतयापक्षितः त प्रकष्ट विरक्त इति तात्पर्यम् । 'आत्मोपसर्ग' इति
क । विरक्तिस्तस्याग्न्यादिगुणस्य विधायकमन्यच्छास्त्रमस्ति । जतस्तद्विहायानिपदमपि नामधे-
य स्यादित्यर्थः । तथाहि— अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यग्निहोत्रनामधेयकस्य होमस्य विवि ।
अग्निहोत्रोतिर्यातिरग्निं स्वाहेति साय जुहोति सूर्या ष्योतिष्योति सूर्यं स्वाहिति प्राप्त' इति
विहितमन्त्रवर्णनाऽग्निमूर्यवत्तात्त्वात् । न च योऽयं होमः स चत्वार्यमिति वाक्यभेदः शङ्क्यः,
होमस्य प्रकरणत एवोपस्यत्या तदश शब्दस्य व्यापाराभावात् । यदभयं च प्रजापतये च' इत्यादिवाक्यद्वयं
अग्निममूर्ध्वं मयममूर्ध्वं प्रजापतिर्धिर्वीयत । तत्र मन्त्रवर्णनाप्राप्ताग्निमूर्यांशे विधिख्यापाराभावात्
विशिष्टविधिरौत्रम् । एव चाग्निमूर्यानुवाक्येन प्रजापतिममूर्ध्वं विधिः पर्य-
वस्यति । एतत् समुच्चयस्य चार्थस्य विनश्यत्वाभावात् विधयन्वमिति निरस्तम् । तद्विधेराधि-
कत्वात् । 'साय जुहोति' पातजुहोति इति कालविधिः । सायपातार्थस्थितमन्त्रवर्ण-
नान्वाग्निमूर्यानुवाकेन प्रजापतिममूर्ध्वं धिर्वीयमानाऽपि तदनुवाक्यवसानानुसारं व्ययस्यैव प्राप्ते-
मीति यदग्नये च' इति वाक्यद्वयं साय प्रातरित्यनुवाक्यम् । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु फलभावना-
करणस्यापि यागस्य 'नामायित करणम्' इति न्यायनार्थाक्षिप्तसाध्यत्वाभिप्रायति प्राप्तम् । अत्र
वक्तव्यम्— तैत्तिरीयकब्राह्मणं प्रजापतिरग्निरग्निरजत' इत्युपक्रम्य 'स प्रजापतिरग्निरग्निरजतमेति
माऽब्रवीत्किं सागधेयमभिजनिष्य इति । मुम्यसंवा + हुयात्ता इत्यब्रवीत् । स एतद्वाग्वयमभ्यजायत ।
यदग्निहोत्रम् । तस्मादग्निहोत्रमुच्यते । तद्वयमानमादित्याऽब्रवीत् । सा हौषी । उभयो-
र्ध्वं नावतविति । माऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ ग्राध्यन्तीति । सायमव मुम्य जुहवम् । प्रातमहमि-
त्यब्रवीत् । तस्मादग्नये साय + हुयते । सूर्याय पात' इति वक्तव्यविधिः कथंवाग्निमूर्यानुवा-
क्यविधानात् । मन्त्रवर्णनाप्राप्ते ष्योतिषोमगुणा नाग्नये आग्नयाग्निराग्ने अग्निमूर्ध्वं विधिः
इत्यादियाध्यापुरेनुवाक्यागम्यगुणवत् । मूर्ध्नीमुक्त्वासाहुर्मि जुहोति यत्तर्ज्जं सत्प्रजापत्यम्' इति
द्वितीयाहुतिरङ्गत्वेन विधीयते अग्निमूर्यहोमयारेव प्राधान्यावगमात् । मूर्ये हि वाजसने
यके 'यामस जुहोति सा मूर्यै देवतायै यस्या अग्निहोत्रम् अथ या द्वितीया स्विष्टकृद्वाजसनेष
सा' इति । एव च 'यदग्नये च प्रजापतये च' इति वाक्यद्वयमपि यत्कृच्छ्रबलानुवाक्यम् एव ।
एतत् 'चतस्रा गाहपत्यं जुहोति चतस्राऽन्वाहायपञ्चत ह आहवर्तीयं तदा सपश्यन्त तशाक्षरा
विराट्पिता वज्रं समित' इति बह्वृचब्राह्मणं विराट्स्पतिभ्रवणारणानामपि होमानां प्राधान्य-
मिति वदन्तो निरस्ताः । यदि हि विराट्स्पतिरव प्राधान्यपर्याजिका, सार्धं वैश्यवद पर्वणि

तत्र प्रयाजा इत्यन्तं नष्टानुयाजा, अष्टौ हवींषि, द्वावाधारी द्वावाग्रभागा यि शन्सपत्न्य
 'त्रिं शतश्ररा विराट्' इति भवणात्प्रयाजादीनामपि प्राधान्यापत्तिः । अतः 'अभिहात्र जुहोति
 इत्यभिहात्रपत्र पृथाहुतेरर्थः नामधेयम् । एकस्यैवाभिहात्रस्य 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यभ्य
 मविधिः । अतः प्रातर्होतस्य सूर्यदेवत्येऽपि सायहोतस्याभिहात्रस्यसाधनं अभिहात्रशब्दस्य
 पक्षः । कदाचित्तद्विधव्यवयोगेन समाख्यानापत्तौ भवणादिभक्षययागाभावात्पि आरणी पौ
 मार्मात्यादिभ्योपशब्दः । आधारवाक्येऽपि श्रुत्या विधिसम्भव वाक्यस्य विधानस्यायुक्तत्वात् गुणा
 निर्वर्तमान्युक्तम् । आहपूर्वार्थं धृतात्तार्थवचनसमाधारपत्रमुपसंगतशाखागतिसंभारणरूपत्वात्
 नामधेयम् । यागात्संभारणस्य हि हामः । तथा च सप्रकारं वक्ष्यमि 'जुहोतिरासचनार्थकः स्यात्
 इति । प्राञ्जमाधारयति 'सततमाधारयति' इत्यादिषु गुणविधिः । तथा च आधारसंज्ञकं तत्र
 नापकृत्यान्वियम् । मघ 'चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतम्' इत्यत्र आधारपक्षनाधारगतं चतुर्गृहीत
 एतद्भूतम्' इत्यन्तं त्रयविधिः । तस्यत्यवयववर्णः । यच्चतुर्गृहीतं प्रयाजाधमाज्यमभुनर्गैकशतं
 धाराव्य कर्माभिनिर्वर्त्यम् । एष च एकसंघाधारणं लभ्यत इति लाघवम् । गुणविधिरन्यत्र चतुर्ग
 र्हीतं वा एतद्भूतम्' इति औहवाग्रस्याधारणम् आधारवाक्येन उपाधुयाजाज्यस्याधारणमित्याधारणार्थं ता
 यकल्पनागौरवम् । तथा इत इन्द्र ऊर्ध्वोऽवर' इति मन्त्रवर्णादयत्नात् । न च निर्वाप साधिरमान्त्र
 वत्त त्वताकल्पकत्वमिति वाच्यम् वैयस्यात् । निवापं तावत् 'यत्तावत्तयाऽष्टाकपाल' इति तस्ययान
 त्वयान्तरावतत्वात् साधिराशक्त त्वताकल्पकत्वम् । इह तु देवताकल्पकत्वं न किञ्चिद्वाच्यम् ।
 तथा च 'सूक्तवाक्येन पस्तरं प्रहरति' इति करणतया निर्दिष्टसूक्तवाक्योपागम्यात्तत्त्वताकल्पः ।
 वदित्वापि इतिकरणेन मन्त्रस्य करणतया विनियोगव्यत्यासव्यतिपाद्यस्यन्दस्यापि त्वतान्वयः ।
 विरुध्यत । न च नामधेयस्य प्रयाजादिश्रवणादुपकारकत्वमेव स्यात् न तु संस्काराणांमिति
 वाच्यम् । यजुर्गृह्णाति गृह्णाति प्रयाजभ्यस्तम्' इति प्रयाजार्थतया विहितस्य चतुर्गृहीतस्य स्वतन्त्रकर्माणि
 विनियोगात्मकानि प्रयाजाध्यायसंस्कारत्वस्याप्यवश्यमावन्ति । उपपक्षे च पीतशपस्य पुनः पात्रस्य
 मानस्य जलस्य च प्रयाजपूपयोश्चमाणस्याज्यस्य किञ्चित्संभारणं संस्कारः । एष च परतरपहरण
 त्वस्यष्टकं यागरूपत्वं संस्कारकमेव न विरुध्यत । न च संस्कारगुणा नास्तीति विधान
 कापि न ह्युच्यते वाच्यम् । 'अशु गृह्णाति' 'अशस्य गृह्णाति' इत्याद्यौ तत्र दृष्टत्वात् । आसार्गमिति
 द्वितीया त्वमिहाशसमिववर्धाभिप्रसाध्यत्वाभिप्रायाः । तस्याधारपक्षमपि नामधेयमिति प्रयाजाध्याय-
 पक्षं अविहितवयताकपु त्वर्हीहोमव्यमिववत्तात् । उपाधुयाजाज्यस्य संस्कारत्वात् । (मन्त्रान्तं तु
 त्वर्हीहोमेषु तथाविधेषु साधिराशकीभिः प्राकरणिकप्रधानदेवताभिरव वा स्वरूपत्वात् । तथा त
 नेरुक्ता यऽन्यनादिष्टदेवता मन्त्रा यज्वन्तं स यज्ञा यज्ञा वा तद्वता भवन्ति इति । उपाधु-
 याजाध्यायस्य संभारणसंस्काराभावः कर्मान्तरत्वात्तद्व्याशुक्तम् । इति तत्पक्ष्याधिकरणम् ॥

‘इयेनेनाभिचरण्यजेत’ इत्यत्र गुणविधिर्नामधेय इति मशय । तत्राभिचरणं शत्रुवधः ।
‘लक्षणहन्तो क्रियाया’ इति फलस्यपि हेतुत्वात् शत्रुप्रत्यय ‘अधीयान’ इतिवत् । यजिष्य
‘न्यनात्तच्छानां’ प्रकृत्योतिष्ठोमपर । तथा च ज्यातिष्टोमसामन्तं इयेनेन शत्रुवधं कुर्या-
यागनामधेयता नित्यं । तथा च वैयधिकरण्यान्वयत मत्वर्थलक्षणाभावात्पञ्चविंशतिपञ्चा-
धिकरणम् । त्वन्तर्निष्ठत्वाच्च इयेनेनशत्रुस्य कर्मणि कथञ्चित्प्रसिद्धत्वात्तद्विधाय ।
वाक्यभेदाभावाच्च न चित्राज्याधिकरणन्यायः । तद्व्यवशान्नान्तर्गताभावाच्च न पृष्ठाधिकरणन्यायः ।
इयेनगुणभावाच्च काम्यत्वाद्गोवाहनगुणध्वंससमिधः सोमन यजस इत्युत्पत्तिविशिष्टमपि सामं वाधत ।
तथा चागत्या गुणविधिरिति प्राप्तः सिद्धान्तयति—

तद्वपपदेशं च ॥ ५ ॥

‘यस्मिन्गुणोपदेशे प्रधानतोऽभिसम्बन्धः’ इति ‘नामधेय स्यात्’ इति चानुवर्तते ।
यस्मिन् इयेनवाक्यं गुणविधानमासङ्गयत् तत्र इयेनपत्र नामधेयमेव स्यात् न तु गुणविधिः ।
यत् तद्वपपदेशं वाक्यं प्रधानताऽभिसम्बन्धश्चास्ति तत् इति योजना । तद्वपपत्रमिति बहुव्रीहिः ।
तस्माद्विधेयत्वनाभिसम्बन्धोऽयनाद्वपपदेशं भेदनाभिधानं दस्तुतो विधेयकर्मण यत्र तत् तद्वपपदेशं
वाक्यम् ‘यथा वै इयेनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति इयेनेन’
इत्येवमपि । अत्र च अयमिति निर्दिष्टस्य विधेयस्य प्रतीयमान इयेनमादृश्य इयेनगुणविधौ कथं
घटत । इच्छान्वो हि न सावशागपरः । न ह्यन्यस्य विधेयता अन्यस्य च स्तुतिरिति युक्तम् । न च
‘अयम्’ इति इयेनस्यैव निर्देशो युक्तः । स्वस्यैव स्वमाह्वयानुपपन्नः । ननु तर्हि, इयेनविशिष्टकर्म-
विधानमेवास्त्वु, इयेनविशिष्टस्य यागस्य इयेनरूपविशेषणाद्विभक्त्येन साहचर्योपपन्नः । न चैव
मिति सामानाधिकरण्यनिर्वाहार्थं मत्वर्थलक्षणा स्यादिति वाक्यम् । कर्मण्यप्रसिद्धनामधेयस्वकल्प-
नापेक्षया प्रसिद्धाभापरित्यागित्या मत्वर्थलक्षणाया एव युक्तत्वात् । न च नामधेयत्वेऽपि यथा
इयेनो मत्व्यादीनिपत्यादत्तं पञ्चमयमपि यज्ञो द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्तं इति वाक्यशपगम्येत
निपत्यादानक्रियामादृश्येत गौण्या कृत्वा इयेनशत्रुस्य कर्मण्यपि प्रसिद्धता ताप्रसिद्धार्थकल्पन-
मिति वाच्यम् । एव हि इयेनगतनिपत्यादानसहानिपत्यादानवत्त्वेन कर्मण इयेनशत्रुज्योत्पत्तिरिति
वाक्यम् । तथा मति इयेनशत्रुऽयं स्वमुख्यार्थइयेनगतनिपत्यादानं लक्षयित्वा तन्मुख्यं तस्मिन्
निपत्यभ्रातृव्यादानमपि लक्षयित्वा तद्वन्तं यागमपि लक्षयित्वान्यन्तविशेषणार्थं स्यात् । तत्र
साक्षान्मुख्यार्थमवन्धिति यागं मत्वर्थलक्षणाभयणम् । किञ्च गौणत्वं मुख्यार्थइयेनस्य भावना-
नन्वयाह्वयार्थपरित्यागः स्यात् । इयेनवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाया तु इयेनशत्रुस्य तद्वलक्षकत्वं

॥ विशल्यास्य धातुनैव लाभादिशपणीभूतमुक्त्यर्थेऽयनपरत्वमेवेति भवत्युक्त्यर्थोनुपह । तस्मा
दुणविशिष्टकमविधिरित्यत्र आह—प्रधानताऽभिसम्बन्ध इति । षष्ठ्याऽत्र सम्बन्धत । यत्तद्व्यपदेश
वाक्यमस्ति अत्र न गुणविधि । यत्र नामधेयत्वं प्रधानतः धात्वर्थेन क्वल्लत विधिप्रत्ययस्य
सम्बन्धा लभ्यत । कषलस्य धात्वर्थस्य धिनिर्लभ्यत इति यावत् । विशिष्टविधौ तु—इयनविशिष्टस्य
धात्वर्थस्य विधानं स्यात् । न चैतद्युक्तम् । तथाहि—इयनविशिष्टस्य यागस्य पञ्चम्यसमभित्या-
हारत्वं वाक्यस्य त्वाद्वाक्यार्थविधानं उपस्थितिरित्युच्यते । नामधेयत्वे तु यागस्य क्वल्लस्य एतन्नैव
पञ्चम्यसमात्त्वादुपस्थितिलाभ्यतम् । तथा विशिष्टविधौ विशेषणाशऽपि विशिष्टप्रत्ययस्य व्यापारा
वाक्य । तथा च तद्व्यपदेश विधिप्रत्ययस्य विधेयस्य च समानपक्षयुक्तित्वलक्षणभूतिराध स्यात् ।
नामधेयत्वं तु धात्वर्थस्य समानपक्षापत्तयैव विधानमिति श्रुत्यनुपह । अतो विधिलाभानुसंगणा-
दत्यन्तद्विष्टामपि गौणी यन्ति वाक्यशेषमिद्विज्ञासित्य इयनशब्दस्य कमनामधेयत्वमात्रं युक्तमाश्रय
तुम् । ननु क्वल्लगुणविधौ तद्व्यपदेशमित्यनेन सादृश्यप्रतिपादकवाक्यशेषविग्राहादवनगनुपपन्नम् ,
'इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्' इत्यादिष्वनन्वयाल्लकारापपन्नरिति चेन्न । अनन्वयाल्लकारस्य धर्मैक्य धर्मैक्य
च पश्य । आहुश्चाल्लकारिका 'उपमानापमयत्वं यत्रकस्यैव वस्तुन । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्नासौ
तत्रतन्वय इत्यादि । प्रकृते च इयनात्पृथगवायमिति धर्मिनिर्देशान् सन्त्यागात्तन्वयान्नान्यादात्तत्वं
पधर्ममज्ञानं तत्रवकाश । एतेन 'वसाथेकामपु मग पपत् यथा तथैवावरजपु घत्तिम्' इत्यादा-
जिव धर्मिभक्तिवन्वनापमाल्लकाराऽपि पश्युक्तं , तस्यापि धर्मैक्यविधेयत्वात् । तस्मान्नन्वयेनपत्र नाम
यम् । एवम् 'सकृन्नामिचरन्त्यजम्' 'यथा सकृन्ते दुराज्यसादक्ष' इत्याद्यादुदाहृतं भाष्यागौ ।
वस्तुतस्तु सकृन्तन्यनुदाहरणम् । तथाहि— ज्ञानिज्ञाना द्वये न सकृन्तन्ति यागमगिवाद्दुग्धं इति
भाष्यात् 'अन्यत्तरूढा इहादाहरणम्' इति वार्तिकप्रतिपत्त्यैव यौगिकाना क्रियानिमित्तानामिहा पु-
नराहरणत्वमवगतम् । सकृन्तन्यश्च सदृश्यस्य पार्थक्यं निपीक्य दुराज्यस्य परिगृह्यत अतर्नाति 'युत्ता
न्या तमायागालात्तन्वयसकृन्ते गृह्णातीत्यादौ दुराज्यादानमात्रविशेषे प्रसिद्धः , कमण्यपि दुराज्य-
शत्रुपाणान्नातया रतं शत्रितुमहतीति रङ्गिण्यायनैव तस्य नामधेयत्वं सिद्धमिति कथमिह तदुदाहरण-
मित्यास्ता तावत् । इति तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

सकृन्तम् 'अपि वा नामधेयं स्यात्' इत्यादिभिश्चसुभिः सूत्रैरुक्तानिपत्ताना नामधे-
यव श्यस्यप्रापितम् । एभिश्च न्यायैरन्यपामपि सर्वथा ज्यातिगौरव्युवाजपयाऽधमः उपपन्न
२ वाजपय्यादशब्दा इत्यर्थात्ता यथायाग नामधेयत्वं सिद्धम् । तत्र 'वाजपेयस्य स्वाराज्यसामा
नो नामधेयता यजम्' इत्यत्र वाजपयस्यस्य यौगिकस्याङ्गिक्ययनं सिद्धमपि नामधेयत्व-
धिकरणम् । साक्षिण्यं समाप्तानुमित्तमारभ्यत— वाजपयस्य गुणविधिनामधेय इति

समय । गुणविधिरिति श्रुम् । न चोद्दिष्टयायाभ्यामप्येयत्वात्तद्वयसम्भवं । मत्र ह्यधिकरणे सामानाधिकरण्येनान्वय मन्वर्थलक्षणादोषः । धैयधिकरण्येनान्वय तु यागाभित्तं गुणतः फलं कुर्यादिति फलस्य गुणविधौ गुणतः यागं कुर्यादिति कर्मणि गुणविधौ च यजेत्कृष्टयधिकयसमर्पकत्वाभावात्समानपत्रापात्तत्वात्परित्यज्य भिन्नपत्रापात्तगुणस्य विधानात्तं धाता पारित्यं विविधिययाविप्रकृत्यैव वाप । कर्मणि गुणविधौ तु कर्मपदानन्वयश्चति स्थितम् । मत्र कर्मणि गुणविधौ धैयधिकरण्येनैवान्वयाभ्युपगमाभावात् मन्वर्थलक्षणा प्रसज्यते । नापि कर्मपदानन्वयः । न ह्यत्र कथलं कर्मणि गुणविधिं यत् कर्मपदानन्वयः स्यात् । किमु कर्मणाऽपि करणत्वेन फले विधानम् । न च वाक्यभेदः शाङ्ख्यः । वाजपेयेन यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति विधायाद्युक्तौ हि वाक्यभेदः प्रसज्यते । विध्याद्युक्तिश्च यागस्य कर्मत्वेन करणत्वेन च पृथगुपस्थितौ सत्यां सम्भाष्यते । नात्र तथा पृथगुपस्थितिः कर्मत्वकरणत्ववाचकशब्दाभावात् । यजेत्सत्यं हि लिङ्गाभावात्तत्पत्तम् । यजिन्ता यागः । तथा सत्त्वन्धस्तु सामान्यरूपेणैव सममित्याहारादुच्यते । ततः च सत्त्वन्धसामान्यरूपेण कर्मत्वकरणत्वया सम्भवति युगपदुपस्थितिः । तथा च यागं यागेन च कुर्यादिति यागस्य कर्मत्वकरणत्वाभ्यां युगपद्वयं भावनान्वयः । एकाप्येषा भावना विप्रयभवादिषोते यागं कुर्यादागेन कुर्यादिति । न तु वस्तुतः । तत्र यागः कर्मकाशं यजिद्वारा गुणसत्त्वन्धं यागकरणकाशं फलसत्त्वन्धं च युगपद्वयं भावना लभते वाजपेयगुणसाध्ययागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति । अत्र न विधायाद्युक्तिगुणवाक्यभेदः । यजेत्कृष्टयधिकयसमर्पकत्वाच्च नात्यन्तपारित्यग्यम् । नापि विप्रकृष्टविधानम् । यागकरणकाशं समानपत्रापात्तत्वात्त्वर्थस्यैव विधानम् । यागकर्मकाशऽपि वाजपेयगुणस्य करणत्वेन कृतीयानिष्टिष्टस्य फलकरणं यागेऽन्वयात् न स्वभवति कारणकाशा मित्यसम्भवाभावात् । नापि साक्षात्फलभावनायां समानपत्रापात्तयागरूपकरणान्तरावश्यकत्वात् । अतो वाजपेयसाध्यत्वं यागेन कुर्यादिति यजिद्वारा गुणस्य सत्त्वन्धा वाच्यः । ततश्च शाङ्ख्यभर्याद्व्या वाजपेयसाध्यत्वेन रूपेण यागस्यैव फलं विधानम् । कर्मणि गुणविधानं त्वाधिकम् । तथा च समानपत्रापात्तत्वात्त्वर्थस्यैव विधानात् विप्रकृष्टविधानम् । किंच नामधेयत्वं सामानाधिकरण्यावत् करणत्वलाभात्तृतीया मन्त्रनुशास्त्रिन्यनधकपाया । अत्र वाजपेयशठ्ठा गुणविधिः । एव च यत्राग्वौपथ्यद्रव्यकत्वात् 'वायव्या यत्रागु निवपस' इत्यादिवद्वैष्टिका विध्यन्तः प्रवृत्तं इति पृथपश्रमुक्तस्य निराकराति—

नामधेये गुणश्रुते स्याद्विधानमिति चेत्तुल्यत्वात्क्रिययोर्न ॥ ६ ॥

प्रार्थनैश्चतुर्भिरधिकरणैः सर्वत्र नामधेयत्वं विचारितेऽपि वाजपेयवाक्ये गुणविधिरवस्थ्यात् । कुम् । गुणश्रुते गुणात्तृतीयाश्रुते । गुणविधौ हि धैयधिकरण्येनान्वयसामानवाजपेयशठ्ठात्तृतीया वाजपेयलक्षणगुणगमः करणत्वं वाधयन्ती साफल्यमश्नुत । नामधेयत्वं तु यजिन्ता वाजपे-

यशःस्य सामागागकरणान्ययागागत करणत्वमनुभाषमाणा भवेत्तर्कपाया । अतस्मृतीया-
ग्या वैयस्करण्यतेवान्वयलाभास्य सत्यथलक्षणोप । किञ्च गुणयोर्धर्मयार्थागतसाध्यत्वकरण-
त्वत्पत्त्या सद्यस्यामान्यरूपेण यजितिलिङ्गसमभिव्याहारसोऽवगमादित्यर्थः । ततश्चाङ्गीत्या धामोर-
त्यन्तपारान्त्य विप्रकृष्टविज्ञान कर्मपदानर्थक्य वाक्यभेद इत्येत शेषा निरस्ता । अतः गुणविधि-
स्याम् इति चम् तम् । कुत । क्रिययोस्तुल्यत्वात् गुणविधौ वाजपेयशब्दलभ्ययवाग्वात्रित्यक्तस्यास्य
पगणा दशपणमासकर्मण्यौपधत्तत्यक्तत्वं तुल्यत्वापातात् । ततश्च वाजपूर्णमासिकविध्यनापत्तौ
सप्तशतीभा वाजपेयः 'सप्तशतापसत्का वाजपेयः' इति सामाङ्गीभाषसद्वनुधादेन सख्याविज्ञान
नापपन्नत । न च त्रीश्रोपसतोऽप्यपुषान्तश्च विधीयन्तामिति द्रष्टव्यम् । सप्तदशस्वस्र त्रीश्रोपसदा च
विज्ञान वाक्यमशपत्त ॥

अथ यदुक्तं सा यत्त्वकरणत्वाभ्या सद्यस्यामान्यरूपेणोपस्थिताभ्या यागस्य युगपत्क-
भावेनासमन्वयागागकर्मकागकरणकामयरूपाया तस्या गुणफले युगपदेवान्वय लभेत् । ततश्च
न वाक्यमशपत्तुपागभ्याविज्ञाय इति । मन्त्राह—

पेकशब्दे परार्थवत् ॥ ७ ॥

शब्दतः शब्दः । भाव घञः । एक शब्दः चकारण यस्य यज स एकशब्दः । तस्य
भाव एकशब्दः । परार्थवदिति स्वाधिका धति 'नित्यवदास्तानम्' इतिवत् । यजस्तावगागकर-
णकाश स्वाधुगुणार्ण स्वाभिधययागविधानार्थत्वात्क्रियुभयवाक्सिपतिपन्नमेव । यागकमकाश गु-
पराधमपि तस्याचरण स्यात्, स्वानभिधयवाजपेयगुणविधानार्थत्वात् । स्वार्थ परार्थ च यजकन्धारण
स्यादिति यावत् साध्यत्वेन करणत्वेन च यागस्य यजिनाभिधानादिति फलितम् । न चैव-
नेकशब्द युज्यत । सकृदुच्चारिताश्रित साध्यत्वकरणत्वाभयरूपेण यागस्यापस्थितिन समवर्माति
स्यस्य निगलिताऽय ॥ मयाहि— सद्यस्यामान्यरूपेणापस्थितस्य यागस्य गुणफलाभ्या न
सद्यस्यागयता । करणत्वनापस्थितस्यैव हि तस्य फलाकाङ्क्षा, साध्यत्वेनापस्थितस्य च साधना-
काङ्क्षा । अतः साध्यत्वेन करणत्वेन च यागस्य भावनायामन्वयो वाच्यः । स च क्रगण युगपत्ता ।
नाथ । यदि हि साध्यत्वेन यागस्य भावनायामन्वयो याग कुर्यादिति तदा वाजपेयनेति गुण
पदान्धीयत न तु फलम् । यदि च करणत्वेनान्वय तदा यागेन स्वाराज्य कुर्यादिति फलमथ
यागनान्धीयत न तु गुणः । उभयथाभयण तु विध्याश्रितिलक्षणा मन्त्रावाक्यम् । न द्वितीयः,
यस्मिन्मन्त्रे क्षण यागस्य साध्यतया बोधस्तस्मिन्मन्त्रे क्षणे करणतया बोधस्यानुभवपराहमत्वात् ।
किञ्च गुणफलाभ्या यागस्यान्वये सति न केवल साध्यत्वसाधनत्वयैरूप्यकृत एव वाक्यमश, किन्तु

विरुद्धाधिकृत्यकृताऽपि । तथाहि—यागस्य स्वाराज्यं पति साधनस्य साध्यसिद्धयर्थत्वात्मकशेष-
त्वापरपर्याय गुणत्वम्, तस्य च पारसन्त्यरूपत्वात्परार्थात्पाशत्वलयणमुपायेयत्वम्, तस्य च विध्य-
धीनत्वादिधेयत्वम्, इति साधनस्य गुणत्वापायेयत्वविधेयत्वात्मकमक शिकम् । गुणं पति यागस्य
साध्यत्व च शेषित्वलक्षणं प्राधान्यम्, तस्य च कृत्युद्देश्यत्व विनानुपपन्नमुद्देश्यत्वम्, अप्राप्तस्य चो-
द्देश्यमशक्यत्वात्प्राप्तानुकीर्तिरूपमनुशास्यत्वमित्यपर शिकम् । 'तत्रवक्षिणशिकद्वयाक्रान्ता याग एकत्र
गुणतया प्रधानतया च उपायेयतया उद्देश्यतया च विधेयतया अनुवाद्यतया च वाक्यसंज्ञमन्तरा
कथं लभ्येत । अतो वाजपय्यगुणस्य यागे यागस्य च स्वाराज्यफलं विधिरित्युक्तम् । फलाय
गुणविधौ कथलगुणविधौ च यागपाराध्योक्तयो दाया यक्ता प्रसज्येन । विशिष्टविधौ च सत्त्वर्थ-
लक्षणावाप । तस्मात्कर्मनामधेयमेव वाजपय्यशब्दः । कृतीयाविमक्तिश्च यागगत करणत्वं व्यपश्यति ।
न चार्थास्तत्त्ववगमः । तस्य प्रागेवास्या प्रयुज्यते । अस्तु वा यागगतकरणत्वानुवादिन्यस्य सा जगाम
स्वाराज्यकरणत्वविशिष्टं केवलं च याग प्रति कथलं च फलं प्रति वाजपय्यगुणकरणत्वस्याकर्तव्यता
निरस्तत्वात् । 'तेषां वै यथावर्णं यज्ञानाहरन्त' इत्युपक्रम्य 'तं सहेयं सर्वं वाजपय्यमपश्यन्
इति प्रस्तुत्य 'स वा एष ज्ञातानस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञं तं वा एतं वाजपय्य
इत्याहुः' इति प्रष्टुमो वाक्यशेषाऽपि नामधेयस्य एवानुक्तम् । तस्मान्नामधेयं वाजपय्य-
शब्दः । एवमुद्दिष्टाविवाक्यसंशयाकाङ्क्षायां । वाजपय्यवाक्यस्य प्राप्त्यामनुवाधनादाहृतम् ।
यत् 'तुल्यत्वात्क्रिययानं' इति सांसाङ्गिकीक्षापसदागितिलिङ्गापन्यासाय तदुवाहरणमिति साग-
नाधाद्यस्मत् । तल्लक्षकारीयमाणशकानिद्राक्षणपु रक्षिताविध्वपि 'अथैष उद्भिस्सप्रवशा
भषति तृहत्मासा निषधश्चमासा पञ्चवशा वलमिद्वयाने रथन्तरमासा उत्स पञ्चमा-
मासा' इत्यादिना स्नायपरिमाणश्रद्धामासादिमासाङ्गश्रद्धाणां । साध्यवित्तसम्पन्नं ज्ञातानाच्छ-
भिषास्याय गीयमानं सामं श्रद्धामासम् । उत्सधास्यश्रद्धामासकं निषधस्यश्रद्धामासकं सर्ववित्तयम् ।
यक्षपि षट्ति वाजं अन्नं पेयं सुराग्रहविश्लिष्टधसुराग्रहं यस्यति बहुश्रीष्टाभयणनं तत्पस्यतया
नामधेयत्वं वाजपय्यस्यति तन्न । तथा सति बहुश्रीष्टपवपपकृमिस्वरणागुणान्त्वापन्ने, सप्रमी
विशेषणं बहुश्रीष्टौ' इति पयशब्दस्य पृथनिपातापन्ने । जातिक्रियासमभिमन्याहार क्रियाशब्दस्य
विशेषणताया एव सत्र व्यवस्थापितत्वात् । यस्तुतस्तु पिबन्ति सोमं यस्मिन्स पेयः । 'अन्ना यम'
इत्यधिकरणं यत्प्रत्ययः । इत्यति इतिस्त्वम् । ईकारस्य गुणः । वाजाय अन्नाय पयः वाजपय्य
इति साङ्ग्यस्यमुक्त्या 'सुप्युपा' इति यमास धर्माय नियमा धमनियम इतिवत् । कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम् । वाजार्थं हाम हुतशेषं यत्र पिबन्ति स

न । कुत । न चेदन्येन शिष्टा । चेन्नल्लज्जो ह्यर्थ ईजाना बहुभियज्जेवाणा धत्तापाग्गा ।
 आम्हाणि चेत्प्रमाणं स्युस्स यान्ति परमा गतिम् ' इति यथा । यत् अन्यतः प्रमाणान्तरं न
 शिष्टा । ' शासु ' अनुशिष्टौ । अनुशासनं विधानम् । न सिद्धिना याग अग्न्याश्रयश्च गुणा ।
 अतः अभिद्वयतागुणयोगे निमित्तीकृत्य आप्तेयशब्दस्य नामवेयत्वमाभ्ययितुं न युक्तम् । न च ' ज-
 मिमूर्धा ' इत्यादिमन्त्रवर्णना वेधताप्राप्तिरसम्भवः । तथाहि— अष्टाकपालमयताक्षिप्रमाघनायामष्टा-
 कपालद्रव्यस्य प्रात्यर्धानुरागमन्तरेणान्वयामजघातामथ कश्चित्कल्पमानं पुराडाशस्वरूपनिर्माण-
 रूप एव पर्यवस्यति । स च स्थानुष्ठानाय मन्थानपेक्षमाणाऽपि ' मन्थस्य शिराऽसि ' इत्यादिपुरा-
 डाशस्वरूपनिर्माणमन्त्रैः शान्ताकाङ्क्षाहवताऽऽयकद्रव्यत्यागरूपयागत्वानिश्चयाच्च हवताप्रतिपादक-
 मन्थानपेक्षतया तत्र मन्थान्वयामभवत्तत्र कस्य मन्त्रवर्णनो हवताप्राप्तिरसम्भवः । न च शिरा या
 एमडाशस्य यदाप्तेय ' इति वाक्यशेषे उपाशुयाजसाहचर्यानागत्वनिश्चयसम्भवः । तत्र हि वाक्यशेषे
 आप्तेयशब्दस्य कसनामधेयस्य निश्चितं सत्याप्तेयशब्दाभिधेयत्वं कसण उपाशुयाजसाहचर्यानागत्य
 निश्चयः । यागत्वनिश्चये च मान्त्रवर्णिकहवताप्राप्त्या आप्तेयशब्दस्य कसनामधेयत्वमित्यन्याभ्य-
 प्रसज्यते । न च प्रथमं यागत्वनिश्चयेऽप्यापारवन्मन्त्रान्वयाऽप्यस्मिन्निश्चयः । वैधर्म्यात् । आपारे हि
 प्रथमं यागत्वनिश्चयेऽपि ' ईमं इन्द्र ऊर्वाऽध्वर इत्याधारमाधारयति ' इति त्रितियागवत्तत्त्वान्मन्त्रा-
 न्वयः । नात्र तथा याज्ञापुराणुक्ताक्यायुगलस्याष्टाकपालद्रव्यव्यापारं वित्तियाजकं वचनमस्ति, येन तत्र
 मन्त्राऽन्वयेन । तत्र मन्त्रवर्णना हवतालाभासमवादाप्रयशब्देन हवताविशिष्टेयं स्वीकृतव्यं । ननु
 अष्टत्वादिगुणानां यागस्य च विधानाद्वैक्यमत्र, न च विशिष्टविधानात् तत्र इति वाच्यम्, यस्य
 भवणं तत्रमभवत् इत्यत आह— अविभागात् त्रिपानाथ इति । तस्यैववसाविशिष्टविष्टविधानपरेऽस्मिन्वा-
 क्ये प्रत्यक्षस्य भवणोऽपि अष्टाकपालद्रव्यस्याप्यत्र इति सन्निवृत्तं गम्यमानात् तन्निवृत्तमासवन्धाणां
 कल्प्यत्वं । कुत । अविभागात् त्रयदेवतामयन्धस्य यागताविताभासान् हवतान्वस्यत्यवयमानं त्रयऽऽय-
 मारूपत्वान् । ततश्च विशिष्टविधौ नानुपपत्तिः । तत्र विशवणतामार्धिकान्तकविप्रविश्येऽपि श्रूय-
 माणविधरावृत्त्यभावाच्च वाक्यभक्त्येव । विशवणेष्टाधिकविधिभेदमित्यन्धत्वं च गौरवमगत्या स्वीका-
 र्यम् । तस्माद्गुणविधिरेवाप्त्यशब्दः, न तु नामाश्रयम् । प्रयोजनमाप्त्यशब्दस्य नामधेयत्वं ' तस्मा-
 द्वायन्यवेधत्यामालभमान आप्तेयमष्टाकपालं पुरस्ताद्विशेषतः ' इत्यादिविकृताद्यग्न्यानायोजमान-
 मन्त्र ' पौर्णमासं हविरिहमेवा मयि ' इत्यत्र पौर्णमासमित्यस्य स्थानं आप्त्यमित्युक्तं । गुणविधौ
 तु तदभावः । ण्डमित्येवोक्तम् । नामधेयत्वे याज्ञाणुक्ताक्यामन्त्रवर्णाहवतानमासस्यैवाप्त्येवताम-
 बन्धः, वाचन्मात्रस्य याज्ञान्तं क्रियमाणतामसवन्धमात्रम् । गुणविधौ तु कृत्स्नस्य पुराडाशस्याभिद-
 वतामबन्धः सिध्यति । यथा चैतन्नथा निर्वीतपाशः ' सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ' इत्यत्र व्यक्तं
 भविष्यति । इति तद्व्याधिकरणम् ॥

पुरोडाशन प्रातरनुवाकमुपाकरामि' । आमिश्रा वैश्यस्य व्रत भवति' धानाभिर्हिरियाजन श्रीणामि' इत्यादौ सम्काराणां प्रवृत्तिः । जातिनिमित्तत्वं तु तत्रप्रवृत्तिः । इति षड्विंशत्याधिकरणम् ॥

'प्राश्रणीरामाश्रय इत्यत्र 'प्राश्रणीरुत्पुनानि' इत्याद्युत्पत्त्यादिस्मस्कारनिमित्तं प्राश्रणी-
शब्दः, उत अस्वजातिनिमित्तः, किं वा यौगिक क्रियानिमित्तः इति सशयः । प्राश्रणीभिरुत्पुजिता
• प्राश्रण्यादशब्दा स्म ' इति सम्कारविहीनास्वल्पम् प्राश्रणीशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विद्विंशत्या-
नां यौगिकताः विद्वद्वत्पूर्वाधिकरणन्यायन जातिनिमित्तत्वं प्राप्तम् । न च प्रपूर्वाग
धिकरणम् । 'उभ' संचने इति धाता करण ल्युटि ङयुत्वस्यस्य प्रकृष्टसंचनमाधन-

तावाचकत्वस्य यागनैव सभवाद्यौगिकत्वसंशयं न्याय्यमिति वाच्यम् । यागापश्रया रूढत्ववत्त्वात्
तत्पूर्वाधशक्तपदसमूहरूपात्तापश्रयादि पदार्थसमर्पकरूपवाक्याधप्रतीतिस्तत्पश्रयपुपस्थापितमुर्यार्थ
पपदार्थनियन्धनस्यात्ताश्रणिकी । तथा अवयवद्वारेण पदार्थप्रतीतिरपि वाक्याधतुल्ययागश्रमत्वात्ता-
श्रणिकी । समुदायप्रसिद्धिरूपया रूढ्या त्वयप्रतीतिः पदभवनमाश्रितवन्धनत्वाच्छ्रौती । तस्मात्प्रा-
श्रणीशब्देनापि रूढ्या अस्वजात्यभिधानमिति प्राप्तः, सिद्धान्तयति—

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ १० ॥

श्रील्लिङ्गबहुवचनान्तप्राश्रणीशब्दः अवयवार्थसंयोगात्ताग एवाभ्यर्णीयः, न तु रूढिः ।
च रथकारशब्दवद्वृद्धिरिति युज्यते, वैधर्म्यात् । कल्पजैव रूढिर्योगः बाधतः । रथकारशब्दस्य
त्रैवर्णिकवर्हिर्भूतः सौधन्वनसास्वतागिनामप्ये जातिविशेषः 'ऋभूणा स्वा वेवाना व्रतपते'
याधानमन्त्रवर्णात् 'सौधन्वना ऋभव' इति सन्त्र सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्च रूढिः कल्पना याग
वित इति कृत्वा 'त्रात्याषु आयत वैश्यान्मुधन्वाचार्य एव च । कारूपश्च विजन्मा च मैत्र
। क्वत एव च' इति स्मृतिसिद्धजातिविशेषवाचित्वं युज्यते । अश्रकर्णादिशब्देषु त्ववयवार्थसंभ-
वत्वं रूढिराभीयते । न हि प्राश्रणीशब्दे अप्यस्वजातिरूढिसाधक वचनसंयवार्थसंभवा वास्ति,
न रूढिर्योगः बाधतः । न च प्राश्रणीभिरुत्पुजिता स्म ' इति प्रयोगवत्तात्प्राश्रणीतौ रूढि
रूपा स्यादिति वाच्यम् । अवयवार्थयागेनैव प्रयोगस्यापपन्नत्वं तस्य रूढिकल्पकत्वानुपपत्तेः ।
च यागाभ्यर्णं अर्थप्रतीतिर्लाश्रणिकी स्यादिति वाच्यम् । इष्टमुद्रयाधसन्धरूपलभ्रणाभ्यर्णपक्षया
इष्टसमुदायशक्तिकल्पनाया एव गरीयस्त्वात् । न च योगाद्यसंभवऽपि पङ्कजादिवशाग्रूढत्वसंस्त्विति
न्यम्, वैधर्म्यात् । पङ्कजनिकर्तृत्वरूपयोगार्थसंभवेऽपि पक्षस्वजातिं विहाय कुमुदागौ पङ्कजशब्द-
ागाभावेन तत्र यागरूढिराभीयते । प्रकृते तु 'आश्रय प्रोक्षणम्' इत्यत्रजात्यभावाऽपि प्रयोगदर्श-
नयोगरूढयसंभवः । तथा च यत्र रूढिसाधक प्रमाणमस्ति रथकारादिशब्दः, यत्र वा अव

यथाधा न समान्यस्य अधकणादिशब्दं तत्र कवलं रुद्धि । यत्र अवयवार्थं सभवत्यपि कश्चित् पयु-
-यत् न सवत् यथा पङ्कजादिशब्दं सवत् यागरुद्धिरिति निष्कप । प्रकृते चात्यजानौ प्राक्षणीशब्दस्य न
रुद्धिप्राप्तं ग्राह्यमस्ति अवयवार्थं सभवति । अतः न कवलरुद्धि । आशयेऽपि प्रयागवशनात् योग
रुद्धि । अतः कवलयोगिक एवाय प्राक्षणीशब्दं क्रियानिमित्तं । न च वृत्तश्रीगणेरपि 'प्राक्षणी-
गमाद्य' इत्यत्र पत्नीति शङ्का । स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्ध्याम आपा वै रक्षोप्री ' इति वाक्यशेषा-
पानानामपामधे विन्यस्तवचनोपस्थितं । तत्रतत्पुत्रं स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तप्राक्षणीशब्दापावान्तं सूचि-
तम् । पयाजनं सम्कारनिमित्तत्वं स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तस्यैव सम्कारवाचित्वारम्भोसगौत्रचरौ ' आश्रय
प्राक्षणम् ' इति विहितं आश्रयेऽपि प्राक्षणीरित्यधिकृत एव प्रयाज्य । ज्ञानिनिमित्तत्वं शाश्वत-
ज्ञानिप्रकाशनाय ' आश्रयसामाज्य ' इति प्रयाज्यम् । यौगिकत्वं तु ' प्राक्षणसामाज्य ' इति छिन्न-
उपनाशनं प्रयाग इति । यन्वत् सामनाधर्मीक्षिता ' रथकारस्तु साहित्या करणया यस्य सभव ' इति
स्मृत्या रथकारशब्दस्य रुद्धिमाचरयुस्तथकाराविकरण ' सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णीत्यपी-
त्यतः इति सूत्रभाष्यवार्तिकतन्त्ररक्षादिप्रबन्धविस्मरणवितुम्भिममवत्यास्ता तावत् । इति प्राक्षण्य-
शिकरणम् ॥

निगन्त्यनष्टका पचन्ति ' इत्यत्र किम् गायत्रं तुन्वाऽनुपजायस्वेति चि प्रवक्षिणमस्मि
मन्थति ' इत्यादिस्फारनिमित्ता निमन्त्यशब्दं, उत अमित्वज्ञानिनिमित्तं किं वा योगनिमित्तं इति
१० । तत्र यत्र शब्दं मन्थति निमन्त्यमानय आहतं पक्ष्यामहे ' इत्यस्मिन्कारेऽपि प्रयोगदर्शनादु-
पापकता हिताश्रयादिशब्दवत्स्फारनिमित्तत्वं निगमनं ज्ञानिनिमित्तत्वं मेवावधिष्ठामहे ।
॥ ११ ॥ तत्र निष्पन्नान्मन्थत ' अहहृष्टाण्येत ' इति कस्मिन् ण्यति निष्पन्नस्य निर्म-
न्थनशब्दस्यावयवार्थयागनं मन्थनकमेतादाश्चिन्वसमवात्प्राक्षणीशब्दवशौगिकत्वमेव स्यादिति वा-
च्यम् वैयस्यात् । प्राक्षणीशब्दस्य ह्यसु मन्थनसाधनत्वस्य सधदा सङ्गवाशौगिकत्वं युज्यते । ' अर-
ण्यस्थदण्डादिमाधारणाय अनन्यधामिद्वनियतवृषष्टिजानीयत्वस्यैव कारणतात्वस्वीकारात् । प्रकृते
तु मन्थनकमत्वं मन्थनजन्यनिष्पन्नवस्थालक्षणफलशालित्वम् । तत्र निष्पन्नावस्थाया न सभाठ्यते ।
निष्पन्नं चाप्रां निमन्त्यशब्दं प्रयुज्यत लाक । न च भूतपृष्ठगत्या प्रयागस्योपपत्तिरभवत् । व्यक्त्यैक्ये
हि भूतपृष्ठगति । अप्रस्तु प्रतिक्षणमधिकतुपकाष्टादिद्वयापतप्रयुक्तपरिमाणमवादिशत । तत्र यस्या
व्यक्तौ निमन्त्यशब्दं प्रयुज्यत न तस्या भूतपृष्ठगत्या मन्थनकमस्त्वस्ति, निष्पन्नवस्थापन्नव्यक्त-
निष्पन्नव्यक्तश्च भिन्नत्वात् । अतो यागाधाभावोऽपि प्रयागवशनात्प्राक्षणीशब्दवदुहिताश्रयादिश-
ब्दवत्त्व कथंतामिद्वज्ञानिनिमित्तं एव निमन्त्यशब्द इति प्राप्तं, सिद्धान्तयति—

तथा निर्मन्थ्ये ॥ ११ ॥

यथा प्राश्रणीयश्चोऽत्रयवार्धसमयागौगिक तथा निर्मन्थ्यश्चोऽपि 'स्यात् । प्रशिक्षण-
व्यक्तिभेदेऽपि मन्थनकमाप्रितमानस्यैकत्वेन व्यक्तीनामर्थैकत्वमापाण भूतपूर्वगत्या निष्पन्नाध्याया-
मायवयवाध्यागमन्येन यौगिकत्वं ब्रह्मकाभाषाम् । न च त्रिनिगमनाविरहः । यथाकथञ्चित्प्रयय
यागेतैषोपपत्तावत्यन्तान्ष्टुष्टिनिष्कल्पनाया अयुक्तत्वात् । एतेन प्रोक्ष्यधिकरणेन गतार्थता नि-
रस्ता उक्तरीत्या अधिकशङ्कानिराकरणाधत्वात् । प्रयोजनं संस्कारनिमित्तस्य संस्कारणा प्राप्तिः ,
जातिनिमित्तत्वं अप्रिमात्रस्य प्राप्तिः , यौगिकत्वे अक्षिरमन्थनजन्यस्यैषां प्राप्तिः इति भाष्यकृतम् ।
'उपसर्गेण ब्राह्मण्ये वलादन्यत्र नीयते' इति न्यायेन निरित्युपसर्गवशात्क्षिरमन्थकाभः । किञ्च
'इष्टका पचन्ति' इति पाकाद्वैशेषिकेण प्राप्तं लोहितोष्णीपाविवद्विशेषणपरो निर्मन्थ्यश्चो
मन्थनक्रियासमाप्त्यया विहङ्गज्ञाना प्रधानदशकालकर्तृकत्वनियमादक्षिरता मन्थनस्य गमयति ।
तस्मादक्षिरमन्थनक्रियानिमित्तो निर्मन्थ्यश्चोऽन्यास्ता तावत् । इति निर्मन्थ्याधिकरणम् ॥

सन्ति चासुसाम्यानि 'अक्षय्यं ह वै चासुसाम्याजिनं मुकृतं भवति' इति । तत्र
मन्थ्यष्टौ यागाः 'प्राप्तेयमष्टाकपालं निषपति, सोम्य चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वत
१२ वैश्वदेवाश्चरुम्, पौष्णं चरुम्, सारस्वतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, शाखापु-
नो नामक्यता- यिष्ठयमष्टकपालम्' इति । तस्मानिधाविद्वन्मास्नायते 'वैश्वदेवेन यजेत'
धिकरणम् । इति । तत्र वैश्वदेवशब्दो गुणविधि- कर्मनामकेय 'वेति मणयः । तत्र
वेधनातस्मिन् सृज्यते विधाययेत्येत' इति वार्तिककृता कात्यायनेन नियमितत्वेन वैश्वदेवशब्दस्य
यागनामन्वामभवात्पञ्चदशकपालाद्विद्वयाप्यं वैश्वदेवशब्देनाभिधीयन्ते । तत्र द्रव्याणामाग्रायि-
षाक्यैरेव प्राप्तत्वाभिर्मन्थ्यशब्द- मन्थनवदुपसर्गजनीभूतापि विधेः तया त्वता विधीयते । न
चाग्न्यादिवृत्तावच्छेदेषु तेषु यागेषु त्वतान्तरविधानं यिरुद्धमिति वाक्यम् । अत एव विग्राहादि-
कल्पापपन्नः । अतः वैश्वदेवशब्दो गुणविधिरिति पूर्वपक्षमुद्धृत्य निराकरति—

वैश्वदेवे विकल्प इति चेन्न प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च
न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १२ ॥

वैश्वदेवशब्द- विश्वदेवत्वक्षणव्यसागुणो विधीयते । तत्राग्न्यादिभिर्मन्थ्यस्य गुणस्य विकल्प-
स्यास्ति चेत्, तत्र । कुतः । प्रकरणम् प्रत्यक्षविधानाच्च । वैश्वदेववाक्ये हि यजिना यागमासान्य

इति, तथापि भाष्यादियल्लान्धाविववाक्यशेषाद्यान्तर उच्येय । न च सूक्तद्विषेरेषा नवमात-
 ङितस्य कात्यायनेन धार्मिककृता नियमितन्धावैश्वदेवशब्दस्य कथं यागनामस्यमिति वाक्यम् ,
 तथाविधधार्मिकस्य पातञ्जलमाध्यायादिरूपत्वनापक्ष्यस्यात् । ननु नामन्वे वैश्वदेवशब्दस्य विधेयधा-
 त्वर्थपरिच्छेदकत्वेन विध्युपयोगो वक्ष्यते । वैश्वदेववाक्ये च वातधा न विधेय । तथा सति
 तस्य प्रकृतयामस्य कमान्तरस्यापक्षावष्टौ हवींषीति विरुध्यते तद्विधिया महाप्रयार्थानां नवत्वापा-
 तात् । यदि त्विह प्रकृता एष यागा यजिनानृगन्त तर्हि विध्यपरिच्छेदकस्य नाम्न आनर्थक्यम्
 विधेयस्य परिच्छेदस्याल्लाभात् । तन्नागत्या विधमष्टाष्टविधस्यमङ्गीकृत्य प्रकृतकर्मगुणविधायकत्व-
 मव वैश्वदेववाक्यस्याभ्युपेयम् , 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरिणतं घटावलम्' इति न्यायादिति
 चेत्, मैवम् । वैश्वदेववाक्यं हि सकृदुच्चारितेन यजिना तन्प्राभिधानशक्तिमहिम्ना आप्रेयाग्नियागा
 समुत्तिता कवलमनृगन्ते वैश्वदेवसज्ञा बाधयितुम् । तथा च वैश्वदेवसज्ञक आप्रेयाग्नियागसमुदाय
 इत्यर्थं पश्यस्यति । तथा च 'वसन्ते वैश्वदेव यजत' 'पशुकामा वैश्वदेवं यजेत' इत्यादौ
 समुदायस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा उत्पत्तिवाक्यसिद्धिवैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानादामिश्रायागस्यैव तस्य ग्रहण
 स्यात् । न चान्त्याग्नियागसमुदायस्य कथं वैश्वदेवशब्दा नामधेय स्यात् , आमिश्रायागमात्रस्य
 विश्वदेवत्वत्वत्वातिरिक्तं वाक्यम् । छत्रिन्यायन वैश्वदेववैश्वदेवस्य लक्षणाया तदुपपन्न । नन्वेव
 लक्षणाभयणमव बोध इति चेत्तर्हि वैश्वदेवशब्दाऽयं न नवमातङ्गितान्तं येन लक्षणां छाङ्गयते,
 'यद्विश्व देवा समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इति वाक्यशेषोपपत्तिरित्या विधेयवर्तक-
 त्वरूपमनर्थविशेषे 'तस्मै' इत्यणि व्युत्पत्त्या यागवशतः श्रुत्यैव यागसमुदायनामत्वाभ्युपगमात् ।
 न च वाक्यशेषोपपत्तिरयागतैव नामस्यसिद्धिवैश्वदेववाक्यानर्थक्यं छाङ्गयम् । वाक्यशेषतो हि सज्ञा-
 मात्रमवगम्यते, न तु सजिस्वरूपम् । तत्र प्रकरणान्तिना आप्रयार्थानामुपस्थितौ प्रत्यक्षमेव तेषां सज्ञा
 स्यात्, न तु समुदायस्य । सति त्वमित्यैश्वदेववाक्यं यजिना सकृदुच्चारितेन तन्प्राभिधानशक्त्या
 आप्रयार्थियागसमुदायस्यैवापस्थितिमुत्वेन भवति वैश्वदेवपत्र समुदायनामधेयम् । एतेन 'गुणश्चापू-
 वसयाग' इति सूत्रेण भुनक्तिह्यस्मिन् सूत्रेण च गतार्थता निरगता उक्तानर्थक्यद्वङ्गापरिहाराभ्यन्त्यावि-
 त्याम्ना तावत् । इति वैश्वदेवाविकरणम् ॥

इहमात्रायत वैश्वानर इति शकपालो निवेपेन्पुत्रं जामे, यदृशकपालो भवति गायत्रियै-
 वेन यद्वचसं पुनरिति, यद्वचकपालोऽस्मिन्नेवास्मिन्नेजो कथामिति, यदृशकपालो विराजैवास्मिन्नेजो
 १२ वैश्वानरशब्दा यमिति यदेकादशकपालोऽस्मिन्नेवास्मिन्नेजो कथामिति, यद्वचकपालो जग-
 यथावता त्वैवास्मिन्पशुनधाति यस्मिन्नाम एतामिष्टि निवेपति पूत एव तेजस्यमाव
 विकरणम् । इन्नित्रयार्थी पशुमान्भवति इति । तत्र सशय किमष्टाकपालाविशब्दा

प्रकृतस्य वैश्वानरयागस्य नामधेयानि, इत गुणविधय अथवा फलपु गुणविधय आहाम्बि-
ययाग इति । तत्राग्निहोत्रवैश्वानराग्निहोत्रवत्प्रत्यन्यायेन द्वाद्शत्वान्तर्भूताष्टाष्टाभिन्त्य नामधेय
त्वमाशङ्क्य निराकुर्यन्गुणविधिपक्षमुत्थापयामि—

पूर्ववन्तोऽविधानार्थान्त्वत्सामर्थ्यं समाध्याये ॥ १५ ॥

अन्याग्निगुणास्तावन् पूर्ववन्त प्रापकशास्त्रवन्त । मन्त्रवर्णाग्निमि प्राप्ता इति यावत् ।
अतस्त्वयाम अविधानाया अग्निहोत्राग्निहोत्रा किमु मन्त्रग्रन्थन्यायेन नामधेयानीति युक्तम् । इह
तु समाध्याये अष्टाकपालाग्निहोत्रमसृष्ट तत्सामर्थ्यं गुणविधानसामर्थ्यं स्यात् न तु नामधेयत्वम्,
अष्टाकपालाग्निहोत्राणां यजिमासामाधिकरण्यभाषातत्पल्याभाषाश्च ॥ तथाहि— द्वाद्शमु
कपालेषु सस्कृत पुरोडाशा द्वाद्शकपाल । 'सस्कृत मन्त्रा' इत्यण्पत्ययस्तद्धित ।
तस्य 'द्विगालुगतपत्य' इति लुक् । स च समयपरिभाषया सामर्थ्ये सत्येष भवति ।
अनापञ्चत्यलक्षणमकाशीभावलक्षण च सामर्थ्यम् । ततश्च योऽय द्वाद्शकपालसु सस्कृत पुरोडाशा
नामाष्टकपालशब्देन न्यपदेशमर्हति, तस्याष्टसु चतुषु च कपालेषु सस्कृतत्वेन मन्त्राष्टानां चतु-
सापञ्चत्येतासामन्यास्तद्धितानुत्पत्ति । किञ्च न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वं संख्याशब्दस्य स्वभाव-
सिद्धमय । ततश्च 'द्वाद्शकपाल निवपेत्' इत्यत्र द्वाद्शत्वसंख्या न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वेन
विधेया । तथा च कथमष्टत्वादीनां प्राप्ति । अप्राप्त्याण्य सत्पक्ष्याभावात्कथमष्टाकपालाग्निहोत्राणां
नामधेयत्वम् । तस्माज्जुगुप्ति इय एत द्विगधादिकल्पयन्ते । न च द्वाद्शत्वस्यापत्तिशिष्टत्वात्तत्त्वा
दीनां चापञ्चतिशृत्वा द्विषमशिष्टविकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् । अष्टाकपाला-
ग्निहोत्रा हि द्वितीयान्ततया विपरिणम्यन्ते । 'वैश्वानर निवपेत्' इति तेषु सप्तम्यतः 'वैश्वानर-
ष्टाकपाल त्र्यष्टकपाल सप्तदशकपाल द्वाद्शकपाल निवपेत्' इति । 'गायन्त्रियैवेत्तम्'
इत्यादि सर्वोऽप्यर्थवाद । ततश्च 'वैश्वानर निवपेत्' इत्यादि 'पशुसान्भवेति' इत्यन्तमक वाक्य
संपन्नम् । ततश्च सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् विषमशिष्टविकल्पवाप । अथवा सर्वेऽप्युत्पत्तिशिष्टा ।
'वैश्वानर निवपेत्' इति प्रथम त्वतासावशिष्टशिष्टयागविधानम् । उपरं च तस्मिन्त्याग एकवचना-
कत्वनाग्नयविभ्यन्तप्राहिणि चाष्टकप्राप्तकपालानुवाकनाष्टत्वाविधय । एव च द्वितीयान्ततया
विपरिणामो नाभयणीय । भवतीत्यस्याप्यन्वय संपन्नम् । न चैव सति 'वैश्वानर द्वाद्शकपालम्'
इति वाक्य द्वाद्शकपालस्यापि भ्रयमाणत्यान्कथ त्वताविष्टशिष्टयागमात्रविधानमिति वाच्यम् । तत्र
द्वाद्शकपालशब्दस्याष्टाकपालानुपलक्षणार्थत्वात्तद्विधानमर्थवान् । तत सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात्
विषमशिष्टविकल्पा नाप । तस्मात्कर्मणि गुणविधय गवैत ।

तमिमं कसणि गुणविधिपक्षं दृश्यन्मथवातन्वसिद्धान्तसम्यक्स्थित—

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्युर्नर्थका
न हि तं प्रत्यर्थवन्तास्मि ॥ १६ ॥

तु शब्दः 'पषपक्षक्याश्रुतौ । प्रयुज्यते इति प्रयोगः । कर्मणि पश् । प्रयोगे अष्टाकपाला-
दिसमाज्ञाय अष्टत्वाङ्गिगुणस्य विधानार्थं सति, तद्गुणाः सन्मिस्तुत्यस्यैवांतरयागं चाष्टकपालकपाल-
द्वारका गुणा अष्टत्वाङ्ग्य अनर्थका निष्पयोजनका स्युः । कुत । हि यस्मात्कारणान् तम् कृत्य
निशिष्टद्विदशत्वगुणावरुहं यागं प्रति एषाम् अधवन्ता प्रयोजनवन्ता नास्मि विषमशिष्टविकल्पाम-
भवान् । न ह्येत सर्वेऽप्युत्पत्तिशिष्टा इति शक्यते वक्तुम् । पक्षसान्त्वानां द्विर्वायान्ततया विपरि-
णामापातान् भवर्त्तव्यस्यान्वयापातान् । नाप्युत्पत्तिशिष्टा, तथा सन्त्युत्पत्तिवाक्यं द्वादश-
कपालांमेत्यस्माद्विषयिभिरनार्थव्यापन्नं । न चाष्टाकपालाद्विषयान्यथानुपपन्न्या सस्याद्विषयिभिरनार्थव्य-
त्ययिषु युक्तम्, अष्टाकपालाद्विषयानां विहितद्वादशकपालयागमुतिपरत्वनाप्युपपन्नं इति भावः ॥

तन्वष्टत्वादीनामविहितत्वात्कथं तन्मुतिरित्याशङ्क्य निराकराति —

'तच्छेषो नोपपद्यते इति चेदविभागाद्विधानार्थं
स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ १७ ॥

तेषामष्टत्वादीनामविहितानां स्वावको वाक्येण न उपपद्यते विहितस्तुतिपरत्वात्कथं-
वादानाम् इति चेत् मैषम्, यत विधानार्थं । कसणि ल्युट् । विषयविषयभूते द्वादशकपाल यागे
विषयस्तुत्या प्रयोजनं अष्टाकपालाद्विषया उपपद्येरन् । कुत । अधिभागात् । द्वादशसु अष्ट
स्वावयव सन्त्यविभक्ता । अतस्तस्मिन्त्या द्वादशकपालस्तुता भवति 'ईदृशाऽयं महाभागा द्वादश-
कपाल पुराडाशः, यस्मिन्क्रियमाणे ब्रह्मवर्षसहस्रकृत्पूतत्वाविफलमाधनभूता अष्टाकपालाद्व्याऽपि
भवन्ति, अतः प्रशस्तोऽयम्' इति । श्रूयते इत्ययवस्तुत्या अवयविस्तुतिः 'सुन्दर वज्रतम्'
इत्यादौ । तस्माद्व्यवज्ञा एतः ।

तनु तथापि 'गायत्रियैवैतं ब्रह्मवर्षमनं पुनरिति' इत्याद्यथादादौदुस्स्वराधिकरणन्याय-
नाष्टाकपालाद्विषयानां विधित्वकल्पनं उक्तरीत्या कर्मणि गुणविध्यसम्भवोऽपि 'पूत एव तजस्वयं

१ पक्षशास्त्रो—स्व, ग, घ २ तच्छेषो नोपपद्यते—अधिभागात्तिपाति न यूपपद्यमान्यप

साह इन्द्रियावीं पशुमान्भवति' इत्युपसंहारे सहस्य कीर्त्यमानानां 'गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्षसन् पुनाति' विराजैवास्मिन्मन्त्राद्युधामि' इत्यादिभिर्मध्यऽपि प्रत्यक्षमुपात्तानां कामपराभावेऽपि रात्रिस्त्रयस्यागतं क्रमणाष्टाकपालादिफलवत्त्वमनया फलेभ्यो गुणविधयाऽमी स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति —

**'कारण स्यादिति चेद्वानर्थक्यादकारण कर्तुर्हि
कारणानि गुणार्थं हि विधीयन्ते ॥ १८ ॥**

उत्पत्तिवाक्यान्पञ्चैवान्तर्गतामप्रयाग कपालान्यामित्य अष्टत्वाष्टानुष्ठानं पूतत्वात्स्वरूप कारण फल स्यात् । पूतत्वात्त्रिकलभ्याऽष्टत्वात्त्रिगुणा विधीयन्तामिति यावत् । एव च गोबोहनेन पदसम्यक् काम्यैरष्टत्वात्त्रिभिरुत्पत्तिमित्थस्यापि द्वावष्टत्वस्य बाधा युज्यत इति चम्, पूतत्वात्त्रिकम-
प्यवर्तिता अकारण प्रतिमितं फल न भवति । फलाय गुणविधानं न सम्भवतीति यावत् । कुत । आन्तरिक्यान् एकव्यक्तत्वाभावपसङ्गात् । उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शै वैश्वानर द्वावष्टकपाल निर्धे-
पत्तु इत्यारभ्य 'पशुमान्भवति' इत्यन्तमक वाक्यमवगतम् । 'पुत्र जात' इत्युपक्रान्ता हीष्टि-
यस्मिन्वात् एतामिष्टि निर्धेपति पूत एव तज्जस्यन्नाह इन्द्रियावीं पशुमान्भवति' इत्युपसंहारम् ।
तान्यत्र पूतत्वातीति फलानि ब्रह्मवर्षसन् पुनाति त्रिष्टुतैवास्मिन्मन्त्राद्युधामि, विराजैवास्मिन्मन्त्राद्यु-
धामि त्रिष्टुतैवास्मिन्मन्त्राद्युधामि' इति ब्रह्मवर्षसाविहेतुपपादनाय
मऽपि परामुच्यन्ते । तत्रैष्टिकसुरेश कारणानि पुष्पगतपूतत्वात्त्रिकलानि उपक्रमोपसंहारमध्यप-
रामर्शैरवगततीति भवति सवमक वाक्यम् । तत्र पूतत्वात्त्रिकलभ्य अष्टत्वाष्टिगुणेषु विधीयमानेषु
पशुना वाक्यमदपसङ्गात्वाक्यत्वं भव्यत । तस्मात् फलपु गुणविधि । एतत् इष्टिकत्वत्वेन भूतपु-
पुन वात्रिष्ट इष्टिककपालाधिसाष्टत्वात्त्रिधिरित्यन्तानुपपन्न इत्यपि सूचितम् । उक्तमर्थमुपसंहारति—
गुणा गतामि । हि यस्मान् अष्टाकपालादिशङ्का न नामधेयानि, नापि कर्मणि गुणविधय
नापि फलपु गुणविधय, अतः गुणाद्य गुणतः स्तुत्या अथ प्रयाजनं यस्य स वैश्वानर एव याग
यष्टाकपाला भवति इत्याद्यथवात्प्रगणितानां विधीयत इति यावत् ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

तत्रैष्टिककपालादिशङ्कानां गुणविधित्वेनिराकरणनार्थवाक्यत्वमवयवस्तुत्या व्यवस्थापितम् ।
इत्यान्तमवयवस्तुत्याभावेऽपि प्रकारान्तरण कश्चित्पदव्यवस्थानाय सूक्तमिष्ट प्रयुक्तम्—

**तत्तिष्ठिजानिसारूप्यप्रशम्भाभूमलिङ्गसमवाया
इति गुणाश्रया ॥ १९ ॥**

१. अन्यत्र यथा इति विधानं पश्यत— गुणार्थं विधीयते इति च पाठान्तरम् २. अन्यत्र
३. तत्रैष्टिक

तत्र गुणाश्रयशब्दस्य तन्मिच्छाविशेषेषु पत्यक्त सधन्य सति पशुत्वादिनि सपमानि
क्रमेण व्याख्यास्यामः — यजमान प्रस्तर ' इत्यत्र गुणविधिर्यथा यति सधय । नामधेय-

१३ यजमानशब्दस्य त्वकारादेस्तु नामधेयपादसगत्यथ धार्मिककारैरपेक्षितापि भिक्षाधत्वन प्रसि-
प्रस्तरादित्युपपद्यते । तस्यैवकुन्मपत्वावुपपत्तिः । नामधेयपादसगतिस्तु नामधेयत्वप्र-
यापकत्वम् । त्विपक्षतया पत्यक्तगुणविध्यधर्माविधाररूपतया कथं विदुः । तत्राष्टाक-

पालाविशद्वैरवयवद्वारा द्वाविंशकपालमुत्तिथुञ्जयत । तच्च प्रस्तरावयववचनं यजमानशब्द प्रस्तर-
शब्दा वा यजमानावयववचनम् । तथा च यजमानशब्दस्य प्रथमभूतस्यासजातविगतिवत्त्वं लक्ष-
णमिदं गुणवत्त्वाभावेन जपन्त्यभक्तस्यैव प्रस्तरशब्दस्य तत्कायकारित्वं लक्षणां स्वीकृत्य 'प्रस्तरं सुख-
आसादयति' इत्यादिप्रस्तरकार्यं सुरागणादिकं यजमानं कुर्यादिति गुणविधानसम्बन्धः । एव-
मभवति गुणविधौ निरर्थकप्रायसधर्मात्त्व नाम्युपगतं युक्तमिति पाप, मित्रान्तर्वापि — तन्मि-
च्छिर्गुणाश्रयः । यजमानस्यैव प्रस्तरकायकारित्वे प्रस्तरावयवगतधर्मकम् । किञ्च प्रस्तरमाहवनीय-
प्रहरति ' इत्याहवनीय प्रस्तरप्रहरणमाज्ञातम् । एव च कमाहवनीयार्थानिर्दिष्टासु पशमान-
ष्टिष्वयं यजमानस्याहवनीय प्रहरणं सति तदुत्तरमाधिसवकर्मविशेषः स्यात् । अतः सगत्या यजमा-
नशब्दस्य प्रस्तरस्मावकतया अथवा त्वमाश्रयितुं युक्तम् । ननु यजमानशब्दस्य यागकतेश्चकथं
कथं प्रस्तरं वृत्तिरित्यत आह—गुणाधेय इति । गुण जात्यर्थे निमित्तं कायकारित्वगुण-
योगेन यजमानशब्दस्य प्रस्तरं प्रवृत्तिरिति यावत् । साङ्गप्रधानस्य यजमानकायत्वेन प्रस्तर-
कार्यस्यापि यजमानकायतया प्रस्ते यजमानकायकारित्वस्य सत्त्वात् । तथा च 'सिद्धा माण-
वक' इत्यत्र सिद्धशब्दस्यैव माणवक यजमानशब्दस्य गौण्या प्रस्तरं वृत्तिरिति फलितम् । ननु
तथापि मुख्यार्थयजमानसन्निधिकायकारित्वगुणसम्बन्धेन लक्षितलक्षणयैव प्रस्तरस्योपस्थितिरुपपद्यते ।
अतः गौण्यात्मकं प्रत्यन्तरं किमियङ्गीकर्तव्यमिति चेत्सत्यम् । 'यजमान प्रस्तर' इति सामाना-
धिकरण्यनिर्वाह्या यजमानशब्दस्य प्रस्तरं वृत्तिरित्यत वक्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं हि एकविशेष-
कथावचनकत्वम् । न ह्यतः प्रस्तेऽपि यजमानशब्दस्य व्यापाराभावे घटते । सा च वृत्तिर्न लक्षि-
तलक्षणा । लक्षणाया हि मुख्यार्थसन्निधित्वरूपेण लभ्याधेय प्रतीतिः । इह तु मुख्यार्थयजमान-
गतकायकरत्वगुणयोगित्वमात्रेण प्रस्तरस्य प्रतीतिः । एव च मुख्यार्थेन परपरासम्बन्धे विश्रुतमपि
तदुपानादरण गुणयोगित्वमात्रेण प्रतीतिरित्यर्थः गौण्या वृत्तिरित्युपगन्तव्या । तथा च यजमानश-
क्तुकार्यनिर्धेयत्वात्प्राप्तं प्रस्तर इति स्मृतिरुन्मीलनीया । एतत् गुणमुख्याधिकरणेन गतार्थं व-
निरस्तम् । गौणवृत्तिसम्बन्धमात्रस्य तत्र प्रतिपादितत्वेऽपि उक्तरीत्या लक्षणाऽन्यावृत्तगौणवृत्तिसम्बन्ध-
व्युत्पन्ननाधेयत्वात् । अथवा त्वमाश्रयणं गुणवत्तु 'रूपात्प्राप्य' इत्यादिगुणसूत्रेषु एतत्तत्त्व-
मिदमेव गौण्या वृत्तिरिति 'आपायै शान्ता' स्वेत मत ' इत्यादिना स्तावयत्वं प्रतिपादितमिति

१ पौनरुह्यम् । अथाभिधायमरणं वृत्तिगोणत्वसंभ्यारापिसाधत्वं त्वमि विचारस्तु दुपटीकावार्तिका-
न्यायसूत्रम् । इति तर्कसंनिधायकम् ॥

अप्रिवै ब्राह्मण इत्यत्रापि पृथक्पृथक् ब्राह्मणकार्ये अप्रिविधीयत इति पूर्वं पक्षः । तथा
मते ब्राह्मणानन्विजा वर्णानि इति कृत्स्नस्वरणानि विधेयान्मन्त्राचारणानुपपत्तेरप्राप्तिवत्तासा-
ध्यात्वात् । तन्निश्चितकत्वगुणयोगादपिशब्देन ब्राह्मणं स्मृतं इति पृथक्पृथक् सिद्धान्तः ।
तन्मन्त्राचारणधर्मात् तन्नामिदं ब्राह्मणं वृत्तौ गुणान्तरमपि निमित्तमाह— जाति-
निरासम् । गुणाश्रयः । जातिजनितम् । पञ्चापसिद्धकामयत प्रजाययेति, स मुख्यत-
स्तद्वत् निर्गम्यते । तस्मिन्निश्चितकत्वसंभ्यारापिसाधत्वं गायत्री स्मृता रथवरः । साम ब्राह्मणा मनुष्याणामज-
यताम् इति वाक्यशेषाद्यगतमुखानन्वयगुणस्य गौण्या वृत्त्या आश्रय निमित्तमित्यर्थः । इति
न्यायव्याख्यानम् ॥

यजमाना यूप इत्यत्रापि यूपकार्ये पशुनियोजनाद्यौ यजमानस्य विधिरिति तथैव
११ पक्षः । तथा सति यूपविधेयगत्या यजमानस्य कृत्स्नस्वरणानुपपत्तेरप्राप्तिवत्तासा-
ध्यात्वात् । इति तथैव सिद्धान्तः । तत्र यजमानशब्दस्य यूपे वृत्तौ गुणान्तरमपि निमित्त-
माह— समानं रूपं सारूप्यं गुणाश्रयः । समानं रूपं सारूप्यम् । तत्र सारूप्यम् ।
यजमानः । अनुवर्णादिवात्स्याये व्युत्पत्त्ययः । साधारणधर्मः । उच्यते यजमानशब्दस्य
यूपगौण्या वृत्त्या निमित्तमित्यर्थः । यद्यपि तस्मिन्मुद्राहरणसंघट्टे 'यजमानः प्रस्मर' इत्याद्यौ
साधारण्यमप्यप्युक्तनिमित्तं तथापि तत्र सारूप्यसम्बन्धम् । इह तु चाक्षुषमुत्पत्तिमिति प्रथ-
मः पक्षः । इति सारूप्याव्याख्यानम् ॥

पशुशीवाण्युपपत्तिरिति युपक्रमस्य पुरस्तात्पतीर्त्तानमश्रयापत्तिरिति पश्चात्पतीर्त्तानमप-
स्यपशवो वा अयं गायत्र्यस्य पशवः इति सूत्रम् । तथापि गायत्र्यस्यतिरिक्ता अजातय पशवः
१२ यजमाना अपशवः पशुकायकरो न भवन्तीति पशुकार्यं अजातिपशुधर्मः क्रियते इति
१३ यजमानः प्राप्तः तथा सति लौकिक द्वाहनायां प्रविष्टः कर्तुमशक्यत्वाद्देविकाल-
१४ यजमानः स्मृतान्तिकाये विहितत्वात् पशुधर्मानुपपत्तौ गौण्या वृत्त्या अपशवः इत्यस्मा-
त्प्राप्तपशवतया अथवात्त्वमिति सिद्धान्तः । तत्र गुणयोगादपिशब्देन— प्रशमा गुणाश्रयः । प्राश-
म्य गौण्या वृत्त्या निमित्तमित्यर्थः । तथाहि— अजातिपशुषु अपशुशब्दस्य पशुधर्मस्य न्यानु-
पपत्तौ पशुशब्दस्य प्राशस्य उक्तम् । तत्र प्राशस्यसमाख्याश्रयसमयः गम्यते । तत्र न्याय-
स्य अपशवस्य च मुख्यस्य अपशुशब्दाधर्मस्य पशुशब्दातिपशुता च साधारणमिति न्यायानुप-

शुश्रूषाऽर्जादिपशुषु वर्तते । सत्रार्जादिषु प्राशस्याभावकथनत गवाश्च प्रशमानिप्रयो गम्यत उचि-
महासनिन्द्या अनुकितहामपशमावत । तस्मादजादय पशवाऽप्रशस्ता गवाश्च नु प्रशस्तमिति
तस्मात्प्राधान्यं न्यत । न च प्राशस्याभावस्यैवात्र पशुनिनिमित्तत्वं प्रशमा गुणाश्च इति सूत्र-
धिराव इति वाक्यम् । प्रशमाभावस्य निमित्तत्वं प्रतियोगिभूतप्रशमाया अपि निमित्तत्वेन तद-
धिरावाम । तस्मादपशव इत्यववाव । इति पशमाधिकरणम् ॥

सृष्टीरुपपत्तिरिति' इत्यत्र गुणविपरिवर्तनात् वति मशय । तत्र सृष्टिप्रतिपादक सृजि-
धानु सृष्टिपञ्चन विवक्षित । स यपु विवर्तते त सृष्टिमन्ता मन्त्रा । स यासामुपधानार्थात्ता
'७ ममाधिकरणम् । इष्टका सृष्टय । 'तद्वातासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु त्रुक्च मता' इति
दृश्यते सृष्टिपञ्चन सृष्टिमन्त्राणां पञ्चन सपुपा त्रुक् । यन्पञ्चनस्य च्छान्दसा लाप । सृजि-
दशावकरणम् । मन्त्रमन्त्रोपायेष्टका इत्यथ । तत्रष्टकानां तदुपधानस्य चान्यत पारमं वि-
धि । 'अग्निं चिन्वीत' इति हि चयनविधि । चयन सघातीकरणम् । तत अग्न्याख्ये स्थण्डिल
विशेषमुत्पादयेत्यर्थ । 'इष्टकाभिर्गग्निं चिनुत' इति चयने इष्टकानां करणत्वेन विधि । मत्र
स्वरूपमतीनामिष्टकानां व्यापारविशेष द्वार विना करणत्वात्सम्भवादुपधानमधीक्षाक्षिप्यते । यद्वता
इष्टका उपपत्तिरिति इत्यादौ द्वितीया तु 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिना 'नासाधित करणम्'
इति न्यायेनार्थाभिप्रायस्याभिप्राया । इष्टकाभिरुपधानद्वारा चयन निष्पादयन्त्यथ । तथा च
सृजिमन्ता मन्त्रा 'एकयास्मुषत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरविपतिरासीत' इत्यादय सप्रदश
मन्त्रा एव विशवणीभूता अपि लङ्घिताणीषादिविधीयन्त इति पृथ पक्ष । सिद्धान्तस्तु,
मन्त्रा अपि नात्र विधेया । तथाहि— चयनपकरणार्थीतानाम् 'एकयास्मुषत' इत्यादि-
मन्त्राणां सामान्यतम्यनाथत्वेऽयमपि पाकदेशत समानयनापधानसमीपस्थापनादि कार्यं तथैव-
हितचयनसाधनत्वादुपस्थ सन्निहितसाधनसुपधानमव पकादयन्त्यत परिगृहीतयताम् सर्वास्मि-
ष्टकासु तथा त्वत्तमन्तसा अधाति' इति विधिना 'तथा त्वत्तयाङ्गिरस्व द्युवासीत्' इत्यनेन एकया
क्यभावमुपगमितानामुपधानप्रकाशनसामर्थ्यमनुयता सवोपधानाद्यस्य सृष्टिधाक्येन पुनर्विधाने
परिमल्यापक्या तद्विपरिवर्तन इत्युपपत्तिरिति इत्यादिवाचनिकविनियोगरहितानां 'प्रकरणाज्ञाना-
नाम् प्रथित्युक्तपुरमन्त्रे विष्टा इत्यर्थात्तमानर्थक्य स्यात् । इष्टकानां तदुपधानस्य च विधानं तु
प्रागव निराकृतम् । अत सृष्टीरुपपत्तिरिति इति कृत्वा वाक्यमनुवाच । स च 'यथासृष्ट-
मवावकन्ध' इत्यथवावाक्यलभ्यनार्थत्वात्त्वार्थवाच । तत्र हि यत् सृष्टिमन्त्रैरुपपत्तिरिति अत
'एकयास्मुषत' इत्यनुवाके येन क्रमण तद्वत्प्रतिष्ठितसृष्टिरनुकान्ता तनैव क्रमण तानि

१८ लिङ्गसमवायस्य ल्यर्थः । तत्रष्टकानां तदुपपन्नस्य चान्यत्र प्राप्तत्वात् अयं पुराभूत् 'इत्याद्य-
प्राणश्चावशयानां प्राणभूत पञ्चाशन्मन्त्रा विधीयन्ते' इति पूर्ववद्व पथः पक्षः । लिङ्गप्रक-
ल्पपदार्थाधिकरणम् । रणाभ्यामथ प्राप्तत्वात्तन्मन्त्रा अपि न विधेयाः । अतः प्राणवन्मन्त्रेष्टका-
पदान्तं 'रतस्यश्च प्राणान्ब्रूयति' इत्यवधारयत्तस्यनाथः 'प्राणभूत उपपन्नमिति' इत्यनुवादाऽप्यत्र
ण्यति पूर्ववद्वयं सिद्धान्तः । तत्र 'तस्य प्राणो मौक्तयन्तः' 'वसन्तः प्राणायन्तः' 'प्रजापतिगृहीतमया
त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः' इति द्वितीयतृतीयदशममन्त्रेषु प्राणशब्दाऽस्तीति तदुपधेयमित्यत्र
इष्टकाः प्राणभूतः, इतराः सप्तसप्तविंशतिष्टकाः अप्राणभूतः । तत्र प्राणशब्दवशात् मन्त्राणामन्वयत्वात्
भूमा प्राणभूतश्चन्द्रस्य प्राणभूतप्राणभूतस्य गौणं धृतिर्युज्यते इत्यत्रा निमित्तान्तरमाह—
लिङ्गसमवाया गुणाश्रयः । लिङ्गं प्राणप्रतिपादनसामर्थ्यम् । तस्य समवायः सञ्चयमात्रं गौण्या
शक्त्या निमित्तमित्यर्थः । तत्र प्राणभूतमन्त्रसमुदाये प्राणप्रतिपादनसामर्थ्यं लिङ्गमस्ति । प्राणभूत
प्राणभूतसमुदायेऽपि वैकल्यं पुरिषतः अतः पुरिषतम इति वक्तव्यम् । तद्विशेषसमुदायेऽपि प्राणभू-
तप्राणभूतस्य च मन्त्रेषु सहारा तदुपधेयेष्टकासु च तत्समन्तर इति लिङ्गसमवायमात्रेण सञ्चय
प्राणभूतश्चन्द्रपदवृत्तिः । इति लिङ्गसमवायाधिकरणम् ॥

तद्वचः 'तन्मिस्त्रिजगत्सामान्यप्रशस्त्याभूतलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया' इति सूत्रं स्या-
क्यातम् । इतिशब्दस्तु प्रकारवचनः । तत्र 'रूपान्वायाम्' इत्यर्थवाङ्मूलसूत्रनिर्दिष्टम् स्मृतं मनः
इत्यादौ प्रत्यक्षरूपपरिकल्पितं संगृहीतं भवति ॥ इति तन्मिस्त्रिपटिका ॥

अर्थवादानां स्थापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं कश्चित्प्रकारान्तरं सन्नामाण्यं प्रति-
पादयितुं नाम उपापवादस्त्वेन प्रसक्तार्थवाचप्रसङ्गादिवमारभ्यते । 'अन्ता शकरो उपपन्नमिति, तज्जो वै
१९ वाक्यशेषेण धृतम्' इत्यत्र किं धृतमैव स्यादिति मन्यतमना 'जनं धृतमैव' इति सहायः ।
सादृश्यात् तत्र विधिः प्रधानम्, प्रणालोकशब्दभावनारूपत्वात् । अर्थवार्तास्त्वैकिक-
रूपणाधिकरणम् । व्यतिरूपस्तु निमित्तपक्षस्याप्यत्र लिङ्गमित्यर्थवार्ताधिकरणं स्थितम् । न चाङ्गन पधा-
नस्य बाधः संभवति । अतः कथमर्थवाङ्मूलसमपुनराधनं विध्यवशात् अतः सामान्यस्य विशेषसकान्त-
रूपा बाधः । न च उपपन्नाधिकरणोऽर्थवादानुराधनं श्रुताविशेषस्य स्वपरत्वे बध्यत नृमीयत्वा
नृमीयं सपहापि किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र विधेरुपसंहारगतस्यान्यधानयनं ज्यत्रापक्षस्य
स्यासंज्ञाविरोधाच्च स्वतः प्रवृत्तस्य विधेरन्यधानयनं चायुक्तत्वात् । न चैवमपि 'अधिकश्च गुण
साधारणः विरोधात्काम्यमात्रिष्वस्य' इति द्वाविधिकाधिकरणं गुणानुराधनं प्रधाननयनस्य
कश्चित्प्रवृत्ताप्यिष्यमाणतया प्रधानस्यापि विधेरङ्गभूतस्तुत्यनुराधित्वमिति वाच्यम्, वैषम्यात् ।
यत्र हि गुणानुराधित्वेऽपि प्रधानस्य न बाधः तत्रैव काम्यमात्रिन्यायः । इह तु गुणानुराधित्वं

नन्वाद्यप्येव यार स्यादिति कथमत्र तद्व्याय । न च विधावश्चनसाधनद्रव्यसामान्यमाक्षपाट-
यन इति प्रतीयम् तच्च न समर्थति विधेः प्रगचनार्थमथवाैकवाक्यत्वावश्यमायन पराचना
रमपाटवापराशतवाचनद्रव्योपशयत्वात् तदाक्षपाद्यागाविमि वाक्यम् । 'विधेरव तु शक्ती कल्प-
यत्पाम इति न्यायन विरिति एव पराचनसमर्थन विधेरवश्यमथवाचनपेक्षत्वेन विधित सामा-
साधनपपन । यद्यङ्ग पधानतावश्य नापश्यत तादृशज्ञानुसारेण प्रधानस्य न सफाच ।
रा एव तास्य तथा उन्त्याय साम सात इत्यादिमश्रवणयल्लैन्तपदानमात्रविधयतया सोमस्य न
गता । 'कर्मन्तान्द्रव्यतानमाशरण्यमत्र । अतैन्तप्रधानपु मन्त्र विनापुपायान्तरताऽनुष्ठयस्मृति-
मभवात् न उभयान्द्रव्यतानतयमनानपभितत्वात् । अन्यथा तस्यायैन्तप्रधानविधयतया सकोच
सात । 'येमाप उपवर्ति इति धतमानापगतया स्फुटविध्यमात्र औकुम्पराधि-
मरणमायतासावत एव विरि कल्पनीय इति विधिसमिद्धयर्थमथवाक्षापक्षति वाक्यम् । 'वस-
तात सात सातयत प्रमाण प्राक्षणमालभत' इत्यादिनिर्गन्तावाक्यस्वित्राप्रामाथत्वावध
विशकन्तरतापत्त जायान्तर शक्य अन्ता उपवर्त्याम् तजा घृतम्' इति प्रत्यक्षविधिषण्णात् ।
तस्माद् निर्गन्तान्तरमना जतम् । तथवाङ्गतघृतशब्दम् विध्यनुसारण श्रुतिन्यायेन घृताघृत-
पत्त । इति सामासाधनत्वमिति

सद्विधे तु वाक्यशेषात् ॥ २० ॥

पुनश्च पुनश्च पाठना । अनिवास्माथक विधौ वाक्यशेषाभिगण्य इत्यथ । तथाहि
शास्त्रतन पाठसंवापशपा अनिवास्माथक विरिति यात्रिता स्युस्तथा एकविधपधृतविधय
तापगतन विरि सफाचरूपा तार स्यात् । यद्वि च सामान्य त्यासम्यवृत्ति सन्प्रत्यकपयवसन्न
न भवन्त्याप नन्वाद्यसामान्यवि शर्वशपधृतविधयार्थवाचन याध स्यात् । तैमबुभयसम्यस्मि विध
सामान्यरूपा नन्वाद्यैन्त्यापवृत्त्यापस्थापकत्वात्सामान्यस्य प्रत्यक पयवसितत्वात् साधाभा-
वात् । न तस्माप सामान्यरूपेण तैन्वादिपयस्यापि विधघृतमात्र सफाचतवर्जनीया याध इति
वाक्यम् । 'यवहारा विध्यनुमत तत मादृशसफाचक्षापत्वात् । अवश्य हि सामान्यतापस्थि-
तावात त सापदशय सातयति निवशपसामान्यत स्यवहाराभावान् । न च घृतशब्दस्यापि
तत्परागम्यमात्राद्विशपमनपय स्यवहारापयानित्ययसामान्यविधरपि विशपमनपक्ष्य अव-
हापसात र कि न स्यादिति वाक्यम् वैयस्याम् । घृतशब्दस्य हि तत्परागणाविशिष्ट-
गत शक्यताताभावात् काचादृशपमाभय घृतत्वेन रूपेण स्यवहारापयानित्य युज्यत । अत्रन-
परागुपगतपशपति शक्य प्रमाण घृताववात् । तत्र घृतस्य स्मृतिवत्ताद्व्यतसाधनत्वेनावश्य-
माव तन एव सामायात्र पयवसानसमर्थन विरव्य स्मृतिशक्ति कल्पयित्वा स्मृतिरहितैलादि

विधानकल्पत गौरवपरात्मम् । एव च प्रत्यक्षस्मृतिसद्भावे विधेः स्मृतिकल्पनानुपपत्त्या अक्ता --
 इत्यत्र स्मृत्यर्थमवड्यापक्षितार्थवाक्येण एवाजनक्रियापेक्षितसाधनत्वात् क्रियया जनकृत्यसामान्याक्षे-
 पस्यैवाप्राप्तीतिविरोधशङ्काया एवानवकाशः । तस्मादर्थवाङ्मनघृतशब्दानुसारेण सामान्यविधिर्धृतमा-
 त्रविषयस्त्वम् । 'सतिरूपं इति कश्चित्पठन्ति । अक्ता शर्करा उपलब्धमिति, तत्रा वै घृतम्
 वामसा र्क्षयति सौम्य वै क्षौम इवतया 'आयधीवपति सप्त ग्राम्या आयध्वय सप्तरण्या'
 इत्यत्रिविधध्वयवतिधारितविशेषार्थकमित्यथ । इत्यन्ताविकरणम् ॥

तत्र विध्यर्थवाक्यमन्वतामध्यात्मके षड् अथवाशययवस्य कश्चित्सावकत्वादन्यतापि
 प्रकरणे सामान्यविधिनिर्वाकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितं विधिरूपावयवस्यापि कश्चिद्विधायकत्वात्-
 २० सामर्थ्यत्वम् । न्यतापि प्रकरणे प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिदमारभ्यते । इत्तमामनन्ति स्मृत्ये-
 स्थितानि श्वव पावर्गति 'हस्तनावर्गति' 'स्वधितिनावर्गति' इति । तत्र सशय — कि-
 म्प्राकरणम् । इवद्रव्याणि त्रिविधवर्गीनि कठिनद्रव्याणि पुराणाशार्गीनि सामार्गीनि च
 स्ववागन्त्यममनाठ्यवस्थयावन्नाठयानि एव स्मृतेषु इवद्रव्याणि हस्तन पुराणाशार्गीनि स्वधितिना
 सामार्गीनीत्यर्थेनाठ्यवस्थिति । तत्र अक्ता शर्करा — इत्यत्रवागन्त्यवस्थापकवाक्यशयप्रमा-
 णाभावावस्थवस्था । न चाशक्यार्थस्य विधानात्मसंभवात्सामर्थ्यानुसारेण न्यवस्था सिध्यतीति वाच्यम् ।
 लिङ्गाच्छ्रुतवर्तीत्यस्त्वस्य तृतीय वक्ष्यमाणमया सामर्थ्यरूपलिङ्गानुसारेणावगतिश्रुतिमत्काचस्यायुक्त-
 त्वम् । न चाशक्यार्थविधानानुपपत्तौ सामर्थ्यानुसरणसंभवः । मुख्यसामर्थ्याभावेऽपि सामान्य-
 विषयश्रुत्यनुसारावैर्न्यायन 'गौणा श्रुतिमाभिव्यक्त्या शक्यार्थविधानस्य कर्थावदुपपाद्यत्वात् । अस्मि-
 हि हस्मात्सामान्यवदानुसारावगतिमहायन गौण सामर्थ्यम् । तस्मान्स्ववर्गीनामठ्यवस्था ।

इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २१ ॥

वाक्यशास्त्रार्थे । अवगते स्मृतिविधिषु पूर्ववद्वाक्यशेषभावेऽपि अर्थात् सामर्थ्यावपि
 ठ्यवस्थाकल्पना भवति । कुत । एकदेशत्वात् शक्त्यर्थिसहकारित्वेन तत्रैकदेशत्वात्तित्यथ ।
 न च शक्यता लिङ्गन अवगतिश्रुतिमत्काचा न युज्यते इति वाच्यम् । अशक्यार्थे विधेरसंभवेन
 शक्यता लिङ्गेनाप्यवगतिभूते सक्तावस्थावश्यानुसरणीयत्वात् । न चावगतिश्रुतिवाधापक्या आयसा-
 तिमहायन गौणसामर्थ्याभरणं युज्यते । एव सति निरपक्षमा जनस्वबोधकतृतीया श्रुतिवाधापत्तः ।
 'समर्थ पक्षविधि' इति परिभाषया 'कतुकरणयोस्तृतीया' इति तृतीयाविधेर्निरपक्ष्यविषयत्वा-

॥ गौणसामर्थ्यम् क ग, घ

वगमा पत्र वापात्रकमिशिविधया निरपेक्षत्वरूपसामान्यप्रतिपादक इति हि तत्र । तत्र सूत्रादि विधौ द्रष्टव्यनुसारेण अथगतिभूते सकोषमात्रम् । अवगतिभूत्यनुसारेण गौणसामान्याभरणे तु तैरपेक्ष्यप्रतिपादकतृतीयाभूतरत्यन्तवाच स्यात् । तस्मात्सामान्यानुसारेण सूत्रादीनां व्यवस्था । वैशाक्येणास्तु 'समधर्मस्य एकार्थीभावलक्षणमव सामर्थ्यं शिवाश्रितम् । लब्धपदमज्ञकस्य प्रायः पदविनिरित्यनन्तं शिवाश्रितम् । विभक्तिविधौ तु न समधर्मभावा प्रवर्तते ।' श्रीहिमि-
र १५ । ३ श्रीतिरूपं करणमवगतम् । तत्र 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' इति न्यायेन विशेषे-
णस्यान्ययागत्यवच्छेदाधकृतया श्रीतिरूपविशेषणतः सन्नितरव्यावृत्त्या इतरनिरपेक्षत्वसार्धिकम् ।
श्रीचित्वाच्च सजातायतरनिवर्तिनं कदाचित् । घृतनं मुक्तं' इत्यादौ हि सजातीयमैलाकरं च व्यावृत्ति-
पर्यायतत्वं च शाकाद्वरपि इत्याहुः । सर्वथापि प्रकृतं तृतीयया निरपेक्षसाधनं गम्यत इति निर्वि-
वादम् । ननु राजाजनयकं वसाधारा जुहान्यायेन पञ्चगृहीतेन्दुस्वर्गा सूत्रा मा यत्रैषा
शराप्रि प्राप्रयादधैतशत्रु पतिपणम पट्टिश्च वै श्रीणि च शतानि प्या वसोधारा पश्य पञ्चशि-
पस इत्यादिना आदुस्त्रया मरिचि स्वयेण पञ्चकुत्वागृहीतायधारया एकाधिकवतु शताहृतय
समानता । तथाहुष्टपवशृत्तविलस्त्रवत् पञ्चगृहीतायस्य एकाधिकवतु शतहोमनिर्धत्तकत्वान्य-
गानुपपत्त्या स्वधर्मिमाणमधिकं कल्पयत् । मनुश्रिहापि स्वधितमश्वत्रय्यावतानसामर्थ्यमिच्छार्थं बिलवकथ
स्वधर्मं यित्वा गामावशानसामर्थ्यमिच्छार्थं तीक्ष्णाप्रत्यक्षं कल्पयतामिति चम् । अहुष्टपवश्रिल-
स्त्रपञ्च पञ्चगृहीताय शरया वसाधाराहामस्य अतस्य निवाहाभावेन तत्र सूत्रस्य परिमाणान्तरिक-
कल्पनोपि इत्प्रसामान्यस्यैव स्वधितमसावशानसामर्थिनियागकल्पनतः भृत्युपपत्त्या सूत्रावर्त्ती-
णाप्रवृत्तिकल्पनाया गौरवप्रस्ताया अनाभयणीयत्वात् । अत एव 'आमेत्याप्रीधमुपतिष्ठते'
रत्यत्र अपकृताप्रयीप्रहणं सत्या क्रतुसद्वन्धस्यापि कल्पनीयतया कल्पनागौरवपरिहारार्थं ज्योति-
षामश्चरणगताप्रयीपरत्वमवार्त्ताश्रियम् । तस्मात्सामान्यानुसारेण सूत्रादीनां व्यवस्थयास्ता तावत् ।
इत्युक्तान्तरकरणम् ॥

१७ अ म ननय यमम त पादुभागाग्नभक्तकाशनेक्युणांराजमानाहाभिषिक्तसिनधौपापारमि

मन्त्रः । नृणां राजा भवति ब्रह्मा विनाशकः स हि मन्त्रो जगत्स्य । यद्वा यस्मै श्रीमान्तर्यामि

विदुःसामानस्य पञ्चसुखोपायिणा तत्त्वसुखा यास्य पयः तस्यानर्पितापश्मितसहास्र

। तर्हि भवति । तस्यैव प्रकृत्या साक्षात् । अविश्रुता ममाद्यसेतपितृशतस्य प्रमुखद्विर्मुखेन ॥

पराशरः। अथवा तस्मात् अभ्युपगमो भवति अपास्त्यास्यप्रमाणपारा

तात्पर्याणाम् समविश्वस्य जपयथा जितो नृवन्विश्वस्यैव न वास

तस्यैवाक्षिसविदुषा निनिपाया जैमिनिसुप्रश्याख्यायाम्

अभ्यर्गमीसामाकुन्तुहलवृषौ

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

तिर्मग्य निगममिन्धुन्विधिन्यायमिधानमन्धानै ।

धर्मसुधामुद्धरत भूयो मुनय नमोऽस्तु जैमिनय ॥

‘अथामा वर्मजिज्ञासा’ इति प्रमाणस्वरूपसाधनफलेधर्मा जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञात । तत्र प्रथमाध्याये धर्मप्रमाण निरूपितम् । तत्रमया धर्म इति सामान्यता धर्मस्वरूप एव तत्र एवावगतम् । इदानीं द्वितीयेऽध्याये धात्वधमेवप्रयुक्तभावनामन्तर्पूर्वमिहात इत्येव धर्ममन्विष्यारप्रक्रम्यत ।

तत्र धात्वधमेवमय भावनामन्तर्पूर्व धात्वर्थस्य भावना प्रति करणत्वं विना न निवेदनीति सावाधाधिकरण धर्ममन्विष्यारापोद्धातत्वनाराभ्यत । तत्र सावाधाधिकरणप्रयुक्तेरकस्मादपूर्वमिति निर्णयार्थीनत्वात्तदुपाद्धातत्वेन प्रतिपत्ताधिकरणमारभ्यत । ‘उद्दिष्टा यजत पशुकाम’ ‘ध्येतताभिष्वरन्यजत’ ‘विश्वया यजत पशुकाम’ ‘अग्निहोत्र जुहुयात्स्वरोकाम’ ‘य कामयेत पशुमान्स्वामिति, स पञ्चहोता र प्रयुञ्जीत’ इत्यादि भूयत । अभिपूषकश्चरति शत्रुवध वर्तते । फल हनौ शत्रुप्रत्यय । शत्रुवधाधमिति यावत् । पञ्चहोता ‘अग्निहोता’ इत्यादिमन्त्र । स प्रयुञ्जीत भूयात् । पञ्चजातीयकेषु वाक्येषु उद्दिष्टा यजत पशुकाम इत्येव क्रियापदानि द्रव्यगुणवचनानि नामपदानि च किं प्रत्येक फलपदेन सम्बध्यन्त सतश्च सर्वाणि पदान्यपूवकल्पनसमयाभाभिवाचयन्ति, उत तत्प्रत्येकमेव पद फलपदेन सम्बध्यते तत्रैव वापूवकल्पनसमयाभाभिवाचय-

वर्णितं मशय । न चाद्विजातिधिकरणपद्धिर्नातिपन्नानां त्रय्यगुणवाचकत्वनिराकरणपुत्रेक धात्व-
धनामधेयवस्य साधितत्वेन शब्दधातुविरक्तस्य कस्यापि फलसम्बन्धप्रसङ्गे कथमयं मशय इति
ज्ञायम् । तथा वाचकगणानां सिद्ध धात्वर्थस्य करणत्वसम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिः । न हि करणतृती-
यान्ताद्विजातिपन्नानां शब्दधनामधेयत्व धात्वर्थस्य करणत्वाभावः घटते । धात्वर्थस्य करणत्व
विशानीमसिद्धम् । एतन्निष्कर्षणापत्तयः काचित्समावाधाधिकरणं हि तन्माधेयव्यति । एव चाद्वि-
जातिपन्नानामित्यानां शब्दधनामधेयत्वस्यासिद्धत्रय्यगुणवचनताया अपि समाधिसत्त्वाद्भवत्ययं मशय ।
तत्र फलस्य मशयव्यापनं वत् प्रशान्तवान् प्रशान्तमयन्धत्वाभन सर्वेषां फलपक्षेनैवान्वया युज्यते ।
किञ्च मशय फलसम्बन्धमात्रेण उपपत्त्यानां त्रय्यगुणानां धात्वर्थ धात्वर्थस्य च फलेऽन्वयः स्यात् ।
तत्र फलं प्रति धात्वर्थस्यापात्रयत्वं विधेयत्व गुणत्व च, उपपत्त्यानां प्रति चाहेऽन्वयत्वमनुवाक्यत्व
प्राशङ्ग्यं चेति विस्तृतशिक्षणं प्रसज्यते । मत्वथलभ्रणाश्रयणत वाक्यभेदपरिहारे तु स एव शेषः ।
तस्मा सर्वेषां फलपक्षस्य इति प्राप्तं, त्रयः । सर्वेषां फलसम्बन्धे फलसम्बन्धनिवाहाय फलसम्बन्ध-
मप्युपपत्त्याय फलपक्षेति गौरवम् एकस्यैव फलसम्बन्धे तु एकमेवापुत्रं कल्पयामि लाघवम्,
इत्येकमेव फलं फलपक्षेन मशयम् । इतरन्तु एव तत्रैव कथञ्चिद्विषयणमयान्वसि । न चैव मति
निराद्विषयवापातः शङ्क्यः । एकस्मात्पुत्रमिति सिद्धं सति वक्ष्यमाणमावाधाधिकरणन्यायेन
भावस्य करणप्रसम्भवेनाद्विजातीयता तस्यामतया अमेवैवान्वयाभ्युपगमात् । 'मासन' इत्यस्य तु
तत्प्राधान्यमन्वयव्यतिभ्रणा । तस्मात्फलस्यैव फलपक्षसम्बन्ध इत्येकस्मात्प्रापणम् । इत्युस्य प्रतिपदा-
धिकरणम् ॥

तत्र प्रतिपदाधिकरण एकस्मात्पुत्रमिति सिद्धं किम् 'यजत' इत्यादिप्रियापत्र फल-
पक्षेन मशयत तत्र धात्वर्थेन एवापूर्वं कल्पयते उत उपपत्त्युत्पन्नवाचक फलपक्षेन मशयते
तत्रभाषयता इत एवापूर्वमिति मशय सिद्धान्ततापक्रमम्—

भावाधा कर्मशब्दान्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष

अर्थो विधीयते ॥ १ ॥

भावाधा पत्ययन भावनाप्रतिपादका प्रकृत्या कर्मवचनाश्च 'यजत' जुहुयात्' इत्या-
दयोः तस्य एव क्रिया कायमपूर्वं प्रतीयत कल्पयत । 'यजत' इत्यादय एवापूर्वकल्पनामसमर्थार्थ

१) तत्रभाषया= प्रतिपादका इति यावत् । ननु त्रय्यगुणशब्दा एव तथाविधा कृता न न्यु-
पपत्त्याय त्रय्यगुणशब्दा इति । हि यस्मा कारणान् एव शब्देषु एव फलभाषना-
धिकरणम् । करणत्वेन विधीयत नान्य । अतः 'यजत' इत्यादय एव शब्दास्तथाविधा ॥

साधनम् । उद्भूता यत्नेन पशुकाम ' इत्यादौ फल साध्यरूपत्वात्सिद्धरूप साधनम-
पक्षतः न तु साध्यरूपम् । द्रव्यगुणाधत्तं च सिद्धरूपत्वात्तत्ताकाङ्क्षा पूर्णयितुं शक्नुत । यागाद्यो-
धात्वधात्सु स्वयं साध्यरूपत्वात् सा रताकाङ्क्षा पूर्णयितुमीक्षते । तत्र स्वरूपसमार्थस्यगुणयोर्यो-
पारोक्ष्येपानुप्रवेशमन्तरण फलसम्पन्नानुपपन्नरूपक्षितं तथापारविशेष यज्यादि शतत्र समपयन्ति ।
तत्र धात्वर्थविशेषितद्रव्यगुणत एवापुत्रमिति पूवपत्रमुद्गाढ्य निराकराति—

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेद्येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धि-
स्तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे प्रयोगे,
येषां तृप्तावर्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्याख्यातानि, तस्मा-
'तेभ्य क्रिया प्रतीयेताश्चिन्तत्वात्प्रयोगस्य ॥ २ ॥

एकार्थपर्यवसायित्वात्कमापे सूत्र व्याख्यासौकर्याय त्रया विभक्त्यापान साध्य ।
सर्वेषामुपपत्ताधाना द्रव्यगुणानामव भाव । कर्मणि घञ् । साध्य कल्य जघे अपुत्रम् ।
'सर्वेषाम्' इति ह्युक्त्य शक्यत्वविज्ञाया घट्टा । सर्वैरूपपदार्थैर्द्रव्यगुणैरवापुत्र कल्यम् ननुयुक्ते
इति चत तत्र । यत यथा शब्दानां स्व स्वर्काय पयाग प्रयुज्यन्त शब्दा अस्मि न्युपपत्त्या
अर्थ उत्पत्तौ उच्चारणवशाया रूपापलब्धि अभिव्यक्त्वरूप विद्यते तानि नामानि द्रव्यगुणशब्दा ।
तस्माद्धेता तेभ्य तद्य द्रव्यगुणनिष्पत्त्यर्थ परस्य सा रतस्य आकाङ्क्षा नत्यध्याहार्यमिति कचिम ।
यस्तुतन्तु अकाङ्क्षा इति ऋद । काङ्क्षाया अभाष इत्यर्थ । कुत । स्व पयाग भूतत्वात् स्वर्काय-
शब्दपयागकाले विद्यमानत्वान् । तस्मादित्यस्यैव विद्यरणमतम् । येषां तु शब्दानां स्व स्वर्काये
अर्थे उत्पत्तौ उच्चारणवशाया पयोग अय न विद्यत । पयोगकाले यथा न विद्यत इति यावत् ।
नानि आख्यातानि यजत इत्यादिनिष्कृतानि । साध्यधाना साध्यरूपत्वान्तर्निष्पत्तौ साधनाकाङ्क्षा
स्तीति भाव । तस्माद्धेता तेभ्य एवख्यातशब्दभ्य क्रिया अपुत्र प्रतीयेत कल्यत, न तु द्रव्यगु-
णशब्दभ्य । द्रव्यगुणानां सिद्धरूपाणां साध्यधनित्वाद्यन्वाभावत तद्यत्वं धात्वधानामष्टाध-
त्वापत्तौ धात्वर्थस्या द्रव्यगुणस्यैव पत्यकसपयकत्वपतागौरवापत्त । धातुभ्य एवापुत्रकत्वनाया तु
द्रव्यगुणानां सन्निपातकत्वेन ऋदर्थित्वात्पुत्रान्तर न कल्यमिति लाचवम् । तनु द्रव्यगुणानां सिद्ध-
रूपत्वऽपि तद्वन्निद्रयकामन्य' इत्याशावाच्यस्येवात्रापि धात्वधानामपि फलारोशप्रवृत्तकृत्त्यापारवि-
षयत्वरूपकरणत्वसमाप्तकतया अट्टाधत्वंसमवासाद्दृष्टद्वयकल्पनाप्रसन्निरित्यस्वरसाद्धातुनामवापुत्रक-

स्पर्त्यधेकत्वाम् प्रयाजकठ्यापारं तत्प्रयाजका हनुश्च 'हनुमति च' इति णिचोऽनुशासनात् । एव च 'पचति' 'पाक करोति' 'पाक भावयति' इति च पर्यायाः । पचि शब्दश्च विहितोतिरिति महाभाष्ये स्पष्टम् । तथा च तण्डुलरूपकर्मगतविहिते पचिवाच्यः । तत्प्रयाजका कृत्वाधिकर्मकृत्यापारोऽधि-
 श्रयणाविनिश्चयरूप आख्यातप्रत्ययवाच्यः । स एव च कृत्यापारा भावभावनाशब्दाभ्यामुच्यते ।
 एवम् यजत, याग भावयति 'जुहोति, हाम भावयति' 'जुहोति, हाम भावयति' इत्याशुष्टम् ।
 न च, करोतिर्नात्याह्नार्थका येन तत्समानाधिकृतया आख्यातप्रत्ययस्य स्पर्त्यनुकृत्यापाररूप-
 भावनावाचित्वे लभ्यते, तैवमस्ति, करतयत्तार्थकत्वात्, तथा च पचन्स्वरभावनावाचित्वमेवा-
 न्यातप्रत्ययस्य वक्तुमुचितम्, इति वाच्यम् । 'स्तस्यकोऽर्घीह' इत्यावाचचत्वेऽपि प्रथुयमानस्य
 'कृष्ण यत्तार्थकत्वानुपपत्तेः कृष्ण यत्तार्थकत्वमस्ति यत्तानुवक्तमकत्वापन्नम् । न चष्टापसि,
 'करोति' इत्युक्तं किम्' इत्याकाङ्क्षायां यत्तत् इत्युक्तं तदुक्तत्वात् । सन्तानुभवमि-
 द्वाया अपञ्चवायागात् 'भाजनाय यत्तत् इति च भोजनाय करोति' इत्यापन्नम् । एतन्नाप्य-
 निपर्यायत्वं करोतिर्निरस्तम् । तथा सत्यकर्मकत्वेन घट करोति' इत्यापन्नम्, घट उत्पन्न इत्ये-
 व घट करोति' इत्यापन्नम् । तस्मादन्योन्यागतुकृत्यापाररूपा भावनैव करान्येव इति तत्समाना-
 दिकाख्यातप्रत्ययेनापि सैवाच्यते इत्याशयम् । ननु 'स्तु शब्दार्थानिर्दिष्टा भावना' तथापि ता-
 पसि शब्दार्थस्य 'पाक करोति' इति कर्मत्वेन लोक विवरणात्कथमिह तस्य करणत्वं न्युत्पाद्यमिति
 चेत्, सत्यम् । शब्दार्थानिर्दिष्टकर्मपदासम्भिव्याहारः पचति' इत्येवमेव 'पाक करोति' ओद्यते
 पचति' इत्युक्तं 'पाकनौदन करोति' इति च विवरणं लोक इत्यम् । तत्र यदा पाकस्य कर्मत्वान्त्व-
 यस्तदा तदनुकृत्याविशयणाद्विद्यापारनिश्चयः अविशयणाद्विशेषप्रमानाकरणं पाकानुकुला द्या-
 पार इत्येव सामान्यरूपेणाख्यातप्रत्ययवाच्यता भजते । यथा तु 'भाजत पचति' इत्यत्र पाकनौदनं
 करोतीति करणत्वेन शब्दार्थान्त्वयस्तथा पाकानुकुलप्रापत्त्यनाधिश्रयणाविनिश्चयात् न पचयेतो-
 न्यम्, पाकस्य कर्मत्वाभावात् । तस्यैव कर्मत्वात् । किंवा एतापत्यनुकूलत्यापारत्वेन सामान्यरू-
 पेणाविशयणान्याविशेषप्रमानाकरणं स महाकृत्यता भजते । शब्दार्थस्तु पाक प्रत्ययवाच्यं तस्मि-
 न्न्यापार करणं न त्वाहनं कारकाणां मिथः सयन्धायागात् । यथाविशयणाविनिश्चयः पाका-
 जायते न तु पाकनाधिश्रयणाविनिश्चयः तथापि पाकस्याधिश्रयणाविनिश्चयः पति त्वाकृतमन्त्ररूपक-
 रणत्वाभवेऽपि कलाशपयुक्तकृत्यापारनिष्पाद्यत्वरूपं करणत्वं सम्भवतीति न दाप । तत्र करणस्य
 कृत्यापारेण निष्पत्तिर्बुद्धा, स्वरूपणानिश्चयविशिष्टतया च । तत्र पाकस्याविश्रयणाविनिश्चयः स्व-
 रूपेण निष्पत्तिः । 'कुठारण वृक्ष छिनत्ति' इत्यत्र तु द्वैर्भाष्यानुकूलोद्यमनिष्पादनार्थव्यापारनि-
 चयः कुठारस्य द्वैर्भाष्यसपादकाभिधानाविश्रयविशिष्टतया निष्पत्तिः । एव वक्तेऽपि त्रीहिभि-

यजत इत्यत्र यागस्यैव कर्मत्वात्तदनुकूलव्यापारत्वसामान्यात्मना प्रयत्नसकलपारिस्मिद्विशेषस्त्वा-
नादुरण गम्यते । प्रीष्टयस्तु तत्र फणम् । यजत स्वर्गकाम ' इत्यत्र तु फलस्य क-
र्त्तव्यात्तदनुकूलव्यापारत्वसामान्यरूपणान्यन्वा रानादिसकलव्यापारनिचयस्त्वद्विशेषरूपानादरेण प-
र्यन्ताभिधीयते । तस्मिन् व्यापार याग करणम् यागस्य वृष्टारुष्टापकाप्रयाजाविकृतत्वा-
पारेण स्वरूपेण स्वर्गसाधनतासंपादकविशेषविशिष्टतया चात्यस्या फलार्हणप्रवृत्तव्यापार-
त्वात् । यत्र तु साधकतम करणम् ' इति त्याकरणानुसाराजतकविशेषस्यैव करणत्वा-
त्वाप्तहस्तकाल्यप्रमुपाशम् । कुठारण श्रुतत्वात् इत्यत्र द्वैतीभावानुकुठारणमन्त्रनिपातनाद्विद्यापा-
न कुठार प्रति स्वरूपेण सा य कुठाराऽपि न तत्र स्वरूपेण सा प्रत्यक्षम् । किन्तु द्वैतीभावजन-
सामान्यरूपभाषातश्चिद्विशेषविशिष्टतया कुठार ऋणमन्त्रनिपातनाद्विद्यापारनिचय द्वैतीभावा-
नुकूलव्यापारत्वरूपपक्ष सा प्रत्यक्षम् । कुठारऽभिधातारविशेषविशिष्ट सत्यत्र पुण्यमन्त्रविद्यापारा तत्र
भावानुकूलव्यापारत्वमना संपद्यते । तत्र द्वैतीभावानुकूलव्यापार ऋणमन्त्रान्नो कुठार करणा-
न्युक्त साविशेषण हि— इति न्यायत द्वैतीभावनिष्पन्नो कुठार करणमिति पर्यवस्यति । ए-
व ' यजत स्वर्गकाम ' इत्यत्रापि वृष्टारुष्टापकावशिष्टयागस्याप्रयातपयाजाविकृतव्यापारे स्वानुकु-
लव्यापारत्वरूपपक्ष सा प्रत्यक्षम् ' साविशेषण हि— ' इति न्यायात्स्वर्गात्पन्नो पर्यवस्यति । तत्र प-
क्षाद्विशेषार्थकैलांककै सा प्रत्यक्षव्यापारविशेष द्वैतिकै स्वरूपेण निष्पन्नोऽपि याग अग्न्यन्वाधा-
प्रयाजाविमित्यापारेस्तत्तदुपाशत्रे फलसाधना मन्त्र निष्पन्न इति सत् रूपेण यागस्याग्न्यन्वाधा-
विभाष्यता । अग्न्यन्वाधानाद्विद्यापारस्य च तत्तदुपाश तन्माधनता । तत्र रूपमन्त्राभावा-
कर्त्तव्यापार प्रति साध्यत्वं सा प्रत्यक्ष च न विरुध्यते । तथा कर्त्तव्यापारस्यापि याग प्रति । नन्त-
मग्न्यन्वाधानाद्विद्यापारस्य ' अमानन्वाधायां प्रीष्टानयहन्ति ' प्रीष्टान्प्राप्नोति ' तदनुकूलानि-
नष्टि ' सामंशो यजति ' तन्तपात यजति ' शिष्टगुणमाप्नोति ' इत्यादिवत्तत्त्वात्समिहितत्वात्क-
यजति पत्ययवान्य यम् । किञ्च अन्वाधानाद्विद्यापारस्य किञ्च ' कर्त्त ' कथम् इत्यत्रार्थविशि-
ष्टभाष्यताया मूर्तीयाकाङ्क्षापूरकस्य भावनात्वमपि विरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । ' अन्वाधायां इत्या-
दिस्त्वन्तदुपाशान्यन्वाधानाद्विद्यापारनिचयस्याभिहितत्वजन्यन्यात्प्राप्त्यापारत्वेन सामान्यात्मना पत्य-
यवाप्यत्वमश्रुत्तम् । एवमग्न्यन्वाधानाद्विद्यापारनिचयस्य मूर्तीयाकाङ्क्षापूरकत्वेन भावनाश-
सामान्यात्मना आशन्व स्वाविरुद्धम् । तत्र पत्ययत सामान्यात्मना परीता व्यापार फलार्हण-
विशिष्टयाकाङ्क्षाजन्यन्वाधानादि कथं व्यापारतयमित्याकाङ्क्षाजन्यन्वाधानादिजन्यवृष्टारुष्टाप-
कारमपादनरूप इति विवेकः । तस्मिन् प्रत्यक्षात्मिक सत्यनाम्यरूपम् । तत्र धात्वर्थे करणम्, त-
द्व्यापृषमिति ' यजत ' इत्याद्याख्यातशब्द एकापूर्वमाक्षिपतीति पार्थसारथिसत्तानुसारी पन्था । अ-
थ वृत्तकथं तत्तमीयस्य मूर्तीय पकरणाविकरण वक्ष्याम । इति भाषायाव्यकरणम् ॥

धात्वर्थाव्यापवमिति स्थितम् । तत्रापूर्व साधयितुमिति सारभ्यत । यज्ञस्य स्वर्गकामः ।
इत्यत्र यागस्वर्गातिरिक्तमपूर्व नाम किञ्चिदस्ति न वति सशयः । नास्त्यपूर्वम्, पमाणाभावात् ।
२ अपूर्वस्यास्तत्वा न एव पत्यश्च पमाणा कस्मै रूपाशभावात् । अविनाभुतल्लङ्घ्याभावात्
धिकरणम् । नानुमानम् । आगमाऽपि नैवविभोऽस्ति 'यागाऽपूषेन्द्राग स्वर्गं जनयति'
इति । साहचर्याप्रहणाच्च नोपमानगत्याऽपि । न च यागस्य श्रणिकस्य भृतकालान्तरभाविस्वर्गसा-
धनत्वान्यथानुपपत्त्या वस्त्वन्तरमपूर्व नाम किञ्चित्कल्पयत इति शक्यत इत्थम् कल्पयमानस्य तस्य
श्रुतसाधनत्वविराधितया तदुपपादकत्वात्संभवात् साधनत्वबाधकशास्त्राणां त्वरहितस्य यागित्वत्वेन
माय वस्त्वन्तरमस्तीकार तादृशधातु, व्यवहितस्य कुलान्तरियाविधित्वन्यासितत्वेन साधनत्वस्या
घातात् । न च यागस्य स्वर्गजननशक्त्या सैषापूर्वमुच्यते । तस्यैव शक्तवस्त्वन्तरगतया साधनान्त-
रत्वाभावेनाव्यवधायकतया यागस्य साधनता न मया व्याहृत्यते । अस्तु वा वस्त्वन्तरमपूर्वम् ।
तथापि व्यापारवस्त्वेन यागस्य साधनत्वं न तद्व्यापारवस्तुमीष्टं, तद्वि स्वाङ्ग स्वययवधायकम् इति
न्यायादिति वाच्यम् । शक्तिमति न्यापारयति च याग व्यापकत्वेन विनष्ट शक्तिरन्यापारस्य
भावस्थानयोगात् । कथं तर्हि श्रणिकस्य यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वमिति चेन्न । शास्त्र-
प्रासाण्यादित्तद्वयानि यागस्य स्वर्गसाधनत्वकल्पनापपत्तौ । शास्त्रप्रासाण्यान्तरूपेणावस्थान-
वा यागस्य कल्पयताम् । अतो नापूष वस्त्वन्तरम् । इति प्राप्त सिद्धान्तयति—

चोदना पुनरारम्भ ॥ ३ ॥

पुन शब्दा यत इत्यर्थः । चाश्रय आश्रितयम् इति चोदना अपूर्वम् । कर्मणि न्युट् ।
अस्तीति शेषः । कुत । यस्य कर्मणा फलस्य आरम्भ उत्पत्ति भूयम् । तथाहि—शास्त्रप्रासाण्या-
त्कल्पयमानमपि पमाणान्तरेणाधिकृतमेव कल्पयते । विनष्टस्य कार्यारम्भकत्वं च सर्वप्रमाणविरुद्धम् ।
न च पूर्वानुभवकृत्य ययन्तर्हीनामिव विनष्टस्यापि कार्यारम्भकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा
संस्कारविशेषान्तिष्पावनमुच्यते तदुपपत्तेः । इह च तदन्त्युपगमात् । अभ्युपगमं च गतं विधातुम् । एव
श्रणिकस्य यागस्य यावत्कार्यारम्भमवस्थानमपि सर्वप्रमाणविरुद्धं न कल्पयितुं शक्यम्, न आगमा
सहस्र घट पटयितुमीषतः' इति न्यायात् । कुतयागस्या मत्त एव फलमिति कल्पता त्वकावशे 'कर्म-
ण्यारम्भभाव्यत्वात् इत्यधिकरणं सकृन् स्यात्कृताधवाङ्मवम्' इति गुणसूत्र उद्गाह्य निराक-
रिष्यते । न चापूर्वकल्पनाया यागस्य साधनत्वव्याघातः, स्वशक्त्यात्मनः स्वस्यापारात्मना वा अपू-
षस्य यागे साधनत्वपरिपन्थित्वाभावात् । यद्यपि शक्तिमति न्यापारयति च याग नष्ट तदवस्थाना
संभवस्तथापि कार्यबलात्कल्पयमाना शक्तिर्यथा कार्यं निर्वहति तथा कल्पया । इह च शक्तिरगत्त-
निष्ठमवैव कार्यनिर्वाहिकत्वात्मनिष्ठैव यागस्य शक्तिः कल्पयते । एव न्यापारोऽपि । तत्र हि ममी

हितसाध्याहंशप्रवृत्तसाधनेन । तस्मिन्नुपार्थमन्तरासाध्यमानत्वेमेवाशान्तरक्यापारम्भम् । व्यापारिण
सन्तमपि न तस्य प्रयाजकम् । अन्यथा 'काष्ठे पक्षति' इत्यत्र उवालाया पूर्वानुभवात्तौ च
संस्कारस्य व्यापारत्वात्तुपपत्तेः । तस्मात्तस्यपूर्व धर्मस्वन्तरम् । तत्रिष भुतफलसाधनत्वात्तान्यथानुप-
पत्त्या कस्मिन्समपूर्वसकृद्वहितफलसाधनत्वात्परमापूर्वमिति वदन्ति । तत्रैकहृत्शिकायामिष्टौ सवृत्त-
प्रकार कथ्यते । सर्वाङ्गापकृतन यागन परमापूर्वमुत्पन्नम् । अङ्गानि च कानिचिन्नागानुष्ठानस्य
पुरस्तात्कानिचित्परस्तादानुष्ठियन्त । यथानुष्ठितानि चाङ्गानि मिलितानि युगपदथ याग उपकार
जनयन्तीत्यकाशे वक्ष्यते । अङ्गानां च सर्वेषां क्रियात्मकानां अणिकानां मूलन साक्षात्समवायस्वज-
न्यापूर्वमुत्पन्न वक्तव्यमित्यङ्गापक्षमिति । मिलितैरपि तैरङ्गापूर्वमध्यनुष्ठितस्य यागस्योत्पन्नयितव्यत्वेन
साक्षात्समिश्रपकारजननसमवायस्वजन्यापूर्वमुख्यतया तस्मिन्पकारजनकस्य तस्यासङ्गापूर्वाणां वाच्य-
मित्युत्पन्नसाधनपक्षमात्रेण यागात्किञ्चिदपूर्वमुत्पन्नम् इति वक्ष्यम् । तत्रिषमुत्पन्नपूर्वमित्युच्यते ।
तन्मुख्यतया सर्वाङ्गापूर्वरूपकृताशागात्परमापूर्वमिति । न चात्यन्तपूर्वसङ्गापकृत फलसाध्यतु, किं
परमापूर्वमिति वाच्यम् । यागफलया साध्यसाधनभावे निशङ्किते हि कथमावाकाङ्क्षा भवति, न
स्वनिर्धारित । तस्मिन्धारण च यागस्य तद्वत्त्वेन द्वारकल्पना दिना न सम्भवतीति प्रथम परमापूर्व-
सर्व कल्पम्, न तृत्पन्न्यपूर्वम् । तस्यङ्गसाधिव्यतिरिक्त्याहाय पश्चात्तव कल्पयमित्यपूर्वद्वयकल्पना आश-
ङ्क्यम् । एवमेकहृत्शिकायामपीष्टौ यावन्तो यागात्साधन्युत्पन्न्यपूर्वाणीति विशेष । तत्र प्रधानानां
फलया जनननिर्वाहाय प्रथम परमापूर्वमेव सर्वप्रधानसाध्य कल्पयते फलयाक्य एकशब्दोपादाना
प्रधानानामकफलया जननस्यैकावशायाधिकरण व्यवस्थापयित्यमाणत्वात् । पश्चात्तङ्गसाहित्यमिदमर्थ
पानिस्थिकान्युत्पन्न्यपूर्वाणि कल्पयन्ते । न च प्रधानानां साहित्यमिदमर्थ प्रथममुत्पन्न्यपूर्वाण्यव
कल्पयन्ताम्, ततश्च तैरव फलमिदम् किं परमापूर्वमिति वाच्यम् । फलाकाङ्क्षाया उक्तत्वेन
फलया जनननिर्वाहकतया प्रथम परमापूर्वकल्पनाया एवाचितत्वात् । यत्र च प्रतिप्राप्त-
सपूर्वाणि प्रथम कल्पयन्त तर्हि मानि फलापूर्वाण्येव स्युः, न तु उत्पन्न्यपूर्वाणि । ततश्च
सप्रमाणा वक्ष्यमाणन्यायत धर्माणामपवादतया प्रथमकल्पनापूर्वावत्वमेव स्यात् । ततश्चा
ङ्गापकृतेभ्यो यागोभ्योऽप्यमिदमर्थ पुनरपि प्रतिप्राप्तमुत्पन्न्यपूर्वाणि कल्पयन्ति गौरव स्यात् ।
तस्मात्फलवाक्ये एकशब्दसमवृत्तिर्बहुभिरपि यागै स्वस्वात्यन्तपूर्वमुख्यतया परमापूर्वमेकमेव जन्यते ।
उत्पन्न्यपूर्वाण्येव तु प्रतिप्राप्तं भिद्यन्ते । सर्वमुत्पन्न्यपूर्व परमापूर्व च सर्वत्र साधारणम् । वशपूर्णसाम-
योस्तु समुदायापूर्वद्वयमधिकम् । तथाहि—आग्नयाऽष्टाकपाल पुरोडाश, आग्न्यहविरुपाष्टुयाज,
अग्नीषोमीय एकावशकपाल पुरोडाश इति पौनसान्या त्रीणि प्रधानानि । आप्रेय पुरोडाश,
ऐन्द्र त्रिष ऐन्द्र पय इत्यमाषास्याया चानि प्रधानानि । तस्य वशपूर्णसामाभ्यां स्वर्गकामा यजन'
इति फलवाक्ये सकृदुच्यते यजिना तन्नामिधानशक्तिमहिम्ना समुक्तिना पण्णा यागानामक-

फलजनकतया एकप्रयोगोपनिषत् प्राप्य प्रतित्रिक प्रयोगस्य विधानुमिद् वाक्यद्वय प्रयुक्तम्
 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्याया यजेत' इति । तत्रैतत्कावश एष स्पष्ट
 भविष्यति । तत्र प्रयत्नगणितमिति निर्देशात्परस्परतिरपभ्रस्यैकैकस्य त्रिकस्य करणत्वमप्रगम्यम् । न
 च तत्र फलापूर्व प्रति वक्तुं शक्यम् तत्र परस्परसाहित्यादयमावासा । तत्रैव निरपभ्रसा रत्नत्वना-
 वगताभ्यां त्रिकाभ्यां युगपत्फलापूर्वगम्भ नैरपेक्ष्यसाधप्रसङ्गन मन्त्राया प्रयत्नगणितमिति तत्रैव
 भवान् तदर्थं प्रतित्रिकमकैक समुदायापूर्वमङ्गीकर्तव्यमिति । एष चासुसाम्येषु 'वसन्त वैश्वेदेन
 यजेत' प्रादृष्टि वरुणप्रघासै 'शरणि साकसधै' 'तदा दृष्टं द्युह चतुरहेऽर्धमास मासि चतुर्षु
 वा माससु शुनामीरीयण यजेत' इत्यत्र चत्वारि समुदायापूर्वाण्यधिकानीत्यादि यथायथमुक्तम् । नन्व-
 धर्मस्य सर्वाङ्गापकृतयारात् परमापूर्वमित्यनुपपन्नम्, सतिपत्यापकारकाणामवधानार्थानामनुष्ठानसमये
 प्रधानापूर्वस्यैवासम्भवन मनुपकारस्यासम्भवात् न च प्रयाजादिवत्पुत्रद्वारा तत्सम्भवं, अवधाना-
 र्थिना ह्यर्थतया अपूर्वाभावातिरिच्य, सत्यम् । सतिपत्यापकारकाण्यवधानार्थिनि नियमादृष्ट-
 रूपप्रत्यवेवतासम्भारद्वारा शक्तिविशेषविशिष्टयाराजनतद्वा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ तद्वा फलापूर्व-
 निष्पत्तौ च व्यापियन्त मथाविधयाराजन्यात्पत्त्यपूर्वस्यैव फलापूर्वजनकत्वात् । आरादुपकारकाणि
 तु साक्षाद्व्याप्यपूर्वस्य फलापूर्वनिष्पत्तौ व्यापियन्त । न चैव सति साक्षादुपकारजनने व्या-
 पियमाणत्वादारादुपकारकाणां प्रयाजार्थिनामपेक्ष्यभावाकाङ्क्षाया स्वीकार स्यात् तत्रैव तपामवधिकृ-
 तावतिदेश स्यात्सावधानार्थिनां सतिपत्योपकारकाणामिति वाच्यम् । कथं भावयेत् इत्युपकारजनन-
 प्रकारमात्रं ध्यायेत्, न तु साक्षादुपकारजननप्रकार एव । तत्रैव सत्ययत्नान्तरमर्थे सर्वेषामेवाङ्गाना-
 मित्यभावाकाङ्क्षामगृहीतत्वात्मवाङ्गोपसङ्गतयारात् 'परमापूर्वमिति युक्तम् । इत्युपवाधिकरणम् ॥

धात्वर्थेभ्याऽपूर्वमिति भावार्थाधिकरण स्थितम् । तत्रैतत्कश्चित्पक्षवितुमिदमारभ्यते ।
 'ब्रीहिनवहन्ति' 'तण्डुलान्पिनष्टि' 'पिष्टानि मधपति' इत्यादिषु किमवधानार्थिभ्याऽपूर्वमस्ति न
 ३ कणजो युगप्रधा वति मशाय । तदर्थं चेत्तच्च चिन्त्यत किमवधानार्था ब्रीहय, अत ब्रीह्यर्थो-
 नमावधिभागा ऽवधान इति । यमवधानार्था ब्रीहयस्सर्हि तन्मात्रनकावधानस्य ह्यप्रयो-
 धिकरणम् । जनमावाहस्यपूर्वम् । यत्र तु ब्रीह्यर्थोऽवधानमस्ति तद्वैतुन्यद्वारेण ब्रीह्यर्थ-
 त्वावधानस्य नास्त्यपूर्वमिति फलम् । तत्रावधानार्था ब्रीहय इत्यत्र युक्तम् । न च अप्रिमाधिकरणे
 द्वितीयाया साध्यत्वाधिकतया तत्सहितविधिश्रुत्यादिसंयान्तायस्य श्रित्वमिति वक्ष्यते, तद्व्यायने-
 हर्मिपि द्वितीयाश्रुत्या ब्रीह्यर्थसंवाधानस्य युक्तमिति वाच्यम् । अवधानार्थं हि ह्यैवैतुन्यायत्वं तत्र
 लोकोक्त एव प्राप्तत्वेन तत्साकस्यायावश्य प्रकृतेऽपूर्वं कल्पनीयम् । तत्र यत्र ब्रीहिश्रुत्यात्कल्पयन् मन्त्रा-

अवधानस्य प्रतीयत्वमप्युक्त्यैव शान्त्यम् । द्रव्यान्पूर्वमिति वक्षसा अवधानविशिष्टद्रव्यस्य 'विधेयत्वन-
शान्त्यतया दृष्टत्वात्' अवधानस्य द्रव्यार्थस्य द्रव्यविशेषणतया अवधानविधिवैयर्थ्यापत्तः । एष च
प्राग्वधत्वं अवधानस्य द्रव्यान्कसदृष्टमवधानात्कमित्युक्त्युक्त्यन्तापसङ्गाम् द्वितीयाभ्युपगममपि
प्राग्वधत्वं परित्यज्य 'सङ्गजुहाति' इत्यत्र द्वितीयायास्तृतीयायान्नक्षकत्वाभ्युपगमेन अवधानार्था-
प्राप्त्य इति युक्तमाभियुक्तम् । एष पणानिवाक्यस्वायुक्तम् । इति पापे, सिद्धान्तयति—

तानि द्वैध गुणप्रधानभूतानि ॥ ४ ॥

यथा नृपसाधये इति पूर्वमुपपन्नान्याख्यातानि तच्छब्द परामृशति । तान्या-
ख्यातानि गुणप्रधानभूतानि गुण प्रधान च कस्य प्रकृत्यशासिधेयत्वेन प्राप्तानि द्वैध द्वेषा । भवत्
प्राग्वधाशौगणिकान् 'गत्यथाकसक' इत्यादिना नक्षत्रस्य 'आ वृषाद्वा' इति गिजभाध रूपम् ।
'द्विध्याश्च वसुध' इति विवाधे द्वैवमिति रूपम् । अस्यान्तरन्धाद्रुणस्य पथनिर्भात ॥
प्रधानभूतानि सावर्णयति—

येर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ५ ॥

प्रयाजान्यजति इत्यादिषु ये यत्किमधये प्रयाजादिभिः तर्हीयमाज्यादिद्रव्य दृष्ट-
धमवक्षसा न चिकीर्ष्यते तात्पात्रयिमुमिष्यते तानि आख्यातानि प्रधानभूतानि द्रव्यापेक्षया तन्मा-
ध्यत्वेन प्रधानभूतत्वमपिपादकानि । कुत एतत् । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् आख्याविद्रव्यस्य प्रया-
जादिद्रव्यायतिवैतकतया तद्रुणभाव प्राप्तत्वात् । द्रव्याद्यत्वे प्रयाजार्थता तद्वदृष्ट्य द्रव्यादृष्ट्य
च कल्पनापत्तः ॥

गुणभूतानि वक्षयामि—

येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

तुशब्द पूर्ववैयस्य । 'प्रीहीतवहन्ति' इत्यादिषु ये यत्किमधैरवधानादिभिः प्राग्वदि-
द्रव्यं वैतुष्यादिदृष्टप्रमेवक्षया चिकीर्ष्यते उत्पात्रयिमुमिष्यते, तत्र तद्वद्वहन्त्यादिषु गुण, जानात्क-
वक्षनम्, अवधानादि द्रव्यं प्रति गुण तन्माधनतया प्रतीयते । कुत । तस्य अवधानात् द्रव्यप्रधा-
। विवक्षितम् क, च, क

नन्वाहं ऋषेःतुयद्वागं श्रीष्टादित्रय्यायत्याम् ॥ न च अवधानात्तद्वैतुयार्थस्य त्रय्यावधानादित-
 आपूर्वकल्पनागौरवमिति वाच्यम् । तत्राहं ऋषेःतुयकल्पना यत् श्रीष्टादित्रयसवधानाविशिष्टमिह
 विधीयत इत्युच्यते । नैवमिति । कल्पयन्तया प्राप्तमेव श्रीष्टादित्रयमुद्दिश्यावधानादिसात्र विधीयते ।
 अतः न त्रय्यावहकल्पनाप्रसक्तिः । नाप्यवधानात्तद्वैतुयार्थानिर्वाह्यापूर्वकल्पना, ऋषेःतु
 प्यद्वारेण मत्सम्भवात् । एष च सति नैकस्याप्यपूर्वक कल्पनाप्रसक्तिः । न चैव सत्यवधानाद्वैतुय्या
 विदुष्टार्थस्वस्य लाफत एव मिहत्वात्तद्वैतुयार्थमिति वाच्यम् । तस्यविदुल्लनठ्यादृक्यादिकलकनिय-
 मविधानाधत्वात् । न चैवमपि नियमादृष्टस्य कल्पनीयत्वात्का विधाय इति वाच्यम् । श्रीष्टादिमाध
 नष्टावधानादिविधावपि सर्वे त्रय्यविधया नियमविधय इति चातुर्थिकन्यायेन विशेषणभूतश्रीष्टादि
 त्रय्यविधनियमार्थतया नियमादृष्टस्यावर्जनीयत्वात् । एव च श्रीष्टादिमाधनकायप्रातात्तद्वैतुयप्रयोजनाभा-
 वात्पूर्वार्थतायामवधानादितः । श्रीष्टादित्रय्यात्तापवद्वयकल्पना स्यात् । श्रीष्टाद्यर्थावधानाविधिषो तु
 नियमादृष्टमात्रकल्पनमिति स्यादवधम् । न चैव नियमादृष्टरूपापुधसद्भावात्तास्यपूर्वमिति कथमुच्यते
 इति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य क्रियाफलानुतिष्ठानन्तत्वं तस्य फलस्वरूपवहारायगम्यत्वात् । अवधानादि-
 माऽपूर्वं नास्मीत्यनन फलत्वंतापुधाभावात्स्य विवक्षितत्वाकिति विकृ । इति तानिर्वाधाधिकरणम् ॥

वधपूर्णमासयो भूयसं स्रुचं समार्षि' इति । किमयं स्रुचो समार्षिः प्रयाजाविषप्र-
 धानकम्, उत गुणकर्मणि सशयः । पूर्वस्मिन्निधिकरणे ऋष्टोपकारकं गुणकर्म अष्टोपकारकं प्रधान-
 ४ समार्षिनाम नकर्मस्युक्तम् । प्रक्षाल्य वर्धयामाहितानां स्रुचा वराह्यवर्धमुष्टिविधेषामै
 पधानना समार्षिना न कश्चिदष्टोपकार पश्याम । अतः प्रधानकमस्त्वमेव समार्षि
 षिकरणम् । स्य प्राप्तम् । यत्किं च गुणकर्म स्यात्ताद्वै ऋष्टोपकारकत्वस्य गुणकर्म-
 लक्षणस्य तत्राव्याप्तिः स्यात्, ऋष्टोपकाराभावात् । अष्टोपकारकत्वस्य प्रधानकर्मलक्षणस्या
 मिश्र्यापि अष्टोपकारकत्वात् । न च 'कर्तुरीप्सिततमं कम' कमणि द्वितीया' इति व्याक-
 रणस्युक्त्या साध्यत्वे विहितया द्वितीयया स्रुचामेष प्राधान्यावगते कथं समार्षिस्य प्रधानकर्ममिति
 वाच्यम् । न हि साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति व्याकरणसो गम्यते, ईप्सिततमत्वस्यैव तत्ताऽवगतः ।
 व्यभिचाराच्च न साध्यत्वं द्वितीयार्थः । एतत् हि साधनं 'वस्यजान्छिष्यण्डकान्कु' इत्यस्मिन्
 प्रयोगे । वस्यजैस्तृणविशेषे शिष्यण्डकान्कुर्विति गम्यते । तत्र वस्यजानां मिश्रतया साध्यत्वाभा-
 वऽपि द्वितीया ऋच्यते । अतो व्यभिचाराच्च साध्यत्वं द्वितीयार्थः । प्रत्युत साधनत्वमेवाव्यभिचा-
 राद्वितीयार्थः, वस्यजानां शिष्यण्डकमाधनत्वात् 'सक्तुञ्जुहति' इत्यत्र सक्तुना च होमसाधनत्वात् ।
 न च 'कटं करति' 'पटं करति' इत्यादौ कटादिरेकमित्यस्य साधनत्वासंभवात्तद्व्यभिचारात्साधन-

समाप न द्वितीयाथ इति वाच्यम् । 'एवमाकारं कटादि कर्तव्यं' इति बुद्ध्याबुद्ध्यान्तरमव
तत्र कतरूपस्या बुद्धिस्थित्यन तस्यापि साधनत्वसम्भवात् । तत्र च स्रुगादि साधनसमार्गविधानाहु-
प्रापकारमाशङ्क्य पदान्तरसत्त्वमव समासस्यति पूर्वपक्षस्यति—

धर्मसाधने तु कर्म स्यादनिर्गुणं प्रयाजवत् ॥ ७ ॥

तुल्यश्रुतिधारण । तथा साधनश्रुत्याऽपि । साधनं कामन्त्येऽवधारणं' इत्यमरः । धर्म
अर्थार्थं कर्म । धर्म एव धर्मसाधनम् । गुरुरव्यसक्तान्त्वान्त्वमास । अथवा 'सधयसाधनमत्र
इत्यत्र महाभाष्ये साधनत्वं अनादिकत्वम् इष्टम् । अनादिकत्वमप्राप्ताधिकत्वम् । इह तु प्रत्यक्षप
भाषाभाष्यरूपमदृष्टत्वं विवक्षितम् । अष्टौ धर्मा धर्मसाधनम् । पूर्ववत्त्वमास । इष्टोपकाररहि-
तमदृष्टत्वं कर्म धर्मसाधनं कथलाहृष्टार्थं कर्म न तु स्मिष्टदृष्टदुभयरूपमित्युक्तं भवति । तथाविधसमा-
गाव शयकवाक्य समाग प्रयाजवत्प्रधानकर्म स्यात्, न तु गुणकर्म । कुत । अनिष्टत्वं इष्टस्यापका-
रस्य समागात्तुल्यम् । एवम् 'श्रीहीन्प्राप्ति आश्रयमुत्पुत्ताति' 'हविर्भूमिभूति' 'गाहपत्यमुप-
तिष्ठत' इत्यादिवाक्यम् ॥

सिद्धान्तस्यति—

तुल्यश्रुतित्वादेतरे सधर्म स्यात् ॥ ८ ॥

वाशङ्क एवायं । समार्गादितरे अवधानातिभि सधर्म स्यात् । समान साधारणा धर्म
रूपेण सधर्मः । धर्मादिति क्वचित्वात् इत्यनिष सधर्मस्य । गुणकमेत्युक्तं भवति । कुत ।
तुल्यभावेनान । तुल्या द्वितीया श्रुतियस्य तत्तुल्यश्रुतिः तस्य सावस्तत्त्वम् तस्मात्तुल्यश्रुति-
त्वात् ॥ त्रयमाशयः । कतुरीप्सितम कर्म इति सूत्रेण यद्यपि न साध्यत्वं द्वितीयार्थं इति
वाच्यत तथापि तथा युक्तं चानीप्सितम्' इति सूत्रालङ्कारः । यथा ईप्सितम साध्यरूपापन्न
सा । प्रयया युज्यत तथा अनीप्सितमपि साध्यरूपेण क्रियायुक्तं कर्मसङ्गं स्यात् । इप्सितानीप्सित-
साधारण साध्यत्वमव कर्मत्वम् तत्र द्वितीययुक्तं भवति । न चैव सति साध्य कर्मत्वमावतैव
समावाप्तिनाप्सितत्वा प्रयशुपादानमनधकमिति वाच्यम् । एव सति अन्नमांशवक वाच्यति'
इत्ययं माणवकस्य कर्मसङ्गापवात्त' वाग्वाधानात्तर्माप्सित' इत्यपादानत्वापत्तौ, 'पुण्याणि स्रज्यति'
इत्यत्र च पुण्याणाम् स्रजरीप्सित' इति सपदानत्वापत्तौ तस्मिन्पुण्य पञ्चदशमित्य कर्मसङ्गावि-
शताय कतुरीप्सितम कर्म इत्यस्यावश्यकत्वं सति विष मुक्त' 'प्राप्त गच्छस्तृण स्रजति'
इत्यादि इत्यापन्नपयार्गप समहायम् । तथायुक्तं चानीप्सितम्' इत्यस्यापि आवश्यकत्वात् । न च

साध्य कर्मेति पक्षेऽपि 'अभान्तीत्यमि' इत्यत्र द्वितीयाया साधनत्वं अधिपक्षे अधितिष्ठति
अभ्यान्त वा वैकुण्ठ इति इत्यत्र साधिकरणत्वं लक्षणाया आवश्यकत्वात्सीमित्यपि लक्षणा किं
न स्यादिति वाच्यम् । तन्माधारणप्रयुक्तानिमित्तस्य कर्त्तापि वक्तुमशक्यत्वेन तत्प्रायाया लक्षणा-
स्वीकारेऽपि सम्भवन्मात्रविषयानुगमस्य त्यक्तुमनुचितत्वात् । ननु लक्ष साध्यत्वे द्वितीयाया
प्रयाग 'कट करानि' इत्यादौ । न ह्यत्र साधनत्वं द्वितीयार्थ इति शक्यते वक्तुम्, अस्मिन्त्वात् ।
न च युक्तिस्थत्वेन साधनत्वसम्भवः । युक्तिस्थत्वं हि युद्धौ विषयत्वमात्रम् न तु वस्तुसङ्गातम् ।
अत्र कथं तन्मात्रेण सिद्धत्वनियतं साधनत्वं सम्भवति । तथा यदपि 'प्रीतिर्नान्वहन्ति' इत्यादौ
वैकुण्ठादिविशिष्टत्वेन साध्ये प्रीत्यादौ द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रापि प्रयागानुगृहीतव्याकरणानुसा-
रण साध्यत्वमेव द्वितीयार्थ इत्यभ्यवस्यास्य । यत्र च द्वितीयाया साधनत्वस्य स्यात्तर्हि पर-
शुना स्थितमिति इत्यत्र परशुनाद्वितीया स्यात्, कारणत्वं तृतीयाविधानं चानवश्यकं स्यात् । न च
साध्यत्वापलक्षितसाधनत्वं द्वितीयार्थ इति नाक्याय, परशान्तं सिद्धरूपत्वाविति वाच्यम् । लाघ-
वतः साध्यत्वस्यैव द्वितीयायाप्यव्योपपन्नं । ननु द्वितीयाया साध्यत्वावश्यक्येऽपि सृगार्त्ता शपित्व-
प्रत्यायकाभावात्कथं समागार्त्ता गुणकर्मत्वम् गुणकर्मत्वस्य पाराव्यलक्षणशेषत्वनियतत्वात् ।
पाराव्यं पराहप्रवृत्तकृत्मित्यागत्यम् । तत्र समीहितपुरुषस्यापाराव्यगर्भीभूतं यत् समीहित-
साध्यम् तत्त्वम् । समीहितपुरुषस्यापाराव्यसमीहितत्वं च शपित्वम् । न चैतन्साध्यत्वा-
भिधायिन्या द्वितीययोपपन्नं इति वक्तुं शक्यते । सत्यं न शपित्वं द्वितीयाया साधनापत्तिपाद्यम्,
किन्तु विधित एव तद्व्यवहारम् । तत्र द्वितीयाया साध्यत्वमात्रम् । तत्र साध्यत्वाभिधायित्वेऽपि सम्-
भवति । प्रवृत्ततामिका शान्तभावना हि विधिः । प्रवृत्तिर्हन्तुं यापारं प्रवृत्तता । तथा च न समीहित-
साधनादप्यत्र चेतनं प्रवृत्तयितुं शक्यते इति विधिः स्वस्य प्रवृत्ततात्समिद्धार्थं स्वभावान्याया अर्थ-
भावनाया कर्तव्यापारात्मिकाया समीहितभावकत्वं गमयन्भावनाकरणत्वं समीहिताहप्रवृत्त-
कर्तव्यापाराव्यगर्भीभूतं गमयति । तत्र भाग्य सामान्या मता भाषनयावगतं तद्विधायरूपेण तु सृगा-
दिपदैरवगम्यते इति न तद्वैयर्थ्यम् । तत्र समीहितत्वं साध्यत्वं त्वमिदं शपित्वत्वावश्यक्येऽपि त्रितम् ।
तत्र द्वितीयाया साध्यत्वं विविधलाघवं समीहितत्वं गम्यते इति द्वितीयासंप्रीतिर्नान्वहन्ति शपित्व-
त्वाव सम्भवति । ननु त्रिभिना समीहितं वाच्यम् इत्युक्तम् सृगार्त्ता कर्तुमाधनत्वेन समीहितत्वस्य
सिद्धत्वात्, स्वतः मयासमीहितत्वात् सृगादिसमीहितमित्यव्यवहारं वाधनं कस्यचिद्विहितसमा-
गविषयसामर्थ्याविति चत, नैव वाप । यद्विधं वस्तुतः समीहितं सृगादि तस्य समाजनादिक्रियो-
द्देश्यत्वमेव विधिना वाच्यम् । एव च कर्तुमाधनत्वेनेच्छाविषयस्यापि सृगादिरुद्देश्यत्वं विना पराह-
प्रवृत्तकृत्मित्यागत्यलक्षणपाराव्यं समागवर्तनं सम्भवतीति तस्मिन्नुपार्थं विधिरागम्य समीहितत्वमु-
द्देश्यत्वपयन्तमाश्रित्य, न त्विच्छाविषयत्वमात्रमिति न वाप । यत्र तु साध्यत्ववर्तिद्वितीया नास्ति

यत्नम स्वगताम् ' इत्यादि तस्य साध्यत्वमुद्देश्यत्वं च इयमपि विधिः एवावगम्यत इति ध्येयम्
 वन्त्राणि त्वण्डकान्कुर' इत्यादौ च यत्नजातीनां शिक्षणद्वाराकारणं साध्यत्वात् त्वमिदम्

कथं तर्हि 'सकृत्' जुहोति' इत्यत्र द्वितीयानिर्वाह इत्यादिभ्य निराकरामि—

द्रव्योपदेश इति चेन्न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ ९ ॥

सकृत्त्वस्य हाम प्रति साधनत्वेन गुणभूतस्य द्वितीयया उपपन्नं कथमिति चेत्,
 १५ । तत्र । तत्रैव वा । सकृत्त्वस्य हामाधत्वात् हाम प्रति साधनत्वेन शेषतया भाव्यत्वा-
 भावेन तस्य सत्यस्य सत्तावत्वासम्भवात् । यद्धि विधिव्यापार विनैव पुरुषस्य समीहितं तस्य विधी-
 यमानमाधत्तं पुरुषस्यमात्रं विधिगम्यम् । न च सकृत्त्वस्य पसाणान्तरेणाभिलषितं यत्नं विधित-
 उद्देश्यवर्मादिमाभिव्य भाव्यतयान्वीयत । नैतदस्ति, सकृत्त्वस्य भूतोपयोगित्वेन प्रतिपाद्यतया वा
 भाव्युपयोगित्वेन क्रतुसाधनतया वा अभिलषितत्वाभावात् । असा भाव्यत्वेनान्वयसम्भवेन साध-
 नत्वेन सकृत्त्वस्यान्वया वाच्य । द्वितीया च लक्षणया तत्र निवृत्त्या, आरापितसाध्यस्वविद्यक्षया
 वा । नत एव विषयान् कारकाणि भवन्ति' इत्याभिव्य 'स्यात्सी पचति' 'परशुमिच्छन्ति'
 इत्यादि साधनं महाभाष्यादौ । स्यात्सु क्रतुसाधनरूपणाभिलषितस्य विधीयमानसमार्गं प्रत्युद्-
 देश्यत्वं । परिगम्यमवलम्ब्य समागमाधनाया समीहितसाध्याकाङ्क्षया भाव्यत्वेनान्वय उच्यते ।
 १६ । सुगात्र सा यत्नं तत् स्वरूपेण सम्भवति नाप्युपकारकत्वेन अवहननादित्यन्यैः सुगत्ररूपोपकार-
 रोपकारानुपपन्नं इत्यत आह—तस्य चेति । तस्य च सुगात्र शेषभूतत्वात् अष्टोपकार-
 दारा सायक समाग पापत्वात् । अष्टोपकारविशिष्टत्वेन सुखा समागसाध्यत्वादिति यावत् । अष्ट-
 ओपकारास्त्वत्वं दृष्टान्तयति—लाकवर्जिति । यथा लाकं नागरिकाणां राजनसमात्यादीनां भाम-
 मत्यागतानां तीराजनरूपपर्याप्रकरणनाष्टोपकारं क्रियतं तद्वत् । न च समार्गस्य गुणकर्मत्वं
 प्रधानगुणकमलक्षणस्य तत्राभ्यास्यमित्यासीत् स्यात्तामिति वाच्यम् । न हि 'यैत्रय्यं न विधीर्यते'
 इत्यादिना स्वभागेन प्रधानगुणकमलक्षण उच्यते, अतर्पक्षिताधत्त्वप्रसङ्गात् । अपूर्वसङ्गावास-
 द्रावयथावयवसमव । न तत्र क्रियते, अष्टोपकारिष्वपूर्वं नास्ति तद्वन्त्यत्र त्वसीति तावन्मात्रं
 स्यात् भाषायापिकरणापवाधत्वेन पतिपितिसन्त्वात् । यथा च अष्टोपकारि गुणकर्मापूर्वनाधायकम्,
 अष्टोपकारि तु प्रधानकमापवाधायकमिति तदर्थं पर्यवस्यसीति न शय । फलभावनाकरणया-
 गादिसाधनद्रव्यगतदृष्टादृष्टान्यतरस्फारजनकं कम गुणकमे यथा अवधानादि समागादि च ।
 फलभावात्करणप्रागादौ इत्यनैरप्यन्येण साक्षात्पवाधायकं कम प्रधानकमिति तु तदक्षणे बाध्ये ।

तस्मात्समार्गाणि गुणकमेति सिद्धम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षं सूचितं साधनेत्येभ्यः कस्यचित्समार्गः ,
'वैवाचनं स्तुतं समार्गं' इति तु समागान्तरम् सिद्धान्तं त्वकमित्याशङ्क्यम् । इति समार्गा-
धिकरणम् ॥

सन्ति ज्योतिष्ठास्तस्मात्प्राणि बहिष्पवमानेन स्तुयते आश्रये स्तुयते' साध्यतिनेन
पयमानेन स्तुयते' 'पष्टे स्तुयते' 'आभयपवमानेन स्तुयते' 'यज्ञायज्ञीयन स्तुयते' इति । सन्ति
'स्तोत्रादिप्राधान्यात् च शस्त्राणि आश्रयं शस्यति' 'प्रवृत्तं शस्यति' 'मरुत्वर्त्ताय शस्यति' निष्के-
धिकरणम् । अन्यं शस्यति वैश्वदेवं शस्यति' आप्तिसामानं शस्यति' इति होतुं पट
शस्त्राणि । तथा मैत्रावरुणप्राधान्यात्तस्यैवाकाशनामकैकस्य तु इति पट शस्त्राणि । प्रगीतमन्त्रा-
भ्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । अभिधानं
प्राच्यवाच्यं । वस्तुतस्तु गुणिति गुणमन्त्राभिधायकप्रगीतमन्त्रोच्चारणं स्तोत्रम् , अप्रगीततथाधि-
वशब्दोच्चारणं शस्त्रम् । सर्वेमानि स्तोत्रशस्त्राणि च किं स्तुत्यतत्त्वमापकाशनरूपसंस्कारार्थाणि गुणक-
मार्गाणि इति अष्टाध्यायस्याप्रधानकर्माणीति मणयः । तत्र पूर्वपक्षयति—

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावेवेताभिधानत्वात् ॥ १० ॥

स्तुतेति भावे क । कस्मिन् षष्ठी । स्तोत्रत्वेन शस्त्रत्वेन चानुगमाद्विषयत्वनम् । शास्त्रवा-
धविशेषात्मकस्तोत्रशस्त्रकृतैकं प्राकट्यापरतामधेयज्ञानमात्मकं प्रकाशनरूपं संस्कारं कर्मसमेवेति
इन्द्रागौ स्यात् । कुतः । देवताभिधानत्वात् 'अभि त्वा शूरं तानुस' इत्यादिमन्त्राणामिन्द्रादि-
वेषतागुणवर्णनपराणां सपि मुख्यमास्पद्यविषया सत्यताभिधायित्वात् । गुणप्रकाशकानामप्येषा
गुणिप्रकाशनं एव तात्पर्यादिति यावत् । यथा 'अग्निमूधा विष' इत्यादिव्याख्यासु मूर्धन्वादि-
गुणप्रकाशनं सत्यपि न तत्र तात्पर्यम् , किंतु गुणिप्रकाशनं एव मात्पर्यम् । तद्विहितं गुणप्रकाशन-
मन्त्राकृत्य मन्मुत्वेन गुणिप्रकाशनं एव तात्पर्यं दृष्टव्यत्वायाभ्युपयम् । गुणमयन्धकीमन्त्रमात्रेण स्तु-
तित्वं शोपपद्यते । तुल्यत्वात्तन्तराक्तसमार्गादिवैषम्यं । समार्गाणि सावन्मृगादावपूर्वाधायकम् , स्तु-
तशस्त्रं तु देवतासु प्रकाशनरूपदृष्टसंस्काराधायकम् । तस्मात्तुणकर्मणि स्तोत्रशस्त्रं इति । अथवा स्तुतश-
स्त्रयोरिति विषयनिर्देशः । स्तुतं गुणगुणिसत्त्वं साभिधायकप्रगीतमन्त्रोच्चारणम् । अप्रगीततथाधिध-
वोच्चारणं शस्त्रम् । स्तुतत्वेन शस्त्रत्वेन चानुगमाद्विषयत्वनम् । 'बहिष्पवमानेन स्तुयते' इत्यादिवाक्ये
'आश्रयं शस्यति' इत्यादिवाक्यं चेति यावत् । संस्कारा 'रष्ट्रं प्रकाशनरूपं इन्द्रादिषु गम्यत' इति व्याख्ये-
यम् । देवताभिधानत्वाविति तु पूर्वपक्षमाश्रयम् । युक्तं चेति । स्तोत्रशस्यत्वात् शास्त्रवाच्यप्रधानत्वे हि

तत्र उ पश्यान्तस्य ऋष्टमस्कारस्यन्तश्चित्रवसास्वनर्धन्तन पूर्वपश्चानुन्तमप स्पष्ट एव । न च प्रकाशनमेव
तत्र ऋष्टमस्कार इति वाच्यम् । तस्य शास्त्रवाधावन्त्यन्तन सत उत्पत्त्यनुपपत्त । शास्त्रवाधान्या-
कृत्यापरतम इयज्ञानतात्पर्यदृष्टमस्कारा देशतासु स्यादिति स्यास्यान तु क्लिष्टमेव, ज्ञानविषयता
मिरक्तज्ञानताया सवासमतयात् । किंच स्तौतिशमत्या प्रगीताप्रगीतमन्वसाध्यसाधपरत्व यद-
नपष्टस्य शास्त्रया च कि भातृगता विशिष्टत प्रयाक्तृगता वति । नात्र, 'जानाति' 'बुध्यते'
इत्याशायातस्य धात्व्यज्ञानाभय इव गुणवच्चवाधाभय भातर्यपि 'स्तौति' 'क्षमति' इति प्रया-
गापत्त न चष्टापत्ति अय राजान स्तौति राजा च तस्तुत्या हृष्यति' इति सागृह्यवृत्त्यक्तिमेवा-
नुभवधिराशात् । न द्वितीय भातगतगुणविषयज्ञानस्य प्रयाक्तृरि सक्त्वपि भातरि तदभावेन तस्य
न कृतव्याप्ति इ अस्ति त्या शर नानुम' इत्यादिमन्त्राणा सवाधनविभक्त्या इन्द्रादिवचना प्रति गुण-
वच्चज्ञापनपरणा शास्त्रमयातया प्रयाक्तृरि शास्त्रवाधजननाश्रमताया सवाधिकरण निरूपितत्वाच्च,
पान्तना राजान गणपतौ गुक्चस्तुवन्ति' इति शास्त्रवाधशून्यातामपि प्रयोक्तृणा स्तोतृत्वप्रसिद्धश्च
स्वस्यगु सखि त जिह्व विशागानुरुमापत्त । स्वसुखतर मृष्टि जयतामिह वुन्दुमि जिह्वा फा-
निवाररुद्रनपत्त स्वाभाव्य सनमति' इत्यार्याना स्तुतृत्वागणप्रधानत्व एव सामान्यस्याच्च । अत एवैत-
नधिकरणरस्म गणवच्चन स्तवन शसन च इति भाष्यम्, 'गुणगुणिसवन्धनकीर्षन च स्तुति' इति
वातेष्वम शास्त्राधारणमात्रस्य स्तुतिधात्व्यपवशात्' इति तत्तन्तरवार्तिकम्, अभिधानरहितश-
स्त्राधारणाया स्तुतित्व हीयत इत्यथ इति न्यायमुधा च संगच्छते । अभिधानरहितशस्त्राधा-
रणस्य स्तुतिताभावाक्या अभिधानपटितशस्त्राधारण स्तुतिरिति लभ्यते । न चैवमुधारणस्य
स्तुतित्वपि कवतीषु स्तुवन इति कथ कवतीनामृषा स्तुत्याधारता, उधारणस्य पुरुषनि
पुत्रनाश्रगतप्रवृत्ताभावादिति वाच्यम् । न हि कवल शस्त्राधारणमस्य स्तुति । किंतु गुणगुणि-
मयशसि शयकशस्त्राधारणमेव सा । तत्र विशेषणीभूतगुणगुणिसवन्धाभिधान च तत्प्रतीत्यमुकू-
तशक्तनिष्ठरूपाधाररूपम्, शस्त्राधमभिधान इति व्यवहारदर्शनात् । एव च कवतीनामृषा-
रणात्मकपुरुषन्यापाररूपविशयाशाधारत्वाभावेऽपि विशेषणीभूतगुणगुणिसवन्धाभिधानरूपसवन्धि-
प्रत्यापाराशस्त्वमात्राय समी युज्यत प्रयुक्तम् । उक्त च वार्तिके 'गुणगुणिसवन्धाभिधान-
प्रत्याया अशराम्बत्वात्कवतीष्विति समी युज्यते' इति । विवृत च न्यायमुधायां 'गुणवच्च-
ज्ञापन स्तुति' ज्ञापन च ज्ञातहनुन्यापार । स चाश्रणामभिधानाख्य, पुरुषस्याप्यभिधायकाश्र-
धारणाख्य । तत्र पुन्यापारऽश्रणासकत्वनाधारत्वाद्येनोपन्यासिधानाख्यव्यापारे विशेषणऽश्रणा
कतत्वंना शस्त्वानन्मुयत पुन्यापाराचारणाधारस्य युक्तम्' इति । तस्माद्गुणगुणिसवन्धाधफलक-
परीतशस्त्राधारण स्तुति । अवर्गान्तदृक्धारण शसनम् । शास्त्रवाधश्च श्रोतृनिष्ठ एव । इन्द्रावय-
भाव धातार । तथा च विपहादिपञ्चक जैमिन्यभिसतमवेति षष्ठे वक्ष्यते । एव च शस्त्रीयाणा

सूक्ष्मासाधनवर्णसंधानं सगच्छत । अस्मिन् प्रयाक्तुगतशास्त्रयोः प्रधानत्वं हि पूर्वपक्षस्याऽप्योऽर्थाव-
बाधे व्याप्यमानस्य प्रयाक्तुगतशास्त्रस्याऽप्यऽस्मात्त्वानुपपत्तिरित्यादि मन्त्राधिकरणेऽप्योच्यते ।
तदेवमेतादृशे स्तुतशस्त्रं त्वतापकाशनरूपरूपायै गुणकर्मणि ॥ इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थेन त्वपकृत्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥

त्वतानाम् । इन्द्रादिपञ्चमं तद्वदितमन्त्रकस्तुतशस्त्रयार्थिधानं त्वतानामचोदना । सा अर्थेन
इन्द्रादिप्रकाशनरूपप्रयाजनवर्णनं अपकृत्येत महन्त्रप्रहयज्यादिमन्त्रिधौ स्थिता स्वस्थानात्कृत्यावयिष्व-
यत्नेन्द्रस्तत्रात्कृत्येत पृथानुमन्त्रणवत् । कृत । अयस्य गुणभूतत्वात् । निरूपयतिरूपकभावे यद्वि ।
इन्द्रादिवर्णनरूपसर्वं पति तत्प्रकाशकमन्त्रस्तुतशस्त्रया ज्ञेयभूतत्वात् गुणानाम् प्रधानानुसारित्वात् ।
प्रधानकर्मणे तु तया प्रयाजादिवर्णनद्वारा कर्तव्यतया यागीयवेधनायत्वाभावात्कर्मणः । अत्र
गुणकर्मत्वपक्षोऽनुपपन्न इति भावः ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्ययतिष्ठते—

वशावद्धा गुणार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

वाशश्च उक्तं निराश्रयः । न स्यादुत्कर्षः । कृत । यत् 'साहेन्द्रं महं गृह्णाति' इत्यादि-
श्रित्वागम एव प्रहयजिष्यता । तत्र महत्त्वादिगुणकर्मितार्थमेव महत्त्वादिपदम्, यथा 'राजा'
'महाराज' इति । न हि राज्ञो महाराजोऽतिरिच्यते । अत्राऽत्रैकदेशप्रकाशकः 'अभि त्वा शूर नो-
नुम' इत्यादिमन्त्रा नाममवतार्यकं वशावद्धम् । 'सा वा एषा सर्वदेवत्या यजता वशा वासुध्यामास-
भत' इत्यादिवाशशब्दादिन कर्मणि छायाया वपाया मेवसोऽनुमति' इत्यादिनिगमसन्त्रं सम-
वेता भवति, गुणस्याभेदकत्वात् । तद्विहापि । तथा चेन्द्रमहेन्द्रयोरभेदाद्विन्द्रप्रकाशनेऽपि महेन्द्रं
संस्कारसमवासात्कथं इति भावः ॥

सिद्धान्तो परिहरति—

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १३ ॥

इन्द्रमहेन्द्रयोरभेदादुत्कर्षः इति न, किन्तु स्यादेवेत्युत्कर्षः । कृत । श्रुतिसमवायित्वात् ।
श्रुत्या विधिराजत्वतापदस्यैव त्वताया निगमानुग्रह्या कर्मान्वयित्वात् । त्वता हि न यत्किञ्चिच्छ-
ब्देन निगमेषु निर्देश्या, किन्तु विधिवाक्यभूतशब्दस्यैव विधिष्वयस्य मन्त्रस्य भावः स्यात्तेन

। समवायित्वात्

यावन्ना इत्ययं वक्ष्यते । तदुपरायतं वस्तुन इन्द्रा महन्द्रावभिषेक्षपि मोहेन्द्रो निगमेषु
महन्द्रावन्तेव । तत्रैव इतिन्द्रस्तुत्या महन्द्रसंस्कारासम्वाद्युत्कर्षा भवदित्यर्थः ॥

विधिगतशब्देनैव निगमेषु त्वमापलक्षणाय युक्त्यन्तरमाह—

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १४ ॥

यत्तु दुरधीन्द्राय त्वेभ्यो हवि इति । यत्तु बुधिमहेन्द्राय त्वेभ्यो हवि इति इन्द्रमह-
न्द्रावभिषेक्षमिति । यत्र त्रधा मन्त्रस्य त्रैविध्यक पाठः । इन्द्राय त्वेभ्यो हव्यम् इत्यखिलमन्त्र-
समाप्ताय । त्रिविधमिषाच विस्तृतं इति ब्राह्मणम् । विधिगतशब्देनैव निगमेषु त्वतोपलक्षण-
मात्रं नियमाभावेऽप्यत्र माहन्द्रयाग चाभ्यामन्त्रयार्थिकस्य स्यात् । स चाष्टवाक्यद्वया-
मुच्यते । उक्तनियमाभ्युपेक्षे तु मन्त्रयागस्तयोरैव माहन्द्रयागभवनं व्यवस्थितस्वाभावात् । तस्मा-
दिह न्यादुक्तम् ॥

उक्तनियमाभ्युपेक्षणं वा रक्तान्तरमाह—

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १५ ॥

विधिगतशब्दादन्तर्गतान्तराणि निगमेषु त्वतोपलक्षणं सति विविधाक्यं गृह्यमाणो गुण-
मन्त्रस्य स्यात् । उक्तदुक्तं च गुण इन्द्रावभिषेक्षमवधारयति । उक्तनियमाभ्युपेक्षे तु विविधा-
क्यं गुणमहन्त्रमध्यवर्तते ।

उक्तनियमाभ्युपेक्षणं वा रक्तान्तरमाह—

तथा याज्यापुरोरोचो ॥ १६ ॥

याज्यायाः पुरस्तादाभनं प्रकाशत इति पुरोरोचपुरोनुवाक्या । पुरोरोचश्च याज्या च या-
ज्यापुरोरोचौ । मन्वास्तरत्यायाज्याशब्दस्य पूर्वनिपातः । तद्वत्पूर्णसामयाः 'एन्द्रमात्रमिदं ययिम्'
'यसमाहितं पुरोरोचभनं' इत्येन्द्रयाज्यानुवाक्यया महा- 'इन्द्रो य आजसा' 'भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मा-
णा भवान्' इति माहन्द्रयाज्यानुवाक्यया भवतास्नानादपि तथा विधिगतशब्देनैव निगमेषु
त्वतोपलक्षणम् । अन्यथा द्वयार्थं युगादयोरुभयत्र विकल्पः स्यात् । तस्माद्विधिगतशब्देनैव
त्वतोपलक्षणमिति नियमः सम्भवति ।

अथ यदुक्तं 'वशादत्र गुणार्थः स्यात्' इति तत्राह—

वशायामर्थसमवायात् ॥ १७ ॥

वशायाम अजावशाशब्दवाचित्वं कर्मणि विविगतवशाशब्दपरिचयस्य कृत्वाशब्दजन्यं तद्वत्
पलक्षणं युक्तम् । कुत । अथसमवायात् । वशाशब्दायं विशेषरूपं कृत्वाशब्दजन्यं चावकाशप्रदानं
सामान्यरूपेण समवायात् समवायः । वशाशब्दजन्यं निगमेषु ह्यधिकपलक्षणे चोक्तवाच्यमज्ञात् । इह
तु साहचर्यविभिनसहस्रगुणपरित्यागं बाधकं न किञ्चित्पश्याम । मस्मान्माहन्मिन्मन्त्रशब्दघटित
मन्त्रकं स्मात्र शब्दं च प्रकाशयितुं न शक्नोतीत्युक्तं स्यात् । अतो न गुणकर्मत्वं स्तुतशब्दस्य ,
किंतु प्रधानकर्मत्वैव ॥

स्यात्तत्त्वं । गुणकर्मत्वैव स्तुतशब्दस्यारम्भः । न चैव सति साहचर्यप्रत्ययजिसमनिवासात्तैन्त्र-
मन्त्रकस्तावदशब्दयोरुक्तं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तः । न च क्रमसमिध्यायाव शब्दस्य, ऐन्द्रम-
न्त्रस्य सहचर्यप्रतिपादनासमर्थत्वेन यथेन्द्रस्तमा-कपेक्ष सामान्यरूपलिङ्गवशात् क्रमसमिध्या
अभयितुं युक्तमन्त्रात् । लिङ्गस्य क्रमसमिध्यापेक्षया चलवत्तायास्तृतीयं भूतिलिङ्गादिभ्यः निरूपयित्य-
माणत्वाविति पृथपक्षी पश्यवतिष्ठतः—

यथेति वार्थवत्त्वात्मानं ॥ १८ ॥

वाशब्दः प्रत्ययस्थितौ । यत्रशब्दजन्यं तदाविवाक्यं लभ्यते । यथेन्द्रस्तमैन्द्रमन्त्रकस्तुतश-
ब्दयोरुक्तं ऽस्त्विति भ्रमः । कुत । अथवाक्त्वात् ऐन्द्रमन्त्रकस्तुतशब्दस्य साहचर्यप्रत्ययजन्यत्वं च या-
गीयवैवताप्रकाशनसमर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् । अतः स्तुतशब्दस्य गुणकर्मत्वमयं स्यात् ॥

नन्वेन्द्रादिमन्त्राणां येषामन्यत्र प्रयाजनं समाख्यते तेषामुक्तं समाख्यताम् । यथा तु
मन्त्राणां न प्रकृतकर्मसमवेतवेवताप्रकाशनमन्यत्र च नास्ति प्रयाजनं तथा कथमुक्तं समवेतं ।
अवस्थेषामरुष्टाधत्वेवतानिच्छता च न्युपयमः । यथा 'वाग्निमारुतशब्द' यास्या शसति' 'पित्र्या
शसति' इत्यादिविहितं 'कुपुम्भकमूक्तं शसति' 'अशमूक्तं शसति' 'मूयकमूक्तं शसति'
इत्यादिविहितं, तथा मरुष्टाधत्वे च तन्न्यायेन इतरवामपि सर्वथा स्तुतशब्दाणामरुष्टाधत्वेन प्रया-
नकर्मत्वैवाविति सिद्धान्ती शङ्कतः—

न त्वान्नातेषु ॥ १९ ॥

तुशब्दाऽवधारणे । आग्निमारुतावाग्निमारुतेषु कपुषिणाम्यादिमन्त्रेषु प्रकृतकर्मणाऽन्यत्र तैवा
धत्तवत्त्वमिति । अतः प्रकृतकर्मण्येवाहृष्टाधत्वं वक्तव्यम् । तन्न्यायेन सर्वेषामपीत्यर्थः ॥

१ यथेति २ न त्वान्नातेषु

पूर्वपक्षां पारङ्गम—

दृश्यते ॥ २० ॥

यास्यादीनामुक्तानामन्यथावच्छेद इत्यत इत्यर्थः । यास्यपिऽप्याविमन्त्राणां यमस्यस-
हापितयज्ञादीं समवत्ययवच्छेदम् । मण्डुकस्येत्य महाभिचयनऽथवच्छेदम्, तत्र 'मण्डुकन विकसति'
इति विधानात् । अक्षमुक्तस्य राजसूयऽथवच्छेदम्, तत्र 'अक्षैषीठयति' इति विधानात् । गूपकस्य
तस्य यूपकानिन्यामयवच्छेदम्, तत्र 'जासुस्त पशुगिति' इत्यात् इति विधानात् । कुपुष्मकस्य
प्राचीना तु वाचस्ताम जाधनशस्य साधवच्छेदम्, सदा अक्ष सयाणि यजुषि सर्वाणि सामानि
यास्यस्ताम पारिव शसति इति विधानात् । पारिलव यथष्टम् । यस्याश्रितं शस्यमाने गूर्या
नाशिमवति सदा अपि दाशतर्यारनुश्रयात्' इति विधानात् । अश्वशशाकलसहिता बाष्कलस-
हिता च दाशतर्यमित्युक्तम् शसमण्डलात्मकत्वात् । सप्रत्या यथा दाशतर्य । न जाधनशस्र
वाचस्ताम सात्कृष्टानामन्यथावच्छेदमर्थत्वमर्थमिति वाच्यम् । क्वचिद्वृष्टास्ते सत्यपि सत्या गतौ
तथा गत्यनुमन्यतवान् । तस्मादेन्द्रादिमन्याणां पशुसमहन्त्रादिप्रवृत्त्यनाप्रकाशनऽसामर्थ्येऽयन्य
था कर्षणाधपकाशनाधत्वसमवायुणकमर्णा स्तुतशस्य इति प्राप्तः, मिहान्ती गुणकमन्त्रं मुख्यत्वात्
प्रथमं शनकमन्त्रं समथयत्—

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशसनी क्रियोत्पत्तिं
विद्विष्याताम् ॥ २१ ॥

अपि वाति पञ्चम्याश्रितौ । न गुणकमर्णा स्तुतशस्य । कुत । भूतिसंयोगात् । न हि
स्तौतिशसनी गुणाभिधानमात्रं बतैत किमु पाधान्यन गुणाभिधानं । अत एव 'वृत्तवत्ता वक्त-
कशात' इति वक्तार स्तौति शस्यहर्त्ति लाक, न तु 'वक्तकशान्त वृत्तवत्ता' इति वक्तार-
मपि । अत्र गुणप्रकाशनायै स्तौति शसति' इति भूतिव्याधिसंज्ञादिह दृष्टप्रयोजनमपि गुणवृत्ता-
प्रकाशनं परित्यज्यादृष्टायत्वमवाभायानु युक्तम् । एव च सति प्रकरणे पशुत एव कर्मणि । कर्मणि
चतुट । स्तौतिशसनी स्तुतिशसत क्रियात्यति स्वकायसंज्ञात्पत्तिं विद्विष्याता साधयताम्, साधका-
मायात् । गुणवृत्ताप्रकाशनायै तु स्तौतिशसनी यत्र गुणिनी वृत्ता तत्रैव स्वकायसंज्ञाप्रकाशनं
साधयताम् । ततश्च विद्विष्यतुगच्छत । भूतिस्तु साध्यत । क्रमसंज्ञां च साध्ययताम् । अदृष्टार्थत्वं
तु साहचर्यप्रत्ययानां एवमन्त्रकस्तुतशस्यया समावशसमवायं विद्विष्यतुगच्छत । अदृष्टार्थत्वं
नापि भवति । तस्मात्पञ्चात्मकमर्णा एव स्तुतशस्य ॥

। १०० इत्यतः पान्थ १४

तत्र युक्त्यन्तरमाह—

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २२ ॥

‘ द्वावृशस्तान्नशस्याऽभिष्टाम ’ इति सव्याशत्वनं स्तान्नशस्त्यक्रमणा पाथक्यमवगम्यत । तत्रैतस्यष्टाथित्वं प्रदत्तम् । प्रकाशनाथित्वं च प्रकाशनस्यैकत्वात् सव्यापपन्नम् । विनयाभरणं च पत्युचं प्रतिपदमिति प्रसज्यत । अन्वृथित्वं स्वपूर्वभ्रमागम्य सव्यापपत्तिः । अथवा अथप्रकाश-
नाथित्वं उत्कर्षापेक्षया द्वावृशशब्देनावगम्य प्रथकत्वं सर्वो तापपन्नम् इति श्याव्ययम् ॥

इतोऽपि स्मृतशस्त्रं प्रवानकमर्णा। इत्याह—

अनर्थक च तद्वचनम् ॥ २३ ॥

गुणकर्मत्व अभिप्रैति 'आप्तया प्रज्ञा भवन्ति' इति प्रज्ञाजनयैवाप्तयिनामृषा प्रकाश-
नाथत्वस्य सिद्धयया 'आप्तयिषु स्तुवत' इति पुनर्वचनम् अनपेक्ष्यम् । अत्रष्टाध-व त्वनाप्तयी-
नामपि पङ्क्तिन प्राप्नो तस्यैवैव्यर्थं सत्रावश्यकम् ।

इतोऽपि न प्रधानकमेणी । त्याह—

अन्यदुच्चार्य प्रतीयते ॥ २४ ॥

‘स्तुतमनुशसति’ इति सर्वज्ञस्ये स्माशशस्ये’ इति च स्तुतशस्यया पौर्वापर्यसम्बन्ध-
वचनावर्षि दृष्टान्त्येऽपि प्रतीयत । प्रकाशनरूपपन्थावत्वं तस्यैक वनेकावन्त्यादिकल्प्यापत्तौ पौर्वाप-
र्यसम्बन्धानुपपत्तः ॥

इताऽपि त पचानकमर्णा इत्याह—

अभिधान च कर्मवत् ॥ २५ ॥

‘अग्निदोष जुहति’ ‘समिधा यजति’ ‘मनसपात यजति’ इत्यादिप्रशस्तकर्मण्यस्ति त्रितीयायाः श्रुतिमतसम्बन्धाभिधानं रुच्यते पृष्टान्युपयन्ति । ‘प्रदोष शसति’ ‘निष्कषव्य शसति’ इत्यादि । तत्रमशरुष्टार्थस्य एवापपन्नम् । अशरुष्टार्थस्य हि सति कर्तुं फलं प्रत्यरुष्टमाश्रया प्रत्यासन्नसात्तत्वादी-
श्रुतिमतसम्बन्धम्, रुष्टार्थस्य तु उच्यन्वन्तादिपणादिकया कर्मफलं यत्निवृत्तिसाधनस्याश्रुतिमतसम्-
बन्धम् । अतोऽपि प्रधानकर्मैव ॥

रिति वाच्यम् । सत्यपि प्रकृतकर्मणि शब्दान्तराभ्यामादिभिः कमान्तरत्वावगमसम्भवात् । तस्मा
विधायकान्यवजार्तीयकान्याख्यातानि ।

अथ सिद्धान्तयति—

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥ २८ ॥

अपि वेति पूर्वपक्षस्याशङ्कौ । मन्त्र मन्त्रादिना आख्यातशब्द न विधायक किंविधि-
धानवाची । कर्मणि स्युट । विधायकाख्यातशब्दाभिहितस्य वाचक अनुवाक स्यात् । कुत ।
प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगमध्ये प्रयोक्तृपुरुषस्यान्यथा वा अनुष्ठेयार्थं बाधनीयं 'तवाभ्य याभिः'
इत्यादिमन्त्राणाम् 'यस्याभ्यम्' इत्यादिप्राज्ञवाक्यानां च सामान्यान् द्वौ चामाख्यातौ । तथा
हि— 'देवाभ्य याभिर्यजत' इति मन्त्रं तावदाच्छन्वनं गायामस्य गानानस्य च सिद्धत्वावगमनं
विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्तिप्रतिबन्धः स्पष्ट एव । एषम् 'यस्याभ्यम्' इत्यादिप्राज्ञवाक्येष्वपि ।
अपर्यवसानत्वाच्च तत्र विधिशक्तिः प्रतिबध्यते । न हि 'तवाभ्य याभिर्यजत' इति पर्यवसानं वाक्यम्
'उयागित्ताभिः' सप्ततः इत्यनेन साक्षाद्भूत्वात् । अत एवजार्तीयका मन्त्रा प्रयोगस्य एव
प्रयोक्तृपुरुषस्यानुष्ठेयाथस्मरणाय प्रसव्युः, न तु विधानाय । अग्नीवर्षान्विहर 'वर्हिस्तृणादि'
इत्यादिमन्त्रास्तु प्रयोगमध्ये प्रयोक्तृपुरुषेण पुरुषान्तरं स्मारयितव्यं समधा न तु विधानं, आत्म-
न्तर्णविभक्त्यभिमुख्यप्रत्यायकत्वेन सर्वपुरुषसाधारणविधिप्रत्ययविरोधित्वात् । अतनैव न्यायनं वक्तुं
मपुरुषस्थलेऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धो दृष्टव्यः । आत्मनि परणामसत्वाच्च । यच्च तेषाम् पार्थी-
यात् 'इत्यादिप्राज्ञवाक्यानामपि यद्विशदन्तं विधिशक्तिप्रतिबन्धाद्वैश्वानरपुत्रादिप्रयोग निमित्ता-
पक्षान्ते सामान्यम्, न तु विधाने । यच्च च विधिशक्तिप्रतिबन्धकं यच्छब्दादिकं तास्ति, तथैव
आख्यातस्य शब्दान्तराभ्यामादिभिर्भेदकता । यच्छब्दार्थानां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं च मानान्तर-
प्राप्ताभ्यस्य एव । अप्राप्ताभ्यस्य तु न तथा विधिशक्तिप्रतिबन्धकता । अन्यथा यथाग्नेयादिवाक्येषु का
गतिः । वक्तुं च न्यायसुधायाम् । सिद्धत्वावगमनादुक्त्यासम्भवादिष्वपि । आत्मनि परणा-
मावाप्तिमित्ताभिधानतः । विधिशक्तिविहन्तु स्यादयच्छब्दादिषुमुष्टयम् । प्राप्त्यसार्गं तु तद्वाधाक्-
चित्स्याद्विहन्तुता' इति । तद्वाधानं । तच्च यच्छब्दादिषुमुष्टयस्य स्वाध्यागावित्यर्थः । इत्यास्ता
तावत् । इति विधिमन्त्राधिकरणम् ॥

विधिमन्त्रयो ' इति पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतया गृहीतमन्त्रप्रसङ्गात्प्राज्ञक्षणसामर्थ्ये—

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ २९ ॥

मे गोपाय, यमुषयस्त्रैविदा विदु, अक्ष सामानि यजुषि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति । एषा
 अग्नाधाने आषस्यारनरूपस्थानं विनियुक्ता । 'अहं अहिमकं वृत्रियं, वृत्रं हनयम्, तत्र मय
 सतां हृहत आषस्ययाप्त, मे मम, मन्त्र गोपाय रक्ष य मन्त्रम् अपय मन्त्रमण त्रैविदा त्रैव्य-
 दान्विवर्त्तन्तीति त्रिविद, स एव त्रैविदा, स्वार्थेऽण, अक्षसामयजुरात्मनया विदु ज्ञातवन्त,
 त गोपायेत्यन्वय । सा हि त्रयी सताम् अमृता कल्म अक्षशरा, श्री अयणीया' इति वदमायम् ।
 तथा च अक्षसामयजुरन्त्यतमत्वं मन्त्रत्वमिति स्थितम् । मन्त्रलक्षणप्रयोजनम् 'मन्त्रेषु फलाणि
 फलयो सान्यपश्यन्' इत्यादौ लघुपायनं लक्ष्यावगम एव । इति मन्त्रलक्षणम् ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वे मन्त्रभागस्य लक्षणमुक्त्वा तत्प्रसङ्गाद्ब्राह्मणभागस्य लक्षणमाह—

शेषे ब्राह्मणशब्द ॥ ३० ॥

मन्त्रभागावशिष्टव्यवभागे ब्राह्मणशब्दो वाचकतया खल्वेति । विधिपरो व्यवभागे
 ब्राह्मणम् । अर्धवर्णानामपि विभ्यक्तवाक्यत्वेन तत्रैवान्वयात् । 'ब्राह्मणावशिष्टव्यवभागे मन्त्र'
 ८ ब्राह्मणनिषेधना इति याज्ञिका, यद्वाहुरापस्तम्बाद्याया मन्त्रब्राह्मणयार्थवत्तामवयम् 'कम-
 विकरणम् । 'चोक्तं ब्राह्मणानि' ब्राह्मणशब्दाऽध्वरा 'निन्नाप्रशसापकृमि पुरा
 कल्प्य' 'अतोऽन्ये मन्त्रा इति । लक्षणप्रयोजनं तु एतद्ब्राह्मणान्यथ पञ्च हर्षापि' एतत्वं
 सावित्रे ब्राह्मणम्, अथा नायिकमे' इत्यादौ लघुपायनं लक्ष्यावगम । इति ब्राह्मणलक्षणम् ॥

कर्मज्ञानस्थानानुगतीकृतसूर्यजु सामान्यमन्त्र मन्त्रलक्षणमुक्तम् । तत्राश्रित्य समा-
 धातुमिहमारभ्यते । अस्मि वृषापुणमासयाहोर्मुनिगद । 'असं महा' अस्मि ब्राह्मण भागम्, अस्मा-
 ० लक्षणमन्त्रता वसौ' इति । तत्र 'असावसौ' इति स्थाने 'भार्गवस्यावनाप्रधानौर्वजास-
 विकरणम् । 'अन्य' इत्यादि प्रक्षिप्यम् । साऽय प्रवर इत्युच्यते । अनन्तं हि यजमान-
 नगात्रजत्वेन अपि वृषसावाहने प्रप्रियते । तथा तत्रैव 'अस्य जुष्ट निषपामि' इति मन्त्र 'अस्ये'
 इत्यतन्मौर्यष्टौ 'सूर्याय' इत्युच्यते । तथा तत्रैव 'असौ सानुप' इति हावृवरणमन्त्र 'वसौ' इति
 स्थानं होतुनाम् प्रक्षिप्यते । तत्रैतेषा प्रवरोहतामधेयानां वरे प्रत्यक्षमनाम्नातामपि मन्त्रसम्प्रपति-
 तत्वेन मन्त्रेण मन्त्रेकायप्रतिपादकतया मन्त्रकायापूर्वीयत्वात्प्रकाशकारितया च मन्त्रत्वसंशयसाम्भ-
 यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

अनाम्नातेष्वमन्त्रस्वसाम्नातेषु हि विभाग म्यात' ॥ ३१ ॥

वेदे प्रत्यक्षमनाम्नातेषु प्रवराविष्टमन्त्रत्व स्मात् । कुत । हि यस्यान्कारणात्तत्र प्रत्यक्षमा-

1 म्याति कतिपयसि ।

ज्ञानं यत्र वाक्येषु मन्त्रश्रवणानामागच्छति । प्रवरादयस्सु 'असौ' इति पराश्रयः निदिष्टः, न तु प्रत्यक्षेणेति न मन्त्रस्य तपाम् । मन्त्रैकवाक्यत्वं तु न मन्त्रत्वप्रयोजकम्, 'इयं स्वा' इत्यादावभ्याहृत्यमाणे 'छित्तधि' इत्यादौ व्यभिचारात् । नापि मन्त्रकायकरस्य मन्त्रप्रयोजकम्, पूज्यपदे रक्षोपायौ व्यभिचारात् । 'असौ' इति मन्त्रकार्ये श्रोत्रोपाकरणं रक्षोपायेस्तत्र विधानम् । यत् 'असौ मानुष' 'आशास्तस्य यजमानोऽसौ' इत्यादावत्र शब्दस्य तत्त्वज्ञानात्पार्यवसिततया मन्त्रत्वमवज्ञातीयकानामिति कृत्वा मुद्राण्यन्तिगतादावत्र शब्दरहिते 'यजमानस्य तत्पूर्वेषामपर्यायं नाम गृह्णाति' इति विध्यन्तरवलाभिधायमाणं नामधेयसंयोगाद्वर्णमिति प्राञ्च । तदयुक्तम्, प्रत्यक्षात्मानस्यैव मन्त्रत्वप्रयोजकत्वेन 'असौ' इति परोक्षनिर्दिष्टानां नामानामपि मन्त्रत्वाभावस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा प्रवरस्य 'अमुवत' इति अत्र शब्दनिर्दिष्टत्वेन मन्त्रत्वापत्तेः । 'यजमानस्य तत्पूर्वेषामपर्यायं च नाम गृह्णाति' इति विधौ नामपत्तेन यजमानादिनाम्नामपि निर्दिष्टतया मन्त्रत्वापत्तेरिति शङ्कः । प्रयोजनं प्रवरोहनामधेयपु 'यजकर्मण्यजपन्युद्धमासु' इति मन्त्रेषु विहितमैकश्रुत्य मन्त्रभेदप्रायश्चित्तं च न भवति । इति मन्त्रलक्षणोप ॥

'असौ यजृषि सामानि मन्त्रा' इत्युक्तम् । तत्र अगलक्षणमाह—

'तेषामृग्यप्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३२ ॥

तत्र मन्त्राणां मध्ये यत्र यस्मिन् 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रे पादव्यवस्था । अत्रेयस्याविशेषः पादः 'अष्टाक्षरा गायत्री' 'वृणाक्षरा विराट्' 'एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्' 'द्वादशाक्षरा जगती' इत्यादिपमाणस्य । मन्त्रयुक्तं त्रिपदा गायत्री 'चतुष्टुप्' इत्यादिकृच्छ्रोऽव्यवस्था, मन्त्रियमनम्— सा अक्षप्रत्ययस्या । ननु 'अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम्, होतारं रक्षभानसम्' 'अग्निं पूर्वैर्मिर्भरिषिभि' इत्यादिपञ्चमपादत्वात्तुष्टुच्छन्दस्का अक्ष कुसो न स्यादित्याशङ्क्याह—अर्थवशेनेति । अवैकत्वप्रयुक्तं पादव्यवस्था विवक्षिता । तथा च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वे सति पादवृत्तमन्त्रत्वसृष्ट्या लक्षणमिति स्थितम् । इति अगलक्षणम् ॥

११ सामलक्षणा सामानि लभ्यति—
विकरणम् ।

गीतिषु सामाख्या' ॥ ३३ ॥

रथन्तरवृद्धैरुपादिसहकर्मिणिषु सामशब्दो वाचकतया वर्तते । यद्यपि सामशब्दस्य गीतिवाचकत्वं सममे सूत्रकारः प्रपञ्चयिष्यति तथापि अगादिभेदकथनप्रसङ्गादिहायुक्तम् । इति सामलक्षणम् ॥

१ तेषामिति कौत्सनाम् २ गीतिषु सामेति कृत्वा

यजूषि लक्षयति—

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३४ ॥

ऋक्सामावशिष्टमन्त्रभागे वाचकतया यजुःशब्दादित्यतः । न चैष मसि 'युज्यते' मन
उत युज्यते प्रिय ' 'इमांसगुण्यम्' इत्यादिपुष्पि 'यजुर्वच वचन' 'यजुःकृत्ये यज्ञस्य समुत्तरे'
१२ यजुलक्षणा इत्यादिमात्राणेषु कस्य यजुःशब्दव्यवहार इति वाच्यम् । यजुर्वचपठित-
विहरणम् । त्वेन लक्षणायाः तदुपपन्नम् । अगाधिलक्षणप्रयोजनं तु 'यस्मादभ्यायमधीयी-
तैषामायुषं यजुः साम वा तद्व्यायज्ञं सतिष्ठते' इत्यादौ लघुपायेन लक्ष्याभरणम् ॥ इति यजु-
लक्षणम् ॥

अथ 'शेषे यजुःशब्दः' इत्यत्राश्रित्य समाधानुमित्तिमागम्यते । मस्ति निगदा नाम पर-
मबोधनार्था मन्त्रा अग्नीवर्मीन्विहर, यद्विस्तृणाहि' 'प्रोक्षणीरासादय' इत्यादयः । तं किं यजु-
र्भ्यो भिद्यन्ते उत यजुर्भ्योवेति मशयं पृथपश्रयति—

निगदो वा चतुर्थं म्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३५ ॥

वाशब्दो नमर्थः । निगदो न यजुः । कुत । धर्मविशेषात् 'उद्धर्मैश्चा क्रियते, उद्धे
मास्मा, उपाशु यजुषा, उद्धेनिगदेन' इति निगदस्य यजुर्विलक्षणोद्धेस्त्वधर्मविशेषभवेणान्तरं, निगदस्य
१३ निगदानां चतुर्थं यजुषे उपांशुत्वस्यैवौचित्यात् । ऋक्सामयोः कान्तम्येन उद्धेस्त्वमिव यजुषो-
विहरणम् । ऽपि हि कान्तम्येन उपांशुत्वमवगतम् । तस्मादनिगदाख्यमन्त्रजानं चतुर्थं स्यात् ॥

इताऽपि निगदा न यजुरित्याह—

व्यपदेशाच्च ॥ ३६ ॥

इमानि यजूषि, एते निगदा इति संज्ञाभवाच्चपि निगदो न यजुरित्यर्थः ॥

सिद्धान्तयति—

यजूषि वा तद्वृत्तत्वात् ॥ ३७ ॥

वाच्यत्वं एवार्थः । यजुर्भ्येषु निगदाः । कुत । तद्वृत्तत्वात् ऋक्सामभिन्नत्वरूपयजुर्विलक्षण-
वत्त्वम् ॥

यदुक्तं निगमज्ञाना यजुषु रूपाशुत्वमेषाधित न तृषेस्त्वमिति तत्राह—

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ३८ ॥

अन्यतः जननति वचनं सामान्यम् । निगमज्ञाना सर्वावनविभक्तिपटितानां परमसाधनपराणां परमसाधनरूपकायशब्दादुच्येस्वरूपमेषाधित एव यक्तुमुचितं, न रूपाशुत्वम् ॥

ननु यत्र सत्त्वा रतिविभक्तिनास्ति 'प्राक्षणागमावय' इत्यादौ तत्र कथं परमसाधनार्थता । न च म रमपुरुषादृशा समञ्ज इति वाच्यम् । प्राप्तकालतायासपि तदा विभक्तानां तथेकलोकादेशमप्यमपुरुषस्याप्यविभक्ता प्रतायान्तर्तीयैषेषु च पराधिकारान् इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्राह—

अर्थाच्च ॥ ३९ ॥

साक्षादाह परमस्य प्राक्षण्यासाधनानिस्मरणमपेक्षितमिति प्रेषाधत्वं अपेक्षितमष्टार्थत्वं लभ्यते । प्राप्तकालात्वं तु अनपेक्षितमष्टार्थत्वं सध्यमपुरुषस्याविश्रक्तिताधत्वं च स्यात् । एव च ऋष्टप्रदानवशात्समयविवर्तितात्वं तद्वशाच्च लाभा न प्राप्तकालात्वं च, किन्तु प्रेषाधत्वंसेवात्मा वक्तव्यमिति सर्वथा निगमज्ञाना परमसाधनार्थता सिद्धम् । चकारस्त्वनुक्तसमुच्चयार्थः । तथाहि—ननु 'उपाशु यजुषा' इति वाचनिकमुपाशुत्वमसाधनविभक्तिमास्यरूपलिङ्गलभ्यतः परमसाधनरूपकार्येण कथं साध्यताम् । लिङ्गत पत्यभ्युपगमस्य याभायागादित्यत आह—नमि । सन्धस्य मुपाशुत्वमङ्गम्, अथपत्यायनं फलं तु प्रधानम् । तस्य लिङ्गरूपबलप्रमाणगम्यत्वंऽपि स्वरूपता बलवत्त्वं बलवत्प्रमाणकस्यापि स्वरूपता तदस्य उपाशुत्वस्य तत्र याधा युक्तः, परमाणबलात्प्रसयबलश्रयायस्त्वस्य स्मृतिपात्रानुरूपतया वा । किञ्च लिङ्गस्य परमसाधनकार्यं निगमसाधनविधायम् । उपाशुत्ववत्त्वं तु यजुस्तरं सावकाशम् । ततश्च अतथक्यपतिहताताम्—'इति न्यायन लिङ्गस्यैव प्रबलतया तनापाशवया य युज्यते । वस्तुतस्तु नापाशुत्वस्य साधः, उपाशुत्वस्य निगमसाधनम् । 'उपाशु यजुषा' इति हि नापश्रविधिः सन्धविधियन्तैव तस्य कर्तव्यत्वात्प्रवृत्तम् । ततश्च यत्रानियमनापाशुत्वपात्यनं तत्र नियमसाधनम् उपाशु यजुषा इत्यननं क्रियते । निगमस्य च परमसाधनार्थेषु न कदाचित्पुपाशुत्वमभव इति न तथापाशुविधिरप्यपारः । अतः न तद्विधिरस्मृतिः । एव च सामान्यानिगमज्ञाना-मुच्येस्त्वमेष वक्तुमुचितम् । न चैव सांख्ये 'नैगमज्ञान' इति वचनानर्थक्यम् । कश्चित्कार्यार्थमुच्येस्त्वमपि यजुस्तरं रूपाशुत्वगतं युक्तमित्यौचित्येन उपाशु यजुषा इति विहितस्तुत्यर्थं तदनुवाक्यम् ॥

अथ यदुक्तं व्यपवशाच्च इति तत्राह—

गुणार्थो व्यपदेश ॥ ४० ॥

माहाणपरिग्राहकन्यायन निगम गणन्त उदैरुच्यन्त इति न्युपनिमित्तगुणविशयनिष-
न्धन एव यजुषामव कर्पाणिश्रिगवन्त्यपवश इत्यर्थे ॥

अत्राष्टाङ्ग निराकरणम्—

सर्वेषागिति चेन्नर्ग्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यदि निगमानामुदैरुच्यन्त्यन्धन निगवन्त तर्हि अकसामानामपि सर्वेषा तत्त्वार्थेति चेत्,
न। कुत । अगव्यपवशान् 'अयाग्या वै निगवा' इति निगवाश्रितित्वा अघो याग्या भवन्ति'
इति पृथक्निर्देशाम् । न हि तत्रैव निगवन्त विधीयन्ते चान् युक्तम् । तस्माद्यजुष्येय निगवा । प्रया-
जन पृथक्पक्षे वाच्यत्वात् 'सवा अघ सर्वानि यजुषि सर्वाणि सामानि' इति पारिप्रयष्टमन्ते निग-
वानामप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु तत्त्वार्थेति । कचिन् यजुर्भेषपायश्चित् वर्णयन्ति । तत्रयुक्तम् । 'यजु-
न्तो यज्ञ आतिर्भवति मरिचि चमुगृहीतमात्रं गृहीत्वा ग्राहपत्ये जुहुयाद्यथ' यजुष्टो भुव इति वशिष्ठाप्रावा-
प्रीधे सामे' इति हि यजुर्भेषपायश्चित् । तस्य निगवानां यजुष्वाभावेऽपि यजुर्वेदविहितक-
र्माङ्गत्वमात्रेण तद्गते सम्भवति तत्र अगादिपदानां वेदपरत्वात् । 'यया अगा अजायन्त, मूरित्युग्दे-
वाः भुव इति यजुर्वेदान् स्वरिचि सामवताम्' इत्युपक्रमः 'अगवेन अगवन् भिषज्यति यजुर्वेदेन यजु-
र्वेदे सामवेदेन सामवेदम्' इति उपसंहार च वाजसनेयक तथा एतरेयकसाङ्गकतलवकारीयमाहाणेषु
पक्रम वदानामेव भवणम् । तस्मादस्मदुक्तमेव प्रयोजनं सधु । इति निगवार्थिकरणम् ॥

अकसामयजुर्गात्रकमन्त्रस्वरूप निरूपिते प्रसङ्गात्पदान्तरभवे कथनीय आशा साक्षा
वाध्यतृपरपर्यामिश्रादिच्छिद्य पाठान्न तन्मिदं प्रशिष्टपठितेषु यजुषु कियत्क यजुरिति जिज्ञासित,
तद्वै प्रस्तौति—

अर्थैकत्वादेक वाक्य साकादृक्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४२ ॥

अर्थस्य क्रतूपकारलक्षणप्रयोजनस्य एकवाक्यता एक वाक्ये प्रत्यन्तव्यम् । वाक्यद्वयेन
प्रयाग उच्चारणीयं यजुर्लभ्यते । न हि यजुर्भवेद्विचार लौकिकवाक्यसाधारणमेकवाक्यलक्षणं सगमं
१३ एकवाक्यत्वं भवति । तत्रैव यावान्यवन्मूह प्रयुक्ता यागसाधनतामश्नुते सावर्के
सम्भवाधिकरणम् । यजुरित्युक्तं भवति । इत्थं अनन्तं यजुरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । नै-
सावरेव यजुरकत्वप्रयोजकम् । तथा सति 'अगो वा विभजतु' 'अयमा वा विभजतु' 'पूषा

[अङ्गाथ— क, ख, ग, घ, ङ]

1 साक्षात्भूतया - क, घ, ङ 2 यागपरा पञ्चति इत्येकस्य - त्य ग

पधयोऽप्सरस ऊर्जे ताम ता इव ब्रह्म क्षम पान्तु' इत्यस्य स्त्रीपरस्य तत्रिंशत्तमस्य पुरुषपरस्य चान्य-
 तराकाङ्क्षाया अप्यभावात्कथमेकयजुर्मिति वाच्यम् । इष्टापत्त । स्त्रीपरस्याशस्य 'ताभ्य स्वाहा'
 इत्युत्तरमश्वैकवाक्यतया सन्वैक्यजुष्णम् । परं तु यथाज्ञानसंबन्धित्वाऽपि स्त्रीपराऽश पृथक्पदे
 प्रयुज्यते अविरोधात् । पूर्वपदे प्रयुज्यमान एव प्रयुक्तस्य स्त्रीपरस्याशस्यान्ययजुःयाकाङ्क्षाशेषोक्तव्य-
 संभवात् । लोके काव्येषु 'फान्त वृच्छासह तन्नि पुलकोष्कस्यकारणम् । द्रुतमाधत्स्य नेत्रान्त
 गतम्भेति प्रियस्व' इत्यादौ पुल्लिङ्गपदानां स्त्रीलिङ्गपदान्यवहितानामयत्नव्यवर्धनात् इति संकर्षकाण्डे
 वचस्याभिभाष्ये स्पष्टम् । अत्र भाष्ये वार्तिके च 'स्यात् ते सवत् करासि, घृतस्य धारया सुशोभ
 कल्पयामि, तस्मिन्सीतामृतं पतितिष्ठ, श्रीहीणा मेधं मुसतस्यमान' इति कृत्स्नस्यैकयजुर्हं स्यात् ।
 यजुर्भेदा न स्यात् । तस्मिन्त्यर्थस्यैकत्वात्तियुपात्तम् । पूर्वभागस्य सवत्करणप्रकाशनमुत्तरभागस्य
 पुरोडाशप्रतिष्ठितत्वप्रकाशनमिति प्रयोजनभेदात्तात्प्रसङ्ग इत्युक्तम् । पाथसारधिप्रभृतिभिश्च तद्वत्वा-
 नुसंगितम् । तत्सर्वमापातम् । "स्यात् तं सवत् करोमीति हि शराषा शिन्दुम् । पृथार्धेन सवत्-
 करणमुत्तरार्धेन प्रतिष्ठापनम्" इत्यत्र येनभाष्ये भट्टभास्करमिथा । यजुरेकत्वकथनप्रयोजनं तु
 'यत्स्वाभ्यामपीर्यैकामयूषं यजु मां वा तद्ब्रह्म सतिष्ठत' इत्यादौ यावदेकं यजुस्त्वावप्र-
 योजन्यम्, न तु तत्रकदेश इति । तत्रैतन्मुखे यजुरित्येव वक्तव्यं वाक्यशब्दप्रयोगेण स्पष्टिसम् ।
 वाक्यमित्यस्य हि प्रयोगसमयं वचनाहमित्यर्थः । इति यजुरेकत्वानिरूपणम् ॥

'इषेस्वार्जे त्वा' इति किमेकं यजु, अतः 'इषे त्वा' इत्येकं यजु 'ऊर्जे त्वा' इति
 यजुरन्तरमिति सशयः । पूर्व तावदेकपयाजनसमर्थं विभज्यमानं साकाङ्क्षपत्रजातसंघं यजुरित्युक्तम् ।
 १० वाक्यमत्रा भवति चर्तं तयाविध पत्रमुष्टयम् । न इव निर्वापप्रोक्षणादिमन्त्रवर्षिर्वा-
 चकरणम् । पार्थिक्रियासमयप्रकाशनरूपपट्टप्रयोजनभेदोऽस्ति, यत्नं यजुर्भेदं स्यात् ।
 न इव क्रियापत्रमस्ति । तस्मात्पट्टमत्रा प्रयोजनम् । तत्र कल्पयमानं लाघवादेकमेव कल्पयन् इति
 भवति पत्रचतुष्टयमेकार्थम् । तत्रापट्टं चतुर्भिः पत्रैः समुचितैरेव कल्पयन् विनिरामताधिरुह्यात् । अतः
 सहन्यकारित्वादिभज्यमानं साकाङ्क्षं च भवति । न च 'इषे त्वति' शास्त्रमाणिष्ठनत्ति' 'ऊर्जे त्वेत्य-
 नुमाष्टि' इति विनियोगवशाद्विभक्त्याऽपट्टं कल्पयन् इति वाच्यम् । तथा हि विनियोगभेदावपट्टं भिन्न-
 ने, यदि विनियोगमन्त्रभेदं सिद्धं स्यात् । इह तु विनियोगस्यैकमन्त्रत्वमेवापट्टद्वयकल्पनासीत्या
 निश्चितमिति पत्रचतुष्टयमेवाविप्रतीकप्रहणनं पूर्ववाक्यतः छन्दो विधीयते, उत्तरवाक्येऽयस्तुप्रतीक-
 प्रहणेनानुसार्जने तत्रैव पत्रचतुष्टयं विधीयते । 'आन प्राण एषु पराद्यन् आन्तरिक्षादिवस्परि,
 आयु प्रथिव्या मध्यमृत्तमसि प्राणाय त्वा' इति मन्त्रस्य 'मृत्तमसि प्राणाय त्वेति' हिरण्यमभि-
 व्यनिति' इत्यन्तप्रतीकप्रहणनापि विनियोगवर्धनात् । आवृत्त्या चाभयत्र पदचतुष्टयस्य प्रयोगः ।

एव च पञ्चतुष्टयस्यैव च्छेदने विनियुक्तत्वात्प्रकाशार्थत्वम् । अतः पूर्वोक्तलक्षणव्यतिरेकत्वात्पञ्चतुष्टयस्यैव यत् । इति पात्र, सिद्धान्तयति—

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४३ ॥

इयं त्वार्जं त्वा' इत्येवजातीयकषु परस्परनिराकाङ्क्षत्वेन मुख्येषु वाक्यभेदः प्रजुर्भवेत्
गान । तथाहि—एकारणार्थत्वं पञ्चतुष्टयस्यासिद्धम्, विनियोग्यस्वरूपाज्ञाने विनियोगस्यैवाम्भवन
प्रथम विनियोग्यस्वरूप पर्यालोच्यमाने त्वाशब्दद्वयवलेन परस्परनिरपेक्षतया भवन्तैव अतीत्यमानत्वेन
विनियोगस्यापि भवन्तैव वान्यतया तदनुसारेण परस्परनिरपेक्षतयैवाण्यस्य कल्पयमानस्य भवन्तैव
रूपयितुमुचितत्वात् । किञ्च आ न प्राण एतु परावत 'इत्यस्य सन्त्रैक्य' लिङ्गवशेनावगतमिति
मन्त्रान्तप्रतीकप्रकरणेन विनियोगः कथञ्चिन्नुच्यते । तत्र सन्त्रैक्यसाधकं लिङ्गमस्ति, किमुत तद्
तस्मात् त्वाशब्दत्रयमस्ति । तस्मादन्तेकारणार्थमेव पञ्चतुष्टयम् । वस्तुतस्तु नैवजातीयकानामन्त-
र्भावता मध्यपकाशनरूपदृष्टार्थत्वात् । 'इति आश्वासाच्छिन्नमिति' इति इतिफरणादिना मन्त्राणां
तत्त्वक्रियाकरणत्वावगते । न हि च्छेदनादिक्रियाकरणस्य मन्त्राणां तत्त्वकाशतमन्त्रेण सम्भवति ।
तथा च ऋग्वेदात्पकाशनचार्तान्यथानुपपन्न्या 'छिन्नमिति' इत्यादि यथोचितमप्याहार्यम् । न
चैवमपि ऋग्वेदे पञ्चतुष्टयं प्रकाशयताम्, एवमनुसाजनेमपीति तदार्थत्वंऽपि न सन्त्रैक्ये स्या-
त् इति वाच्यम् । प्रथमावृत्तनैरपेक्षानुसारेण पृथग्व च्छेदनादिप्रकाशकत्वकल्पनस्य पूर्वसर्वोपपत्ति-
तत्वात् । एवम् आयुर्धन कल्पनाम्, प्राणा यज्ञं कल्पनाम्' इत्यासीनि वक्ष वाक्यानि तत्र
यज्ञपि भवन्ति । 'कल्पपीयजमानं वाचयति' इत्यत्र हि कल्पमिश्रत्वा न मन्त्रपरः किमर्थपरः ।
तत्र च वदुधा कल्पमि वदन्त यजमान परयतीत्यर्थव्यापारा विहिताऽर्थाजमानकर्तृकशब्दत्वविशिष्ट-
कल्पमिश्रवचनविधि कल्पयति । कल्पितवार्ताविधिनिषोद्धान्य च 'आयुर्धनं कल्पनाम्' इत्यादिवायुरादि-
विशिष्टकल्पप्रकाशनपरत्वमेव वक्तव्यम् । तत्र च प्रकाशयमानाया विशिष्टकल्पमिश्रविशेषरूपार्थमन्त्रा-
ननुर्भवेत् । पर्याजन पृथपञ्च 'इयं त्वार्जे त्वा' इति च्छेदने पञ्चतुष्टयं प्रयुज्यते, एवमनुसाजनेऽपि ।
मिद्वान्तं तु 'इयं त्वा' इति च्छेदने 'उर्जे त्वा' इत्यनुसाजने । कल्पमिश्राक्येषु एकस्य श्रेयं कृत्वा-
मन्त्राजने पवपञ्च । सिद्धान्तं तु यस्य अप्रमत्तस्यैवति । अत्र 'इयं त्वा' इत्यादिमाकाङ्क्षमन्त्रेषु योग्य-
पत्रा यावत् 'इयं त्वा' च्छिन्नमिति 'उर्जे त्वा' अनुसाजिम्' इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति कश्चित् ।
तन्मुक्तम् अथवा इतस्य लौकिकशब्दस्य वैदिकमन्त्रान्तवचनत्वेन मन्त्रान्तकमादिमनिपातविरोधान् ।
उक्तपवरताम रयानां तु 'अस्मौ मानुष इति होतुनाम् गृह्णाति' 'आर्षेयं धृणीत' 'त्रीन्यृणीत'
तस्मात्प्रच नाहन् इत्यादिशेषानुमतत्वाद्धौकिकानामपि प्रयोग उचितः । तात्र तथा प्रमाणमस्ति ।
तस्मादकार्वाक्यतशब्दानां मतस्यैव स्मरणम्, न तु प्रयोगः । अधोप्याहारपञ्च तु शब्दस्यापि न स्मरणम् ।

अर्थमात्रमेव स्मर्यमिति प्रार्थनमनुसारी पन्था । अतत्प्रतिपादकेषु मन्त्रेषु तन्मन्त्रानां
देवतानाम् अचमनप्रतिपादकेषु तत्रभिमानित्वतानां शास्त्राद्यर्थः, न तु प्रयान्तु इति मन्त्राधिकरणऽ-
वाच्यम् । ततश्च तन्मन्त्रस्तुत्यत्वेना एव शास्त्राध्याहारणाध्याहारणं वा वाक्यायमधिगच्छन्तीति
याज्ञिकानुसारी युक्तः पन्था । इति यजुर्भेदतिरूपणम् ॥

यथाश्रितं उपसङ्गमन्त्रा ज्ञानात् 'या त अमऽयाशया तनूर्वापिष्टा गङ्गेष्टाप्रं यथा
अपावर्धी त्वेव यथा अपावर्गी स्वाहा, या त अमे रजाशया, हराशया' इति । तत्र द्वितीयतृतीय-

१६ अनुपङ्गा मन्त्रया साकाङ्क्षांगकाङ्क्षापूरणसमर्था लौकिक शेषाऽध्याहृतस्य 'या
निकरणम् । ते' रजाशया प्रजा सामान्पातु' इत्यवधारण, उत पूर्वमन्त्राययवस्य
तनूर्वापिष्टत्याग्रेनुपङ्गाणं शर पूरणीय इति सशयः । यत्र प्रकारान्तराङ्क्षापूरणं न स्यात्तत्रा गत्य-
भावात्कत्र निवृत्तस्यापि वैकिकस्य वाक्यशेषस्यानुपङ्गा आधीयत । संभवति च लौकिकेनापि तत्पूर-
णम् । अतः पूर्वमन्त्रे निवृत्तस्य तनूर्वापिष्टत्याग्रेन्यत्रनयनरूपानुपङ्गा न युक्तः । अन्यथनयनं च समा-
न्त्रायवर्हिभाषालौकिक एव स्यात् । तस्माल्लौकिक एव शेषाऽध्याहृतस्य । इति पादः, सिद्धान्तवर्ति—

अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वान् ॥ ४४ ॥

अनुपङ्गयत इत्यनुपङ्गं तनूर्वापिष्टा' इत्यादिवाक्यशेषः स्वरयार्गपि वाक्ययोः समापकः ।
समाप्तिरिति बाहुल्यं करणं क्तिन । कुतोऽनुपङ्गः । सर्वेषु तुल्ययोगित्वान् । प्रथमद्वितीयतृतीयस-
न्त्रेषु शेषस्य 'तनूर्वापिष्टा' इत्यादि सतिधानरूपमवन्त्य तुल्यवाक्यस्य । यत्र हि प्रथमस्यैवा-
य शेषः स्यात्तत्रान्यत्रनयनादवैकिकत्वं स्यात् । नैतन्मि, यथाणामपि सान्निध्याभावात् । एता-
वदेव हि शब्दानामन्वयः कारणम्, आकाङ्क्षा सतिपरिग्रहस्य च । सति रश्च वृद्धिपरिग्रहसिमात्रम् ।
नोपरिष्ठादन्तरं च समाप्ताय साधकः । तापः पुरस्ताद्व्यवहृतं च समाप्तयोः साधकः । किंतु
अन्वितपदान्तरव्यवधानं वायकम् । तत्रमात्रं साधकः । अत्र च 'तनूर्वापिष्टा' इत्यादिशेषस्य प्रथ-
मद्वितीयान्या न कथञ्चित्पि त्यज्यमानम् । तृतीयस्यापि वाक्यशेषणं सत्यं द्वितीयं न व्यवधायकम्,
द्वितीयस्यानुपङ्गयमानशेषमाकाङ्क्षतया आन्वितत्वेन अन्वितपदान्वाभावात् । अन्वितपदान्तरमेव हि
वृद्धिपरिग्रहेसाधकम्, न त्याकाङ्क्षितान्वितपदमपि । प्रथमेन सयज्ञः द्वितीयस्याकाङ्क्षलाया
युद्धौ विपरिवर्तमानसेनापि सशस्यः । तत्रतत्र राक्ष विपरिवृत्त्यभङ्गात्तृतीयस्यापि सयन्त्युः शक्तेति । तथा
च वृद्धिपरिग्रहान्तरमपि सति सान्निध्याभावात् सान्निध्याभावात् सान्निध्याभावात् सान्निध्याभावात् सान्निध्याभावात्
शेषेण पूरणसमर्थं लौकिकशेषा याद्वारे न युक्तः । तनु यत्र साकाङ्क्षाणां सतिशेषः शेषः पश्यते तत्रोक्त-

१. न अमे क, प, क २. वाक्यसमाप्ति

रीत्या भवन्वनुपङ्ग । यत्र तु 'चित्पतिस्त्वा पुताम्' वाक्पतिस्त्वा पुताम्, देवस्त्वा सविता पुताम्' इति परिपूर्णानां सान्धौ शेषं पठ्यते 'अच्छिष्टेण पथिन्नेण वसां संयस्य रश्मिभिः' इति सत्रं कथमनुपङ्गं स्यात्, आकाङ्क्षाविरहात् । न च 'अच्छिष्टेण पथिन्नेण' इति शेषस्याकाङ्क्षावशात्पुनात्वि-
त्यन्तानां त्रयाणामप्याकाङ्क्षाभिप्रायान् वाच्यम् । सन्निहितेन 'देवस्त्वा सविता पुताम्' इत्यन्तिमनैषा-
न्वयमात्रायां शान्ताकाङ्क्षस्य शेषस्य पूर्वयाग्याकाङ्क्षाव्यापनाशकगतिं चम्, सत्यं पुनात्वं स्यात् शेषिणो
निराकाङ्क्षा । तथापि 'अच्छिष्टेण' इति शेषस्य तृतीयाभूतिभिर्युक्तस्य कर्णप्रकाशकस्य तत्करणकानु-
ष्ठेयपथनक्रियाप्रकाशनद्वारा प्रकरणं निवृत्तां वक्तव्यम् । सा च पथनक्रिया त्रित्वेऽपि मन्त्रेषु प्रकाश्यते
इति परिप्रधानं गुणायुक्तन्योन्यत्वादननुपङ्गं पूर्वयोगेऽपि सिद्धम् । इत्यनुपङ्गाधिकरणम् ॥

असीधामीपशां समञ्जनमन्त्रा सं त 'धायुयोनं गच्छताम्, संयजथैरङ्गानि, संय-
जपतिराशिषा' इति । ४ पशां त तस्य वायुं प्राणं धायुना संगच्छतामिति प्रथमस्य मन्त्रस्य
१७ अर्थेनानुपङ्गा याजना । संयजथैरङ्गानि इति द्वितीया मन्त्रः । अङ्गानि इत्युच्यते
विष्णवे । यजथै यानां समं, 'सृज्यन्ताम्' 'गच्छन्ताम्' 'पश्यन्ताम्' इत्यादिष्वैक-
कं पदसंख्याहृत्यम् । न त्वस्य 'गच्छताम्' इत्यनुपङ्गं संभवति, 'गच्छताम्' इत्येकवचनस्य
'अङ्गानि' इति बहुवचनान्तं सवन्धायोग्यत्वात् । न च एकवचनस्यानुपङ्गायोग्यत्वोऽपि धातुमात्र-
स्यानुपङ्गाऽस्त्विति वाच्यम् । प्रकृतिपत्यययारकस्यासंयजं सत्यपरस्याप्यसंबन्धनियमेन धातुमात्र-
स्यानुपङ्गायागात् । अस्मां द्वितीयमन्त्र 'गच्छताम्' इत्यस्यानुपङ्गो न युज्यते । तृतीयमन्त्र 'स
यजपतिराशिषा' इत्यत्र तु 'गच्छताम्' इत्यनुपङ्गं न वेति सधाय । साकाङ्क्षायोग्यत्वादानुपङ्ग्यते ।
इति पाठे, सिद्धात्मयति—

व्यवायान्तानुपङ्ग्यते ॥ ४५ ॥

बुद्धिपश्विभिरूपसन्निधानं ननुपङ्गं बीजमुक्तम् । अत्र तु 'अङ्गानि' इत्यन्तेन 'गच्छताम्'
इत्यन्वयायोग्येन व्यवधानाद्बुद्धिपश्विभिरङ्गसन्निधानानां स यजपतिराशिषा' इत्यत्रापि
नानुपङ्ग्यते । न च 'गच्छताम्' इत्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणामं 'अङ्गानि' इत्यन्ते-
नान्यन्वीयतामिति वाच्यम् । प्रकृतबुद्धाभाषस्य त्वस्य तृतीये 'अपूर्वे' त्वविचारोऽप्रवेशात्प्रतीयते
इत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । तस्मात्तृतीयमन्त्रोऽपि नानुपङ्गः । इति व्यवायाधिकरणम् ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पाठः ॥

द्वितीयः पादः ॥

- २२५ -

तिमेष्य तिमसमिन्पुन्निविधन्यायाभि रानमन्धानै ।

धमसुधामुदरत भूया मुत्तय नमोऽस्तु जैमिनय ॥

धृत्तमुपोद्गामप्रसक्तानुप्रसक्तम् । इवार्तामध्यायार्था भावनाभन् प्रस्तूयते ।

सन्ति 'सोमन यजत' 'वाक्षिणानि जुष्टानि' 'हिरण्यमाश्रयाय व्रजति' 'प्र ण्य शसोषि' 'आश्वै स्तुवत' इत्याद्याभ्यासानि । तत्र किमेकैव भावना नानाधात्वयानुरक्ता विधीयते, एत मत्त

१ अज्ञापूर्वभेदा- धात्वर्थानुरक्ता भिन्नैवमिति सहाय । एकैवेति श्रुम् । यदि हि पतिधात्वर्थ भाव-
धिकरणम् । तामेव स्यात्तर्हि भावनाभेदात्पर्यमपि भेदं न कल्प्य स्यात् । न हि भाव्यापु-

र्वभेदमन्तरण भावना भिन्नतः, क्रियाणां फलापन्नतः न कलभतमन्तरेण क्रियाभेदस्यासम्भवात् । न च शब्दान्तरत्वेन भावनाभेदसिद्धावनकापूर्वकत्पनागौरवमपि प्रामाणिकत्वात् स्थित्यतीति वाच्यम् । न हि धातुभेदा भावना भङ्गुमीष्ट, भावनाया धातुवाच्यत्वाभावात् । प्रस्तूयते हि भावनाभि रीयते । स च सर्व-
त्रैक एव । अतस्तत्त्वर्थस्य भावनाया न भेदः । किञ्च पत्ययार्थत्वाद्भाषना प्रधानम् । धात्वयान्मु तत्र गुणभूता । न च गुणभेदेन प्रधानभेदो नुस्यते । न च भावनाया अपूर्व प्रति गुणत्वेऽपि तद्वेदात्तया अपूर्वभेद एव गुणभूतधात्वर्थभेदादपि भावनाभेदः किं न स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । आख्यानेन हि भावनाया क्रियात्वेन प्रतिपादनात्प्र कारकत्वमव धात्वर्थस्य न स्वपूर्वकत्वम् । तस्य फलापवर्गत्वात्क्रियाणां तद्वेदे फलभेद आश्रयक न तु कारकभेदे क्रियाभेदः, अरुणिमात्रिकारक-
भेदऽपि क्रयभावनाया एकत्वात् । तस्मात्त शत्वर्थभेदा भावनाभेदप्रयोजकः । न च उत्पत्तिष्टैक-
धात्वर्थानुरक्ताया भावनाया शत्वन्तगन्धयामभवाश्लैक्यमिति वाच्यम् । फलवाक्ये हि धात्वर्था-
विषया केवलभावना विधीयते । अन्यथ तु तस्या भावनाया वास्तव्या गुणा विधीयन्ते । तथा च फलवाक्यैकवाक्यतापक्षे सर्वैवाक्यैर्मिलितैः सर्वधात्वर्थेष्विष्टैका भावना वि रीयते इत्यविरोधः । न चैव सर्वेषामपि धात्वर्थानां भावना प्रति करणत्वापन्नौ न किञ्चित्वाच्यं स्यात् । तथा च वृत्तिकने-
व्यताशम्यालाभाद्भाषना नि स्वरूपा स्यादिति वाच्यम् । 'समिधा यजति' 'तनुनपात यजति' 'आश्वभागौ यजति' इत्याद्यसङ्ख्यसपर्यायधात्वर्थानुरक्तभावनाभेदस्याप्रिमाभ्यामाधिकरण साध-

। नुस्यति क, घ, ङ

समुच्चय मति नैरपेक्ष्यविराधात्, 'यजेत' इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां गत्वर्थभावतयोक्तिरपेक्षमाभ्यसाधनभावावगमात्, 'समा पञ्चविधि' इत्यस्य प्रत्ययविधावपि पृथक्प्रयुपगमात् । यथा चैतन्मथोक्तम् 'अथावा कल्पनैकवृत्तत्वात् इत्यत्र पृथाभ्यायान्ते । न च यथा 'अग्नये स्वाव पुरावाशमष्टाफपालम्' इत्यादौ प्रथमिभक्तिप्रत्ययेऽपि वाच्यत्वविशिष्टादित्यभ्यासैवताकारकम्, तद्विहापि किं न स्यादिति वाच्यम् । वागशब्दात्परस्या विभक्त्येवविशेषणविभक्त्येव साधुत्वान्नयता तत्र सत्यपि प्रथकप्रत्ययभवेन विशिष्टैककारकविधिरनभवेऽपि प्रकृतविशेषणविशेष्यभावाभावेन प्रथकप्रत्ययभवेन विशिष्टैकभावनादिव्यापकत्वात् । एष च विशिष्टविधिरनभवे सत्यनरक्षकभावत्वमेवाङ्गावनाभेद सिद्धः । प्रयाजन पूर्वपक्षे यागज्ञानहोमादीनां समवायान्तात् । सिद्धान्तं तु भावनाभेदात्मोभयोरन्यैव प्राधान्यम्, वाक्षिणहोमादीनां तु 'फलवन्तानिभावफलं तदङ्गम्' इति न्यायेन तदङ्गत्वमिति । इति शान्तान्तराधिकरणम् ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' 'इडा यजति' 'सार्धयजति' 'स्वाहाकार यजति' इति पञ्चकृता यजतिपञ्चकम् । तत्किमेका भावना प्रतिपादयति तत्त पतिपत्तं भवतीति

२ समिधो यजति मणय । एकामिति श्रुत्वा । प्रत्ययार्थैक्येऽपि प्रकृतभूतभावार्थानुरक्षक-
। रक्षणम् । भेदात्प्रत्ययार्थेऽपि भावना भिद्यते इत्युक्तम् । इह तु प्रकृत्यस्यापि याग-

सैकत्वात्कथं भावनाभेदः । न हि पुनः श्रवणसाधेन शब्दस्वरार्थो भिद्यते । तत्र हि पञ्च पञ्च भूयते, अभवेन प्रत्यभिज्ञानम् । न च शब्दस्य भव विना तत्तर्भेदः प्राधानिकः । तस्याप्यत्र भावनाभेदः । तनु, मास्त्वस्यामात्कर्मभेदात् । समिधात्सिद्धाभेदात् समवायः स्यात् । 'जग्रेष्व्यातिरथैष विश्रज्यामि' इत्यादौ सज्ञाभेदात्कर्मभेदश्च 'सज्ञा ज्योतिरसिभयोरात्' । यत्रानपि मेव श्रवमाणत्वात्किञ्चिन्, तेष्वत्रापि । समिधतनूतपादादिशब्दानां हि सज्ञा व वदन्पृथक्, सज्ञात्वा-
गमात्पूर्व कर्मभेदोऽवगता न वेति । न द्वितीयः, तर्हि यागैकत्वे सति पादयिकसज्ञावरुद्धा तस्मा-
द्यागं तनूनपादादिसज्ञान्तरनिवशायागं तनूनपादादिशब्दानां सज्ञात्वस्यैवत्वमिति । नात्र, सज्ञा-
त्वावगमात्पूर्व कर्मभेदप्राप्तकपमाणाभावान्पुनः श्रवणस्य च तदन्तराभेदप्राप्तिसाधनपतिभावार्थकत्व-
धरुद्धनद्वयप्रयोजकत्वाभावात् । एष च तनूनपादादिशब्दानां सज्ञात्वावगमः कर्मभेदः, कर्मभेदात्-
तमे च सति तेषां सज्ञात्वमित्यन्यात्वाभयः । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्रज्यामि' इत्यत्र तु यागशब्दा-
दावाप्यत्र यागभेदावगमः विना सज्ञात्वावगमः स्पष्ट इति वक्ष्यते । 'तद्धिवा यजत' इत्यादौ तु धातु-
प्राग्व्यविप्रकृष्टविधानादिषापसङ्गतं गुणविध्यसम्बन्धेन सज्ञात्वनिश्चय इति प्रागव निरूपितम् ।
तत्तत्त्रापि यागभेदावगमः विनैव सज्ञात्वावगमः इति वैयर्थ्यम् । न चैवमपि यजतिपञ्चकं पुनः श्रव-
णार्थक्यं शङ्क्यम्, समिधया तनूनपादादिविधानादिविधानार्थत्वात् । न चैवमपि गुणाद्भेदः स्यात्,

। वाचकपञ्चकप्राग्व्यविप्रकृष्ट

‘गुणश्चापूषसयाग—’ इत्यधिकरण गुणस्यापि कमभक्तताया अनुपपन्नस्य वक्ष्यमाणत्वाविति वाच्यम् । वैषम्यात् । गुणाधिकरणं स्युत्पन्नशिष्टो गुण उपपत्तिशिष्टगुणावस्तु कर्मणि निवेशमन्वयमानं कम भिन्नमिति वक्ष्यते । पक्षे च समित्सक कर्मणि तन्नूनपादाविगुणा उपपत्तिशिष्टा सम्भवप्रियता कथं कम भिन्नगुणाविवत् । ‘अग्निं यज्ञं जुहोति’ इति इत्यात्मयुक्तात्पक्षकमानुवायेन विधीयमाना हि दध्याद्य उत्पन्नशिष्टा सन्तो न कर्म भिन्नन्ति । न च ‘तन्नूनपादं आग्न्यस्य वसु’ इत्यादि-मन्त्रवर्णादयं तन्नूनपादाविप्राप्तिविरुद्धक इति वाच्यम् । एकस्यैव यागस्य मान्त्रवर्गाकथयता-वलम्बनेन तन्नूनपादाद्यन्तकदेवताकत्वेन प्रशस्तो याग इत्येव स्तुत्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यद्यपि स्तुत्यर्थ वाक्यमनर्थकप्रायम्, तथापि इदमन्त्रप्रत्यभिज्ञादन्तकमैक वक्ष्य न्याय्यत्वेन तत्र दायादहम् । न हि प्रमाणस्वरसाप्रतीयमानं पयोजनानुसारणं परित्यक्तमुचितम् । न च समिद्धाक्यस्यैव विधिरितर स्तुत्यर्थः इत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । प्रथमभूतत्वेन समिद्धाक्यस्यैव विधायकतया परम-भूतत्वेनतरया स्तुत्यर्थताया उचितत्वात् । तस्मादेको याग । तत्कत्वाद्भावनेक्यम् । इति प्राप्ते, सि-
द्धान्तयमि—

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषावनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

‘समिद्धा यजति’ इत्यादौ एकस्य यजत पुनःश्रुतिरपि एव शब्दान्तरवद्भाषिका । हि यस्मात्कारणान् भवाभाव विधेः पुनःश्रवणम् अनर्थकं स्यात् । न च स्तुत्यर्थत्वेन सार्थक्यं शङ्क्यम् । अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधिभूतं स्वभावसिद्धम् । ‘य एव विद्वान्पौर्णमासीं यजते’ इति विद्वत्ताक्यं तु रूपालाभाद्वदवद्भाषकावनुवादकमिति वक्ष्यते । न खलु किञ्चिद्भाषकमुपलभामहे । अतः सम्भवत्या-मप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनायामनर्थकप्रायं स्तुत्यर्थत्वं न युक्तमाभ्यर्थितुम् । अतः कमभद् एव युक्तम् । न चेदपि इदमन्त्रप्रत्यभिज्ञैव बाधकति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञा हि ‘स एवायं यजति’ इत्याकारा । मत्र ‘यजति’ इत्यत्र एव यजतिभृत्या गम्यते, न ‘साऽयम्’ इति तत्प्रांशः ‘साऽयम्’ इत्यभद्-युक्तं पदान्तरमनिधिकृतत्वात् । न हि सनिधिकृतप्रत्यभिज्ञाया विधिभूतकर्मभेदस्य बाधः सम्-भवति । तस्माद्विधिभृत्या कमभेदः । एतेन सनिधिकृतप्रत्यभिज्ञाया अबाधाय पुनःश्रवणं गुणविधा-नार्थमिति निरस्तम् । यागकरणिका हि भावता ‘प्रत्ययभृत्या विधीयते’ इति कर्मविधौ भृत्यनुग्रह सनिधिकृताभेदप्रत्यभिज्ञाबाधात्मनिविषया रक्षः, गुणविधौ तु तन्नूनपादाविगुणस्यापवादार्थस्य वाक्येन विधानं सनिधिकृताभेदप्रत्यभिज्ञाया अबाधश्चेति सनिधिकायप्रमाणयोगनुग्रह भूतिबाधश्च । न चैतदभूतम्, दुर्बलाभ्यां सनिधिकायस्याभ्यां भूतिबाधस्यायुक्तत्वात् । तनु ‘तन्नूनपादं जुहोति’ इत्यादौ सनि-हितप्रत्यभिज्ञायालादेव धात्वर्थभावन्त्याविधिवाचितत्वात्पदान्तरार्थस्य कथ्यत्वे विधानमङ्गीकृतम् । तद्व-

दिहापि किं न स्यादित्यत आह—अधिष्ठापयति । कथ्यादिविधिधेयविधिपस्याभावादित्यर्थः । कथ्या-
 वेरविधानं कथ्यादिविधानाथक्यापक्या तद्विधानाथक्यत्वेऽनकार्थविधानाथक्या कर्मानुवादाकाङ्क्षाया
 सन्निधिरुक्ताभेदज्ञानं कथ्यादिरनुमन्यम् । नैषम् 'तनूनपातम्' इत्यादिपदं सङ्ख्यभावजन्यकम्,
 मन्त्रवर्णप्राप्तद्वयपञ्जीविना^१ नाम प्रत्ययार्थवत्त्वसम्भवात् । एव च श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न त्रावित्तय
 भवति । अस्मां यागभेदाद्भावनाभेदन्तर्गताप्युपभक्त इति सिद्धम् । अत्र श्रुतम् । 'समिधो यजति'
 इत्येव विधिः 'तनूनपातं यजति' इत्याद्याऽर्थवादा इति पृथपत्यस्य कथमुन्नेषः पृथक्त्वनिवेदि-
 त्वात्सख्यया कर्मभक्त्या स्यात्' इति वक्ष्यमाणन्यायन सख्यया कर्मभक्त्यः सिद्धित्वात् । वाज-
 सनयकः । 'द्व्याक्ष ह वा तसुराक्षोमयं प्राजापत्या जस्पन्त' इत्युपक्रम्य 'त यथा अचन्त
 भाम्यन्त पतान्प्रयाजास्तदह' । तैरयजन्त तैस्तनूनपातयन्नृतुभ्यः सवन्मर सवन्मरान्तपमानन्त-
 रायन । तस्मात्प्रयाजा नाम । प्रजया ह वै नामैतद्व्याजा इत्याहुस्तस्मात्प्रयाजैरेजत' क्रमवा वै
 प्रयाजास्तस्मात्प्रयाज भवन्ति' इत्युपक्रम्य 'त आश्विर्हविषा भवन्ति यथैव त्रिष्टुन्प्रयाजस्य आश्व-
 यन्त एव नापक्रमन् आश्वव्याह समिधा यजेति यज यजन्त्यवानराताह, समिधा यजति, अथ
 तनूनपातं यजति, अथ यो यजति, अथ चोर्हयजति, अथ स्वाहमि यजति, वतु त्वन्त्विति यजति
 उत्तमं प्रयाजं यावन्ति हवीषि भवन्ति स्वाहा स्वाहत्यर्थं तानं यजति, उत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा हवीष्य-
 मिधाययति, प्रथमं प्रयाजं इष्ट्वा श्रुत्यार्था समैका तस्यति द्वितीयं त्रौ मम त्रे तस्यति,
 तृतीये त्रया मम निस्त्रस्तस्यति, चतुर्थे चत्वारो मम चतस्त्रस्तस्यति, पञ्चमं पञ्च मम न मस्य
 किञ्चेति', 'उत्तमान्प्रयाजानावाहयन्ति प्रथमान्यजन्ति' इत्यादि श्रूयन् । मन्त्रात्पत्नौ प्रयाजै'
 इति बहुवचनेन सख्यया कर्मभक्त्यैवावगतत्वात्कर्मैक्यपक्षस्यानुमेष एव । कर्मैक्यं च यथैव त्रिष्टु-
 न्प्रयाजस्य आभावयन्त एव नापक्रामम्' यज यजेत्युत्तरान्' 'पथमं प्रयाजं इष्ट्वा उत्तमं प्रया-
 जमिष्ट्वा' इत्याद्यनुपपन्नं स्यात्, 'अथ तनूनपातं यजति' 'अथ ह' इति प्रतिपदसंयोजनान्वाधानं
 मन्त्रस्या स्युः । तथा सिद्धान्तं समिधाविशङ्कानां नामवयवकथनसंययुक्तम्, आनर्थक्यात् ।
 तस्मात् हि चत्वारि प्रयाजानि साध्याग्नौ शरीरानि । तत्र सकल्पस्त्रिवरणादौ 'अनन्ताह यज्य'
 इति लघुपायनाख्यानसंक्रमः । न च समिधाविशङ्कानामङ्गभूतानां सकल्पो वा कस्त्रिवरणं वासि ।
 शरीरपूर्णमासाधारण्यमाणाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निवपति' इति कश्चिदुपापबन्धः फलम् । न चात्र
 समिधाविशङ्कोपबन्धेन किञ्चिद्विधीयमानमस्ति । न च 'समिधं पुरस्तादयजति' 'तनूनपातं वक्षि-
 गम्' इत्यादिगुणोपबन्धः फलमिति वान्यम् । 'सप्रधानस्य च कर्मसंज्ञा वक्तव्या' इति व्याकर-
 णत्वेन 'अग्निं यजति' इत्यादिविधितीयायाः सप्रधानत्वात्कथयता समिधावित्पत्तायै आहुतिमाहवती-
 तस्य पुरस्तादागं जुहुयादित्येवमथपयस्यमानंतावायात् । 'दर्शपणसासाभ्यां स्वराकामा यजत' इति

फलोपबन्ध । न चाङ्गभूतानामेतेषा फलोपबन्धसंभवः । 'अथैष ज्योति' इत्यादौ कर्मभेद फलम् ।
 मत्स्यया चात्र कर्मभेद सिद्धः । तथा च नामधेयत्वे प्रयोजनाभावाद्देवतालक्षणगुणविधानार्थत्वमेव ।
 समिदादिशब्दानां च देवतानामत्व संकर्षकाण्डादवगतम् । तत्र हि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
 'तत्र देवतानामादेशो न विद्यतेऽनास्तानात्' इति पूर्वपक्षसूत्रे 'यज' इति याज्याप्रैष देवतानामधेयं
 नादेष्टव्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, 'विद्यते वान्यार्थदर्शनेभ्य' इति सूत्रेण 'यत्तन्नृनपातं यजेडो यजेति
 ब्रूयाज्जामि स्यात्' इति प्रयाजेषु देवतादेशस्य निन्दया तदितरत्र देवतादेशविधिरनुमीयत इति
 सिद्धान्तयित्वा, 'आम्नात् प्रयाजेषु देवतादेशस्तस्य प्रतिषेधोवचनमितरेषु' इति गुणसूत्रेण शास्वा-
 न्तरे 'तन्नृनपात यज' इत्यादिप्रत्यक्षविहितस्य देवतादेशस्य 'यत्तन्नृनपात यजेडो यजेति ब्रूयात्'
 इति निन्दा, अतः प्रयाजेष्वेव न देवतादेशः, 'आश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति' 'आश्राव्य
 ब्रूयान्मरुतो यजेति' इत्यादिवचनाभावे सति इत्याक्षिप्य, 'आम्नातो वैकंपा तदृशयत्यमुष्मा अनुब्रूयुं
 यजेति' इति सूत्रेण सर्वत्र याज्याप्रैषादौ देवतादेश कर्तव्य इति शास्वान्तरे प्रत्यक्षविहितम्, क्वचित्
 'इन्द्रं यज' इत्यादिवचन त्वनुवाद इति समाहितम् । न च 'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु'
 इत्यादिमन्त्रवर्णन एव तत्प्राप्तेरनर्थक्यमिति वाच्यम् । हे अग्ने, समिध आज्यं प्राप्नुवन्तु इत्येवमग्ने
 शब्दप्राधान्यान्मन्त्रस्तुत्यलक्षणदेवतात्वम्, समिदादीनां तु हविर्भागित्वलक्षण देवतात्वमित्युभये-
 षामपि देवतात्वेन 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्वपट्करिष्यन्' इति सकर्षकाण्डे वक्ष्य-
 माणदेवताशब्दध्यानादिकार्यमग्निशब्दस्य निवर्तयितुं समिदादिदेवताविधानस्यावश्यकत्वात् । न चैव
 सति कौषीतकिब्राह्मणे 'देवासुरा एषु लोकेषु सयत्ता 'आमस्तेभ्योऽग्निर्गपाक्रामन्' इति प्रस्तुत्य 'स
 एत वरं वत्रे प्रयाजान्मेऽनूयाजांश्च केवलानृजस्वन्त हविषो दत्तभाग घृत चापां पुरुष चौपधीना-
 मिति तस्मादाहुर्गम्येया प्रयाजानूयाजा' इत्याग्निदेवत्वत्वश्रवणविरोध इति वाच्यम् । अत एव विकल्पो
 पपत्तेः । वस्तुतस्तु 'समिधो यजति' इत्यादयो होतुर्याज्याविधय एवेत्युचितम्, 'आश्राव्याह
 समिधो यजेति यज यजेत्युत्तरान्' इत्यनन्तरम् 'समिधो यजति' इत्याम्नानात् । 'समिधो यज'
 इत्याध्वर्यवसंप्रैषानन्तरं होतुर्याज्यानुक्रमणस्यैव प्राप्तावसरत्वात् । 'समिधो यज' इति संप्रैषस्य हि
 'होत समिधो याज्यया प्रकाशय' इत्यर्थः, देवतादेश्यकद्रव्यत्यागे होतुर्नियोजनासंभवात् । 'समिधो
 यजति' इत्यादेरन्ययमेवार्थः । 'समिध समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु' इत्यादियाज्या वदतीति
 पर्यवस्यति । न च 'आग्नेया प्रयाजा' इति कौषीतकिब्राह्मणस्याग्निदेवत्वत्वे 'समिधो यज'
 इति संप्रैषानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्राग्निशब्दस्य समिदादिनामकाग्निविशेषपरत्वेनाविरोधान्,
 सकर्षकाण्डे द्वितीयस्य द्वितीयपादाद्याधिकरणे 'स यत्रैतदध्वर्युग्राह समिधो यजेत्याग्नेयमेतद्रूप
 'परोक्षमग्निं यजेत्येव तदाह' इत्यादिभाष्योदाहृतश्रुतेश्च । 'समिदादयोऽग्निविशेषा प्रयाजदेवता'

इत्युपक्रम्य भट्टभास्करीयवेदभाष्ये समिदादिशब्दानां तथैव व्याख्यातत्वाच्च । तद्यथा समिध्यन्ते येन भावाः । समिद्वामन्तिकोऽग्निः । तदा हि भावाः समुज्ज्वला भवन्ति । बहुत्वमविवक्षितम् । 'समिधो बह्वीरिव यजति' इति बहुत्वस्येव शब्देनापारमार्थिकत्वघोतनात् । हे अग्ने आहवनीय समिन्नामा वामन्तिकोऽग्नि आज्यं प्राप्नोत्वित्यर्थः । 'तनू न पातयिता सशोषयिता ग्रैष्मोऽग्निः । तदा हि भावानां शोषो भवति । इषमन्नं करोति इदं वार्षिकोऽग्निः । 'तत्करोति' इति णिचि क्विपि रूपम् । तदा हि समस्यान्युद्भवन्ति । बहुत्वमविवक्षितम् । 'इडो बह्वीरिव यजति' इति ब्राह्मणम् । बृंहणाद्वर्हिं शारदोऽग्निः । तदा हि भावा बृंहन्ति । स्वाहाशब्देन दाहो लक्ष्यते । तं करोतीति स्वाहाकारः । हैमन्तिकोऽग्निः । तदा खलु हिमाग्निना भावा दग्धा अवसन्ना भवन्तीति । यद्वा समिदादिशब्दा उक्तव्युत्पत्त्या वसन्तादिपरा, 'वसन्तो वै समित्' 'ग्रीष्मो वै तनूनपात्' इत्यादिवाक्यशेषान् । तथा च हे अग्ने समिदादिशब्दवाच्यो वसन्तादि आज्यं प्राप्नोतु, स वसन्तादिस्तुभ्यमपि दास्यतीत्यर्थः, अन्यथा 'अग्ने' इति संबोधनस्य वैयर्थ्यात् । अत एव वाजसनेयके 'ऋतवो ह वै यज्ञे देवेषु भागमीधिरे' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'तान्हाग्निरूपामन्त्रयांचक्रे । ते होचुः । कं भागमभ्ययामेति । स होवाच । प्रथमानेव वो यज्ञेन यजामहा इति । तथेति होचुः । वयं त्वा-न्वाभजामेति । यो नो अग्ने देवेषु भागमविद इति । स ण्योऽग्निर्ऋतुष्वन्वाभक्तः समिधो अग्ने तनूनपादग्ने इडो अग्ने इति । तदग्निमन्तः सर्वे प्रयाजाः । अन्वाभक्तो ह वै तस्या साधु-कृत्यायाम्' इत्यादि । अतोऽग्निरेवत्यन्वप्रतिपादनपरकौपीनकिब्राह्मणस्यापि न विरोधः । तस्मात्समिदादिवाक्यानि याज्याविधिपराण्येव । अत एव 'देवा ह वै यज्ञं तन्वाना' इत्युपक्रम्य 'तमेतस्मिन्नेवोत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण सर्वं यज्ञं समस्थापयन् । स्वाहाग्निसिति तदाग्नेयमाज्यभागम् । स्वाहा सोममिति तन्मैत्र्यमाज्यभागम् । स्वाहाग्निसिति तदाग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं योऽयमुभयप्राच्युतो भवति । अथ यथादेवतं स्वाहा देवा आज्यपा इति । तन्प्रयाजानृत्याजानाह । जुषाणा अग्न आज्यस्य वियन्त्विति तन्विष्टकृतम् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे यावन्ति हवीषि स्वाहा स्वाहेत्येव तानि यजन्ति' इति याज्याव्याख्यातपुरं सरमुत्तमप्रयाजमनूय इतिशब्देन तद्विधिः सगच्छते । कर्मविधिपरत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव । तैत्तिरीयकेऽपि 'सत्यं प्रपश्ये' इति मन्त्रसमाम्नायस्य कृत्स्नप्रश्नस्य विनियोजक ब्राह्मणम् 'देवा वै तर्हि' 'अयज्ञो वा ण्य' 'अग्ने महाः असीत्याह' 'त्रींस्तृचाननुमृष्यात्' 'निर्वीतं मनुष्याणाम्' 'समिधो यजति' 'चक्षुषी वा णे यज्ञस्य' 'मनु प्रथिव्या यज्ञियम्' 'पशवो वा इडा स्वयम्' अग्नीध आदधाति' 'देवा वै यज्ञस्य' इत्याम्नातम् । तस्मादितं पञ्चभिरनुवाकैः 'अग्निर्होता वेत्वग्नि' इति स्तुगादापननिगदान्ते मन्त्रसमाम्नाये विनियुक्ते तदनन्तरपठिता 'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु' इत्यादिमन्त्रा 'समिधो यजति' इत्यनुवाके

विनियोज्यन्त इत्युचितम् । 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य' इत्यनुवाके तदनन्तरमन्वाणाम् 'अग्निर्वृत्राणि' इत्यादीनाम् 'ऋचमनुच्याज्यभागस्य जुषाणेन यजति' 'मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति' 'नियुत्वत्या यजति' पुरस्तादक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति उपरिष्टादक्ष्मा याज्या' इति विनियोगवचनाश्च । मध्ये 'आघारमाधारयति' 'अभिक्राम जुहोति' इत्याद्याध्वर्यवान्नान तु प्रामाणिकम् । तथा बाह्वृच्ये कौषातकत्राक्षणे हौत्रैकविधिपरे 'अथ पुरस्तात्सामिधेनीना जपति' इति प्रस्तुत्य सामिधेन्यनुवाचनादिस्मृगादापनान्तमनुक्रम्य 'प्रयाजान्यजति । ते वै पञ्च भवन्ति । समिधो यजति, तनूनपात यजति इडो यजति, वह्निर्यजति, स्वाहाकृतिमन्ततो यजति, उत्तमे प्रयाजे देवताः समावपति, पौर्णमास्या वार्त्रेणावाज्यभागौ भवतोऽमावास्याया वृधन्वन्तौ, अग्निं प्रथमं देवतानां यजति, अथ पौर्णमास्यामग्नीषोमौ यजति' इत्यादि । तस्मान्समिदादिवाक्यानि याज्याविधिपराण्येवेति वेदार्थज्ञानकुशला मीमांसकशिरोमणयो विदाकुर्वन्तु । अधिकरणस्योदाहरण तु 'वाजप्रसवीय जुहोति' 'गृष्टभृतो जुहोति' 'वातनामानि जुहोति' इत्याद्युदाहार्यम् । इत्यभ्यासाधिकरणम् ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' 'ताभ्यामेतदग्नीषोमौयमेकादशकपाल पृर्णमासे प्रायच्छत' 'उपशुयाजमन्तरा यजति' 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव

३ आघाराग्रेया- नावुपाशु पौर्णमास्या यजन' 'एन्द्र दध्यमावास्यायाम्' 'एन्द्रं पयोऽमा-
नामहाहमा वास्यायाम्' इति कालसमुक्तानि वाक्यानि श्रूयन्ते । तथा 'प्रयाजान्यजति'
वाधिकरणम् । आज्यभागौ यजति' 'स्विष्टकृत यजति' इत्यादीन्यकालसमुक्तानि । तत्स-

निधाविदमाम्नाये 'य एव विद्वान्पौर्णमासी यजते' 'य एव विद्वानमावास्या यजते' इति । तत्र सशय, किमत्र यजती अपूर्वयो कर्मणो पौर्णमास्यमावास्यासङ्गकयोर्विधानागौ, उताग्नेयादियागानां कालसमुक्ततया श्रुताना तादृशकालरूपप्रवृत्तिनिमित्तकाभ्या पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या विशेष्यमाणानुवदितागविति । विधिपुन श्रुत्या विधायकाविति ब्रूम । न च द्रव्यदेवतयोरलाभात्कथं यागान्तरतेति वान्यम् ।

सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते यद्वृवायामाज्यम्' इति द्रव्यलाभात् 'वार्त्रेणी पृर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वन्ती अमावास्यायाम्' इति वाक्यविनियुक्तमन्त्रवर्णनो देवतालाभाच्च । 'अग्निर्वृत्राणि' 'त्वं सोमामि' इत्यृचौ वृत्रहननप्रकाशिके वार्त्रेण्यौ । 'अग्निं प्रब्रूतेन मन्मना' 'सोमं गीर्भिष्टा वयम्' इत्यृचौ वृद्धिप्रकाशकत्वाद्वृधन्वन्त्यौ । छान्दस रूपम् । अनुच्येते पुरोनुवाक्ये क्रियेते । न च 'सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते' इति वाक्यस्य वेशन्दोषवन्धेन विधायकत्वासम्भवात्, 'वार्त्रेणी पृर्णमासे' इति वाक्ययोश्च मन्त्रमसाम्नाये अविशेषपठितस्य पुरोनुवाक्यायुगलद्वयस्याज्यभागयो कालद्वयगतयोऽव्यवस्थया प्राप्नौ तयोर्व्यवस्थार्थत्वस्य तृतीयाद्ये 'मिथश्चानर्थ—' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वाच्च न ततो द्रव्यदेवतालाभ इति वान्यम् । 'सर्वस्मै' इति स्पष्टतादर्थ्यचतुर्थीबलेन विधायकत्वे सिद्धे वैशब्दस्य

यदाग्नेयादिवाक्ये यच्छब्दस्यैव विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात् 'सिधश्चानर्थ—' इत्यधिकरण-
सिद्धान्तस्य एतदधिकरणपूर्वपक्षावसरेऽनुन्मेषाच्च । तत्र हि वार्त्तव्रीधृधन्वनीवाक्ययोः आग्नेयादिषु
मन्त्रविधायकत्वं न भवति, तेषाम् 'अग्निर्मूर्धो' इत्यादिपुरेनुवाक्यावरुद्धत्वात् केवलस्य सो-
मस्य देवतात्वाभावेन सोमदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलस्य तेषु विध्यसंभवाच्च, नायाज्यभागयोर्म-
न्त्रविधायकत्वम्, तयोः क्रमादेव तत्प्राप्तेः, अत आज्यभागयोः पुरेनुवाक्याव्यवस्थापकत्वं
तद्वाक्ययोरिति सिद्धान्तो भविष्यति । विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वे च तद्विहितकर्मणोरेव मन्त्रवि-
धानमिमे वाक्ये कर्तुं शक्नुतः, मन्त्रान्तरावरोधरूपश्रद्धाभावात् । न च संनिधानादा-
ज्यभागयोरैव मन्त्रप्राप्तिरस्त्विति वाच्यम् । वाक्यतो विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोर्मन्त्रविधिसंभवे दुर्य-
लसन्निधिवशेनाज्यभागार्थताया असंभवात् । एव चेदानीमाज्यभागयोः पुरेनुवाक्यायुगलद्वयस्य प्राप्ते-
रेवाभावेन तद्व्यवस्थार्थत्वसिद्धान्तस्य कथमुन्मेष । न च विद्वद्वाक्यविहिते एकैकस्मिन्कर्मणि पुरे-
नुवाक्यायुगलस्य कथं संनिवेश इति वाच्यम् । एकस्या ऋचः पुरेनुवाक्यात्वेन अन्यस्या याज्यात्वेन
च समावेशोपपत्तेः । न च 'अनृच्येते' इति विरोधः शङ्क्यः याज्याया अपि प्रेषानन्तरमुच्चारणीय-
त्वेन तद्विरोधान् । न चैवं सति कथमाज्यभागयोर्मन्त्रदेवताप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'जुषाणो
अग्निराज्यस्य वेतु' 'जुषाण सोम आज्यस्य हविषो वेतु' इत्यनयोरज्यभागाभ्यामन्यत्र विधाना-
भावेन तयोः संनिधिप्राप्ताज्यभागाङ्गत्वानपायात् तत एवाज्यदेवतयोर्लाभान् । 'अनुवाक्याद्वयं च
तयोरग्निदेवस्य सोमदेवस्य चागमयितव्यम् । अतो द्रव्यदेवतालाभसंभवाद्विद्वद्वाक्ये अपूर्वकर्मविधा-
यके । अन्यथा तयोरगनर्थक्याच्च । न च षण्णामपि यागानां समुदायद्वयमिद्वयर्थः, त्रिकभेदेन
पौर्णमास्यमावास्यासम्प्राद्वयमिद्वयर्थं वानुवादः, ततश्च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति
फलवाक्येन कालसमुक्तसमुदायद्वयस्य फलसंबन्धः सिध्यतीति वाच्यम् । पौर्णमास्यमावास्या-
शब्दयोः सज्ञात्वेऽपि फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासशब्दयोः सज्ञात्वमिद्वयं कालसमुक्तानामेव फलसंबन्ध-
स्यामिद्वेः । फलवाक्ये दर्शपूर्णमासशब्दयोर्न समुदायपरत्वम्, यजिमासानाधिकरण्यविरोधान् । न
हि समुदायो यागात्मा भवति । किंतु समुदायपरत्वमिति समुदायद्वयमिद्वयापि कालसंयुक्तानामेव
फलसंबन्धस्यामिद्वेश्च । विद्वद्वाक्ययोरविधायकत्वे 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावा-
स्यया' इत्यानर्थक्याच्च । न हीमे वाक्ये आग्नेयादीनां कालविधायके भवतः, यदाग्नेयादिवाक्यैरेव तत्प्रा-
प्तेः । न च यदाग्नेयादिवाक्यैः कालसंयोगावगमेऽपि षण्णामेकैकस्मिन्नेकस्मिन्वा पर्वणि प्रयोगः स्यात्तन्मा
भूतः, किन्वेकस्य त्रिकस्य पौर्णमास्यां सहप्रयोगः, अन्यस्यामावास्यायामिति सहप्रयोगमिद्वयर्थं ते
वाक्ये इति वाच्यम् । 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्याया पौर्णमास्यां वा यजेत'

। अनुवाक्याद्वयं च तयोरग्नीषामदेवताकम् 'अग्नीषोमाविम मुसे अग्नीषोमा हविष प्रस्थितस्य'
इत्यादिकमागमयितव्यम् । -- क.

इति कालविधौ सत्यपि सर्वासामिष्टीनां सर्वेषां पशुबन्धानां सोमानां च यथा न सहप्रयोग एवमिहापि सत्यपि कालविधौ सहप्रयोगासिद्धेः । विद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरविधायकत्वे तु तयोः कर्मणो कालविधानेन 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इत्यादिवाक्ये सार्थके भवतः । न चैवं सति पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः सङ्गात्वे सति 'ताभ्यां विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालविधिः, कालविधौ च तयोस्तत्प्रव्यन्यायेन नामत्वमिति परस्परश्रय इति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तानिश्चयेऽपि सामानाधिकरण्यामात्रेण 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवत्सङ्गात्वनिश्चयसंभवेनान्योन्याश्रयानवकाशान् । अतो विद्वद्वाक्ये विधायके । एव चाग्नेयादियागानां षण्णां विद्वद्वाक्यविहितयागयोः प्रयाजादीनां च सर्वेषां यागानां प्राधान्यं फलति, फलवाक्ये यजिनां सर्वेषामपि विशेषेण परामर्शान् । न च तत्र 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति विशेषणादर्शपूर्णमासकालयुक्तश्रुतयागविशेषपरत्वं यजे शङ्क्यम्, कालसंयुक्तानां यागानां बहुत्वेन द्विवचनानुपपत्तेः । न च समुदायद्वयाभिप्रायं द्विवचनमिति वाच्यम् ।^१ समुदायद्वयं हि किं फलवाक्यादन्यत्र सिद्धम्, उत फलवाक्य एव । नाद्यः, एकावगत्यनुपवेशेन हि कर्मणामेकसमुदायापत्तिः । एकावगतिश्चैकाभिधानप्रयुक्ता । न चात्रैकाभिधानमस्ति, विद्वद्वाक्यव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्वाक्यस्य समुदायद्वयलम्भकस्यादर्शानात् । विद्वद्वाक्ययोश्चैकैककर्मविधायकत्वाङ्गीकारान् । न द्वितीयः, फलवाक्यगतयजिनां तन्त्राभिधानेन समुदायनिष्पत्त्यङ्गीकारे सर्वेषां समुदायस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तेः । न च दर्शपूर्णमासशब्देनैकैकस्य त्रिकस्य तन्त्राभिधानात्समुदायद्वयमिद्विगतिं वाच्यम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति हि यजिर्विशेषणत्वात्तत्परतन्त्रम् । यजिश्च सकृच्छ्रुतत्वाद्युगपदेव सर्वान्यागान्पराभूतिः । न तु त्रीन्यागान्प्रथममभिधाय पश्चादन्यास्त्रीन्यागान्भिधानुमुत्सहते । न च युगपत्समुदायद्वयमेव तन्त्रेण कृतो नाभिधत्त इति वाच्यम् । समुदायद्वयस्य प्रागसिद्धेः सिद्धावपि फलवाक्ये दर्शपूर्णमासपदं तदभिप्रायं न भवति यजिसामानाधिकरण्यविरोधान् । न चैवं सर्वेषां प्राधान्येऽपि तन्त्राभिधानशक्त्या एकसमुदायनिष्पत्तौ तदभिप्रायमेकवचनमेव स्यात्प्राजमूयवत्, ततश्च द्विवचनानुपपत्तिस्तुल्येति वाच्यम् । न हि तद्विवचनान्तम्, द्विवचनविभक्तिप्रतिरूपकाव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपत्वात् । एव च दर्शपूर्णमासशब्दयोः कालनिमित्तत्वाभावेन तदसंयुक्तानामपि फलसंबन्धः । तस्माद्विद्वद्वाक्ये अपूर्वकर्मविधायके । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

तुल्यधारणे । पौर्णमासीग्रहणमुपलक्षणम् । पौर्णमासीशब्दघटिते अमावास्याशब्दघटिते च विद्वद्वाक्ये प्रकरणं प्रकृतमेवाग्नेयादिकर्मजातमनुद्यते, न तु कर्मान्तरं विधीयते । कुतः । रूपावच-

१. ताभ्यां शब्दाभ्यां — क, ग, घ, ङ. २. समुदायद्वयं हीदं फल — ग. समुदायद्वयं हि फल — क, घ, ङ. ३. हीदं द्विवचनान्तम् — क, घ, ङ.

नान् । द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, तस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकत्वात् । तद्वचनस्य द्रव्यदेवता-
प्रापकस्याभावान् ॥ तथाहि— 'सर्वस्मै वा एतत्—' इति वाक्ये वैशब्दोपबन्धान्न ध्रौवाज्यस्य
सर्वयज्ञार्थताप्रापकम्, 'प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्, स आत्मन्नाज्यमधत्त, तं देवा अश्रुवन्नेष
वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति, सोऽब्रवीद्यज्ञान व आज्यभागवुपमृणानभिघारयानिति,
तस्माद्यज्ञन्त्याज्यभागवुपमृणन्त्यभिघारयन्ति' इति प्राजापत्योपाश्रुयाज्यभागोपस्तरणाभिघार-
णार्थत्वावगमाच्च । कथंचित्तस्य सर्वयज्ञार्थतामभवेऽपि देवता न लभ्यते । न च वार्त्रघ्नौवृधन्वतीवा-
क्यवित्तियुक्तमन्त्रवर्णतो देवतालाभः शङ्क्य, तद्वाक्ययोर्लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागयोरव्यवस्थाप्राप्तम-
न्त्राणां लिङ्गक्रमाभावेन व्यवस्थामावविधायकत्वे लाघवेन सम्भवति, विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोरप्राप्तम-
न्त्रविधायकत्वस्य गौरवपराहतस्य लिङ्गक्रमवाधस्य चायुक्तत्वात् । वार्त्रघ्न्योर्हि ऋचो एका अग्नि-
देवत्या अन्या सोमदेवत्या । तयोश्च विद्वद्वाक्यविहिते एकस्मिन्कर्मणि पुरोनुवाक्यात्वेन याज्यात्वेन
च वित्तियोगो नावकल्पते । तद्धि कर्म अग्निदेवत्य सोमदेवत्यमुभयदेवत्य वा स्यात् । तत्राग्निदेव-
त्यत्वे सोममन्त्रस्यानन्वयः । सोमदेवत्यत्वे अग्निमन्त्रस्यानन्वयः । उभयदेवत्यत्वे चोभयम-
न्त्रानन्वय इति सर्वथा लिङ्गवाधः स्यात् । एव वृधन्वत्योरपि । अतो न मन्त्रवर्णतो देव-
तालाभसम्भवः । ननु, अत्र किं पौर्णमास्याममावास्यायां काले यावाज्यभागौ तत्र वार्त्रघ्नौ
वृधन्वत्यौ इति विवक्षितम्, उत पौर्णमास्याममावास्यायां कर्मणि यावाज्यभागविति । नाह
आज्यभागयोरग्रेयाविवदुत्पत्तौ कालसंयोगाभावेन तयोस्तत्कालीनत्वेनानुवादसंभवान् । न द्वितीयः,
समप्राधान्यमिति वदन्तं पूर्वपक्षिण प्रति पौर्णमासीकर्मज्ञाज्यभागानुवादेन मन्त्रव्यवस्थाया
वक्तुमशक्यत्वमिति चेन्न । आज्यभागयोः प्राधान्येऽपि य इष्ट्यादिवाक्येन पौर्णमास्यमावास्याकाल-
प्राप्तिर्न भवेन कालमुखेन व्यवस्थाया वक्तुं शक्यत्वात् । न चैव सति पौर्णमास्यां दर्शविकारानुष्ठाने
वार्त्रघ्नौ स्याता वृधन्वत्यौ च न स्याताम्, एवममावास्यायां पूर्णमासविकारानुष्ठाने वृधन्वत्यौ स्यातां
वार्त्रघ्नौ च न स्यातामिति चेन्न । इष्टापत्तेः । बोधायनादिमूत्रे कालमुखेनापि व्यवस्थाया दर्शितत्वात् ।
वस्तुतस्तु कर्ममुखेनैव व्यवस्था । परं त्वाज्यभागयोरपि प्रधानत्वान्पौर्णमास्यङ्गभूतावाज्यभागौ प्रति
वार्त्रघ्नोरव्यवस्थाविधिर्न सम्भवतीति वदन्तं पूर्वपक्षिण प्रति कालमुखेन व्यवस्थाविधिसम्भवाच्च
त्वदभिमतसिद्धिरित्युच्यते इत्यदोषः । न च यागस्य देवता विनानुपपत्तेर्देवता कल्पयतां विश्वजिति
स्वर्ग इवेति वाच्यम् । यागानुपपत्त्या अस्मि काचिद्देवतेति सामान्यतोऽवगमेऽपि विधिं विना इयम-
स्य देवतेति अनुष्ठानौपधिकदेवताविशेषानवगमात् । तथा च रूपालाभेन विधायकत्वासंभवादगत्या
विद्वद्वाक्ये आग्नेयादिप्रकृतयागानुवादके । तत्र पौर्णमासीवाक्येन पौर्णमासीकालसंयुक्तानां त्रयाणा-
मनुवादः । अमावास्यावाक्येन च अमावास्याकालसंयुक्तानां त्रयाणामनुवादः । एकैकेन चानुवादे-
नैकावगत्यनुप्रवेशादेकैकमुदायापत्तिः । तदेकत्वान्पौर्णमासीममावास्यामित्येकवचनम् । ततश्च काल-

द्वययुक्तसमुदायद्वयमिदं । तेन प्रसिद्धार्थक दर्शपूर्णमासपदं फलवाक्ये यजि शक्नोति विशेषम् । ननु, विद्वद्वाक्ययोर्यजिभ्या त्रयाणां कालसंयुक्तानामनुवाद इत्यनुपपन्नमविशेषान् । न च पौर्णमासी-ममावास्यामित्युपपदवशात्तत्कालसंयुक्तमात्रपरत्व यज्योगिति वाच्यम् । एकवचनान्तपौर्णमास्य-मावास्याशब्दयोरनेकयागपरयजिसामानाधिकरण्यासम्भवेन तद्वशेन व्यवस्थाया असंभवान् । ततश्च विद्वद्वाक्यस्थानाम्नोरेव यजिपरतन्त्रत्वावश्यभावेन यजिद्वयस्य संनिहितसर्वयागानुवाद्स्वरसतया तद्व-शेन नाम्नोरपि सर्वप्रकृतयागनामत्वमेव स्यादिति चेन्न । 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यावदु-क्येनेपोपाप्नोति तावदुपाप्नोति' 'य एवं विद्वान्मावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति' इति विद्वद्वाक्यगतपौर्णमास्यमावास्याशब्दितयोर्यवस्थितफलार्थवाद श्रूयते । स च पौर्णमास्यमा-वास्याशब्दद्वयस्य व्यवस्थितार्थत्व एव घटते नान्यथेति तदुपपन्नार्थं तयोर्न सर्वप्रकृतनामत्वम्, किंतु कतिपयनामत्वमेव । तत्रापि तत्कालयुक्तकर्मनामत्वमेव न्याय्यमिति तदनुसारेण तत्कालयो-गित्वेव विद्वद्वाक्यस्थयजिप्रवृत्तेरवश्यवाच्यत्वान् । एवं च समुदायद्वयमिदौ तत्रोपपदस्य प्रसि-द्धत्वात्तदनुसारेण कास्यभोजिन्यायेन कालसंयुक्तेष्वेव यजिप्रवृत्तेस्तेषामेव प्राधान्यम् । न च समुदायद्वयमिदवापि फलवाक्ये दर्शपूर्णमासपदं कथं तत्परम्, यजिसामानाधिकरण्यविरो-धादिति वाच्यम् । समुदायस्य यागत्वाभावेऽपि समुदायद्वारा लक्षणया समुदायिषु वृत्ति-सम्भवेन यजिसामानाधिकरण्योपपत्तेः । विद्वद्वाक्यभ्यां यजिकृततन्त्राभिधानलब्धसमुदायद्वयस्य पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यामनुवादवत्तत् पौर्णमास्यमावास्यारूपसंज्ञाकरणवत्तान् कालसंयुक्तानामेव प्रत्यभिज्ञावलेनापि तेषामेव फलसंबन्धः । न च विद्वद्वाक्यतः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो-र्मज्ञात्वमिदवापि दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तदमिदृश्या कथं फलवाक्ये कालसंयुक्तानामेव परामर्श इति वाच्यम्, पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोश्च पर्यायत्वान् । यथा चैतत्तथा चतुर्थे वक्ष्यामः । न च विद्वद्वाक्ययोरपूर्वकर्मविधायकत्वाभावे 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत' इति व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । षण्णामपि यागानामेकैकस्मिन्नेकस्मिन्नेव वा पर्वणि प्रयोगप्राप्तावेकस्य त्रिकस्य पौर्णमास्यां प्रयोगः अन्यस्यामावास्यायामिति सहप्रयोगार्थत्वान् । न चैव सति य इष्ट्यादिवाक्येन सर्वेषामिष्टिपशुसोमानां सहप्रयोगः स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात् । फलवाक्ये फलं प्रति विवक्षित-साहित्यानामाप्तयादीनां विनियोगात्फलाधिना युगपत्कर्तव्यतावगमेनान्यान्यान्पक्षैरेव तैः काल-संबध्यते । यथा चैतत्तथा एकादशस्य द्वितीयाद्याधिकरणे वक्ष्यामः ।

विद्वद्वाक्ययोरपूर्वकर्मविधायकत्वे बाधकान्तरमाह—

विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

१. समुदायानाम्— क ख ग घ ङ

चशब्द उक्तसमुच्चये । विद्वद्वाक्ये कर्मान्तर्गविधायके न भवत । तथात्वे हि प्रयाजादीनामपि प्राधान्यं स्यात् । न चैतद्युज्यते । कुत । हि यस्मात्कारणान् प्रधानतया समेषु प्रयाजाग्नेयादिषु सत्सु पूर्वेषां प्राकृतानां प्रयाजादीनां विकृतिषु प्रवृत्तिर्न स्यात् , अज्ञानामेवातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तच्चानिष्टम् । कुत । विशेषदर्शनात् कचिद्विकृतौ प्रयाजाद्यनुवादेन विधेयाविशेषस्य दर्शनात् । यथा 'यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपेत्' 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इत्यादि । अतोऽपि विद्वद्वाक्ये न विधायके ॥

ननु वार्त्रेध्न्यादिवाक्यतो रूपलाभाभावेऽपि ^१ यदाग्नेयादिवाक्यैस्तलाभाद्विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

तु प्रत्यवस्थाने । रूपालाभाद्विद्वद्वाक्ये न विधायके इति न युज्यते । यत् यदाग्नेयादिवाक्यैर्विद्वद्वाक्यविहितयागयोग्यस्यादिदेवतालक्षणं पुरोडाशादिद्रव्यलक्षणञ्च गुणो विधीयते न तु यागः । कुत । श्रुतिसंयोगात् विद्वद्वाक्यविहितौ हि यागौ प्रत्यक्षश्रुतिसमुक्तौ । अतस्मदनुवादेन गुणविधाने सति यदाग्नेयादिवाक्येषु न कश्चिदश्रुतार्थः कल्प्यः । यागविधायकेषु तु तेषु द्रव्यदेवतासम्बन्धाद्यागोऽनुमातव्यः स्यात् । अतो रूपलाभाद्विद्वद्वाक्ये विधायके स्याताम् । न च प्रापकमनुवादेनानेकगुणविधाने विधेयावृत्त्या वाक्यभेदप्रसङ्गः , विद्वद्वाक्यविहितयागानुवादेन गुणमात्रविधायकानामग्नेयादिवाक्यानां विशिष्टविधित्वस्याप्यसम्भवादिति वाच्यम् । गुणविधित्वं हि गुणस्य सिद्धरूपतया स्वतो विधेयत्वाभावेन गुणविशिष्टभावनाया एव विधिसम्बन्धः न केवलं गुणस्य । ततश्च नात्र प्रापकमनुवादेन स्माश्रदनेकगुणविधिः । किन्तुनेकगुणविशिष्टभावनाविधिः । एव च विशिष्टकर्मविधाविव विधेः सकृदेव व्यापार इति न विधेयावृत्तिरिति भावः ।

सिद्धान्ती प्रत्याचष्टे—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वान्नस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

वाशब्द एवार्थः । यदाग्नेयादिवाक्यानि गुणविशिष्टयागचोदना एव न तु विद्वद्वाक्यविहितयागानुवादेन गुणमात्रविधयः । कुत । युगपच्छास्त्रात् । शास्त्रं शासनं विधानम् । युगपदनेकगुणानां विधानप्रसङ्गात् । तस्य च वाक्यभेदप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । ननु विशि-

१ यदाग्नेयादिवाक्यैस्तलाभसम्भवात्— क. घ. ङ. २ यत्तत्तच्छास्त्रं

प्रभावनाविधानान्न वाक्यभेद इत्यत आह— चोदिते हीति । चोदिते प्राप्ते कर्मणि प्रत्ययस्य तत्तद्गुणविधानार्थत्वात् तस्य तस्य गुणस्य विधानार्थः प्रत्ययः पुन पुनरुच्चार्येत । अयमाशयः । प्रवर्तनारूपशब्दप्रभावनात्मकविधेः प्रवृत्तिरूपार्थभावनागर्भतया तावद्गुणविशिष्टभावनागर्भतया प्रथमं प्रतीयमानोऽपि विधिभावनाशस्य विद्वद्वाक्यत एव प्राप्ततया तत्परत्वाभावेन विशेषणीभूतगुणपरमन गुणाशे पर्यवस्यति, यत्र विधेः पर्यवसानं तस्यैव विधेयत्वात् । भावनाशस्य विध्यन्विततया प्रतीयमानत्वमात्रेण विधेयत्वे फलस्यापि विधेयत्वापातान् । ततश्चानेकगुणविधिस्वीकारे सर्वत्र विधेस्तात्पर्यात्मवत् पर्यवसानं वाच्यम् । न च सकृच्छ्रुतस्य विधेरनेकत्र पर्यवसानं संभवतीति विध्यावृत्तिरवर्जनीया । न चैवं सति 'सोमेन यजेत' इति गुणविशिष्टविधिर्न स्यात् । तत्रापि विशेषणविधिपर्यवसानार्थमावृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । विशिष्टविधिस्थले विशेषणेन विना विशिष्टस्यास्मिद्ध्या अर्थापत्त्यैव विशेषणविधिमिद्धौ न श्रुतस्य विधेर्विशेषणे पृथक् पर्यवसानमपेक्षितम्, किंतु विशिष्ट एवेति न तत्रावृत्तिप्रसङ्गः । प्राप्तकर्मानुवादेन गुणविधिस्थले तु नैवमाक्षेपाद्विशेषणलाभः, भावनारूपस्य कर्मरूपस्य वा विशेष्यस्यान्यतः प्राप्ततया विधेर्विशिष्टपरत्वाभावात् केवलगुणपरत्वमेव वाच्यम् । तत्रैकस्येतरविशिष्टस्य विधिर्न संभवति, 'गुणानां च परार्थत्वात्—' इति न्यायेन तेषां परस्परवैशिष्ट्याभावान् । ततश्चैकेन विहितेनेतरस्यानाक्षेपात्प्रतिगुणं पृथगेव विधेस्तात्पर्यतः पर्यवसानं वाच्यमिति तत्र विध्यावृत्तिरतिवार्था । न चैवं सति 'पशुना यजेत' इत्यादावपि प्राप्तकर्मानुवादेन जातिलिङ्गसंख्याकारकाणां विधानं न स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् 'पशुना' इत्यनेन हि क्रियान्वयात्प्रागेव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां जातिलिङ्गसंख्याविशेषित 'कारकसुपस्थितम् । तदुपस्थितौ च न विधेर्व्यापारः । कारकप्राधान्यं हि पञ्चेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते । एवमभ्युदितेष्टौ 'ये श्रोतृप्राप्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यादिभिन्नपदोपस्थानस्थले 'विष्णवे शिपिविष्टाय' इति सामानाधिकरण्येन शिपिभि रडिमभिः विष्ट इति योगानुगृहीतेन शिपिविष्टत्वविशिष्टो विष्णुः क्रियासंबन्धात्प्रागेवोपस्थितः 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामार्थं ३५ साभि वयुनानि विद्वान्' इत्यादिमन्त्रतः 'य पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णु शिपिविष्ट' 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपि' इत्याद्यर्थवादतश्च प्रसिद्धमेव विष्णोः शिपिविष्टत्वम् । न तत्र विधेर्व्यापारः । अतस्तत्र तद्विशिष्टस्य विष्णोर्विधानं युज्यते । प्रकृते तु 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन शब्दतो विशिष्टार्थप्रतिपादनसंभवेऽपि विनैव विधिना वस्तुतः प्रसिद्धमवन्धत्वाभावात् विधिसंभवः । न ह्यग्नेयत्वाष्टाकपालत्वादीनां वैशिष्ट्यं प्रमाणान्तरेण सिद्धम् । अत्रैव तु विधाने भवेद्वाक्यभेदः । अत आग्नेयादिवाक्यानि न प्राप्तकर्मानुवादेन गुणविध्य इत्यनेकगुणविशिष्टयागान्तरविधायकत्वमेवैषामभ्युपेयम् । ततश्च यदाग्नेयादिवाक्यतोऽपि 'रूपालाभाद्विद्वद्वाक्ये न विधायके ।

इतोऽग्न्याग्नेयादिवाक्यानां न गुणविधित्वमित्याह—

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

‘उप्राणि ह वा एतानि हवींषि संश्रियन्ते, आग्नेय प्रथम, ऐन्द्राग्र उत्तर’ इति पौर्वा-
व्यपदेशोऽग्न्याग्नेयादिवाक्यानां विशिष्टयागविधायकत्वं प्रागुक्तवाक्यभेदवत्साधयति । विद्वद्वाक्य-
इतकर्मनुवादेन गुणविधित्वे तु पौर्णमासीयागे आग्नेयपुरोडाशामीषोमीयोपाशुयाजामीषोमीयपुरो-
दाना विकल्प स्यात् । अमावास्यायागेऽपि आग्नेय पुरोडाश, सोमयाजिन ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्र पय,
समयाजिन ऐन्द्राग्र पुरोडाश इत्येषा विकल्प स्यात् । तथा सत्युदाहृतपौर्वापर्यानुवादो
रथेन ॥

पूर्वपक्षद्वयेऽपि बाधकं लिङ्गमाह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते, त्रयोदशमावास्यायाम्’ इत्यस्ति वाक्यशेष ।
प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृन्नयोऽनयाजाश्चेत्येकादशाहुतय, आग्नेयोपांशुयाजामीषोमीयाहुत-
इति चतुर्दश पौर्णमास्याम् । अमावास्यायां तु ता एकादशाहुतय, आग्नेयमानायाहुती द्वे
यसोरेकदेवताकत्वेन तथाहुतेरेकत्वान्, इति त्रयोदशेति तदर्थः । तदेतद्विद्वद्वर्शनमाग्नेयादि-
वेद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरपरत्वेऽधिकसंख्याकत्वापातान्तेषां गुणविधित्वे न्यूनसंख्याकत्वापातादस-
ंभवं स्यात् । तस्माद्विद्वद्वाक्ये प्रकृतयागसमुदायानुवादके । इति पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते ‘जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशबुपाः शुयाजम-
यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमाबुपांशु
उपाशुयाज- यष्टव्यावजामित्वाय’ इति । अन्वञ्चौ अव्यवहितौ पुरोडाशमाध्यौ आग्ने-
पर्वताधिकरणम् । याग्नीषोमीययागौ यत्क्रियेते तदेतन् जामि आलस्यजनकम्, एकरूपत्वान् ।
यागौ अन्तरा तदन्तरालकाले उपांशुयाज यजतीत्यर्थः । तत्र ‘उपाशुयाजमन्तरा यजति’
वेष्णवादिर्मयुक्तानां यागानां समुदायानुवाद, उतापूर्वकर्मणो विधिरिति सशयः । तत्र
यति—

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

पौर्णमासीशब्दयुक्तविद्वद्वाक्यवदुपांशुयाजशब्दयुक्तम् ‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति

वाक्यमपि प्रकृतयागानुवादक स्यात् न त्वपूर्वकर्मविधायकम्, रूपाभावात् ॥ यद्यपि ध्रौवाज्य लभ्यते द्रव्य देवता तु न लभ्यते । न च 'इदं विष्णु' 'त्रीणि पदा' 'प्रजापते न त्वत्' 'स वेद पुत्र' 'अग्नीषोमा यो अद्य वाम' 'आन्यं दिवो मातरिश्वा' इति वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय-याज्यानुवाक्यायुगलानां पुरोडाशयागीययाज्यानुवाक्यायुगलयोरन्तरा^१ पाठात्तत् एवास्ति देवतालाभ इति वाच्यम् । एतेषां त्रयाणामपि युगलानां लिङ्गक्रमाभ्यां विष्ण्वादिकाक्यविहितयागत्रय एव समावेशसम्भवे सति अन्तरालवाक्यविहितकर्मणि अलब्धदेवते सामर्थ्यापरिज्ञानेन समावेशसम्भ-वान् । न च विष्ण्वादिकाक्यजातमर्थवाद इति शङ्क्यम् । विध्यर्थकतव्यप्रत्ययश्रवणेन विष्ण्वादि-द्रव्यताक्यागविधायकत्वस्यैव युक्तत्वात् । 'सप्रदानस्य च कर्मसज्जा वक्तव्या' इति सप्रदान-स्यापि कर्मत्वेन 'विष्णु यजति' इत्यादौ देवतायां द्वितीयावत्कर्मणि विहितस्याप्युपपत्तेः । किंच उपक्रमोपन्यस्तजामित्वदोषाभावप्रतिपादनपरस्य 'अजामित्वाय' इत्यस्य विष्ण्वादिकाक्येष्वेव श्रव-णात्तत्रैव विधिशक्तिरुक्तमिति प्रत्येकमेव विधिर्वाच्यः । अन्यथा त्रिष्वप्यजामित्वोक्तेरानर्थक्यात् । न च 'जामि वा एतत्' इति दोषस्य सकृच्छ्रवणादेकवाक्यत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । सकृ-च्छ्रुतस्यापि तस्य त्रिष्वपि तेष्वनुपद्वेण तच्छेषत्वोपपत्तेः । अतो रूपाभावाद्वर्तमानापदेशाच्चान्तराल-वाक्यं न विधायकम् । न चान्तरालकालविधायकं तदिति शङ्क्यम्, अजामित्वानुकीर्तनबलादेवान्त-रालकाल एव विष्ण्वादियागविधेः पर्यवसानात् । तथा च कृत्स्नमेवान्तरालवाक्यं प्रकृतविष्ण्वादि-यागानुवादकम् । ततश्च तावद्वृतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्या यजन' इति काल-वाक्यस्येन यत्किना सर्वेषां ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा 'नौ' इत्याग्नीषोमप्रतिपादकोपपदमहिम्ना अग्नीषोमीययागमात्रस्य स्यात् । सति तु समुदायानुवादे तद्वलात्समुदायीकृतानां त्रयाणामपि यागानामनुवादः, अग्नीषोमप्रतिपादकनौशब्दग्रहणं च त्रयाणामपि यागानामुपलक्षणार्थं स्यात् । ततश्च सर्वेषां कालविधौ ग्रहणे सति फलवाक्येन ग्रहणात्फलसंबन्धः सिध्यतीति पूर्व-पक्षः ।

सिद्धान्तयति—

चोदना वाप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

वाशब्द एवार्थः । उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति अन्तरालकालसमुक्तोपांशुगुणक्यागवि-धिरव न तु प्रकृतविष्ण्वादियागानुवादः, अप्रकृतत्वात् विष्ण्वादिकाक्यानामर्थवादत्वेनाविधायकत-या ततो विष्ण्वादियागानामनुपस्थितत्वात् ॥ तथाहि—उपक्रमे पुरोडाशयागयोरव्यवहितत्वनिमित्त-कजामित्वदोषकीर्तनादन्तरालयुक्ततया किञ्चित्कर्म विधेयमिति निश्चिततया तदनुसारेणान्तरालवाक्य-

१ युगलान्तरा — क घ, इ

स्यैवान्तरालयुक्तकर्मविधायकत्वं स्वीकार्यम्, न तु स्वरमतो विधिसमर्थानामपि विष्ण्वादिकाक्या-
नाम्, अन्तरालयोगाभावान् । न ह्यन्तरालेऽविहितानामजामित्वेन प्रशंसा युज्यते । न च तेषु प्रत्ये-
कमजामित्वप्रशंसावगमत्प्रत्येकमेव विधिर्युक्त इति वाच्यम् । उपक्रमे अव्यवधानप्रयुक्तजामितादोष-
कीर्तनेनाजामित्वप्रशंसाया अप्युपक्रमदशायामेवान्तरालयुक्तविधिविषयकताया निश्चितत्वेन विष्ण्वा-
दिषु प्रशंसावगमस्यैवाभावान् । न चाजामित्वकीर्तनबलादेव विष्ण्वादिकाक्येष्वन्तरालकाललाभात्ते-
ष्वपि विधि संगच्छत इति वाच्यम् । विष्ण्वादिकाक्यैरन्तराललाभ आर्थिक । अन्तरालवाक्येन
तु तद्व्याप्तं शाब्द । न ह्युपक्रमस्थजामितादोषादवगतमन्तरालयुक्त कर्म किमित्याकाङ्क्षाम् अन्तराशब्द-
घटितवाक्ये पृथयति, आर्थिकान्तरालप्राप्त्यनुगृहीतविष्ण्वादिकाक्यानां तत्परकता युज्यते । तस्मान्
'उपाशुयाजमन्तरा यजति' इत्युपाशुगुणको यागोऽन्तरालकाले विधीयते । विष्ण्वादिकाक्य च
मन्त्रवर्णप्राप्तविष्ण्वादिदेवतानुवादेनार्थवान् । एव च जामित्वोपक्रमादजामित्वोपमहाराष्ट्रावगतमे-
कवाक्यत्वमप्यनुगृहीतं भवति । 'जामि वा एतद्यज्ञस्य' इत्यस्यानुपपन्नोऽपि नाश्रितो भवति । पुन
पुनरजामित्वसंकीर्तनं तु प्रशंसातिशयार्थमिति सिद्धमन्तरालवाक्यस्य विधायकत्वम् ।

ननु अन्तरालवाक्ये उपाशुयाजशब्दस्य न गुणविधित्वम्, वाक्यभेदप्रसङ्गान्, नापि
नामत्वम्, तत्प्रख्याद्यभावान्, इत्यत आह—

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

उपाशुयाजशब्देनोपाशुत्वगुणस्यैव उपबन्धान् विधानान् विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेद
इति पार्थसारथिसनानुसारिणी व्याख्या, 'उपाशुत्वगुणको यागोऽन्तरालोपलक्षितकाले विधीयते'
इति शास्त्रदीपिकायामभिधानान् । भाष्ये तु 'उपाशु पौर्णमास्यां यजन' इति कालसंबन्धपरं
वाक्ये उपाशुत्वगुणस्योपबन्धान्तस्मिन्ननुपाशुयाजनामधेयमिति व्याख्यातम् ॥

ननु अन्तरालवाक्यस्य विष्ण्वादियागममुद्रायानुवादकत्वाभावे 'ताववृताम्—' इति
कालपरं वाक्ये 'नौ' इत्यग्नीषोमप्रतिपादकोपपदमहिम्ना अग्नीषोमीयमावस्य ग्रहणं स्यात्, न तु
वैष्णवप्राजापत्ययो । ततश्च फलवाक्ये तयोश्चरणात्प्राधान्यं न स्यात्, इत्यत आह—

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानभूताग्नेयाग्नीषोमीययार्गीययाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय-
याज्यानुवाक्यायुगलानामाग्नान्निविधस्याप्युपाशुयाजस्य प्राधान्यमवगम्यते । तद्व्याप्तं 'ताववृ-
ताम्—' इति कालपरं वाक्ये 'नौ' इत्यस्योपलक्षणार्थत्वं सिद्धमिति भावः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे

वर्गवादिवागास्त्रयाऽपि समुच्चयेनानुष्ठेया . सिद्धान्ते त्वेक एव विकल्पितविष्ण्वादिदेवताको याग इति दिक् । इत्युपाशुयाजाधिकरणम् ॥

अग्निहोत्र जुहोति' 'दध्रा जुहोति' 'पयसा जुहोति' 'यवाग्वा जुहोति' इत्यादि
तस्य आधारमाधारयति' 'ऊर्ध्वमाधारयति' 'ऋजुमाधारयति' 'संततमाधारयति' इत्यादि
परगुणवन्ता च । तस्य किम् 'अग्निहोत्र जुहोति' इति दध्यादिवाक्यप्राप्तममुदायानुवाद ,
तस्य 'आधारमाधारयति' इति च 'ऊर्ध्वमाधारयति' इत्यादिवाक्यप्राप्तानुवाद ,
नन 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यपुर्वकर्मविधि दध्यादिवाक्यानि तत्र गुणविधय , 'आधारमाधारयति' इति
चापरविधि ऊर्ध्वादिवाक्यानि तत्रैव गुणविधय इति संशये, पूर्वपक्षयति—

आधारग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥

आधारवाक्यमग्निहोत्रवाक्यं च न विधायकम् । कुतः । अरूपत्वान् विधेयरूपगहि-
न्यात् । न यत्र सामान्यरूप विधेयम् , तस्यानुष्ठानायोग्यत्वात् । नापि विशेष , तस्य 'अयमसौ'
इत्यतिश्रितत्वेन विधानुमशक्यत्वात् ॥

तन्वग्निहोत्रमज्ञकमिदं कर्मेत्येव सज्ञयैव विशेषावगम संभवतीत्यत आह—

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

'अपि न विशेषावगम' इति शेषः । विशेषरूपेण ज्ञातस्यैव संज्ञोपबन्धात्कर्मविशे-
षापरिज्ञाने कस्येयं सज्ञेत्यपरिज्ञानात्मजयापि न विशेषावगमसंभवः । उद्भिदादिस्थले तु चोदकतो
रूपलाभात्मभवति विशेषावगमः ॥

तनु दध्यादिवाक्य गुणविधानाद्विशेषावगम संभवतीत्यत आह—

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

प्रकृते हि कर्मेणि दध्यादिगुणविधिरिति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति, कस्यचित्कर्मण
अप्रकृतत्वात् । न च अग्निहोत्रवाक्यतः कर्म प्रकृतमिति शङ्क्यम् । तथा सति दध्यादिवाक्यैर्गुण-
विशेषो मति ततो विशेषावगमादग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायकत्वम् , तस्मिंश्च सति दध्यादिवाक्यै-
र्गुणविधानमित्यन्योन्याश्रयात् । चशब्दोऽनुक्तयुक्तयन्तरसमुच्चयार्थः । तद्यथा— अग्निहोत्रवा-

क्यस्य विधायकत्वेऽपि तत्र दध्यादिवाक्यैर्गुणविधानं न संभवति, प्रवर्तनात्मकविधिना पुरुषव्यापारादन्यस्य विधातुमशक्यत्वात् । तथा च दध्यनुरक्तो व्यापारो विधेयः । स च होमात्मकोऽग्निहोत्रवाक्येनैव प्राप्त इति तस्य पुनर्विधानमनर्थकम् । न चात्पन्नस्यापि कर्मणो यथा फलादौ पुनर्विधानं तद्विहाप्यग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य कर्मणो गुणविशिष्टतया पुनर्विधिरस्त्विति वाच्यम् । विधिर्हि चतुर्धा— फलानिमित्तयोः कर्मविधिरधिकाराविधिः, देशकालयोः कर्मविधिः प्रयोगविधिः, संस्कार्ये शेषतया कर्मविधिरितिन्यांगविधिः, एतद्विधयभिन्नो विधिरुत्पत्तिविधि इति । तत्र दध्यादिवाक्येषु गुणविशिष्टतया विधिस्वीकारेऽधिकारादिविधिक्रियान्तर्भावेण परिशेषादुत्पत्तिविधिरेव वाच्यः । उत्पत्तिविधिभेदे च कर्मभेदः आवश्यकः । एवं चेहापि कर्मभेदावश्यंभावाद्गामिहोत्रवाक्यविहितकर्मणो गुणविशिष्टतया पुनर्विधिः संभवति । अतो दध्यादेरन्यतोऽप्राप्तत्वेन मन्त्रवर्णप्राप्तिविष्णवाद्यनुवादेन तद्वाक्यमिव स्थावकत्वासंभवेन दध्यादिवाक्यानां दध्यादिविशेषकर्मविधित्वे सति तद्विहितकर्मसमुदायानुवादकमग्निहोत्रवाक्यम् । तत्र यद्यपि दध्यादिवाक्येषु देवता न श्रूयते, 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्येषु द्रव्यं न श्रूयते, मन्त्रविधिस्थले मान्त्रवर्णिकदेवतालाभसंभवेऽपि द्रव्यं न लभ्यते, एतेषां च सर्वेषां वाक्यानां तत्तद्गुणविशिष्टकर्मन्तरविधायकतया न क्वापि कर्मणि द्रव्यदेवताभयलाभसंभवः, तथापि दध्यादिवाक्यैर्देवतोद्देशरहित त्यागप्रक्षेपमात्रं विधीयते, 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्येषु अग्न्यादेर्द्रव्यसम्बन्धेऽसति मुख्यदेवतात्वासंभवाद्गन्यादीनामुद्देशमात्रम्, चतुर्थ्यन्तशब्देन निर्देशलक्षणं विधीयते । मन्त्रविधिस्थलेऽपि मन्त्रस्योच्चारणमेव विधीयते । एतेषु च वाक्येषु जुहोतिस्तत्तद्विधेयत्यागप्रक्षेपादिषु लार्क्षणाकः । तेषां च प्रक्षेपादीनां सर्वेषाम् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्ययमनुवादः । तत्प्रयोजनम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति फलवाक्ये सर्वेषां ग्रहणम्, 'अग्निहोत्रम्' इत्येकत्वनिर्देशस्य समुदायीकरणं विनानुपपत्तेः । किंच समुदायानुवादाभावे 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्यविहिताग्निमयन्विकर्मण एवोपपदवशात्फलवाक्ये ग्रहणं स्यात् । सति तदनुवादे तस्मात्पर्याप्तप्रकृतानां सर्वेषामग्निहोत्रशब्दो नामधेयमित्यवगमात्सर्वेषां फलसंबन्धमिच्छतिः । एवमाधारवाक्येऽप्यूर्ध्वादिवाक्यविहितानामूर्ध्वन्वाजवसातत्यतन्त्रविशिष्टकर्मणा समुदायानुवादः । ततश्च 'चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याधारमाधार्य' इति प्रयाजार्थाज्यरूपे संस्कार्ये आधारविनियोजकवाक्ये सर्वेषां ग्रहणं सिध्यति, 'आधारम्' इत्येकत्वनिर्देशस्य समुदायीकरणं विनानुपपत्तेः । तस्माद्ग्नहोत्रवाक्यसाधारवाक्यं च न विधायकमिति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तयति—

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्संनिधे-

गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥

। मन्त्र - क, स्व, ग, घ, ङ, मन्त्रादि —च,

वाशब्द एवार्थः । अग्निहोत्रवाक्यसाधारवाक्यं च चोदना अपूर्वकर्मविधायकमेव, न तु प्रकृतकर्मणामनुवादः । कुतः । आचार्यतिशब्दार्थस्य जुहोतिशब्दार्थस्य च प्रयोगमनुष्ठानं प्राप्तत्वात् । आचारहोमयोरनन्यप्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वादित्यर्थः । ननुर्ध्वादिवाक्यैर्दध्यादिवाक्यैश्च विशिष्टकर्मविधायकैः प्राप्तत्वादनन्यप्राप्तत्वं तयोरभिद्धमित्यत आह— गुणार्थेन पुन श्रुतिरिति । 'निमित्तपर्याय-प्रयोगे सर्वांसा प्रायदर्शनम्' इति तृतीया चतुर्थ्यर्थः । ऊर्ध्वत्वादिदध्यादिगुणविधानप्रयोजनाय 'आचार्यति ' जुहोति ' इति पुन श्रुतिः अनुवाद इत्यर्थः । ननु सन्निहितं धात्वर्थं परित्यज्य प्रत्ययः कथं गुणं विदधादित्यत आह— तत्सन्निधेरिति । तस्य गुणस्य विशेष्यधात्वर्थानुपवेशेन प्रत्ययसन्निधानादित्यतः ॥ अयं भावः । 'सोमेन यजेत' इत्यादिषु वाक्यान्तरेण कर्मणोऽप्राप्तेरगत्या गौरवमायङ्गीकृत्य विशिष्टविधानमभ्युपगम्यते । इह त्वाघाराग्निहोत्रवाक्यतः प्राप्तकर्मनुवादेन गुणमात्रविधाने सभवति न विशिष्टविधिवन्मूर्ध्वादिवाक्यानां न्याय्यमाश्रयितुम् । ततश्चाघाराग्निहोत्रवाक्ययोरप्राप्तार्थत्वाद्विधिपरत्वे निश्चिते तद्गुलादेव सामान्यस्यायोग्यत्वात्तल्लक्षितो विशेष एव विधीयते । स च विशेषः 'अयमसौ' इति विशिष्टानवगतोऽयन्यत्राविहितोऽयं कश्चिद्धोमविशेष इत्येतावन्मात्रेणावगत इति कृत्वा विपश्च । एव च विशिष्य ज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् पूर्वपक्षोक्तान्योन्याश्रयावकाशः । तावन्मात्रावगमनापि सज्जोपबन्धोपपत्तेर्न सज्जादुर्घटत्वं च । न च तस्यापि विशेषस्य रूपालाभादपर्यवसानमिति वाच्यम् । दध्यादिवाक्यतस्तल्लभान् । न चाध्यापारत्वात्केवलस्य दध्यादिगुणस्य विधानं न संभवतीति वाच्यम् । होमादिध्यापारविशिष्टस्य तस्य विधानं शक्यत्वात् । न चैव सति गुणस्य साक्षाद्विधिविपयत्वाभावेन गुणविशिष्टकर्मविषयतया विधेः प्रतीयमानतया कर्मोत्पत्तिपरत्वापत्तौ कर्मभेदः स्यादिति वाच्यम् । कर्मणः प्राप्तत्वेन तत्स्वरूपज्ञाने विधेरन्तात्पर्यात् अप्राप्तगुणाश्च एव विधेस्तात्पर्यात् । विरिन्तात्पर्यविषय एव हि विधेयः, न तु विधिसर्वान्वितया प्रतीयमानमात्रम् । ततश्च दध्यादिवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वाभावेनाग्निहोत्रवाक्योत्पन्नकर्मणो दध्यादिवाक्ये दध्यादिगुणविशिष्टतया प्रतीयमानत्वेन न भेदप्रसक्तिः । एवमाधारवाक्येऽपि । तथा चाधारवाक्यमग्निहोत्रवाक्यं च प्रकृतकर्मलाभाभावादृपात्लाभमङ्गावाश्च विधिरेव, न तु समुदायानुवादः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिवाक्यविषयानां कर्मणा समुच्चयेनानुष्ठानम्, सिद्धान्ते त्वेकस्मिन्नेव कर्मणि दध्यादीनां विकल्पितत्वात् समुच्चय इत्यादि । आचारादिवाक्ये तूर्ध्वत्वादिगुणेषु यस्य भ्रंशस्तदुपकस्य कर्मणः पुनरनुष्ठानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु कर्मभेदाभावादुपानुगतेन प्रधानावृत्त्ययोगादुपलक्ष्यप्रायश्चित्तमित्यादि । इत्याधाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥

अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इत्यादिवाच्ये किम् । हृदयस्याग्नेऽवगत्यथ जिह्वाया अथ वक्त्रस्य इत्यादिर्विहितानां कर्मणा समुदायस्यानुवादः, उतापूर्वकर्मविधायक इति मशयः । तथा

६ पशुसोमापूर्वता- 'सोमेन यजेत' इति यजति 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' धिकरणम् । इत्यादिविहितकर्मणा समुदायस्यानुवादः, उतापूर्वकर्मविधायक इति मशयः । तत्र दध्यादिवाक्येषु कर्मविध्यभावेनाग्निहोत्राधारवाक्ययोरनुवादकत्वासंभवेऽपि हवयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्येषु कर्मविध्यवश्यभावेन आलभतियजत्योस्तदनुवादकत्वमेव युक्तम् । 'ऐन्द्रवायवम्' इति द्वितीयया गम्यमानं हि साध्यत्वमुत्पाद्यतया वा सम्कार्यतया वा । नाद्यः, देवतातद्धितान्तेन देवतासंबन्धिद्रव्यवाचिना ऐन्द्रवायवादिशब्देन प्रतीयमानस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागैकघटनीयस्य ग्रहणेन घटयितुमशक्यतया 'ऐन्द्रवायवादिद्रव्यं ग्रहणेनोत्पादयेत्' इत्यर्थस्यायुक्तत्वात् । न द्वितीयः । अवहननादिस्मकार्याणां त्रीष्टात्रीनाम् 'त्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिशास्त्रान्तरेण सिद्धिवदैन्द्रवायवत्वादिविशिष्टद्रव्यस्यासिद्धत्वेन तदुद्दिश्य ग्रहणसंस्कारविधानायोगात्, सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे उत्पत्तिशिष्टसोमरूपलताद्रव्यस्य ग्रहणेन संस्कारानुपपत्तेश्च, धारादिवाक्यतो ग्रहणस्य रसविषयत्वावगमात् । एतेन 'ऐन्द्रवायवं ग्रहणेन भावयेत्' इत्यदृष्टार्थविधित्वमपि प्रत्युक्तम्, देवतासंबन्धानुपपत्त्या आरादुपकारकस्यापि ग्रहणस्य विध्यनुपपत्तेः । तस्मादैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवताभ्यां ग्रहणेन च विशिष्टयागा विधीयन्ते । न चैन्द्रवायवादिशब्दस्य 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्यविहिततद्धितान्तत्वमेवास्ति, तथा चैन्द्रवायवादिप्रकाशकमन्त्रेण क्रियमाणे ग्रहणे करणमन्त्रद्वारा इन्द्रवायुवैशिष्ट्यस्य ग्रहणद्वारा द्रव्ये च तद्वैशिष्ट्यस्योपपत्तेर्ग्रहणमात्रविधिसंभव इति वाच्यम् । सामान्यस्यानुष्ठानानौपयिकत्वेनानुष्ठानौपयिकसंबन्धविशेषाभिधायिदेवतातद्धितान्तत्वे संभवति 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्याभिधायितद्धितान्तत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात्^१, 'साम्यं देवता' इत्यधिकारे 'द्यावापृथिवीशुनास्मीरमरुत्वद्ग्रीषामवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' इति विशिष्यविहितदेवतातद्धितच्छप्रत्ययान्तेन 'मरुत्वतीयं गृह्णाति' इति वाक्यगतमरुत्वतीयशब्देन सहचरितानामैन्द्रवायवादिशब्दानां तदवैक्याय देवतातद्धितान्तत्वस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वाच्च । एवं च प्रकृतानामैन्द्रवायवादियागानां सोमवाक्ये यजि समुदायानुवादः, सोमशब्दोऽपि न विधिः । स हि गृह्णातिना अनियमेन प्राप्तस्य ग्राह्यद्रव्यस्य नियमविधिपरो वा प्रकृतिद्रव्यविधिपरो वा स्यात् । नाद्यः, तर्ह्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितयागेषु सोमलताद्रव्यस्य हविष्प्रमज्जात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या, 'अण्व्या धारया गृह्णाति' इति गुणवाक्यपर्यालोचनया धारासमर्थजलादिरूपद्रव्यविशेषस्य निश्चितत्वेन सोमलतालक्षणद्रव्यविधेरसंभवात् । न च सोमस्य रसीभावेनापि धारावाक्यस्योपपत्तेर्न स्वतःसिद्धजलादिद्रवद्रव्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । रसीभावे सत्युत्पत्तिशिष्टलतारूपस्य भङ्गापत्त्या तस्य हविष्प्रालाभात् । अस्तु तर्हि रसभूतहविः प्रकृतित्वेन सोमद्रव्यस्य विधिः 'त्रीहिभिर्यजेत' इति पुरोडाशप्रकृतिभूतत्रीहिद्रव्यवदिति द्वितीयः पक्षः । न चेह विकृतिद्रव्यस्यानुपात्तत्वात्कथं प्रकृतिद्रव्यविधिरिति शङ्क्यम् । त्रीहिवाक्यवदेवोपपत्तेः । न हि पुरोडाशा-

१. सामान्यतद्धितान्तत्वात् क

नुवादेन ग्रीहिविधि, 'ग्रीहिभि' इति कारकविभक्तेर्द्रव्यसम्बन्धायोगात्पुणेडाशस्यानुपात्तत्वाच्च ।
 किंतु याग प्रति करणत्वेन विहितं ग्रीहय पुणेडाशवरुद्धे यागे साक्षात्करणत्वासम्भवात्प्रकृतित्वेन
 करणीभवन्तीति प्रकृतिविधि संपद्यते । एवमत्रापि याग प्रति करणत्वेन विहितं सोमो
 धारासमर्थद्रवद्रव्यावरुद्धे यागे तत्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थात्प्रकृतिविधि संपद्यते । न च प्रकृतिनिर्गपेक्षजल-
 साधारणत्वाद्धारसमर्थद्रव्यस्य पुणेडाशवैलक्षण्यादिह कथमर्थादपि प्रकृतिविधिसम्भव इति वान्यम् ।
 धारासमर्थद्रव्यं हि किञ्चिदपि यदि सर्वथा प्रकृतिसम्बन्धानर्हमेव स्यात् तदा परं प्रकृतिविधिर्न सम्भवेत् ।
 अहंति च धारासमर्थद्रव्यं किञ्चिदिह प्रकृतिद्रव्येण सयन्तुम् । अतः सोमशब्देन प्रकृतिद्रव्यविधि
 सगच्छत इति चेन्न । 'सोममभिपुणोति' 'अभिपुतस्य सोमस्य धारां स्नावयति' इत्यादिवाक्यैरेव
 धारासमर्थद्रव्यस्य सोमलताप्रकृतिकतया निर्ज्ञातत्वेन प्रकृतिविधेरानर्थक्यात् । अतः सोमशब्दोऽपि
 'सोमं क्रीणाति' 'सोममभिपुणोति' इत्यादिवाक्यप्राप्तार्थानुवादीभवनं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेय
 भवति । न च ज्योतिष्टोमनाम्न 'सत्त्वान्नामान्तरानर्थक्यम्, न्यायप्राप्तत्वेन नामान्तरस्यापरिहार्य-
 त्वान् 'स एव यज्ञं पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपर्णसामौ चातुर्मास्यानि पशु सोम' 'स्वर्गकाम
 सोमेन यज्ञ्य इति सकल्पयते' इत्यादिव्यवहारस्य ज्योतिष्टोमनाम्नान्यथासिद्धयभावेनानर्थक्याभा-
 वाच्च । तथा च कृन्त सोमवाक्यमनुवादः । तत्र सोमशब्दस्य प्रयोजनमुक्तमेव । ऐन्द्रवायवादिवाक्य-
 विहितानां यागानां समुदायानुवादकयजेस्तु प्रयोजनम् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामां यजेत' इति फलवा-
 क्ये सर्वेषां युगपद्ग्रहणात्ममुच्चित्यानुष्ठानम् । सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे तु यागस्यैकत्वान्नदर्शानां
 देवतानां स्वादिरपालाशादियुपवाटिकल्पापत्तिः । एव ग्रहणानामपि । तथा सति 'दर्शतानध्वर्युं प्रातः सवने
 गृह्णाति' 'आश्विनो दशमो गृह्यते' 'त तृतीय जुहोति' इत्यादिवाक्ये दशशब्देन च प्रतीयमानः समु-
 च्यो मर्तीयप्रत्ययाभ्यां प्रतीयमानः क्रमश्च विरुध्येयताम् । उपाश्वन्तर्यामावैन्द्रवायवसैत्रावरुणाश्विना
 शुक्रामन्थितावाप्रयण उक्थ्यो ध्रुवश्चेति दश ग्रहाः । अश्वदाभ्ययोरतिप्राह्याणां चानित्यत्वादिहाग्रहणम् ।
 तेषां तैत्तिरीयशास्त्रायां ज्योतिष्टोमे समावेशेऽपि वाजसनेयिभिर्विकृतिसोमेष्वेवाग्रातत्वेन प्रकृतिसोमं
 तत्समावेशाभावान् । यद्यपि उपाशु प्रथमं हूयते ततोऽन्तर्यामं ततो वायव्यो ग्रह ऐन्द्रवायवश्चैकैकैव
 पात्रेण क्रमेण हूयते ततो मैत्रावरुणस्तत आश्विन इति क्रमः, तत्रैन्द्रवायवसैत्रावरुणाश्विनेष्वध्वर्युणा हूय-
 मानेषु प्रतिनिप्राह्यास्त्रयो ग्रहा हूयन्ते, तत्रोपाश्वन्तर्यामाववपट्टकारहोमौ, इतरे सवपट्टकारहोमाः,
 एव चाश्विनो नवमो हूयत इति कथं तृतीयत्वमिति, तथापि अध्वर्युकर्तृकसवपट्टकारहोमाभिप्रायं
 पात्राभिप्रायं च तृतीयत्वं बोध्यम् । तस्मादैन्द्रवायवादिवाक्यविहितानां यागानां समुदायानुवादक
 सोमवाक्यमिति स्थितम् । एवमग्नीषोमीयवाक्यमपि न यागविधायकम् । इत्यादिवाक्ये हि तावत्-
 व्यश्रवणादेवताभावाच्च कर्ममात्राण्यवगतानि । तेषु च कर्मसु पशुवाक्येन पशुप्रकृतिकहृदयादिद्रव्यं

लक्षणया पशुशब्देनानुस्य 'अग्नीषोमीयम्' इति देवता विधीयते । एव च यथा आधारवाक्येन आधार-
रसज्ञककर्मण्यवगते चतुर्गुहीतवाक्यादाज्यद्रव्यलाभे 'इतश्चन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरइत्याधारमाधारयति' इति
मन्त्रविनियोगतो मन्त्रवर्णिकदेवतालाभे च सति तस्य यागरूपत्वाध्यवसानम्, तद्वद्ब्रूयादिवाक्यतो
हृदयादिद्रव्यकर्ममात्रेणैववगतेषु पशुवाक्येन देवतालाभात्तेषां यागरूपत्वमवधार्यते । अवश्यतिस्तु
चादकप्राप्तानुवादः । द्रव्यदेवतासंबन्धाच्च गम्यमानो यागो द्रव्यभेदाद्देवेनैव गम्यते, एकेन पशुश-
ब्देनानुवादेनो लब्धस्यापि साहित्यस्य हृदयाद्युद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात् । आलभतिस्तु स्पर्शनमु-
खेन तत्माध्यावदानसंस्कृतहृदयादियागोपलक्षकोऽनुवादः । यदि च पशुवाक्यं यागविधायकं स्यात्त-
र्हि हृदयादिवाक्यानां न संस्कारविधित्वं शक्यते वक्तुम्, उत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यविरोधान् । न
च दर्शपूर्णमासजाघनीवत्सृतास्थहृदयादिग्रहणे सति नोत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोध इति वाच्यम् । एवं
हि सति हृदयाद्यवदानेऽयस्नावन्त्यदृष्टानि अग्नीषोमीययागाश्चैकमदृष्टमिति गौरवापत्तेः । पशुवाक्यस्य
हृदयादिवाक्यप्राप्तकर्मानुवादेन देवताविधौ तु न पशुवाक्याददृष्टकल्पनम्, किंतु हृदयादिवाक्यत
एवेति लाघवम् । तदेव हृदयादिमाधनकर्मसु पशुवाक्यतोऽग्नीषोमदेवताविधाने सति पश्चाद्देवता-
संबन्धाद्यागरूपाणि तानि कर्माणीति निर्धार्यत इति । अथवा हृदयादीनां पशुप्रभवत्वेन सानाज्य-
साम्यात्तद्वदानं यागमाधनमिति निश्चये सति तत एव प्राप्तावदानसंबन्ध आलभतिना आर्थिक-
स्पर्शनमुखेनानूयते, यथा 'तस्मै भक्ष प्रयच्छेत्' इति यागीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थभक्षमयोगेन फलचमसस्य
यागमाधनत्वेऽवगते तत एव प्राप्तो भक्षोऽनूयते तद्वत् । एवं च प्रथममेव हृदयादिवाक्यैर्यागा
विधीयन्ते । तत्रैव च 'अग्नीषोमीयम् —' इति देवताविधिः । आलभति, पूर्ववदेव यागानुवादकः ।
पशुशब्दोऽपि पूर्ववदेव हृदयाद्युपलक्षकः । तदेवमुभयथापि पशुवाक्येऽप्यालभतिरनुवादकः । अत
एव 'एकादश वै पशोरवदानानि' 'हृदयस्थामेऽवशयथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यादिक्रमसमुच्च-
यावुपपद्येते । पशुवाक्यस्य यागविधायकत्वं यागस्यैकत्वाद्ब्रूयादीनां विकल्पापत्त्या तदमगति
स्पष्टैव । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको

द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥

पशुसोमयो पशुसोमवाक्ययो चोदना पश्चाद्गोमलक्षणद्रव्यदेवताविशिष्टस्य सोमविशि-
ष्टस्य च यागस्य विधिः । कुतः । द्रव्यसंयोगात् एवं सत्येव पशुसोमद्रव्यश्रवणस्य प्रयोजनेन संयो-
गात् । हि यस्मात्कारणान् प्रकरणे प्रकृतहृदयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहिते कर्मजाते सति पशुसोमद्र-
व्यसंयोगोऽनर्थकः स्यात् । विद्वद्वाक्ययोर्हि पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ तादृशकालसमुक्ताभेदादियागानां

ताभ्या प्रत्यभिज्ञानादनुवादकौ । इह तु हृदयादिरूपरसरूपद्रव्यकर्मजातस्य पशुसोमशब्दाभ्यामाकृ-
तिविशेषवाचकाभ्या मयुक्ते पशुसोमवाक्ये कथमनुवादकतया सार्थके स्याताम् । ननु पशुसोमशब्द-
योः गौण्या वृत्त्या तत्प्रकृतिद्रव्यपरतया तदनुवादकत्व संभवतीत्युक्तमत आह—न हीति । गुण उप-
चार । अर्थ वृत्ति । गुणादागतोऽर्थो गुणार्थ गौणी वृत्ति । तस्य हि पशुशब्दस्य सोमशब्दस्य च
मुख्यार्थत्वे संभवति गौण्या वृत्त्या तद्विकृतिद्रव्यपरत्वं न युक्तमाश्रयितुमित्यर्थः । न च पशुवाक्यस्य
पशुविशिष्टयागविधिपरत्वे उत्पत्तिविशिष्टपशुनैव यागस्य कर्तव्यत्वादृदयादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्,
उत्पत्तिविशिष्टद्रव्यभङ्गापत्त्या तेषां गुणविधित्वस्यासम्भवात्, अतः पशुवाक्ये पशुशब्दस्य लक्षणा दुर्वारेति
वाच्यम् । यदि सत्पत्तिविशिष्ट पशोः करणत्वं हृदयादिवाक्यैर्गुणविधौ बाध्येत तदा पर हृदयादि-
वाक्यानामानर्थक्यं स्यात् । नैवमस्ति, हृदयादीनां यागसाधनत्वेऽपि पशुकरणत्वस्याबाधान्, हृद-
यादिप्रणाड्या पशोः करणत्वानुपायान्, 'गोमयेन पचति' 'तुषपका भवन्ति' 'यागात्स्वर्ग' इत्यादौ,
लोकवदयोर्व्यवधानेऽपि करणत्वदर्शनात् । तदेव पशुवाक्यं पशुद्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिः ।
हृदयादिवाक्यानि तु तत्रैव गुणविधयः । तत्रापि न प्राकृतावदानोद्देशेन हृदयादिविधयः, किंतु
हृदयादिविशिष्टावदानान्तरविधय इति दशमे स्पष्टीभविष्यति । एव च पशुद्रव्यस्यैकत्वात्तावदवसान-
मन्युतद्रव्यक एको याग इति लाघवम् । अन्यथा हृदयादिमाधनका बहवो यागा इति गौरवम् ।
एव सोमवाक्य सोमलताविशिष्टयागविधिः । 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादयो गुणविधयः । रमप्रणाड्या
च सोमद्रव्यस्य यागसाधनत्वमभिपद्यवाक्यादवधार्यते । ननु ऐन्द्रवायवादिवाक्यविहितयारोपेव सो-
मस्य हविष्येति विधानं किं न स्यात्, न च धारावाक्यान्वयानुपपत्त्या न सोमस्य हविष्वविधिः संभव
इति वाच्यम् । रमप्रणाड्या तदुपपत्तेरुक्तत्वादिति चेत्, न । 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादितद्विहितस्य द्रव्य-
सामान्यवाचकस्य धारावाक्यमनिहितधारासमर्थद्रव्यविशेषविषयतयैवोपपत्त्या ऐन्द्रवायवादिवा-
क्यत एव द्रव्यविशेषपलाभे सति गृह्णातिना अनियमेन द्रव्याश्लेषासम्भवेन द्रव्यनियमविध्यसंभवेन
हविष्येति विधानसम्भवात् । एतैर्ऐन्द्रवायवादियारीयधाराद्रव्यप्रकृतित्वेन सोमस्य विधि किं न स्यादित्यपि
तिरस्तम् ऐन्द्रवायवादितद्विहितस्य धारावाक्यप्राप्तप्रकृतिद्रव्यतिरपेक्षजलादिद्रवद्रव्येणैव शान्ताकाङ्क्ष-
तया अवश्य प्रकृतिद्रव्यापेक्षाभावेन प्रकृतिविव्यसम्भवात् । एतैर्वाभिपवादिवाक्यतः सोमप्राप्तिमु-
पार्जय सोमवाक्ये सोमशब्दस्य तत्प्रत्ययन्यायेनैन्द्रवायवादियागनामधेयत्वं निरस्तम्, 'सोमेन
यजेत' इत्यादयः सोमविधेः प्राक्सोमस्याप्राप्तत्वात् । न च धारावाक्यस्य सोमरसविषयत्वेन तद्वा-
क्यविहितसोमरसविषयत्वमैन्द्रवायवादितद्विहितस्य भविष्यतीति ततः सोमद्रव्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ।
न हि धारावाक्यस्य सोमरसविषयत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, तद्वाक्ये सोमरसस्येत्यश्रवणान् । न च
तत्र सोमरसस्येत्यश्रवणेऽप्यभिपवादिवाक्यसंनिधानात्तस्य सोमरसविषयत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
न हि तद्विहितस्य सामान्यवाचिनो विशेष विना पर्यवसानाभाववद्वाशब्दस्यापर्यवसानमस्ति,

श्रुतमात्रेण पर्यवसानोपपत्तेः । न च 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिषु यथा प्रकृतग्रहणं तद्वद्धारवाक्येऽपि प्रकृतग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात् । प्रोक्षणादिवाक्येषु लौकिकस्य संस्कारानुपपत्तेरपूर्वसाधनविशेषलक्षणया प्रकृतग्रहणं युक्तम् । धारावाक्ये तु ग्रहणोद्देशेन धारामात्रविधानं न प्रकृतापेक्षम् । किंच सोमवाक्ये सोमद्रव्यस्याहत्यविधानानङ्गीकारे सोमस्याप्राप्तत्वेन क्रयाभिषवादिवाक्यानां तत्संस्कारविधायकत्वासंभवेन 'सोमक्रयेण क्रतुमुपकुर्यात्' इत्यारादुपकारकक्रयाभिषवादि-विधायकत्वापत्त्या क्रयाभिषवादीनां लौकिकसोमविषयतयाप्युपपन्नतया एकसोमविषयत्वानापत्त्या धारावाक्यस्य कथं क्रयाभिषवादिवाक्यसंनिहितसोमसविषयता । न हि 'सोमं क्रीणाति' 'तं क्रीतं सोममभिषुणोति' 'तस्याभिषुतस्य सोमस्य धारा करोति' इत्येव वचनान्युपलभामहे । न च क्रयादिवाक्यानामेकयागप्रकरण आम्नातत्वेन प्रकरणानुसारात्तद्वाक्येषु 'प्रकृतं सोमं क्रीणाति' 'प्रकृतं सोममभिषुणोति' इत्येवं प्रकरणविशेषितसोमस्य ग्रहणात्सर्वेषामेकविषयत्वमिति वाच्यम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य विनियोगमात्रे व्याप्रियमाणस्य परविशेषणत्वासंभवान् । यथा चैतत्तथा सप्रमाणे स्पष्टं भविष्यति । न च प्रकरणस्याविशेषकत्वेऽपि 'सप्रमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति' इत्यादौ सनिहितैकहायनीसवन्धिपदादिवत्संनिधिवशाद्विशेषोऽस्त्विति वाच्यम् । नवमाश्रयादे 'द्रव्यसख्या-हेतुसमुदाय' वा श्रुतियोगान्' इत्यधिकरणे 'तुल्येषु नाधिकारः स्यात्' इति गुणसूत्रे तुल्येष्वेकप्रसनिधिरपरत्र विशेषको न स्याद्विनिगमनाविरहादिति वक्ष्यमाणत्वेन सनिधेरप्यत्राविशेषकत्वान् । पदवाक्ये तु पदस्यावयवत्वेन नित्यमवयवविभाषितत्वेन तत्र संनिधेर्विशेषकत्वेऽपि धारादिवाक्येषु तथा नित्यापेक्षाभावेन वैषम्यम् । न चैन्द्रवायवादितद्वितस्य 'सास्य देवता' इति विहितस्य सर्वता-मतुल्ययोगक्षेमतया 'तमे परमि दध्यान्तयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तच्छब्दवत्प्रकृतसोमपरा-मर्शकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । 'सा वैश्वदेवी' इत्यत्र तच्छब्दस्य साकाङ्क्षस्य 'तमे परमि—' इति प्रकृतपरासर्गित्वसंभवेऽप्येन्द्रवायवादितद्वितस्य द्रव्यवाचकस्य प्रकृतिद्रव्यनिरपेक्षजलादिद्रव्य-समर्पकप्रकृतधारवाक्यत एव जलादिद्रव्यलाभेन शान्ताकाङ्क्षतया व्यवहिताभिषवादिवाक्योपस्थित-सोमविषयत्वानुपपत्तेः, धारावाक्यस्य च सोमसविषयतायाः प्रागेव निरस्तत्वान् । अतः सोमवा-क्ये सोमशब्दस्तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमित्युक्तमिति तत्र सोमद्रव्यविशिष्टयागविधिरेवास्थेयः ।

इतोऽपि न समुदायानुवाद इत्याह—

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

चशब्दो युक्त्यन्तरसमुच्चये । हृदयाद्यैन्द्रवायवादिशब्दसदर्भा अचोदका यागानां

१. विधानात् प्रकृतापेक्षा—क, घ, ङ २. समवाय—क, ख, ग.

विधायका न भवन्ति, येन पशुसोमवाक्ये तदनुवादके स्याताम् । किंतु मस्कारा अवदानग्रहणविधायिन एवेते । अविहितेषु च यागेषु केषा समुदायोऽनृणेत, अवदानग्रहणमात्रविधानेनैवोभयेषां वाक्यानामुपपत्तेः । सम्भवति हि 'हृदयादीन्यवदानेन यागयोग्यानि कुर्यात्' 'ऐन्द्रवायवादिग्रहणेन सोमस्य मस्कुर्यात्' इति । तत्र यागाव्यभिचरितावदानस्य देवताविशिष्टग्रहणस्य च यागमन्तरेणानुपपत्तेः यागापेक्षायाम् 'अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इति 'सोमेन यजेत' इति च वाक्यं सर्वत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपादयगागान्तरकल्पन निरुणाद्वि । न चैव यागावश्यभावेऽप्याग्नेयादिवाक्ये श्रुतस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्य निर्वाहकत्वेन तत्रैव यथा याग कल्प्यते एव हृदयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्येष्वेव यागकल्पनास्तु पशुसोमवाक्ये तु तदनुवादके एव, अन्यथा विद्वद्वाक्यमप्यनुवादक न स्यात्, पशुसोमवाक्ययोर्हृदयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्यापेक्षितयागविधायकत्ववत्तस्याप्याग्नेयवाक्यापेक्षितयागविधायकत्वसम्भवादिति वान्यम् । विशिष्टाभिधानेन पर्यवसितस्य हि वाक्यस्याकाङ्क्षाबलाद्वाक्यान्तराण्यसंबन्धः । आग्नेयादिवाक्ये च पुरुषव्यापाराश्रवणाद्विशिष्टभावनाभिधानमेव न पर्यवस्यति । अपर्यवसितस्य च न विद्वद्वाक्येनान्वय इति विशिष्टभावनाविधिपर्यवसानाय पुरुषव्यापाररूपो यागस्तत्रैव कल्प्यते । अतो विद्वद्वाक्यमनुवाद इति युक्तम् । इह त्ववदानग्रहणरूपपुरुषव्यापाराश्रवणात्पर्यवसन्नमेवाभिधानम् । किन्वाभिधानान्तरमवदानदेवतासंबन्धनिर्वाहकापेक्षामात्रमिति पशुसोमवाक्ये अपेक्षितविधानार्थं संपद्यते । एव च श्रुतेनैव निर्वाहोपपत्तौ हृदयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्येष्वश्रुतयागकल्पन न भवतीति लाघवम् । तस्मान्पशुसोमवाक्ये यागविधायके ।

यदुक्तं सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे देवतानां ग्रहाणां च विकल्पापत्तौ क्रमसमुच्चय-
दशनं तोषणम् इति तत्राह—

तद्देवात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादन्तर्यकं हि

स्याद्देवो 'द्रव्यगुणभावात् ॥ १९ ॥

ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु 'ऐन्द्रवायुभ्यामिदं दातव्यम्' 'मित्रावरुणाभ्यामिदं दातव्यम्' इत्येव तत्तद्देवतोद्देशविशिष्टग्रहणानि श्रुताणि । तत्र प्रतिग्रहणं तत्तद्देवतोद्देशेनान्यदन्यददृष्टमुत्पद्यते । तथाविधग्रहणं च द्रव्यमुत्पन्नं प्रदानस्योपकार इति स्थितिः । तत्र कर्मणो ग्रहणस्य अभ्यासः पुनः पुनरनुष्ठानम् । ग्रहणानां समुच्चयः स्यादिति यावत् । कुतः । तद्देवानां देवतासंयोगभेदान् । न हि तत्तद्देवतोद्देशजनितान्दृष्टसंप्रीचीनग्रहणैर्जायमान उपकार एकदेवतासंयोगसंप्रीचीनेनैकेन ग्रहणेन सम्भवति अतो ग्रहणानां समुच्चयः । ननु तावदेवतासमुक्तादेकस्मादेव ग्रहणान्तथाविधोपकारः संभवतीत्यन आह—द्रव्यपृथक्त्वादिति । दशमुष्टिपरिमितसोमलतासंभूतस्यैकधनवसर्तव्युदके प्रभूतमभि-

वर्धितस्य रसद्रव्यस्य प्रादेशमात्रेपूर्वपात्रेष्वल्पगतेषु स्थालीचमसेषु तत्तद्देवतासयुक्तग्रहणसंस्कारस्य पृथक्त्वावश्यभावात् । सकृद्ग्रहणे ह्यल्पस्यैव रसस्य किञ्चिद्देवतासयुक्तग्रहणसंस्कारापत्तौ देवतान्तरश्रवणं परिशिष्टं च रसद्रव्यमनर्थकं स्यात् । ननु देवतासंकल्पस्य ग्रहणं प्रति गुणभूतत्वात्तदनुसारेण ग्रहणानामपि भेदाश्रयणमयुक्तमित्यत आह— भेद इति । प्रतिदेवतं ग्रहणभेद एव युक्तः । कुतः । द्रव्यगुणभावात् । देवतासंकल्पस्तावन्न केवलं ग्रहणार्थः, किन्तु गृह्यमाणद्रव्यार्थः । ग्रहणमपि द्रव्यार्थमेव । एवं चोभयोरपि द्रव्यानुसारेण निवेशो युक्तः । कृत्स्नेन दशमुष्टिना सोमेन हि यागं श्रुतं ऐन्द्रवायवादिग्रहणं च श्रुतम् । यदि कृत्स्नस्य ग्रहणं कथञ्चित्सकृदेव स्यात् तर्हि यदेवेन्द्रवायुभ्यां संकल्पितं तदेव 'मित्रावरुणाभ्याम्' इति संकल्प्येत । न चैतद्युज्यते, 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादिनिर्गन्तव्यविरोधात् । यदि चैकदेशस्य ग्रहणं सकृदेव स्यात्तर्हि दशमुष्टिपरिमाणकात्स्न्यविरोधः । ग्रहणाभ्यामे तु द्रव्यस्य पृथक्कृतत्वात् 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादि युज्यते । परिमाणकात्स्न्यस्याप्यविरोधः । ततश्च यावदेवतं ग्रहणाभ्यासः सिद्धः । तस्मिन्वाभ्यस्यमाने देवतासंबन्धानां यागं वित्तानुपपत्तेर्यागस्याप्यभ्यासः सिद्धः । तथा च 'आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति' इति क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपन्नं भवति । हृदयादिविषये समुच्चयदर्शनं तु दशमे तत्समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत एव व्यक्तमिति तदत्र सूचकतोपेक्षितम् ।

यद्येकं सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे स्वादिगादिवद्देवताना विकल्पः स्यादिति, तत्राह—

संस्कारस्तु न भिद्यते^१ परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

स्वादिगादियूपेषु संस्कारः पशुनियोजनं प्रतिगृह्यते न भिद्यते । नियोजने तेषां समुच्चयो न भवतीति यावत् । कुतः । परार्थत्वात् तेषां पशुनियोजनार्थत्वात् । पशुनियोजनस्य चैकैकैव निष्पन्नत्वेनेतेषां तदनपेक्षितत्वात् । देवतासंयोगानां तु भिन्नभिन्नादृष्टकार्यकत्वात्समुच्चय इति वैषम्यम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऐन्द्रवायवादिवाक्यानां यागविधायकत्वे तेषां यागानां स्वार्थतया विनियुक्तदेवताकत्वाभावलक्षणाव्यक्तत्वाभावेन 'अव्यक्तास्तु सोमस्य' इति न्यायाप्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु तत्प्रवृत्तिः । पशुदाहरणे तु पूर्वपक्षे यागभेदाद्विकृतिष्वेकस्यैव यागस्येतिकर्तव्यताप्राप्तेर्हृदयादिष्वेकेन यागे, सिद्धान्ते सर्वैरित्यादि । इति पशुसंसाधिकरणम् ॥

वृत्तोऽभ्यासप्रसङ्गः सापवादः । इदानीं सग्व्यया कर्मभेदः प्रस्तूयते । साग्रहण्या श्रूयते 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । तत्र किमेको होमो विधीयते, उत बहव इति संशयः । तत्राभ्या-

७ सख्याकृतकर्म सस्थले आख्यातस्य पुनः श्रुत्या कर्मभेदे सत्यपि सग्व्यास्थले तदभावान्न भेदाधिकरणम् । कर्मभेदः, सकृच्छ्रुतस्याख्यातस्यानेकत्र व्यापारायोगात् । ततश्च यथा

१. भिद्येत

प्रयाजानां प्रकृतौ पञ्चसंख्याकत्वेन प्रज्ञातत्वात् तदविरोधाय पञ्चैव श्रुतं प्रयाजैकादशत्वमभ्यासेन सपाद्यम्, तथेहापि स्वपदगताख्याततः प्रथमावगतकर्मेक्याविरोधाय पदान्तरावगता त्रित्वसंख्या अभ्यासेनैव सपाद्या । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

‘पृथक्त्वनिवेशित्वात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

‘तिस्र आहुती’ इति पदान्तरगतयाप्युत्पत्तिशिष्टया कर्मसमानाधिकरणया संख्यया कर्मभेदः स्यात् । कुत । पृथक्त्वनिवेशित्वात् । पृथक्त्वेन सहैव निवेष्टुं शीलमस्य पृथक्त्वनिवेशितस्य भावः तस्मान् । ‘शरदः कृतार्थता’ ‘पत्न्या कर्तृत्वम्’ इत्यादिवत्सामान्ये नपुंसकम् । द्वित्र्यादिसंख्यायां पृथक्त्वैकार्थ्यसमवायादित्यर्थः ॥ यत्र ह्युत्पत्तिवाक्ये कर्मेक्यविरोधि पदान्तरं नास्ति तत्रैवाख्यातसकृच्छ्रुते कर्मेक्यप्रयोजकता, यथा ‘सोमेन यजेत’ इत्याम्नातस्याख्यातस्य न कर्मेकत्वमर्थः, किंतु भेदनियामकाभावे आख्यातस्य सकृच्छ्रुत्या अर्थात्तदैक्यसिद्धिः^१ । प्रकृते च ‘तिस्रः’ इति भेदनियामके सति सकृच्छ्रुतमेवाख्यातं भिन्नान्यपि कर्माणि युगपदेव विधत्त इति नाख्यातसकृच्छ्रवणादेकत्वसिद्धिः । न ह्याख्यातमात्रमेकं वाक्यं येन तन्मात्रजन्यप्रमाया विरोधिसंख्यान्तराभावादाख्यातं कर्मेक्यमवगमयितुं प्रभवेत् । ततश्चाख्यातमात्रस्य प्रामाण्याभावात् ततः कर्मेकत्वसिद्धिः । प्रयाजेषु तु प्रकृतौ प्रज्ञातपञ्चसंख्याकेषु विकृतौ चोदकतः प्राप्तेषु तदवाधायैकादशत्वसंख्या तदभ्यासेनैव परयितुमुचिता । न चेह कर्मेकत्व वाक्यान्तरावगतं येन तदविरोधायाभ्यासेन त्रित्वसंख्या पूर्येत । त्रित्वसंख्याविशिष्टतयैव हि होमविधानमत्र क्रियते । तस्मादत्र कर्मभेदः इति वैषम्यम् । ‘दर्भपुञ्जालैः पावयति’ इत्यादौ तु संख्यायां कर्मसामानाधिकरण्याभावान्न भेदकत्वम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अभ्यासे सत्यपि कर्मणो भेदाभावादेकमन्त्रत्वाच्च सकृदेव मन्त्रं प्रयोज्य, सिद्धान्ते तु कर्मभेदात्प्रतिकर्म मन्त्रं आवर्तनीय इति प्राञ्च । तच्चिन्त्यम् । तैत्तिरीयके हि ‘आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’ इति श्रुतम् । त्रयश्च मन्त्रा पठिता । न च तत्र द्विस्वाहाकारपाठादौ मन्त्राविति शङ्क्यम्, प्रथमस्वाहान्तभागे द्वयोः प्रक्षिष्टपाठान् । ‘आमनमस्यामनस्य देवा ये जाता समनसः’ इत्यादि प्रथमः । ‘आमनमस्यामनस्य देवा ये कुमारा समनसः’ इत्यादिवितीयः । तृतीयस्तु ‘आमनमस्यामनस्य देवा या म्रिय’ इत्यादि पृथगेव पठित इति भट्टभास्करभाष्ये स्पष्टम्^२ । अतः कर्मेकत्वपक्षेऽपि प्रतिहोमप्रयोगमेकैकमन्त्रप्राप्तेर्मन्त्रस्यावृत्तेरप्रसक्तत्वात्पूर्वोत्तरपक्षयोर्न फलभेदः इति । वस्तुतस्तु ‘भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति’ इत्यत्र कर्मेकत्वे अभ्यासान्तरये^३ सति तत्संपत्तयै न पुनः प्रयोगः । कर्मभेदे तु पञ्चानां मध्ये यस्यान्तरयस्तस्य प्रयोग इत्यादि बोध्यम् । ‘भुवनस्य पत इत्यादि

१. पृथक्त्वनिवेशात् २. विधि — क, घ, ङ. ३. व्यक्तम् — क, ग, घ, ङ. ४. अभ्यासान्तरये ग.

पञ्चकृत्वो यजुर्वेदेन' इति बोधायनकात्यायनीया । अत्र 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इत्यप्युदा-
हृतं वार्तिके । द्वादशसंख्याकावयवकान्संघातान्द्वादशसंख्यायुक्ताहुतीतीत्यर्थः । ततश्च चतुश्चत्वारिंश-
दधिकशतं होमाः संपन्नाः । तत्र 'अग्राविष्णु सजोषसा' इत्याग्नये 'अग्नं च मे' इत्यतः प्राक्पञ्चत्रि-
शदधिकं शतं मन्त्राः सन्ति । तत्र संख्यासंपत्तये 'कृयवाश्च मे' इति मन्त्रस्य दशकृत्वोऽभ्यास इति
तद्व्याख्यातारः । वस्तुतस्तु नेदमुदाहरणम् । उत्पत्तिवाक्यगता हि संख्या कर्मभेदिका । 'वसोर्धारा
जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्यम् । तदुत्पन्नकर्मानुवादेन 'द्वादश द्वादशानि' इति श्रुता संख्या
कथं कर्म भिन्नान्, अन्यथा प्रयाजैकादशत्वादीनामपि कर्मभेदकत्वापत्तेः । अतः 'द्वादश द्वाद-
शानि' इति संख्यासंपत्तिरभ्यासादेव शक्यते साधयितुम् । किञ्च 'द्वादश द्वादशानि
जुहोति' 'अर्धेन्द्राणि जुहोति' 'यज्ञायुधानि जुहोति' इत्यादयः 'वसोर्धारां जुहोति'
इत्युत्पन्नहोमसंख्यावयवान् 'द्वादश मासाः सवत्सरः सवत्सरेणैवास्मा अन्नसवरुन्धे' इत्याद्य-
र्थवादैः प्रशंसितुमनुवादा इति भवस्वामिभाष्ये भट्टभास्करभाष्ये च स्पष्टम् । अतः 'द्वादश
द्वादशानि—' इति नोदाहरणमित्यास्ता तावत् ॥ क्वचिद्व्यगतापि संख्या कर्मभेदिका । तथाहि—
वाजपेये श्रूयते 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते' इति । तत्र किं सप्तदशपशुद्रव्यकं एको यागः,
किं वा एकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदश यागा इति मशयः । प्राजापत्यशब्दस्तावत् 'तद्धिता' इत्यधिकारे
'साम्यं देवता' इत्यर्थे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्णय' इति विहिततद्धितसंज्ञकण्यप्रत्ययान्तः ।
तत्र यदि 'अस्य' 'अस्य' इति सप्तदशकृत्व उच्चार्य कृतैकशेषेण 'एषाम्' इति सर्वनाम्ना 'प्राजापति-
र्देवतैषाम्' इति विगृह्य प्राजापतिशब्दात्सप्तदशसु तद्धितेषु कृतेषु तेषां केवलानामेकशेषे सति 'य
शिष्यते स लुप्तार्थाभिधायी' इति न्यायेन शिष्टस्यैकस्य तद्धितस्य सप्तदशसु घृत्त्या प्रथमं बहुत्वेना-
न्वितस्य पश्चात्प्रकृतिभूतप्राजापतिशब्देनान्वयः, तदा केवलद्रव्यभेदस्य हृदयादिद्रव्यभेदव्यागभे-
दाप्रयोजकतया सप्तदशभिर्व्यासज्यैकेन प्राजापतिना सबद्धैर्द्रव्यैः कलयमानो याग एक एव स्यात् ।
यदि तु 'प्राजापतिर्देवतास्य प्राजापत्य', 'प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च—' इति सप्तदशकृत्व उच्चार्य
तद्धितान्तानामेकशेषं क्रियते, तदा शिष्टस्य प्राजापत्यशब्दस्य सप्तदशसु प्राजापतिविशिष्टद्रव्येषु घृत्त्या
प्रथमं प्रकृत्यन्विततद्धितार्थेषु तेषु विशिष्टरूपेषु पश्चाद्बहुत्वान्वयः । ततश्च सप्तदशभिर्द्रव्यदेवतासंबन्धैः
कलया यागाः सप्तदशैव स्युरिति भवति मशयः । तत्र कृतैकशेषस्य तद्धितस्यैव पूर्वं बहुत्वेनान्वयः
इति युक्तम् । अस्ति हि केवलतद्धितानामेकशेषः 'गर्गा' इत्यादौ । गर्गशब्दादेकस्माद्बहुतां यन्वासु-
त्पत्तेस्तद्धितमात्रैकशेषस्य 'सरूपाणाम्—' इति सूत्रे 'तद्राजस्य—' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयो-
र्दर्शनात् । न च तद्धितार्थस्य प्रथमं बहुत्वान्वयेऽपि तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन द्रव्यदेव-
तासंबन्धभेदप्रसङ्गात् यागैक्यमिद्विरिति वाच्यम् । तद्धितेन हि द्रव्यमात्रमभिधीयते । देवता तु

1. तद्धितो हि द्रव्यमात्रमभिधीयते—क, घ, ङ

तद्धितोपसदानात्प्रकृत्यैव प्रतीयते । तथा च तद्धितार्थद्रव्यस्यैव बहुत्वान्वयान्न यागभेदः प्रसज्यते । न च तद्धितमात्रस्यैकशेषेऽपि तद्धितान्तादेव बहुवचनोत्पत्त्या तद्धितस्यैव प्रकृत्या प्रथममन्वयेन भाव्यमिति वाच्यम् । प्रथमं तद्धितार्थस्य प्रजापतिना देवतया अन्वयेऽपि विशेष्यमात्रस्यैव बहुत्वान्वयितया विशिष्टस्य तदन्वयाभावेन यागभेदामिदं । प्राजापत्यशब्देन हि देवतामबन्धोपसर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते । प्रधानत्वात्तस्यैव बहुत्वेनान्वयो युक्तः, न तु देवतामबन्धस्योपसर्जनस्यापि । यदि च विशिष्टरूपस्य प्रतीतत्वमात्रेणोपसर्जनस्याप्यन्वयः स्यात्तर्हि 'द्वौ' 'त्रय' इत्यत्रातिप्रसङ्गः । न हि तत्र द्वित्वविशिष्टस्य त्रित्वविशिष्टस्य च द्विवचनबहुवचनाभ्यामन्वयः ; तथा सति 'द्वौ' इति चत्वारः प्रतीयेरन् 'त्रय' इति नव । अतोऽत्र प्राजापत्यशब्दे विशेष्यभूतद्रव्यमात्रस्य प्रथमं बहुत्वेनान्वयो युज्यत इति न यागभेदः । न च अत्र यागैक्ये एकस्यैव पशोर्यागसाधनत्वस्यान्तेरेषाम्, प्रकृतौ 'अग्नीषोमीय पशुम्' इत्येकत्वस्योपादेयगतत्वेन विवक्षिततया एकपशुनिष्पन्नानां हृदयाद्यवयवानां यागसाधनत्वेन इहाप्येकपशुनिष्पन्नानामेव तेषामवयवानां चोदकतः प्राप्ते यागैक्ये चोदकस्यैकत्वेन पञ्चन्तरेषु तत्प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । इह सप्तदशानां पशूनामुपदेशवलेन तदनुसारेण चोदकतः प्रतिपञ्चेकादशावयवप्राप्तेर्वर्णनीयतया सर्वेषां यागसाधनत्वोपपत्तेः । न च सप्तदशपशुपदेशस्य कर्मभेदेऽप्युपपत्त्या न तद्वलेन चोदकस्यान्यथाभावो युक्तः इति वाच्यम् । प्रकृतौ हेकादशावयवप्रकृतिभूतस्य पशोरेव यागसाधनतया एकादशावदानगणस्य पशुधर्मत्वेन साक्षाद्यागधर्मत्वाभावेनोपाकरणनियोजनादिपशुधर्मवदेकादशावदानगणस्य कर्मैक्येऽपि प्रतिपशुप्राप्तिमभवेन सर्वेषां पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तेः । किञ्च तद्धितान्तैकशेषेण कर्मभेदे सप्तदश कर्माणि तावन्ति चापूर्वाणि कल्याणि । तद्धितमात्रैकशेषे त्वेकमेव कर्म तदपूर्वं चेति लाघवम् । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति— पृथक्त्वनिवेशित्वात्संग्यया कर्मभेदः स्यात् । 'प्राजापत्यान्' इति कृततद्धितान्तैकशेषशब्दनिदिष्टसंग्यया प्रजापतिविशिष्टद्रव्यगतया यागभेदः स्यात् । कुतः । पृथक्त्वनिवेशित्वात् तस्या पृथक्त्वैकार्थसमवायात् । प्रकृतौ तावत् 'एकादशावदानप्रकृतिभूत पशुर्यागसाधनम्' इति नार्थः, पशोर्हविष्ठाभावान्, हृदयादीनामेव हविष्ठात् 'हृदयादिभिः पशुप्रकृतिकैर्याग साधनीयः' इत्येवार्थः । तथा च हृदयादीनामुपाकरणादिवन्न पशुधर्मत्वम्, किंतु यागधर्मत्वमेव । ततश्च चोदकतो विकृतियागोऽप्येकपशुप्रकृतिकहृदयादिभिः साध्य इत्येतावन्मात्रमवगतमिति प्रकृते पशुभेदेऽपि कर्मैक्यादेक एव हृदयादिगणः प्राप्नोति । एव च एकेन हृदयादिगणेन सर्वेषां पशूनां कथं यागसाधनत्वशक्येत संपादयितुम् । न च प्रकृतौ पशावेकत्वस्य श्रौतत्वेऽप्यवदानगणे एकपशुनिष्पन्नत्वस्यार्थिकतया तस्याप्रातिदेशाभावेन एकस्य पशोर्हृदयावदानमन्यस्य जिह्वावदानमित्येवमवदानगणप्राप्त्या सर्वेषां यागसाधनत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । एवमप्येकादशानां पशूनां यागसाधनत्वनिर्वाहसंभवेऽपि तदितरेषां तन्निर्वाहसंभवान् । अतः सर्वेषां पशूनां यागसाधनतया प्राजापत्यत्वनिर्वाहाय तद्धिता-

न्तानामेकशेषेण विशिष्टरूपेषु बहुत्वाश्रयणमेव युक्तम् । 'द्वौ' 'त्रयः' इत्यादौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्प्रत्यययोः प्रकृत्यर्थानुवादकत्वम् । अत एव "प्रातिपदिकार्थसूत्रे सख्यापर्यायवचनग्रहणमुक्तार्थत्वेऽपि 'द्वौ' 'त्रयः' इत्यादौ विभक्तिविधानार्थम्" इति वैयाकरणा । अनेकादृष्टकल्पना तु प्रामाणिकत्वाभिर्दोषा । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे सर्वेषां पञ्चानां यागसाधनत्वस्य व्यासक्ततया 'प्रजापतय एव ते पञ्चो न मम' इति त्यागानुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु 'प्रजापतय इदम्' इति सप्तदशकृत्व त्यागानुष्ठानमिति । याज्ञिकास्तु यागभेदेऽपि 'प्रजापतय इदम्' इति सकृदेव त्यजन्ति । सकृदुच्चारितस्यैव 'प्रजापतय इदम्' इत्यस्य तन्वाभिधानशक्त्या युगपदेव प्रतिद्रव्य देवतासम्बन्धकरणस्य सम्भवादिति तदाशयः । अत एव चरपुरोडाशीयविभागसन्त्रे 'इदमिन्द्रान्योर्धावापृथिव्यां.' इत्यादौ 'इदंशब्दस्तन्त्र स्यात्' इत्यापस्तम्बस्यापाढभारद्वाजा. । सकर्षकाण्डेऽप्येवम् । 'एकामिव सन्तुयात्समाना देवता समानार्थमव्यवहिता सकृन्निगमेषु' इत्याश्वलायन । प्रयोजनान्तरमपि वार्तिकादौ व्यक्तम् । इति सख्याधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते 'अथैष ज्योति' 'अथैष विश्वज्योति.' 'अथैष सर्वज्योति' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति । तत्र किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनुसृत्य सहस्रदक्षिणाख्यो

८. सज्ञाकृतकर्मभेदा- गुणो विधीयते, उत कर्मान्तगण्येव ज्योतिरादिनामकानि सहस्रदक्षिणाविशि-
विकरणम् ।

प्राति विधीयन्त इति मशय । तत्र द्विज्यादिसख्याया आश्रयभेदनित्यमाद्युक्त कर्मभेदकत्वम्, न तु नाम्नामपि । 'दर्शपूर्णमासौ' 'सत्कंप्रस्थार्याय' 'दाक्षायणयज्ञ' इत्यादिनामभेदे सत्यपि कर्मभेदाभावान्, 'सूर्य' 'दिवाकर' 'भास्कर' इत्येव सूर्यादेरेकस्याप्यनेकेनामदर्शनान्, ज्योतिरादिशब्दानां प्रथमश्रुतैरच्छेदानुसारित्वेन प्रकृते तेषामर्थान्तरप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च । अनां ज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणागुणविधि । सम्भवति हि ज्योतिरादिशब्दैर्ज्योतिष्टोमस्यानुवादः, तेषां तन्नामत्वान् । न च यजिसामानाधिकरण्याभावात्कथं तेषां यागनामत्वमिति वाच्यम् । 'अथैष ज्योति' इत्यत्र ज्योतिरादिशब्दनिर्दिष्टानाम् 'एतेन' इत्येनच्छब्देनापि ज्योतिरादिरूपेणैव प्रत्यायितत्वेन एतच्छब्दे यजिसामानाधिकरण्यस्य ज्योतिरादिशब्दानां यजिसामानाधिकरण्ये पर्यवसिततया तन्नामताया युक्तत्वान् । भवति हि 'विष्टुत्पश्चदश सप्तदश एकविंश, एतानि वा व तानि ज्योतीषि, य एतस्य स्तोमा' इति त्रिवृदादिस्तोमपरत्वेनावगते । ज्योति शब्दस्तद्वत्, क्रतोर्ज्योतिष्टोमस्य नाम । एव विश्वानि ज्योतीषि सर्वाणि ज्योतीषि त्रिवृदादीनि यम्येति विश्वज्योति सर्वज्योति शब्दावपि । न चाथशब्दबलेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञाविच्छेदान्तदनुवादत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । न ह्यत्राथशब्दोऽधिकारे वर्तते येन प्रकृतबुद्धिविच्छेदः स्यात् । गुणविधेः प्रकृतकर्मापेक्षत्वरूपोऽत्राथशब्दः, द्वादशशतदक्षिणापेक्षया पक्षान्तरपरिग्रहार्थो वा । एव च ज्योतिरादि-

शब्दानां न प्रकृतहानिप्रकृतप्रक्रियाकल्पनापि । तस्मात्प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन गुणो विधीयते । तदेव सभवति गुणविधिपरत्वे कर्मान्तराणि तदपूर्वाणि च न युज्यन्ते कल्पयितुम् । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

संज्ञा चोत्पत्तिर्मयोगात् ॥ २२ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । सख्यावत्संज्ञापि स्वयं भिन्ना सती पृथक्त्वैकार्थसमवायात्कर्मभेदिका स्यात् । व्याकरणाधिकरणे हि 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' इति गुणसूत्रे एकस्यार्थान्यानेकशब्दत्वं निराकृतम् । ज्योतिष्टोमानामतः परस्परतश्च भिन्नानि नामान्यत्र श्रूयन्त इत्यर्थभेदो वाच्यः । न चैव सति विद्वद्वाक्येऽपि पौर्णमास्यादिश्रवणात्कर्मन्तरं स्यादिति वाच्यम् । रूपलाभाभावेन बाधकेन तदसंभवात् । न चात्रार्थान्तरत्वे किञ्चिद्बाधकमुपलभामहे । ततश्च संज्ञाश्रुत्या अर्थान्तरावगमात्प्रकरणविच्छेदे सत्यर्थान्तरकलुषायां च बुद्ध्यावुपनिपतत^१ । 'सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति वाक्यं ज्योतिष्टोमं न गन्तुमुत्सहते । तथा च प्रकृते कर्मणि गुणविध्यसमवाज्जं प्रकृतहान्याविदोषः । न च ज्योतिरादिशब्दानां ज्योतिष्टोमानामेकदेशप्रत्यभिज्ञानान्नामत्वम्, 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादौ केवलज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रयोगदर्शनादिति वाच्यम् । न ह्यवयवसाम्यादेकार्थता युक्ता, अन्यथा 'शाला' 'माला', 'देवदत्त' 'यज्ञदत्त', इत्यादीनामप्येकार्थत्वापत्तेः । अतो ज्योतिरादिपदानि समुदायान्तराण्येव । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा—' इत्यत्र तु प्रकरणवशात् 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन' इति शाखान्तराच्च ज्योतिःशब्दो गौणः । किञ्च त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दो वाक्यशेषादवगम्यमानो यस्य स वाक्यशेषः तत्रैव ज्योतिष्टोमवाक्ये ज्योतिःशब्दस्योपचाराद्धृत्तिमवगमयति, नान्यत्र । अन्यथा 'सिंहो माणवक' इति क्वचित्सिंहशब्दः प्रमाणवशादुपचारेण माणवके वर्तमानः 'सिंहमालभेत्' इत्यादौ माणवकमपि प्रत्याययेत् । अतो ज्योतिरादिशब्दानां निर्वचनान्तरमवलम्ब्य नामान्तरत्वमेवाश्रयितुं युक्तम् । न च कर्मान्तरत्वे 'अथैष' इत्येतच्छब्दासामञ्जस्यम्, तस्य प्रकृतपरमार्शित्वादिति वाच्यम् । प्रागप्रस्तुतेऽपि 'एष देवदत्त' इत्यादावेतच्छब्दतच्छब्दप्रयोगदर्शनाच्चस्य^२ प्रस्तुतपरत्वनियमाभावात् । किञ्च ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणाविधानमप्यत्रानुपपन्नम्, तस्य द्वादशशतदक्षिणावरुद्धत्वात्, विकल्पस्य चाष्टदोषदुष्टत्वात् । न च दधिगोशंहनादिवन्नित्यगुणवाधेन फलाय गुणविधिरिति शङ्क्यम्, एवमपि 'अथैष ज्योतिः' इत्याद्यानर्थक्यात् । न चानुवादतया सार्थक्यम्, 'एतेन' इत्यनेन धातुना च तत्सिद्धेः । ननु संज्ञायाः कर्मभेदकत्वे दाक्षायणादिसंज्ञाया अपि तथात्वस्यावित्यत आह—उत्पत्तिर्मयोगादिति^३ । उत्पत्तिशिष्टैव संज्ञा कर्मभेदिका । दाक्षायणादिसंज्ञा तु उत्पन्नशिष्टगुणयोगनियन्धनेत्यग्रिमपादे स्पष्टीभविष्यति ।

१ उपनिपातात् २ दर्शनेन तस्य— क, घ, ङ

सूर्यादित्यभास्करादिबहुनामत्वं तु सूर्यादेरेकत्वेन प्रमाणान्तरमिदृशत्वात् भेदकम् । तदेवं संज्ञावशा-
दत्र कर्मभेदः । अपूर्वान्तरकल्पनापि प्रामाणिकत्वाद्भिर्दोषाः । न च संज्ञायाः शब्दान्तरत्वाच्छब्दा-
न्तराधिकरणेन गतार्थता शङ्क्या । धात्वन्तररूपमेव हि शब्दान्तरं भावनानुरञ्जकव्यापाररूपेण
स्वार्थमभिधानं स्वार्थानुरक्ताया भावनाया धात्वन्तरानुरक्तभावनातो भेदं बोधयति । संज्ञा तु न
भावनानुरञ्जकव्यापाररूपेण स्वार्थं वदति, तस्याः सिद्धरूपाभिधानस्वभावत्वात् । अतः संज्ञा धात्व-
र्थभेदमात्रे व्याप्रियते । तद्वेदाच्च भावनाभेद इति संज्ञाशब्दान्तरयोरेकः भेद इत्यास्तां तावत् ।
प्रयोजनं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः स्पष्टमेव । इति संज्ञाधिकरणम् ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इति विश्वदेवदेवताकामिक्षाद्रव्यकयाग
विधायाम्नायते 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र दध्यन्त्यनेन घर्नाभूतं तप्तं पयः 'आमिक्षा' इत्यु-
९. देवताभेदकृतकर्म- न्यते । तदनुनिष्पन्नं तक्रवद्वीभूतं द्रव्यम् 'वाजिनम्' इत्युच्यते । तत्र
भेदाधिकरणम् । 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति किं पूर्वस्मिन्नेकमिक्षायागे 'वाजिनम्' इति
वाजिनद्रव्यलक्षणगुणविधिः, उत वाजिदेवताकवाजिनद्रव्यकयागान्तरविधिर्गतिः संशयः । 'वाजि-
नम्' 'वाजिनः' इति उभयं द्रव्यदेवतं पूर्वकर्मणि विधीयत इति कोटिस्तु पौर्णमास्यधिकरणे
'गुणस्तु श्रुतिमयोगात्' 'चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रात्' इति सूत्राभ्यां प्रमाणान्तरप्राप्तकर्म-
ण्यनेकगुणविधानस्य प्रसङ्गान्निर्गकृतत्वान्नान्तेषमर्हति । तत्र 'वाजमन्नमामिक्षारूपमेषाम्' इत्यामिक्षा-
मयन्धिनो विश्वान्देवान् 'वाजिभ्यः' इत्यनृश तत्र वाजिनलक्षणगुणविधिः । इतिप्रत्ययस्य च मत्व-
र्थीयस्य सर्वनामार्थे विहितत्वात्सर्वनाम्नाश्च सिद्धविषयकत्वात् अनुवादस्य सति सभवे सन्निहितगा-
मित्वाच्च 'वाजिभ्यः' इति सन्निहितविश्वदेवमात्रस्यानुवादः, न तु पुरोडाशाद्यश्रवतामग्न्यादी-
नामपीति नातिप्रसङ्गः । न च वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरत्वेऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतात्वं किंतु
वाजित्वेन, ततश्च स्तुतशस्त्राधिकरणगतेन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवताभेदान्नास्ति पूर्वकर्मसमवायः इति
वाच्यम् । विश्वदेवा हि पूर्वकर्मणि देवतात्वावच्छिन्नविश्वदेवत्वरूपेणोपस्थिताः 'वाजिभ्यः'
इत्यनेनापि देवतात्वप्रयोजकविश्वदेवत्वरूपेणैव प्रत्यभिज्ञायन्त इति विश्वदेवत्वरूपेणैव वाजिन-
द्रव्यमयन्धो न वाजित्वेन । तेषां च विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च प्रतीयमानसंबन्धस्य
यागं विनानुपपत्त्या यागापेक्षायां प्रकृतयागीयद्रव्यरूपामिक्षापरवाजिशब्दमहिम्नोपस्थितप्रकृता-
मिक्षायाग एव तन्निर्वाहकतया कलयते, वाजिभ्यो विश्वदेवभ्यो यजेतति यत्तत्र वाजिनद्रव्यमिति ।
तदेव वाजिशब्दोपस्थितविश्वदेवदेवतामुख्येन वाजिनद्रव्यं विहितं भवतीति नात्रेन्द्रमहेन्द्रन्याया-
वतारः । न चैव सति वाजिशब्दस्य अश्वे रूढस्य विश्वदेवपरत्वे रूढिपरित्यागः स्यादिति वाच्यम् ।

प्रकृतकर्मणि गुणमात्रविधानलाघवलाभेन प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनापूर्वान्तरकल्पनाविशिष्टविधि-
गौरवभयेन च रुढिपरित्यागस्य युक्तत्वात् । न चोत्पत्तावामिश्रायुक्ततयैव पूर्वकर्मणोऽवगतत्वेन तस्य
द्रव्यान्तराकाङ्क्षाविरहात् तत्र वाजिनद्रव्यस्य निवेशसम्भव इति वाच्यम् । न हि वाजिनवाक्येन पूर्वकर्मण
आमिश्रायुक्तस्यानुवादः, येनोत्पत्तिशिष्टद्रव्यान्तरावरुद्धत्वाद्वाजिनगुणो न तत्र निवेशं लभेत । किंत्वा-
मिश्रावाक्ये द्रव्यदेवतासंबन्धवलात् 'आमिश्रया यजेत' इत्येव यजतिपदमेकं कल्पितम् । तेन च
केवल्यजतिपदेन कर्ममात्रमामिश्रारूपगुणसंबन्धाद्विष्कृप्यान्वयत इति तत्र वाजिनगुणो निवेष्टुमर्हति ।
न च 'यजेत' इत्यनेन स्वरूपमात्रानुवादसम्भवेऽपि वस्तुतस्तस्य कर्मणो गुणान्तरावरुद्धत्वात् वाजि-
नान्वयसम्भव इति वाच्यम् । आकाङ्क्षा हि न वस्तुकृता, किंत्वभिधानकृता । अन्यथा पुरोडाशक-
पालादे पुरोडाशसंबन्धाद्विष्कृप्य स्वरूपमात्रेणाभिहितस्य तुषोपवापाद्यन्वयो न स्यात् । यागस्वरूप-
मात्रं चात्र यजिनाभिधीयत इति भवति तस्य द्रव्यान्तरसंबन्धाकाङ्क्षा । अतो यागस्वरूपमात्रे
वाजिनद्रव्यस्यान्वयसम्भवः । न चैवम् 'यजति' 'ददाति' इत्येव यागान्विताया अपि भावनाया
निष्कृप्य स्वरूपेणाभिधाने सति तत्र दानान्वयसम्भवादेकधात्वर्थान्वितभावनाया न धात्वर्थान्तरान्व-
यसम्भव इति शब्दान्तराधिकरणोक्तविरोधः स्यादिति वाच्यम् । भावनाया केवलेन प्रत्य-
येनानुवादस्य कर्तुमशक्यतया प्रकृतियुक्तेनैव प्रत्ययेन तदनुवादस्य कर्तव्यत्वेन तत्र प्रकृ-
त्यर्थानुरक्ताया एव भावनाया अनुवाद्यतया स्वरूपमात्रेण तदनुवादसम्भवेऽप्यत्र कल्पित-
यजतिना पदान्तरेण गुणविनिष्कृष्टमेव पूर्वकर्मावगम्यत इत्यविरोधान् । ततश्चामिश्रासंबन्धाद्विनि-
ष्कृप्य यागस्वरूपानुवादेन वाजिनगुणविधानसंभवान्नास्त्युत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विशेषः । न चाभि-
श्रादेवतासंबन्धस्य तद्धितश्रुत्या गम्यमानस्य वाक्यगम्याद्वाजिनदेवतासंबन्धाद्विलीयस्त्विति वाच्यम् ।
तद्धितेन सामान्यरूपेणैव द्रव्यसमिधीयते । आमिश्रात्वेन त्वभिधानं पदान्तरेणैवेत्यामिश्रासंबन्ध-
स्यापि वाक्यगम्यत्वात् । तथा चामिश्रावाजिनयोस्तुल्यबलत्वादेकस्मिन्नेव यागे विकल्पः । इति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति--

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । संज्ञावत् गुणोऽपि अपूर्वसंयोगे पूर्वस्मिन्कर्मणि निवेशसम्भवे
सति स्वनिवेशक्षमकर्मन्तरोत्पत्तिपरतामवगमयन् कर्मभेदको भवति । कथं पूर्वकर्मणि निवेशसंभवः ।
वाक्ययोः समत्वात् मिथोऽनपेक्षत्वात् ॥ अनुवादकतया एकस्य वाक्यस्य इतरापेक्षाया हि पूर्वकर्मणि
निवेशः स्यात् । न त्विह तथास्ति । पूर्वकर्मण प्रबलगुणावरुद्धत्वेन तस्य गुणान्तरविधाने
अनुवादसम्भवात्, आमिश्राया उत्पत्तिशिष्टत्वेन बलवत्त्वान्, वाजिनस्य चोत्पन्नशिष्टत्वेन दुर्बल-
त्वात् । न चामिश्रासंबन्धाद्विनिष्कृप्य यागमात्रानुवादेन वाजिनविधिरवरुद्ध इति वाच्यम् ।

अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन पुरोवादपर्यालोचनस्यावश्यकतया तस्मिन्पर्यालोच्यमाने गुणयुक्तस्यैव कर्मणो बुद्धौ विपरिवृत्त्या तदशाया निष्कृत्याभिहितस्यापि कर्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाविरहात्, एकगुणयुक्ततया बुद्धौ विपरिवृत्तेर्गुणान्तराकाङ्क्षाप्रतिबन्धान् । पुरोडाशकपाले त्वगत्या कथंचिन्निकृष्ट्याभिधानेनाकाङ्क्षान्थाप्यते । न त्विहागतिकत्वम्, विशिष्टकर्मन्तरविधिसम्भवात् । किञ्च तद्धितान्तैकपदश्रुत्या चोदितत्वादात्मिका प्रयत्ना । वाजिन तु पदान्तरगम्यत्वेन वाक्यप्रमाणगम्यत्वाद्बुद्धिलम् । न चाभिप्रायेण तदभिधानं पदान्तरकृतमिति वाच्यम् । सर्वनामार्थे विहिततद्धितस्य देवतासंबन्धोपमर्जनद्रव्यवाचिनः पदान्तरसंनिधाने सति तदुपस्थाप्यविशेष एव पर्यवसानेन तद्धितेनैवाभिप्रायेण द्रव्यस्योपस्थिततया श्रौतत्वात्तत्वात् । तदुक्तं वार्तिके 'आमिश्रा देवतायुक्ता वदन्येवैष तद्धितः' । आमिश्रापदसांनिध्यात्तस्यैव विपरिवर्तनम्' इत्यादिना । मास्तु वा तद्धितस्य द्रव्यविशेषवाचित्वम् । तथापि चतुर्थ्यास्तद्धितो बलीयान् । तद्धितेन हि द्रव्यं प्रतीयते सामान्यरूपेण । अतो युज्यते द्रव्यस्य देवतायाः संबन्धस्य च तद्धितान्तपदात्प्रतीतिः । चतुर्थ्या तु न सामान्यरूपेणापि द्रव्यं प्रतीयते । अतस्तत्र दृष्टेरां द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतीतिः । सा तु पदान्तरादेवेति चतुर्थ्यास्तद्धितो बलीयान् । तदुक्तं वार्तिके 'यथेहान्यपदार्थोऽपि तद्धितेऽन्तर्गतः स्मृतः । न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्यैव प्रतीयते' इत्यादिना । तथा च आमिश्रावाजिनयोरनुन्यबलत्वेन एकस्मिन्नेव यागे विकल्पेनापि समावेशासम्भवाद्वाजिनगुणः कर्मभेदकः । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे वाजिनामिश्रयोरेकस्मिन्विश्वदेवदेवताके यागे विकल्पे^१ वाजिदेवताकं वाजिनद्रव्यकं यागान्तरं नास्ति, सिद्धान्ते तु विश्वदेवदेवताकामिश्राद्रव्यकात्पूर्वयागाद्वाजिदेवताकवाजिनद्रव्यकं यागान्तरमिति स्पष्टमेव । वस्तुतस्तु 'अग्निर्वायुः सूर्यः, ते वै वाजिनः' इत्यादिवाक्यशेषतो वाजिशब्दस्य त्रिवृच्चर्वाश्रवालादिशब्दवत्पदार्थान्तरपरतया निश्चितत्वेन तस्य विश्वदेवपरत्वमुपेक्ष्य तद्यागानुवादकतामवलम्ब्य कथं पूर्वपक्षप्रवृत्तिः । अत उदाहरणान्तरमन्वेष्टव्यम् । इति गुणाधिकरणम् ॥

• अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्येतत्संनिधौ ' दध्ना जुहोति ' • पयसा जुहोति ' इत्यादि श्रुतम् । तत्र दध्नादिवाक्यानि किं कर्मन्तरपराणि उत गुणविधयः इति सशयः । तत्र एकैकस्माद्वाक्यादेकैकस्य गुणस्योपस्थित्या सर्वेषां युगपदन्वयासम्भवाद्यस्य प्रथममन्वयस्तदवच्छेदे पूर्वाधिकरणन्यायेनान्वयासम्भवाद्दध्नादिगुणकानि कर्मन्तराणि । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयते ॥ २४ ॥

अगुणे गुणशब्दरहिते कर्मशब्दे अग्निहोत्रवाक्ये सति तत्र तदुत्पक्षे कर्मणि दध्नादिवाक्यै

१. विकल्पो—क, ग घ, ङ

गुण प्रतीयेत विधीयेत । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैषम्यद्योतनार्थः । अग्निहोत्रवाक्योत्पन्ननिर्गुणकर्मानु-
 १०. द्रव्यावशेषानुक्तिः वादेन युगपदध्यादिगुणविधाने सति एकगुणविशिष्टतया कर्मणो बुद्धावपरि-
 कृतकमेक्या - वृत्तेन पूर्वाधिकरणप्रवृत्तिः । एकान्वयानन्तरमपराव्ययनियमोऽयसिद्धः, सर्वे-
 धिकरणम् । पां युगपदुपस्थितत्वेन युगपदेवान्वयान् । प्रयोजन—पूर्वपक्षे एकैकध्यादि-
 विशिष्टाग्निहोत्रकर्मणामनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु एकस्यैव विकल्पितदध्यादिद्रव्यकस्येति । वस्तुतस्तु
 आध्याग्निहोत्राधिकरणे 'चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्युगार्थेन पुनः श्रुतिः' इति
 सूत्रादेवागुणकर्मसन्निधौ गुणश्रुतिर्गुणविधानार्थेन्यवगमादिदमधिकरणमनर्थकम् । एवं च गुणरहिते
 कर्मण्युत्पन्ने दध्यादिगुणविधिः सम्भवति, न त्वामिश्रागुणविशिष्टयागविधौ सति तत्र वाजिनगुण-
 विधिः इति प्रत्युदाहरणपरमेवेदं सूत्रमिति केचित् । इति गुणाधिकरणापवादः ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति' इति प्रकृत्य आमनन्ति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । किमिह
 दधिसाधनकमिन्द्रियफलक कर्मान्तरं विधीयते, उताग्निहोत्रमाश्रित्य दधिगुणमात्रं फलाय विधीयत
 इति सशयः । तत्र पूर्वपक्षयति—

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

तुशब्दः पूर्वाधिकरणवैषम्ये । अग्निहोत्रादन्यदेव दधिविशिष्टमिन्द्रियफलक होमकर्म
 स्यात् । कुतः । फलश्रुतेः इन्द्रियस्य फलस्य श्रवणान् । तन्वत्र दधिगुण एव फलाय विधीयताम्,
 ११. दध्यादिद्रव्यमफलः तत्राह— फलस्य कर्मयोगित्वादिति । फलस्य धात्वर्थभाव्यत्वादित्यर्थः ॥
 त्वाधिकरणम् । फलभावनायां धात्वर्थस्यैव हि समानपदोपात्तस्य करणत्वम्, न तृपपदार्थ-
 स्येति प्रपञ्चित भावार्थाधिकरणे । अतो नात्र दधिगुण फलाय विधीयत इति शक्यते वक्तुम् ।
 न च 'अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति पूर्वसूत्रे निर्गुणकर्मसन्निधौ सगुणश्रुतेर्गुणविधाना-
 र्थत्वात्केर्तेह कर्मान्तरविधिरिति वाच्यम् । फलाय गुणविधिरिति हि वदन्प्रष्टव्य — किं दधिगुण
 फल एव विधीयते, उत होमेऽपि । नान्य 'दध्ना फलं भावयेत्' 'दध्ना होमं भावयेत्' इति वाक्य-
 भेदापत्तेः । नायं, जुहोतिरेतार्थक्यात् । न च 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यप्राप्तदधिसंबन्धानुवादेन
 प्रकृतहोमस्यैव फलविधिरस्त्विति वाच्यम् । कर्मानुवादे ह्युत्पत्तिवाक्यमात्रमपेक्षते, न तु गुणवाक्य-
 मपि । ततश्च दधिप्राप्त्यनन्तरं फलविधिरित्यत्र प्रमाणाभावेन कथं दधिवाक्यप्राप्तदधिसंबन्धानुवादेन
 होमस्य फले विधिः । अनेनैव वाक्येन दध्ना फले होमे च विधौ वाक्यभेदः । फलायैव तद्विधौ
 जुहोतिरेतार्थक्यम् । न च होममाश्रित्य फलाय दधिविधानाय प्रकरणप्राप्तहोमानुवादकत्वात् जुहोते-
 र्वैयर्थ्यं नापि वाक्यभेद इति वाच्यम् । प्रकरणेन हि होम एव प्राप्तो न तु होमसाधनत्वरूपतदा-

श्रितत्वमपि, 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव इन्द्रियकामवाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् ततश्च दधिहोमयोः प्रतीयमानक्रियाकारकसंबन्धस्यात्रानुवादासम्भवात्तस्य सर्वथा परित्याग एव कृत स्यात् । तथा च फलार्थतया होमसाधनत्वरूपहोमाश्रिततया च दधि विधेयमिति वाक्यभेदो दुर्वारः । अतः प्रकृतकर्मणि दधिगुणविधानासम्भवात्ततोऽन्यो दधिविशिष्टो होम फलाय विधीयते । इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

अतुल्यत्वात् वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

तुल्यत्वं पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । न कर्मान्तरमिन्द्रियकामवाक्ये विधीयते, किंतु तस्मात् वाक्यस्य गुणविधौ सामर्थ्यं प्रतीयेत । कुत । वाक्ययोः अतुल्यत्वात् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति वाक्यस्य फले धात्वर्थविधायकतया इन्द्रियकामवाक्यस्य च फले गुणविधायकतया वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ॥ सर्वत्र हि भावनैव विधेया । तस्यां च फलवत्या धात्वर्थं करणीभवति, यत्रासौ न प्राप्नोति विधेयान्तरं च नास्ति, यथा स्वर्गकामवाक्ये इन्द्रियकामवाक्ये तु धात्वर्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयान्तरस्य दधिगुणस्य सद्भावाच्च धात्वर्थादुत्तारिता विधिशक्तिरूपपदार्थेऽपि गुणे विश्राम्यति । न चैकपदोपात्तत्वरूपश्रुतेर्वलीयस्त्वात्कर्मान्तरविधिरेव युक्त इति वाच्यम् । प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनविशिष्टविधिगौरवमन्वर्थलक्षणाद्विषयबुद्धौ प्रसङ्गेन श्रुतिमप्युल्लङ्घ्य उपपदार्थगुणविधानस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वात् । न च 'दध्ना जुहोति' इति दध्ना प्राप्तत्वात्तद्विधानमनर्थकमिति वाच्यम् । कत्वर्थतया हि तेन वाक्येन दधिविधानम् । इन्द्रियकामवाक्येन तु फलार्थतया तद्विधानम् । तथा च वक्ष्यति चतुर्थस्य तृतीये 'एकस्य तृभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति । संनिधिरूपप्रकरणप्राप्तहोमानुवादेन होमाश्रितस्य दध्नो विधानाज्जुहोतेराश्रयतयान्वयसम्भवति । न च होमाश्रितत्वं होमसाधनत्वमेव, दध्नो होमस्य च न साध्यसाधनभावः प्रकरणादवगतः येनाश्रयतया होमोऽनृणेत, होमसाधनत्वरूपहोमाश्रितत्वस्याप्यनेनैव विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । 'दध्ना' इति तृतीयाश्रुत्या हि कारकभूतं दधि फलोद्देशेन जुहोतिपरप्रत्ययेन विधीयते तत्र च कारकस्य क्रियापेक्षत्वाद्पेक्षितक्रियासमर्पणार्थं, केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगानर्हत्वात्तत्प्रयोगाश्च यस्मिन्कस्मिंश्चित् धातौ प्रयोक्तव्ये जुहोति प्रयुज्यते, तदर्थस्य सनिहितत्वेनानुवादसम्भवात् न तु धात्वन्तरार्थस्य, तस्याप्राप्तत्वात्, तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । एवं च 'दध्ना' इति तृतीयया प्रतीयमान कारकत्वं क्रियानिरूपितमिति क्रियाविशेषापेक्षायाः सनिधानाद्धोमक्रियानिरूपितमित्यवगमात्क्रियाकारकभावेन दध्यन्विता होमो जुहोतिनानृणेत न तु विधीयते इति वाक्यभेदविनैव सम्भवति जुहोत्यन्वयः । एकत्वादिविशिष्टपशोर्गिव दधिविशिष्टकारकविधानाच्च न वाक्यभेदः यथा चैतत्तथा प्रहैकत्वाधिकरणे स्फुटीभविष्यति । न च धात्वर्थस्य क्रियात्मकत्वाभावाच्च जुहोति

कारकान्वयः, एवं च 'दध्ना' इति तृतीयावगत कारकत्व न होमापेक्ष किंतु फलभावनापेक्षमेव
तथा च केवलदध्न एव फले विधानं न तु करणभूतस्येति नोक्तप्रकारेण जुहोत्यन्वय इति वाच्यम्
करणत्वस्य फलभावनापेक्षत्वेऽपि दध्नः सिद्धस्वभावस्य कर्तृव्यापारविषयत्वाभावेन फलभावनाकर-
णत्वस्य धात्वर्थमुत्पन्नैव वक्तव्यताया आवश्यकत्वान्नदपेक्षस्यैव करणत्वस्य विभक्त्यभिधेयत्वात्
यद्यपि धात्वर्थो न कारकान्वययोग्यः, तथापि तत्कर्मकभावना योग्या । सा च प्रकरणादुपस्थिता
तन्निर्गमित करणत्वं विभक्त्यभिधेय भावनामुखेन धात्वर्थं प्रति करणत्वे विश्राम्यति । न च तृ-
तीयावगतकरणत्वस्य होमापेक्षत्वे फलभावनाकरणत्वं गुणस्य न स्यात्, तत्प्रत्यायकाभावादि
वाच्यम् । यागादिवद्गुणस्यापि समभिव्याहारत एव फलभावनाकरणत्वलाभसंभवान् । एवं च वि-
व्यापार विनैव सति धिलक्षणप्रकरणेन तृतीयान्तपदश्रुत्या च 'होमे कारकभूतं दधि' इत्येतावतोऽर्थ-
मिद्वौ 'तद्धिन्द्रियकामस्य' इत्येतावन्मात्र एव विधेर्व्यापार इति न वाक्यभेदः । तस्मात्प्रकृतहो-
माश्रित्य फलाय गुणविधिर्गति स्थितम् । केचित्तु 'दधिहोमयोः क्रियाकारकभावेन सवन्धो लो-
कमिद्वौ, ततश्च दधिहोमसंबन्धे विधिव्यापाराभावाद्धोमाश्रितदधिविधौ न वाक्यभेदः' इत्याहुः
तदयुक्तम् । लोकतो हि दधिहोमयोः क्रियाकारकभावस्तावत्स्वरूपेणैव मिद्वौ, न तु कर्तव्यतयापि
तथा च सति फलार्थिनो नियमेन दधिहोमसंबन्धोपादानं न स्यात् । ततश्च तस्य कर्तव्यता फ-
लसंबन्धश्च विधीयत इति वाक्यभेदः । न च होमाश्रितस्य दध्नः फले विधाने सति होमसंबन्धा-
होमसंबन्धावस्थापन्नहोमाश्रितत्वासपत्तेरर्थादेव तत्कर्तव्यतामिद्वौ तद्विधानाभावात् वाक्यभेदः
वाच्यम् । एवं सति 'सोमेन यजेत' इत्यादावपि सोमयागयोः क्रियाकारकभावसंबन्धमादाय के-
लयागविधेर्वक्तुं शक्यतया विशिष्टविधिमात्रोच्छेदापत्तेः इत्यास्तां तावत् । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे नैय-
कामिहोमव्यतिरिक्तमनियतकालं दधिसाधनकं होमान्तरं सकृदेव दधीहोमत्वात्पूर्वं क्रियते, मिद्वौ
तु सायंप्रातरग्निहोत्रहोमे दधिप्रयोग इति दिक् । इतीन्द्रियकामाधिकरणम् ॥

• त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत
इत्यग्निष्टुत प्रकृत्य 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति च गुणं विधायेवमाप्नायते 'एतस्मै
१२. वारवन्तीयादीना रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति
कर्मान्तरता- त्रिवृत् स्तोत्रीयानवकस्तोमक अग्निष्टोमाख्यस्तोत्रेण संस्थाप्य अग्निष्टुन्नामच
विकरणम् । कश्चित्कतु । तस्य क्रतोरग्निष्टोमसाम प्रकृतिवदेव 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये
इत्याग्नेयीष्वृक्षु प्राप्तम् 'वायव्यासु' इत्यनेनापोष्यते । प्रकृतितो यज्ञायैकविंशस्तोमकमेव तत्प्र-
तथापि 'त्रिवृदग्निष्टोम' इत्यनेन त्रिवृत्त्वेन तदपोदितमिति 'एकविंशम्' इत्यनेन प्रतिप्रसूयन्ते

1. 'आग्नेयीभ्यो वायव्यासु' — ख, ग.

प्रकृतिसौ यज्ञायज्ञीयाव्यमग्निष्टोमसाम प्राप्तम् 'वारवन्तीयम्' इत्यनेनापोष्यते । वारवन्तीयं साम-
विशेष । रेवतीषु रेणवघटितासु 'रेवतीर्न' इत्यादिषु ऋक्षु । अनेन वायव्या अपोष्यन्ते । तत्र
'एतस्यैव रेवतीषु—' इति वाक्ये पूर्वस्मिन्नेवाग्निष्टुक्तौ रेवत्याधारवारवन्तीयगुण पशुफलाय
विधीयते, उत गुणविशिष्ट कर्मान्तरमिति सशय । तत्र धात्वर्थस्य यागस्य 'ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत' इति पूर्ववाक्यगतयजनैव प्राप्तत्वात्प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनविशिष्टविधिरौगवदोपापाताश्च पूर्वा-
धिकरणन्यायेन पूर्वकर्मणि गुणविधानमेव युक्तमाश्रयितुम् । न च गुणसाध्यस्यैवाश्रयत्वात् यागस्य च
द्रव्यदेवतासाधनकस्य सामसाध्यत्वाभावात्ताश्रयत्वसम्भव इति वाच्यम् । तृतीयाद्यपादे 'आनर्थक्यात्त-
दङ्गेषु' इत्यधिकरणे 'सप्रदशारत्त्रिर्वाजपेयस्य यूप' इति सप्रदशारत्त्रित्वस्य वाजपेयं साक्षादन्वयसं-
भवत्वाजपेयाङ्गभूतपशुयागाङ्गयूपद्वारा अन्वय इति वक्ष्यमाणन्यायेन क्रत्वङ्गस्तोत्रनिष्पादनद्वारा याग-
साधनत्वेऽपपत्तेः । न च रेवतीवारवन्तीयसंबन्ध तस्य च फलसंबन्ध इत्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद
इति वाच्यम् । न ह्यनेकार्थविधानमात्रेण वाक्यभेदः, तर्हि विशिष्टविधिमात्रोच्छेदापत्तेः । किंतु यत्रा-
नेकार्थविधिव्यापार विना विशेषणवैशिष्ट्यस्यास्मिद्धिस्तत्र विशेषणविशेष्यसंबन्धमिद्वयर्थं विशिष्ट-
विधानार्थं च विधायकप्रत्ययस्य व्यापारभेदाद्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदः, यथा पौर्णमास्यधिकरणे
विद्वद्वाक्यविहितकर्मण्याग्नेयादिवाक्यैर्गुणविधिपक्षे । प्रकृते तु विधिव्यापार विना कृत्वाशब्देनैव
वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धमिद्वया तत्र विधिव्यापाराभावेन कृत्वाशब्दान्तरपदसंदर्भेणोपस्थितस्य
रेवत्याधारवारवन्तीयस्य फलसंबन्धमात्र एव विधेर्व्याप्तिप्रमाणतया विध्यावृत्त्यभावात् वाक्यभेदः ।
अन्यथा 'त्रिष्टुप्प्रिष्टुत्' इत्यादिवाक्येऽपि वायव्याम्येकविंशमितिगुणद्वयसंबन्ध तद्विशिष्टस्य च क्रतोः
फले विधानमिति वाक्यभेदः स्यात्, तत्र कृत्वान्तसंदर्भेणोपस्थितस्य तावद्गुणविशिष्टस्य यागस्य फले
विधानात् । वाक्यभेदपरिहारस्तु प्रकृतेऽपि तुल्यः । न च 'रेवत्याधारवारवन्तीय पशुसाधनम्' इत्यस्य
'एतस्य यागस्य वारवन्तीयम्' इति 'पशु'पदस्यापि विधेयत्वाद्वाक्यभेदः शङ्क्यः, पशुधनैतच्छ-
ब्दस्य फलवता गुणेन यागस्य सनिधिलब्धाश्रयाश्रयभावसंबन्धानुवादकत्वात् । तृतीयान्तैतच्छब्देन
विधेयगुणप्रतिपादकतया विधिशेषत्वान्नानुवादकः । न च विधेयगुणस्य वारवन्तीयशब्देनैव लाभा-
त्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । 'वारवन्तीयम्' इति द्वितीयान्तेन प्रधानतयापस्थितस्य वारवन्तीयस्य
फलभावनाकरणत्वान्वयायोग्यत्वेन तस्योपस्थितास्मिद्धयर्थं तस्य तृतीयान्तैतच्छब्देन करणतया निर्देशा-
वश्यंभावान् । अग्निष्टोमसामशब्दोऽप्यान्तर्यक्यन्यायप्राप्तस्तोत्रसंबन्धानुवादः । अतोऽग्निष्टोमः स्वस्तो-
त्रसाधनत्वविधानतोऽपि न वाक्यभेदप्रसक्तिः । न चाग्निष्टुति क्रतौ स्तोत्रान्तराणामपि सद्भावात्तेषाम-
पि चोदकाद्विपरिवृत्त्यविशेषाद्विशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धानुवादायोगान्तोत्रान्तरपरिसंख्यानाय सोऽ-
वश्यं विधेयः । तथा च 'वारवन्तीयेन पशुन्कुर्यादग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धिना' इति वाक्यभेद इति
वाच्यम् । चोदकतः स्तोत्रान्तरोपस्थिते प्रागेव 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति क्रत्वर्थपू-

1. विशिष्टस्यापि. 2. 'वायव्याम्यग्निष्टोमसाम कार्यं वारवन्तीयम्' — ख, ग.

वैवाक्ये शब्देनोपस्थितस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव बुद्धौ विपरिवृत्त्या तस्यैवानुवादौचित्यात् । तस्मादग्निष्टो-
मस्तोत्रद्वारा प्रकृतयागमाश्रित्य रेवत्याधारवारवन्तीयगुणः पशुफलाय विधीयते । इति प्राप्ते सिद्धा-
न्तयति—

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

गीत्यादिक्रियात्मकत्वाश्रयान्तपेक्षतया यागादिधात्वर्थतुल्येषु वारवन्तीयगुणेषु श्रुतेषु
कर्मयुक्तं जन्यतया धात्वर्थयुक्तमेव फलं स्यात्, न तु गुणयुक्तम् । ‘एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्’
इत्येवंजातीयकेषु वाक्येषु कर्मान्तरविधिरेव, न गुणविधिरिति यावत् । गीतिविशेषो हि वारवन्ती-
यसाम् । उच्चारणक्रियाविशेष एव च गीतिर्नाम । एवविधस्य च साम्नो यागादिवदाश्रयापेक्षाविरहा-
त्कथं यागमाश्रित्य तद्विधानम् । समेष्वित्यस्य यागः प्रति कारकभावात्मकगुणभावमत्तापन्नेष्वित्य-
र्थः । यत्र हि प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य गुणस्य कारकभावः संभवति तत्रैव गुणस्य फलाय विधिः,
यथा ‘दध्नेन्द्रियकामस्य’ इति । इह तु वारवन्तीयसाम्नो गीतिविशेषात्मकस्य द्रव्यदेवतासाधनक-
यागं प्रति साधनत्वस्यासंभवात्कथं यागमाश्रित्य विधिः स्यात् ॥ न चानर्थक्यतदङ्गन्यायेन कृत्वङ्ग-
भूतस्तोत्रनिर्घृतिद्वारा यागाश्रयत्वसंभव इति वान्यम् । वैपस्यात् । सप्तदशारत्नित्वं हि वाजपेये
साक्षादसंभवात्तदङ्गभूतयूपद्वारा वाजपेयाङ्गतामश्नुते । ‘वाजपेयस्य’ इति पशुया अङ्गद्वारायुपका-
रकत्वेऽपि संभवान् । वारवन्तीयसाम त्वङ्गभूतस्तोत्रद्वारा कथं यागकारकतामश्नुवीत्, क्रियाकारकभा-
वस्य साक्षात्सम्बन्धरूपत्वात् । न च पशुसोमाधिकरणे पशुसोमयोः प्रणाड्या यागकरणत्वं कथमुक्तमिति
वाच्यम् । तत्र प्रकृतिविकृत्योरत्यन्तानतिरिक्ततया हृदयादिगणसोमसमात्मना साक्षादेव पशुसोमयोर्याग-
कारकत्वसंभवेऽप्यारादुपकारकस्य स्तोत्रस्य यागे कारकत्वासंभवान् । किञ्च वाजपेयाङ्गत्वेन चोदित
सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयेऽसंभवात्तदङ्गयूपमुपसर्पतीति युक्तम् । वारवन्तीय तु फले विधीयते न तु यागा-
ङ्गतयेति कथमङ्गानि स्तोत्राण्युपसर्पेत् । नापि वारवन्तीयगुणस्य यागे आनर्थक्यम्, कर्मान्तरविधाने-
नार्थवत्त्वान् । उक्तं च वार्तिके ‘तस्मादाङ्गेषु कलयेत् यदङ्गत्वेन चोदितम् । प्राधान्यावस्थितं यत्तु
तदङ्गं नोपसर्पति’ इत्यादिना । ननु कारकतया वारवन्तीयगुणस्य यागाश्रितत्वासंभवेऽपि सम्बन्धा-
न्तरेण तदन्तु, ‘पशुकाम उक्थ्य गृह्णीयात्’ ‘दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत’ इत्यादौ ‘संस्था-
वृत्त्यादिरूपगुणस्य प्रकृतयागे कारकत्वाभावेऽपि तत्संबन्धिप्रयोगपरिच्छेदकत्वमात्रेण तदाश्रितत्व-
दर्शनान्, साम्नश्च गीतिक्रियात्मकस्य कर्तृव्यापारविषयत्वार्थं दध्यादिवन्क्रियापेक्षाविरहेऽपि ‘कृत्वा’
इति क्त्वाप्रत्ययगम्यक्रियान्तरममानकर्तृकत्वनिर्वाहाय क्रियान्तरापेक्षायां सन्निधानलक्षणाया यजति-
नानुष्ठमानो विधीयमानवारवन्तीयसामगुणे आश्रयतयान्वेतुमर्हतीति चेत् सत्यम् । यागस्या-
श्रयत्वसंभवेऽप्यग्निष्टोमपदवैयर्थ्यात् गुणविधिः संभवति । अग्निष्टोमसामपदं हि नानुवादः ।

आज्यपृष्ठादिवहुस्तोत्रेषु चोदकप्राप्तेषु सन्तु विशिष्याग्निष्टोमस्तोत्रसवन्धानुवादे कारणाभावात् । न च कत्वर्थवारवन्तीयवाक्यत शब्देनोपस्थितत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवानुवाद उचित इति वाच्यम् । कत्वर्थवाक्येऽग्निष्टोमोपस्थितेर्गुणविधानार्थतया स्वस्य प्राधान्याभावेन तदुपस्थितेरनुवाङ्गत्वप्रयोजकत्वाभावात् । किञ्च रेवतीषु 'वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेत्' इति पशुभावनापेक्षयैव समानकर्तृकत्वसम्भवात् क्रियान्तरमपेक्ष्यत इति कथं यागस्य तवाश्रयतयान्वयः । तस्माद्गुणविधौ यजन्यग्निष्टोमसामशब्दयोरनुवादत्वासम्भवाद्विधानार्थत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च 'वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादग्निष्टोमसवन्धिना' इति 'वारवन्तीयेन पशून्कुर्याद्यागसवन्धिना' इति च वाक्यभेदः स्यादिति तयोरानर्थक्यं स्यात् । न च 'धातुसवन्धे प्रत्यया' इत्यधिकृत्य 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति विहितत्वाप्रत्ययस्य धात्वन्तरसमानकर्तृकत्वमेवार्थः इति प्रत्ययवाच्यपशुभावनाया क्त्वाप्रत्ययापेक्षितत्वाभावेन प्रकृतिभूतयज्यस्यैव तदपेक्षिततया आश्रयत्वेनान्वयसम्भव इति वाच्यम् । 'धातुसवन्धे' इत्यस्य 'क्रियासमभिहारे लोट्' इत्यादिमनन्तरसन्नेष्वनुवर्तमानत्वेन क्त्वाविधायानुवृत्तेस्तद्वाच्यवार्तिकादावदृष्टत्वेन चाप्रामाणिकतया क्त्वागम्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रत्ययवाच्यभावनापेक्षिताया वक्तुं शक्यत्वान् । अत एवार्तितकर्तृकप्रार्चनग्रन्थविवरणपरग्रन्थे 'इति मनसि निधायह' 'इत्यभिप्रेत्याह' 'इत्याशङ्क्याह' इत्यादौ क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । तत्र हि 'आह' इत्यव्ययम् 'उवाच' इत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमिति वैयाकरणसमयः । तस्मात्क्त्वाशब्दोक्तभावनानिर्वाहिनरेवतीवारवन्तीयानिरूपितक्रियाकारकभावसवन्धविशेषितोऽपूर्वयागः पशुफलाय विधीयते । 'एतस्य' इति पशुयन्तस्य च प्रसृत्यमानकर्मानुवादपरत्वे आनर्थक्यात् 'एतद्धर्मकस्य' इत्येवं प्रकृताग्निष्टुद्धर्मातिदेशकतया, प्रकृतिभूताग्निष्टुति च वारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनतया प्रकृतिवदिहापि तन्स्थानप्राप्तेरग्निष्टोमसामशब्दोऽनुवाद इति न तस्य विधेयकर्मविशेषकत्वम् । न चाग्निष्टुति वायव्याधारस्यैव वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्थानकत्वादिह कथं रेवत्याधारस्य तन्स्थानप्राप्तिरिति वाच्यम् । वारवन्तीयस्य चाग्निष्टोमे प्राप्ता तदाधारभूतानामप्यग्निष्टोमस्तोत्रसवन्धप्राप्त्या रेवत्याधारस्यापि वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्थानमुपपद्यते । एव च वायव्याना रेवतीभिः प्रत्याग्नानाद्वाधमात्र, न तु तावता वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वस्याप्यभावः स्यात् । तृतीयान्तैतच्छब्दोऽपि प्रसृत्यमानपूर्वयागवचनः । एवं च 'रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामां यजेत' इत्येतावन्मात्रं विधेयमिति लाघवमेकवाक्यत्वं च लभ्यते । गुणविधौ तु यज्याद्यानर्थक्यं वाक्यभेदश्च । तस्माद्वेवतीवाक्येऽपूर्वकर्मविधिरित्यास्ता तावन् । प्रयोजन— पूर्वपक्षे रेवत्याधारवारवन्तीयवति कर्मण क्रतुफल ब्रह्मवर्चस गुणफल पशुश्च लभ्यते, सिद्धान्ते तु पशुफलमेवेति स्पष्टमेव । इति रेवत्यधिकरणम् ॥

अथ कमापूर्वभेदपसङ्गात्फलापूर्वभेदविचारः प्रसूयते । अस्ति ज्योतिष्टोमे ब्रह्मसामाख्य

स्तोत्रविशेष । तमाश्रित्य सौभर नाम साम फलार्थतया विहितम् 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो
 १३ सौभरानवन य स्वर्गकाम स सौभरेण स्तुर्वीत' इति । तदेतत्फलत्रयसाधनतया विहित
 यो कामैक्या- सौभरं प्रकृत्याग्रायते 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यका-
 धिकरणम् । साय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । निधनमिति साम्नश्चरमभाग उच्यते ।
 तत्र किं हीषादयो निधनविशेषा सौभरफलतः फलान्तरार्थतया विधीयन्ते, एव च यदा वृष्टिकामेन
 सौभरं प्रकान्त तदेतरयोरपि निधनयोस्तत्फलकामनया प्रयोगः फलान्तरभूतवृष्टिकामनाधिगताप्रथ-
 मनिधननिवृत्तिश्च 'वृष्टिकामः सौभरस्यास्ता स्तोत्रे' 'वृष्टिकामो हीषिति निधनं सौभरसाम्नि
 करिष्ये' इति च पृथक्फलकामन च, उत सौभरस्यैव तत्तत्फलं साधयतस्तत्तन्निधनं नियम्यते,
 एव च वृष्टिफलकं सौभरे हीषित्वेव प्रयोक्तव्यम् एकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या । एवमन्नाद्यकामस्वर्ग-
 कामयोरपि द्रष्टव्यम् । इति संशये, पूर्वपक्षयति—

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

वृष्ट्यादिफलार्थतया श्रुते सौभरे साम्नि हीषादिनिधने अन्य कामसंयोगः । काम्यन्त
 इति कामा फलानि । सौभरसामफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलान्युद्दिश्य निधनविधिः,
 न तु वृष्ट्यादिफलके सौभरे साम्नि हीषादिव्यवस्थाविधिः । कुतः । पुरुषश्रुते वृष्टिकामादिशब्दैर्वृ-
 ष्ट्याद्यभिलषितपुरुषवाचिभिश्चतुर्व्यन्तैर्वृष्ट्याद्यभिलषितपुरुषशेषत्वं निधनानामवगम्यते । तच्छेषत्वं
 च तदभिलषितफलसाधनत्वमेव । अतः फलान्तरार्थतयैव निधनविधिः । व्यवस्थाविधौ तु वृष्टि-
 कामाय यत्सौभरं तत्र हीषिति निधनं कुर्यात्, न निधनान्तरमित्येव वृष्टिकामादिशब्दानां वृष्ट्यादि-
 साधनसौभरे लक्षणा स्यात् । एव च ज्यायानपि नियमविधिर्लक्षणाप्रसङ्गात् युज्यते । तस्मान्फला-
 न्तरार्थतया निधनविधिः ॥

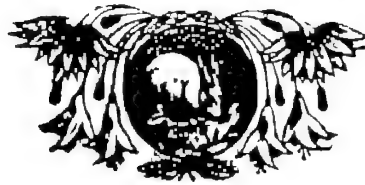
सिद्धान्तयति—

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । चतुर्व्यन्तवृष्टिकामादिपदेषु वृष्ट्यादिशब्दो न फलान्तरपरः, किंतु
 सर्वस्य समस्तावयवकस्य सौभरस्य 'यो वृष्टिकामः' इत्यादिवाक्यान्तरैरुक्तकामत्वात् उक्तवृष्ट्यादि-
 फलकतया तस्मिन्सौभरफल एव वृष्ट्यादिलक्षणे कामश्रुतिः । चतुर्व्यन्तवृष्टिकामादिपदगतवृष्ट्यादि-
 फलशब्दः प्रत्यभिज्ञापकः स्यात् । ततश्च वृष्ट्यादीनां सौभररूपसाधने निराकाङ्क्षतया न हीषादिनि-

धनान्वयसम्भवः । न च प्रकृतफलानां साधनान्तर्गतरूढत्वात्प्रत्यभिज्ञायाधेन फलान्तरपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । हीषादिशब्दा हि किञ्चिदाश्रित्य फलेषु विधेयाः । न तावत्सौभरमाश्रयः, वल्लवयव-
व्याप्तस्यान्तिमावयवहीषादिना निर्वर्तयितुमशक्यत्वात् । नापि निधनमेवाश्रयो भवितुमर्हति, तस्मात्त्र-
स्याप्रकृतत्वात् भक्त्यन्तर्गणामपि सत्त्वात्तत्परिसंग्रहानाय निधनविधौ हीषा वृष्टिः कुर्यान्निधनभूतेन
इति वाक्यभेदापत्तेः । ननु 'वृष्टिकामाय' इत्यादीनां सौभरफलपरत्वे वैयर्थ्यमन आह—
निधनार्था पुन श्रुतिरिति । पुनर्वृष्ट्यादिशब्दश्रवणं 'वृष्टिकामाय यत्सौभरम्' इत्येवं वृष्ट्यादिमाध-
नसौभरानुवादेन निधनव्यवस्थाविधानार्थमित्यर्थः । अतो वृष्टिकामादिशब्दलक्षिते सौभरे हीषादिनि-
धननियमः इत्येव युक्तम् । वाक्यभेदापेक्षया ज्यायस्वादलक्षणा न दुष्यति ॥ न च वृष्टिमाधनसौभर-
र्थतया 'हीप्' इति शब्दस्य नियमो निधनत्वेन विधेयः इति वाक्यभेदस्तुत्यः इति वाच्यम् । शाखा-
भेदेन हीषादिनिधनयुक्ततया पठिते सौभरे तन्निधनमात्रस्यैव विधेयत्वेन वाक्यभेदानवकाशान् । न
च वृष्ट्यादिमाधनसौभरस्योद्देश्यत्वे विशिष्टोद्देशदोषप्रसङ्गः शङ्क्यः । वृष्ट्यादिमाधनमेव ह्यत्रोद्दे-
श्यम् । सनिधानाच्च तत्सौभरमिति लभ्यते । वस्तुतस्तु "वृष्टिकामाय यत्सौभरं तत्र निधनम्
'हीप्' इति कुर्यात्" इत्येव नार्थः, येन वृष्टिकामादिशब्दा सौभरे लाक्षणिका स्युः । किंतु 'यो
वृष्टिकामः स सौभरेण स्तुर्वीतः' इत्येव वृष्टिकामाय यन्निधनं विहितं तत्र 'हीप्' इत्यादि कुर्या-
दित्यर्थः । न च 'यो वृष्टिकामः' इत्येव सौभरस्यैव वृष्टिकामादिपुरुषोपत्त्वरूपवृष्ट्यादिमाधनताव-
गमेन निधनस्य तदवयवस्य 'वृष्टिकामाय' इत्यादौ वृष्ट्यादिशब्दैर्नुवादसम्भवः इति सौभरलक्षणा
दुर्वारेति वाच्यम् । समस्तावयवकस्य सौभरस्य फलमाधनत्वेऽवगते सति तदवयवस्य निधनस्यापि
वृष्ट्यादिमाधनतावगमेन लक्षणा विनैव 'तदनुवादसम्भवात् । तदेतत्सूत्रे 'सर्वस्य' इत्यनेन ध्वनि-
तम् । तस्य हि समस्तावयवकस्य सौभरस्येत्यर्थः । इति सौभराधिकरणम् ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्मथ्य निगमसिन्धुन्विविधन्यायाभिधानमन्थानै ।

धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

पूर्वस्मिन्पादे कर्मभेद प्रतिपादित । अस्मिन्पादे तदपवाद प्रतिपाद्यते ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'यदि रथंतरसामा साम स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृहीयात्' ^१ 'यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्' इति । तत्र किं ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरं रथंतरसामेति बृहत्सामेति विधीयते, उत प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक ऐन्द्रवायवाग्रनादिगुणविधिरिति संशये पूर्वपक्षयति—

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्सं- योगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

तु प्रत्यक्षस्थाने । रथंतरसामादिगुण कर्मान्तरमाश्रिपेत् । कुत ? । क्रतुसंयोगान् रथतरसामादिगुणस्य ज्योतिष्टोमात्कृत्वन्तरैव संयोगान् प्रकृतकर्मणा च संयोगासम्भवान् । कुत ।

१ प्रहाप्रनाया संयोगस्याशेषभूतत्वात् रथतरादिसंयोगस्य क्रतुविशेषणत्वाभावात् । 'रथंतर-ज्यातष्टोमाहता सामा' इति हि बहुव्रीहिसमाम् 'समर्थं पदविधि' इति सामर्थ्यापेक्ष । अधिकरणम् । सामर्थ्यं च यदि कृत्स्ने क्रतौ रथंतरमेकमेव स्यात्तदा भवति । प्रकृते च ज्योतिष्टोमे रथतर साम न केवलमस्ति, किन्तु गायत्रवामदेवादिमामान्तरमहितमेवेति सामान्तरमापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समामानुपपत्तेस्तदस्य विशेषणत्वं रथतरस्यानुपपन्नम् । न च पृष्ठस्तोत्रे सामान्तरानपेक्षत्वात्सामर्थ्यस्यानपाय इति वाच्यम् । तस्यात्रान्यपदार्थतयानुपात्तत्वात् । एवम् बृहत्सामा' इत्यत्रापि । तथा च प्रकृते कर्मण्यनुवाद्यतया निवेशमलभमानोऽयं गुणनिवेशयोग्य कर्मान्तरपरत्वस्य वाक्यस्य कल्पयतीत्यर्थः । न च कर्मान्तरपरत्वे तस्य संप्रति विधीयमानतया सिद्धधर्मनिमित्तत्वप्रतिपादक्यदिशब्दानुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'अथैतर्हान्पा पृथिव्यासीत्' इत्यादिवत्तदिशब्दस्यापि निपातत्वेनानर्थकत्वात् । यद्वा 'गोचते' इत्यव्याहारेण 'यदि गोचते तदा रथंतरसामानं

१ ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयात् --- ख २ नास्ति ख, ग पुस्तकयो ३ संयोगस्य अशेष-
कृत्स्नं क्रतुं प्राप्तत्वाभावात् -क च

क्रतुं कुर्यात्' इति योज्यम् । अथवा 'गृहीयान्' इति लिङ् कामप्रवेदनार्थतया 'यमैन्द्रवायवाप्रा-
न्महीतुमिच्छेत्तदा रथंतरसामान क्रतुं कुर्यात्' इति व्याख्येयम् । अथवा 'स्यान्' इति हेतौ लिङ् ।
'रथंतरसामाना क्रतुना हेतुना ऐन्द्रवायवाप्रान्गृहीयान्' इत्यर्थः । अपि वा 'गृहीयान्' इति लिङो हेतु-
मदर्थकत्वेन 'यदि प्रहाप्रता हेतुमत्त्वेन विवक्षिता तदा तद्धेतु रथंतरसामा सोम कार्य' इति व्याख्येयम् । एव बृहत्सामवाक्येऽपि योज्यम् । 'तस्माद्रथतरबृहदन्यतरस्तोत्रकर्मैन्द्रवायवाप्रता-
दियुक्तं कर्मान्तर विधेयम् । इति पूर्व पक्षः ॥

सिद्धान्तयति—

एकस्य तु लिङ्भेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । नात्र कर्मान्तरविधिः, किंतु एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य
लिङ्भेदान् रथतरादिनिमित्तभेदेन प्रयोजनार्थं प्रहाप्रताविशेषविधानप्रयोजनार्थतया यदि रथन्तरे-
त्यादिवाक्यम् उच्येत प्रतीयेत । ननुक्तरीत्या कर्मान्तरत्वादेकत्वमेवामिदमिति आह— एकत्वमिति ।
यदिशब्दस्वरस्येन 'प्रहाप्रताविशेषणविधिपरत्वस्य वक्तव्यतया कर्मान्तरवृद्धौ निवृत्ताया तदेकत्व
विज्ञायत इत्यर्थः ॥ यदिशब्दस्य हि प्रथमपक्षे आनर्थक्यमेव दोषः, द्वितीये अध्याहारः, तृतीये
'यदि गृहीयान्' इति व्यवहितान्वयः, चतुर्थे 'पञ्चमे चासिद्धस्य हेतुत्वकल्पनाच्छेद इति पञ्चानां'
पक्षाणां दुष्टत्वान्स्वरमतः प्रकृतकर्मणो निमित्तत्वप्रतिपादकयदिशब्दशलात्प्रकरणाच्च प्रकृतस्यैव कर्मण
सोमशब्दः प्रतिपादको न तु कर्मान्तरस्य । न च सामान्तराणामपि सत्त्वात् 'रथंतरसामा' इति
कथं ज्योतिष्टोमस्यानुवादसंभवः, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्समासानुपपत्तेरिति वाच्यम् । अन्ययोगव्या-
वृत्त्यसंभवेऽययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तौ सामर्थ्यसंभवेन समामोपपत्तेः । बृहद्रथतरे हि
सामनी ज्योतिष्टोमे वैकल्पिके । अतः पक्षे अयोगः प्राप्तः । तद्व्यावृत्त्या यदि रथंतरसामैव सोमः,
नान्विशमान्तरं इति भवत्ययोगव्यवच्छेदः । स च सामान्तरसत्त्वेऽयविरुद्ध इति सामान्तरसापे-
क्षत्वाभावात्सामर्थ्यम् । अस्तु वा सामान्तरमेव व्यवच्छेद्यम् । तथापि विरोधिनो बृहद्रथतरयो
परस्परव्यवच्छेदेनैव विशेषणत्वम्, न तु सामान्तरव्यवच्छेदेनपि, विरोधनिवन्धनत्वाद्यवच्छेदस्य
सामान्तरसत्त्वेऽपि तदपेक्षाविरहादस्ति सामर्थ्यम् । किंच 'उक्तयो वै राजसामा' इत्यादिवहाशमि-
कन्यायेन 'रथंतरसामा' इति निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रमात्रपरता अवसीयते । तत्र च पृष्ठस्तोत्रे सामा-
न्तराभावेन तदपेक्षाविरहात्सामर्थ्यमविरुद्धम् । न च बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थप्रधानेन सोमस्यैव प्राधान्ये-

१ तस्मात्केवलरथन्तरं ख घ, ड. २ विशेषगुणविधिः क घ च, ३ पञ्चमे च
नास्ति क, घ, ड, च पृस्तकेषु ४ चतुर्णां—क घ ड, च

नावगमान्कथं रथंतरस्य निमित्तत्वमिति वाच्यम् । बहुव्रीहिणा पदार्थप्रतीतिवेलाया विशेष्यतयापि क्रतोर्नित्यतया निमित्तत्वानर्हत्वात्तत्परित्यागेन विशेषणस्यैव निमित्तत्वपर्यवसानात् वाच्यं निमित्ततात्पर्यकत्वेन तदनुसारेणायोग्यविशेष्यपरित्यागेन योग्यविशेषण एव तत्कल्पनस्य न्यूनत्वान् । अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र विशेष्यस्य होमस्य 'प्राप्तत्वात्तत्परित्यागेन योग्यस्य विशेषणतयापि प्रतीतस्य विधानमुपपन्नं भवति । न चैवं सति कर्मवहिरध्ययनादावपि रथं सङ्गावादतिप्रसङ्गः, प्रकृतक्रतुविशिष्टस्य तस्य निमित्तत्वे तु विशिष्टोद्देशदोष इति वाच्यम् । न शब्देन प्रकृतक्रतुविशिष्टस्य रथंतरस्य निमित्तत्व बोध्यते येन विशिष्टोद्देशदोष स्यात् । सन्निधा हि क्रतुविशिष्टत्वेन रथंतरस्य बोधः, अनुवादस्य सति सभवे सन्निहितगामित्वात् । तस्मात्प्रकृतविशिष्टो रथंतरादिनिमित्ते प्रहाप्रताविशेषगुणविधिः । इति रथंतरसामाधिकरणम् ॥

अस्ति राजसूयः 'स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत' इति । तत्र सन्ति दिशः प्रयो नाम यागाः 'दिशामवेष्ट्रयो भवन्ति' इति प्रकृत्य विहिताः 'आग्नेयमष्टाकपालं नि २. अधेष्टे कन्वन्तः हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा, वैश्वदेव चरुं पि रताधिकारताः पृष्टौही दक्षिणा, सैत्रावरुणीमामिश्रा वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं विकरणम् । शितिपृष्टो दक्षिणा' इति । तत्रेदमाश्रयते 'यदि ब्राह्मणो बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिमाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि राजसूय ऐन्द्रम्, यदि वैश्वदेवम्' इति । आग्नेयादीनि चत्वारि हवीषि प्रतिदिशमासाद्य तेषां मध्ये बार्हस्पत्यादि तममासाद्य आग्नेयाद्यैकैकं हविर्हुत्वा तस्य तस्य सम्रावेण मध्ये निहितं हविरभिघारयेदित्यर्थः । सशयः—किं प्रकृतराजसूयिकावेष्ट्रियागेषु ब्राह्मणादिवर्णविशेष निमित्तीकृत्य 'मध्ये निधाय' इत्यं गुणविधिः, उत ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरविधिरिति । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन 'यदि रथं सामा' इत्यादिवहुणविधिरिति द्रुमः । न च 'राजशब्दवाच्यश्चक्षत्रियजात्यधिकृतराजसूयान्तर्गतः यागेषु कथं ब्राह्मणादिवर्णनिमित्ते गुणविधिसम्भव इति वाच्यम् । राजशब्दो हि जनपदपरिपारूपराज्ययोगनिमित्तको ब्राह्मणादिष्वपि वर्तितुमर्हति, राजशब्दस्य ब्राह्मणादिष्वपि राज्ययोगनिमित्तमात्रेणार्थम्लेच्छसाधारणमवलोकाप्रसिद्धे, न तु क्षत्रियत्वजातिनिमित्तो राजशब्दः, तत्प्रसिद्धे र्यमात्रेषु सन्वान् त्रिविधदेशमावगतत्वात् आर्याणां क्षत्रियजातिमात्रे प्रयोगाभावेन विप्रतिपन्नत्वाच्च च बर्हिःराज्याधिकरणन्यायेनानार्यव्यवहारादपि क्षत्रियजातिपरत्वं स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यं बर्हिःराज्यस्थले अनार्यव्यवहारादपि जात्यर्थत्वम्, आर्यव्यवहारस्य जात्यव्यभिचारित्वात् । इ

। प्राप्तत्वादाक्यनात्ययविषयादयन्वयायोग्यतया तत्परित्यागेन—क, घ, ङ, च. २ राजः कावेष्ट्रिकयागेषु—क राजसूयिकायादियागेषु—ङ. ३ राजं शब्दवाच्य—ङ

ब्राह्मणादिष्वपि राजशब्दस्यार्थप्रयोगात्क्षत्रियत्वजातिव्यभिचारान्न क्षत्रियजातिपरत्वम् । यद्यपि धर्मशास्त्रवशात्क्षत्रियस्यैव राज्ययोगो न तु ब्राह्मणादीनामपि, तथापि ^१प्रवृत्तिनिमित्ताया शास्त्रमूलत्वस्यातश्चतया शास्त्रोद्भूतेनापि यथाकथञ्चिद्राज्ययोगसद्भावमात्रेण ब्राह्मणादीनामपि राजशब्दवान्यत्वमविरुद्धम् । न चैवमपि राज्ययोगाद्राजा राजयोगाद्राज्यमिति परस्परश्रय इति वाच्यम् । राज्यशब्दस्य जनपदपरिपालनकर्मणि रूढत्वेन राजयोगानपेक्षत्वेनादोषात् । न च 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक' इति सूत्रेण राज्ञः कर्मत्वार्थे यकप्रत्यये राज्यशब्दव्युत्पत्तेर्व्याकरणस्मृतिसिद्धत्वात्प्रयोगरूपाचारात्स्मृतेर्वर्तीयस्त्वात्र रूढ्याश्रयण युक्तमिति वाच्यम् । मन्वादिस्मृतेराचाराद्बलवत्त्वेऽपि प्रयोगसृलत्वाद्द्वयाकरणस्य तदपेक्षया प्रयोगरूपाचारस्य बलवत्त्वान्न । ततश्च नकुलनखनक्षत्रादिशब्देष्विव व्याकरणे राज्यशब्देऽपि साधुत्वान्वाख्यानपर व्याख्येयम् । यद्विशब्दबलादपि राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त इति अध्यवस्याम् । यद्विशब्दौ हि ब्राह्मणवैदयौ कर्तृत्वेन सिद्धावनुवदत । न चैतद्राजशब्दस्य क्षत्रियजातिपरत्वे घटते, प्राप्त्यभावात् । तस्माद्ब्राह्मणादिनिमित्ते राजसृयान्तर्गतावेष्ट्रियागेषु प्रकृतेषु मध्यनिधानादिगुणविधिः । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अवेष्ट्रौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

शास्त्रान्तरे अवेष्ट्रिशब्द एकवचनान्तोऽपि श्रुतः । तदभिप्रायमेकवचनम् । अवेष्ट्रिविषयम् 'यदि ब्राह्मण' इत्यादिवाक्ये क्रतुप्रधानं ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरपरतया प्रतीयेत । कुत । यज्ञसंयोगात् क्षत्रियस्यैव राजसृयेन संयोगात् ॥ 'राजानमभिषेचयेत्' इति राज्ञः सतो जनपदपरिपालनरूपराज्ययोगफलकाभिषेचनविधानात्क्षत्रियमात्रपरत्वं राजशब्दस्य वेदादवसीयते । यद्विशब्दस्तु निपातत्वात्पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षोक्तप्रकारेण कथञ्चिन्नेयः । ब्राह्मणादिष्वप्यार्याणां राजशब्दप्रयोगस्तु प्रयोगरूपाचारत्वाद्वा राजशब्दात्कर्मणि यग्विधायकव्याकरणस्मरणेनाभिषेकविध्यनुगृहीतप्रामाण्यकेन क्षत्रियस्य प्रजापरिपालनमित्यादिधर्मशास्त्रेण च बाधाद्राजकर्मपरिपालनकारित्वनिबन्धनो गौणः । न च 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' 'इन्द्रो राजा जगत्श्रृपणीनाम्' इत्यादिवैदिकनिर्देशपालनेऽपि दृश्यते । तथा 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवति, पञ्चालानां राजा पञ्चाल' इत्यादिव्याकरणवार्तिकमहाभाष्ययोरपि पालने राजशब्दप्रयोगो दृष्ट इति कथं जात्यर्थकत्वमिति वाच्यम् । श्रुतिव्याकरणयोरुभयत्र समानत्वेऽप्यनेकार्थत्वस्यान्याग्यत्वेन क्षत्रियत्वजातौ मुख्यत्वेन पालके गौणतया च तस्य राजशब्दस्य नेयत्वात् । न च विनिगमनाविरहः, सप्रतियोगिकपाल्यापेक्षया निष्प्रतियोगिकक्षत्रियत्वजातेर्लघुत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । किञ्च जनपदपालनमात्रं

१. प्रवृत्तिनिमित्ताया शास्त्रमूलकत्वस्य—क, ग, घ, ङ, च

राजपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्वतन्त्रजनपदपालनं वा । नाश , राज्ञा नियुक्ते जनपदाद्यधिकारिणि राजपद-
प्रयोगापत्तेः । न द्वितीय , सार्वभौमेण 'सम्राजा देशविशेषस्य राजभावेन नियुक्ते तदभावप्रसङ्गात् ।
तस्मात्क्षत्रियजातिरेव राजशब्दार्थः । ब्राह्मणादिषु तु 'पक्षिराज ' 'वृक्षराज ' इत्यादिवद्गौणः ।
तस्माद्ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरविधिः । न च राजसूयान्तरगतावेष्टिप्रयोगे ब्राह्मणाद्यप्राप्तावपि 'एत-
यान्नाशकाम याजयेत्' इति वाक्यान्तरविहितवेष्टिप्रयोगान्तरेऽन्नाशकामतया प्राप्तब्राह्मणादिनिमित्ते
मध्यनिधानादिगुणविधिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । 'एतयान्नाशकामम्—' इत्यत्र हि ब्राह्मणा-
दीनां कर्तृत्वं न श्रुतम् , किन्त्वन्नाशकामस्य फलित्वेन श्रवणादाक्षेप्यम् । तदाक्षेपात्प्रागेव च स्वाराज्य-
कामवाक्ये अवेष्टिकर्तृत्वेनावगतक्षत्रियेणैव निराकाङ्क्षत्वाच्च कर्तृता प्रयोजयितुमन्नाशवाक्यं प्रभवति ।
यथाऽलम्बाग्निविद्यत्रैवणिकलाभेन निराकाङ्क्षा कर्मविधयो न शद्रस्याग्निविशेषं प्रयोजयितुमीक्षते तद्वत् ।
ततश्च प्रकृतावेष्टेरेव प्रत्यभिज्ञाताया 'यदि ब्राह्मण ' इत्यादिना ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरविधिः ।
तस्यैव प्रयोगस्य फलापेक्षायामन्नाशकामवाक्येन फलसंबन्धः । भाष्यं तु कर्मान्तरपरतया प्रतीयमा-
नमपि प्रयोगान्तरपरतया नेयम् । न ह्यत्र 'यदि ब्राह्मण ' इत्यादिवाक्ये कर्मान्तरविधिः सभवति,
प्रकृतावेष्टिप्रत्यभिज्ञाविरोधान् । एव च यथा दर्शपूर्णमासयोरेको यावर्जीविकप्रयोगोऽन्यश्च काम्य-
प्रयोग एवमवेष्टेरेकस्या एव कत्वर्थः एक प्रयोगोऽन्यश्चान्नाशकामप्रयोगः । तत्रान्नाशकामप्रयोगे
ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थकत्वे प्रापकत्वे च नास्ति फलभेदः । राजसूयिकावेष्टिप्रयोगे तु स्वाराज्य-
वाक्ये राजशब्दस्य ब्राह्मणादिमाधारणत्वान्त्रयाणां अपि वर्णानां कर्तृत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु क्षत्रिय-
स्यैवेति फलभेदः । यद्यपि स्वाराज्यवाक्ये एव राजशब्दार्थनिरूपणं कर्तुं शक्यम् , तथाप्यध्याय-
संगतये प्रयोगभेदव्युत्पादनायावेष्टिवाक्योदाहरणमिति दिक् । इत्यवेष्ट्यधिकरणम् ॥

‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निसादधाति’ ‘ग्रीष्मे राजसूयः’ ‘शरदि वैश्यः’ ‘वर्षासु रथकारः’
इत्यथ किमाधाने कर्मणि ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधिः, उत ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टमाधानं
३ आधानस्य विनिय- विधीयत इति सशयः । तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादौ ब्राह्मणादी-
न्नाशकामम् । नामप्राप्ततया राजसूयिकावेष्टिप्रयोगे गुणविधौ निमित्तत्वामभवेन तद्विशि-
ष्टप्रयोगान्तरविधिसंभवेऽपि प्रकृते आहवनीयादिमापेक्षक्रतुविध्याक्षेपलभ्याधाने ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां
निमित्तत्वसंभवेनाधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधिर्युज्यते । नन्वाधानस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात्कथं
तस्मिन्ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वम् , न च क्रतुविधितस्तदाक्षेपः सभवति, आधानविधावाहवनी-
यादिशब्दश्रवणाभावेन तस्य क्रतुविध्यपेक्षिताहवनीयादिमाधकत्वे प्रमाणाभावादिति चेन्न । ‘नक्तं
गार्हपत्यमादधाति’ ‘अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति’ इत्यादिवाक्येष्वधातस्याहवनीयादेश्च

साध्यसाधनभावावगमात् । यद्यपि तानि वाक्यानि गुणविधायकान्येव न त्वाधानविधायकानि तथापि 'गार्हपत्यम्' इत्यादिद्वितीयया साध्यत्वानुवादिन्या आधानस्य तत्साधनत्वावगमसम्भवः । यद्वा 'य एव विद्वानग्निमाधत्ते' इति सामान्यतः सर्ववर्णानामाधानविधायकमिति प्राप्ताधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधि । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

आधाने विषये वसन्तादिवाक्ये ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टाधानप्रापकम्, न तु प्राप्ताधाने निमित्तसंयोगेन कालविशेषबोधकम् । कुत । असर्वशेषत्वात् आधानस्य सर्वकत्वर्थतया विधेरश्रवणान् ॥ आधानविधिसङ्गावे हि 'आदधीत' इत्यात्मनेपदबलादाधानसाध्याग्नीना कर्तृगामित्वप्रतीत्या स्वीयाधानसाध्यत्व लभ्यते । आक्षेपपक्षे तु 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' 'वसन्ते ब्राह्मणेऽग्निमादधीत' इत्यादिगुणवाक्येष्वान्तेपदस्यानुवादत्वेनाविवक्षिततया क्रतुविधिभिराधानमात्राक्षेपेऽपि तस्य स्वकर्तव्यत्वे प्रमाणाभावात्परागनुष्ठिताधाननिष्पन्नाग्नीना क्रयादिना संपादनं स्यादिति कथं नियमेन क्रतुविधिभिराधानस्य प्राप्तिः । एवं चाधानस्य तदुद्देशेन नैमित्तिकगुणस्य च विधौ वाक्यभेदप्रसङ्गाद्ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टाधानविधिः । तथा च वसन्तादियुक्तप्रत्यक्षविधौ जायति 'य एव विद्वानग्निमाधत्ते' इत्यस्य वर्तमानापदेशस्य विधित्वकल्पनकेशोऽपि नानुभविनव्यो भवति । न चैवमपि वसन्तादिवाक्येष्ववाहवर्नीयादिशब्दाभावादाधानोत्पन्नार्पणा कथं कत्वर्थता स्यादिति वाच्यम् । वसन्तादिवाक्येष्ववाहवर्नीयादिप्रहणाभावेऽपि 'नक्त गार्हपत्यम्' इत्यादिगुणवाक्येषु गार्हपत्यादीना द्वितीयया आधानसाध्यत्वानुवादबलेन वसन्तादिवाक्येऽग्निशब्दस्य गार्हपत्यादिपरत्वे पर्यवसानस्योक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । प्रयोजन पूर्वपक्षे ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वाच्छ्रुद्रस्याप्याधानम्, सिद्धान्ते तु ब्राह्मणादिवाक्यानामेव विधायकत्वाच्छ्रुद्रस्य पृथगाधानविध्यभावान्नाधानमिति । न च ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वेऽपि श्रुद्रस्योपनयनाभावेन विश्वाभावादेव नाधानमिति वाच्यम् । समानजार्तीयत्वेन 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति' इत्यादिवाक्यानामपि पूर्वपक्षे निमित्तार्थत्वेन श्रुद्रस्याप्युपनयनसत्त्वेन विश्वासत्वादिति दिक् । याज्ञिकास्तु ब्राह्मणादिश्रवण निमित्तार्थमेवेति मन्यन्ते । युक्तं चैतत् । तथाहि—तैत्तिरीयके 'अग्नय आधातव्या' इत्यस्याधानविधिः । तथा वाजसनेयकेऽपि सभरणकाण्डे द्वितीयाध्याये 'प्रन्ति ह वा एतश्चक्षुः' इति द्वितीयब्राह्मणे 'न ह देवा अग्न्याधेयं ददशु' इत्युपक्रम्य 'अग्नीनादधीत' इत्याधानविधि श्रूयते । पष्ठस्य तृतीये 'पुनराधेयमोदनवत्' 'द्रव्योत्पत्तेर्वैभियो स्यात्' इत्यत्र भाष्यवार्तिकतन्त्ररूपेषु च वक्ष्यते । ततश्चाधानस्य प्राप्तत्वाच्च वसन्तादिवाक्येषु तस्य विधानसम्भवति । अतो ब्राह्मणादिश्रवणमन्यतः प्राप्ते आधाने निमित्तसंयोगार्थमित्येव युक्तम् । किंच क्रतुविधीनां क्रयसंपादितान्यदीयाहवर्नीयादिभिरपि शान्तकाङ्क्षत्वाच्चैराधानस्य नाक्षेपसम्भव इत्यप्ययुक्तम् ।

‘यदि वान्यस्याग्निषु यजेत यदि वान्योऽस्याग्निषु यजेत अप्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्’ इति प्रायश्चित्तविधानादेवान्यदीयाग्नीनामप्राप्ते अग्नित्यागं प्रायश्चित्तविधानाच्च । ‘अह त्वदस्मि मदस्मि त्वमेतत् . समामि योनिस्तव योनिर्गस्मि, समैव सन्वह हव्यान्यग्ने’ इत्याधानोत्पन्नाग्न्युपस्थानमन्त्रवर्णेन ‘अन्तर्वक्षीजन्य जातवेदसम् . अध्वराणा जनयथ पुरोगाम , आरोहतं दशत शक्करीर्मम, ऋतेनाग्न आयुषा वर्चसा सह, ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समाम, दर्शमहं पूर्णमास यज्ञ यथा यज्ञै’ इत्यग्न्यादानमन्त्रवर्णेन चाग्नीयाग्नीनामेव ऋत्वर्यतावगमाच्च । किञ्च यज्ञस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्यदीयाग्नीनां क्रतुषु व्युदासं क्रियेत, तर्हि पट्टस्य षष्ठे ‘विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात्’ इत्यधिकरणस्यानुन्मेष स्यात् । तत्र हि सत्रेष्वनाहिताग्नीनामप्यन्यदीयाग्निभिर्गधिकारं पूर्वपक्षयित्वा स्वीयाधाननिष्पन्नाग्निमाध्यत्वात्कर्मणामन्यदीयाग्निभिस्तस्य नाधिकार इति सिद्धान्तयिष्यते । ‘अस्मिन्नधिकरणेऽन्यदीयाग्नीनां क्रतुषु व्युदासे निश्चिते सति तादृशपूर्वपक्षो न कथंचिदुन्मेषमर्हति । तस्मादत्र ब्राह्मणादिग्रहण निमित्तार्थमन्येव युक्तम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तावपि विपर्ययेण प्रवर्तनीयौ । प्राप्ते आधाने वसन्तादिवाक्यानि गुणविधायकान्येव, ‘अग्नीनादधीत’ इत्यविशेषेण विहितस्य तस्य सर्ववर्णसाधारणत्वादिति सूत्रयोजनापि स्पष्टा । न चैवं शूद्रस्याप्याधानं शङ्क्यम् , ‘अध्वराणा जनयथ पुरोगाम’ ‘दर्शमह पूर्णमास यज्ञ यथा यज्ञै’ इत्यादिमन्त्रवर्णत आधानस्य यज्ञार्थत्वावगमान् , ‘तस्मान्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्प’ इति तस्य यज्ञनिषेधात् , शूद्रस्याध्ययनविध्यभावान् , ‘न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्’ इति तस्य विशाप्रतिषेधाच्चेति षष्ठेऽपशूद्राधिकरणे स्पष्टं भविष्यतीत्यास्ता तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यामनन्ति ‘दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामां यजेत’ साकप्रस्थार्यायेन यजेत पशुकामः’ ‘सक्रमयज्ञेन प्रजाकाम’ इति । तत्र कर्मान्तरविधिगुणविधिर्वेति मशये पूर्वपक्षयति—

अयनेषु चोदनान्तरं संजोपबन्धात् ॥ ५ ॥

अयनेष्विति दाक्षायणशब्दैकदेशग्रहणम् । छत्रिन्यायेन साकप्रस्थार्यायागुपलक्षणासिद्धि बहुवचनोपपत्तिः । दाक्षायणयज्ञादिवाक्येषु चोदनान्तरम् । चोद्यते विधीयत इति कर्मणि ल्युट् ।

४ दाक्षायणादीनां वसन्तादिवाक्येष्वेवाधानमिवात्र कर्मान्तरं विधेयमिति यावत् । कुतः । सज्जो-
गुणताधिकरणम् । पबन्धात् सज्जान्तरोपबन्धवत्यात् । एकस्य चानेकसज्जानर्थक्येन प्रकृत-
कर्मणि सज्जान्तरसमावेशासम्भवान् ‘अथैष ज्योति’ इत्यादाविव कर्मान्तरविधानमेव युक्तम् ।

अभ्यासादपि कर्मभेद इत्याह—

अगुणा च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

‘दाक्षायणयज्ञेन यजेत’ इत्यादिचोदना अगुणा गुणोपबन्धरहिता, दाक्षायणादिशब्दस्य कस्मिंश्चिद्गुणेऽप्रसिद्धत्वात् । अतः ‘दध्नेन्द्रियकामस्य—’ इत्यत्रेव फलाय गुणविधानासम्भवात्कर्मचोदनेषां पुनर्विधानम् । ततश्चाभ्यासात्कर्मभेद इत्युक्तं भवति ॥

ननु प्रकृतकर्मणि फलविधानमेवास्त्वित्यत आह—

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

दाक्षायणादिवाक्यं स्वर्गादिकले समाप्तम् । न हि कर्मोद्देशेन ब्रह्मादिवत्फलस्य विधानं सम्भवति । तस्मिन्नुत्पादनीये उपायोपदेश एव पर्यवसन्नं भवति, तस्यानुपादेयत्वात् । ततश्च भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्यैव फलकरणतायां निश्चितत्वादगुणस्य तत्र विधातुमशक्यत्वात्परिणेषादवश्यं कर्मविधातव्यमिति सिद्धं कर्मभेदः ॥ इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

वाशब्द एवार्थः । दर्शपूर्णमासकर्मणि विकारः अवस्थाविशेषः अत्र फलाय विधीयते, न तु कर्मान्तरम् । दर्शपूर्णमासयोरवस्थारूपाद्विकारात्फलं न कर्मान्तरादित्युक्तं भवति । कुतः । प्रकरणान् कर्मान्तरत्वे प्रकरणविच्छेदप्रसङ्गात् ॥ अयमाशयः । लोकतः प्रसिद्धभावेऽपि ‘द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत’ इति वाक्यात् ‘सह कुर्म्भाभिरभिक्रामं जुहोति’ इति वाक्याच्च पौर्णमास्यमावास्यावृत्तिलक्षणं कुर्म्भाभिः सहप्रस्थानलक्षणञ्च गुणं प्रसिद्धं । ततश्च दक्षस्योन्माहिनो यजमानस्येमे दाक्षा ये ऋत्विजः तेषामयनमावृत्तिः, तत्कर्तृकद्विप्रयोग इति यावत् । अभेदविवक्षया च यज्ञसामानाधिकरण्यम्, साकंप्रस्थायः सहप्रस्थानम्, तन्मबन्धी साकंप्रस्थायीय इति चावयवव्युत्पत्त्या वाक्यान्तरप्रसिद्धावृत्तिमहप्रस्थानलक्षणगुणविशिष्टवचनदाक्षायणयज्ञादिशब्देन ‘लोहि-तोष्णीषा ऋत्विजः—’ इत्यत्रेवोपमर्जनगुणस्य विधानं नानुपपन्नम् । एव च ‘दध्नेन्द्रियकामस्य—’ इत्यत्रेवात्र फलाय गुणविधिरेव, न तृद्धिदादिवत्कर्मान्तरम् ।

दाक्षायणयज्ञविषये इतोऽयमेवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

‘विंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत यदि दाक्षायणयज्ञी स्यात् पञ्चदश वा वर्षाणि यजेत तर्ह्येवं संपद्यते’ इति विंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासयाजिनो यावती दर्शपूर्णमासप्रयोगसंख्या तावत्संख्याकदर्शपूर्णमासप्रयोगसंपत्तिः पञ्चदशवार्षिकदाक्षायणयज्ञिनो दर्शयति । तदेतत्कर्मान्तरत्वे विरुध्यते । न हि दाक्षायणयज्ञस्य कर्मान्तरत्वे तदीयपञ्चदशवर्षसंपन्नसंख्यया त्रिशद्वर्षलब्धसंख्याकदर्शपूर्णमासप्रयोगसंपत्तिवर्णनमुपपद्यते । अतोऽपि न कर्मान्तरम् ॥

यदुक्तं सङ्गाभेदात्कर्मभेद इति तत्राह—

गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरुत्पन्नयोरगवृत्त्यादिगुणनियन्धना संज्ञेयम् । उत्पत्तिशिष्टैव च संज्ञा कर्मभेदिका, प्रकृतकर्मण्यसंभवन्ती च । न चेयमुत्पत्तिशिष्टा नापि प्रकृतकर्मण्यसंभवन्ती, ‘अथैष ज्योतिः’ इत्यादिवत्प्रकरणविच्छेदेन प्रक्रमस्याभावात् स्वाश्रितगुणवाचित्वेन प्रकृतकर्मणि सभवाच्च ॥

यदुक्तं फलाय कर्मविधानं एव फलविधेः पर्यवसानात्तत्र^१ कर्मण एव भावार्थाधिकरणन्यायेन फलाय विध्यवश्यभावाद्गुणस्याविधेयत्वात्कर्मभेद इति तत्राह—

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

यथा कर्मण फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तथैव ‘फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वान्’ ‘अनुन्यत्वान्तु वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयते’ इतीन्द्रियकामाधिकरणे गुणादपि फलस्य साधितत्वेन फलाय गुणविधानेऽपि फलविधेः पर्यवसानस्याविशिष्टत्वाच्च कर्मण पुनर्विधानमत्रेति भावः । अतो गुणविधिः ॥ अब ‘अयनेषु’ इति बहुवचनोपपत्तये सक्रमवाक्यमभ्युदाहृतं भाष्ये । तद्यत्रकचिच्छाखायामन्वेषणीयम् । तत्रैव च सक्रमशब्दस्य गुणविशेषपरत्वे वाक्यशेषश्चान्वेषणीयः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दाक्षायणयज्ञं कुर्वाणेन दर्शपूर्णमासावपि कर्तव्यौ, सिद्धान्ते तु न कर्तव्याविति । तदेतदपरे न क्षमन्ते । न हि दर्शपूर्णमासयोः सन्निधौ दाक्षायणयज्ञादिविधिः येन तत्र गुणविधानं स्यात् । कौषीतकब्राह्मणे हि कृतीयेऽध्याये दर्शपूर्णमासावनुक्रमस्य चतुर्थेऽध्याये ‘अनुतिर्वाण्यया वै देवा’ इत्यादिना पूर्णमासे दर्शे च सन्निधौ वैश्वदेवमादित्य च यागविधाय ‘अथातोऽभ्युदितया’ इत्यादिनाभ्युदितेष्टि विधाय ‘अथातोऽभ्युदृष्टया’ इत्यादिनाभ्युदृष्टेष्टि च विधाय ‘अथातो दाक्षायणयज्ञस्य दाक्षायणयज्ञेनैष्यन्फाल्गुन्या पौर्णमास्या प्रयुङ्क्ते’ इत्यादिना दाक्षायणयज्ञमनुक्रम्य

१ पर्यवसानादय—क प्र क.

‘अथातः साकंप्रस्थायीयस्य’ ‘अथातो मन्यधनस्य’ ‘अथातस्तुरायणस्य’ ‘अथात आप्रयणस्य’ ‘अथातश्चातुर्मास्यानाम्’ इत्यादिना बहूनि कर्माण्यनुक्रान्तानि । तत्राथशब्देन प्रकरणविच्छेदान् ‘अथैष ज्योतिः’ इत्यादिवदुत्पत्तिशिष्टसंज्ञान्तरकत्वात्प्रकृतकर्माणि संज्ञान्तरस्य समावेशासम्भवाच्च कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । नापि दाक्षायणशब्दो दर्शपूर्णमासयोगवृत्तिगुणयोगाद्वर्तितुमर्हति । न हि दक्षस्येमे दाक्षा ऋत्विजः, तत्कर्तृकमयनमावृत्तिरित्यवयवव्युत्पादत्तमुचितं येन वाक्यान्तरप्रसिद्धगुणपरत्वमभ्यात । ‘दक्षो ह वै पार्वतिरेतेन यज्ञेनेष्टा सर्वान्कामानवाप’ ‘स वै दक्षो नाम तद्यदनेन सोऽयजत तस्मादाक्षायणयज्ञ इत्याख्या’ इति कौपीतकवाजसनेयकयोगन्यथैव निर्वचनावगते । किंच दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिगुणपरत्वे तन्मात्रस्य फलाय विधानापत्तौ ‘पूर्णमास्यामैन्द्रं संताययम्’ ‘मैत्रावरुणयामिक्षयासावाम्यायां यजेत’ इत्यादिगुणानां फलार्थत्वानुपपत्तिः । अतो दाक्षायणशब्दस्य गुणविधिपरत्वासम्भवात्कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । एवं शतपथब्राह्मणेऽपि हव्यवाहकाण्डे दर्शपूर्णमासावनुक्रम्य सभरणकाण्डे आधानं पुनराधानमग्निहोत्रं चानुक्रम्य दाक्षायणयज्ञोऽनुक्रान्तः । तथा च प्रकरणविच्छेदात्कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । यद्यपि तैत्तिरीयादिशाखायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे दाक्षायणादिवाक्यं श्रुतम्, तथापि दाक्षायणादिशब्दस्य गुणपरत्वमुक्तरीत्यानुपपन्नमिति कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । अधिकरणं तु गवामयनप्रकरणस्थोऽस्मिन्नामयनादिविषयं योज्यमित्यास्ता तावत् । इति दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘ईषामालभते’ ‘चतुरो मुष्टीन्निर्वपति’ इति । ईषा शकटावयवदारुविशेषः । आलम्भनं स्पर्शनम् । निर्वपणं प्रथकरणम् । मुष्टीन् मुष्टिपरिमितान्ग्रीहीन् । तथा ‘द्रव्यदेवतायुक्तानां कस्यचिदपि प्रकरणमनारभ्य श्रूयते ‘वायव्यं श्वेतमालभेत् भूतिकाम’ यागान्तरता- ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम’ इति । किमत्र वायव्यवाक्ये सौ- विवरणम् । र्यवाक्ये च दर्शपूर्णमासिकालम्भनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुश्च गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरभूतौ भूतिग्रहवर्चसफलौ वायुसूर्यदेवत्यश्वेतत्वचरुगुणकावालम्भनिर्वापौ यावदुक्तौ विधीयेते, किं वा उक्तगुणफलविशिष्टौ यागौ विधीयेते इति सशये पूर्वपक्षयति—

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

चशब्दो वैषम्ये । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेषु दाक्षायणादिवाक्येषु कर्मण संनिहितत्वात्तदाश्रित्य फलाय गुणविधिरिति युक्तम् । इह तु अप्रकरणे कस्यचिदपि प्रकरणमनारभ्य श्रुते वायव्यादिवाक्ये प्रकरणादाश्रयाभासे सति फलाय गुणविध्यसंभवादीषासंस्कार आलम्भो ग्रीह्यव-संस्कारो निर्वापश्च श्वेतत्वचरुलक्षणगुणविधानायान्वेते, न तु गुणफलविशिष्टमपूर्वमालम्भनं निर्वपणं च विधीयते । कुत । अकर्मशब्दत्वात् वायव्यादिवाक्ये आलम्भनिर्वपत्योरपूर्वालम्भनिर्वाप-

कर्मशब्दत्वाभावात् । विशिष्टविधानापेक्षया गुणविधानायानुवादत्वस्यैव युक्तत्वादिति भावः । अ-
कर्मशब्दत्वादित्यस्य वायव्यादिवाक्ये आलम्बितनिर्वपत्योर्गावाचकत्वाभावादित्यप्यर्थः । ततश्च
यागविधिरित्यन्ताप्रसक्त इति भावः ॥ न च प्रामाण्यलम्बनिर्वापानुवादेन वायुसूर्यदेवतयोः श्वेतत्वच-
रुगुणयोश्च विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । न हि 'वायव्यम्' 'सौर्यम्' इति च देवताविधिः,
किंतु 'सर्वे ओषधिवनस्पतयोऽस्य प्राणभृतोऽस्माद' इति श्रुतौ प्राणभृता वनस्पतिभोक्तृत्वावगमा-
त्तेन संबन्धेन वनस्पतिसंबन्धिनि प्राणे वायौ देवतात्वोपचारेण ईषायामेव वायव्यशब्दोऽनुवादः ।
'सौर्यम्' इति च आग्नेयपुरोडाशीयस्त्रीह्रियवद्रव्यस्य तेजोदेवत्वत्वसामान्यादनुवाद इति न वाक्य-
भेदः । अतो दार्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादे गुणविधिः । न च दर्शपूर्णमासकर्मणः पुरोडाशा-
ज्यद्विपयोद्रव्यावरुद्धत्वात्तत्र चरुविधानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । अत एवानुपपत्त्या चरुशब्दो
लक्षणया स्थालीवचनम्, समस्यर्थे च द्वितीयाः स्थाल्याः निर्वपेदित्यर्थः । न च 'शूर्पे निर्वपति' इति
विरोधः, शूर्पे स्थाल्यामित्यविरोधात् । न च केवलगुणविधौ फलपदानन्वयः, गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य
च विधौ वाक्यभेदात् अनारभ्यान्नातत्वेन प्रकरणादाश्रयलाभाभावेन फलाय गुणविध्यनुपपत्तेश्चेति
वाच्यम् । भूतिब्रह्मवर्चसपदयोः 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति सर्वकामार्थदर्शपूर्णमासफलै-
कदेशानुवादात् । तस्माद्दर्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुगुणविधिः ।

तस्मिन् पूर्वपक्षे निराकुर्वन्पूर्वपक्षान्तरमुद्गावयति—

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । दार्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादेन केवलगुणविधिरित्ययु-
क्तम् । किन्त्वालम्बान्तरं निर्वपणान्तरं च गुणफलविशिष्टं विधीयते । फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोर्देवताप-
दयोश्च सम्भवत्प्रयोजनकयोः पाक्षिकानर्थकानुवादत्वस्यान्याय्यत्वात् । किंच लोकेऽप्यालम्बनिर्वापयोः
सत्त्वादार्शपूर्णमासिकयोरेव तयोः कथं प्रतीतिः । न चानारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिगामित्वात्प्रतीतिरिति
वाच्यम् । अव्यभिचारितक्रतुसंबन्धिष्वेवानारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वाभ्युपगमान्, अन्यथा 'तस्मा-
त्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्' इत्यादिविधेरपि प्रकृतिगामित्वापातात् । एतेन वैदिककर्मत्वसामान्याद्वैदि-
ककर्मसंबन्ध्यालम्बाद्यनुवादेन गुणविधिरित्यपि निरस्तम्, हिरण्यभरणादिष्वतिप्रसङ्गात् । ननु गुण-
फलविशिष्टालम्बनं निर्वपणं च कर्मन्तरं चेत्किंप्रकृतिकं तदित्यत आह— यावदुक्तमिति । सर्वहो-
मादिवदपूर्वमिदम् । ततश्च यत्किंचिच्छ्रुतद्रव्यं वायवे संकलय भूतिकामेन स्पृष्टव्यम्, चरुश्च सूर्याय
सकलयः ब्रह्मवर्चसकामेन निर्वप्य इति लभ्यते । ननु द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यागः कुतोऽत्र न कलयत
इत्यत आह— कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति । कर्मणो यागस्य शब्दैकगम्यत्वाद्द्रव्यदेवतासंबन्धमात्रेण

कल्पयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । न चैवम् 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र कथं यागकल्पनामिति वाच्यम् । वैषम्यात् । आग्नेयादिवाक्ये हि पुरुषव्यापारं विना विध्यनुपपत्तेः पुरुषव्यापारापेक्षायाः पदान्तगार्थद्रव्यदेवतासम्बन्धोपस्थितयागरूप एव कल्पयितुं न्याय्य इत्यश्रुतस्यापि यागस्य विधिर्युज्यते । इह त्वालम्भनिर्वापयो पुरुषव्यापारयोः श्रुतत्वात्तत् एव विध्युपपत्तेरश्रुतयागविधिर्नाभ्युपेयः । तस्मादावदुक्तात्वालम्भनिर्वापो गुणफलविशिष्टौ वायव्यमौर्यवाक्ययोर्विधीयेते इति पूर्व पक्षः ॥

सिद्धान्तयति—

यजिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंबन्धात् ॥ १४ ॥

तुशब्दोऽवधारणे । द्रव्यग्रहणं देवताया अणुपलक्षणम् । वायव्यादिवाक्ये यजिरेव विधीयते, नालम्भनादि । कुतः । द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् । 'वायव्यम्' इत्यादिनद्वितान्तशब्देन द्रव्यदेवतासंबन्धस्य 'भृतिकाम' इत्यादिपदेन फलसंबन्धस्य तत्कामभोक्तृसंबन्धस्य च अवगमादित्यर्थः । ननु द्रव्यदेवतादिसम्बन्धानां कथं यागकल्पकत्वमित्यत आह— एतेषामिति । द्रव्यदेवताफलभोक्तृणां कर्मणा यागेन अविनाभावान् ॥ 'वायव्यम्' इति देवतान्तद्वितेन हि देवतान्वेन वायुसंबन्धो द्रव्यस्य प्रतीतिः । त्यज्यमानहविरुहेऽयन्व च देवतान्वम् । तच्च सूर्याग्निहोत्रेण द्रव्यत्यागादेव भवति, नान्यथा । एवं च वायव्यादिवाक्येषु श्रुतप्राय एव याग इति भवति तद्विधिः । तत्र द्रव्यदेवतासंयोग एव यागस्याश्लेषकः । फलसंयोगो भोक्तृसंयोगश्च फलस्य तत्कामनायाश्चाभावे स्वकीयद्रव्यं यजमानः किमिति त्यजेदिति यागस्य निर्वाहकतयोपात्त इति न तत्राभिहितेष्टव्यम् । अत्र 'आलभेत' 'निर्वपेत्' इति धात्वर्थो न विवक्षितः । 'श्वेतद्रव्यकवायुदेवताकयागेन भूतिं कुर्यात्' 'चरुद्रव्यकसूर्यदेवताकयागेन ब्रह्मवर्चसं कुर्यात्' इत्यर्थः । धातुभ्यां तु चोदकादर्थोद्वाप्राप्तस्पर्शनं पृथक्करणं चानुद्यते । न चास्मिन्पक्षे आलभेतेर्निर्वपेतेश्चानर्थक्यम्, पूर्वपक्षे तु देवतापदस्येति को विशेष इति वाच्यम् । विधिप्रत्यययोगार्थं धातृपादानस्यावश्यभावेन सार्थक्यात् ।

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिश्रिते याजयेत्' इति परिश्रयणविधिपरे वाक्ये यागानुवाददर्शनादपि लिङ्गाद्द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागाश्लेषकत्वमनुमिसीमहे इति । वृत्तमिदमधिकरणम् ॥

'पयसाग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितस्य पयसो दोहनविषये 'वत्समालभेत' 'वत्समुपमृजति' 'प्राचीमावृत्य गां दोग्धि' 'दुह्यमानां गामनुमन्त्रयते' इत्यादि श्रुतम् । उपमृजति

मातृसर्माप प्रापयति । तत्र 'वत्समालभेत' इति किं यागविधि उत सम्पर्शनमात्रविधिरिति
 ६ वत्सालम्भार्थना मशय । तत्र 'वायव्य श्वेतमालभेत' इत्यत्रेव यागविधिरिति ब्रूम । न ३
 स्मृक्कारता- देवतासंयोगाभावात्कथमिह यागविधिरिति वाच्यम् । वत्सालम्भोऽ-
 यिकरणम् । यजिमत्कर्म भवितुमर्हति, प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यवाक्यावगता
 लम्भवदित्यनुमानेन यागविधित्वाभ्यवसाये सति प्राणिद्रव्यकत्वसामान्येनाग्नीषोमीयविध्यन्तप्राप्त्य
 देवतालाभस्योपपादयितुं शक्यत्वादिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

यागविधिर्वा स्पर्शनमात्रविधिर्वेति मशये स्पर्शनमात्रविधिरित्येव युक्तम् । कुत । प्राय
 दर्शनात् प्रायेषु बहुषु उपसर्जनावर्तनानुसन्त्रणादियावदुक्तकर्मस्वालम्भनस्य पाठान्, सामान्यतो
 दृष्टानुमानस्य च वैदिकार्थागोचरत्वात्, 'अध्वर्युमालभेत' इत्यादौ प्राणिद्रव्यकर्मत्वेऽपि स्पर्शनमात्रा
 भिधानेन व्यभिचाराच्चात्रालभते स्पर्शनमात्रार्थकत्वम् । न चैवं सति 'वत्समुपसृजति' इत्युपसर्ज
 नविधानादेवार्थसिद्धत्वादालम्भनविधिर्यर्थ इति वाच्यम् । न तत्र स्पर्शनमात्रं विधीयते येन
 तद्वैयर्थ्यं स्यात्, किंतु चाटुकरणात्मकस्पर्शनविशेषलक्षणसंस्कार । स च नावश्यं प्राप्त । गोप्रसू
 वनातिशये चोपयुज्यत इति न वैयर्थ्यम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

'वत्समालभेत' इति धेनुप्रसूवनार्थवत्सोपचारात्मकालम्भविधेरर्थवाद ।
 वत्सा नितरां कान्ता प्रिया श्रेयामिति विग्रहः । स चायमर्थवादो वत्सस्पर्शनमात्रविधावेवोपपद्यते
 न तु यागविधौ, यागे सति तस्य सन्नपत्तप्रसङ्गात् । तथा च यस्मादसौ मातुः प्रियो वत्सस्तस्मा-
 त्सन्नपत्तार्थमालभ्य इत्यसंगतं स्यात्, मारणे अप्रीतिप्रसङ्गात् । चाटुकरणात्मकस्पर्शनविधौ
 तु वत्सप्रिया माता चाटुकृतेन वत्सेन संयुज्यमाना स्नेहात्प्रसन्नविष्यतीत्युपपद्यते । तस्मादत्र स्पर्श-
 नमात्रविधिः, न यागविधिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अग्निहोत्राङ्गतयाग्नीषोमेदेवताकवत्सद्रव्यकयागोऽ-
 नुष्ठेयः, सिद्धान्ते तु वत्सचाटुकरणमात्रमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

अग्नौ श्रूयते 'चरुमुपदधाति' बृहस्पतेर्वा एतदन्न यज्ञीवाग' इति । तत्र किं चरुरु-
 पधानमात्रं यावदुक्तं विधीयते, उतोपधानयुक्तो यागो विधीयत इति मशयः । तत्र 'वत्समालभेत'

७ नैवारचराधाना- इत्यत्र देवतासंयोगाभावेन यागविध्यसम्भवेऽपि प्रकृते वाक्यशेषतो देवता-
 यताधिकरणम् । लाभाद्यागविधिरस्तु । यद्यपि वाक्यशेषे देवतात्वेन बृहस्पतेश्चरुसंबन्धो न

श्रुत, तथापि 'बृहस्पतेरन्नम्' इति सयन्धश्रवणाद्देवतात्वं कल्प्यते । यदि हि नैवागचरौ बृहस्पतिर्देवता न भवेत्तदा कथं बृहस्पतेर्नैवाग अन्न भवेयुः । तैत्तिरीयके 'बार्हस्पत्यो भवति' इति तद्धितेनापि स्पष्टमेव चरोर्देवतासम्बन्धः श्रुतः । किञ्च उपधानमात्रविधौ चरोरुपधानसंस्कृतस्य भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यत्वरूपकर्मत्वसम्भवाद्द्वितीयाश्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । यागविधिपक्षे तु तस्य यागस्यैकदेवताकत्वौपधद्रव्यकत्वादिसामान्येनाग्नेयविध्यन्तप्राप्तौ चोदकप्राप्तिस्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिवाधेनोपधानचरो प्रतिपत्तित्वेन विधीयत इति न द्वितीयानुपपत्तिः । तस्मादुपधानप्रतिपत्तिकर्मयुक्तो बृहस्पतिर्देवत्वचरुद्रव्यकथागो विधीयते इति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अथे कार्यमुपधानम् । तत्राचकशब्देन उपदधातिना चरु 'संयुक्तः' । अतः स तदर्थं उपधानरूपकार्यार्थ एव भवति । उपधानसंस्कार्यस्यापि चरोरुपधानार्थत्वमार्थिकसाधनत्वाभिप्रायम्^१, चरोरुपधानमात्रस्यैव श्रवणम् ॥ तन्मात्रं यावदुक्तं विधीयते, न तु याग इत्युक्तं भवति । ननु वाक्यशेषतो देवतावगमे सति यागः कुतो न कल्प्यत इत्यत आह—श्रुतिसंयोगादिति । वाक्यशेषे तावन्नीवारेणैव बृहस्पतिः श्रुतः, न चरौ । स च स्वरूपेणैव, न तु देवतात्वेन । तत्र यदि विध्युद्देशस्य देवताकाङ्क्षा स्यात्तदा तद्वलार्त्तावागशब्दस्य तद्विकारलक्षणासाश्रित्याश्रुतश्चरुसंबन्धो देवतात्वं च बृहस्पतेः कल्प्यते । इह च विध्युद्देशस्योपधानमात्रविधायकत्वेनोपपन्नतया न देवतापेक्षास्ति, चरोरुपधानस्य च देवताविरहान् । अतः कथं वाक्यशेषाच्चरोर्देवतासम्बन्धलाभः । चरुपधानं तु प्रकरणादग्न्यङ्गम् । तदङ्गत्वं चाहवनीयाधारस्थण्डिलनिष्पत्त्यर्थतया वाच्यम् । उपधानस्य स्थण्डिलनिष्पत्त्यर्थत्वमुपधेयचरुद्वारेण, न साश्रितम् । ततश्चोपधानलक्षणसंस्कारविधियल्लक्षणेनोपधेयस्य चरोरग्न्युपधानसाध्यस्थण्डिलनिष्पत्तौ विनियोगकल्पनादुपधानविधेरग्न्यर्थः स्पष्टयते उपधानसंस्कृतेन चरुणा स्थण्डिलं निष्पाद्येत' इति । एवं च अनेनैव वचनेन चरोरपि विनियोगात्संस्कार्यत्वं सम्भवतीति द्वितीयाग्न्युपपत्त्यते । 'बार्हस्पत्यो भवति' इति वाक्यमपि प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वपन्यादिषु विहितण्यप्रत्ययान्तत्वेन विशिष्य देवतार्थत्वे विध्युद्देशाकाङ्क्षालक्षणप्रमाणाभावात्तथाकथंचिन्नीयमानमपि न दूषयति । तस्मादुपधानमात्रविधिरिति । वृत्तमिदमधिकरणम् ॥

'त्वाष्ट्रं पार्श्वीवतमालभेत' इति प्रकृत्यामनन्ति 'पर्यग्निकृतं पार्श्वीवतमुत्सृजति' इति । तत्र सञ्जयः किमिह यागान्तरविधिः, उत त्वाष्ट्रवाक्यविहिते कर्मणि पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविधि-

रिति । तत्र 'चरुमुपदधाति' इत्यत्र 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नम्' इति वाक्यशेषस्य देवतासमर्पकत्वाभावेन
 ८ पार्त्नीवतस्य पर्याप्तं यागान्तरविध्यसम्भवेऽपि प्रकृते विधावेव 'पार्त्नीवतम्' इति तद्धितान्तेन देवता-
 करणगुणकत्वात् सवन्धावगमाद्यागान्तरविधिः सम्भवति । 'उन्मृजति' इति प्रत्ययप्रतिपाश-
 धिकरणम् । विधेर्हि 'पार्त्नीवतम्' इत्यत्रैव सन्निधानादन्वयः, न तु 'पर्यग्निकृतम्' इत्यत्र ।
 ततश्च वायव्यवाक्यवद्भव्यदेवतासवन्धाक्षिप्रयागविधिः । प्रकृत्यंश उत्पूर्वकस्मृजिधानुर्यागविधिवलादु-
 त्मर्गस्य प्राप्ते प्रत्ययानुग्रहमात्रार्थः । पर्यग्निकृतशब्दश्च चोदकप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादः । एवं च 'पार्त्नी-
 वतयागेन कुर्यात्' इत्येव वाक्यार्थः इति न वाक्यभेदः । न च त्वाष्ट्रवाक्ये पार्त्नीवतशब्दादुप-
 स्थितस्यैव यागस्य पर्यग्निकृतवाक्ये पार्त्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञानात्कथं यागान्तरविधिर्गिति वाच्यम् ।
 त्वाष्ट्रवाक्ये हि पार्त्नीवांस्त्वष्ट्रा देवतान्वेन निर्दिश्यन्ते, अन्यथा त्वष्ट्रपदवैयर्थ्यात् । पर्यग्निकृत-
 वाक्ये तु पार्त्नीवान्वेन निर्दिश्यत इति कथं तेन त्वाष्ट्रवाक्यविहितयागप्रत्यभिज्ञासम्भवः ।
 किञ्च, त्वाष्ट्रवाक्यविहिते कर्मणि पर्यग्निकृतवाक्येन किं विधीयते, किं पर्यग्निकरणम्,
 उत्तोत्सर्गः, अथवा पर्यग्निकृतोन्मृजतीति क्रमः, किं वा पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापः । नाहं,
 चोदकत एव पर्यग्निकरणस्य प्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकयागविधा-
 यकत्वाष्ट्रवाक्यादेव यागरूपस्योत्सर्गस्य सिद्धत्वात्पर्यग्निकृतशब्दवैयर्थ्याच्च पर्यग्निकरणविशिष्टपार्त्नी-
 वतोद्देशेनोत्सर्गविधौ च विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वापत्त्या वाक्यभेदान् । न तृतीयः, पर्यग्निकृतोन्मृजतीति
 क्रमस्यापि चोदकत एव प्राप्तेः । न चतुर्थः, पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्यापि चोदकत एव प्राप्तेः ।
 उत्तराङ्गपरिसंख्यानं च त्रैदोष्यापत्तेः । एवं च पूर्वकर्मणि विधेयालाभादपि 'गुणश्चापूर्वसंयोगे'
 इति गुणाधिकरणन्यायेन यागान्तरविधिपरमेव पर्यग्निकृतवाक्यमिति प्राप्तेः, सिद्धान्तयति—

पार्त्नीवते तु 'पूर्ववत्त्वादपच्छेदः' ॥ १० ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । पार्त्नीवते 'पर्यग्निकृत पार्त्नीवतम्' इति वाक्ये कर्मान्तरविधिर्न
 भवति, किन्तु पूर्ववत्त्वात् प्रत्यभिज्ञायमानपूर्वकर्मवत्त्वात् । पूर्वकर्मण्येव पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलाप-
 विधानेनोत्तराङ्गानामपच्छेदः निवृत्तिर्भवति ॥ अयमाशयः । त्वाष्ट्रवाक्ये तावत् 'त्वाष्ट्रम्' 'पार्त्नी-
 वतम्' इति च तद्धितान्तपद प्रत्येकमेव देवतान्व गमयति, न त्वत्राग्नीषोमीयादिवत्समासोत्पन्नै-
 केन तद्धितेन त्वष्ट्र पार्त्नीवतश्च देवतात्वावगमः, येन व्यासक्त देवतान्व स्यात् । न च प्रत्येक देव-
 तान्वे विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । एकैव वाक्येन युगपदुभयोर्विहितत्वेन एकक्रियावर्णिकृततया
 अन्योन्यनियमलाभात् । न हि श्रीहियवादिविधाविवात्र वाक्यभेदोऽस्ति । ततश्च यथा देवदत्तयज्ञ-

वत्तयोर्माता देवदत्तमातेति यज्ञदत्तमातेति च पृथग्व्यपदिश्यते एवं त्वष्टृपत्नीवतोर्याग 'पत्नीवत' इत्यपि पृथग्व्यपदेशमर्हतीति पर्यमिश्रितवाक्ये पत्नीवतशब्देन त्वाष्टृवाक्यविहितयागप्रत्यभिज्ञानसम्भवात् कर्मान्तरविधान युक्तमाश्रयितुम् । ततश्च 'पत्नीवतम्' इत्यस्यानुवादत्वात् 'उत्सृजति' इति विधिप्रत्ययस्य 'पर्यमिश्रितम्' इत्यत्रैवान्वयः । तथा च 'पत्नीवतम्' इत्यनेन उत्सृजिना च प्रकृत्यशेन पत्नीवतयागसमूह प्रत्ययाशेन पर्यमिश्रणान्ताङ्गकलापश्चोक्तप्राप्तोऽयुक्तगङ्गपरिमख्यानार्थ विधीयते । अप्रापपरिमख्यानान्ताङ्ग न वैदोष्यम् । चोक्तप्रवृत्ते प्रागेव हि पर्यमिश्रणान्ताङ्गकलापविधिः प्रवर्तते । ततश्च तेनैव पर्यमिश्रणान्ताङ्गकलापेन शान्ताकाङ्क्षत्वात्पत्नीवतयागोऽयं नातिदेशमपेक्षते । यथा गृहमेधीययाग 'आज्यभागौ यजति' इति चोदकात्प्रागेव प्रवृत्तिविधिना कृत्प्राज्यभागाभ्या निराकाङ्क्षो नातिदेशमपेक्षते तद्वत् । एवं चोत्तराङ्गकलापम्यार्थादेवाप्राप्तेस्तन्निवृत्तौ विधेर्व्यापाराभावात् वैदोष्यम् । न चैवमपि पर्यमिश्रणमात्रविधिरव स्यात् न तु तदन्ताङ्गकलापविधिः 'शयवन्ता प्रायणीया मतिप्रुते' इत्यादिदन्तशब्दाभावादिति वाच्यम् । अन्तशब्दाभावेऽपि पर्यमिश्रितशब्दबलादेव तदन्ताङ्गानां प्रतीतिः । पर्यमिश्रितशब्दो हि भूतकालार्थकत्तप्रत्ययान्त कर्मसाधन प्राकृतपर्यमिश्रणवस्थापन्नतावचनः । न हि पूर्वोक्तैष्वकृतोऽवयवस्य संपद्यत इति तदन्ततालाभः । न च पत्नीवतविशिष्टोत्सर्गानुवादेन तदन्ताङ्गकलापविधौ विशिष्टोद्देशाद्वाक्यभेदः, उत्सर्गमात्रानुवादेन तद्विधावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उत्सृजतिमात्रस्यैवोद्देश्यसमर्पकत्वे विशिष्टोद्देशोपानवकाशान्, सन्निधानाच्च प्रकृतस्यैवोद्देश इति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि नवमोपान्त्याधिकरणे 'पर्यमिश्रितानागण्यानुत्सृजति' इत्येव प्रज्ञाते प्रकृतकर्मणि पर्यमिश्रणान्ताङ्गकलापविधिः सिद्धान्तयिष्यते, तथापि प्रत्यभिज्ञास्ति नास्तीत्यधिकविचारार्थमिदमधिकरणमित्यपौनरुक्त्यमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

'योऽदाभ्य गृह्णात्वा सोमाय यजते' इति 'योऽशु गृह्णाति' इति चानारभ्य श्रुतम् । तत्र सशयः किं ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधिर्यागान्तरविधिर्वेति । तत्र 'पर्यमिश्रित पत्नीवतम्—' इति ९. अदाम्यादाना वाक्ये पत्नीवतशब्देन पूर्वकर्मणः प्रत्यभिज्ञानान्तरा गुणविधावयवनाभ्या-
प्रहनामना धीतत्वेनात्र प्रत्यभिज्ञाविग्रहाद्यागान्तरविधिरेव स्यात् । किञ्च सकल्पाशुप-
निकरणम् । योगाभावेनाश्वदाभ्यशब्दयोर्ग्रहणसंस्कारनामधेयत्वानर्हतया ग्रहणव्यतिरिक्तमेवसंज्ञक यागान्तरमेव वाक्यद्वयेऽपि विधेयम् । यद्यप्यदाभ्यवाक्ये 'यजते' इत्येव श्रुतं न तु रूपमशुवाक्ये तु 'गृह्णाति' इत्येव श्रुतं न तु यजिगपि, तथापि ज्योतिष्टोमे 'एन्द्रवायव गृह्णाति' इत्यादाविव गृह्णातिशब्ददर्शनादशुवाक्येऽपि विधेयं कर्म ज्योतिष्टोमप्रकृतिकमिति निश्चितं मतिः ।

। प्रतिज्ञातं ग

तदीयद्रव्यदेवतालाभाद्यागत्वाध्यवसाय । यथा आधारवाक्ये आधारसज्जकर्ममात्रे विहिते 'इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इति मन्त्रवर्णान् चतुर्गृहीत वा एतन्' इति वाक्यशेषाच्च द्रव्यदेवतालाभाद्यागत्वाध्यवसाय तद्वदेव अदाभ्यवाक्येऽपि 'यजते' इति सामान्यरूपेण देवतावगमेऽपि इन्द्रवायुत्वादिविशेषाध्यवसाय । गृह्णातिन्तु चोदकप्रामाण्यवाद । तस्मादश्वदाभ्यसन्नकयागान्तरयोर्विधिर्गति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

द्रव्यशब्देन द्रव्यदेवतासंबन्धो लक्ष्यते । केवले अरूपे गृह्णातौ श्रूयमाणे कर्मण ज्योतिष्टोमस्य अङ्गभूत ग्रहण विधेय स्यात् । अदाभ्यनामकोशुनामकञ्च ग्रहणसंस्कार एवात्र विधीयते, न तु यागान्तरविधानमित्युक्तं भवति । कुत, कैवल्यम् । अद्रव्यत्वात् द्रव्यदेवतागहिल्यात् ॥ अयमाशयः । संस्कारकर्मणो नामानर्हत्वे ह्युभयत्रापि यागविधिर्भवति । न तु तदस्ति, सामानाधिकरण्यतः प्रतीयमानस्य ग्रहणसंस्कारनामधेयत्वस्य दृष्टप्रयोजनाभावमात्रेण परित्यक्तुमनुचितत्वात् तन्नामकतया ज्ञानमभ्युदयकारिणं कल्पयितुं शक्यत्वात् अशुवाक्ये यजेरश्रुतत्वेन अदाभ्यवाक्ये यजेत्येवविहितत्वेन तन्नामधेयत्वासंभवाच्च । तस्मादश्वदाभ्यनामकग्रहणसंस्कारावेवात्र विधीयेते, न तु यागान्तरे । एव चाशुवाक्ये प्रथमं तन्मसज्जकर्ममात्रविधौ तस्य च ज्योतिष्टोमविकृतित्वकल्पनया ततो रूपलाभे सति पश्चाद्यागत्वाध्यवसाय, अदाभ्यवाक्येऽपि प्रथम सामान्येन देवतात्वावगमे पश्चात्तद्विशेषाध्यवसाय इति क्लेशोऽपि नानुभवितव्यो भवति । आधारवाक्ये तु मन्त्रवर्णाद्वाक्यशेषाच्च द्रव्यदेवतालाभाद्युक्त यागरूपत्वम् । न च ग्राह्यविशेषापरिज्ञानात्प्रयोजनाभावाच्च ग्रहणविधिरन्यनुपपन्न इति वान्यम् । ज्योतिष्टोमाव्यभिचरितगृह्णातिशब्दोपस्थितज्योतिष्टोमाङ्गत्वे सति तत्रापि सन्निपातित्वे सत्यारादुपकारकत्वस्यान्याय्यतया सन्निपातित्वस्य च सोमसंस्कारद्वारेण वक्तव्यत्वेन संस्कार्यसोमस्य ग्राह्यद्रव्यलाभात्क्रतूपकारलक्षणप्रयोजनलाभाच्च । ननु 'आज्य गृह्णाति' 'चतुर्गृह्णा गृह्णाति' इति दर्शपूर्णमासयोरपि गृह्णातिर्दर्शनात् ततो ज्योतिष्टोमाङ्गतालाभ इति वान्यम् । तैत्तिरीयके षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके 'देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त' 'देवा वै प्रवाहुर्महान्गृह्णात' इत्यनुवाक्यो ज्योतिष्टोमप्रकरणगतयो पुनराग्रातत्वेन ज्योतिष्टोमाङ्गतासंभवाददाभ्यवाक्ये 'यजते' इति यजि प्रकरणपात्रज्योतिष्टोमस्यानुवादः । एव च यजिना प्रकृतयागमनुष्य तदुत्तरप्रत्ययेन रेवतीवारवन्तीय-पूर्वपक्षन्यायेन गृहीत्वाशब्दार्थमक्रान्तविधिशक्तिना ग्रहणसंस्कारविधिर्गति स्मितम् । अत्रेदं वक्तव्यम् । तैत्तिरीयके अडाभ्यमधिकृत्य 'उपनद्धस्य गृह्णाति' 'अनभिषुतस्य गृह्णाति' इति द्रव्यश्रुतम् । 'योऽडाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते' इत्यत्र सोमस्य देवतान्वं चतुर्व्यावगतमिति द्रव्यदेवतासंबन्धाक्षिप्रयागविधि संभवति । तथाशुविधिमधिकृत्य तैत्तिरीयके 'मरुदाभिषुतस्य गृह्णाति' इति

द्रव्य श्रुतम् । तथा वामदेव्यमिति साम । 'तद्वा अस्यायतनं मनसा गायमानो गुह्यति' इति विहितवामदेव्यसामाधारभूतया 'कया नश्चित्र' इत्युक्त्वा प्राजापत्यया 'उपयाम गृहीतोऽमि प्राजाप-
तये त्वेति गुह्यति' 'प्राजापतये त्वा स्वाहेति जुहोति' इत्यादिवोधायानादिपठितमन्त्रवर्णनं च देवता-
लभ्यत इति तत्रापि यागविधिरेव युक्तम् । तथा च प्रस्तरप्रहरणवत्स्विष्टकृद्वदाधारवर्षांश्चत्वारिंशोरपि
प्रहरणसंस्काररूपत्वं यागरूपत्वं च युक्तम् । अधिकरणस्य तु 'यत्पृथ्व्यो गृह्यन्ते' इत्यनागम्य श्रुत-
नैत्तिर्गोचरवाक्य विषयः । तथापि 'प्रातः सवनिकाभिषवाय होतृचमसीयाभिरङ्घ्रि उपसिक्तं सन्तु
राजान दशया व्यूहाभिमृशति वायुरग्निं प्राणो नामेति दशभिः' इति द्रव्यदेवतासमन्धलाभो न
शङ्क्यः । न ह्यत्र देवता चोच्यते, तद्धितचतुर्थ्योरभावात् । मन्त्रवर्णस्तु न स्वतो देवता विधातु-
क्षमः, किंतु यत्र यजति जुहोत्यादिशब्दतो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकयागावगमस्तत्रैव देवताविशेष-
कल्पनाय प्रभवति । तत्र हि सामान्यरूपेणावगताया अपि देवताया विशिष्यावगम आकाङ्क्ष्यते ।
तत्र तद्धितचतुर्थ्यो मत्त्वे तत् एवावगमः । तदुभयाभावे तु मन्त्रवर्णात्तदवगमः । न ह्यत्र यजति
श्रूयते, जुहोतिर्वा अन्यो वा यागवचनं कश्चिच्छब्दः । तस्मान्नात्र मन्त्रवर्णतो देवतालाभः । तदेतत्
'पुरोडाशकपालेन तुषानपास्यति' इति कात्यायनसूत्रव्याख्यावसरे कर्कभाष्ये व्यक्तमुपपादितम् ।
आधारशब्दस्तु क्षारणशिरस्कयागात्मकहोमे वर्तत इति तत्प्रख्याधिकरणेऽवोचामः । अतस्तत्र मान्त्रव-
र्णिकदेवतालाभ इति युक्तम् । अत एव शतपथब्राह्मणे 'त वा एतमग्निमैन्धिपतं, तस्मिन्नेते प्रथमे
आहुती जुहोति' इत्युपक्रमस्य 'स्रुवेण तमाधारयति' 'स्रुचा तमाधारयति' इत्यादि श्रुतम् । अतः
एव च प्रवाधारे स्वाहाकारनिषेधोऽपि तत्र श्रूयमाणोऽर्थवान्भवति, क्षारणमात्रविधौ देवतोद्देश्यक-
द्रव्यत्यागात्मकयागाभावेन स्वाहाकारस्याप्राप्त्या तत्प्रतिषेधानर्थक्यात् 'स्वाहा देवहविर्दाने' इति
कोशाग्रनुसारेण स्वाहाशब्दस्य यागविषयकत्वावगमात् । आधार प्रकृत्य 'इत इन्द्र इति जुहोति'
इत्येव कात्यायनः । न चैव सत्याधारशब्देन प्रथमसाधारसंज्ञककर्ममात्रेऽवगते वाक्यशेषमन्त्रव-
र्णाभ्यां देवतावगतौ सत्यां पश्चात्तस्य यागत्वाध्यवसाय इति कथं वार्तिकोद्घोषः, होमत्वेनैव तस्य
प्रथमसवगमादिति वाच्यम् । आधारपदेन कश्चिद्धोमविशेष इत्येतावन्मात्रावगमे सति 'तस्य विशेष-
स्य चतुर्गृहीताज्यैकदेशत्वेनेन्द्रत्वेन च द्रव्यदेवताज्ञानाभावे पर्यवसानाभावाद्वाक्यशेषमन्त्रवर्णाभ्यां
तथा पर्यवसानमित्यभिप्रायकत्वात् । यथा चैतत्तथा आधारान्निहोत्राधिकरणे निरूपितमस्माभिः ।
तस्मान् 'यत्पृथ्व्यो गृह्यन्ते' इति वाक्यमिहोदाहरणम् । 'सन्तु राजानम्' इत्यव्यभिचरित-
'ज्यौतिष्टौमिकाङ्गसंवलनाज्यौतिष्टोमाङ्गता पृथिव्याणां । एवम् 'प्राणग्रहान्गृह्यति' इत्यव्यभिचरित-
तत्र हि 'सन्तुप्रस्य राक्षो नवनवाशुनयपुरोभुव इति प्राणभृन्मन्त्रैः प्रतिदिशं व्यूह्य प्राचीदिशामि-
त्यपानभृन्मन्त्रैः प्रत्यूहति' इति प्रयोगः । तत्र 'प्रायणीये चोदनीये च गृह्यन्ते' 'दशमेऽहन्गृह्यन्ते'

इति च वचनाप्राणप्रहाणा द्वादशाहिकप्रायणीयादिमुन्याविशेषार्थता । 'ज्योतिष्टोमे वा गृहीत्याद्-
गदो हैव भवति' इति शाखान्तरम् । बोधायनादिमुत्रेऽप्येवमित्याम्ना तावत् । इत्यंशदाभ्याधिकरणम् ॥

य एव विद्वानग्निं चिनुते' इत्यत्र किं यावदुक्तमग्निस्कारात्मक चयनं विधीयते,
उताग्निमज्ञकयागान्तरं विधीयते, किं वा ज्योतिष्टोमादौ गुणविधिरिति मशये, पूर्वपक्षयति—

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

तुशब्दः अश्वदाभ्ययोर्वेषस्य ज्योतयन्प्रथमतृतीयौ पक्षौ निगच्छे । अश्वदाभ्ययोरनार-
भ्यपठितयोरपि प्रकरणे पुन पाठाज्ज्योतिष्टोमाङ्गता । न चेद वाक्यं ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यते ।
१० आम्रचयनस्य अतो न तत्र गुणविधिः । वैयर्थ्याच्च न स्वतन्त्रसंस्कारविधिः । न च 'क्र-
मस्कारता' प्रोत्येव' इत्यर्थवादिकफलश्रवणात्स्वातन्त्र्यं शङ्क्यम्, फलवत्त्वे संस्कारक-
११ अकरणम् । मत्वस्यैवानुपपत्तेः । तदेवं तुशब्देन प्रथमतृतीयपक्षौ निगकृत्य द्वितीयप-
क्षमवलम्बत—अग्निं क्रतुशब्द इति । अग्निं अग्निशब्दः क्रतुशब्दः यागवाचकः प्रतीयेत, 'अग्निं
चिनुते' इत्यस्य हि अग्निमज्ञकयागं कुर्यादित्यर्थः । एव च 'अग्निं चिनुते' इत्यस्य चयनविधायक-
त्वाभावात् 'इष्टकाभिर्गन्धिं चिनुते' इति वाक्यमिष्टकाविशिष्टचयनविधायकं संपद्यते । तच्च प्रक-
रणान् अग्निं चिनुते' इति वाक्यविहितयागाङ्गमिति तद्वाक्यप्राप्तचयनस्य चिन्धानुरनुवादः ।
ननु यजिषत्रं न श्रूयते । तथा च यजिषामानाधिकरण्याभावादग्निशब्दस्य कथं यागनामत्वमित्यत
आह—लिङ्गदर्शनादिति । अग्ने स्तोत्रम् अग्ने शस्त्रं, पशुपसदोऽग्ने' इति ज्योतिष्टोमयागाङ्गस्तोत्र-
शस्त्रादिदर्शनादग्नेर्यागात्मकत्वमध्यवसीयते । किञ्च अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन त
पौंडशिना तमतिरात्रेण त द्विरात्रेण' इत्यादीनि 'तमेकादशरात्रेण' इत्यन्तानि चतुर्दश वाक्यानि
श्रुताणि । 'तमुक्थ्येन' इत्यादिषु 'अनुयजन्ति' इत्यनुषज्यते । तत्राद्यानि चत्वारि वाक्यान्यग्निना
मकस्य यागस्य सस्थाविधिपराणि । 'अग्निं यजन्तीति यत्तदग्निष्टोमसंस्थेन' इत्यादिवचनव्यक्तिः ।
त द्विरात्रेण' इत्यादीनि तु तस्यैव यागस्य कालविधिपराणि । 'अग्निं यजन्तीति यत्तद्विरात्रेण
द्वाभ्या रात्रिभ्याम्' इत्यादिवचनव्यक्तिः । एतेषु सर्वेषु वाक्येषु 'अग्निं यजन्ति' इत्यनुवादेऽग्नि-
शब्दस्य सामानाधिकरण्यादुत्पत्तावग्निशब्दस्य यागनामत्वाध्यवसायः । 'अग्निम्' इति द्वितीया तु
अग्निहोत्रम्' इत्यादिवदुपपाद्या । आहवर्तीयाद्यग्निमाध्यत्वादग्निशब्दस्य तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयत्व-
म् । अनुशब्दश्च एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्जाना य एतेनानिष्ठाश्रान्येन यजेत' इत्यादिवाक्याव-
गताग्निष्टोमानन्तर्यस्यानुवादकः । तस्मादग्न्याख्ययागविधिः ॥

इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

वाग्वद एवार्थे । 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र अग्निशब्दस्य द्रव्यं ज्वलनात्मकमेवाभिधेयं स्यान्न तु यागः, अग्निशब्दस्य ज्वलनेऽत्यन्तरूढस्य यागवचनताया अयुक्तत्वात् । अत उद्दिष्टादिव-
शौगिकत्वाभावाच्चित्राग्निहोत्रेऽयेनादिवद्वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशत्वाभावाच्च न यागनामधेयत्वमग्नि-
शब्दस्य युक्तमाश्रयितुम् । नन्वाहवर्नीयादिप्राप्त्या तत्प्रख्यन्यायेनाग्निशब्दस्य यागनामत्वमुक्तमिति
तत्राह— चोदनायास्तदर्थत्वादिति । 'अग्निं चिनुते' इत्यादिवाक्यस्य ज्वलनरूपद्रव्यार्थत्वात् ॥ न हि
'अग्निं चिनुते' इति वाक्ये अग्निविधिरिष्यते, येनाहवर्नीयादिप्रापकशास्त्रादेश विधिस्मितगुणप्राप्त्या
नामत्व म्यात् । किंतु प्रसिद्धाग्निशब्दवाच्यज्वलनानुवादेन तस्य चयनसंस्कारो विधीयते । 'चय-
नेन स्थण्डिल निष्पाद्य तत्राग्निस्थापनमुपेन क्रतुमुपकुर्यात्' इति । असौ नात्र तत्प्रख्यन्यायावतारः ।
तथा च यागविधेरभावात् 'अग्निष्टोमेनानुयजन्ति' इत्यादिवाक्यानि न सस्थादिविधिपराणि, किंतु
तस्यैव चयनसंस्कारस्य तथाविधक्रतुसंबन्धविधिपराणि । न च तेषु वाक्येषु केवलाग्निशब्दश्रव-
णात्कथं तत् संस्कारस्य क्रतुसंबन्धविधिरिति वाच्यम् । एषु हि वाक्येष्वग्निशब्द प्रकरणाद्ययनसं-
स्कृते ज्वलने वर्तते । 'अनुलक्षणे' इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । लक्षणत्वं च तत्र हेतुत्वम् ।
'परापि हेतौ तृतीया वाध्यते' इति वैयाकरणा । तथा च 'स्थण्डिलनिष्पत्तिप्रणाडिकया चयन-
संस्कृतेनाग्निनाग्निष्टोमादीन्कुर्यात्' इति फलितमिति चयनसंस्कारस्य क्रतुसंबन्धलाभः । एव
चाग्निष्टोमादिवाक्येष्वग्निशब्दस्य यजिमासानाधिकरण्यमायुक्तं निरस्तम्, अग्निशब्दस्य वैयाधि-
करण्येनैवान्वयस्योपपादितत्वात् । तस्माज्ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ॥

लिङ्गदर्शनं विधेयति—

'तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

'अग्ने स्तोत्रम्' इत्यादिवाक्येषु क्रतु याग तदाख्य अग्निशब्दप्रतिपाद्य म्यात् ।
क्रतुः । तत्संयोगात् तेन मुख्यविधया अग्निशब्दार्थेन ज्वलनेन चयनसंस्कृतेन संयोगात् । प्रणाडिकया
तत्राग्निशब्द क्रतुलक्षक इति यावत् । तेन कारणेन तस्य अग्निसंयुक्तक्रतोरैव तानि वाक्यानि
षडुपसत्कत्वादिधर्मविधायकानि संपद्यन्ते, तत्रागत्या अग्निशब्द क्रतुलक्षकः । इह तृप्तरतीत्या मत्या
गतौ ज्वलनवचनत्वमेव युक्तम् । 'अग्निं प्रोक्षति' 'अग्निमधिरोहति' इत्यादौ त्वग्निशब्दो ज्वलना-
धारे लाक्षणिकः । 'ब्रह्मवाक्विनो वदन्ति, यन्मृदा चाग्निश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यते' इति,
यच्छब्दोभिश्चिन्नोति, अग्नयो वै छन्दासि, तस्मादग्निरुच्यते' इत्यादिवाक्यशेषान्तु तत्र तात्पर्यप्रा-
प्तका इत्यन्यदेतत् इति । वृत्तसधिकरणम् ॥

१ क्रतुसंयोगात्.

वृत्ता गुणविचार । इदानीं प्रकरणान्तरं प्रस्तूयते । कुण्डपायिनामयनं प्रकृत्य ताण्डक-
 ब्राह्मणे अयतं ते मास दीक्षिता भवन्ति, ते मासि सोमं क्रीणन्ति, तेषां द्वादशोपसदः, उपस-
 दः मासोपसदाः द्विश्चरित्वा सोममुपनद्य मासमग्निहोत्रं जुहति मासं दर्शपूर्णमासाभ्या-
 म् क वन्त्यन्तां प्रकरणम् । यजन्ते, मासं वैश्वदेवेन, मासं वरुणप्रथमै, मासं साकमेधै, मासं
 शुनासारीयेण इत्यादि । तत्र 'मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यादिषु वाक्येषु संग्रह्य किं नित्याग्नि-
 होत्रादिषु मासगुणविधिः, उत कर्मान्तरविधिरिति । तत्राग्निहोत्रादिकर्मणः 'अग्निहोत्रं जुहति'
 इत्यादिवाक्यप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्तदनुवादेन मासविधिः । न च नैयमिकाग्निहोत्रादिकर्मणोऽस्मनिहि-
 तत्वेनानुपस्थितत्वात्कथं तत्र मासगुणविधिरिति वाच्यम् । अस्मनिहितस्यापि नास्त्रोपस्थितिसंभवात् ।
 न च मासस्य पुरुषकृत्या संपादयितुमशक्यत्वेनानुपादेयस्य कथं विधिरिति वाच्यम् । न ह्यत्र
 कर्मोद्देशेन मासो विधीयते किंतु 'यो मासस्तत्राग्निहोत्रादि कुर्यात्' इत्येव मासोद्देशेन कर्मविधिः ।
 तस्य च विधेरप्राप्तपक्षप्राप्तितया कर्मोद्देशेन मासविधौ पर्यवसानम् । एव च मासस्यैव विधेयत्वा-
 त्कर्मणो विधानाभावात्तत्र कर्मभेदः । विहितस्य विधानमेव हि कर्मभेदप्रयोजकमित्युक्तं शब्दान्तराधि-
 करणे न तु यथाकथंचित्पुनरुपादानमात्रम् । तस्मात्प्रित्याग्निहोत्राद्यनुवादेन मासगुणविधिरिति
 प्राप्ते सिद्धान्तयति—

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

नित्यस्याग्निहोत्रादिकर्मणः प्रकरणादन्यत्कुण्डपायिनामयनस्य प्रकरणं प्रकरणान्तरम् ।
 तत्र पश्यामहे मासाग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोजनान्यत्वम् । प्रयुज्यते अनुष्ठायते इति प्रयोजनं कर्म ।
 तस्य अन्यत्वम्, अप्रकृताभिधानात्कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । अस्मनिहितत्वादग्निहोत्रादिशब्दैर्नैयमिकाग्नि-
 होत्रादिकर्मणः उपस्थित्यभावेन तदनुवादेन मासगुणविध्यसंभवात् मासविशिष्टमाग्निहोत्रादिमज्ञक-
 र्मान्तरमेव मासाग्निहोत्रादिवाक्येषु विधेयमित्युक्तं भवति । न चास्मनिहितस्याप्यग्निहोत्रादिकर्मणो
 नास्त्रोपस्थितिसंभवान्ननुवादेन मासगुणविधिसंभवः इति वाच्यम् । एव सति प्राप्तकर्मण्यनेकगुण-
 विधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यदि हि केवलो मासगुणं श्रूयते तदा भवेत्तस्य विधिः । 'उपसद्विश्चरित्वा
 मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यादि श्रूयते । न चाग्निहोत्रादिकर्मण्युपसदः संभवन्ति । अतः उपसदस्तदा-
 नन्तरं मासश्चेति त्रयं विधेयमिति भवेद्वाक्यभेदः । तथा च नास्त्रोपस्थितमपि नित्याग्निहोत्रादिकर्म-
 परित्यज्य कर्मान्तरमेवैषु वाक्येषु विधेयम् । न च 'उपसद्विश्चरित्वा—' इत्यस्य 'तेषां द्वादशोपसदः,
 मासमुपनद्य मासमग्निहोत्रं जुहति' इति पाठप्राप्तोपसदानन्तर्यानुवादकतयोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गा-
 दन्तुः प्रसिद्धाग्निहोत्रकर्मणि गुणविधिरिति वाच्यम् । पाठो ह्याकाङ्क्षितमेव क्रमः प्रापयितुमीष्टं न

१. तेषां द्वादशोपसदः सनुपनद्य सोमं मासमग्निहोत्रं जुहति— क, ख, ग, घ, ङ

त्वनाकाङ्क्षितमपि । एकप्रयोगवचनपरिगृहीताङ्गानामेव हि क्रमाकाङ्क्षा भवति, तेषामित्यसावाकाङ्क्षया युगपदुपनिपातान् । न च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण कुण्डपायिनामयनस्य चाङ्गाङ्गिभावोऽस्ति, येन तेषाम् 'कुण्डपायिनामयनमुपयन्ति' इत्येकप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात्क्रम आकाङ्क्ष्येत । 'दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति' इति सोमक्रतुमध्ये पुरुषार्थहोमप्रतिषेधेन प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणस्तत्रैवोपनिपाताभावाच्च । एव च कास्येष्टीनामिवात्र पाठस्य क्रमप्रापकत्वासम्भवेन 'उपसद्विश्रित्वा—' इत्यस्य पाठप्राप्तक्रमानुवादकत्वानुपपन्नयोपसदस्तदानन्तर्यं मासश्चेति त्रयमपि विधेयमिति स्वीकार्यमिति भवेदेव वाक्यभेदः । एतेन 'दीक्षितो न जुहोति' इति प्रतिषिद्धस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः प्रतिप्रसवरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वा विधिरिति प्रत्युक्तम्, उक्तरीत्या प्राप्तकर्मण्यनेकगुणविधानासम्भवेन प्रतिप्रसवायोगान् सत्रस्यन्धस्योपसदादीनां च प्रसिद्धकर्मणि विधौ वाक्यभेदापन्न्या सत्रैकदेशत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च । तस्मादत्र कर्मान्तरविधानमिति भाष्यानुसारी पन्था । तस्मिन् प्रकारं भङ्क्त्वा प्रकारान्तरमुत्प्रेक्षितं वार्तिके । तद्यथा—अप्रकृताभिधानात्मक प्रकरणान्तरं न पृथक्शब्दान्तरादिवत्कर्मभेदकोपाधि, प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण्यसम्भवत उपसदादिगुणादेव कर्मभेदसिद्धेः । ननु, अत्राप्रकृताभिधानापरपर्यायात्प्रकरणान्तरादेव कर्मभेदो न तु गुणान् अप्रकृताभिधानं हि प्रागनवगताग्निहोत्रादिकर्माभिधानम्, तच्च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण्यसम्भवत उपसदादिगुणादध्यवसीयते, तथा च कर्मभेदावगमकप्रकरणान्तरस्यात्मलाभे उपक्षीणत्वाद्गुणस्य नात्र कर्मभेदकत्वम् इति चेन्न । एवं सति 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव कर्मभेदापत्तौ गुणस्य कर्मभेदकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गान्, पूर्वकर्मासंयोगिनो वाजिनगुणस्याप्रकृताभिधानस्वरूपलाभ एवोपक्षीणत्वान् । किं बहुना, शब्दान्तराभ्याससंज्ञानामपि विधेरप्रकृतविषयत्वबोधन एवोपयोगः । अप्रकृताभिधानाच्च कर्मभेद इति वक्तुं शक्यतया सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदक स्यात् । शब्दान्तरादीनां शेषाणां प्रकरणान्तरेण शेषिणा अविनाभावान् । न हि शब्दान्तरादीनां परस्परपरिहारेणैव प्रकरणान्तरपरिहारेण कचिद्वर्तनं सम्भवति । तथा च नै सह प्रकरणान्तरस्य कथं पृथक्परिगणनं स्यात् । न हि प्रधानस्योपसर्जनभूतै सह परिगणनमुचितम् । किंच 'उपसद्विश्रित्वा—' इत्यस्य पनिहिताग्निहोत्रवाक्यान्वयेन शान्ताकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षत्वाच्च दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां न तेषु तस्यावयवः । एव च दर्शपूर्णमासाद्विवाक्येपूपसदा तदानन्तर्यस्य चाविधानान्मासमात्रस्यैव गुणस्य विधाताद्वाक्यभेदाभावेन नाम्नोपस्थितस्य प्रसिद्धदर्शपूर्णमासादिकर्मणः परित्यागाभिधानं प्रकरणान्तरं तत्रास्तीति कर्मभेदो न स्यात् । तस्मादत्र वाक्यभेदप्रयुक्तमप्रकृताभिधानं न कर्मभेदप्रयोजकम् । किन्तु शब्दान्तरादिवदप्रकृताभिधानापादकं किञ्चिन्निरूपणीयम् । तच्च प्रकरणविच्छेदापरपर्यायं पूर्वकर्मासन्धानमेव । तथाहि । विच्छिन्नप्रकरणं कर्म द्वेधा उपादेययुक्तमनुपादेययुक्तं च । तत्र 'यदाहवनीये जुहति' इत्याद्यानुपादेयस्थले आहवनीयादिगुणस्य होमे प्रसक्ते संपादयितुं शक्यत्वेनोपादेयतया

होमोद्देशेन विधानसम्भवेन विशिष्टविधिगौरवमीत्या कर्मण उद्देश्यत्वावश्यभावे दृग्स्थस्यापि होमस्य सिद्धवन्निर्देशवलेनाभिध्यानादिना कथंचिद्गुणैर्विपरिवृत्तिरिति संपाद्य 'यो होमः स आहवनीये' इत्येवं गुणविधिसम्भवः । अनुपादेयगुणस्तु पञ्चधा 'देशः कालो निर्मितं च फलं सम्कार्यमेव च ।' इति मीमामिका प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्' इति । तद्विह मासस्याग्निहोत्रादिकर्मणि प्रसक्ते संपादयितुमशक्यतया दध्यादिवदानयनादिक्रियाविशिष्टत्वेनानुप्रेयतया चानुपादेयस्याग्निहोत्रादिकर्मोद्देशेन पर्यवमानगत्यापि विधानसम्भवेन 'यो मासस्तत्राग्निहोत्रादिं कुर्यात्' इत्येव मामानुवादेनाग्निहोत्रादिकर्मण एव भावार्थाधिकरणन्यायेन विधेयतया विहितस्य विधानान्यथानुपपत्तेः प्राप्रवन्निर्देशाभावेन परप्रकरणपाठेन च पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाविरहाच्च सिध्यति कर्मभेदः । 'पौर्णमास्या यजेत' 'सायं जुहोति' प्रातर्जुहोति' इत्यादौ कालोद्देशेन कर्मविधावपि न कर्मान्तरत्वमिति 'संनिधौ त्वविभागान्' इत्यधिकरणेऽनुपपत्तेरवश्यम् । तत्र मासस्यानुपादेयत्वेऽपि तत्र कर्मणोऽनुप्रेयतामात्रेण कथंचिद्विधिसम्पत्तौ परोद्देशप्रवृत्तकृतित्वान्न्याय्यत्वलक्षणपाराध्यात्मकशेषत्वरूपमङ्गत्वमुपपाद्यम् । ननु, मामाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः सन्निधौ प्रत्यभिज्ञाविरहेऽपि नामधेयकृता तत्प्रत्यभिज्ञास्ति न च नाम्ना तद्विपरिवृत्तावपि तत्रानुपादेयस्य सिद्ध्यसम्भवाद्विपरिवृत्तिरप्रयोजिकेति वाच्यम् । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणि मासविध्यसम्भवेऽपि तस्यैव कर्मणो नाम्ना विपरिवर्तमानस्य कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसम्भवादिति चेन्न । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधानेऽप्यग्निहोत्रादिशब्दस्य धात्वर्थमात्रनामधेयतया तेन भावनाया उपस्थित्यभावेन तद्वेदस्यापरिहार्यत्वात् । किंच 'मास जुहति' इत्याख्यातवर्तिना धातुना स्वरसतो लिङ्गस्यान्वयान्तर्हसान्यत्वरूपेण कर्मान्तरसंभिधीयत इत्यग्निहोत्रादिनाम्ना साध्यरूपेणैव तदभिधेयम्, नाम्ना आख्यातपरतन्त्रत्वात् । अतः कथं मामाग्निहोत्रादिवाक्ये अग्निहोत्रादिनाम्ना प्रसिद्धस्य कर्मण उपस्थितिः । अस्तु वात्र नाम्ना सिद्धरूपेणोपस्थितिः तथाप्याख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीतस्य प्रसिद्धहोमस्य कथं तेनोपस्थितिः । न च नाम्ना तदुपापस्थित्यभावेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रादिशब्दो यदुपवाचकस्तदुपविपरिवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । विध्यर्थे हि प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणो विपरिवृत्तिरिहोच्यते । विधिश्च सिद्धरूपस्य नाम्नोपस्थायस्य न सम्भवति भावार्थाधिकरणे धात्वर्थविधिविषयाकारसमर्पणे धातुनैव न तु नाम्नेति प्रतिपादनम् । ततश्च सिद्धरूपस्य नाम्ना विपरिवृत्तिरिहानुपयुक्तैवेति न प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसम्भवः । एव च विध्यन्तर्हानुपादेयगुणश्रवणेन कर्मणो विधेयतया सिद्धवन्निर्देशाभावेन तद्विपरिवृत्त्यभावात्मकं पूर्वकर्मसन्निधानापरपर्याये प्रकरणान्तरे सति मामाग्निहोत्रादिविधेरप्रकृतविषयतया प्रयोजनान्यत्व कर्मभेदः सिध्यतीति सूत्रयोजनम् । न चैवमप्यनुपादेयगुणनिबन्धनत्वात्कर्मभेदस्य गुणात्कर्मभेद एव पर्यवस्यतीति वाच्यम् । विधीयमानो हि गुणः पूर्वकर्मण्यसम्भवन्कर्म भिन्नन्ति । न चात्र मासगुणो विधानमर्हति अनुपादेयत्वात् । एवम् 'सरस्वत्या दक्षिणे तीरे आग्नेयोऽष्टाकपा-

ल पुरोडाश. ' इत्यादिदेशसमुक्ते ' सत्रायागर्थ विश्वजिता यजेत इत्यादिनिमित्तसमुक्ते च वाक्ये द्रष्टव्यम् । प्रयोजन—पूर्वपक्षे प्रसिद्धाग्निहोत्रादिषु यावर्जीवादिकालैर्मासस्य विकल्प , कुण्डपायिनाम-
यनेऽग्निहोत्राद्यननुष्ठानं च, सिद्धान्ते तु तदुभयाभाव इत्याद्युक्तम् । विस्तरस्तृष्णावचो वार्तिकाद्वावतु-
मध्ये इति । प्रकरणान्तराधिकरणम् ॥

तदेव देशकालनिमित्तफलसंस्कार्येष्वनुपादेयेषु देशकालनिमित्तानां कर्मभेदकत्वं प्रतिपा-
दितम् । इदानीं फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वं प्रतिपादयितुमिदमारभ्यते । अनारभ्य किञ्चित्कृत्यते

१२ ओमयादिकाम्ये ' आग्नेयसष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्म ' ' अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्भ-
ृष्यविकरणम् । हवर्चसकाम ' ' ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम ' इति । रुक् तेज ।

तत्कामो रुक्माम । तथा अश्वमेधे श्रूयते ' त्रैधातवीया दीक्षणीया ' इति । दीक्षणीयाकार्ययजमा-
नसंस्कारकारिणीत्यर्थः । तत्र मशय , किं प्रकृतेष्वग्नेयादिषु रुगादिफलं कामयितव्यमिति विधीयते
काम्यत्रैधातवीयायां संस्कार्योऽश्वमेधयजमान इति च, उत फले संस्कार्यं च कर्मान्तरविधिरिति ।
तत्र कालदेशनिमित्तानां सिद्धान्तमेव ग्रहणादनुपादेयत्वं युक्तम् , फलसंस्कार्ययोस्तु पुरुषप्रयत्नसमा-
द्यतोपादेयत्वमेव, कामनामुखेन फलस्यापि पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वसम्भवात् । शक्यते च दर्शपूर्णमा-
सस्थेनापि रुगादिफलं कामयितुम् , काम्यत्रैधातवीयाप्रयोगेणाश्वमेधयजमानं संस्कर्तुम् । अतः
फलसंस्कार्ययोरुपादेयत्वादिह न कर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥

चण्डः संस्कार्यं समुञ्चिनोति । प्रकृताग्नेयादिकर्मणः काम्यत्रैधातवीयाकर्मणश्च प्रकरणा-
दन्यत्र श्रूयमाणं फलं संस्कार्यं चानुपादेयत्वात्कर्मभेदकमेव ॥ अयमाशयः । कामनामुखेन फलस्य
प्रवृत्तिविषयत्वस्वीकारे विधिवत्तात्कामना संपाद्या स्यात् । न च विधितः कामना संपाद्यते, किंतु
'स्वरसमिद्धैव सा । ततश्च स्वारसिककामनामुखेन फलस्य विध्यधीनप्रवृत्तिविषयत्वासंभवेनोपादेय-
त्वसंभवादुद्देश्यत्वमेवेति तदुद्देशेन कर्मैव विधेयम् । न चोद्देश्यत्वेऽपि फलस्य कालदेशयोरिवाग्नि-
माधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या विधेयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । देशकालयोः सिद्धवत्कारूपोद्देश्य-
त्ववतां कर्मणोऽनुष्ठेयतया तयोरपि तद्विशिष्टत्वेण विध्यधीनप्रवृत्तिविषयतया विधेयत्वापपत्तावपि
फलस्य स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वलक्षणप्रयोजनत्वरूपेणोद्देश्यस्य विधेयत्वं विधीयमानप्रवृत्तिविषयत्वा-
पत्त्या स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वरूपप्रयोजनत्वव्याघातान् । एवं संस्कार्यस्यापि विध्यन्तरसिद्धस्य
फलवदुद्देश्यतया तद्वदेव प्रधानत्वात्तद्व्याघातप्रसङ्गात् विधेयत्वम् । एतेन निमित्तस्यापि विधेयत्वं

। स्वतः सिद्धं सा—कः स्वरसतः सिद्धं सा— ४ २ च कर्मसंनिधौ

ननु तत्र तस्य विधेयत्वऽङ्गत्वापत्त्या निमित्तत्वव्याघातान् । यत्स्वयमनङ्गभूतमेव कर्मप्रवृत्ति-
रभ्यति तदव हि कर्मणा निमित्तमित्युच्यते । तस्मादत्रापि कर्मभेद इत्यास्ता तावन् । प्रयोजन—
पुत्रपक्ष रुगादिफलार्थं न पृथक्प्रयोगः किन्तु गुणफलवद्दर्शपूर्णमासप्रयोगेणैव तन्मिद्धि , सिद्धान्ते तु
रुमान्तरत्वात्पृथक्प्रयोग इति । वृत्तसधिकरणम् ॥

अथ देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याणां सन्निधौ प्रत्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमागम्यते । दर्श-
पूर्णमासयोर्देशकालनिमित्तफलपराणि श्रूयन्ते 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
१३ अवपरायणफल यजेत' 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
१४ स्वर्गप्राप्तिं यजेत' इति तथा 'स्विष्टकृत यजति' इति विहितस्विष्टकृद्भागस्य संस्कार्य-
परम् 'शेषास्विष्टकृते समवयति' इति । तत्र सशयः किं देशाद्यनुपादेयसंबन्धात्कर्मभेदः , उत
प्रकृतसर्व कर्म देशादिषु विधीयते इति । अनुपादेयसंबन्धवशात्पूर्ववत्कर्मन्तरत्वं देशादेरुद्देश्यत्वेन
कर्मणा विधेयत्वावश्यभावात् । न हि कर्मणा देशादेश्चेत्युभयोरप्युद्देश्यत्वसंभवः । अतः कर्मणोऽ-
वश्यं विधेयत्वाद्विहितस्य च विधानायोगाद्भवति कर्मभेदः । एष च कर्मभेदेऽनुपादेयसंबन्ध एव
प्रयोजका न त्वसन्निधानमपीति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थं न पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । सन्निधौ दर्शपूर्णमास-दिकर्मसन्निधौ पठ्यमानेषु समादिवाक्येषु
न कमन्यत्वम् । कुतः । अविभागात् प्रकृतकर्मात्मकतया प्रत्यभिज्ञानात् । कर्मसन्निधौ सति तस्मिन्नेव
कर्मणि वृद्धौ विपरिवर्तमाने धातोर्गतिस्थित्येव स्वरसत् कर्मान्तरप्रतिपादकत्वाभावे सति,
प्रकृतकर्मात्मकतयैव प्रत्यभिज्ञावलात् कर्मभेद इत्युक्तं भवति । न चानुपादेयस्य देशकालादेर्विध्यनर्हत्वे
कर्मण एव विधानावश्यभावेन विहितस्य विधानानुपपत्त्या विधिसमभिव्याहारेण धातोः कर्मान्त-
रूपत्वमेव स्वरसतो वाच्यमिति कथं प्रकृतकर्मणः प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । समादिवाक्येषु हि
देशादनुपादेयस्य विध्यनर्हतयोद्देश्यत्वात्कर्मणः उपादेयत्वमेव लभ्यते एकस्योद्देश्यत्वेऽन्यस्योपादे-
यत्वनियमान् न तु विधेयत्वमपि । न चोपादेयस्य विधेयत्वनियमोऽस्ति । प्राधान्येन निर्देश्यत्व
गुण्यत्वम् , पारतन्त्र्येण निर्देश्यत्व चोपादेयत्वम् । अप्राप्रबोधन विधिः , प्राप्रबोधनमनुवादः । एव
चोपादेयमपि देशादौ कर्म प्राप्तेव सन्निधिवशात्तादृशेण प्रत्यभिज्ञायते इत्यनुवाचम् । अतः कर्मणः
पुनर्विधानाभावात् कर्मभेदः । न च कर्मणोऽनुवादात्वाद्देशादीनां चोद्देश्यत्वात्कर्म्यापि विधियोग्य-
स्याभावात्समादिवाक्यमन्तर्यकमेव स्यादिति वाच्यम् । देशादेः कर्मसंबन्धविधानार्थत्वात् । देशादेर्हि न
स्वरस्वार्गसिकप्रवृत्तिविषयत्वलक्षणप्रयोजनत्वरूपेण प्राधान्येनोद्देश्यत्वम् , किन्तु निर्देशगतस्वानन्वय-

मात्रेण । ततश्च दध्यादेरानयनादिक्रियाविशिष्टतया^१ यथानुष्ठेयत्व तथा देशादेर्नानुष्ठेयत्वमिति ताव-
न्मात्रेण तस्य 'स्वतन्त्रनिर्देशे' सत्यपि फलवत्स्वार्गमिकप्रवृत्तिविषयत्वरूपप्रयोजनत्वात्सकोदेश्यत्वस्य
विधेयत्वविरोधिनोऽभावेन सवन्धमुखेन विधिसम्भवात् समादिवाक्यवैयर्थ्यम् । तन्वेवमपि देशका-
ल्योरेव विधेयत्व लभ्यते, निमित्तफलसंस्कार्याणां तु निमित्तत्वादित्याघातप्रसङ्गेन विधेयत्वाभावस्य
पूर्वस्मिन्नाधिकरणे प्रतिपादिततया निमित्तादिवाक्येषु कर्मण एव विधानस्य वाच्यतया कर्मभेद-
स्यादित्यत आह — फलार्थे न पुन श्रुतिरिति । फलप्रवृत्तमुपलक्षणम् । फलनिमित्तसंस्कार्यवाक्येषु
यदाग्नेयादिवाक्योत्पन्नानां कर्मणाम् 'स्विष्टकृत यजति' इत्युत्पन्नस्य च फलादिसंबन्धप्रतिपादनार्थं
पुनःश्रवणं तत्र कर्मभेद प्रयोजयितुं श्रमते, उत्पत्तिविधिभेदस्यैव कर्मभेदप्रयोजकत्वात् । अप्रवृत्त-
कर्मस्वरूपप्रवर्तनं न्युत्पत्तिः । न चैकस्य कर्मणोऽनेकवाक्यतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनं सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिभेद-
शक्नोति कर्म भेदुम् । निमित्तादिवाक्यं तु उत्पत्तिवाक्यतः कर्तव्यत्वमात्रेणावगतानां कस्मिंश्चित्ते
'कस्मिन्फले किं संस्कार्यमिति विधिविशेषापेक्षाणां कर्मणा निमित्तसंयोगादिप्रतिपादनाय पुनर्विधान-
परत्वादुत्पन्नविधिरिति न कर्मभेदः । एतेन देशकालवाक्ययोः कर्मविधिस्वीकारेऽप्युत्पन्नकर्मण-
प्रयोगविधानार्थत्वात्मात्रापि कर्मभेदप्रसक्तिरित्युक्तं भवति । यथा चैतत्तथैकादशस्य द्वितीयांशे
स्फुटीभविष्यति । इयान्तु विशेष — निमित्तादिवाक्येषु कर्मणो विधेयत्वमेव, देशकालवाक्ययोस्तु
कर्मस्वरूपोत्पत्तिविषयेऽनुवाच्यत्वम्, प्रयोगविषये विधेयत्वम्, विषयभेदाच्च न तयोर्विरोध इति ।
'न चैव सति मासाग्निहोत्रादिवाक्यमपि प्रयोगविधि न तु उत्पत्तिविधिरिति तत्रापि कर्मभेदो न स्यादि-
ति वाच्यम् । तस्य प्रयोगविधित्वेऽप्युत्पत्तिविधित्वस्यपि सत्त्वान् प्रयोगस्योत्पन्न्यपेक्षत्वेन सनिहितोत्प-
त्त्यभावे प्रयोगविधेरैव उत्पत्तावपि व्यापारान्, यथा आग्नेयादिवाक्यं द्रव्यदेवतासम्बन्धं तदपेक्षित-
यागं च विधत्ते तद्वत् । समादिवाक्यं तु प्रयोगविधिसनिहिताग्नेयादिवाक्यैरुत्पत्तेर्लाभान्न तत्र
व्याप्रियते, यथा ऐन्द्रवायवादिवाक्यानि 'सोमेन यजेत' इति सनिहितयागलाभात् यागविधावपि
व्याप्रियन्ते तद्वत् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे समादिवाक्येषु कर्मान्तरविधौ प्रतिवाक्यमेकं कर्म, सिद्धान्ते
तु सर्वत्रैकमेवेति स्पष्टमेवेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तैत्तिरीयके द्वितीयकाण्डे दर्शपूर्णमासब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके 'प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वया-
दिशत' इत्यनुवाके 'अङ्गिरसो वा इत उत्तमा सुवर्गं लोकमायन' इत्युपक्रम्य 'यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
लोऽमावास्याया च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति कालद्वयसंयुक्तमेकं वाक्यं श्रुतम् । मानाद्य-
पौर्णमास्यां नास्ति । अर्गनापोमीयपुरोडाशोऽमावास्यायां नास्ति । आग्नेय पुरोडाश उभयस्मादपि

१. क्रियाविषयतया — ख २. स्वातन्त्र्यनिर्देशे — ख, ग ३. कस्मिं फले — क, ग
४. न चैवमपि — ख.

कालान्न न्यवत इत्यन्युत । तथा तत्रैव ब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके 'इन्द्र वृत्र जह्निवांसम्' इत्यनुवाके
 १४ ओषेयद्रक्त यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इत्येककालसंयुक्तं वाक्यान्तर
 स्तु-ययता- श्रुतम् । तत्र संशयः, किं कालद्वययुक्तविहितान्नेययागाद्यागान्तरं विधीयते,
 १४करणम् । उत स एव यागोऽनुष्ठान इति । तत्र पूर्वपक्षयति—

आग्नेयस्तुक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

तुशब्दः पूर्वाधिकरणमिद्वान्तोपमर्देन प्रवृत्तिं सूचयति । अतन्वार्था पुनः श्रुतिः, कर्मभे-
 दिका निमित्तादिवाक्येषु च पुनः श्रुतिनिमित्तसंयोगादिप्रापणार्थेति न कर्मभेदिकेति युक्तम् । इह तु
 पुनः श्रुतिरन्वार्था । ततश्च 'एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इत्यभ्यासाधिकरण-
 न्यायेन कर्मभेदः सिध्यति । न चैककालयुक्तवाक्यमनुवादः, विनिगमनाविरहात् । ननु, कालद्व-
 ययुक्तवाक्यस्य नानुवादकत्वमवकल्पते 'एककालसंयुक्तवाक्यविहितान्नेययागानुवादकत्वं हि तस्य
 वक्तव्यम्' तच्च न भवति, उत्पत्तिशिष्टाभावाद्यायुक्तकर्मणः कालद्वयसंयुक्तयानुवादानुपपत्तेः न च
 तस्य पौर्णमासीकालविषये विधित्वमिति वक्तुं शक्यम्, उत्पत्तिशिष्टाभावाद्याविराधान्, अतः एक-
 कालयुक्तवाक्यमेवानुवादः, कालद्वययुक्तवाक्यं तु विधिरित्यस्ति विनिगमकमिति चेत् । कालद्वययुक्त-
 वाक्ये हि नैक एवाग्नेययागः येन एककालयुक्तवाक्योत्पन्नाग्नेययागस्य कालद्वययुक्तवाक्यमनुवादकः
 न भवति । यागद्वयं हि तत्र कालभेदात्प्रतीयते । तत्र चैककालवाक्योत्पन्नाभावाद्याकालयुक्त आग्ने-
 ययागोऽनुष्ठाने पौर्णमासीकालयुक्ताग्नेययागान्तरं च विधीयते इति विशेषाभावेनान्यतरवाक्यस्या-
 नुवादन्वनिर्धारणाभावादुभयोरपि विधायकत्वे 'पुनर्विधानात्कर्मभेदः' । ततश्चाग्नेययागस्यामावास्यायाम्
 अभ्यासः आवृत्तिः प्रतीयेत । अमावास्यायाः द्विगाग्नेयः प्रयुज्यते इति यावत् ।

तमिमं पूर्वपक्षं प्रौढिवादेन निराकरोति—

अविभागात् 'कर्मणो द्विरुक्तो न विधीयेत' ॥ २८ ॥

तुशब्दः उक्तान्तरात् । समिधादिवाक्येषु प्रत्यक्षयज्ञिपुनः श्रवणान् भेदकत्वम् । इह तु
 द्रव्यदेवतामवन्वायागोऽनुमातव्यः । प्रत्यक्षश्रुतं च द्रव्यदेवतं वाक्यद्वयेऽपि न भिद्यते । कुतः ।
 अविभागान् एकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । अतो द्विपठितेन वाक्येनान्यतरेणाग्नेयो यागो विधीयते ।
 उभयोर्वाक्ययोरमावास्याकालयुक्तकर्मविधायकत्वे विकल्पः । एकं वाक्यमेकं पुरुषं प्रत्यमावास्यायुक्त-
 कर्मणो विधायकम् अन्यच्चान्यं प्रति तस्यैव विधायकमिति यावत् । अथवा विनिगमनाविरहा-

१ । सति पुनः —क ; कर्मणा द्विरुक्तेन विधीयते.

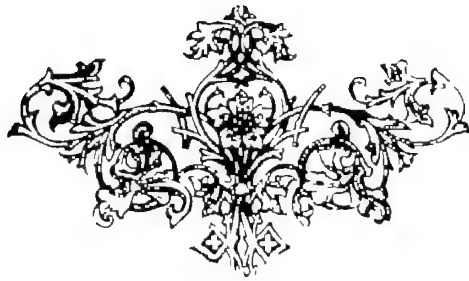
द्वाक्यद्वयेनाप्येकमेव कर्म युगपद्विधीयत इति व्याख्येयम् । न चान्यतरवाक्यस्यानर्थक्यं शङ्क्यम् , कर्मभेदाश्रयणापेक्षया आनर्थक्याश्रयणस्याभ्यर्हितत्वात् । यद्यपि वेदे 'मात्रामात्रस्याग्यानर्थक्याभ्युप-
गमो न युक्तः , तथापि प्रौढिवादेऽयम् ।

परमार्थतः सिद्धान्तमाह—

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

वाशब्दोऽर्धाङ्गीकारे । 'अविभागात्कर्मणः' इति कर्मेकत्वमुक्तमङ्गीकुर्म , द्विरुक्तेन तु विधीयते' इत्यानर्थक्यमुक्तं नाङ्गीकुर्म । ननु पुनः श्रवणस्य का गतिरित्यत आह— अन्यार्थेति । अमावास्यायां केवलाग्निदेवत्योऽष्टाकपालः प्रशस्तः किमुतेन्द्रसहिताग्निदेवत्यं एकादशकपालं इत्येन्द्रा-
ग्नप्रशंसापरमेककालसंयुक्तवाक्ये आग्नेययागस्य पुनः श्रवणम् , 'स एतमेन्द्राग्नेमेकादशकपालमसा-
वास्यायामपश्यत्' इत्युपक्रमान् । एव चैन्द्राग्नविध्यैकवाक्यतया तन्प्रशंसार्थं केवलामावास्यावाक्य-
मेवानुवादः इति विशेषग्रहणाद्विधिपुनः श्रवणाभावाच्च नाभ्यासन्यायावतारः । तस्मादमावास्यायामपि
सकृदेवाग्नेययागस्य प्रयोगः इति सिद्धम् ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

निर्मलं निगमसिन्धुविधिन्यायाभिधानमन्थानैः ।

यर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

तदेव कर्मभेदे विचारिते तत्प्रसङ्गात्प्रयोगभेदोऽस्मिन्पादे प्राधान्येनाभिधीयते ।

यावर्जीवमग्निहोत्र जुहोति 'यावर्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्यत्र किम् 'अग्नि-
होत्र जुहुयान्स्वर्गकाम' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति विहितकाम्यप्रयोगस्यैकस्य
१ यावत्तावकाग्निहोत्रा- यावर्जीवकालमभ्यासो विधीयते, उत जीवने निमित्ते अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्ण-
विकरणम् । मासयोश्च बहूना प्रयोगाणां स्वर्गकामवाक्यविहितादन्येषां विधिरिति
मशये पूर्वपक्षयति—

यावर्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

कर्मशब्दः प्रयोगवाची । स्वर्गकामवाक्यविहितोऽयं काम्य प्रयोगः । तस्य धर्मः शेष-
भूतः कालः, यावर्जीविकः यावर्जीववाक्यगम्यो भवति । काम्यप्रयोगाङ्गतया यावर्जीवकालो
विधीयते, न तु जीवने निमित्ते प्रयोगान्तरविधिरिति यावत् । कुतः । प्रकरणात् । एव हि प्रकर-
णमनुगृहीतं भवति । यद्यपि प्रकृतकर्मण एव जीवने निमित्ते विधानात्पश्चान्तरेऽपि न प्रकरणबाधः,
तथापि प्रकरणमत्र नाधिकाररूपं विवक्षितम्, किन्त्वन्वभावाकाङ्क्षालक्षणं विवक्षितम् । तच्च कर्म
धर्ममपेक्षमाणं जीवने निमित्ते पुरुषार्थतया प्रयोगान्तरविधौ बाधितं स्यात् । ननु काम्यप्रयोगस्यैकस्य
यावर्जीवकाले कर्तुमशक्यत्वात्प्रयोगवहुत्वमापतितमित्यत आह— अभ्यास इति । यावर्जीवकाल-
विधौ हि तत्सामर्थ्यादेकस्यैव काम्यप्रयोगस्याभ्यासः पर्यवस्यति, यथा 'सोमेन यजेत' इत्युत्पन्न-
स्यैव यागस्य ऐन्द्रवायवाग्निवाक्येषु ग्रहणसंस्कारविधिपरेषु द्रव्यदेवतासंबन्धभेदादभ्यासस्तद्वत् ।
तस्माद्यावर्जीवकालकोऽभ्यास्तरूप एव काम्यप्रयोग इति फलतीति पूर्वः पक्षः ॥

मिद्वान्तयति—

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

वाशब्द एवार्थः । 'धर्म' इत्यनुवर्तते । एकस्यैव कान्यप्रयोगस्य यावर्जीवकालमभ्यासो नात्र विधीयते, किंतु जीवने निमित्ते नियमेन भिन्न प्रयोग पुरुषधर्मतया विधीयते । कुत । श्रुति-सयोगात् एव सत्येव यावर्जीवपदस्य यज्ञश्च मुख्यवृत्तिकत्वसंभवान् ॥ कर्मधर्मत्वे हि 'यावति विन्दर्जीवो' इति सूत्रविहितणमुत्प्रत्ययान्तस्य 'अव्ययकृतो भावे भवन्ति' इति जीवत्तक्रियावाचिन काले लक्षणा स्यात्, एकस्या यागक्रियाया यावर्जीवकालमवन्धानुपपत्त्या यजिनाभ्यासो लक्षणीयः स्यात् । न च यथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति विहितकालैकदेशे सकृदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थमिद्धि, तथा यावर्जीवकालैकदेशे सकृदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थमिद्धिसंभवात्त्राभ्यासलक्षणेति वाच्यम् । अपौर्णमासीव्यावृत्त्यर्था चोदनेति युक्ता तत्र सकृदनुष्ठानेन शास्त्रार्थमिद्धि । इह तु चोदना अजीवनकालव्यावृत्त्यर्था न भवति, तदा कर्मणोऽनुष्ठानस्याप्रसक्ते । किंतु समस्तजीवनकाल-ग्रहणार्थं चोदनेत्यभ्यासलक्षणा दुर्वासा । तत्र 'यावति विन्दर्जीवो' इति णमुन्विधायक सूत्रम् । तत्र 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनुवर्तते 'णमुल्' इति च । यावत्युपपदे समानकर्तृकयोः क्रियायोर्मध्ये पूर्वकालिकक्रियावृत्तेर्विन्दतेर्जीवितेश्च णमुल्स्यादित्यर्थः । जीवितेश्च प्राणधारणमर्थः । प्राण उच्छ्वास नासावहिर्निर्गतो वायुविशेषः । तस्य धारण नासिकया अन्तराकर्षणम् । 'अव्ययकृतो भावे—' इति वचनाणमुलन्तस्यापि जीवत्तक्रिया अर्थः । पौर्वापर्य समानकर्तृकत्व च शीत्यम् । यावच्छब्दो जीवन सामान्येन विशिष्टः । तच्च जीवनम् 'समानकर्तृकयोः' इति क्रियान्तरमवन्धे विहितेन णमुत्प्रत्ययेन होमाद्यन्वयितया प्रतीयते । स च मवन्धो यदि जीवन्तस्य होमादिक्रियायाश्चाङ्गाङ्गिभावादि स्यात् तर्हि सर्वेष्वपि जीवनेष्ववश्यं होतव्यमित्यर्थ-स्यामिद्धेयावच्छब्दार्थस्य प्राप्यभावादनुवादो नावकल्पेत । नापि विधातुं शक्यते, जीवनानामयुगपत्कालकत्वेन तत्सामान्यस्य कर्मणि विधानासम्भवान् । ततश्च यथा भावलक्षणे विहिता सप्रसी भावं प्रति लक्षणत्वं निमित्तत्वे सति घटने नान्यथेत्यर्थान्निमित्तत्वेऽवतिष्ठते, तथा यावच्छब्दशब्दादेव मवन्धसामान्यवाची णमुत्प्रत्ययो निमित्तनैमित्तिकभावेऽवतिष्ठत इति जीवनस्य तावन्निमित्तत्वम् । एव च जीवने निमित्तेऽग्निहोत्र प्रयोक्तव्य दर्शपूर्णमासौ प्रयोक्तव्यावित्यर्थः सिद्धः । नैमित्तिकश्चाय प्रयोगः 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतपापश्रयार्थः । 'अकुर्वन्विहित कर्म निन्दितं च समाचरेत् । प्रमज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति' 'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अन्तिग्रहांश्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' इति स्मृतिमिद्धस्याकरणप्रयुक्तप्रत्यवायस्य परिहारस्त्वानुपप्लविक । नरकेषु पतत्यनेनेति पतनं पापम् । ऋच्छति प्राप्नोति । अत्र विहिताकरणजन्यप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनं नित्यकर्मणा फलमिति केचित् । तन्न । प्रत्यवायो हि न कर्ममात्रातिक्रमान्, किंतु विहितकर्मातिक्रमान्, 'अकुर्वन्विहित कर्म—' इति वचनान् । ततश्च सिद्धे विधौ विहितकर्मातिक्रमात्प्रत्यवायावगमः, अवगतस्य प्रत्यवायस्य परिहाराय च विधिरित्यन्योन्या-

श्रय । अतः पापश्रय एव फलम् । तच्च पापमिह जन्मनि जन्मान्तरे च संचितम्, 'पूर्वा
 मया जपस्तिष्ठेन्नैशमेतां व्यपोहति' 'कषाये कर्मभिः पक्के' 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिश्रुति-
 स्मृतिभ्यः । न च निमित्तोद्देशेन पापश्रयरूपफलोद्देशेन च कथं कर्मविधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति
 वाच्यम् । न ह्येकमेव वाक्यं निमित्ते फले च कर्म विधत्ते, किंतु यावज्जीववाक्यं निमित्ते कर्म
 विधत्ते, अन्यच्च श्रुतार्थापत्तिकल्पितं वाक्यं फलं विधत्त इत्यदोषः । न चैवमायुर्द्वयद्वयं एकस्य
 विधिविरोध्यत इति वाच्यम् । न हि द्वयोरेकरूपमुद्देश्यत्वमस्ति । निमित्तस्य हि 'सिद्धवत्काररूपमुद्दे-
 श्यत्वम्, पापश्रयस्य तु स्वार्थिकप्रवृत्तिविषयत्वान्मकप्रयोजनत्वरूपम् । न ह्येवविधयोरुद्देश्ययोः
 फलनिमित्तयोरेकत्र विरोधोऽस्ति । यदि हि निमित्तमपि फलवत्कर्मजन्यं स्यात् तदा द्वयोरप्येकप्र-
 कारमवन्धाद्विरोधः स्यात् । प्रत्युत निमित्ते कर्म क्रियमाणं किं प्रयोजनमिति सुतरामपेक्षते, निमि-
 त्तेऽवश्यकर्तव्यताया नैःफल्ये सत्यनुपपत्तेः । अतश्च निमित्तबलेनापेक्ष्यमाणं फलं कथं तेन विरुद्धं
 स्यात् । ननु, निमित्तत्वमुपलक्षणत्वं ज्ञापकत्वं व्याप्यत्वरूपम्, व्याप्तिश्च यदा यदा जीवनं तदा
 तदा कर्मेत्येवरूपा, अन्यथा कर्मणि कदाचिर्जीवनसंबन्धस्यावर्जनीयत्वेन तत्प्रतिपादनानर्थक्यात्,
 तथा च व्याप्त्या निमित्ते कर्मण आवश्यकत्वरूपनियमोऽर्थाद्वस्यते, अनावश्यकत्वं निमित्ते सत्यपि
 कदाचित्कर्मणोऽकरणे निमित्तत्वव्याघातात् एव च तस्य फलार्थत्वं फलेच्छायामसत्यामननुष्ठाने
 मति निमित्तत्वं व्याहन्येत, इति चेत् । न हि कास्यत्वनैमित्तिकत्वयोः स्वरूपेण विरोधोऽस्ति ।
 फलेच्छाया कदाचित्कत्वमेव हि तद्विरोधे योजम् । प्रकृते च न पापश्रयस्य 'कदाचित्कस्यचि-
 द्दयनित्छास्ति दुःखायायकपापनिवृत्ते सर्वदाभिलषणीयत्वात् । न च येन पापं नैवाचर्यते तस्य
 न तदिच्छेति वक्तुं शक्यम्, इह जन्मन्याचरणेऽप्यनादिजन्मान्तरप्रवाहार्जितपापराशिश्चरेच्छाया
 अवर्जनीयत्वात् । न च ब्रह्मलोकान्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्न तदिच्छेति वाच्यम् । मुमुक्षुणापि पाप-
 श्रयस्यावश्यमभिलषणीयत्वात् । न ह्येतज्जन्मनि जन्मान्तरेषु चार्जितेषु नरकप्रापकेषु सत्यु मोक्ष
 संभवतीति भवति पापश्रयः फलम्, 'विरक्तस्य कर्मानधिकारात्, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्'
 इति श्रुते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता' इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र किमिदं भावाद्या-
 वायक पापान्तरप्रत्यवायरूपं नित्यकर्मकरणादुत्पद्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यो गम्यते । तत्र ज्ञानकर्म-
 मार्गपरिभ्रष्टानधिकृत्य 'य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीदृशपतङ्गाः' इत्यादि श्रुतिः एतयो न
 विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः । ददृशूकः पतङ्गो वा कीदो वा जायते ध्रुवम् । अकुर्वन्विहितं कर्म'
 इत्यादिस्मृतिश्च । तत्परिहारो नित्यकर्मणामनुपपन्नं फलमिति षष्ठस्य तृतीये सर्वशक्यधिकरणे

१। सिद्धवत्कारनिर्देशरूपम्—क, घ ३ २। कदाचित्कस्य कचिदपि—क, ख, ग, घ ३। सम-
 द्भावात् पापश्रय—क, घ ३ ४। फलविरक्तस्थ—ख, ग ५। विरक्तस्थेत्यादि, स्मृतश्चेत्यन्ता ग्रन्थ
 पुस्तकं नान्त

दुष्टीकावातिकतन्त्रयोः स्पष्टम् । एव च जीवने निमित्ते कर्मणः पापश्रयार्थतया विधौ नियमोऽ-
यर्थसिद्धः । ‘कर्तृधर्मो नियमश्चाद्यते’ इति भाष्यादिग्रन्थस्याप्ययमेवाशयः । जीवने च मायप्रातः
पौर्णमास्यादिकालावच्छिन्नं निमित्तमिति पष्ठस्य द्वितीये ‘तेषामोत्पत्तिक्रान्ता—’ इत्यधिकरणे
स्पष्टीभविष्यतीत्यास्तां तावत् ।

इतोऽपि कर्तृधर्म इत्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत
'तत्त्वानर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ३ ॥

‘अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्या वा पौर्ण-
मासी वातिपादयेत्’ इति दर्शपूर्णमासयोः स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्य पाथिकृतेष्टविधानादपि
लिङ्गाच्च कर्मधर्मः । यः दर्शपूर्णमासयाजी । ‘करणे यज’ इति भूते णिति । ताभ्यामिष्टवान्मन्त्र-
मावास्या पौर्णमासी वा कर्म अतिपादयेत् स्वकालात्प्रत्यावयेत् स पाथिकृतीमिष्टि कुर्यादिति तदर्थः ।
कथमिदं लिङ्गदर्शनमित्यत आह—कर्मधर्मे हीति । कास्यप्रयोगस्य शेषतया यावर्जीवनकाले विधी-
यमाने प्रक्रमेण प्रक्रान्तेन यावर्जीवनकालेन कास्यप्रयोगो नियम्येत । ‘यम उपरमे’ । समाप्येत ।
एव च कर्मधर्मपक्षे यावर्जीवमभ्यस्तरूपस्यैकस्य प्रयोगस्य फलार्थतया मध्ये समाप्यभावेन जीवन-
दशाया न कोऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवान्भवतीति यावर्जीवनकालोत्तरमेव दर्शपूर्णमासयाजीति
वक्तव्यम् । यथा ऐन्द्रवायवादिद्यज्यभ्यामे कृत्स्ने निर्वृत्ते सति सोमयाजीति तद्वत् । तथाविधस्य च
दर्शपूर्णमासयाजिनस्तत्र तस्मिन्जीवने समाप्ते सति अन्यत् स्वकालातिक्रमप्रायश्चित्ततया पाथिकृतेष्ट-
विधानम् अनर्थकम् असंगतार्थकं स्यात् । यावर्जीवनकालेन समाप्तदर्शपूर्णमासकर्मणो दर्शपूर्णमास-
याजिनो दर्शपूर्णमासातिपत्तिर्हि स्वकालातिक्रमात्मा न यावर्जीवनकालमध्ये वक्तुं शक्या, तदा दर्श-
पूर्णमासकर्मणः समाप्यभावान्, नापि जीवनोत्तरकाले, तस्य स्वकालत्वाभावान् तदानीं कर्तुर्यज-
मानस्याभावेन प्रायश्चित्तविध्यसागत्याश्च । कर्तृधर्मत्वे च यावर्जीवनकालो न कर्माङ्गम् । पौर्णमा-
स्याविकालावच्छिन्नजीवनभेदाच्च नैमित्तिक प्रयोगो भिद्यत इति प्रतिमास दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य
समाप्तेर्वाजीवदशायामेव दर्शपूर्णमासयाजीति व्यपदेशः सम्भवतीति तः प्रति प्रयोगस्य पौर्णमास्या-
दिस्वकालातिपत्तावुत्तरकाले प्रायश्चित्तविधानं समञ्जसं भवति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

1. वर्मा हि 2. तत्रानुष्ठेयम् 3. जीवदशायामेव— क, स्व, ग, घ 4. अपवर्गम्

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इति सोमात्प्राग्दर्शपूर्णमासयोः समाप्तिं दर्शयति । यदि हि यावर्जीवनकालं कर्मशेषं स्यात्तर्हि दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य एव सामं कर्तव्यं इति प्रकान्तस्य दर्शपूर्णमासकर्मणो भेदो नाशः स्यात्, ‘वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्यत्तन्त्रं प्रतायतेऽन्तरन्यामिष्टिं निर्वपन्ति’ इत्यादिदर्शनात् । न हि दर्शपूर्णमासप्रयोगः समाप्त्य सोमोऽनुप्राप्तुं शक्यते, यावर्जीवनकालेनैव तस्य समाप्त्यत्वात्तदुत्तरं च यजमानस्याभावात् । कर्तृधर्मत्वे तु प्रतिमासं दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य समाप्तत्वान्नायं दोषो भवति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

तुल्यदृष्ट्याऽन्वाचये । यदि च यावर्जीवनकालं कर्मधर्मं स्यात्तर्हि ‘जरामर्यं वा एतस्मिन् यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरया ह वा एष एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च’ इत्येवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च जरामर्यत्ववचनं जरामरणमोचनार्थत्ववचनं च सगतार्थकं न स्यात् । जरया वयोहान्या मर्यं समाप्त्य न तु स्वेच्छयेति जरामर्यम् अवश्यानुष्ठेयम् । ‘ह’ ‘वै’ इति निपातावधारणे । एष अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च कर्ता जरया मृत्युना चावश्यं मुच्यते इति तदर्थः । कर्मधर्मे हि वचनमिदं विरुध्यते । कुतः । अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगधर्मे हि यावर्जीवनकालं विधीयमाने नित्यप्रयोगस्यालाभात् काम्यप्रयोगस्य चानित्यत्वादवश्यानुष्ठेयत्वरूपजरामर्यत्ववचनविरोधः, काम्यप्रयोगस्यानित्यस्वर्गमात्रार्थत्वेन जरामरणनिवृत्तिफलकत्ववचनविरोधश्च । अनित्यत्वादित्यस्य नित्याभिलषणीयफलरहितत्वादित्यप्यर्थः । सिद्धान्ते तु नैमित्तिकप्रयोगस्य पापक्षयार्थत्वाच्छरीरारम्भकपापाभावाज्जरामरणनिवृत्त्यर्थत्वमुपपद्यते । न च ‘सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यादिवाक्याज्जरामरणनिवृत्तिफलकत्वस्यापि सत्त्वेन तदनुवाद उपपद्यत इति वाच्यम् । एवं सति ‘ह वै’ इति निर्धारणानुपपत्तेः । ‘जरामरणनिमोचनावधारणवचनं नियमपक्ष उपपद्यते’ इति भाष्यस्याप्ययमेवाशयः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावर्जीवनकालाभ्यामे कर्मधर्मतया विधीयमाने स विवृतिष्वप्यतिदिश्येत । तथा सति वैमृधः प्रकृत्य ‘यदि निर्वपेदन्वेव निर्वपेत्’ इति वचनं व्यर्थं सद्विरुध्यते, ‘प्रजापतिः पुरुषममृजत’

। यज कृष्यत—स्व ग

इत्युपक्रम्य नैत्तिरीयकेऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुबन्धादीनां केपाचिदेव नित्यतया परिगणनं च विरु-
ध्येत । तथा च विरोधोऽयमपि पूर्ववत् जराभरणनिर्माकवनं कर्तृधर्मो यावर्जीविकः प्रयोगनियम-
इत्यवगमयति । तस्य च पुरुषार्थस्य नातिदेश इति वक्ष्यतेऽष्टमस्यांशे 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियम-
कर्तृसमुदायस्यानन्वयस्मद्वन्धनत्वान्' इत्यत्र ॥

नन्वेवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च नित्यत्वमिच्छावपि ज्योतिष्टोमादिषु का गतिः, तत्र
यावर्जीववाक्याभावादित्यत आह—

'कर्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तार्थं स्यात् ॥ ७ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्तौ । नेयः शङ्का । कुतः । कर्तुं धर्मनियमान् 'स्वर्गकामो ज्यो-
तिष्टोमेन यजेत' इति विहितकाम्यप्रयोगादन्यस्य प्रयोगस्य ज्योतिष्टोमादौ पुरुषार्थतया निय-
मेन विधानात् । कुतः । यतः वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति कालशास्त्रं वीष्मा-
युक्तं वसन्तस्य निमित्तत्वावोधनार्थं भवति । न चेदं वाक्यं काम्यप्रयोगविषयं भवितुमर्हति,
वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्येतावतैव तस्मिद्धौ वीष्मावैयर्थ्यात् यावत्कामं वसन्तस्याङ्गताया-
न्तावतैव सिद्धे । अतो नैयमिकप्रयोगपरमेव वीष्मायुक्तं वसन्तवाक्यम् । तस्य हि प्रयोगस्य
वीष्मावशाद्यावद्वसन्तं प्रयोगः सिद्धः । वीष्मा हि व्याप्तिः । सा च 'यदा वसन्तस्तदा ज्योतिष्टो-
मप्रयोगः' इत्येवरूपा वसन्तस्य निमित्तत्वं एव सम्भवति नान्यथेति तस्य निमित्तत्वे वीष्मायुक्त-
वसन्तशास्त्रं पर्यवस्यति । एव च सप्तमी निमित्तार्था 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिवत् द्विर्वचनं तात्पर्यमाह-
कमिति सिद्धो ज्योतिष्टोमस्य नैमित्तिकः प्रयोगः । एवमाग्रयणादनित्यकर्मस्वय्यूहम् । प्रयोजनं—
पूर्वपक्षे कामनावत् एवाग्निहोत्रादिकर्मणः प्रयोगः, सोऽपि यावर्जीवमभ्यस्त एव कामायावकल्पने,
सिद्धान्ते तु कामनारहितस्यापि पापक्षयार्थं प्रयोगो नियतः, काम्यस्तु प्रयोगः सकृत्कृत एव
फलाय कल्पत इति । वृत्तं यावर्जीवाधिकरणम् ॥

तदेवमुक्तेषु षट्सु भेदकारणेषु शब्दान्तराभ्याससख्यासञ्ज्ञाशुणप्रकरणान्तरेषु कानिचिद-
धिकानि भेदकारणानि शास्त्रान्तरविहितकर्मस्वाशङ्क्यं निराकर्तुमिदमारभ्यते । सन्ति शास्त्राभेदाः

१ सर्वशास्त्राप्रत्ययेक- 'काठकम्' 'शाकलम्' 'पैपलादम्' नैत्तिरीयम्' 'काण्वम्' 'माध्य-
कर्मताधिकरणम् । 'दिनम्' 'कालापम्' इत्यादयः । तत्र किं प्रतिशास्त्रं कर्म भिद्यते, उत
एकमेवेति संशये पूर्वपक्षयति—

1 कर्तुस्तु नियमान् 2 निमित्तम्

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचन- प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरे

कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

विशेषशब्दो नामादिषु त्रिषु सञ्च्यते । शास्त्राविशेषेषु विहितस्य कर्मणो नामविशेषा-
दिना भेदः स्यात् । तथाहि— 'काठकामिहोत्रम्' 'कालापाग्निहोत्रम्' इत्यादिसंज्ञाभेदादिप्र-
होत्रादिकर्म भिद्यते । रूपशब्देन गुण उच्यते । 'वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालम्' इत्ये-
कस्या शाखायाम् 'द्वादशकपालम्' इत्यन्यस्यामिति गुणभेदः । धर्मविशेषः अध्ययनधर्मभेदः ।
कारिरेष्टिमन्वब्राह्मणम् मारुतमसि' इत्याद्यर्थायानास्तेतिरीयास्तावद्वोधायेतन्मूखानुसामिणि 'भृमौ
भोजनम्' इत्याद्याचरन्ति, बोधायनीयेभ्योऽन्ये तु स्वशाखागतमिदमेवाधीयाना न तदाचरन्ति ।
तमिम धर्मविशेषमेकैव कारिरेष्टि केपाचिदाकाङ्क्षति नेतरेषामिति न सम्भवति । अतः कर्मभेदः ।
यद्यपि गुणपर्याय एवाय धर्मविशेषः, तथापि हविर्धर्मोऽन्तरङ्गो गुणः पूर्वमुपात्तः । अयं तु इतिक-
र्तव्यतास्थातीत्यो बहिरङ्ग इत्यपौनरुक्त्यम् । पुनरुक्तिरभ्यासः । एकमेवाग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्र
शाखास्वाम्नायत इति पुनरुक्त्या कर्म भिद्यते । यदि हि सर्वशाखास्वेकं कर्म तर्ह्येकस्या शाखाया
विहितस्य शाखान्तरे पुनर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतः कर्मभेदः । एवमुदितहोमप्रस्तावे कचिच्छाखाया-
मनुदितहोमो निन्यते 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाजुह्वति येऽग्निहोत्रम् । दिवा
कीर्त्यमदिवो कीर्तयन्त सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्' इति । अनुदिते सूर्ये 'सूर्यो
ज्योतिर्ज्योति सूर्य स्वाहा' इत्यभिधानमनृतं सपश्यत इत्यर्थः । अन्यस्या तु शाखायामनु-
दितहोमप्रस्तावे उदितहोमो निन्यते 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्, यथातिथये प्रदुताय शून्याया-
वसथायाहार्यं हरन्ति, तादृगेव तत्' इति । अस्यार्थः— 'अग्निं वा वादित्यं सार्यं प्रवि-
शति' 'उद्यन्तं वा वादित्यमग्निरनुसमारोहति' इति पूर्वमुक्तम् । अतो यजमानस्य गृहे सूर्योऽग्नि-
प्रविष्टो रात्रौ वसति । उदयानन्तरमग्निं विहाय गच्छति । ततश्च यथा अतिथये प्रदुताय त्रैमुक्येन
गृहात्प्रस्थिताय आहार्यम् उपहर्तव्यमन्नम् । 'शून्याय' 'आवसथाय' इति चतुर्भ्यो सप्रस्यर्थः ।
अतिथिर्वाजिते शून्ये गृहे हरन्ति, तादृगेव तद्वति, यदुदिते हूयत इति । संयमुदितानुदितहोमनिन्दा
कर्मभेद एवापश्यते, न तु तदेकत्वे । तस्मात्कर्मभेदः । तथा अनन्तामु शाखास्वनन्तानामङ्गानामु-
पदिष्टानामेकस्मिन्कर्मण्युपसंहारस्यानुष्ठानस्य चाशक्यत्वात् अशक्यार्थोपदेशकतया अप्राप्त्यापाता-
दपि कर्मभेदः । तथा मैत्रायणीयशाखायामग्निचयनमन्त्रमसाम्नाये अन्वारोहा नाम स्थण्डिलारोह-
णमन्त्रविशेषा अन्ते पठ्यन्ते । कचिच्छाखाया न ते मन्त्रा सन्ति । तत्राध्येतारो याज्ञिकाश्चेत्य

व्यपकिशन्ति— अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निं समाप्यते, इतरेषां त्वन्यत्र समाप्यते नान्वारोहे-
 प्विति । तदन्तर्कर्मभेद एवोपपद्यते । न श्लोकस्यैवाग्निर्कर्मण उभयत्र समाप्तिवचनमुपपद्यते । तस्मादपि
 कर्मभेदः । तथा 'यस्याग्निहोत्रमहुतं सूर्योऽभ्युदियान्' इत्यादिनोदितहोमे प्रायश्चित्तं विहितम्, तथा
 अनुदितहोमेऽपि । तदिदं प्रायश्चित्तविधानं कर्मैकत्वे सति नोपपद्यत इति कर्मभेदः । एतेन पूर्वे-
 दाहनिन्दावाक्ययोर्विकल्पपरत्वमपि प्रत्युक्तं भवति । विकल्पे सति शुभयथाप्यवैगुण्यात्प्रायश्चित्त-
 द्वयविधानमप्यनर्थकं स्यात् । दृश्यते चोभयथा प्रायश्चित्तविधानाद्वैगुण्यम् । न चैतन्कर्मैकत्वं उपपद्यत
 इति कर्मभेदः । एव च निन्दयाप्यपानरुक्त्यं वेदितव्यम्, वैकल्पिकत्वशङ्कानिर्गारणार्थत्वात् ।
 तथा अन्यार्थदर्शनादपि भवति कर्मभेदः । अन्यद्विधानु प्रवृत्तेषु वाक्येषु अन्यस्मिन्नर्थे लिङ्गदर्श-
 नमन्यार्थदर्शनम् । तच्चात्र पञ्चविधं परिहारास्त्रवशादुदाह्रियते । कचिच्छास्त्राया द्वादशाहसत्रे
 श्रूयते 'यदि पुरा दिदीक्षाणा एतमेव बृहत्सामानमुपेयुरुपेत स्वेष्टा रथतरम् अथ यद्यदिदीक्षाणा रथ-
 तरसामानमुपेयुः' इति । यदि पुरा पूर्वं दिदीक्षाणा दीक्षितवन्तः कृतप्रथमसोमा स्युः तदा एतमे-
 वातिरात्र बृहत्सामानमुपेयुः । हि यस्मात्कारणान् प्रथमसोमे रथतरमेभिः प्रयुक्तम् । यदि तु अदि-
 दीक्षाणा अकृतप्रथमसोमास्तदा रथतरसामानमुपेयुः, 'न रथतरसामानमकृत्वा बृहत्सामानमाहरेत्'
 इति नियमादित्यर्थः । तदिदमनिष्टप्रथमसोमानामपि द्वादशाहसत्रवचनं प्रतिशाख्यं कर्मभेदमवगम-
 यति । न हि कर्मैकत्वे सत्येतदुपपद्यते, ताण्डकशास्त्रायाम् 'एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्'
 इति ज्योतिष्टोमस्य सर्वयज्ञेभ्यः प्राथम्यविधानान् कर्मैकत्वे सर्वशाखासु ज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमान् ।
 प्रतिशाख्यं कर्मभेदे तु ताण्डकवचनेन तच्छास्त्रास्थज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सत्यपि एतच्छास्त्रा-
 स्थज्योतिष्टोमस्य तदनियमात्रं विरोध इति कर्मभेदः । तथा तैत्तिरीयके यूपैकादशिनीविषये
 श्रूयते 'यत्पञ्चममिता मिनूयात्कर्त्नीयाः स यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मनः प्रजा स्यात्, वेदि-
 ममितां मिनोति ज्यायाः समेव यज्ञक्रतुमुपैति नास्यात्मनः पापीयसी प्रजा भवति' इति ।
 अस्यार्थः— प्रकृतिभूतोऽग्निस्तावत्पञ्चक्रतुः, 'वयसा वा एष प्रतिमया चीयते' 'व्यामसात्रौ
 पश्नौ च पुच्छं च भवति' 'अग्निरना पश्नौ द्राघीयाः सौ भवत' इत्यादिश्रवणान् । व्यामसात्रौ
 पुरुषमात्रौ, 'पञ्चारत्रि, पुरुषो व्यामश्र' इति बोधायनादयः । यदि पञ्चममिता पश्नायामप्रमाणं
 यूपैकादशिनीं मिनूयादवदेषु निखन्यात् । पश्नायामप्रमाणं समशो दशधा विभज्य मध्ये अग्निष्टयूप
 पार्श्वयोः पञ्च पञ्चत्येकादशयूपावलि मिनूयादिति यावत् । यद्वा पश्नाभ्यां यावन्तः प्रदेशमग्निर्व्या-
 प्रोति तावत्प्रमाणां मिनूयात् । अग्नेस्तिर्यक्प्रमाणं शतधा विभज्य मध्ये एक पार्श्वयोः पञ्च पञ्चत्ये-
 कादशयूपावलि मिनूयात् । तदा कर्त्नीयासः स्वल्पतरः यज्ञक्रतुः प्राप्नुयात् । किञ्च अस्य पञ्चममिता
 यूपैकादशिनी कुर्वाणस्य यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादि पापीयसी हरिद्रुतमा स्यात् । अतो वेदि-

१ पञ्चममिताया वेदिममितायाश्च—घ, इ

समिता मितोति । आग्निकवेदिपूर्वार्धतिर्यक्प्रमाण समशो दशधा विभज्य मध्ये एकं यूप पार्श्वयो
पञ्च पञ्चम्येकादशयुपावलि निखनति । एव सति 'ज्यायाममेव' इत्यादि स्पष्टम् । तदित्यं पक्ष-
समिता यूपैकादशिनी कदाचिन्प्राप्ता निन्दित्वा वेदिसमिताया स्तुति प्रतिशाख कर्मभेदमवगमयति ।
कर्मकत्वे ह्येतदनुपपन्नं स्यात् । शाखान्तरे हि यूपैकादशिनीमधिकृत्य श्रूयते 'रथाश्रान्तराला यूप-
वदा भवन्ति' इति । 'अश्रान्तु शतम्' इति श्रुति । चतुर्गधिकं शतमङ्गुल्य इत्यर्थः । 'पक्षसंमिताया
वेदिसमिताया च युपावटान्तरालप्रमाण त्वल्पतरम् । एव च शाखान्तरे यूपैकादशिन्या रथाश्रान्तरा-
लवचने जाग्रति वेदिसमिताया अप्राप्रत्वास्तुति कथमुपपद्यते । न चौदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तुत्या
तद्विधानमनुमीयत इति वाच्यम् । विरोधिनि रथाश्रान्तरालवचने प्रत्यक्षे जाग्रति तदनुमानानुन्मे-
षात् । सत्यपि तदुन्मेषे पक्षसमितानिन्दाया अनुपपत्तेः । निन्दया हि न पक्षसंमिताविधि प्रकल्प-
यितुं शक्यते नापि तन्निषेधः । रथाश्रान्तरालवचने सति तत्र पक्षसमिताया अप्रसक्तं । प्रतिशाखं कर्म-
भेदे तु रथाश्रान्तरालवचने तच्छाखास्थयूपैकादशिनीविषयत्वाच्छाखान्तरे स्तुत्या वेदिसंमिताविधि-
कल्पनं न विरुणद्धि । नापि कदाचिन्प्राप्ताया पक्षसमिताया अप्रसक्तिमास-जयति यैस्तन्निन्दा नोप-
पद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । तथा कचिच्छाखाया ज्योतिष्टोमातिरात्रे श्रूयते 'द्वे सन्तुताना' विराजो-
ऽतिरिच्येते इति शाखान्तरे तिस्रः सन्तुताना विराजोऽतिरिच्यन्ते' इति । सम्यक् स्तुत
स्तुति यासु ता 'सन्तुता' स्तोत्रीया ऋचः । विराडिति एकमनेक वा दशक दशविंशतित्रिंशदादिरूप-
मुच्यते दशाक्षरा विराट् इति दर्शनान् । तदिदं प्रतिशाखं कर्मभेद एवोपपद्यते । न ह्येकस्मि-
न्कर्मणि द्वयोर्मिसृणा चातिरेकः सम्भवति । तस्मात्कर्मभेदः । तथा सारस्वते सत्रे श्रूयते
ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति' 'ये सांताड्यिनस्ते वत्सान्धारयन्ति' इति । ये यजमाना
पुरोडाशिनः अतिष्ठप्रथमसोमनया ऐन्द्रास्यपुरोडाशकदर्शेष्टिमन्तः, 'नासोमयार्जी सन्त्येत
ऐन्द्रास्य एकादशकपाल्योऽमावास्यायामसनयत' इति तेषां तद्विधानान्, ते पुरोडाशिनः उप-
वसन्ति । असनयत उपवसथादिने वत्सापाकरणादि यत्कर्तव्यम् 'ग्राम्येभ्य उपवसति' इत्यन्त
तत्र कुर्वन्ति । ये तु यजमाना इष्टप्रथमसोमा सांताड्यिनः 'सोमयार्जी सन्त्येत' इति तेषां तद्वि-
धानान् न वत्सान्धारयन्ति अपाकुर्वन्ति मातृसकाशं न गमयन्ति दोहाय । तदेवमतिष्ठप्रथमसोमाना-
सपि सारस्वतसखदर्शने प्रतिशाखं कर्मभेदमवगमयति । कर्मकत्वे हि ताण्डके ज्योतिष्टोम-
प्राथम्यवचनेन इष्टप्रथमसोमानामेव सारस्वतसत्राधिकारे सति सर्वेषां सांताड्यित्वान् 'ये पुरो-
डाशिनः इति नावकल्पेत । यद्यपि ये पुरा विद्वीक्षाणा' इत्यन्यार्थदर्शनेन गतार्थमिदम्,
तथापि प्रकरणान्तरण परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वान्पृथगुपादानम् । तथा उपह्वये 'अग्निष्टोमो रथन्तर-

सामा, अथ श्यावो दक्षिणा' इत्येकस्या शाखायाम्, उपहव्य उक्त्या बृहत्सामा, अथ श्रुतो दक्षिणा' इत्यन्यस्याम् । उपहव्यो नाम सोमयागविशेष । अत्र शाखाद्वयविहितस्योपहव्यस्यैकत्वे बृहद्रथतरपृष्ठयोर्विकल्पः स्यात् । तस्य च प्रकृतिर एव प्राप्त्वात्पुनर्विधानमनर्थकम् । कर्मभेदे तु प्रकृतिप्राप्तिविकल्पस्य तत्तच्छाखास्थोपहव्ये व्यवस्थासिद्धयर्थं पुनर्वचनमिति प्रतिशाख्य कर्मभेद एव युक्तः ॥

सिद्धान्तयति—

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

वागच्छ एवार्थः । सर्वास्वपि शाखास्वेकमेव कर्म प्रत्येतव्यम् न तु कर्मभेदः । कुत । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन' इति फलसंयोगस्य सोमरमेन्द्रवायवादि-द्रव्यदेवतास्वरूपस्य 'यजेत' इति धात्वर्थानुरक्तभावनात्मिकायाश्चोदनाया ज्योतिष्टोमादिसमाख्या-याश्च सर्वत्राविशेषात् ॥ तदेभिः कारणैः प्रत्यभिज्ञानात्मर्वासु शाखास्वेकमेव कर्म, यथा ताण्डके पञ्चविंशब्राह्मणे षड्विंशब्राह्मणे च ज्योतिष्टोमद्वादशाहौ पुनराग्नौ न भिद्येते यथा वा तैत्तिरीयके प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रश्ने प्रथमाष्टके च षष्ठमप्रमाष्टमप्रश्नेषु 'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादिना आनुमतादिकर्माणि राजसूयिकान्यनुक्रान्तानि न भिद्यन्ते तद्वत् । न च प्रकरणान्तर-वच्छाखान्तरेषु परम्परामनिधान भेदहेतुरिति वाच्यम् । असंनिधानं हि तदानीं बुद्ध्यावपरिवर्तनम् । तच्च प्रतियोग्यनुयोगिनोर्ज्ञातयोरेव भेदबुद्धिर्जनयितुमीष्टे । येन हि प्रदेशान्तरे किञ्चित्कर्म गृहीतं भवति स एव तत्सदृशमन्यत्रोपलभमानस्ततोऽन्यदिति शक्तोऽध्यवसानुम् । शाखान्तरे पुनरन्यशा-खागतज्योतिष्टोमाद्यनवशोधादप्रवदुच्यमानेषु न भेदबुद्धिर्जायते । न च योऽनेकशाखाध्यायी तस्य प्रतिशाख्यं कर्मभेदबुद्धिः स्यादिति वाच्यम् । एकस्यानेकशाखाध्ययनभावात् । स्वाध्यायत्व हि प्रति-व्यक्तिगोत्वादिवत्प्रतिशाख्यं समवैति । ततश्च 'अर्थान्तेन स्वाध्यायेनेष्टं भावयेत्' इत्यर्थपर्यवसन्नस्वाध्या-यविधौ स्वाध्यायस्योपादेयतया तद्वैकत्वस्य पञ्चेकत्ववत् पित्रादिपरंपरागतत्वरूपस्वत्वस्य समामान्त-गतस्याश्चाभिधान्यामश्रवणं विवक्षितत्वादेकशाखाध्यायिना शाखान्तराध्ययनं नावश्यमनुमत्तव्यम् । न चैव वेदान्तरस्याध्ययनं न प्रसज्यत इति वाच्यम् । 'वेदान्तर्धन्य वेदो वा' इत्यादिवचनान्तरेण तदुपपत्तेः । किञ्च यजुर्वेदे समान्नातद्रव्यदेवतारूपयुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मणः^१ ऋग्वेदे याज्यानुवाक्यादि-गुणमात्रं सामवेदे च स्तोत्रादिगुणमात्रं विधीयते । अतः साकाङ्क्षत्वाद्देवान्तराणामनुत्यक्त्यन्तस्वामुच्चयो-युज्यते । शाखान्तरेषु तु नैव सम्भवति । सर्वेषु ह्यध्वर्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि द्रव्य-

देवतारूपवन्ति तान्येवान्योन्यनिरपेक्षाणि विधीयन्त इति शाखान्तराणां तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पः । अतो नैकस्यानेकशाखाध्ययनसंभवः । उक्तं च वार्तिकं 'स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते । एकार्थानां विकल्पश्च कर्मकत्वे भविष्यति' इति । तदिदं सूत्रकार एवानुपदं वक्ष्यति । तदेव भेदकारणाभावाद्भेदप्रत्यभिज्ञानाच्च सर्वशाखास्वेक कर्मेति सिद्धम् ।

अथ पूर्वपक्षोक्तहेतुप्रतिक्षिपन्नान्ना कर्मभेद तावन्निराचष्टे—

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

न नाम्ना कर्मभेदः स्यात् । कुतः । अचोदनाभिधानत्वात्, चोदना कर्मोत्पत्तिवाक्यम्, तद्वृत्तमभिधानं नामधेयं चोदनाभिधानम्, अतद्वृत्तत्वात्काठकादिनाम्न इत्यर्थः । 'सम्ना चोत्पत्तिसंयोगात्' इत्यधिकरणे उत्पत्तिवाक्यगता सम्ना कर्म भिन्नर्त्ताव्युक्तम् । काठकादिसंज्ञाश्च नोत्पत्तिगता इति न तत् कर्मभेदः प्रसज्यते । यद्वा, चोदयत इति चोदना कर्म, तदभिधानत्वाभावात्काठकादिशब्दस्येत्यर्थः । ग्रन्थनाम्न एव सतोऽस्य लक्षणया कर्मणि प्रयोगः । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम्, काठकादिशब्दस्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मस्वपि प्रयोगदर्शनेनानेकार्थशक्त्यापातान् अग्निहोत्रमात्रवाचकत्वे कर्मान्तरेषु लक्षितलक्षणापातान् ॥

इतोऽपि काठकादिसंज्ञाया न कर्मभेदकत्वमित्याह—

सर्वेषां चैककर्म्यं^१ स्यात् ॥ ११ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । सर्वेषामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मणा काठकादिसंज्ञाया अविशिष्टत्वेन भेदेहेतोः, सम्नाभेदस्याभावेन भेदे न स्यात् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । 'तेन प्रोक्तम्' इति तद्धितप्रत्ययान्तकाठकादिनामधेयं प्रवचननिमित्तत्वात् कृतकम् उद्गर्तनीयम् । कर्माणि त्वनादिवेदमिदृत्वादिनादीनि । न हि तानीदानीतत्त-संज्ञावशाद्धेदमर्हन्ति । न हि प्रवचनान् पाङ्क्तं भेदं पश्चाद्धेदं इति युज्यते । तस्मादपि न काठकादिनाम्ना कर्मभेदः ॥

रूपभेदः प्रत्याह—

१ सर्वेषां चैककर्म्यम्

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

पर नामानन्तरोक्तं कपालसंख्यात्मकरूपान्यत्व कर्मण एकत्वेऽपि वचनाद्विहित्यवादि-
वद्विकल्पेनोपपद्यते । न चोत्पत्तिशिष्टत्वात्कथं विकल्प इति वाच्यम् । उभयोरपि सख्ययोरुत्पत्ति-
शिष्टत्वाविशेषात् ॥

धर्मविशेषं प्रत्याह—

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

भूमिभोजनाविघ्नतादेशकं धर्मशास्त्रं विद्यायां कारीरिष्टमन्त्रब्राह्मणाध्ययनविषये प्रवृत्तम् ।
अतोऽध्ययनाङ्गमेव तत् न तु कर्मधर्मः, श्रुत्यादिपदप्रमाणागोचरत्वात् । अतो न तत् कर्मभेदः ॥

पुनरुक्तिं प्रत्याह—

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति 'इति पुनर्वचनमैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वानान्यग-
तिकत्वाभावाच्च कर्मभेदकमित्युक्तं पूर्वपादान्ते । एव शाखान्तरे विहितस्य सेतिकर्तव्यताकस्य ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मणः शाखान्तरे पुनर्वचनं न कर्म भिन्नत्वात् ॥

तन्वत्र विधेयान्तराभावान्नार्थवादत्वमिति पुनर्वचनं कर्म भिन्न्यादित्यस्वरमादुक्तं परिहा-
रमुपेक्ष्य पुनर्वचनमेवात्र नेत्याह—

'अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

वाशब्द एवार्थः । पुनर्वचनं तावत्पुनः श्रवणसंयुक्तमेव कर्मभेदमवगमयति, न स्वरूप-
मन् । शाखान्तरेषु च पुनर्वचनं नैव तथाविधं भवितुमर्हति, एकस्य पुरुषस्यान्तकशाखाश्रवणाभा-
वान् । ननु मेधाविनस्तत्सम्भव इत्यत आह—श्रुतिसंयोगाविशेषादिति । शाखान्तरश्रवणसंयोगस्यैक-
शाखाश्रवणसंयोगाद्विशेषाभावादित्यर्थः । कठो हि काठकमग्निहोत्रं श्रुत्वा तैत्तिरीयकमग्निहोत्रं शृण्व-
न्नपि स्वशाखयैव प्रतिपन्नत्वात्तैत्तिरीयान्प्रत्येव बोधकमिदं तैत्तिरीयशाखागतमग्निहोत्रवाक्यमिति
कल्पयन् पुनः श्रुतिं मन्यते । एव तैत्तिरीयादिरपि काठकादिवचनं न पुनः श्रुतिं मन्यते इति सर्वोऽपि
जनः शाखान्तरं शृण्वन्नप्यश्रुतमेव मन्यते इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

तन्वेकस्यानेकशाखाश्रवणाभावः कुत इत्यत आह—

१ इति पुनर्वचनम्—क, ख, ग, घ, ङ, च २ द्विर्वचनम्—क, ख, ग, घ, ङ, च ३ अथान्

वाक्यासमवायात् ॥ १७ ॥

स्वाध्यायविधेरुक्तरीत्या एकशाखाध्ययनविधिपरत्वादिकस्यानेकशाखाध्ययनाभावादेकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरवाक्यस्यासमवायात् तच्छ्रवणसंभव इत्यपुनर्वचनमित्यर्थः । इदं तु सूत्रं भाष्ये परिधृष्टमिति वार्तिककृतम् ॥

नन्वेकस्या एव शाखाया अध्ययनविधौ शाखान्तरानर्थक्यमिति तदध्ययनमपि प्राप्तमिति पौनरुक्त्यं दुर्वारमित्यत आह—

अर्थासंनिधेश्च ॥ १८ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । एकमेव पुरुष प्रत्यनेकशाखागतस्यार्थस्यासंनिधौ पुरुषविशेषा-
न्प्रत्येव संनिधेर्न शाखान्तराणामानर्थक्यमित्यर्थः । यथा एकशाखागतं कर्म पुरुषान्तरेषु पुनश्च-
माणमपि प्रतिपत्तृभेदात् पुनरुक्तम्, एवं शाखान्तरेष्वपि भावः ॥

इतोऽपि न पौनरुक्त्यमित्याह—

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १९ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । अग्निहोत्रादिकर्म प्रतिशाखं नैकमेव पुरुषं प्रति शिष्यते,
'शामु अनुशिष्टौ', विधीयते, 'कित्वर्थिमात्रं प्रति सर्वशाखासु विधीयमानमेकमेकं पुरुषमुपतिष्ठते' ।
तत्र एकस्यानेकशाखाश्रवणान्पुनर्वचनं प्रतिशाखं कर्मभेदे एकार्थत्वात्समुच्चयानुपपत्तौ विकल्प-
आश्रयितव्यं स्यात् । तद्वरं प्रत्यभिज्ञानतः कर्मकये सति शाखानामेव पुरुषव्यवस्थया तदाश्रयण-
मित्येकस्यानेकशाखाध्ययनाभावादपुनरुक्तता ॥

इतोऽपि न पुनरुक्तिरित्याह—

समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ २० ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । स्वार्थिको वति 'नित्यवदाम्नातम् इत्यादिवत् । मैत्रायणीया-
स्त्वावदन्वारोहमन्त्रान्तेऽप्रे समाप्तिं व्यपदिशन्ति 'अत्रास्माकमग्निं समाप्यते' इति । एकस्याने-
कशाखाश्रवणतः प्रतिशाखं कर्मभेदे सति यावदेव तेषां समाप्तात् तावदेव तेषां समाप्यत इत्यत्र

। कित्वर्थिमात्र—क ख, ग घ ङ

‘अस्माकम्’ इति न ब्रूयु । तथा चैकस्यैवाग्नेरत्रास्माक समाप्तिगन्धेषामन्यत्रेत्युक्तिसामञ्जस्यात् एक-
स्यानेकशाखाश्रवणत पुनरुक्तौ च तदनुपपत्ते पुरुषव्यवस्थयैव तदाश्रयण युक्तमिति न पुनरुक्ति ॥

तदेव पटुभि सत्रै पुनरुक्ति परिहृत्य निन्दादिव्रय प्रत्याह—

एकत्वेऽपि पराणि^१ ॥ २१ ॥

पुनरुक्त्यनन्तरमनुक्रान्तानि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मैकत्वेऽयुपपद्यन्ते । तथाहि—
‘उदिते जुहोति’ ‘अनुदिते जुहोति’ इत्यग्निहोत्रकालो विधीयेते । तत्रैकनिन्दा अन्य स्तोतु प्रवृत्ते-
त्यविवेध । न च विकल्पाश्रयणप्रसङ्गात्कर्मभेदाश्रयणमेव युक्तमिति वाच्यम् । प्रतिशाख भिन्न-
योरपि कर्मणो फल प्रति विकल्पाश्रयणस्याविशिष्टत्वात् । अशक्तिस्तु ‘एकशाखागतानेकब्राह्मणविहि-
ताङ्गकलापोपसंहारेऽयविशिष्टा । यो ह्येकशाखागतान्गकलापविधीनुपसहर्तुं शक्नुयान्छकोत्यसौ सर्वा-
स्वपि शाखास्वङ्गविधीनुपसहर्तुम् । न हि सर्वासु शाखासु सर्वेऽङ्गविधय उपसहर्तव्या येनाशक्यता
स्यात्, स्वाध्यायाध्ययनत सर्वास्वपीतरशाखास्वधिकविधीनामेवोपसहार्थत्वात् । अधिकविधयश्चै-
कशाखातोऽपि हीनपरिमाणा एव भवन्तीति नाशक्यता । सत्यामपि शक्तौ शाखान्तरगताधिकवि-
धीनामुपसहार ऐच्छिक एव न त्वावश्यक, शाखान्तराध्ययनानित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, कचि-
च्छाखासु तेषामनाम्नानवलम्ब, अन्यथा अङ्गान्तरविधीनामिवाधिकविधीनामपि सर्वशाखास्वान्ना-
पत्ते । मैवायणीयानामन्वारोहेषु समाप्तिवचन च तच्छाखाविहिताङ्गकलापसमाप्त्यभिप्रायेणेति
सत्रकार एव स्पष्टमुपपादयिष्यति ॥

अथ यदुक्तमुदितहोमेऽनुदितहोमे च प्रायश्चित्तविधानमुभयथायवैगुण्यादनर्थकमिति तत्प-
रिहर्तुमनुभाषते—

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २२ ॥

अनुदितकालमतिक्रम्योदितहोमे उदितकालमप्राप्त्यानुदितहोमे च प्रायश्चित्तविधान कर्म-
भेदमवगमयतीति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमित्यर्थ ॥

परिहरति—

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २३ ॥

वाशब्द एवार्थे । नियोगेन वैकल्पिकाना पदार्थाना प्रयोगादावेकतरनिर्धारणेनैव प्रयोगस्य

१ निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि इत्यधिकमन्यत्र दृश्यते, २ एकशाखागतानेकविविधित— क, घ, ङ

प्रक्रमादुदिते होष्यामीति निर्धार्य प्रक्रान्तेऽग्निहोत्रप्रयोगे उदयान्प्रागेवानुष्ठिते सति दोषः । एवमनुदिते होष्यामीति प्रक्रम्योदितहोमप्रयोगेऽपि । अत उभयथापि प्रायश्चित्तविधानं कर्मैकत्वेऽयुपपद्यते । अत्रोदितानुदितकालयोरन्यतरकालं प्रति प्रयोगमादौ निर्धार्य प्रयोगप्रक्रमं न तु सर्वप्रयोगादावेव सकृत्तन्निर्धारणम्, 'यदि वैमृधं निर्वपेदन्वेव निर्वपेत्' इतिवदत्र वचनाभावात् । प्रत्युत वाजसनेयके चानुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि 'आनीकवते क्रैडिने च साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति' इति सूर्योदयकालिके कर्मणि प्रातरग्निहोत्रपूर्वोत्तरकालिकत्वयोरैच्छिकविकल्पानुवादो हृद्यते 'अथ प्रातरहुते हुते वाग्निहोत्रे इतरथा कामयेत्' इति । कल्पकाराणामप्ययमेवार्थोऽनुमतः । आपस्तम्बस्यत्यापाटकात्यायनादौ हि दाक्षायण्यज्ञस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामादिविकल्प उक्तः 'सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत' इत्यादिना । तथा वैमृधविषयेऽपि 'तस्य यथाकर्मा प्रक्रमे प्रक्रमात्तु नियम्यते' इत्यादिना आदिविकल्प उक्तः । धृतस्वामिभाष्ये च 'पुनः पुनः प्रक्रमनियमवचनाद्यत्र प्रक्रमनियमवचनं तत्रैव प्रक्रमनियमो नान्यत्र, तेनाग्निहोत्रादौ द्रव्यकालादीनां न प्रक्रमनियमः' इत्युक्तम् होमकालं सकल्पयितव्यं कर्मादौ' इति च । तस्मादुदितानुदितकालयोर्न प्रक्रमनियमः । यत् 'यवः शास्त्रगतिभिर्ना सर्वकर्मसु भागते । उदितेऽनुदिते चैव होमभेदा यथा भवेत् । तस्मिन्कुलक्रमायातमाचारं त्वाचरेद्बुधः । स गरीयान्समाहो सर्वशास्त्रोदितोऽपि' इति सुमन्तुवचनं शाश्विणात्यस्मृतिनिबन्धने उदाहृतं तत्प्रार्चननिबन्धनेषु काव्यदर्शनादुपेक्ष्य, स्वकुलाचारप्राशस्त्यपरं वा 'स गरीयान्' इति लिङ्गादित्यन्यदेतत् ॥

एकत्वेऽपि पराणि' इति सूत्रे 'पराणि' इति बहुवचनेन सामान्यतः परिहार्यत्वेनोपश्रितं सिद्धावलोकनन्यायेन तदुपपादयति—

समाप्तिः पूर्ववच्चाद्यथाज्ञाने प्रतीयते ॥ २४ ॥

मैत्रायणीयानामन्वागेहेष्वग्निममाप्रिवचनं यथाज्ञाने यावत्पदार्थज्ञानं तच्छाखायामाभ्यासतद्विषयतया प्रतीयते । कुतः । पूर्ववच्चान् शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यपूर्वकत्वात् । तात्पर्यं चात्र समाप्रिवचनस्यागनावसमाप्ते प्रयुज्यमानस्य तच्छाखाविहितपदार्थज्ञानसमाप्तिपरत्वमिति' निश्चिनुम इति कर्मैकत्वेऽपि न विरोधः, आध्वर्यवे प्रयोगे समाप्ते 'ज्योतिष्टोमं समाप्ते' इति यथा । 'समाप्रिवचनं संप्रेक्षा' इत्यत्र कर्मैकत्वे लिङ्गमुपपादितम्, इह तु कर्मैकत्वे विरोधः परिहृत इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

यदुक्तम् 'यद्यदिदीक्षाणा —' इत्यनिष्टप्रथमसोमानां द्वादशाहे दर्शनं प्रतिशास्त्रं ज्योतिष्टोमभेदमवगमयति, कर्मैकत्वे ताण्डकावगतज्योतिष्टोमप्राथम्यविरोधान्, कर्मभेदे तु ताण्डकावगत-

ज्योतिष्टोमप्राथम्यवचनस्यैतच्छास्त्रज्योतिष्टोमविषयत्वाभावात् विरोध इति तत्राह—

**लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्माद्द्वाद-
शाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २५ ॥**

यदेतत्कर्मभेदे लिङ्गत्वेनोपन्यस्त द्वादशाहेऽनिष्टप्रथमसोमदर्शनं तत्कर्मकत्वेऽप्यविशिष्टम् । कुत । सर्वशेषत्वान्न ताण्डकगतज्योतिष्टोमप्राथम्यवचनस्य सर्वशास्त्रास्थज्योतिष्टोमविषयत्वान्न । हि यस्मात्कारणान्न तत्र ताण्डके ज्योतिष्टोमकर्मण न चोदना उत्पत्तिर्नास्ति, येन 'तत्रयज्योतिष्टोममात्रविषय प्राथम्यवचनं स्यात् । तस्मान्न कर्मभेदपक्षेऽप्यनिष्टप्रथमसोमाना द्वादशाहे दर्शनस्य विरोधान्न 'यद्यदिदीक्षाणा—' इति वाक्ये अदिदीक्षाणशब्दे द्वादशाहस्य आहारव्यपदेश अनुष्ठानस्य व्यपदेश स्यात् । 'द्वादशाहेनादिदीक्षाणा' इति व्याख्येयमिति यावत् । तथा च नैतत्कर्मभेदे लिङ्गमिति भावः ॥

एव प्रथममन्यार्थदर्शनं परिहृत्य द्वितीयं निराचष्टे—

**द्रव्ये वा अचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत्
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २६ ॥**

वाशब्द सभावनायाम् । कर्मैकत्वे सति द्रव्ये अग्नौ वेदिसमिताया अचोदितत्वात्पक्षम-
मितवेदिसमितारथाश्रान्तरालविधीना क्रमेणार्थिकस्तुतिकल्पश्रौताना तत्तच्छास्त्रिन प्रति अव्यवस्था
व्यवस्थाया अभावः स्यात् संभाव्येत । ततश्च रथाश्रान्तरालवाक्येन 'पक्षसमितवेदिसमितयोर्बाधे सति
पक्षसंमिता कथं निन्येत, कथं वा स्तुत्या वेदिसंमिताविधिरुद्घातयेत् । नैवमस्ति, वेदिसमिताया अग्नौ
श्रुतत्वेन तस्या रथाश्रान्तरालवाक्येनानारभ्यार्धातेन सामान्यविषयेण बाधयोगात् । ननु रथाश्रान्त-
रालवाक्यस्य कावकाश इत्यत आह—निर्देशादिति । अतर्गित्वात् सर्वस्तोमादिक्रतौ यूपैकादशिनीति-
र्देशाद्रथाश्रान्तरालवाक्यं तत्र व्यवतिष्ठेत् । ततश्च साग्नित्वात् साग्नित्वात्क्रतुभेदेन यूपैकादशिन्यामेक-
स्यामेव वेदिसमितान्वस्य रथाश्रान्तरालत्वस्य चोपपत्तेर्न विरोधः । नन्वेवमपि पक्षसमितान्निन्दाया
का गतिरित्यत आह—तस्मादिति । वेदिसमितारथाश्रान्तरालयोर्विहितत्वात्पक्षसमितया नित्यानुवाद
'नान्तर्गित्वे न दिव्यग्नश्चेतव्य' इतिवत् । कात्यायनस्वाह 'यूपैकादशिनी चेद्रथाश्रान्तराला

१ तत्र ज्योति... —क, ख, ग, घ, ङ, च २ च ३ पक्षसमितवेदिसमिता च बाधिता
सती कथं निन्येत— ख, ग पक्षसमिता वेदिसमिता सति कथं निन्येत— क, घ, ङ, च [उभावर्षामो
पाठावस्वरमाविति पाठान्तरं प्रकल्प्य योजितम्]

यूपावटा स्यु , वेदिपूर्वार्ध सम विभज्य पक्षसमिता वाग्नौ ' इति । पक्षसमिताविधि शाखान्तरे दृष्ट इति तदभिप्राय ॥

तृतीयमन्यार्थदर्शनं प्रत्याह —

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २७ ॥

अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति ' इति विहित षोडशिग्रहणम् ' नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति ' इति प्रतिषिध्यते । तस्य ग्रहणपक्षे चत्वारि शतानि त्रिषष्टिश्च स्तोत्राया इति तिसृणां दशकादतिरेक , अग्रहणपक्षे चत्वारि शतानि द्विचत्वारिंशश्च स्तोत्राया इति द्वयोरतिरेक इति न विरोधः ॥

चतुर्थं प्रत्याह —

मारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २८ ॥

मारस्वतमत्रस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्कृतसोमस्य च दर्शे मानाग्न्यविधानात्तत्र ' ये पुरोडाशिन ' इत्यैन्द्राग्नपुरोडाशकदर्शेष्टिमता दर्शनं विरुद्धमिति यच्छब्दो यदेति व्याख्येयः स्यात् । एवं च यदा पौर्णमास्या पुरोडाशिनस्तदोपवसन्ति यदासावास्याया मानाग्न्यनस्तदा वत्मानपाकुर्वन्तीत्यर्थलाभास्त कर्मक्येऽपि विरोधः ॥

पञ्चमं निराकर्तुमनुवदति—

हव्येऽप्रतिप्रसवः ॥ २९ ॥

अनर्थक प्रतिप्रसव अप्रतिप्रसव हव्ये उपहव्ये रथतरवृहत्साम्नो शाखाद्वयविहितयोः प्रकृतितः प्राप्तत्वात्पुनर्विधानमनर्थकम् । कर्मभेदे तु तत्तच्छाखास्थोपहव्ये व्यवस्थया तत्तन्मिच्छार्थं पुनर्वचनमिति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमित्यर्थः ॥

परिहरति—

गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ ३० ॥

वाशब्दः शङ्कानिवृत्तौ । नात्र शाखाद्वये रथतरवृहत्सामनी विधीयेते, येन कर्मैकत्वे पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । किंतु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोस्तयोः पुनः श्रुतिः गुणार्था सम्यादक्षिणागुण-

१ उपहव्येऽप्रतिप्रसव

विधानार्था । यदि रथतरसामा तदा अग्निष्टोमसस्थ , तत्राश्च उयावश्च दक्षिणा , यदि बृहत्सामा तदाऋग्यसस्थ , तत्राश्च श्वेतश्च दक्षिणेति न विरोधः ॥

तदेव कर्मभेदसाधकानि लिङ्गानि निरस्य कर्मैक्यसाधकं लिङ्गं दर्शयति—

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३१ ॥

चार्पाति निपातसमुदाय उक्तममुच्यते । सर्वास्वापि शाखास्वैकस्यैव प्रत्ययविधानं दर्शयति वेदः । मैत्रायणीयशाखाया प्रयाजा नोत्पन्नाः । तत्र शाखान्तरोत्पन्नान्प्रयाजानधिकृत्य धर्मो विधीयते 'कृतवो वै प्रयाजा समानत्र निष्ठता होतव्या' इति । समानत्र एकत्र । तथा क्वचिच्छाखायाम् 'कुटरुगसि इत्यश्मादानमन्त्रो नास्ति' । तत्र 'कुक्कुटोऽर्मात्यश्मानमादत्ते कुटरुगसीति वा' इति मन्त्रोऽश्मादाने विनियुज्यते । तदेतः सर्वशाखास्वैक कर्मैति दर्शयति । तस्मान्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म ॥

अत्र शङ्केते—

अपि वा श्रुतिसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकैकस्यां

शाखायां व्यवतिष्ठेत ॥ ३२ ॥

अपि वेति निपातसमुदायो नेत्यर्थः । न कर्मैक्यम् । किं तर्हि । एकैकस्यां शाखायां प्रतिशाखं विधीयमानानां कर्मणा पृथक्त्वमभिन्नत्वं व्यवतिष्ठेत निश्चितं भवेत् । कुतः । श्रुतिसंयोगात् क्रमकालपरिमाणानां प्रतिशाखं श्रुतिबोधितत्वात् । कर्मैक्ये च शाखान्तरविभ्युपसंहारे सति तेषां बाधः स्यात् । 'क्रमसंयोगात्' इति पाठान्तरम् । तत्र क्रमग्रहणं कालपरिमाणयोरप्युपलक्षणम् ॥

परिहरति—

विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्यं तत्संयोगा-

द्विधीनां सर्वप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

तुर्नेत्यर्थे विधीनामित्यत्रान्वेति । सर्वशाखास्वैककर्म्यं सत्यप्येकशाखागतानां विधीनां विधीयमानपदार्थानां क्रमकालपरिमाणं न शाखान्तरगतेन पदार्थज्ञानेन बाध्यते । कुतः । विरो-

१. एकस्या. २. विरोधिना तु सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात्

यिना अमयागान् । न हि क्रमकालपरिमाणं शास्त्रान्तरीयपदार्थोर्विर्भूयते, क्रमकालपरिमाणस्य पदार्थान्पति गुणत्वात् । प्रत्युत तदेव तै प्राधान्याद्वाधेत । तथा च तन्मयोगान् शास्त्रान्तरीय-पदार्थानां समावेशमभवान् सर्वप्रत्यय सर्वाणु शास्त्राणु कर्मकत्वप्रत्यय प्रामाणिक, न तु कर्मभेद । ननु शिष्टाक्रोपाधिकरणे आचमनादय स्मार्तपदार्थां श्रौतक्रमकालपरिमाणैर्न बाध्यन्त इति व्यवस्थापितम्, तत्र स्मार्ता अपि चेन्न बाधिता किमिति श्रौतास्तैर्बाधिष्यन्त इति तेनैव गतार्थमिति चेन्मन्यम् । अत्रैव स विचार सूत्रकृता कण्ठरवेण कृत इति शिष्टाक्रोपाधिकरण विषयान्तर एव योजितं वातिके । तदेव सर्वशास्त्राणु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाद्देदकस्य शब्दान्त-रादीनामन्यतमस्याभावात्सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्म । तदुक्तम् 'तस्मात्तदेवेति मतेन कर्म भिन्न कथंचित्प्रतिशास्त्रमिष्टम् । न कारण सप्रममस्ति चान्यदेवं यथोक्तं तु भेदमिद्वि ॥' इति ॥

शनि श्रीमन्मन्त्रतन्त्रव्याप्तान्मन्त्रतन्त्रसमेषोऽङ्गारयन्त्रक्राङ्गारयन्त्रकृष्णयिगत्रमानमहामिबिन्नामन्त्रप्राहापरिमि

तमहाचरस्य श्रीशालिजिगरभजितुष्काजिभामलचालमहामहन्द्रामात्यधुरधरस्य आमत आनन्दराय

विद्वन्मार्गिभामस्य पञ्चपुरापापण तद्वर्ग्युणा वात्य एव तदयानिबन्तितापरिमितमहाशि

त्रिभुजमित्वात्तपयसर्वप्रयुतायासादिवरिष्टसामसम्यसतपितगतसम्यप्रम्यवहिम्यन श्री

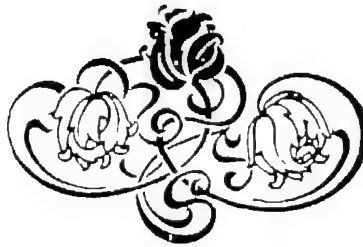
महादयवाज्जपययाजिमुतन अन्नपूणागभजातन अपारगदवाक्यप्रमाणपारा-

वारपागणाग्रजन्मविश्वश्रव्याजपयपाजिता लब्धवित्यावशयन वासु-

देवर्दाक्षितविदुषा विरचिताया जमिनिमृचन्याख्यायाम्

अध्वरमीमासाकुतूहलवृत्तौ

द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

निर्मलं निगमसिन्धुन्विविधन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

हेतुहेतुमद्भावसगति सूचयन्वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते--

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कर्मभेदकथनानन्तरम् अतः कर्मभेदकथनस्य वर्तिष्यमाणशेषशेषिभावविचारहन्तो-
वृत्तत्वात् शेषलक्षणं शेषशेषिभावनिरूपणं क्रियते^१, अस्मिन्ने कर्मभेदे शेषशेषिभावविचारस्याभिति-

१ शेषलक्षणप्राप्तज्ञा चित्रायितत्वात् । सूत्रे शेषग्रहणं भावप्रधानं शेषित्वस्याप्युपलक्षणम् तस्या-
धिकरणम् ।

अथवश्यविज्ञेयतया शेषशेषिभावस्यैवाध्यायार्थत्वाच्चित्यात् । एकस्मिन्गृहीतेऽन्य-
दपि नान्तरीयकतया गृहीतप्रायमित्यन्यतरदेवोपात्तम् । तत्रापि 'शेषोऽस्यास्तीति शेषी' इति 'समुब-
विज्ञानस्य शेषत्वज्ञानार्थान्त्वान्तेष्वमेवोपात्तम् । आरम्भार्थं वाथशब्दः शेषलक्षणमधिकृतं वेदि-
तव्यमिति । न च दर्शपूर्णमासयोः सोमयागस्य च सत्यपि भेदे शेषशेषित्वस्याभावाद्धेदस्य शेषशे-
षित्वहेतुत्वाभावात्कथं तन्निरूपणयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति वाच्यम् । न हि कारणे सत्यवश्यं कार्यसत्त्व-

१ आरभ्यत — क, घ, ङ २ समुबर्थ इज्ज्ञानस्य — ख, ग

नियमं यथादौ कारणे सति कदाचित्सस्यादिकार्यस्यादर्शनात्, अस्मिन् कारणे कार्याभावस्तु नियत इति भेदासत्त्वं शेषशेषित्वस्याभावदर्शनाद्भवति भेदः शेषशेषिभावहेतुः । न चैवमपि 'सोमेन यजेत' 'व्रीहीन्वहन्ति' इत्यादिषु द्रव्यकर्मणोः शेषशेषिभावस्य कर्मभेदं विनापि दर्शनात्कथं भेदशेषलक्षण-योर्हेतुहेतुसद्भाव उति वाच्यम् । न ह्यस्मिन्प्रभ्याये द्रव्यकर्मणोरेव परस्परं शेषशेषित्वं निरूप्यम्, किन्तु प्रयाजाग्नेयादीनां कर्मणामपि । तथा च शेषशेषित्वस्य कर्मभेदाधीनतया भेदनिरूपणं विना कृत्स्नस्य शेषशेषित्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वाद्द्वितीयं हेतुहेतुसद्भावः । शेषलक्षणमित्यनेन शेषस्वरूप शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधस्य विनियोगापरनामधेयस्य प्रकारो विनियो-जकानि श्रुत्यादिप्रमाणानि तेषां च बलाच्च विरोधश्च क्वचित्क्वचित् न विरोध इत्येतत्सर्वं श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिज्ञातमिति वेदितव्यम् । तेन श्रुत्यादिनिरूपणस्यासागत्य निरस्तमित्यास्ता तावन् ॥

तनु किमिदं शेषत्वमविनाभावो वा प्रयोज्यत्व वा अधिकविहितत्व वा विध्यन्तर्विहितत्व वा उपकारकत्व वा पारार्थ्यं वा । नायं, श्रीजायविनाभूतस्याङ्कुरादेर्वीजादिशेषत्वापत्तिः, 'येन विना
२. शेषलक्षणा यन्न भवति स तस्य शेषः' इति विवक्षायांमपि सत्येतरविषाणयोः रूपरसा-
धिकरणम् । दीनामाग्नेयाग्नीषोमीयादियागानां च परस्परं शेषत्वापत्तेः । नापि 'यो यन प्रयुज्यते स तस्य शेषः' इति द्वितीयं पक्षः, तुषावापाशप्रयोज्येषु पुरोडाशकपालादिष्वव्याप्तेः, 'पुरो-डाशकपालेन तुषानुपवपति' 'वारूण्या निष्कामेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति' इत्यादिना तेषां तुषावा-पादिशेषत्वविज्ञानात् । नापि 'यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेषः' इति तृतीयं पक्षः, प्रधाना-पेक्षया अङ्गानां प्रत्येकमाधिक्याभावेनासम्भवात्, अङ्गसमुदायस्य तत्सत्त्वेऽपि प्रत्येकमङ्गानां शेषत्वानु-पपत्तेः क्वचिदङ्गानामन्वीयस्त्वेन प्रधानानां भूयस्त्वेनाव्याप्यतिव्याप्यापत्तेश्च । नापि चतुर्थं प्रधानविध्यपेक्षया पूर्वविहितानां शेषत्वानुपपत्तेः, पूर्वपर्वविहिताङ्गं प्रत्युत्तरोत्तरविहिताङ्गस्य शेषत्वा-पत्तेश्च । नापि पञ्चमं, अङ्गानुष्ठानस्य प्रधानप्रयुक्तत्वेन प्रधानानामङ्गेष्वनुष्ठानलक्षणापकारहेतुतया तेषामपि शेषत्वापत्तेः । नापि षष्ठं पारार्थ्यं हि न परोत्पादकत्वम्, तथा सति प्रयाजादीनामाग्नेया-दियागानुत्पादकत्वेन तच्छेषत्वानापातान्, अतः परोपकारकत्वमत्र पारार्थ्यं वाच्यमित्युक्तदोषता-दवश्यम् । एव च शेषत्वं दुर्वचमित्यत आह—

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

शेषशब्दाभावप्रधानः । शेषत्वपरार्थत्वादन्त्यदविनाभावोदकं न भवति, किन्तु परार्थत्वमेव शेषत्वमित्यर्थः । परोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारगाचरत्वं पारार्थ्यम् । ततश्च प्रधानस्याङ्गोद्देशप्रवृत्त्यगोच-रत्वास्मान्तिव्याप्तिः, कर्तुर्यागाद्युद्देशप्रवृत्तसर्जाभावादिव्यापारविषयत्वात्कालस्य च प्रतीक्षणव्यापारवि-

पयन्वाद्देशस्य च प्रात्यनुकूलव्यापारविषयत्वाभागेऽप्यत्वम् । फलस्य च पुरुषेण स्वोपभोग्यतयो-
त्पाद्यत्वात्पुरुषशेषत्वम् । न चैतादृशं पाराध्यं श्रुत्याद्यगम्यत्वात्कथं शेषलक्षणं भवेदिति वाच्यम् ।
केवलश्रुत्यादिभिः पाराध्यस्यानभिधानेऽपि विधिसहकृतैस्तस्य बोधितत्वात् । विधिर्हि शब्द-
भावना चेतनप्रवर्तनारूपा । सा च फलोद्देश्यकव्यापारे चेतनं प्रवर्तयितुं शक्नोति नानुद्दिष्टफल-
इत्यर्थाद्विधिविषयस्य फलोद्देश्यव्यापारविषयत्वं गमयति । तत्र 'सोमेन यजेत' इत्यादौ प्रवर्त-
नात्मको विधिः साक्षादर्थभावनात्मकपुरुषव्यापारविषयीकरोति तद्विशेषणतया धात्वर्थं तद्वि-
शेषणतया सोमार्दीनापि, विधेर्विशिष्टविषयत्वाद्धात्वर्थस्य पदश्रुत्या भावनाविशेषणत्वस्य सोमार्दीना-
च तृतीयाश्रुत्यादिना धात्वर्थविशेषणत्वस्यावगमान् । एव च श्रुत्यादिना तत्तत्पदार्थविशेषणत्वमु-
त्थेन पाराध्यबोधकविधौ साहाय्याचरणाद्भवति श्रुत्यादिगम्य पाराध्यं शेषलक्षणम् । परार्थत्वान्छेप-
इत्युच्यते इत्यपि सूत्रं व्याख्येयम् । ततश्च शेषलक्षणं शेषपदप्रयुक्तिनिमित्तं चास्मिन्सूत्रे श्रुत्यैव
निरूपितं भवति । केचित्तु श्रुत्या प्रयुक्तिनिमित्तं कथितम्, अर्थात् शेषस्वरूपमित्याहुः ॥

उक्तं शेषत्वं कचिदेव नियतमित्याह—

द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः ॥ ३ ॥

ब्रह्मादीनि द्रव्याणि, आरुण्यादयो गुणा, अवघादिक्रिया संस्काराः । एतेषु पुरोडाशा-
३ शेषलक्ष्याधिकरणम् । दिनिर्वृत्त्या यागः प्रति शेषत्वमेव विद्यते न तु फलपुरुषकर्मस्विव शेषत्व-
शेषित्वं चेत्पुण्यभयरूपत्वमिति वादरिगचार्यो मन्यते, तद्युक्तमित्यर्थः ॥

तदिदं वादरिमतं परिष्कुर्वन्कर्मणा तावदुभयरूपत्वमुपपादयति—

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥

पुरुषः फलं च प्रति कर्माणि आग्नेयादियागरूपाणि शेषतया शेषितयापि जैमिनिर्मन्यते ।
तत्र ब्रह्मादिवत्पुरुषस्य यागनिर्वर्तकत्वेन शेषत्वाच्च प्रति यागानां प्राधान्यं यागानां फलार्थतया
यागशेषिभूतफलं प्रति पुरुषस्य प्रधानतया पुरुषः प्रति तेषां गुणत्वं च विद्यते । शेषिभूतं फलं प्रत्येव
यागानां शेषत्वे हि तच्छेषिणं पुरुषं प्रति तेषां सुतरां शेषत्वमिति पुरुषं प्रति सिद्धं यागानामुभय-
रूपत्वम् । तदेव यागानां फलशेषिणं पुरुषं प्रति प्राधान्ये सति पुरुषशेषभूतं फलमपि प्रति प्राधान्यम्,
स्वशेषिणं प्रत्येव प्रधानत्वे शेषभूतं स्वं प्रति सुतरां प्राधान्यस्य वक्तव्यत्वात् । तदेव फलं प्रत्यपि
यागानामुभयरूपत्वम् ॥

१ नानिर्दिष्ट- क घ ङ २ पराथतया—स्व, ग

अथ फलस्य यागान्प्रत्युभयरूपत्वमुपपादयति—

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

यागान्पुरुष च प्रति फलमप्युभयरूपतया जैमिनिर्मन्यते । कुतः । पुरुषार्थत्वात् । फलस्य हि यागनिष्पाद्यतया प्राधान्याद्यागसाधन पुरुषमपि प्रति प्राधान्यम्, शेषिण प्रति प्रधानत्वे तच्छेषमपि प्रति प्राधान्यावड्यभावात् । पुरुष प्रति फलस्योपभोग्यत्वेन गुणस्य स्वशेषिपुरुष प्रत्यनुष्ठेयत्वेन शेषिभूत याग प्रत्यपि गुणत्वम्, यागशेषपुरुषशेषस्य सुतरा यागशेषत्वात् पुरुषोपभोग्यत्वात्फल तच्छेष अनुष्ठेयतया पुरुषशेषियाग प्रति 'शेषित्वात्पुरुषं प्रति प्रधानं च ॥

तदेव फलस्य याग पुरुष च प्रत्युभयरूपत्व निरूपय पुरुषस्य तन्निरूपयति—

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽपि याग फल च प्रत्युभयरूप इति जैमिनिर्मन्यते । कुतः । कर्मार्थत्वात् । पुरुषस्य फल प्रति भोक्तृत्वेन प्राधान्यात्तत्साधन यागमपि प्रति प्राधान्यम्, यागशेषिभूत फल प्रति प्रधानस्य पुरुषस्य तच्छेषभूत याग प्रत्यपि प्राधान्यावड्यभावात्, शेष्यपेक्षया प्रधानस्य सुतरा तच्छेषपेक्षया प्रधानत्वात् । यागं प्रति पुरुषस्य शेषत्वाद्यागसाध्य फल प्रत्यपि शेषत्वम् । तथा च कर्मफलपुरुषेषु शेषत्व शेषित्वं च, द्रव्यगुणसंस्कारेषु तु शेषत्वमेवेति स्थितम् । तदुक्तं वार्तिके 'द्रव्यादेर्यत्र शेषत्व तत्र नैवास्ति शेषिता । फलयागतगणा तु द्रव्याकाङ्क्ष परस्परम् ॥' इति ।

तदेव वृत्तिकागनुसारेण सूत्रचतुष्टयमिदं व्याख्यातम् । भाष्ये त्वन्यथा व्याख्यातम् । तस्यथा— द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः । ब्रह्मादिद्रव्यं तावत्पुरोडाशादिकार्यं निर्वर्तयति, गुणस्वरूपादि क्रियादिक्रियासाधन गवादिद्रव्यं परिच्छिनत्ति । अवघातादिसंस्कारोऽपि यागसाधनपुरोडाशादिनिवृत्त्यं चोदितस्य ब्रह्मादिद्रव्यस्य स्वरूपेणायोग्यतया वैतुष्यादिमुखेन तयोऽन्यत्वमापादयति । यागस्तृप्तिविनष्टो न स्वर्गादिफल साधयितुमीष्टे । न च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिवाक्यस्य का गतिरिति वाच्यम् । तत्र हि यागकर्तव्यतामात्रमुच्यते । स्वर्गादिशब्दाश्च स्वक्चन्दन्तादिपरतया साधनानुवादतयाप्युपपन्ना । न च भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्य करणत्वमुक्तमिति वाच्यम् । उक्तस्यापि तस्य पक्षे स्वर्गकामाधिकरणे समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव फलत्व न तु स्वर्गादेरित्याक्षिप्य साधयिष्यमाणत्वात् । ततश्च स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन भाव्यत्वात्प्रच्युत्यनन्तरमेव भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिरिति नेदानीं तद्विरोधशङ्कावकाशः । तस्मान्न यागस्य शेषत्वम् । फल तु याग प्रति साध्यमानत्वात्प्रधानम् । फलभोक्तृत्वात्पुरुषोऽपि प्रधानम् । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्व न तु कर्मफलपुरुषेष्विति

१ शेषत्वात्—क, ख, ग, घ, ङ २ अन्यत्र कचिदिदं सूत्रमेव न दृश्यते.

वाद्भिर्मन्यते । तदेतन्निगकरोति—**कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्** इति । कर्माण्यपि फलशेषतया जैमिनिर्मन्यते । कुतः । फलार्थत्वात् । स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्ते धात्वर्थस्य भाव्यताया निगकरि-
प्यमाणत्वेन भावार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वे सति फलार्थताया अश्वते । सिद्धे च तस्य फलकरण-
त्वेऽपूर्वं तन्निर्वाहकमाश्रीयत इति नश्वरस्यापि 'फलार्थत्वमुपपद्यते । अतः कर्मणामप्यस्ति फल प्रति
शेषता । स्वर्गकामाधिकरणस्य प्रपञ्चार्थश्चायमारम्भः । फलस्यापि शेषत्वमस्तीत्याह— **फले च
पुरुषार्थत्वात्** इति । फल च पुरुष प्रति शेषः । कुतः । पुरुषार्थत्वात् । फलस्य हि कामपदान्पुरुषार्-
थत्व गम्यते । 'स्वर्गो मे स्यात्' इति हि कामयते न तु 'स्वर्ग आत्मानं लभताम्' इति । अतः
फल भोग्यं पुरुषो भोक्ता भवति । भोग्यं च भोक्ताय प्रति शेषभूतम् । तस्मात्फलस्यापि शेषत्वम् ।
पुरुषस्य तदाह—**पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्** इति । पुरुषश्च शेषभूतः । कुतः । कर्मार्थत्वात् । कर्मनिर्वर्त-
कत्वात् । न च कर्तुं कर्मार्थत्वं न श्रुत्यादिगम्यमिति वाच्यम् । 'यजेत' इत्याख्यानेन क्रियावाच-
केन तदाश्रयस्य कर्तुर्गोत्रादेव गुणतया लाभात्, 'यजमानेन समितौ दुस्वर्गो भवति' इत्यादौ
तृतीयाश्रुत्यादिना 'कर्तुर्विहितत्वाच्च । तस्मात्पुरुषोऽपि कर्मशेष इति । विस्तरस्त्वन्यत्र ज्ञेयः ॥

तदेव शेषस्वरूपेऽवगमिने प्राप्तवसरस्तद्विनियोगविचारः प्रसूयते । आ वत्याश्लविचारा-
द्विनियोगविचारः । शेषस्य शेषिणासहान्वयबोधनं विनियोग इत्युच्यते । तस्य विनियोजकेषु
४ अवदानादीनां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकेषु पट्सु प्रमाणेषु श्रुते प्राचन्या-
व्यवस्थितविषयः दस्मिन्पादे श्रुतिविनियोगप्रकारः प्राधान्येनाभिधीयते । श्रुतिर्नाम कर्मत्व-
नाधिकरणम् । करणत्वादिकारकविभक्तिः पत्यक्षश्रवणं वाचकताशक्तिश्च । सन्ति तावन्
'ब्रीहानवहन्ति' 'तण्डुलान्पिपिष्टि' इत्यादयः औषधसंयोगेन श्रुता धर्मा, 'आज्यमुत्पुनानि'
'विलापयति' इत्यादयः आज्यसंयुक्ता, 'वत्मानपाकरोति' 'सायदोहो वेहयति' 'कुम्भ्यामासि-
ञ्चति' इत्यादयः सानाद्यसंयुक्ताः । ते किं सर्वं औषधादीनां सर्वेषामपि शेषभूताः, उत यथासंयोग
व्यवस्थया शेषभूता इति सशयः । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमते—

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥

तेषाम् अवधानादीनाम् अर्थेन यागसाधनपुण्ड्राशादिविध्यपेक्षितवैतुष्यादिप्रयोजनवशेन
व्यवस्थया संबन्धः समावेश इत्यर्थः ॥

तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

- १ यागस्य फलार्थत्वम्—**ह** २ विहितत्वात्—**ख, ग** ३ प्राधान्यात्—**ख**

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषा- त्प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

तुनार्थः । अवघातादिधर्मस्मावन्न ग्रीष्मादिषु स्वरूपोद्देशेन विधीयते, तस्य तत्रानर्थ-
क्यात् । 'किंत्वपूर्वसाधनरूपोद्देशेनैवेति नवमाशाधिकरणे वक्ष्यते । अपूर्व च 'यजेत स्वर्गकाम' इति
श्रुतफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्या 'कल्पयमानमाग्नेयादियागानां समुदितानामेकफलसाधनत्वादेकमेव
कल्पयते । तदपूर्वसाधनरूपोद्देशेन विहितोऽवघातादि सर्वेषामेव तेषामव्यवस्थया धर्मः स्यात्, न तु
श्रुतस्यैव । कुतः । संयोगतः अविशेषात् एकापूर्वसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । नन्वाग्नेयादियागा-
नामुत्पन्नवितृष्टानां क्रमिकाणां साहित्येन प्राच्यादीन्याङ्गोपकृतानां फलजनकत्वात्निर्वाहायावान्तरापूर्वा-
वावश्यभावे सति अवघातादीनां तत्तदपूर्वसाधनेषु व्यवस्थैव समावेशः सिध्यतीत्याशङ्क्यामपि संयो-
गतोऽविशेषात् इत्येवोत्तरम् । संयोगतः संयोगे धर्माणां सन्धेः अविशेषात् अविशेषकत्वात् । अवा-
न्तरापूर्वाणां सन्धेऽपि यागस्वरूपवदेव तेषां निष्फलत्वेन धर्मप्रयोजकशक्तिर्नास्तीति फलपूर्वमेव
प्रधानत्वाच्च प्रयोजकसमवधार्यते । अस्तु वावान्तरापूर्वाणां धर्मप्रयोजकत्वम्, तथापि न धर्मव्यवस्था-
सिद्धिः । कुतः । प्रकरणाविशेषात् प्रकरणगतपूर्वसाधनमात्रोद्देशेन धर्मा विधीयमाना प्रकरण-
गतत्वाविशेषात्सकलावान्तरापूर्वसाधनोद्देशेन विज्ञायन्ते । नतु ग्रीष्मादिपदमेव धर्मव्यवस्थापकम्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यादित्यत आह—चेति । ग्रीहित्वादेर्लक्षणाभावात्पथिकत्वेनानियामकत्वादित्यर्थः ।
ग्रीष्मादिपदं हि स्वाभिधेयग्रीहित्वाद्येकार्थसमवेतमपूर्वसाधनत्वगमयति, न तु तत् स्वार्थग्रीहित्वादिपरम्,
येन तद्धर्मनियामकः स्यात् । न च वैतुष्यादिप्रयोजनवशाद्व्यवस्था धर्माणामिति वाच्यम् । दृष्ट-
प्रयोजनभावेऽदृष्टप्रयोजनस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तस्मादप्रकृतापूर्वसाधनवर्जयित्वा सर्वत्र सर्व
धर्माः सन्व्यन्त इति ॥

तदेव पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षितं सिद्धान्ती निराचष्टे—

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

अवघातादीनामाज्यादौ अकर्म अकरणं स्यात् । कुतः । अर्थलोपान् । अर्थस्यावघातादि-
कार्यस्य वैतुष्यादिलक्षणस्य लोपान् असंभवात् ।

तन्ववघातादीनामाज्यादौ विधिवशाददृष्टं प्रयोजनं कल्पयत इत्यत आह—

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावादिप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

१. किं त्वपूर्वसाधनस्य रूपो—क २. कल्पयत—ख

तुशब्दो वैषम्ये । दृष्टस्य फलस्य विप्रयोगे अनुपलब्धौ सत्या तस्याभावात्तद्विषयान्
 शब्दार्थे 'विधिवलकलयोऽर्थे अदृष्टोपकार' स्यात् । न त्विह तथा । कित्ववघातादीनां चेष्टया
 अनुष्ठानेन सहितं तदव्यवहितोत्तरकालकं फलं वैतुष्यादि दृष्टकार्यमुपलभ्यते । यद्वा चेष्टया अव-
 घातादिक्रियया सह श्रुतेषु ब्रह्मादिषु वैतुष्यादि दृष्टकार्यमुपलभ्यते । अथवा 'सक्षीरा गौ' इत्या-
 दिवत्सहशब्दो विद्यमानतायाम् । चेष्टया अवघातादिक्रियया उत्पद्य वैतुष्यादि दृष्टकार्यं विद्यते ।
 दृष्टे सभवति च नादृष्टकल्पना युज्यते । न चावघातादीनां ब्रह्मादिषु दृष्टकार्यसमवेतं तदादृष्टकल्प-
 नाभावेऽप्याज्यादौ तदभावाददृष्टोपकार एव कल्प्यते इति वाच्यम् । कचिदपि दृष्टसमवेतं तत् एव
 विधिचारिताभ्येनार्थापत्तेरनुस्मरे सत्यन्यत्रादृष्टकल्पनानुदयान् । नाप्यत्र कृष्णलेखिव पाकस्य आज्या-
 दिव्यावघातादीनामाहत्य विधानमस्ति, येन तस्मात्सर्वत्रादृष्टोपकार कल्प्यते । यदुक्तमवान्तराप्-
 र्वाणि निष्फलत्वात् धर्मप्रयोजकानीति तत्र, परमापूर्वसिद्धयौपयिकत्वेन तेषामपि फलवत्त्वान् ।
 नन्वेवमपि प्रकरणाविशेषान्मकलावान्तरापूर्वाणां धर्मप्रयोजकत्वं स्यादित्याशङ्क्यामप्येतदेव सुवमु-
 च्यते । विप्रयोगे अवान्तरापूर्वस्याभावे सति परमापूर्वस्य च धर्मस्य व्यवस्थापकत्वाभावान्,
 शब्दार्थो ब्रह्मादिशब्दस्य आज्यादिरूप्यर्थः, स्यात् सभाष्येत, परमापूर्वसाधनत्वाविशेषान् । तैवमस्ति ।
 किन्तु चेष्टया अवघातादिक्रियया सह श्रुतेषु ब्रह्मादिषु तण्डुलपिष्टादिप्रणाड्या तत्तद्यागजन्यमवा-
 न्तरापूर्वं नाम फलमस्ति । परमापूर्वसिद्धयौपयिकत्वादपि तस्य फलत्वव्यपदेशः । तस्मिन्नावान्त-
 रापूर्वं याग साक्षात्साधनम्, तद्वारा परमापूर्वं प्रति । ततश्च ब्रह्मिहशब्दोऽयं तण्डुलादिप्रणाड्या
 ब्रह्मसाध्ययागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रधानभूतमपि परमापूर्वमुपेक्ष्य
 'प्रत्यामन्ने स्वीयावान्तरापूर्वं एव निपातितो न परमापूर्वं कर्मान्तरापूर्वं वापेक्षते । ततश्च 'ब्रह्मि-
 नवहन्ति' इत्यत्र 'तण्डुलसाध्ययागीयापूर्वसाधनमवहन्तीति गम्यते, ब्रह्मिहत्वस्यापि तत्र निवेशे
 यत्रेषु तत्प्रवृत्त्यन्तापत्तेः । न चैव सति सुवादीनामप्यवघातापत्तिरिति वाच्यम् । प्रदेयतया तादृश-
 साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च वाक्यभेदः शङ्क्यः, एकेनैव ब्रह्मिहपदेनाग्नेयार्चापोर्मथैन्द्रा-
 प्रोत्पन्न्यपूर्वजनकयानिष्टकार्यतानिर्मुक्तपदेयद्रव्यप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनताश्रयत्वस्यां-
 हेत्यन्तावच्छेदकत्वेन लक्षणया विवक्षितत्वात् । अन्यथा 'अश्वाभिधानीम्' इत्यादौ का गतिः ।
 एतेनापूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावाद्वाक्यभेद इत्यपि प्रत्युक्तम् । ब्रह्मिहत्वपुण्ड्राशत्वाद्यनिवेशाच्च यवादिषु
 चर्वादिप्रकृतिद्रव्येष्ववघातः प्रवर्तते । एवम् 'तण्डुलान्निपाष्टि' इत्यत्र तण्डुलरूपव्यापारपदस्थाने
 पिष्टरूपव्यापारपदं देयम् । एवमन्यत्राप्युद्देश्यतावच्छेदकं यथायथमूह्यम् । तस्मादवघातादिधर्माणां
 दृष्टकार्यानुगोधेन व्यवस्थैव प्रवृत्तिरित्यास्ता तावन् । इति व्यवस्थाधिकरणम् ॥

१ विधिवलकलप — ड २ प्रत्यामन्ने स्वायापूर्वं — ड ३ निपातित — क, ग, घ, ङ
 ४ इत्यन्त — क, ग, घ, ङ

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते 'स्फ्यश्च कपालानि चामिहोत्रहवर्णा च शर्पे च कृष्णाजिन च शस्या चोत्स्रखल च मुसल च दृषश्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति । यज्ञसाधनानीत्यर्थः ।
 'स्फ्यार्दीना सयागानु- इदं च श्रूयते— 'स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' 'अग्निहोत्र-
 सारेण व्यवस्थितत्वा- हवण्या निर्वपति' 'शर्पेण परापुनति' 'कृष्णाजिने उत्स्रखलमवधाय
 विकरणम् । मुसलेनावहन्ति' 'शस्याया दृषदमत्याधाय उपलया पिनाष्ट्र' इति । तत्र
 किं स्फ्यादिभिर्यत्कर्तुं शक्यते तत्र सर्वत्र तेषां शेषत्वम्, उत श्रुतोद्धननादिकार्यवशेन व्यवस्थेति
 संशयः । तत्र शक्यसर्वकार्यार्थत्वेऽप्यवघातादीनामिव दृष्टार्थतालाभस्याविशेषात् यज्ञायुधानि' इति
 सामान्यश्रुतयार्गीयपरमापूर्वसाधनत्वस्योत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाश्वरुद्धयाग प्रति साक्षादसम्भवन आनर्थ-
 क्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गभूतोद्धननादिमुखेनावतरत सर्वकार्यमुखेन निवेशसम्भवाद्दीक्षादिवदवान्तरापूर्वा-
 भावाच्च स्फ्यार्दीनां सर्वार्थत्वमेव युक्तम् । 'स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति' इत्यादिवाक्यज्ञातं तु 'यज्ञायुधानि'
 इति प्राप्तत्वाद्द्वैश्चान्तराधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवाद इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । द्रव्यं स्फ्यादिकमाप्यवघातादिवत्कार्यसंयोगेन श्रुतं तदर्थमेव
 चोद्येत प्रतीयेत । कुतः । उत्पत्तिसंयोगात् 'स्फ्येनोद्धन्ति' इत्यादिविधिवाक्येषु स्फ्यार्दीनामुद्धनना-
 दिकार्यविशेषसंयोगश्रवणान् । 'यज्ञायुधानि' इत्यस्य विधायकत्वे हि स्फ्यादिवान्यानां वृत्तानामान-
 र्थक्यं स्यात् । न चानुवादतया सार्थक्यम्, उद्धननादिकार्यस्यान्येनापि सम्भवेन तत् स्फ्यादेनि-
 त्यप्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादत्वे च नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । वरं च ब्रह्मानर्थक्यादेकानर्थक्यम् ।
 आख्याताभावाद्वैशब्दाच्च न विधायकं यज्ञायुधवाक्यम् । तस्मादुद्धननादिवाक्यान्येन विधायकानि ।
 एव च सति नार्तीवानर्थकं यज्ञायुधवाक्यमपि, 'यज्ञायुधानि सभरति' इति विधेयत्वात्सादन-
 स्तोतुमनुवादतया सार्थक्यात् । ततश्च स्फ्यार्दीनां श्रुतोद्धननादिकार्यवशेन व्यवस्थैव शेषत्वमिति
 दिक् । इति वृत्तसाधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'अरुणया पिङ्गाश्वैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति । तत्र किमरुणये-
 न्येतत्क्रीणतौ नान्वेति नाप्येकहायन्यां किंतु प्राकरणिके सर्वस्मिन्सोमादिद्रव्ये 'यत्सोमादिव्यकत्या
 ६. अरुणाधिकरणम् । प्रकृतं कार्यं साधनीयं तदारुणया साधयेत् इति किं वा क्रीणातिना
 सवध्यं तन्साधनीभूतायामेकहायन्या निविशत इति संशयः । तत्र श्रुतं उद्धननादिकार्यं
 स्फ्यार्दीनामन्वययोग्यत्वेन तन्मात्रार्थत्वसम्भवेऽपि प्रकृतं आरुण्यस्यामूर्तत्वेन क्रयं प्रति करण-
 त्वासम्भवेन 'तेषामर्थेन सवन्ध' इत्यधिकरणे 'विहितस्तु सर्वधर्म' स्यात्संयोगतोऽविशेषा-

त्वकरणविशेषाच्च' इति पूर्वपक्षमृशेत्तन्वायेन प्रकृतापूर्वसाधनद्रव्यमात्रे निवेशो युज्यते । न च कार-
काणां क्रियान्वयित्वनियमात्प्रकृतसोमादिद्रव्ये 'अरुणया' इति करणकारकस्य कथं निवेशः, सोमा-
दिद्रव्यवाचकशब्दस्येहानुपादानाच्च, न हि तदुपादानादन्ते सोमादिद्रव्यमनुयारुण्यस्य विधि-
संभवति, प्रकरणस्य साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादिति वाच्यम् । अरुणाशब्दो ह्यारुण्यगुणविशिष्टद्रव्ये
वर्तते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना
विशेष्यलिङ्गत्वविधानात्, 'गुणवचनानाम्' इत्यस्य केवलगुणवाचिशब्दपरत्वे वचनग्रहणानर्थक्यात्,
'गुणानाम्' इत्येतावतैव 'स्व रूप शब्दस्य—' इति गुणवाचकशब्दलभान् । न च 'स्व रूप शब्द-
स्याशब्दसङ्गा' इति गुणशब्दस्यैव स्वरूपेण ग्रहणनिवृत्तये वचनग्रहणमिति वाच्यम् । 'गुणानाम्'
इति बहुवचनेन तद्विधानात्, 'जले शुक्ल' इत्यादौ शुक्लादिशब्दानां केवलगुणवचनानामप्याश्रयलिङ्ग-
त्वापत्तेश्च, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति कोशे शुक्लादिशब्दानां केवलगुणपरत्वे
पुलिङ्गतायाम्निशिष्टद्रव्यपरत्वे विशेष्यलिङ्गतायाश्चाभिधानाच्च । तस्मादारुण्यगुणविशिष्टपरोऽरुणा-
शब्दः । तृतीया करणत्वे वर्तते । तत्र विशेष्यद्रव्यकरणभूतमनुय विशेषणभूत आरुण्यगुण परिच्छे-
दकतया विधीयते, न तु करणतया, येन द्रव्यसंबन्धो नोपपद्येत । प्रकृत्या च द्रव्यस्य विशेष्यतयो-
पादानान्न तदनुपादानम् । न च पदस्यैकप्रसरत्वात् एकदेशेन प्रत्ययेन करणतया प्रकृत्या च विशेष्य-
तया द्रव्यमनुय प्रकृत्यैव विशेषणभूतारुण्यस्य कथं विधिरिति वाच्यम् । 'आज्याञ्च सर्वसंयोगात्'
इत्यग्रिमपञ्चमपादे 'वपट्काराञ्च भक्षयेत्' इत्यधिकरणे हि 'वपट्कर्तुं प्रथमभक्ष' इत्यत्र समा-
सवशेन प्राथम्यभक्षयोरेकोपस्थितिर्विषयत्वात्प्राथम्यभक्षशब्दे एकदेशेन भक्षमनुयैकदेशेन प्राथम्य
न विधानुं शक्यत इति वक्ष्यते । इह त्वरुणाशब्देऽजहत्त्वार्थलक्षणया प्रवृत्ते गुणगुणितो शक्तिलक्ष-
णाभ्यां भिन्नोपस्थितिर्विषयत्वाच्चैकप्रसरत्वकृतो दोषः । न चारुणाशब्दस्यारुणगुणकद्रव्यपरत्वे तस्य
द्रव्यस्य क्रय एव करणतया विधिसंभवात्कथं वाक्यतो विभज्य 'अरुणया' इत्यस्य प्रकृतसोमादि-
द्रव्योद्देशेनारुण्यविधायकत्वसंभव इति वाच्यम् । श्रौतैकहायन्यवरुद्धे क्रये लाक्षणिकद्रव्यान्तरवि-
धानासंभवान् । एकहायनीद्रव्यं हि श्रुत्या प्रतिपाद्यते, अरुणगुणकद्रव्यं तु लक्षणया । ततश्च श्रौतस्य
शीघ्रप्रवृत्तिकस्यैकहायनीद्रव्यस्य लाक्षणिकमन्दप्रवृत्तिकारुणद्रव्यान्वयान्प्रागेव क्रयेऽन्वये सति तदव-
रुद्धे क्रये पश्चादरुणद्रव्यस्यान्वयासंभवः । यथा पदश्रुत्या प्रथमतो धान्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तदवरुद्धाया
भावनायामुपपदार्थस्य पश्चात् करणत्वेनान्वयस्तद्वत् । न च द्रव्यान्तरविध्यसंभवेऽपि यथा पिङ्गाक्षी-
शब्देनैकहायनीशब्देन चैकमेव द्रव्यं विधीयते तथा रूपाशब्देनापि तदेव विधीयतामिति वाच्यम् ।
वैषम्यात् । पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्हि श्रुतिवृत्तत्वाविशेषेण युगपत्प्रवृत्तविनिगमनाविरहात्ताभ्यामे-
कद्रव्यविधानं संभवति । अरुणाशब्दस्तु न तद्विधानुमर्हति, श्रुतिवृत्ताभ्यां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दाभ्यां
प्रथमतो विहितस्य पुनर्विधानासंभवान् । तत्रापि पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्ये श्रुतिवृत्तत्वं बहुव्री-

हिमसामवशादभ्यवर्त्तीयत, बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तेरग्निसपाद इन्द्रपीताधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाण-
त्वात् । न चारुणाशब्दस्यापि गुणिति शक्तिरेवास्तु, तथा च पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्ग्व तस्यापि
क्रीणातावव युगपदन्वयसम्भव इति वाच्यम् । अरुणाशब्दो हि गुणे सत्येव द्रव्ये प्रयुज्यते नास्तीत्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् आकृत्यधिकरणव्युत्पादने 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते' इति न्यायेन
च केवलगुणवाचको लक्षणया द्रव्येऽपि प्रयुज्यते । एव नीलादिशब्दोऽपि । न च 'रूपो घट' इत्यादि-
प्रयोग स्यादिति वाच्यम् । रूपरसगन्धस्पर्शानां स्वाभाव्यादेव द्रव्ये लक्षणयापि प्रयोगाभावात् ।
उक्तं च वानिके 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां य कदाचित् मुञ्चति । स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुणं चैव न
मुञ्चति ॥' इति 'निरुद्धा लक्षणा काश्चित्स्वामभ्यादिभिधानवत् । क्रियन्ते सांप्रते काश्चित्काश्चिन्नैव
त्वशक्तित्वात् ॥ तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधा प्रति । प्रत्येतद्व्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचर ॥'
इत्यादि । न च वाक्यभेद विनैवारुणाशब्द एकहायन्यामेव गुणविधिरित्यभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् ।
एकस्मिन्नेव वाक्ये कृते पिङ्गाक्ष्येकहायन्या तस्या चारुण्यस्य विधौ वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या विरु-
द्धत्रिकद्वयापत्तौ चिन्त्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते । वर च प्रधानभूतस्य विधेरावृत्त्यपेक्षया वाक्य-
सङ्गाश्रयणम् । तस्मादारुण्यस्य प्रकृतसर्वद्रव्येषु समावेश । ततश्च सर्वाणि करणान्यरुणीकर्तव्या-
नीति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

द्रव्यगुणयो एकहायनीद्रव्यस्य आरुण्यगुणस्य च नियमः परस्परान्वयमुखेनैकस्यामेव
क्रयभावतायामन्वयः, न त्वेकहायन्या क्रयभावतायाम् आरुण्यस्य तु द्रव्यान्तरेणान्वयमुखेन तत्तद्भा-
वताम् । कुत । ऐककर्म्यात्, एक कर्म क्रियापद यस्मिन्पदजाते तदेककर्म, तस्य भाव ऐककर्म्यम्,
तस्मान् । अरुणादिवाक्ये एकस्या एव क्रयभावतायाः श्रवणादिति यावत् । नन्वारुण्यस्यामूर्तत्वा-
त्कथं क्रये करणतयान्वयः, कथं वैकहायन्याम्, कारकाणां मिथः सवन्धयोगात्, न चारुण्यस्य
परिच्छेदकतया तत्रान्वयसम्भवः, तृतीयाश्रुतिविरोधात् न हि तृतीयाया परिच्छेदकताया शक्ति-
रस्ति, विरुद्धत्रिकद्वयापाताच्च तस्माद्वाक्यं भङ्क्त्वा आरुण्यस्य द्रव्यान्तरेणान्वयमुखेन तत्तद्भा-
वत्वेन निवेशो युक्त इत्यत आह—अर्थेकत्वं इति । वात्वर्थस्यैकत्वे सत्येकवाक्यसङ्गाश्रयणस्या-
युक्तत्वादित्यर्थः । तथाहि—'अरुणया' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तया प्रकृत्या तावद्व्यतिरेकतया तद्गुणविशि-
ष्टद्रव्यं गम्यते । तत्र गम्यमानमपि 'द्रव्याश लक्षणकत्वादुपेक्ष्य तृतीया श्रौतः गुणमेव क्रयः प्रति
करणतयाभिधत्ते । वस्तुतस्तु अरुणाशब्दो द्रव्यसलक्षण्येकेवलगुणे वर्तते, मुख्ये संभवति लक्षणाश्र-

यणस्यासंभवात् । न चैव सति 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपादकानामेव शुक्लादिशब्दानामाश्रयलिङ्गत्वाभिधानात् 'अरुणया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपादनयोग्यानां परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयिता परिच्छेद्यद्रव्यलिङ्गसंबन्ध इति हि तदर्थः । भवति च 'अरुणाक्ष' इत्यादावरुणशब्दोऽवश्यं तद्रूपकद्रव्यवचन इति तस्येह केवलगुणवचनत्वेऽपि परिच्छेद्यैकहायनीद्वारा लिङ्गान्वयः । रूपादिशब्दानां तु मनुवादि विना कदापि द्रव्ये प्रयोगाभावात् परिच्छेद्यलिङ्गत्वमिति 'घटो रूप' इत्यादिप्रयोगस्याप्रसक्तिः । जले शुक्लोऽस्ति' इत्यत्र परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयितं शुक्लादिशब्दानां गुणिलिङ्गका, परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयितस्तु गुणिलिङ्गका, यथा 'शुक्ला गामानय' इत्यादावित्यर्थः । तस्मिद्धमरुणाशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्यापि केवलगुणवचनत्वम् । तृतीया च तदारुण्य करणतयाभिधत्ते । सा चाभिधाना आरुण्यगुणस्यामूर्तत्वात्साक्षात्क्रियासाधनताशक्तिसंप्रयन्ती गुणस्य स्वाभाविकी द्रव्यपरिच्छेदकताशक्तिः पर्यालोच्य परिच्छेद्यमुखेनैव क्रियासाधनत्वे विश्राम्यति । शक्नोति चारुण्यगुण एकहायनी परिच्छेत्तुम् । इतरव्यावृत्ततया द्रव्यस्य प्रतीतिविशेषो हि परिच्छेदः । तथा चारुण्यगुणपरिच्छिन्नपिङ्गाक्ष्यैकहायनीद्रव्यकरणकक्रयभावना वाक्यार्थः । तदेवमेकवाक्यत्वे सति तृतीयया गम्यमान करणत्वं श्रौतप्रकृत्यर्थारुण्यगत विधेयतयाश्रितं भवति । वाक्यभङ्गे तु 'अरुणया' इति तृतीया लाक्षणिकप्रकृत्यर्थद्रव्यगतकरणत्वानुवादिनी स्यात् । वाक्यभङ्गश्च संभवत्येकवाक्यत्वे युज्यते नाश्रयितुम् । न चैकहायनीपरिच्छेदकतयैवारुण्यस्य कुतः क्रये निवेशः यत्किञ्चिद्द्रव्यद्वारापि क्रयसाधनत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकापेक्षायां एकहायन्या एकवाक्यगतेन गुणेन, परिच्छेद्यापेक्षस्य च गुणस्य स्ववाक्यगतयैकहायन्याकाङ्क्षाशान्तिसंभवे गुणान्तरेण द्रव्यान्तरेण च तच्छान्तिवर्णनस्यायुक्तत्वेनारुण्यैकहायन्यो परस्परावयवितयसम्यावश्यकत्वात् । एतदभिप्रायेणैव सूत्रे नियमपदमुपात्तम् । अन्यथा 'एककर्मादन्वयः स्यात्' इत्येवावक्ष्यते । न चैकार्थत्वाद्द्रव्यगुणयोर्ग्रीहीयववद्विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । न ह्येकार्थत्वमात्रं विकल्पे बीजम्, द्वारैक्ये सत्येव तस्य तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथा पुरोडाशे कार्ये कपालशर्पोल्लखलमुसलादीनामपि विकल्पापत्तेः । अस्ति हि ग्रीहीणा यवानां च यागे कार्ये द्वारमेकं पुरोडाशनिष्पादनरूपम् । प्रकृते च द्रव्यस्य विक्रेतुरानतिस्पादनद्वारा गुणस्य च द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वादुभयोर्भिन्नद्वारत्वान्न विकल्पः । नन्वेवमपि 'अरुणया क्रीणानि' 'अरुण्यैकहायन्या' इत्येवं न युगपदुभयत्रारुणापदस्यान्वयसंभवः, सकृच्छ्रुतस्यैकस्य पदस्य युगपदुभयान्वयायोगात्, नापि पर्यायेणोभयत्रान्वयः, एकस्माद्वाक्यात्सकृच्छ्रुतात्क्रमिकार्थद्वयबोधासंभवादिति चेन्नैष दोषः । न ह्यारुण्यस्यैकहायन्या निवेशः शाब्दः, किन्त्वार्थिकः । प्रथमं हि तावदारुण्यगुणैकहायनीद्रव्योभयकरणकाया 'क्रयभावनाया' 'शब्दसर्वाद्यावगतायामारुण्यस्य साक्षात्क्रयसाधनत्वशक्त्यभावः पर्यालोच्यैक-

हायनीद्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्रियासाधनत्वमर्थान्निवेशयति । तथा चारुण्यस्यैकहायन्या पाष्टिकान्वय-
 म्याधिकत्वात् विरुद्धविक्रयदोषोऽपि । न चैवमप्यारुण्यस्य कथमेकहायन्यामेव निवेशः, 'अजया
 क्रीणाति' 'हिरण्येन क्रीणाति' 'धेन्वा क्रीणाति' 'क्ष्वभेन क्रीणाति' 'अनडुहा क्रीणाति'
 'मिश्रुताभ्या क्रीणाति' 'वाससा क्रीणाति' इत्यजार्दीनामपि क्रयसाधनत्वेन तेष्वप्यारुण्यस्य
 निवेशसम्भवादिति वाच्यम् । आरुण्यस्य स्ववाक्योपात्तक्रयं प्रति साधनभूतायामेकहायन्या-
 मेव निवेशसम्भवे सति क्रयान्तरसाधनेष्वजार्दिषु निवेशायोगात् । न च अजार्दिवाक्यानां न
 क्रयान्तरविधायकत्वम्, किन्तु वाक्यान्तरविहितक्रयानुवादेनाजार्दिसाधनविधायकत्वमेवेति वाच्यम् ।
 न हि क्रयविधायक वाक्यान्तरमस्ति, येन तदनुवादेनाजार्दिसाधनं विधीयेत । न चारुणाजार्-
 हिरण्यादिवाक्येष्वेकमेव क्रयविधायकम् अन्यानि तु वाक्यानि तत्र गुणविधय इति वाच्यम् ।
 तथा सति क्रयस्योत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरुद्धत्वेन तत्र वाक्यान्तरेण द्रव्यान्तरविधानायोगात् ।
 तस्माद्विनिगमनाविहेण प्रतिवाक्यं तत्तद्द्रव्यविशिष्टक्रयविधय इति विहितस्य पुनर्विधानात्सिद्ध-
 क्रयभेदः । ततश्चारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तक्रयसाधनैकहायन्यामेव निवेशः न तु क्रयान्तर-
 साधनाजार्दिद्रव्येष्विति भट्टमतानुयायी पन्थाः । अत्रेदं वक्तव्यम् । वाजसनेयशाखायाम् 'तस्मान्मोम
 क्रीणाति' इति द्रव्यसंयोगेन विना सोमक्रयस्योत्पत्तिवाक्यं श्रुतम् । तदुत्पत्ते च क्रयेऽरुणादि
 वाक्यानि च गुणविधय एव संपद्यन्ते । ततश्च कुत प्रतिवाक्यं क्रयस्य विधिः, कुतस्तत्रा तस्य
 पुनर्विधानम् कुतस्तस्मा तस्य भेदः । अशक्यत्वाच्च । न ह्येकस्यैव सोमद्रव्यस्यैकैकैव क्रयेण निवृ-
 त्तपरस्वत्वस्य प्राप्तात्मस्वत्वस्य पुनः क्रयः सम्भवति, स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनेन परद्रव्यस्यात्मस्व-
 त्वापादने द्रव्यवित्तिसये क्रीणतेर्धृत्तेः, क्रयभेदाभ्युपगमे क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् 'समु-
 च्यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात्' इति द्वावशिकचतुर्थपादीयाधिकरणस्यानुन्मेषप्रसङ्गाच्च । तत्र हि
 क्रयसाधनेष्वजार्दिद्रव्येषु विकल्पः स्यात्, एकक्रयार्थत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा, सोमक्रयस्य प्रयोगे
 अनुष्ठाने द्रव्याणां समवायस्योपपत्तेः समुच्चय एव, विक्रेतुर्नानातिरत्र संपाद्या, सा च बहुभि-
 स्रपपादा अनः कार्यप्रधानत्वात्पदार्थांता सौकर्यमालोच्य द्रव्यविधीना सापेक्षत्वकल्पनात्समुच्चय
 इति सिद्धान्तयिष्यते । क्रयाणामनेकत्वे तु अजार्दीनामेकार्थत्वाभावात्पूर्वपक्षस्यैवानुन्मेषोपात्तदसंगति-
 स्पष्टैव । यत्तु तन्त्ररत्नादौ द्रव्यासयुक्तक्रयोत्पत्तिवाक्यानुपलम्भोपन्यासेन क्रयभेदं प्रमाध्य
 क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयविचारपरतया तन्मित्रद्वयं व्याख्यातम्, तदायुक्तयुक्त्यैव परात्मम् ।
 द्रव्यविकल्पसमुच्चयपरतयैव भाष्ये व्याख्यातत्वाच्च, प्राभाकरैरनुमोदितत्वाच्च, सूत्रे क्रयणेष्वित्य-
 नेन द्रव्याणामेवोपादानाच्च, क्रयणशब्दस्य करणल्युङ्गन्तत्वात्, भावसाधनत्वे हि क्रयेष्वित्येवाव-
 द्यते । द्रव्यसमवायादित्यनेन स्पष्टमेव द्रव्यसमुच्चयवचनाच्च । 'क्रयपरिक्रयस्कारेषु द्रव्यसमुच्चयः'
 इत्यापस्तम्बमत्यापाठभारद्वाजकाल्यायनादयः । किञ्च 'गवा ते क्रीणानि' 'अजया ते क्रीणानि'

‘हिरण्येन ते क्रीणानि’ इत्येवमादिमन्त्रेणैकैकस्मिन्द्रव्ये सोमविक्रयिण प्रति प्रापिते अन्यवर्ज प्रति-
द्रव्य प्रतिवचन सोमविक्रयिणो विहितम् ‘भूयो वा अत सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पणेषु सोम-
विक्रयी प्रत्याहासपद’ इति । आ सपद कृत्स्नमूल्यसंपत्तिपर्यन्तम् । अन्तिमद्रव्यसंपत्ते प्रागि-
त्युक्त भवति । एव च एकैकेन द्रव्येणैकैक क्रय इत्यनुपपन्नमित्येकहायन्यजादिवाक्येषु वाक्यान्त-
रेत्पञ्चैकक्रयानुवादेन गुणविधिरित्येव युक्तम् । न चेव सत्यरूपावाक्ये प्राप्तक्रयानुवादेनानेकगुण-
विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । अस्युदयेष्टशधिकरणे हि ‘ये मध्यमा स्युस्तानमये दात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपाल कुर्यात्’ इत्यादिवाक्येषु प्रकृतद्रव्याहंशेनाग्न्यादिदेवताना दातृत्वादिगुणाना च विधौ
वाक्यभेदमाशङ्क्याभिदावादिशब्दाना विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया विशिष्टमेवैकैकमग्न्यादिदेवताकारक
विधीयत इति न वाक्यभेद इति समाहितम् । तथावाप्यारुण्यविशिष्टैकहायनीविधानान्न वाक्यभेद ।
न च तत्र सामानाधिकरण्याद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्व युक्तम् । इह त्वरूपैकहायनीपदयो सामानाधि-
करण्यवाधात्कथं विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वमिति ‘पृथग्विध एव क्रियान्वय स्यादिति वाक्यभेदो
दुर्वार इति वाच्यम् । अत्रापि सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वान् । तथाहि— ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो
लुगिष्ट’ इति मतुपो लुगिविधानान् शुक्लादिशब्दाना द्रव्ये लक्षणकत्वे तद्वैयर्थ्यादुक्तन्यायेन च
केवलगुणवाचकाना द्रव्ये शक्यनुपपत्तेर्निरुद्धलक्षणैव तेषामभ्युपगन्तव्या । उक्तं च वार्तिके ‘मनुदलो-
पश्चात्त्यन्तलक्षणावशादन्वाख्यायते’ इति । इह केषुचिदर्थेष्वभिधानवदेव लक्षणाप्यनादिकालप्रवृत्ति-
कत्वेन निरुद्धा, यथा शुक्लादिषु’ इति च । निरुद्धलक्षणा च निरुद्धशक्तिन्ययोगक्षेमत्वात् मुख्यार्थं
तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसिद्धान्तमपेक्षते । ततश्चारुणाशब्दस्य पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरिव द्रव्ये श्रुतिवृत्त-
त्वतुल्ययोगक्षेमतया सामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया युगपदेव क्रीणातावन्वयान्न
वाक्यभेद । न चारुणापदे विशेष्यापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वादारुण्यस्यैव करणतयोपस्थितिर्गति वाच्यम् ।
क्रयं प्रत्ययोग्यत्वेन तथोपस्थितेरसम्भवात् । न च साक्षात्करणत्वस्यायोग्यत्वेऽप्येकहायनीद्वारा तत्क-
रणत्वसम्भव इति वाच्यम् । व्याघातान् । करणत्व हि साधकतमत्वम् । तच्च साक्षात्साधनत्वमेव । न
ह्येतत्परंपरया साधकत्वे कथमपि घटेते । नापि व्यापारवत्कारणत्वमपि करणत्वमारुण्यस्य सम्भवति ।
तज्जन्यस्तज्जन्यजनको हि व्यापार । स चैकहायनी वा तत्परिच्छेदो वा । नाद्य, तस्या आरुण्यज-
न्यत्वाभावादेकहायनीकार्यक्रयजनकत्वाभावाच्च आरुण्यस्य क्रयजननायोग्यत्वान् । न द्वितीय, द्रव्यप-
रिच्छेदस्य क्रय प्रति जनकत्वस्य साक्षादसम्भवात् । न च द्रव्यद्वारा परिच्छेदस्य क्रयजनकत्वमिति
वाच्यम् । द्रव्यस्य गुणकृतपरिच्छेदजन्यत्वाभावात् । अनरुणद्रव्याद्व्याघाततया एकहायन्या प्रती-
तिरेव ह्यारुण्यकृत परिच्छेद इत्युच्यते । न च गुणत परिच्छेदाद्द्रव्ये सामर्थ्यविशेष उत्पद्यते, तद्द्वारा
परिच्छेदस्य क्रयजनकत्व तादृशपरिच्छेदद्वारा चारुण्यस्य क्रयं प्रति साधनत्वात्करणत्वसम्भव इति

1. अभिमतद्रव्यसंपत्ते — इ 2. पृथगेव — उ, घ 3. प्रतीतिरेवहास्य — घ क

वान्यम् । आरुण्यगुणतः परिच्छेदादेकहायन्या जायमानः सामर्थ्यविशेषो हि न दृष्टरूपः, अन-
 रूपाया आयकहायन्या क्रयनिष्पत्तिश्चमत्त्वान् । यद्यदृष्टरूपस्तर्ह्यदृष्टद्वाराण्यस्य क्रयसाधनत्वमा-
 याति । तद्वरमरूणाशब्दस्य निरुद्धलक्षणयापि द्रव्यपरत्वमेव स्वीकृत्य गुणविशिष्टैकहायन्या एव
 क्रयः करणतया विधानम् । किंच परिच्छेदस्येहानुपादानात्कथं तद्द्वाराण्यस्य क्रये करणतयान्वयः ।
 अत्राहारे च गौरवम् । न चाश्रेयात्तद्व्याप्तम् । न चैकहायनी परिच्छेदमाश्रयति आरुण्यगुणेनापरि-
 च्छिन्नाया अपि क्रयनिष्पत्तिश्चमत्त्वान् । नाप्यारुण्यात्तद्व्याप्तम् । आरुण्यं हि द्रव्यपरिच्छेदं विनापि
 क्वचित्क्रियायामन्वेति यथा 'घटेऽरूणोऽस्ति' इत्यादौ । अतो न तस्य स्वरूपेण क्रियान्वये द्रव्य-
 परिच्छेदापेक्षा, किंतु साधनत्वरूपेण क्रियान्वयः एव तदपेक्षा । ततश्च क्रयसाधनत्वे आरुण्यस्यावगते
 तदन्यथानुपपत्त्या परिच्छेदलाभः, लब्धे च परिच्छेदे क्रयसाधनत्वावगमः इत्यन्योन्याश्रयः ।
 किंच गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदमुखेन साधनतया क्रियान्वये 'नीलमुत्पलमानय' इत्यत्र 'नीलेन'
 इति तृतीया म्यात् नीलगुणस्योत्पलरूपकर्मकारकपरिच्छेदमुखेनानयनक्रियायां साधनत्वान् ।
 किंच गुणगुणितो परस्परानपेक्षमेव प्रथमं क्रियान्वयितया परस्परान्वयसामर्थ्याभावात् नीलो-
 त्पलमानयः 'नीलघटेन जलमाहर' इत्यत्र 'समासानुपपत्तिः' । न च पार्थिकपरस्परान्वय-
 सामर्थ्यमुपपाद्यतु तस्यैव दुर्बलत्वान् । न हि पार्थिक परस्परान्वयबंधः शब्दः, सकृदुच्चारितस्य
 गुणशब्दस्य क्रियायां द्रव्ये च पर्यायेणान्वयसामर्थ्यात्, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावान् । न
 च प्रथमः शब्दमर्यादया गुणगुणितो क्रियान्वयेऽवगते पश्चात्तयोः परिच्छेदकपरिच्छेदाकाङ्क्षावशा
 त्परस्परान्वयानुसंधानं मानसिकं कल्पयत इति वाच्यम् । गुणगुणितो परस्परान्वयो हि समासप्रयो-
 गः तथाविद्यशब्दयोरेव समासविधानान् । तद्वाचकनीलघटशब्दयोस्तु श्रूयमाणयोः क्रियान्वितत्वात्
 परस्परमन्वयः । अतः कल्पितयोस्तयोः पार्थिकान्वयाच्छ्रूयमाणयोरपि सामर्थ्यं वक्तव्यम् । तत्र किं
 गुणगुणितवाचकयोः शब्दयोर्विभक्त्यन्तयोरेव कल्पनम्, उत विभक्तिरहितयोः, किं वा समस्तयोः ।
 तत्र, विभक्त्यन्तयोः कारकविशिष्टप्रतिपादकयोस्तयार्थेऽथ सवन्धयोगात् । न द्वितीयः, विभक्तिरहि-
 तयोः प्रयोगानर्हत्वात्समासानुपपत्तिश्च । 'सुमुपा' इत्यधिकृत्य विहितस्य कर्मधारयसमासस्य
 नीलघटशब्दयोरमुच्यन्तयोरनुपपत्तेः । न तृतीयः, समस्तपदानुसंधानेन परस्परान्वयरूपं सामर्थ्यं
 ज्ञेयम् सामर्थ्यज्ञानार्थीतश्च समासः इत्यन्योन्याश्रयान् । अपि च सर्वत्र तादृशबोधद्वयकल्पने
 तदनुगतेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने पुनः कल्पितशब्दान्तरानुसंधानकल्पने च महद्गौरवमित्यरूणा-
 शब्दस्यापि शक्तितुल्यनिरुद्धलक्षणया गुणविशिष्टपरत्वे स्वीकृत्य क्रयानुवादेन विशिष्टकारकस्य
 विधानात्तत्र कोऽपि दोषः । न चारूणाशब्दस्य गुणविशिष्टपरत्वे कथमेतदधिकरणप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
 तत्प्रवृत्तेरपि सुपपादत्वान् । तथाहि—अरूणाशब्दस्य गुणविशिष्टे द्रव्ये लाक्षणिकत्वमात्रावलम्बेन
 पूर्वपक्षप्रवृत्तिः पूर्ववदेवापपाद्या । शक्तितुल्यलक्षणासाधनेन सिद्धान्तप्रवृत्तिः । सूत्रं त्वेव योज्यम् ।

एककर्म्यान् क्रियापदस्यैकत्वात् अर्थकत्वे एकवाक्यत्वे सति वाक्यभङ्गो न न्याय्य । अतो द्रव्य-
गुणयोर्द्रव्यप्रधानस्यैकहायनीशब्दस्य गुणोपसर्जनारूपाशब्दस्य च, नियम सामानाधिकरण्येन विशि-
ष्टैकार्थप्रतिपादकयोः क्रयेऽन्वयः, स्यादिति विक्र । सोऽयं पाभाकरवैयाकरणयाज्ञिकानुमतः पन्था ।
इत्यरूपाधिकरणम् ॥

तदेवम् 'तेषामर्थेन सन्धः' इत्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः स्मकार्यद्रव्यगुणानां श्रुतशेषि-
संयोगेन व्यवस्थाभिहिता । इदानीं तावत्संयोगः किं विवक्षितविशेषणकेन शेषिणा, उत अविवक्षित-
विशेषणकेनेति विचारः प्रस्तूयते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'दशापवित्रेण ग्रहः समाष्टि' इति । अततो
वस्त्राग्रभागो दशा । तद्युक्तवस्त्रखण्डविशेषो दशापवित्रम् । सोमरसो गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहः पात्र-
विशेषः । तत्र किमेकस्य ग्रहस्य समारगः किं वा सर्वेषामिति सशये पूर्वपक्षयति—

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

एकस्य ग्रहव्यक्तिविशेषस्य समार्जनं भवति न द्वितीयादीनाम् । कुत । श्रुतिसंयोगात्
एकवचनश्रवणेन संयोगात् । ननु श्रुतसंयोगत्वमविवक्षितम्, अन्यथा 'ग्रहः समृज्यात्, तं चैकम्'
३ ग्रहसमाजना इति वाक्यभेदापत्तेरित्यत आह—एकत्वयुक्तमिति । समार्जनं हि विवक्षितैकत्व-
धिकरणम् । समभिव्याहृतम्, अविवक्षायाः प्रमाणाभावात् । 'पशुना यजेत' इत्यत्र यथा
संख्याविशिष्टकारकं विधीयते तद्वदत्रापि संख्याविशिष्टकारकस्योद्देशसंभवाच्च वाक्यभेद इति भावः ॥

सिद्धान्तयति—

सर्वेषां वा लक्षणत्वाद्विशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

वाशब्द एवार्थः । सर्वेषामेव ग्रहाणां समार्जनं न त्वेकस्यैव । कुत । लक्षणत्वात् ।
आकृत्यधिकरणन्यायेन ग्रहशब्दवाच्यतया निर्णीतस्य ग्रहत्वस्य कृत्स्नव्यक्त्युपस्थापकत्वात् । कुत ।
हि यस्मात्कारणान्तरवासु व्यक्त्यपु लक्षणम् उपस्थापकं ग्रहत्वमविशिष्टम् । न चैकत्वस्यापि विधि-
सम्पर्शाद्वाक्यभेदः शङ्क्यः । ग्रहैकत्वं हि विधेयम् सन्निधिमस्पर्शि, अविधेयमेव वा । नाशः । उक्त-
न्यायेन सर्वेषु ग्रहेषु समार्गावरगमे सत्येकस्य तद्विधेः परिसंख्यानार्थत्वापत्तावेकत्र समार्गविधानस्य
स्वार्थस्य परित्यागः, सर्वत्र समार्गनिवृत्तेः परार्थस्य स्वीकारः, उक्तन्यायेन सर्वग्रहेषु प्राप्स्य समार्-
गस्य बाध इति त्रैदोष्यापत्तेः । 'ग्रहः समृज्यात्' 'एकमेव ग्रहः समृज्यात्तन्नामग्रहान्तरम्' इत्येवं समार्ग-
वचनव्यक्तेः परिसंख्यावचनव्यक्तेश्च भेदेन वाक्यभेदापत्तेश्च । द्वितीयेऽपि किमविधेयमृतमेकत्व-
मुद्देश्यतया विधिसम्पर्शि, किं वा समार्गान्वितग्रहान्वयमुत्वेन, उत समार्गान्वितग्रहान्वयमुत्वेन
अथवा उद्देश्यतावच्छेदकतया । नाशः, असंभवादेकत्वस्य समार्गसंशङ्क्यत्वात् । न द्वितीयः 'ग्रहः एको

भवेत् 'ग्रहं समृज्यात्' इति वाक्यभेदापत्तेः । 'समार्गानन्वयिनैकत्वेन ग्रहान्तरेषु समार्गस्य व्याव-
 तयितुमशक्यत्वाच्च । न तृतीय । एव हि यः ग्रहं समृज्यात्स एक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्र समा-
 र्गस्याप्राप्तत्वाद्ग्रहविशेषणत्वं नोपपद्यते । इहैव हि समार्गोऽपि विधातव्यः । ततश्च 'ग्रहं समृज्यात्,
 यः समृज्यात्स एको भवेत्' इति वाक्यभेदः । अथैकत्वविशिष्टं ग्रहं समृज्यादित्युद्देश्यतावच्छेदक-
 तया एकत्वस्य विधिसम्पर्श इति तुरीयः पक्षोऽस्तु, विशिष्टोद्देशाच्च न वाक्यभेद इति चेत्, एक-
 त्वविशिष्टग्रहस्य समार्गविधाने हि ग्रहस्य प्रथमतः एकत्वान्वयो वाच्यः । न चामौ सम्भवति ।
 विभक्त्या हि युगपदेव सख्या कारकं चोच्यते, न तु प्रथमं प्रातिपदिकार्थस्य सख्यामभिधाय
 पश्चात्तद्विशिष्टं कारकमुच्यते सकृदुत्पत्त्या विभक्तेः पर्यायेण तद्वोधकत्वामभवान् । तस्मान्नैकत्व-
 म्यादृश्यतावच्छेदकतया विधिसम्पर्शसम्भवः । ननु, ग्रहवदेकत्वमपि समार्गक्रियायामेव साक्षाद-
 न्वेतु न चायोग्यत्वादसम्भवः, अरुणैकहायनीन्यायेन परिच्छेदकतया तदुपपत्तेरिति चेत् । किं
 समार्गक्रियायाः प्रधानतयैकत्वमन्वेति, उत गुणतया । नायं, वैपम्यात् । आरुण्यैकहायन्योर्हि प्राति-
 म्विकतृतीयाभ्यां क्रयकरणत्वावगमे सति तन्निर्वाहाय पार्ष्टिकान्वयः कल्प्यत इति युज्यते । इह तु
 ग्रहम् इत्येकेव द्वितीया । सा च योग्यत्वाद्ग्रहगतमव कर्मत्व बोधयन्ती कृतार्था ज्ञान्ताकाङ्क्षा
 मती अयोग्ये एकत्वे कर्मत्व बोधयितुं न शक्नोति, येन तदन्वयानुपपत्त्या पार्ष्टिकान्वयः
 कल्पेत । यदि त्वावृत्त्यैकत्वेऽपि द्वितीया प्रातिम्विकमन्वियान्तदा ग्रहैकत्वयोः पार्ष्टिकान्वये सत्यपि,
 प्रथमतः शब्दान्वये उभयोरपि ग्रहैकत्वगतयोः कर्मत्वयोः परस्परवार्तानभिज्ञयोः समार्गे प्रत्ये-
 कमन्वितत्वेन प्रत्येकमुद्देश्यत्वापत्तौ वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः द्वितीयाश्रुतिविरोधान् तस्या
 प्राधान्यवाचित्वान् । न च सकृदुत्पत्तिरिति इत्येव द्वितीयायाः साधनत्वे लक्षणास्त्विति वाच्यम् ।
 तत्र सम्कारस्य भूतभाव्युपयोगाभावेनागत्या लक्षणास्वीकारेऽपि प्रकृते मुख्यवृत्तिसम्भवेन लक्षणायाः
 अयुक्तत्वात् । अन्यथा ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तेः । न हि सकृदुत्पत्त्या द्वितीयाविभक्तिर्महांशे प्राधान्य-
 मेकत्वांशे गुणत्वमभिधातुमीष्टे । न च सर्वग्रहेषु समार्गान्वये एकवचनस्यासागन्यं शङ्क्यम्, जात्य-
 भिप्रायणं तदुपपत्तः । तथा चेकत्वस्य सर्वथापि विधिसम्पर्शाभावादविवक्षितत्वम् ।

ननु ग्रहैकत्वोभयविशिष्टकारकस्य 'समार्गोद्देशाच्च वाक्यभेदः, अन्यथा पक्षैकत्वे का
 रणितिरित्याशङ्क्य पक्षकत्वाद्वैपम्यं दर्शयति—

चोदिते परार्थत्वाद्यथाश्रुतिं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

१ समार्गानन्वयविभक्त्यन्तः— ख समार्गानन्वय विविनैकत्वेन क २ समार्गस्याह-
 क न घ ङ ३ चोदितं तु

चोदिते एकवचनसंयोगेन विहिते पशौ, यथाश्रुति एकवचनमनतिक्रम्य, एकत्वं विवक्षितम्, प्रतीयते, कुत, परार्थत्वात् यागक्रिया प्रति पश्वेकत्वयोगुणभूतत्वादित्यर्थः । अयं भावः । पशुना । इति तृतीयैकवचनेन करणकारकमेकत्वं चाच्यते, प्रातिपदिकेन पशु । तत्र पशुरेकत्वं च क्रियान्वयात्प्रागेव कारके समानपदश्रुत्या प्रथममन्वयः लभते । तत्र च यागक्रिया प्रधानम् पश्वेकत्वं तु तत्र गुणभूतं भवति । ते च प्रधानक्रियावर्शकृते प्रधानाविरोधेनान्वयमाकाङ्क्षते । ततश्च पश्वेकत्वाभ्यां युगपदन्वितस्यैव करणकारकस्यान्वयः यागक्रियानुमन्यते, ताभ्यां पृथगन्वितस्य करणकारकस्य यागक्रियायामन्वये तस्या गुणानुरोधेनावृत्तिप्रसङ्गात् । तथा च पश्वेकत्वाभ्यां विशिष्टकरणकारकयुक्ता यागक्रिया विधावन्वेति न वाक्यभेदप्रसक्तिः । समार्गवाक्ये तु ग्रहेकत्वे प्रधानभूते । समार्गक्रिया तु गुणभूता । तस्याश्च प्रधानानुरोधेनावृत्तिरुचिता । ततश्च ग्रहेकत्वे समार्गक्रियावश्यं न भवति । प्रत्युत समार्गक्रियैव ग्रहेकत्ववशवतिनी । सा च गुणभूता प्रधानानुरोधेन स्वावृत्तिमुचिता पर्यालान्य ग्रहेकत्वाभ्यां प्रत्येकमेवान्वितस्य कर्मकारकस्यान्वयमनुमन्यते । तथा चैकत्वविशिष्टकर्मकारकयुक्ता ग्रहविशिष्टकर्मकारकयुक्ता च समार्गक्रियाविधौ प्रत्येकमन्वेति विव्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदो दुर्वारः । तस्माद्ग्रहेकत्वमविवक्षितम् । यद्यपि चतुर्थोऽप्यादेः 'तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गम् इत्यधिकरणे पश्वेकत्वस्य विवक्षा व्यवस्थापयिष्यते तथापि तदधिकरणमिदं एवार्थं पश्वेकत्वाद्ग्रहेकत्वस्य वैषम्यप्रतिपादनाय प्राप्तावसरत्वादत्रापि 'संश्लेषेण गुणसंगेऽस्मिन्प्रदर्शित इति न पुनरुक्तिः । इति ग्रहेकत्वाधिकरणम् ॥

‘ग्रहः समार्ष्टि’ इत्यत्र चमसा अपि समार्ष्ट्या न वेति सशये पूर्वपक्षयति—

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । एकत्वस्यैव प्रातिपदिकार्थस्याप्यविवक्षितत्वात्समार्गादिगुणानामव्यवस्था स्यात् । श्रुतेषु ग्रहेष्वेव समावेशो न स्यात् । अश्रुतेषु चमसेष्वपि स्यात् । तनुः ग्रहशब्दे ८. चमसादेः समासः सति कथं चमसेष्वपि समार्गः, न च ग्रहशब्दो ब्रीह्यादिशब्दवदपूर्वमाधन-गाद्यप्रयोगाभावोपलक्षणमिति वाच्यम्, श्रुतस्योपलक्षणार्थत्वे ब्रीह्यादिघटितावघातादिविधेरुपलब्ध्यादावपि प्रवृत्तौ यथासंयोगं व्यवस्थायां सर्वत्रोच्छेदप्रसङ्गात् अत आह— संस्कारादिति । भावप्रधानो निर्देशः । सोमग्रहणानन्तरं समार्गस्य विधिवलेन सोमावसेकनिर्हरणरूपसंस्कारात्मकत्वमवगम्यते । तस्य च ग्रहेष्वेव चमसेष्वपि प्रवृत्तिर्युक्ता । ‘सोमं यजेत’ इत्युत्पत्तिवाक्यस्यैकत्वेन ततः सोमयोगे एकस्मिन्नवगते तदपूर्वस्यैकत्वेन तन्माधनेषु निविशमानस्य समार्गस्य ग्रहेष्वेव चमसेष्वपि प्रवृत्तेः । सति हि कर्मभेदे अवघातादिवद्व्यवस्था स्यात् । एव च

१. तन्माधनं क. ग. २. संश्लेषण इति नाम्नि - क. घ. ङ.

सोमप्रहणानन्तर 'समाष्टि' इत्येतावन्युक्ते सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामित्यवगमे सति कस्येत्याकाङ्क्षाभावादुपलक्षणमात्र प्रहपद सपद्यते । तस्माच्चमसेष्वपि समार्ग सभाव्यत इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

वाशब्द एवार्थे । समार्गादिगुणानां ग्रहेष्वेव प्रवृत्ति न चमसेष्विति व्यवस्थैव स्यात् . न तु चमसेष्वपीत्यव्यवस्था । न ह्येकत्ववद्ग्रहशब्दार्थस्य विवक्षाया वाक्यभेदप्रसङ्गोऽस्ति येन स न विवक्ष्येत । ननु वाक्यभेदाभावेऽप्याकाङ्क्षाविरहान्न विवक्षेत्युक्तमत आह— अर्थस्येति । यहशब्दार्थस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । शब्दोपात्त ग्रहमुल्लङ्घय सामर्थ्यलभ्यं सोमपात्रं ग्रहीतुं न युक्तम् । तथा सति ग्रहशब्दस्य प्रसक्तप्रलपितत्वापत्तेः । ननु समार्गस्यापूर्वनिबन्धनत्वात्सोमयागापूर्वस्य चैकत्वात्तत्साधनत्वाविशेषाच्चमसेष्वपि समार्ग स्यात्, 'ग्रीहीतवहन्ति' इति ग्रीहीतशब्दस्येव ग्रहशब्दस्यापूर्वसाधनमात्रोपलक्षणत्वात् न चैन्द्रवायवादियागाभ्यासनामपूर्वजनकतामि येन यहशब्दस्युक्तापूर्वविशेषनिबन्धन समार्गश्चमसेषु न स्यात्, अपूर्वस्य विहितैकसाध्यत्वादभ्यासना च प्रत्यक्षविधानाभावादित्यत आह— तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति । तस्य अभ्यासजातस्य प्रत्यक्षविध्यभावेऽपि देवतायुक्तग्रहभेदान्यथानुपपत्तिकल्पितविधिविहितत्वादपूर्वविशेषजनकत्वमुपपद्यते । न चैवमपि ग्रहयागाभ्यासप्रयुक्तापूर्वसाधनोद्देशेन समार्गविधौ विशिष्टोद्देशदोषप्रसङ्गादपूर्वसाधनमात्रोद्देशेन विधानस्यावश्यकत्वाच्चमसमाधारण्यमवर्जनीयमिति वान्यम् । न हि ग्रहयागाभ्यासप्रयुक्तत्वेनापूर्वं लभ्यते, कित्वपूर्वत्वेनैव । तच्च प्रत्यासन्त्या ग्रहाभ्यासापूर्वं न त्वपूर्वमात्रमित्यदोषः । तदुक्तं वार्तिके 'ग्रहशब्दोपस्थापितप्रत्यासन्नापूर्वार्तिकमकारणाभावाद्व्यवस्थामिद्धि' इति । तस्माद्ग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबन्धन समार्गो न चमसेषु । सूत्रे 'गुणानाम्' इति बहुवचनोपपत्तये 'मैत्रावरुण पयसा श्रीणाति 'मन्थित सकतुभि श्रीणाति' 'घृतेन पार्श्ववत श्रीणाति' इत्याद्युदाहार्यम् । ग्रहचमसाभ्यासापूर्वभेदवन्मैत्रावरुणादिग्रहाणामपि प्रत्येकमभ्यासापूर्वभेदादिति । वृत्तमाधिकरणम् ॥

तदेवं सम्कारविनियोगविशेषे निरूपिते गुणविनियोगविशेषो निरूप्यत । 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप' इत्यत्र किम् 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य' इति वचनव्यक्तिमाश्रित्य सप्तदशारत्नित्वं
 * सप्तदशारत्नताया वाजपेयसाधनोर्ध्वपात्रद्वारा 'वाजपेयाङ्ग' विधीयते, उत 'सप्तदशारत्निर्यूप'
 पशुवसनाधिकरणम् । इति वचनव्यक्तिमाश्रित्य यूपद्वारा पश्वङ्गतया तद्विधीयत इति सशयः ।
 तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य' इत्यन्वयः न तु 'सप्तदशारत्निर्यूप' इति, यूपस्य व्यवहितत्वाद्व्याजपेयाङ्गत्वेनाप्रधानत्वाद्व्याजपेयस्यभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणपरिग्रहा-

भावाच्च यूपधर्मस्य सप्तदशारत्नित्वस्य पञ्चङ्गतया वाजपेयेत्यभावग्रहणायोग्यत्वात् । न च 'सप्तदश-
रत्नि' इत्यस्य बहुव्रीहितया विशेष्यसापेक्षस्य प्रथमान्तस्य 'वाजपेयस्य' इति पप्रयन्तेन विशेष्य-
समर्पणानुपपत्ते 'यूप' इत्यनेनैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् । 'वाजपेयस्य' इति पप्रया हि साध-
कतया वाजपेयसंबन्धी पदार्थोऽभिधीयते 'वाजपेयसाधक पदार्थ सप्तदशारत्नि' इति । पप्रयाश्च
संबन्धिपर्यन्तवाचित्वात् लक्षणा । सप्तदशारत्नित्वं च वाजपेयसाधनेषु पुरुषादिष्वसम्भवादूर्ध्वपा-
त्राश्रय सत्तद्वाग वाजपेयाङ्ग संपद्यते । यूपशब्दस्तूर्ध्वत्वमाहृश्यादूर्ध्वपात्रे वर्तते । तत्रोर्ध्व-
त्वस्य प्राप्तत्वात्तद्विशेषसप्तदशारत्नित्वविधि । चमसेषु तूर्ध्वत्वस्यैवाप्राप्तत्वात् तद्विशेषविधे प्रवृत्तिः ।
किञ्च 'सप्तदशारत्निर्यूप' इत्यन्वये क्त्वन्तरगतयूपस्याप्युद्देश्यत्वापत्तौ वाजपेयस्य इत्युद्देश्य-
विशेषणत्व वाच्यम्, विशेषणत्व च साक्षात्संबन्धेनैव न्याय्यम् । यूपश्च पशोरेव साक्षादङ्गम् ।
वाजपेयस्य तु पशुद्वारा । ततश्च वाजपेयशब्दे स्वाङ्गभूतपशुयागे लाक्षणिक स्यात् । न च 'सप्त-
दशारत्निर्वाजपेयस्य' इत्यन्वयेऽपि सप्तदशारत्नित्वस्योर्ध्वपात्रमात्रविश्रान्तत्वाद्यूपशब्दस्य तल्लाक्षणि-
कत्वं तुल्यमिति वाच्यम् । प्रथमश्रुतवाजपेयशब्दे लक्षणाश्रयणापेक्षया पश्चाच्छ्रुतयूपशब्दे लक्षणा-
श्रयणस्य युक्तत्वात् । तस्मात्सप्तदशारत्नित्वस्योर्ध्वपात्रमात्रे निवेशो युक्त इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

'सप्तदशारत्निर्यूप' इत्येवान्वयः । 'वाजपेयस्य' इत्येतच्च 'यूप' इत्यत्रान्वेति । तत्र
सोमयागविशेषात्मकवाजपेयकर्मणि साक्षात्पकार्याभावेन तदभावे सति वाजपेयिकयूपे सप्तदशार-
त्नित्ववचनस्य 'गगनारविन्द मुरभि' इति वचनस्यैव आनर्थक्यात् वाजपेयाङ्गभूताग्नीषोमीयादि-
पशुयागेषु यो यूपस्तत्र सप्तदशारत्नित्वं निविशते । न चैव सति वाजपेयशब्दे लक्षणाशङ्कया । पशु-
हि नाङ्गाङ्गित्वे, किन्तु 'संबन्धमात्रवाचिनी' । सा चोपकार्योपकारकभावमादायोपपन्ना, यूपस्य
पशुद्वारा वाजपेयनिर्वर्तकत्वात् । न ह्यव्यवहितसंबन्ध एव पप्रयर्थः, 'देवदत्तस्य तमा' इत्यत्र देव-
दत्तस्य नत्वा साक पुत्रद्वारकसंबन्धेऽपि तद्दर्शनान् । एव च प्रकृतिभूतवाजपेयशब्दे स्वार्थवृत्तिः ।
पप्रयपि पशुद्वारकवाजपेयसंबन्धवाचिनी स्वार्थवृत्तैवेति न लक्षणा । यूपशब्देऽपि स्वार्थवृत्तत्वात्
गौणः । ऊर्ध्वपात्रमात्रनिवेशो तु स गौणः स्यात् । अप्रधानेन व्यवहितेन च संबन्धे प्रकरणवाधश्च
गौणत्वापेक्षया ज्यायान् । न च 'वाजपेयस्य' इत्यस्योद्देश्यविशेषणत्वात्साक्षात्संबन्ध एवाश्रयितुमु-
चित इति वाच्यम् । यूपमेव ह्युद्देश्य सप्तदशत्वं विधीयते । तस्य च पञ्चङ्गस्य वाजपेयेत्यभावाका-
ङ्क्षालक्षणप्रकरणपरिग्रहाभावेऽयधिकारलक्षणप्रकरणवशाद्वाजपेयिकयूपस्यैवोद्देश्यतापर्यवसानास्तीति -
प्रसङ्गः । 'वाजपेयस्य' इति त्वन्तुवादमात्रम् । अतोऽपि परपरासंबन्धाश्रयणं न दोषः । तस्मात्

१. संबन्धसामान्यवाचिनी क २. नातिप्रसङ्गावकाश — क ३. आश्रयणान् — क, घ, ङ

‘सप्रदशार्गत्रियूप’ इत्येवान्वय इति यूपस्यैव सप्रदशार्गन्तिता नोर्ध्वपात्रस्य । ननु वाजपेयस्य भावा-
काङ्क्षालक्षणप्रकरणे ‘यूपमारोहति’ इति यूपारोहणमास्तायते । तथा च वाजपेयस्य यूपभावात्तद-
ङ्गभूतपशुयार्गाययूपे ‘सप्रदशार्गत्रि’ इत्यसगतमिति चेत्सत्यम् । ‘यूपम्’ इति द्वितीयाश्रुत्या
यूपार्थत्वमारोहणस्यावगतं, पञ्चङ्गमित्येव युक्तम् पशुयागानां तदविनाभूतेन यूपेनोपस्थिते । एवं
च प्रकरणवाधेन वाक्यात्पञ्चार्थत्वमेव यूपारोहणस्य न्याय्यमित्यास्तां तावत् । इत्यानर्थक्यतदङ्गा-
धिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसंनिधौ श्रूयते ‘अभिक्राम जुहोति’ इति । तत्र किम् ‘अभि-
क्रामम्’ इत्येतद्वत्त्वा प्राकर्णिककर्मणा कर्तुं निवेशयाम्, उत जुहोतिनान्वित सत्प्रयाजहोम-
कर्तर्येव निवेशयाम् इति सशये, पूर्वपक्षयति—

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

अभिक्रमणे होमरूपकर्मसमवायानर्हत्वात्कर्तृगुणे सति वाक्यभेदः स्यात् जुहोतिना
विच्छेदः स्यात् । न ह्यमूर्तमभिक्रमणं होमकारकं भवितुमर्हति । न चारण्यवद्द्रव्यद्वारा तत्सम्भ-
१० अभिक्रमणादानीं वति । तत्र होमकार्यार्थाद्रव्यमुपात्तत्वाद्वागीभवितुं युक्तम् । नात्र द्रव्यमुपा-
त्तमुपलभामहे । एवं वैषम्यद्योतनायैव तु शब्दः । न च ‘जुहोति’
विकरणम् । इति होमकर्तोपात्त इति शङ्क्यम्, आख्यातस्य कर्तृवाचकत्वाभावात् । एते
नाभिक्रमणस्य साक्षाद्होमार्थत्वासम्भवात्पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रयाजहोमकर्तृरूपाङ्गावतारोऽपि प्रत्युक्त-
यूपस्य शब्दोपस्थितत्वेन तत्र सप्रदशार्गत्रित्वस्यावतारोऽपि प्रकृते कर्तुं शब्दत उपस्थित्यभावेन
तथाभिक्रमणस्यावतारासम्भवात् । एतद्वैषम्यद्योतनार्थोऽपि तु शब्दः । तथा च जुहोतिनो विच्छि-
न्नमभिक्रमणं प्रकरणेन गृह्यते । जुहोतिस्त्ववयुत्यानुवादतया कथचिन्नेयः । न च प्रकरणेनापि
क्रियासंबन्धस्यैव बोधनीयत्वात्तत्राप्ययोग्यत्वं तुल्यमिति वाच्यम् । न हि प्रकरणेन क्रियाकार-
कभावो बोध्यते, कित्वङ्गाङ्गिभावः । स च क्रियायां सम्भवत्येव । वाक्येन तु क्रियासंबन्ध-
कारकभावेनैव बोध्यते इति वैषम्यम् । शक्यते हि च क्रियायाः प्रकरणेन ग्रहणं प्रयाजादिवत्
सम्भवति च कर्मणः कर्मोपकारकत्वम् । कारकत्वं तु न सम्भवति । न च प्रकरणेन गृहीतमभिक्रमणं
प्रयाजादिवदारादुपकारकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । आरादुपकारकत्वे सकृदेवानुष्ठेयतया
‘आभीक्ष्ण्ये णमुल्’ इति विहितणमुल्भिहितावृत्त्यनर्थक्यापत्तेः, सम्भवति दृष्टेऽदृष्टार्थत्वाश्रयणस्या-
न्याय्यत्वाच्च । अतः कर्तुराहवर्नीयादिसमीपदेशप्राप्त्याधायकत्वसामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकमेवाभिक्र-
मणम् । न चैवमपि प्रधानकर्तर्येव निवेशः स्यात् न तु कृत्स्नप्राकर्णिककर्तरीति वाच्यम्
मेतिकर्तव्यताप्रयोगोऽवगते हि करिष्यामीति बुद्धौ सत्या किं समहायोऽसहायो वेत्यस्यामवस्थायाः

‘शास्त्रफल प्रयोक्तिरि तल्लक्षणत्वात्’ इत्यधिकरणन्यायेन तत्प्रयोगे यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्तेऽध्वर्या-
दयोऽपि कर्तारो विधीयन्ते । समीहितप्राप्त्यर्थो य पुरुषव्यापार स प्रयोग इत्युच्यते । स च
फलसामग्रीविषय । समस्ताङ्गसहितानि च प्रधानानि फलसामग्री, न केवल प्रधानानि । अतः
समस्तविषयव्यापारात्मकप्रयोग एव कर्तृसंबन्ध इत्येकादशस्य द्वितीये ‘अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधाने-
नोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम्’ इत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यते । अतः कर्तृसंस्कारमुखेन दर्श-
पूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वप्रयोगाङ्गसभिकमणमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

तुरवधारणे । ‘अभिक्रामम्’ इत्येतज्जुहोतिना एकवाक्यम् एकार्थप्रतिपादकं स्यात् ।
जुहोतावेवान्वयः स्यान्नतु प्राकरणिकसर्वक्रियासु । कुत ? हि यस्मात्कारणान्, पूर्वेण ‘अभिक्रामम्’
इत्येतावता पदेन जन्य पदार्थज्ञानम्, असमाप्तम् अपर्यवसन्नं सन् जुहोतिना साकाङ्क्षं भवति, अतस्-
त्वेकवाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः । अयं भावः । ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्यधिकारविहितणमुत्प्रत्य-
यान्त पूर्वकालक्रियावाचि ‘अभिक्रामम्’ इत्येतत्समानकर्तृकोत्तरकालक्रियासाकाङ्क्षं प्राकरणिकक्रिया-
भिर्यावत्संबन्धाति तत् प्रागेव प्रत्यक्षश्रुतजुहोतिना सयद्धं भवति । मातु स्मरति’ ‘सर्पिषो
जानीते’ ‘एधोदकस्योपस्कुरुते’ ‘फलानां नृपयति’ इत्यादौ मात्रादेः शेषत्वेन विवक्षितस्याप्यन्वय-
दर्शनाच्च कारकस्यैव क्रियान्वयनियमः । सम्भवति चाभिक्रमणस्य होमे कारकत्वं तत्कर्तृद्वारा,
आरुण्यवन । न च कर्तुं शब्दतः उपादानं तत्र प्रयोजकम्, गम्यमानस्यापि तस्य द्वारत्वोपपत्तेः ।
अतः एव ‘तिष्ठन्नन्वाह’ इत्यादावनुपात्तस्याप्यनुवचनादिकर्तुं स्थानादिद्वारत्वमुपपन्नं भवति ।
जुहोतिना चात्र समीहिता प्रयाजहोमा एव विवक्षिता । ततश्च तत्कर्तृत्वेवाभिक्रमणं निविशत इति
भाष्यानुसारी पन्था ॥

वार्तिककृतस्तु ‘अभिक्रामम्’ इत्यस्य णमुलन्तस्य समानकर्तृकतासंबन्धेन जुहोत्यन्वयस्य
स्पष्टत्वाज्जुहोते प्रयाजहोममात्रपरत्वे प्रमाणाभावादरूपाधिकरणेन गतप्रायत्वाच्च सूत्रद्वयमिदमन्यथा
योजयामासु । तथा—होमानुवादेन विधीयमानमभिक्रमणं किं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम्, उत प्रया-
जहोममात्राङ्गमिति सशये, पूर्वपक्षयति—‘कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात्’ ॥ द्रव्य-
धर्मस्य सप्रदशाग्नित्वस्य यूपद्वारा वाजपेयाङ्गत्वसंभवाद्वाजपेयस्य यूप सप्रदशाग्निरिति यूपशब्देन
सप्रदशाग्निरित्यस्यैकवाक्यत्वं युक्तम् । कर्तृगुणे त्वभिक्रमणेऽङ्गानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहेणावा-
न्तरप्रकरणपर्युपस्थापितकेवलप्रयाजहोमकर्मसंबन्धाभावान्तरकरणैकवाक्यत्वाभावरूपो वाक्यभेदः
स्यात् । तथाहि—फलवाक्यप्रतिपादितभावनायास्मावत्प्रथमं कथभावाकाङ्क्षोद्भवति । तदनन्तरं च
प्रयाजादीनामङ्गानां विधीयमानानामित्यभावग्रहणव्यग्रप्रधानभावनाग्रस्तत्वेन परार्थतयोपक्षिणत्वाच्च

तान्यपि स्वयं 'प्रधानमन्यानि स्वार्थमित्यभावम् आकाङ्क्षितुं प्रभवन्ति । अन्यथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परमङ्गत्वप्रसङ्ग इति नाङ्गानामवान्तरप्रकरणं विद्यते । तदभावाद्वाभिक्रमणं न केवलप्रयाजहोमाङ्गम् । किंतु दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वहोमाङ्गमेव । न च सन्निधिवशाज्जुहोति प्रयाजहोमविषयः स्यादिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणापेक्षया दुर्बलतायां श्रुतिलिङ्गादिस्मृतौ वक्ष्यमाणत्वात् । न चासत्यव्यवान्तरप्रकरणे वाक्यादेवाभिक्रमणं प्रयाजाङ्गं स्यात् न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणगतसर्वहोमाङ्गम्, जुहोते' सन्निहितप्रयाजविषयत्वात् प्रकरणाच्च वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गादिस्मृतौ वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । साधारण्येन श्रुतस्य जुहोते सन्निधानात्मकोचस्यायुक्तत्वात् । न च श्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययस्य विशेषे व्यवस्थापनं संकोचः । इह च न प्रथमं सर्वविषयप्रत्ययो जायते, किंतु श्रुत्या प्रथमं जायमानं एव प्रत्ययः सन्निहितमात्रगोचरो जायते, जुहोतेरनुवादत्वेन 'सन्निहितगामित्वादिति वाच्यम् । बुद्धौ विपरिवृत्तिरेव अनुवादस्यापेक्षिता न तु पाठप्रत्यासत्तिरूपमसन्निधिः । अन्यथात्यन्तमसन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवाभिक्रमणमङ्गं स्यात् । किंच 'वर्हिर्लुनानि' 'वर्हिषि हवीष्यासादयति' इत्यादिवर्हिर्धर्माणामपि यस्यैव हविषः कियानपि पाठतः सन्निधिविशेषोऽस्ति तन्मात्रविषयत्वापत्तौ, 'प्रकरणविशेषादस्युक्तं प्रधानस्य' इत्यग्रिमसप्रसपादाद्याधिकरणे प्रकरणवशेन तेषामङ्गप्रधानार्थत्वं व्यवस्थापयिष्यमाणं विरुध्यते । बुद्धिविपरिवृत्तिस्तु सर्वेषामेव होमानां प्रकरणाविशेषादविशिष्टा । अतो वर्हिर्हविः शब्दस्यैव जुहोतेरपि सन्निधिसात्रेण 'संकोचायोगादवान्तरप्रकरणस्य चाभावाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वहोमाङ्गमभिक्रमणमिति प्राप्तेः सिद्धान्तयति— साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ तुरवधारणे । प्रयाजभावनायाभिक्रमणं साकाङ्क्षमेव इत्थभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणयुक्तमेव । भावनास्वाभाव्येनाङ्गभावनास्वपि क्रतूपकारभाव्यकास्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेः । न चेत्थभावग्रहणव्यग्रप्रधानभावनाप्रस्तानामङ्गानां नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षामभवत्, अन्यथा प्रयाजाज्यभागादीनामपि परस्परमङ्गत्वापत्तेरिति वाच्यम् । न हि वयं सर्ववाङ्मविधावित्यभावाकाङ्क्षामभ्युपगच्छामः । किंतु यत्राङ्गोद्देशेन किंचिद्विधीयते तत्र तत्संबन्धलाभायाङ्गस्य कथंभावाकाङ्क्षोत्थाप्यते । अस्ति च प्रयाजोद्देशेन विधानम् 'समानयत उपभृत' इति । 'उपभृतिं गृहीतस्याज्यस्यार्धं जुह्वा समानयत' इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये प्रयाजोद्देशेन विधानं नास्ति प्रयाजशब्दाभावान्, तथापि 'यदुपभृतिं प्रयाजानन्याजेभ्यस्तत' इति प्रयाजानन्याजार्थत्वेनावगतस्योपभृताज्यस्यार्धं प्रयाजार्थं जुह्वा समानयत इत्यर्थलाभात्समानयनस्य प्रयाजार्थत्वलाभः । प्रयाजाज्यभागादीनां च परस्परोद्देशेन विधानाभावात् परस्परकाङ्क्षेति नाव्यवस्था । तथा च प्रयाजभावनाप्रसृतकथंभावाकाङ्क्षालक्षणावान्तरप्रकरणपरिगृहीतमभिक्रमणं तदेकवाक्यं स्यात्, प्रयाजभावनायामेवान्वितं स्यात् । ननु प्रयाजार्थत्वेनावगते समानयने प्रयाजभावनाया आकाङ्क्षा-

सन्वेऽभिक्रमणविधौ प्रयाजशब्दाभावेन तदुद्देशविधानाभावादभिक्रमणस्य न प्रयाजभावनाकाङ्क्षा-
परिग्रह इत्यत आह—असमाप्तमिति । ‘समानयन उपभृत’ इति प्रयाजोद्देशेन पुरस्तादुपविधि
‘प्रयाजानिष्ट्वा हवीष्यभिघारयति’ इति पश्चात्प्रयाजार्थगुणविधि । अभिघारणे खेतप्रयाजद्रव्यप्रति-
पत्तिरूप प्रयाजार्थमिति चतुर्थस्याश्रयादे ‘अभिघारणे विप्रकर्षादन्याजवत्पात्रभेद स्यात्’ इत्याधि-
करणे व्यवस्थापरिगण्यते । तयोश्च प्रयाजसंयुक्तयोः समानयनाभिघारणयोर्मध्येऽभिक्रमणसङ्गमसंयुक्त
विहितम् । तत्र पर्वपठितसमानयनविधिनोन्थापित प्रयाजभावनाया इत्थंभावाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरण-
सममाप्तम् । किन्तु पाश्चात्याङ्गभूतप्रयाजशेषाभिघारणविधिपर्यन्तमनुवर्तते, अन्यथा पाश्चात्याङ्गविधौ
पुनराकाङ्क्षोन्थापनापत्त्या गौरवप्रसङ्गात् । ततश्चासंयुक्तमपि संयुक्तमध्यपतितमभिक्रमणमुद्धृताङ्गा-
काङ्क्षानुवृत्तौ विधानात्प्रयाजानामेव होमेष्वङ्गम्, न तु सर्वहोमेषु । तदुक्तं वार्तिके ‘येनाभिक्रमणा-
दूर्ध्वं प्रयाजानां गुणोऽपरः । विधास्यते प्रयाजानां तस्मात्प्रकरणास्तिता’ इति । इत्यभिक्रमणाधि-
करणम् ॥

तैत्तिरीयके ‘सत्यं प्रपद्ये’ इति प्रपाठके ‘प्र वो वाजा अभिघवः’ इत्याद्या सामिधेन्यो
नाम ऋचः समास्नाता । ततः ‘अग्ने महः२ अस्मि ब्राह्मणभारत, अमावसौ’ इति प्रवरः । ततः
११ उपर्वीतस्य ‘देवेद्धो मन्विद्ध’ इत्यादयश्च निविदो नाम मन्त्रा समास्नाता । तत्र
प्राकर्णकाङ्क्षना ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र’ इति प्रपाठके ‘देवा वै नर्चि’ ‘अयज्ञो वा एष’
१२ इति सप्रमाष्टमानुवाकयोः ‘पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’ इति विहितसामि-
धेन्यनुवचने ‘वि प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्’ ‘सततमन्वाह’ इत्यादिना गुणान्विधाय, ‘आर्षेय
वृणोते’ इति प्रवरविधाय, नवमानुवाके ‘अग्ने महः२ अस्मि’ इत्यादिना निविदो व्याख्याय, दशमा-
नुवाके ‘त्रींस्तृचाननुवृयात्’ इत्यादिना काम्यान्सामिधेनीकल्पान्विधाय, ‘निर्वीत मनुष्याणाम्’ इत्ये-
कादशानुवाके ‘उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते’ इति यज्ञोपवीतविधाय ‘निष्ठन्नन्वाह’ ‘आसीनो
यजति’ इत्युक्त्वा, पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा समास्नाता — ‘यत्कौञ्चमन्वाहासुर
तद्यन्मन्द्रमानुष तद्यदन्तरा तत्सदेवमन्तरानृत्यम् अन्तर्वेग्यन्य पादो भवति वहिर्वेग्यन्योऽथा-
न्वाह’ इति । अन्तरा कौञ्चमन्द्रस्वरयोर्मध्यमस्वरेणेत्यर्थः । तत्र यद्यपि ‘प्र वो वाजा’ इत्यृच
‘अम् आयाहि’ इति तृचस्य च विनियोगानन्तरम् ‘पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’ इति पठितम्,
तथापि ‘त्रि प्रथमामन्वाह’ इत्यनुवचनानुवादेन गुणविध्यनुसारात्तत् प्रागेव निवेशनीयम्,
पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् । अन्यथा यदाग्नेयादिवाक्येषु का गतिः तेषामपि ‘चतुरवत्त
जुहोति’ ‘उपरिष्टादभ्यग्याधस्तादुपानक्ति’ इत्यादिगुणविधिसम्यपाठान् । एतेन “सप्रमाष्टमानुवा-
कयोः सामिधेन्य उक्ता” इत्यादितैत्तिरीयकोदाहरणप्रदर्शनपरं भाष्यम् “सामिधेनीर्विधाय ‘त्रि प्रथ-
माम्’ इत्यादिवचनैर्गुणान्विधाय” इति शास्त्रदीपिका भाट्टदीपिका च व्याख्याता । यत्तु कश्चिदाह

‘तैत्तिरीयके सामिधेन्यो न विहिता, किन्तु तद्गुणा एव विहिता । शाखान्तर एव च सामिधेनी-
विधानमिति तैत्तिरीयके सामिधेनीना प्रकरणं न वक्तुमुचितम् । कर्मणश्च विधिर्यत्र तत्र प्रकरणं
भवेत् । न तु यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विद्यते इत्यादि तदन्त एवोपेक्ष्यम् । तत्र किमुपवीतं सामि-
धेन्यङ्गमुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सशयः । ^१अङ्गभूतप्रयाजादिशब्दसमुक्तमध्यपत्तिरिति तदसमुक्तमभि-
क्रमणादिकमप्युद्धृताङ्गाकाङ्क्षानुवृत्तौ विधानाद्वान्तरप्रकरणेन प्रयाजाशङ्कमिति पूर्वाधिकरणे स्थितम् ।
उपवीतं च तादृशम्, ‘त्रि प्रथमामन्वाह’ इत्यादिभिः ‘अन्तरानुच्यम्’ इत्यादिभिश्च पुरस्तादुप-
गृष्टाश्चानुवचनानुवादेन गुणविधानात् । न च निविद्विर्व्यवधानात् प्रकरणानुवृत्तिरिति वाच्यम् ।
प्रयानुमन्त्रणमन्त्रस्य विकृत्यर्थस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्यापि पाश्चात्यवाचनिकाङ्क्षिवन्त्यनुसारेण
यथा न प्रकरणविच्छेदकत्वं तथा ‘अन्तरानुच्यम्’ इत्यादिपाश्चात्याङ्गविधिसहिष्णा निविदासपि पर-
प्रकरणे पाठमात्रेण प्रकरणविच्छेदकत्वानुपपत्तेः, अन्यथा पाश्चात्याङ्गविधिषु पुनराकाङ्क्षेत्थापनप्रस-
ङ्गात् । किंचावान्तरप्रकरणादेव निविदासपि सामिधेन्यङ्गत्वात् व्यवधायकत्वम्, ‘न हि स्वाङ्ग-
स्वव्यवधायकम्’ इति न्यायान् । न चैवमपि ‘त्रीस्तृचानुवृत्त्यात्’ इत्यनुवाकगतगुणानां पुरुषार्थ-
तया सामिधेन्यर्थत्वाभावाच्चैर्विच्छिन्न सामिधेनीप्रकरणमिति वाच्यम् । न हि सामिधेनीराश्रित्य
गुणविधानस्याश्रयप्रकरणविच्छेदकत्वम्, तथा सति गोदोहनादीनामपि प्रकरणविच्छेदकत्वाभावात् ।
तस्मान्नामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

‘संदिग्धे तु व्यवयादाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

तुल्यधारणे । सामिधेन्यङ्ग दर्शपूर्णमासाङ्ग वेति संदिग्धे उपव्ययते’ इति विहिते उप-
वीते ‘सामिधेनीगन्वाह’ इति वाक्यतो भेदः स्यात् सामिधेनीप्रकरणाद्विच्छिन्न स्यादिति यावत् ।
कुत । व्यवयात् निविदादिभिर्व्यवधानादित्यर्थः । न च निविदासयवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्य-
ङ्गानां न प्रकरणविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । निविदो हि ‘अग्ने महा-असि’ इत्युपक्रम्य
पठिता अग्निप्रकाशका प्रकरणं बाधित्वा लिङ्गादन्यथा भवन्ति । सामिधेन्योऽप्यग्निनिष्पत्तिफल-
कसामिदाधानार्थत्वादन्यथा । तासां च न परस्परसंबन्धो भवति ॥

तदेतदाह—

गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

स्पष्टोऽर्थः । ‘त्रीस्तृचानुवृत्त्यात्’ इति पुरुषार्थगुणैर्व्यवधानादपि सामिधेनीनां प्रकरण-
विच्छेदः । न च तेषां सामिधेनीराश्रित्य विधानात् तत्प्रकरणविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । इह हि

१ अङ्गभूत प्रयाजादि — ख प्रयाजादि — ड २ संदिग्धप ३ चाभावेया — ख

‘एकविंशतिमनुवृत्त्याप्रतिष्ठाकामस्य’ इत्यादिना न नित्यसामिधेन्याश्रयणत फलाय गुणविधि, निवि-
द्धि सामिधेनीमनिधेर्विच्छिन्नत्वात् । किन्तुवचनान्तराणि सख्याविंशष्टानि फले विधीयन्ते । न
च ‘एकविंशतिमनुवृत्त्यात्’ इत्यादौ सख्येयालाभास्त सख्याविंशष्टानुवचनान्तरविधिसम्भव इति
वाच्यम् । ‘यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्’ इत्याष्टमिकायाधिकरणन्यायेन ‘प्रकृतिरित्यु-
क्त्य’ इति सकर्षचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन ‘चानुवचनत्वसामान्यान्नित्यसामिधेन्यनुवचन-
प्रकृतिवत्त्वस्य काम्यानुवचनेषु सन्वेन चोदकत प्राप्तानामृचां प्राप्तेरित्यन्यदेतत् । न चैव सति
काम्यानामनुवचनानामेवोपर्वीतमङ्ग स्यादिति वाच्यम् । विकृतिभूतानि ह्यनुवचनान्युपकारापेक्षाणि
क्लृप्तेष्वपकारत्वात्प्रथम प्राकृतैरेव धर्मे सव्यन्ते । न तु सतिहितैर्वैकृतै प्रथमं सव्यन्ते, तेषाम-
क्लृप्तेष्वपकारत्वात् । तथा च काम्यानुवचनानां विकृतिभूतानां क्लृप्तेष्वपकारप्राकृतधर्मपूरितानां कथं-
भावाकाङ्क्षाविरहान्नास्ति तेषां प्रकरणमिति न तदङ्गमुपर्वीतम् । पाठतः सतिधानमपि प्रकरणादुर्व-
लमिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेव । न च पाश्चात्याङ्गविधिमहिम्ना ‘पदानुसन्धनमन्त्रविदा परप्रकरणपा-
ठान्न व्यवधायकत्वमिति वाच्यम् । न हि निविदा पश्चात्सामिधेन्यङ्गविधिरस्ति, काम्यविधीनामनुव-
चनान्तरविषयत्वात् ‘अन्तरानुच्यम्’ इत्यादिविधीनामनुवचनसामान्यविषयाणां सामिधेनीमात्र-
विषयत्वे प्रमाणाभावात् । यदप्यन्ते देवा वै सामिधेनीरनुच्य’ इत्यादिवचनं तदप्याधारार्थवा-
दत्वात् सामिधेन्यनुवृत्तिमावहति । वाचनिकपाश्चात्याङ्गाभावादेव न निविदा सामिधेन्यङ्गत्वमपि ।
सतिधिमन्त्रेण तदङ्गत्वशङ्का तु सर्वेषां परस्परमङ्गत्वापत्तेः प्रकरणवाधाच्च निरस्ता । अतो महाप्र-
करणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपर्वीतं तत्कर्तृसंस्कारकं सर्वप्रयोगारम्भे तत्कर्तृभिः कार्यम् ॥

तदेवम् ‘गुणानां च परार्थत्वात्’ इति सूत्रमुपर्वीताधिकरणशेषत्वेन व्याख्यातं वातिके ।
भाष्ये त्वधिकरणान्तरपरतया तदुदाहरणम् । तद्यथा— अग्न्याधेये श्रूयते ‘वारणां यज्ञावचर
१० गुणानां मया स्यान्न त्वेतेन जुहुयात्’ ‘वैकङ्कतो यज्ञावचर स्याज्जुहुयादेवैतेन’ इति ।
ऽस्यन्या यज्ञस्य अवचर प्रचारसाधनं यज्ञपात्रम् । पवमानेष्टयोऽपि तत्रैव श्रुता ।
विकरणम् । तत्र पात्राणि किं पवमानेष्टिषु निविशन्ते, उत सर्वयज्ञेष्विति संशयः ।
तत्र ‘अग्नीनादर्थतः’ इत्यग्न्याधेयस्य द्वितीयाश्रुत्या अग्न्यर्थत्वावगमेन फलवत्त्वात्फलानि
पवमानहवीषि प्रकरणान्तदङ्गता प्रतिपद्यन्ते । ततश्च यज्ञसाधनतया श्रुतानां पात्राणामयज्ञा-
त्मके विधिवत्समभृतदेशविशेषे मथितस्याग्नेर्निधानेऽग्न्याधेये साक्षात्समावेशसंभवादानर्थक्यतदङ्ग-
न्यायेन पवमानहविषु निवेश इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति— गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः
समत्वात्स्यात् ॥ आधानस्य पवमानहविषा चाग्न्यर्थतया गुणभूतानां परार्थतया समत्वात्

न परस्पर तादर्थ्यलक्षण सवन्ध । ततश्च पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वाभावात् तामासानर्थक्यतदङ्ग-
न्यायविषयत्वमित्यर्थः । तथाहि— 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यन्तारभ्यार्धातमेक वाक्यम् । पव-
मानहवि प्रकरणे च तत्स्वरूपमेवान्यद्वाक्यम् । तत्रान्तारभ्यार्धातस्य प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृतिगाम्याहवनी-
यश्चोदकतो विकृतिष्वपि भवतीति सर्वयज्ञार्थं सपद्यते । पवमानेष्टिप्रकरणपठितं तु वाक्यं न
तावदान्तारभ्यार्धातवाक्यप्राप्तानुवादकम् । पवमानहविर्वेलायामाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वात् । अत एव न
पवमानहवि ष्वधिकरणतयाहवनीयविधिपरम् अनिष्पन्नस्याधिकरणतया विधानुमशक्यत्वात् किंवा-
हवनीये निष्पादयितव्ये पवमानहविषा साधनतया विधिपरम् । जुहोतिना हि होमसंयुक्तानि पव-
मानहर्वापि लक्ष्यन्ते । न चैव शेषत्वार्थकसप्रस्यनुपपत्तिरिति शङ्क्यम्, 'तमे पयसि दध्यान्यति'
इत्यत्र नयनेद्विकर्मकत्वेनानीयमानदधिव्याप्यतया प्रधानकर्मत्वेन साध्यत्वेऽपि यथा 'पयसि' इति
सप्रसी तद्वदुपपत्तेः । न चाग्नीना श्रौताधानावरूढत्वान्त्र वाक्येन पवमानहविषा साधनतया विधि-
रनुपपन्नं, लक्षणाया समभिव्याहारमूलकत्वेन तदस्यस्य वाक्यगम्यत्वादिति वाच्यम् । वाक्यान्तर्-
क्यापत्त्या दुर्बलेनापि वाक्येन पवमानहविषामग्न्यर्थत्वलाभात् । एव च पवमानहविषामाधानवदन्यर्थ-
त्वेनाधानाङ्गत्वाभावादाधानेऽसंभवना पात्राणा पवमानेष्टिवानर्थक्यतदङ्गन्यायानवतरणेन समावेशा-
सभावान्सर्वयज्ञार्थत्वमिति ॥ तदेतद्वाच्यकारोत्प्रेक्षितमधिकरणमापातरमणीयमेव । पवमानेष्टिप्रकरणस्य-
वाक्येन पवमानहविषामग्न्यर्थत्ववर्णनस्य व्यर्थत्वात् तेषामाधानाङ्गत्वेऽपि पात्राणा सर्वयज्ञार्थत्वोप-
पत्तेः । प्रचलेन वाक्येन यज्ञसंयुक्ततया श्रुतानां दुर्बलेन प्रकरणेनाधानाङ्गत्वस्याप्रसक्त्याधानाङ्गत्वेऽपि
पवमानहविषाम तेषु पात्राणा समावेशस्यानवगमात् । यत्तु दुर्बलेनापि वाक्येन श्रौताधानावरूढा-
ग्न्यर्थत्व पवमानहविषाम अन्यथा वाक्यान्तर्क्यापातादिति तत्र, पवमानहविर्वेलाया परमापूर्वो-
त्पत्त्यभावेनाहवनीयस्यानिष्पन्नतया पवमानहविष्वेवान्तारभ्यवाक्यतस्तदप्राप्तौ प्राकरणिकयदाहव-
नीयवाक्यस्याधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्न्याधिकरणत्वप्रापणार्थत्वात्^१, एवम् 'यदाहपत्य आज्यम-
धिश्रयन्ति' इत्यादिवाक्यैर्गर्हिपत्यादिप्राप्तिः । एव च सप्रस्या न लक्षणापि । न च प्रचलर्वाहिश्रुत्य-
वष्टधानामवधानादीनां यथा प्रकरणतो निवेशस्तद्वदाधाने निवेश पात्राणा किं न स्यादिति वाच्यम् ।
यज्ञस्यापूर्वाव्यभिचारदेवापूर्वार्थत्वनिर्वाहोपपत्तौ दुर्बलप्रकरणेन प्रकृताधानसवन्धपूर्वलक्षणाया
स्वीकारायोगात् । सर्वत्र हि स्वोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे सत्यपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेश
यथा 'ग्रीहानिवहन्ति' इत्यादौ, तत्र चानर्थक्यतदङ्गन्यायः । इह तु यज्ञपदेनैवाव्यभिचारितापूर्वसा-
धनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावात्प्रधानाधानसवन्धस्यैवाप्रसक्तौ कथमानर्थक्यतदङ्गन्यायः ।
एव सत्यपि यदि पवमानेष्टिमितिधौ 'वारणो यज्ञावचर' इत्याम्नात स्यान्तदानुवादस्य सति संभवे
सनिहितगामित्वात्सप्रदशरन्तिवाक्ये यूपशब्दस्य प्रकृतवाजपेयसवन्धियूपपरत्वव्यज्ञशब्देऽपि पव-

मानेष्टिमाषविषयः स्यात् । नैवमस्ति, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्थत्वान् । ततश्च प्रकरणात्पृषानुमन्त्रणवदुत्कृष्टाणि वारणादिपात्राणि सर्वयज्ञार्थानि भवन्ति । एव च पवमानहविषामाधानाङ्गत्वे सत्यपि प्रकाशान्तरेण वारणादिपात्राणां सर्वयज्ञार्थत्वमभवाग्निप्रयोजनभाष्यकारीयमधिकरणमिति 'गुणानां च परार्थत्वात्—' इति सूत्रपूर्वाधिकरणशेषतयोक्तरीत्या व्याख्येयमिति वार्तिकादिग्रन्थेषु बहुधा प्रपञ्चितम् । इत्युपर्वीताधिकरणम् ॥

सोऽदर्शपूर्णमासयोगज्यभागवाग्नेयः सौम्यश्च । तयोः क्रमेणानुवाक्याश्चतस्रः ऋचः समाभ्यासाः । 'अग्निवृत्राणि जह्वन्त' इत्याग्नेयी, 'त्वं सोमसि सन्पतिस्त्वराजोत वृत्रहा' इति १३ वार्त्रघ्न-सौम्या इति द्वे । ते च वृत्रहन्तप्रकाशिके वार्त्रघ्न्यौ । 'अग्निं प्रन्तेन जन्मना' इत्याग्नेयी, 'सोमं गीर्भिष्टु' इति 'सौम्या' इति च द्वे । ते च 'वावृधे' 'वृध-याम' इति वृद्धिप्रकाशिके वृधन्वत्यौ । तदेतदनुवाक्याचतुष्टयमधिकृत्यास्नायने 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनुच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति । वार्त्रघ्नी वार्त्रघ्न्यौ, वृधन्वती वृधन्वत्यौ । विभक्तेरीकार-उद्गान्दम् । तत्र किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्ता मन्त्रान्ताभ्यामाच्छिद्य दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयन्ते, उताज्यभागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रं विधीयत इति मशयः । तत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कर्मवचनौ, कालवचनत्वे मन्त्राणां कालप्रकाशकत्वाभावेनादृष्टद्वारेण कालार्थत्वापत्त्या 'काले यावाज्यभागौ' इत्याज्यभागोपलक्षकताप्रसङ्गान् । यदि च कालस्य प्रकरणस्यान्तदा कथंचिदप्यदृष्टकल्पनया कालार्थता मन्त्राणां स्यात् । नैवमस्ति, कालस्याफलत्वात् । तस्मात्क्रमं वाधित्वा वाक्येन प्रकृतदर्शपूर्णमासोद्देशेन मन्त्रा विधीयन्ते । सप्तमी तु 'पूर्वेशुरमावास्याया वेदिकरोति' इतिवत्प्राधान्येऽप्यविरुद्धेति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

मिथश्चानर्थसंबन्धः^१ ॥ २३ ॥

मिथः परस्परमिलिताभ्यामनुवाक्याभ्यां वार्त्रघ्नीभ्यां पौर्णमासीकर्मण तथा वृधन्वतीभ्याममावास्याकर्मण अर्थेन प्रयोजनेन संबन्धो नास्ति । नैकैकस्य कर्मणो द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां कार्यमस्तीत्यर्थः । ताप्यैकैकयेति चकारार्थः । न च पौर्णमास्यामाग्नेयस्य प्रथमा पुरेनुवाक्या अग्नीषोमीयस्य तु द्वितीया, दर्शेऽपि प्रथमस्य प्रथमा द्वितीयस्य द्वितीयेति न विरोध इति वाच्यम् । द्वितीया ह्यनुवाक्या सौम्या । न च सोमदेवस्य प्रधानं दर्शपूर्णमासयोगस्ति । अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य सोमस्य देवतात्वम्, न केवलस्येति स्थितिः । न चार्वाषोमीये द्वयोरपि प्रयोग इति वाच्यम् । 'पुरेनुवाक्यामन्वाह' इति सख्याया विवक्षितत्वात् । न च 'वचनान्वयार्थमैन्द्री' स्यात्^२ इति न्यायेन वचनबलादग्नीषोमादिपरता नीयतामिति वाच्यम् । तत्र 'ऐन्द्रश्चा गार्हपत्यम्' इति

द्वितीयाश्रुत्या लिङ्गबाधेन मन्त्रस्य लक्षणाश्रयणेऽपि प्रकृते मन्त्रविनियोगस्य वाक्यगम्यतया वाक्यस्य च लिङ्गापेक्षया दुर्बलत्वेन तद्वलतो लिङ्ग बाधित्वा मन्त्रलक्षणाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । मन्त्रविनियोगो ह्यत्र वाक्यगम्य , सप्तम्या लक्षणाश्रयणान्न लक्षणायाश्च समभिव्याहारमुलकत्वेन तद्वस्यस्यार्थस्य वाक्यलभ्यत्वात् । न च वाक्यत्वेऽपि विधित्वात्प्राप्तार्थमन्त्रलिङ्गापेक्षया प्राबल्यमिति वाच्यम् । प्रथममपि हि विधिवाक्य मन्त्रलिङ्गस्य तदैव बाधक, यदि मन्त्रलिङ्गसबाधित्वा स्वयमात्मान न लभेत । प्रकृते च वार्ष्णीवाक्य वृधन्वतीवाक्य च पौर्णमास्यमावास्यागतयोरज्यभागयोरव्यवस्थया पुरेनुवाक्यायुगलद्वयस्य लिङ्गत प्राप्ताौ तदबाधेन पौर्णमासीकर्मगतयोरज्यभागयोर्वार्त्रेन्यावमास्याकर्मगतयोर्वृधन्वत्यावित्येपेक्षितव्यवस्थामात्रविधानतो लब्धात्मनी भवत । प्रधानोद्देशेन मन्त्रविधौ तु प्रधानेषु मन्त्रान्तरसद्भावादनपेक्षितविधान प्राप्तव्यवस्थामात्रविधानोपपत्तावत्यन्ताप्राप्तप्रापण च दोष , प्राप्तव्यवस्थाया लघुत्वात् । एव च वार्त्रेण्यो पौर्णमासीकर्मगतज्यभागाङ्गत्वात्पौर्णमासीविकृतिभूतसौर्येष्टयादावमावास्याकालत्वेऽपि प्रवृत्ति , वृधन्वत्योस्तु दर्शकमाङ्गाज्यभागार्थत्वात्तद्विकृतिभूतप्रजाकामैन्द्राग्नेष्ट्यादौ पौर्णमासीकालकत्वेऽपि प्रवृत्ति । अस्तु वा कालद्वारा कर्मणि वृत्ते पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यवृत्त्या कालवचनता । तथापि पौर्णमास्या काले यावाज्यभागौ तयोर्वार्त्रेण्यवित्येवप्रकारेणाज्यभागोद्देशेनैव व्यवस्थानात्र प्रधानाङ्गता । न चैवं सति विशिष्टोद्देशो लक्षणा च स्यादिति वाच्यम् । पौर्णमास्या काले वार्ष्ण्यो दर्शकाले वृधन्वत्यावित्येव व्यवस्थाविधि । अव्यवस्थाया च प्राप्ताया व्यवस्था विधातव्या । सा चाज्यभागद्वारैव प्राप्तेति साक्षात्कालोद्देशेन व्यवस्थाविधानेऽपि तत्कालकर्तव्याज्यभागयोर्व्यवस्था पर्यवस्यति । एव च न विशिष्टोद्देशोपपत्ति । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो स्वार्थवृत्त्योरेवोद्देश्यसमर्पकत्वान्न लक्षणापि । तथा च पौर्णमासीविकृतिभूतसौर्यादावमावास्याकालकत्वे वृधन्वत्योरेव प्रवृत्ति , न तु वार्ष्ण्यो । दर्शविकृतिभूतैन्द्राग्नादौ पौर्णमासीकालकत्वे वार्ष्ण्योरेव प्रवृत्ति , न तु वृधन्वत्योऽगिति फलभेद । पक्षद्वयमपीदं याजिका अपि समन्यन्ते । आह हि बोधायन 'वार्त्रेणावाज्यभागौ पूर्वपक्षे वृधन्वन्तावपर्यपक्ष इत्यौपमन्यव.' इति । औपमन्यवग्रहणात्कर्ममुखेन व्यवस्था स्वय बोधायनो मन्यत इति गम्यते । वस्तुतस्तु कौपीतकब्राह्मणे 'पौर्णमास्या वार्त्रेणावाज्यभागौ भवत , अमावास्याया वृधन्वन्तौ' इत्याज्यभागशब्दसंयोगेन विधानात्प्रधानार्थत्वस्याप्राप्ते पूर्वपक्षानुन्मेषादधिकरणप्रवृत्तिश्चिन्त्यप्रयोजनेत्यास्ता तावन् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते 'कर्मणे वां देवेभ्य शक्यमिति हस्तावनेनित्ते' 'गार्हपत्यात्यक्रम्य सततामुलपराजि स्तृणानि' इति । अवनेनित्ते प्रश्नालयति । उलपा उर्ज्जरतृणानि शुष्कतृणानि वा । तेषां राजि पङ्क्ति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'मुष्टीकरोति, वाच यच्छति अदीक्षिष्टाय ब्राह्मण इति दीक्षितमावेदयति' इति । दीक्षितत्वेन यजमान बोधयतीत्यर्थ । तत्रावनेजन

तावत्कर्तृसंस्कारत्वात् । कर्मणे वाम इति मन्त्रलिङ्गाच्च करिष्यमाणकर्माङ्गम् । मुष्टीकरण वाग्यमनं च कार्याकवाचिकव्यापारान्तरविरमणमुख्येन करिष्यमाणकर्मसु मनःप्रणिधानार्थम् । तत्र किमवनेज-
 १४. हस्तावनेजनादानां तमुलपराजिस्तरणाङ्गं वाग्यमनं मुष्टीकरणं च दीक्षितावेदनाङ्गम्, उतावने-
 कृत्स्नप्राकरणिका । जनमध्वर्युकर्तृकप्राकरणिकसर्वकर्माङ्गं तथा वाग्यमनं मुष्टीकरणं च तदुभ-
 ज्ज्ञताविकरणम् । यानुवृत्तिकालीनप्राकरणिकयाजमानसर्वकर्माङ्गमिति मशयः । तत्रानन्तर्या-
 दवान्तरप्रकरणदेकवाक्यत्वाच्चावनेजनमुलपराजिस्तरणाङ्गम् । अस्ति हि 'हस्तावनेनक्ति' उलप-
 राजि स्तृणाति' इत्यनयोरेकवाक्यत्वमाकाङ्क्षावशात् । अस्ति हि सर्वभावनासु 'किम्' इत्युपका-
 र्याकाङ्क्षा । ततश्चावनेजनेन किं कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् 'उलपराजि स्तृणाति' इत्युपनिष्ठे । न च
 तदतिक्रमे हेतुरस्ति । न च विनिगमनाविरहादवनेजनस्यैवोपराजिस्तरणमङ्गं किं न स्यादिति
 वाच्यम् । प्रथमोष्णिगिनावनेजनवाक्योत्थकिमाकाङ्क्षाप्रस्तस्योपराजिस्तरणस्य किमाकाङ्क्षाविरहेणाव-
 नेजनस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः । एवमुष्टीकरणवाग्यमनयोरप्यावेदनार्थत्वं वेदितव्यम् । न चाध्वर्यवे
 दीक्षितावेदने याजमानमुष्टीकरणवाग्यमनभ्यां कथमुपयोगः तयोर्यजमानमनःप्रणिधायकत्वेन याज-
 मानकर्मण्येवोपयोगादिति वाच्यम् । आध्वर्यवेऽपि पदार्थेषु यजमानस्य प्रयोजकत्वेन मनःप्रणिधा-
 नावश्यभावात् । अतोऽवनेजनमुलपराजिस्तरणाङ्गं मुष्टीकरणं वाग्यमनं च दीक्षितावेदनाङ्गमिति
 प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

मनिधिरत्राप्रमाणमित्यर्थः । आनन्तर्यस्यावर्जनीयत्वेनाङ्गताग्राहकत्वानुपपत्तेः । ग्राहकत्वे-
 ऽपि तदपेक्षया प्रबलेन लिङ्गेन प्रकरणेन च बाधात्वोत्तराध्वर्यवसकलपदार्थाङ्गत्वं हस्तावनेजनस्य ।
 मुष्टीकरणवाग्यमनयोस्तु तदनुवृत्तिकालीनसर्वकर्माङ्गत्वम् ॥

एकवाक्यत्वमप्यसिद्धमित्याह—

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

आख्यातानामेकवाक्यत्वप्रयोजकयच्छब्दाद्यभावेनावनेजनादिवाक्यानां स्वस्वार्थेवेव पर्य-
 वसन्नत्वाच्चैकवाक्यत्वम् । चकारोऽवान्तरप्रकरणनिरासार्थः । वाचनिकमदशाभावेनावनेजनादावाका-
 ह्यानुत्थानात् । एतेन यच्छब्दाद्यभावेऽपि 'पश्य मृगो धावति' इत्यादिबदेकवाक्यत्वमिति निरस्तम् ।
 तस्मात्सर्वार्थेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

मन्ति दर्शपूर्णमासयोगेऽग्नीषोमीयैन्द्राग्नौ पुरोडाशाः । तत्र 'आग्नेयं चतुर्धा करोति'
 इति चतुर्धाकरणविधौ आग्नेयशब्देनाग्नीषोमीयं ऐन्द्राग्नश्च द्विदेवत्योऽपि गृह्यते, उत केवलाग्निदेवत्य
 एव गृह्यत इति मशये, पूर्वपक्षयति—

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥

तुरप्यर्थे । हस्तावनेजनादिकं करिष्यमाणसकलकर्मसाधारणमुक्तम् । एव शेषप्रतिपत्ति-
रूपश्चतुर्धाकरणसंस्कारोऽपि द्विदेवत्यसाधारण प्रतीयेत । कुत । यतो द्विदेवत्योऽपि गुणसंयुक्त
१५ चतुर्धाकरणस्या अग्निसंयुक्त । अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्गयग्निसंबन्धस्य सत्त्वान् । नन्वाग्नेयश-
मेयमात्राज्ञा दस्य देवतातद्वितान्तस्य देवतात्वेनाग्निसंबन्धिवाचकस्य कथमग्नीषोमीयैन्द्रा-
धिकरणम् । प्रयोर्वृत्तिरित्यत आह—मिथस्तेषामसंबन्धादिति । न तावदत्र यदाग्नेयादिवाक्य
इवाग्नि कार्ययोगित्वेनाश्रीयते, येन देवतात्वेनैव तत्संबन्धो गृह्येत । किंतु चतुर्धाकरणद्रव्योपलक्षणमा-
त्रम् । उपलक्षणानां च न कार्येण संबन्धोऽस्ति । न हि 'चित्रगुमानय' इत्युक्ते चित्रा गावोऽप्यानीयन्ते ।
न च 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यादौ पुत्रादीनां वहनादिनान्वयोऽस्ति । अत एव च
'द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात्' इति दशमिकान्त्याधिकरणे 'अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि
पुरोडाशौ' इति गुणसूत्रेण 'उपाशुयाजमन्तरा यजति' इत्यन्तरालोपलक्षणपुरोडाशद्वयकार्यान्वया-
भावान् 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीय पुरोडाशो विद्यते' इत्यसोमयाजिनो ब्राह्मणस्यैकपुरो-
डाशायामपि पौर्णमास्याम् 'उपाशुयाजोऽस्ति' इति व्यवस्थापयिष्यते । अत एव च 'त्वष्टार
तृपलक्षयेत्पानान्' इत्यग्निमपादीयाधिकरणे 'सजृद्वेन त्वष्टा सोमं पिब' इति त्वष्टरुपलक्षणभूत-
त्वान्न पानान्वय इति व्यवस्थापयिष्यते । एव चतुर्धाकरणे उपलक्षणमात्रमग्निः । स च यावता
विना न शक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तावन्मात्रमादत्तव्यम् । संबन्धमात्रेण चासौ शक्नोति लक्षयितुम् ।
संबन्धसामान्यं चाग्नेद्विदेवत्ययोर्गग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्गपि विद्यत इत्याग्नेयशब्देन तावपि व्यपदेशमर्हत् ।
अस्तु वा देवतात्वेनैवोपलक्षणमग्निः । तथापि यथा दित्थाद्वित्थयोर्माता दित्थमानेत्यपि व्यपदिश्यते
तद्वदुभाभ्यां दीयमान पुरोडाश एकस्मा अपि दीयत इति त्यज्यमानहविरुद्धेऽयत्नलक्षणदेवतात्वेनाग्नि-
संबन्धस्य द्विदेवत्ययोर्गपि सत्त्वात्तावयाग्नेयव्यपदेशमर्हत् इति तयोरप्यस्ति चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति—

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

वाशब्दो नार्थः । आग्नेयशब्दो द्विदेवत्यसाधारणो न भवति । किंतु केवलाग्निदेवत्यं
पुरोडाशे तस्य व्यवस्था असाधारण्यम् । कुत । अर्थसंयोगात् अर्थेन देवतारूपेणाग्निना केवला-
ग्निदेवत्यपुरोडाशस्यैव संबन्धात् । यद्यप्यग्निरुपलक्षणं तथापि श्रुतेन देवतात्वेनैव स उपलक्षणं भवि-
तुमर्हति न त्वश्रुतेन संबन्धमात्रेण, तथा सति श्रुतबाधप्रसङ्गादश्रुतलक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च 'सर्व-
त्राग्निमकलिभ्यां दृक्त्वैकव्य,' इति संबन्धमात्रेऽपि तद्वितस्य विधानान्नोक्तदोष इति वान्यम् । प्रति-

पदोक्तत्वेन देवतानाद्वितस्यैवाश्रयणीयत्वान्, अग्निलक्षणताया प्रसिद्धसम्बन्धेनैव वक्तव्यत्वाच्च । न ह्यप्रसिद्धसम्बन्धस्य लक्षणत्वं सम्भवति । प्रसिद्धिश्चाग्नेयसम्बन्धस्य विधिवाक्यादेव वाच्या । स च सम्बन्धो हविरुद्देश्यत्वलक्षणदेवताभावात्मैव विधिवाक्यादवगत इति देवतानाद्वित एवाश्रयितुं युक्तः । ननु कर्त्तार्याग्रीपोर्मीयैन्द्राग्रयोरग्रेऽपि देवतात्वमस्तीत्यत आह— लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धादिति । लिङ्गस्य द्रव्योपलक्षणस्य अग्ने अर्थेन सोमादिना सम्बन्धात्मापेक्षत्वात् । तद्वितो हि 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति स्मरणात्सामर्थ्यमपेक्षते । अग्रीपोर्मीय ऐन्द्राग्र इति च द्वन्द्वसमासादुत्पन्नस्तद्वितश्च द्वयोः परस्परसहितयोर्देवतात्वमाह । ततश्च 'सापेक्षसमर्थम्' इति न्यायेन सोमादिमापेक्षस्याग्रेऽसमर्थतया ततस्तद्वितोत्पत्त्यसम्भवेन तद्वितान्त आग्नेयशब्दे केवलाग्निदेवस्य पुरोडाशमभिधत्ते, न त्वन्यसहिताग्निदेवताकमपि । इत्थमातेत्यत्र तु जनयितृत्वरूपमातृत्वस्य द्विविधनिर्गपेक्षमेव द्विस्थानिरूपितत्वात्परस्परसाहित्यबोधकतद्विताद्यभावाच्च तथा व्यपदेशो युज्यते । नन्वेव मति 'आग्नेयस्य मन्तक विरुज्य प्राशित्रमवद्यति' इति प्राशित्रावदानमप्यग्रीपोर्मीयैन्द्राग्रयोर्न स्यादित्यत्राह— लक्षणार्था गुणश्रुतिरिति । नेद वचनमाग्नेयोद्देशेन प्राशित्रावदानविधिपरम्, 'प्राशित्रमवद्यति' इति सामान्यवचनेन सिद्धत्वात् किंतु आग्नेयस्य मन्तक भिन्ना प्राशित्रततोऽवदानव्ययम्, अन्यस्य तु पुरोडाशस्य विरुज्याविरुज्य वा यस्मात्कस्माच्चित्प्रदेशात्—इत्येवमाग्नेयप्राशित्रानुवादेन लक्षणार्था 'मन्तक विरुज्य' इति गुणविधानार्था, गुणश्रुतिगन्नेयत्वश्रवणमिति न दोषः । न चाग्निदेवताकहविष्णु नेहोद्देश्यतावच्छेदकं विशिष्टोद्देशं वाक्यभेदापत्तेः, किंतु तद्वितोपात्तहविष्णुमेव, तथा च द्विदेवत्ययोरपि चतुर्धाकरणं स्यात् किं बहुना आज्यादिध्वपि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यत्र हि परस्परान्वयो न व्युत्पन्नस्तत्रैव विशिष्टोद्देशनिबन्धनो वाक्यभेदो दोषाय । तथा च 'यस्योभय हविरातिमाच्छति' इत्यत्र नोभयत्वविशिष्टं हविरुद्देश्यम् । यत्र तु सामर्थ्यापेक्षसमासादौ परस्परान्वयो व्युत्पन्नो यथा 'अश्वाभिधानाम्' इत्यादौ तत्र न भवत्येव विशिष्टोद्देशप्रयुक्तदोषः । प्रकृते चाग्नेयशब्दे सामर्थ्यापेक्षतद्वितान्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न भवत्येव विशिष्टोद्देशो दोषाय । न चेवमपि 'चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषद करोति' इति वाजसनेयब्राह्मणे पुरोडाशमात्रस्य चतुर्धाकरणवचनादनाग्नेयस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य सामान्यवचनस्य 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति शास्त्रान्तरीयवचनेन विशेषे व्यवस्थापनात् । तदुक्तं वार्तिके 'अवश्यमेव सामान्य विशेषे प्रति गच्छति । गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम्' इति । ननु यत्र सामान्यवचनस्यानुष्ठानाय विशेषापेक्षा तत्रैव विशेषोपसंहारः यथा 'अग्रीपोर्मीय पशुसालभेत' इति सामान्यवचनस्य 'छागस्य वपाया भेदम्' इति मन्त्रवर्णोपस्थितविशेषे उपसंहारः । अन्यथा 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इति सामान्यवचनस्य 'नात्रेया हन्यात्' इति विशेषे उपसंहारापत्तिः, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यवचनस्य च

‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति विशेषे उपसंहारापत्तिः । उक्तं च ‘सामान्यविधिरस्पष्टं संह्रियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्तेवमुपसंहार इत्येते’ इति । अनुष्ठानाय विशेषापेक्षत्वमस्पष्टत्वम् । प्रकृते च चतुर्धाकरणस्य प्रतिपत्तिरूपतया सर्वापेक्षितत्वेन सामान्यवचनस्य पुरोडाशसामान्ये चतुर्धाकरणानुष्ठानपक्षोपपन्नानुष्ठानाय विशेषापेक्षाविग्रहान्न विशेषवचनस्योपसंहारकत्वं संभवतीति चेत्सत्यम् । ‘पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषद् करोति’ इति सामान्यवचनं तावन्मिद्वन्निर्देशान्न चतुर्धाकरणविधायकम् । किंतु वाक्यान्तरप्राप्तचतुर्धाकरणमनश्च बर्हिषन्वकरणस्य तदन्तर्गतविधानार्थमेव । अनुवादश्च यथाप्राप्तिं भवतीति प्रापकाग्रेयवचनानुसारेण विशेषविषयत्वं सामान्यवाक्यस्य पर्यवस्यति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम् ‘पुरोडाशस्यैव बर्हिषद्दे मीमासा’ इति प्रकृत्य ‘चतुर्धा करोति’ इति सामान्येन चतुर्धाकरणविधानमस्ति, न ह्यत्र सिद्धवन्निर्देशोऽस्ति किंच क्त्वाप्रत्यये सत्यपि ‘रेवतीषु वाग्वन्तीय साम कृत्वा’ इतिवत् ‘चतुर्धा कृत्वा’ इति वाजसनेयवचनमपि विधायकमेव । तथापि स्पष्टस्यापि सामान्यवचनस्य यत्र नानर्थक्यं तत्र विशेषोपसंहाराभ्युपगमात्त्र दोषः । प्रकृते च सामान्यवचनस्य शाखान्तरीयत्वान्नानर्थक्यम् । अन्यथा नानाशाखागतमिहोत्रादिविधवाक्येषु का गतिः । यथा चैतत्तथा शाखान्तर्गाधिकरणे ‘अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात्’ इत्यादिपञ्चमृत्प्रीत्याख्यावसरे भाष्यवार्तिकयोः प्रपञ्चितं स्पष्टीकृतं चास्मामि । एवं च ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति सामान्यवचनस्यापि शाखान्तरीयत्वेनानर्थक्याभावात् ‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति विशेषे उपसंहार एवावकल्पते । न चैव सति ब्राह्मणव्यतिरिक्तजीवहिंसायाः कथं प्रतिषेध इति वाच्यम् । ‘अनस्थिमता’ च गोणीभारं हत्वा ‘क्षत्रियं हत्वा गवाः सहस्रम्—’ इत्यादिभिः स्मृतिवचनैः पिपीलिकादितत्तत्सर्वजन्तुवधेषु प्रायश्चित्तविधायकैः कल्पितेषु वैशेषिकेष्वहिंसावचनेषु परं सहस्रेष्वपि सामान्याहिंसावचनस्योपसंहारावश्यभावात् । ‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति सामान्यवचनस्य तु एकशाखागतत्वात् ‘नात्रेयीं हन्यात्’ इत्यत्र नोपसंहारः । तैत्तिरीयशाखायाः हि द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके ‘देवा वै यज्ञस्य’ इत्यनुवाके ‘तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत, न निहन्यात्, न लोहितं कुर्यात्’ इत्यत्र ‘न निहन्यात्’ इति ब्राह्मणसामान्यहिंसातिषेधः श्रुतः । तत्रैव च शाखायाः षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके ‘गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा इति श्रुतम् । पुमानय स्त्री वेत्यनिश्चितेन गर्भेण हतेन ब्रह्महा भवतीति तदर्थः । अत एव षष्ठ्यापादे ‘लिङ्गविशेषनिर्देशान्पुयुक्तमैतिशायन इत्यधिकरणे ‘तद्धन्तृत्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते’ ‘चोदितत्वाद्यथाश्रुति’ इति गुणसूत्रव्याख्यावसरे भाष्ये—‘अविज्ञातेन गर्भेण—’ इत्यनुवादः प्रशंसार्थः, आत्रेयी च न हन्तव्या—’ इति आत्रेयीमापन्नगर्भमाहुः’ इति च । अस्तु वा आत्रेयी अत्रिगोत्रा । तथापि ‘ब्राह्मणमात्रं च’ ‘गर्भं च तस्याविज्ञातम्’ ‘आत्रेयी च स्त्रियम्’ इति समुच्चयार्थेन चकारेण तद्व्यतिरिक्तब्रह्महत्या-

। अनट्वाह—स्व अनस्थाना—ग अनस्थाना—घ ड अनस्थाना—क

निषेधस्याप्यापस्तम्बयोधायनमन्वादिस्मृत्यवगमाद्ब्राह्मणसामान्यनिषेधवचनस्य तदेकशाखास्थत्वमनु-
मिमीमहे । अतो न तस्य विशेषनिषेधोपसंहारः । अत एव 'विहारे लौकिकानाम्'
इति द्वादशद्वितीयाध्यायधिकरणे 'मामपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसयोगात्' इति गुण-
सूत्रे तद्भाष्यादौ च 'माम न पच्युस्तस्मिन्नग्नौ' इति सामान्यनिषेधस्य 'तस्मिन्नग्नौ मांसं
न पचन्ति यस्मिन्नाहुतीर्जुहति' इति विशेषवचनानुसारेणाहवर्नीयविहितवपाश्रपणनिषेधपरत्व-
मभ्युपगतम् । एव च 'वार्ताक न भक्षयेत्' इत्यादिसामान्यनिषेधस्मृते श्वेतवार्ताकादिनिषे-
धस्मृत्युपसंहारे माधवहेमाद्रिहरदत्तादिशिष्टानुक्रान्तेऽप्यविरुद्धो भवति । यत्तु कान्यायन आह
'उभौ वाविशेषात्' इति—'आग्नेयानाग्नेयावपि चतुर्धा करोति पुरोडाशम्' इत्यविशेषण
श्रवणादित्यर्थः, तदेतत्सूत्रं पूर्वपक्षपरम्, 'आग्नेयाद्वागाश्च' इति पूर्वसूत्रं सिद्धान्तपरमिति कर्क-
भाष्ये योजितम् । तदेतदपातत । 'आग्नेयाद्वागाश्च' इति पूर्वसूत्रस्येडावदानादिप्रयोगसूत्रैर्वहु-
भिर्व्यवहितत्वात् । वस्तुतस्तु 'आग्नेयाद्वागाश्च' इत्येक पक्षः, 'उभौ वाविशेषात्' इति
पक्षान्तरमेव, शाखान्तरीयाधिकविध्युपसंहारानित्यत्वस्य प्रायः सर्वकल्पकारसमतत्वात् । 'अत्र
'अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणेऽग्निमादधीत एकादशसु राजन्यो द्वादशसु वैश्यः' इत्युक्त्वा 'चतुर्विंश-
त्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते' इत्या-
पस्तम्बसत्यापाहभारद्वाजा । परिधो पशुं नियुञ्जन्ति' इति ब्राह्मणम्, 'नित्ययूपा एवास्माक
भवन्ति' इति बोधायनः । जैमिनेरप्याचार्यस्य मते अनित्य एव शाखान्तरीयाणामधिकविधीनामु-
पसंहारः, युक्तं च, नित्यत्वे तदितराङ्गवत्पतिशाखामान्नप्रसङ्गात् । अत एव 'पशुचोदनायाम-
नियमोऽविशेषात्' 'छागो वा मन्त्रवर्णान्' इति पञ्चान्याधिकरणमर्थवत्, 'अजोऽग्नीषोमीयः'
इति शाखान्तरीयविशेषवचने जायति तदनुमेषात् । यत्तु भाष्यकृदादिभिः कृत्वाचिन्तया तद-
धिकरणप्रवृत्तिर्वर्णिता तदेतन्मर्वज्ञस्य सूत्रकारस्य मौढ्यं वर्णयद्विस्तरेपेक्षया सार्वज्ञ्यमपि स्वेषु प्रकट-
यद्विस्तरे सूत्रकाराशयानभिज्ञत्वमेव तेषामाविष्कृतमिति तानेव वयमुपेक्षामहे । यदि हि सूत्रमनुलि-
खितवाक्यविशेषः स्यात्तर्हि स्वबुद्ध्युत्प्रेक्षितविषयवाक्ये तदधिकरणस्यानुमेषे सति विषयान्तरस्य च
परिस्फुर्यभावे सति कृत्वाचिन्तया तदधिकरणप्रवृत्तिः शक्यते वर्णयितुम् । प्रकृते च 'पशुचोदना-
यामनियमोऽविशेषात्' इति पशुवाक्यस्यैव सूत्रं कण्ठाकल्योदाहृतत्वात्कथं कृत्वाचिन्तया प्रवृत्तिवर्ण-
नमुपपद्येत । एतदपेक्षया शाखान्तरीयाधिकविध्युपसंहारानित्यत्वमेव सूत्रकृदाभिमतमित्येव कल्पयि-
तुमुचितत्वात् । एव तत्र तत्र वाक्यविशेषोल्लेखिसूत्रेषु पर शतेषु शाखान्तरीयाधिकविध्युपसंहारा-
नित्यत्वं तत्र तत्र वर्णयितव्यमिति सर्वमतवद्यम् ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

निर्मल्य निगममिन्धुन्विधन्यायाभिधानमन्थानै ।

धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनमुखेन विनियोजकतया लिङ्गविनियोगस्य श्रुतिविनियोगोपजीव्यक-
त्वाच्छ्रुतिविनियोगविचारानन्तर लिङ्गविचार प्रसृत्यते । लिङ्ग नाम सामर्थ्य मन्त्रगतमर्थगतं च ।

१. बहिर्न्याय — तत्र मन्त्रगतमर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । मन्त्राणां ह्यनुप्रेयार्थप्रकाशनसामर्थ्यं
मुख्ये विनियोग- मन्त्राधिकरणे स्थितम् । अर्थगतं तु द्रवद्रव्यावदानादिसामर्थ्यं सुवादिनिष्ठम्
गाविकरणम् । 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्' इत्यधिकरणे निरूपितम् । तत्र 'बहिर्देवमदन्त-
दामि' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य किं मुख्यार्थं कुशादिरूप एव तद्विनिियोजकत्वम्, उतोलपरा-
जिरूपगौणार्थोऽपीति सशये, मुख्य इव जघन्येऽपि स्मारकाकाङ्क्षाविरूपसामर्थ्या अवशेषात्साधारण्ये-
नैव विनियोगं कल्प्यते यद्यप्राकरणिक प्रकाशयितुं शक्यते तत्कुर्यादिति । एव च गौणवृत्त्या
पृषादिशब्दैः प्राकृतान्यभिधानान्पृषानुमन्त्रणादिमन्त्राणां नोत्कर्षोऽपीति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा-

दुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

यत अर्थाभिधानलक्षणद्वारसंयोगान्मन्त्रेषु क्रतुशेषत्व मन्त्राधिकरण व्यवस्थापितम्,
तस्माद्वेतो उत्पत्तिसंबन्ध औत्पत्तिकेन मुख्यार्थेन मन्त्राणां संबन्धः स्यात् । कुत । अर्थेन मुख्या-
र्थेनैव नित्यसंयोगात् । अस्मिन् हि मुख्यान्वयान्तर्माणवकादिपदसमभिव्याहारे 'अग्नि' इत्येतावता
मुख्यमर्थं ज्वलनमेव प्रतिपद्यन्ते लौकिका, न तु माणवक गौणमर्थम् । यदापि माणवक गौणमर्थ-
मभिधत्तेऽग्निशब्दस्तदापि मुख्यमर्थमभिधत्ते तमभिधत्ते—'अग्निसदृशम्' इति । ततश्च शक्यस-
ंबन्धापेक्षत्वेन जघन्यार्थप्रतीतिर्विलम्बितत्वेन प्रथमप्रतीतमुख्यार्थविनियोगतश्चरितार्थतया शान्ताकाङ्क्षा-
त्वाच्च जघन्यार्थविनियोगं कल्पयितुमुचितं । न च मुख्यार्थमादाय मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि
गौणार्थस्य स्मारकाकाङ्क्षया तत्र मन्त्रस्याकाङ्क्षोत्थापनाद्विनिियोगं कल्पयतामिति वाच्यम् । तस्मात्-
काकाङ्क्षया त्यागानुपायेन शान्तिसंभवात् ॥

तनु मुख्यार्थमात्रविनियोगे पृषानुमन्त्रणादिमन्त्राणां प्रकरणादुत्कर्षः स्यात्तत्राह—

१. अर्थाभिधानसंबन्धात् अर्थाभिधानसामर्थ्यात्

संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

‘पृष्णोऽह देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च जनिषीय’ इति मन्त्रो हि पृष्णो देवताया प्रकाशनलक्षणसंस्कारजनकः । स च यत्र संस्कार्यस्तत्र गच्छति । दर्शपूर्णमासयोस्तु न पृषा देवतात्वेन चोदितः । अचोदिते च पृषणि ‘पृष्णोऽह देवयज्यया’ इति मन्त्रो दर्शपूर्णमासयोर्न स्यात् । न च प्रकरणे मुख्यार्थस्याभावाद्गौणे विनियोगोऽस्त्विति वाच्यम् । विकृतिभृतपौष्ण्यागो उत्कर्षेण मुख्यार्थान्वयसम्भवेन लिङ्गस्य निर्वाधत्वे सति प्रकरणेन तद्वाधस्यायुक्तत्वात् । न च सामान्यतः क्रतुसंबन्धे मन्त्रस्य प्रमाणान्तरादवगते मन्त्रलिङ्ग तावत्संबन्धविशेषे व्यवस्थापयति, क्रतुसंबन्धस्यापि बोधने तस्यासामर्थ्यात्, ततश्च पृषमन्त्रस्य प्रकरणादुत्कृष्टस्यालक्ष्ययागसंबन्धस्य कथं विशिष्य पौष्ण्यागो लिङ्गाद्विनियोगलाभ इति वाच्यम् । ‘इष्टानुमन्त्रणानि’ इति समाख्यया ‘देवयज्यया’ इति पदसामर्थ्येन च यागसंबन्धस्य ‘पृषा’ इति पदसामर्थ्येन विशेषसंबन्धस्य चोपपत्तेः । अतः पृषानुमन्त्रणमन्त्रस्य विकृतावुत्कर्षो युक्तः । तस्मात्सति सम्भवे मुख्यार्थ एव मन्त्रलिङ्ग विनियोजकमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

अग्नौ श्रूयते ‘निवेशनः सगमन इत्यैन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति । ‘निवेशनः सगमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शर्चीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम्’

२. ऐन्द्रान्याय — ऐन्द्रा इत्यैन्द्रो ऋक् । वसूना धनानां निवेशन आवास, सगमन आश्रितेषु सगार्हपत्ये विनियोगा- सविता, सत्यधर्मा अबाधितरक्षितृत्वादिगुणशाली, इन्द्र, देव द्योतमानः, विकरणम् । सविता सूर्य इव, विश्वा रूपा सर्वाणि वस्तूनि, शर्चीभिः, स्वशक्तिभिः, अभिचष्टे

प्रकाशयति, किंच पथीना कर्ममार्गाणाम् । ‘ये चत्वारः पथयो देवयाना इति कर्मवाद ऐष्टिकपाशुकर्मौमिकदर्विहोमानाम्’ इति बोधायनः । समरे सगमने । क्रधातो पचाद्यच् । न तस्थौ । घ्रा गतिनिवृत्तौ । अव्यापृतो न भवति । नित्य व्यापृत इत्यर्थः । किमेन्द्रशब्दो मुख्यया वृत्त्या स्वार्थपरः गार्हपत्यशब्दस्तु विधिगतस्मृत्यनुसारेण गौणः, उत गार्हपत्यशब्दो मुख्यया वृत्त्या ज्वलनविशेषे वर्तते इन्द्रशब्दस्तु तत्र गौण इति सशयः । तत्रेन्द्राभिधायकमन्त्रस्य गार्हपत्याग्निप्रकाशनशक्यभावान् अग्रे सेचन इव गार्हपत्याग्नौ तस्य विनियोगो नोपपद्यते । न च ‘नशब्द उपरिष्ठादुपचार उपमानार्थः’ इति निरुक्तानुसारेण ‘सृगो न भीम कुचर’ इत्यादिवन्नशब्दस्योपमानार्थतया सवितेवेन्द्र इव च पथीना कर्ममार्गाणां समरे सगमने तस्थौ व्यापृतो भवति इत्येव मन्त्रस्य गार्हपत्याभिधायकत्वमृपपादमिति वाच्यम् । एवमपि नवो निषेधे प्रसिद्धस्याप्रसिद्धे इवार्थे वृत्त्याश्रयणापत्त्या विनियोज्यमन्त्रशक्यनुसारेण विधिगतस्यापि गार्हपत्यशब्दस्यैव गौण्येन्द्रपरताश्रयणस्य युक्तत्वात् । इन्द्रो हि गार्हपत्यशब्देन यज्ञसाधनत्वसाधर्म्येणाभिधानमर्हति । न च विनियो-

जकवाक्यगतगार्हपत्यशब्दशक्त्यनुसारेण मन्त्रगतेन्द्रशब्द एव इति परमैश्वर्ये' इति धातु-
त्पन्नो हवि श्रपणादीशितृत्वगुणयोगाद्गार्हपत्याभिपर किं न स्यादिति वाच्यम् । 'ऐन्द्रया' इत्यु-
पक्रमगततद्धितश्रुत्या मन्त्रस्य मुख्यविधानसामर्थ्येऽवधृते सति जघन्यगार्हपत्यशब्दस्यैव गौण्या
वृत्त्येन्द्रपरताश्रयणस्य युक्तत्वात् । यद्वा 'तस्येदम्' इत्यर्थे पत्युत्तरपदण्यप्रत्ययान्तोऽयं गार्ह-
पत्यशब्दो यष्टव्यदेवतात्वेन गृहपतिसंयन्निवनमिन्द्र मुख्यैव वृत्त्याभिधातुमर्हति । अस्तु वा
गार्हपत्यशब्दो रूढ्या ज्वलनविशेषवाचकः । द्वितीया तु सप्तम्यर्थे सार्मापिकाधारत्वे । गार्हप-
त्यसमीपे स्थित्वा इन्द्र प्रकाशयतीत्यर्थः । अथवा कर्मण्येव द्वितीया । ज्वलनपर एव गार्हपत्यशब्दः ।
उपतिप्रतिरूपेण स्थाने । तस्य च मन्त्रकरणकत्वमात्मनेपदाद्रस्यते, 'उपान्सन्त्रकरणे' इति मन्त्रक-
रणके धात्वर्थे विद्यमानादुपपूर्वास्थाधातोरात्मनेपदविधानात् । उपस्थाने च मन्त्रस्य करणत्व
साक्षादसम्भवादभिधानद्वारेण वाच्यमित्यात्मनेपदावगतमन्त्रकरणत्वनिर्वाहायाभिधानमनुमीयते । तस्य
चातुमानतो लाभास्तत्र शक्तिकल्पनापि । तथा च उपेत्य स्थित्वाभिधानमुपतिप्रतिरूपेण । ऐन्द्रया
कृत्वा गार्हपत्यसमीपे प्राप्याभिधीतेत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्र प्राप्त्यपेक्षया 'गार्हपत्यम्' इति द्विती-
या । अभिधाने तु विनियोज्यमन्त्रशक्तिवलादिन्द्रस्यैव कर्मता । तस्मान्मुख्यस्यैन्द्रस्यैवायं मन्त्र शेषः,
न तु ज्वलनविशेषस्य गार्हपत्यस्येति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

वचनात्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

तुरवधारणे भिन्नक्रमश्च । ऐन्द्री ऋगेव अयथार्थं स्यात् । क्रियाविशेषणमेतत् । अयथा
असदृशः, बाधितः अर्थो यस्य तथथा भवति तथा । मुख्यार्थवृत्तिर्न भवेत्, गौणी स्यादिति यावत् ।
कुत । वचनान् गार्हपत्ये विनियोगवचनान् । न च 'ऐन्द्रया' इति तद्धितश्रुत्या उपक्रमगतया इन्द्र
एव विनियोग उचित इति वाच्यम् । 'अस्ववामीयम्' 'कयाशुर्भीयम्' 'यज्ञायज्जीयम्' इत्यादि-
वत्पदसंयोगमात्रेण तद्धितश्रुत्युपपत्तेः ।

यदुक्तम् 'अग्निना सिञ्चति' इत्यादिवदशक्यार्थविधानमनुपपन्नमिति तत्राह—

गुणाढ्याप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वार्पाति समुदायः शङ्कानिवृत्तौ । नाशक्यार्थविधानम्, यत् गुणान् अभिधानं स्यात् ।
हवि श्रपणादीशितृत्वगुणयोगादिन्द्रशब्देन गार्हपत्याभिधानं सम्भवति । तन्नेव सति वचनविनियोज्य-
मन्त्रे इन्द्रशब्दस्य मुख्यार्थवाधनेन गौणार्थपरत्वकल्पने तदुपस्थानविनियोगे च वचनस्य व्यापारा-
द्वाक्यभेदः स्यादत आह— संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति । मन्त्रगतेन्द्रशब्दस्य गौण संबन्धस्तावन्न
शास्त्रहेतुकः 'ऐन्द्रया' इति वचनलभ्यो न भवति, येन वाक्यभेदः स्यात् । किं तर्हि लोकेत एव

सिद्धः । 'अग्निर्माणवकः' इत्यादौ मुख्यार्थानन्वयिपदसमभिव्याहारे गौण्या वृत्त्या कल्पत्वात् । अस्ति चात्र तथाविधगार्हपत्यपदसमभिव्याहारः । न हि मुख्यार्थेनेन्द्रपदेन गार्हपत्यपदस्यान्वयो घटते । न च विनिगमनाविरहाद्गार्हपत्यशब्दस्य गौण्येन्द्रपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विधेर्न्यन्ताप्राप्तार्थप्रापणे स्वतन्त्रप्रथमप्रवृत्तिकस्यानन्यप्रमाणकेऽर्थे गौणत्वं न युक्तमाश्रयितुम् । मन्त्रस्य तु विधिविहितार्थप्रकाशकतया तत्परतन्त्रस्य तदुत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विधिविरोधिनं मुख्यार्थमतिक्रम्य गौणार्थत्वं युक्तमाश्रयितुम् । तदुक्तम् 'न विश्वौ परः शब्दार्थः' इति । एतेन 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयायाः सामीप्यलक्षणापि प्रत्युक्ता । नापि सवन्धसामान्यवाचिण्यप्रत्ययान्तगार्हपत्यशब्दस्य योगवृत्त्या इन्द्रपरत्वं युक्तमाश्रयितुम्, स्तुत्या योगस्यापहारात् । यदपि प्राप्यपेक्षया गार्हपत्यस्य कर्मता अभिधानोपेक्षयाचेन्द्रस्येति न चैतद्युक्तम्, आत्मनेपदगम्यस्याभिधानस्य प्रत्ययलभ्यत्वेन प्रधानतया तत्रैव 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्, समीपस्थितिमात्रवृत्तेरुपतिष्ठते प्राप्तिपूर्वकत्वविशिष्टतदर्थे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु 'उपान्मन्त्रकरणे' इति मन्त्रकरणके क्रियाविशेषे विद्यमानादुपपूर्वास्थाधातोरात्मनेपदं विहितम् । उपपूर्वकस्थाधातुश्च पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यादौ बोधे दृष्टः । 'गोपी स्मरात्कृष्णाय तिष्ठते' इत्यादौ तु 'आघातुड्स्थाशपा ब्रूयमानः' इति लिङ्गास्थितिपूर्वकबोधने दृष्टः । यदा तु बोधे तदा समीपप्राप्तिरिति चेत् तदङ्गं शास्त्रान्तरगम्यम् । आश्वलायनसूत्रे 'प्रत्यगुदगवस्थाय' इत्युपक्रम्य 'एवभूतोऽव्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च' इति वचनान् । यदापि बोधने, तदोपसर्गवशात् समीपं प्राप्य स्थित्वा बोधनमुपतिष्ठतेत्यर्थः । एतेन्द्रया उपेत्य गार्हपत्यं स्थित्वा बोधयतीति । स्तौतीति यावत् । अतो द्वितीया न विरुध्यते । बोधयतस्तु तिष्ठत्वं व्यकल्पयन् 'लाजहोमे च समीपान्ते देवतावाहने घरे । अर्घ्यं तिष्ठत्युपस्थाने पडेते भृगुचोदिता' इति । वैवाहिकलाजहोमे समीपान्तोन्नयने प्रतिमादौ देवतावाहने वराय कन्यादाने अर्घ्यं मधुपर्कदाने उपस्थाने च तिष्ठेत् । पडेते पदार्थास्तिष्ठता कर्तव्यत्वेन भृगुणा परिगणिता इत्यर्थः । भृगुग्रहणाद्विकल्पो गम्यते । तदेव वचनाद्गार्हपत्ये विनियुक्तं 'निवेशन' इति मन्त्रस्तस्यैव शेषीभवान्निन्द्रशब्दविषये गौणीं वृत्तिमाश्रयति । इत्येन्द्रव्यधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'हविष्कृदेहीति त्रिगवन्नब्राह्मयति' इति । तत्र कर्तरि क्विबन्तो हविष्कृच्छब्दस्तावदवघातेन हविष्कर्तरि मुख्यः । अवघाते तु साधनत्वमात्रेण गौणः । तत्र क्रिमयः ३ आह्वाने विनियोगः- मन्त्रोऽवघाते प्रयोक्तव्यः, उत हविष्कृदाह्वान इति सशयः । अवघात इति विकरणम् । वृत्तम् । यदि ह्याह्वाने मन्त्रं सवध्येत तर्हि 'अवघ्नन' इत्येतत्काललक्ष-

१ अन्वय उपपत्त्यतः— क, ख, ग

णार्थं भवेत् 'अवहननकालोपलक्षितोऽध्वर्युर्हविष्कृतमाह्वयति' इति । या यजमानस्य पर्वा साभि-
 द्रुत्यावहन्ति' इति पत्न्या अवघातकर्तृत्वश्रवणान् । न चैतद्युज्यते, मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधेऽन्यतरस्य
 गौणपरत्व आश्रयणीये सति न विधौ पर शब्दार्थ' इति पूर्वाधिकरणे व्यवस्थापितत्वेन 'अव-
 घ्नन' इति विधिगते लक्षणाश्रयणायोगान् । तस्माद्वैन्द्रीवद्विनियोगवचनानुसारेण गौण्या वृत्त्याव-
 घातशेष एवाय मन्त्र । न चाचेतनस्यावघातस्य कथमाह्वानकर्मत्वमिति वाच्यम् । आह्वयतिर्ह पर
 समुखीकृत्य संबोधनार्थे उच्चारणे दृष्टो लोके । इह तृच्चारणमात्रे गौण । आह्वानात् गृह्यशब्दमुच्चा-
 रयन्ति । अयमप्यध्वर्युर्गवघाताय 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रं प्रयुज्मान 'गहि' इति शब्दमुच्चारयति ।
 तन्सामान्याद्भवति गौणोऽयमाह्वयतिशब्दः । स च केवलमनुवादः, अनुच्चारितस्य मन्त्रस्यावघात-
 संबन्धानुपपत्त्योच्चारणस्यार्थप्राप्तत्वात् । न चैवमपि विधिवाक्ये लक्षणादोपस्तुत्य इति वाच्यम् । न
 हि विधिवाक्यावयवमात्रे लक्षणा दोषावहा, तथा सत्यर्थवादानां प्राशस्त्यलक्षकत्वानुपपत्तेश्चेष्टामपि
 विध्येकदेशत्वात् । किंतु विधेयसमर्पकपद एव लक्षणा दोषावहा । आह्वयतेऽर्थप्राप्तेऽनुच्चारणमात्रार्थ-
 कस्य विधेयसमर्पकत्वाभावात् न त्व लक्षणा दोषावहा । मन्त्रस्याह्वानसंबन्धे त्ववघातकालस्यापि विध-
 यत्वाद्धिधेयसमर्पके 'अवघ्नन' इति पदे लक्षणा दोषावहैवेति वैपश्यम् । न चैवमपि प्राप्तावघातो-
 देशेन मन्त्रस्य त्रिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेद इति वाच्यम् । न ह्यत्र 'त्रि' इत्यवघातेन
 साक्षादन्वेति, त्रिरवघाते तण्डुलनिष्पत्तेरसम्भवात्, किंतु मन्त्रद्वारा । मन्त्रश्चायं कचिच्छाखाया
 त्रिरभ्यस्त एव पठ्यते । ततश्च 'त्रि' इत्यनुवाद इति न वाक्यभेदः । तस्मादवघातशेषो मन्त्रः ।
 यद्यपि मन्त्रोच्चारणानन्तरभाव्यवघातः, तथापि 'अवघ्नन' इति 'वर्तमानसामीप्ये' वर्तमानवद्वा
 इति भविष्यतिलट् अत्रादेशः । अवघातः निर्वर्तयिष्यन् 'हविष्कृदेहि' इति त्रिरुच्चारयतीत्यर्थः ।
 प्राप्ताप्राप्तविवेकेन 'हविष्कृदेहि' इत्यवहन्तीत्यर्थः पर्यवस्यतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य सिद्धान्तयति—

तथाह्वानमपीति चेन्न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ५ ॥

यथा नावद्वैन्द्री गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यमाना गौर्णा वृत्तिमाश्रित्य गार्हपत्यं प्रकाशयति तथा-
 ह्वानम् गृह्यशब्दघटितमन्त्रोऽपि अवघातं प्रत्युपदिश्यमानं कर्तृभावतस्यापि हविष्कृच्छब्दस्य हवि-
 साधनत्वमात्रेण गौण्या वृत्त्यावघातः प्रकाशयतीति चेत्तन्न, चोदितत्वात् त्रिरभ्यासस्यैवात्र वाक्य
 विधानात् । न च शाखान्तरपठितत्रिरभ्यासस्यायमनुवाद इति शक्यं वक्तुम्, कचिच्छाखाया
 सकृदपि मन्त्रस्य पठितत्वेन त्रिरभ्यासस्य नित्यप्राप्त्यभावेन पाक्षिकानुवादत्वापातान् । एव च
 त्रिरभ्यासेऽवश्यं विधातव्ये सति मन्त्रस्यावघाते विधिर्न युज्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नन्वेव-
 मप्याह्वानमनुय त्रिरभ्यासोऽवघातकालश्च विधातव्य इति वाक्यभेदो दुर्वारः, 'अवघ्नन' इत्यस्य
 काललक्षणादोपश्च, तत्राह— कालविधिर्गतिः । 'न' इत्येतदत्रापि सम्बध्यते । आह्वानोऽवघातकालो

न विधातव्यः, अवहननकाल एव सहायाह्वानस्यापेक्षितस्य प्राप्तत्वेनार्थसिद्धत्वात् । अतः 'अवघ्नन' इत्यनुवादमात्रम् । अनुवादत्वाच्च न लक्षणा दोषः । नन्वेव सति मुख्ये 'अवघ्नन' इति पदे लक्षणा स्यात्, तद्वद् जघन्ये आह्वयतिपदे इति शङ्कायामप्येतदेवोत्तरम् । कालविधिरिति । कालाभिधानं न्याय्यमित्यर्थः । उक्तं च वार्तिके 'अभिधासात्रमेवात्र विधिरित्यभिधीयते' इति । 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' इति क्रियान्तरलक्षकक्रियावृत्तेर्धातोः कर्तरि शतृप्रत्ययेनावघातस्याह्वानक्रियालक्षणात्वावगमेनोपसर्जनतया स्वार्थसमर्पके 'अवघ्नन' इति पद एव प्रथमश्रुतेऽपि लक्षणाया न्याय्यत्वादिति भावः । तत्रावघातकालोपलक्षित आह्वानात् 'अवघ्नन' इत्युच्यते । ततश्चावहननकालोपलक्षितोऽध्वर्युः 'हविष्कृदेहि' इति त्रिरुच्चारितेन मन्त्रेणाह्वयतीत्यर्थः । ननु प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदोपः । न^१ । अनाह्वनाया अपि पन्था अवहनन्त्वनिवृत्तये आह्वानस्याप्यवश्यविधेयस्य त्रिरभ्यासकमन्त्रकरणकावघातविशिष्टस्य^२ विधिसम्भवात्, 'एहि' इति मन्त्रवर्णादेवाह्वानस्य नित्यप्राप्तेः सम्भवाच्च । न चैव सत्याह्वानप्राप्तौ तत्र मन्त्रविनियोगः मन्त्रवर्णाच्चाह्वानप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । 'एहि' इति पदघटितस्यास्य मन्त्रस्य प्रकरणसिद्धक्रतूपकारकताकस्य मन्त्राधिकरणसिद्धदृष्टार्थताकस्य दृष्टद्वारैव क्रतौ विनियोज्यत्वेनावगमबलादेव मन्त्रसामर्थ्यपर्यालोचनालभ्यद्वारस्य तत्र मन्त्रान्वयस्य च युगपदेव लाभेनान्योन्याश्रयानवकाशात् । तस्मान्मुख्याह्वानाङ्गमेव मन्त्रः, न गौणावघाताङ्गम् । किञ्च 'एन्द्रया' इति तृतीयानिर्देशादेन्द्रया श्रौतो विनियोगो गार्हपत्येऽस्ति । इतिकरणावमृष्टस्य मन्त्रस्यावघातस्य च संबन्धो गम्यमानो नाङ्गाङ्गिभावोऽवकल्पते, प्रागुक्तवाक्यभेदान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च हविष्कृच्छब्दस्य कर्तृसाधनत्वावघातेऽसम्भवात् । अतः समानकालत्वमेव संबन्धः सिद्धयति ॥

अस्तु वा कथंचिदवघाते हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यता । तथापि मन्त्रस्य न तत्र सामर्थ्यमित्याह—

गुणाभावात् ॥ ६ ॥

'एहि' इति परप्रेषणरूपसम्यसपुरुषस्य 'हविष्कृत' इति संबोधनस्य चाचेतनेऽवघातेऽसम्भवेन मन्त्रस्य तत्रासामर्थ्यादित्यर्थः ॥

इतोऽपि नावघाते मन्त्र इत्याह—

लिङ्गाच्च ॥ ७ ॥

१ २ 'न' इत्येतत् सातृकाम् क्वचिदपि न दृश्यते । सर्वास्वपि सातृकाम् 'विशिष्टाह्वानस्य' इत्येव पाठः, अत्र दृश्यमानश्च पाठः अस्माभिः कल्पितः ।

‘वाग्वे हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयति’ इति स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वसाधर्म्येण वाग्रूपतया हविष्कृन्मूयते । तद्विद मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे घटते, न त्ववघातपरत्वे । अभ्युष्यमात्रमेतत् ॥

इतोऽयमेवमित्याह—

विधिकोपश्रोपदेशे स्यात् ॥ ८ ॥

इह ‘हविष्कृदेहि’ इति मन्त्रस्यावघाताङ्गतयोपदेशे सति ‘अवरश्रो दिव सपन्न वध्याम-
मित्यवहन्ति’ इति मन्त्रविधिना कोप विरोधः स्यात् । तथा च नित्यवदाम्नाविरोधः । विकल्पस्त्वष्ट्र-
दोषदुष्टः । आह्वानसमन्धे तु न दोषः । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ‘उत्तिष्ठन्नाहर्मादग्नीन्विहर’ इति ‘व्रतं कृणुतेति वाचं विस्मृजति’ इति
च । किमनयोर्मन्त्रयोर्यथाक्रममुत्थाने वाग्विसर्गे च गौण्या वृत्त्या विनियोगः, उत मुख्यार्थेऽग्नि-

४ आमावहणादि विहरणे व्रतकर्तारं प्रति संप्रैषे च विनियोगः इति सशयः । तत्र मन्त्रयो-
प्रकाशकमन्त्रविनि- रूत्थाने वाग्विसर्गे च गौणेऽर्थे ऐन्द्रीन्यायेन वचनाद्विनियोगः । अग्नीन्ध-
योगाधिकरणम् । तस्मिन्विहरणे चोत्थानं विना कर्तुमशक्यमिति तदुभय गौण्या वृत्त्या
अग्नीन्धुत्वेन ‘अग्नीन्विहर’ इत्यनेन चाभिधीयते । हे अग्नीन् अग्नीन्धनसाधनभूतोत्थानं ‘आग्नी-
र्द्ध्यादिष्टण्यादग्निविहरणसाधनं भवेति मन्त्रार्थः । ‘अग्नीन्’ इति द्वितीया पष्ठयर्थः । कर्तरि विहित-
लोट् च साधनत्वे । संबोधनमविवक्षितम् । ‘उत्तिष्ठन्’ इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यतिलट्
शत्रादेशः । उत्थानं निर्वर्तयिष्यन् ‘अग्नीन्विहर’ इत्याहेति वचनव्यक्तिः । तथा ‘कृवि हिमायाम्’
इति धातोः ‘कृणुत’ इति शब्दः कथंचिन्निष्पाद्य भक्षणस्यापि हिमात्वमाश्रित्य ‘व्रतं पयोयवाग्वादिकं
भक्षयत’ इत्येव विसर्जनकर्मभूतवागेव कर्तृत्वापचारादभिधीयते । बहुत्वमविवक्षितम् । आह्वानवाक्ये
तावन्त्रिरभ्यासेऽवश्यं विधातव्ये सति वाक्यभेदप्रसङ्गावघाते मन्त्रविधिः, अतो विनियोजकव-
चनाभावात्त गौणेऽर्थेऽवघाते मन्त्रस्य विनियोगः इति स्थितः पूर्वाधिकरणे । नेह तथा वाक्यभेदप्रस-
ङ्गाऽस्ति मन्त्रस्यैवात्र विधेयत्वात् । ततश्चोत्थाने वाग्विसर्गे च मन्त्रयोर्विनियोगः इति प्राप्ते
मिद्वान्तयति—

तथोत्थानविसर्जने ॥ ९ ॥

‘हविष्कृदेहि’ इति मन्त्रस्य मुख्यार्थे आह्वाने यथा विनियोगः उक्तस्तथेहापि लिङ्गानु-
सारेण मुख्यार्थेऽग्निविहरणसंप्रैषे व्रतकरणसंप्रैषे च विनियोगः । ऐन्द्रीवदिह गौणेऽर्थे मन्त्रविनि-
योजकश्रुत्यभावात्सर्गभिषयाहारावगतसमन्धस्य च कालार्थसयोगत्वेनायुपपत्तेः । यदुक्तं मन्त्रस्यैवात्र

१ आग्नीर्द्ध्यादि च

विधेयत्वान्न वाक्यभेदप्रसक्तिरिति, अस्त्ववम । तथापि समभिध्याहारमात्रेण लिङ्गवाधामभवेन गौणेऽर्थे कथं विनियोगः स्यात् । अतोऽत्र कालद्वारक एव संयोगः । 'उत्थानकालोपलक्षितोऽध्वर्यु-
रर्घादग्नीन्विहरेत्याह' इति 'घ्नते कृणुतेति' संप्रैपकाले वाचं विमृजति' इति । ननु 'अवघ्नन्'
इत्यस्यानुवादत्वात्त्र काललक्षणा युक्ता, आह्वाने अवहननकालस्यार्थमिद्वत्त्वात् । इह तु कालस्यापि
विधेयतया तत्समर्पकशब्दे कथं लक्षणा, तथा सत्यैन्द्रीवाक्येऽपि विधेयसमर्पके लक्षणापातान् ।
सत्यम् । ऐन्द्रीवाक्ये तावद्गौणेऽर्थे सन्निविनियोगस्य श्रौतत्वेन प्रबलश्रुत्यनुगोधेन सन्निविनियोगस्य विधौ
लक्षणानाश्रयणेऽपि प्रकृते 'इतिकरणपरामृष्टमन्त्रविनियोगस्य वाक्यप्रमाणरूपसमभिध्याद्धारलभ्यस्य
तदपेक्षया प्रबलमन्त्रलिङ्गविरोधे सति वाक्यप्रमाणमुपेक्ष्य प्रबलमन्त्रलिङ्गानुगोधेन विधावपि लक्षणा-
श्रयणस्य युक्तत्वात् । एवं च प्रबलप्रमाणविरोधे सति विधावपि लक्षणेति सिद्धम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति । 'इदं यावापृथिवी भद्रमभूत्'
इत्यारभ्य 'तमो देवेभ्यः' इत्यन्तोऽनुवाकः सूक्तवाको नाम निगदः । तेन प्रस्तरगम्य 'वर्हिर्मुष्टि-
विशेषं प्रहरति अग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । तत्र किं सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणेऽङ्गतया संयोगः उत कालार्थ-
संयोग इति संशये पूर्वपक्षयति—

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ १० ॥

सूक्तवाकवाक्येऽपि पूर्ववत्कालार्थ एव सप्रयोगः । कुतः । परार्थत्वात् । 'दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यत्र दर्शपूर्णमासयोः फलविशेषार्थतया कृतार्थयोर्यथा कालार्थः संयोगः
प्रस्तरप्रहरणन्यायः — स्तद्वदिहापि सूक्तवाकस्य कृताकृतप्रत्यवेक्षणफलकेष्टदेवतासंकीर्तनेन कृतार्थ-
सूक्तवाकस्य प्रस्त- तथा अङ्गतया सवन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वादित्यर्थः । इष्टदेवतासंकीर्तनार्थत्वं च
प्रहरणाङ्गता- सूक्तवाकस्य लिङ्गवाक्यशेषाभ्यामवगतम् । तत्र मन्त्रलिङ्गं तावत् 'अग्नि-
धिकरणम् । रिदं हविरजुषत' 'सोम इदं हविरजुषत' इत्यादि । 'अग्निग्निदं हविरजुष-
तेत्याह या अयाक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वा वैतदाह' इति वाक्यशेषस्तैत्तिरीयके । या, अग्न्यादि-
देवता वयमयाक्ष्म इष्टवन्त ता अरीरधाम पुनः कीर्तनेन समाधिता अकार्पमेत्येतदेव मन्त्र आहं-
त्यर्थः । वाजसनेयके चास्ति वाक्यशेषः 'यावत्यो देवता सपश्यति, स यदेव सपश्यत्यसौ हविर-
जुषतासौ हविरजुषतेति, यन्नस्यैवास्मा एतन्ममृद्धिमाशास्ते' इति । न च सूक्तवाकस्य कथं प्रस्तरप्रह-
रणकाललक्षकता, प्रस्तरप्रहरणवत्सूक्तवाकस्याप्यनिर्ज्ञातकालत्वादिति वाच्यम् । मन्त्रसमाम्नाय ह्यनु-
याजयाज्यान्तरपाठान्तर्दन्तन्तरकालता सूक्तवाकस्य निर्ज्ञाता । प्रहरणं तु 'उत्तरं वर्हिषः प्रस्तरं साद-

१ । सर्वान्वपि मातृकासु 'इतिकरणपरामृष्टमन्त्रविनियोगवाक्य' इत्येव पाठः, अत्र दृश्यमानः पाठः
अस्माभिः कल्पितः । २ । दर्श क

यति' इत्यनन्तर विहितम् । तदानीं च सुग्धारणादिप्रस्तरकार्यानिष्पत्तेः प्रहरणं न सम्भवतीत्यनिर्ज्ञात-
कालमेव तत् । न च तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेः कथं कालार्थं सयोग इति वाच्यम् । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति
कचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीयाविधानेन प्रहियमाणावस्थां प्राप्तस्य ज्ञापकं सूक्तवाकं इत्येव तृती-
यापपत्तेः । प्रहियमाणावस्थाज्ञापकत्वं च सूक्तवाकस्य तत्प्रयोगकाले प्रस्तरप्रहरणे सत्येव भवति ना-
न्यथा^१ । अतः सूक्तवाककाले प्रस्तरं प्रहरेदिति पर्यवस्यति । किञ्च सूक्तवाकनिगदे प्रहरणक्रियाभिधाय-
कपदाभावात्कथं प्रहरणे तस्य विनियोगः । न च 'अग्निरिदं हवि' इत्यादिना प्रहरणसम्बन्धदेवताभि-
धानात्प्रहरणार्थत्वमिति वाच्यम् । प्रहरणे देवतासम्बन्धाभावात् । न च देवताभिधानश्रुत्यादेव प्रहरति-
र्यागपूर्वकप्रक्षेपरूपहोमपरः, तत्सम्बन्धदेवताभिधानाच्च तस्य प्रहरणार्थत्वमिति वाच्यम् । देवताभि-
धानेऽपि होमकल्पकद्रव्यदेवतासम्बन्धस्याभावान् । न च 'अग्निरिदं हविर्जुपत' इतीदंशब्दस्य सति-
हितप्रस्तरपरतया सूक्तवाको द्रव्यदेवतासम्बन्धमभिधेयमिति वाच्यम् । 'अजुपत' इति भूतप्रत्ययेन
'इदं हवि' इत्यभ्याग्नेयादिद्रव्यपरत्वेन प्रस्तरपरत्वासम्भवात् । अतः कालार्थ एव सयोगः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ ११ ॥

वाशब्द एवार्थः । 'सूक्तवाकेन' इत्यङ्गतयैवोपदेशः, करणत्ववार्चितृतीयाश्रुतेः । न चन्त-
भूतलक्षणे तृतीयास्त्विति वाच्यम् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्लीयसी' इति कारकविभक्त-
वर्लीयस्त्वान् । विपक्षे बाधकमाह— याज्येति । हि यत् सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वे सति 'सूक्त-
वाको' याज्या प्रस्तर आहुति' इति वाक्यशेषे स्तोतुमुपात्तो याज्याशब्दः, नाकस्मात् अनालम्बनो
न भवति । इतरथा अनालम्बनं स्यात् । अतः करणतयैव सम्बन्ध उचितः । न हि प्रस्तरप्रहरणान-
ङ्गभूते सूक्तवाकेऽङ्गत्वसाधर्म्येण प्रयुज्यमानो याज्याशब्द उपपद्यते ॥

अथष्टदेवतासंकीर्तनेन कृतार्थतयापेक्षाविरहाच्चाङ्गत्वेन सम्बन्ध इत्युक्तं निरस्यति—

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥

स सूक्तवाक इष्टदेवतासंकीर्तनार्थ एव सन्प्रहरणाङ्गतामपि भजते । कुतः । तत्संयोगात्
तस्याङ्गत्वस्यानपेक्षितस्यापि तृतीयाश्रुतिसंयोगेनावगमात् । किं हि वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनम्याति-
भारः । ननु प्रहरणस्य तत्सम्बन्धिनो वा द्रव्यदेवतासंयोगाभिधानात्कथं सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता ।

१ नान्यथा — क २ सूक्तवाक एव इति भाष्ये पाठः

‘अग्निरिदं हवि’ इत्यादीनामाग्नेयादिद्रव्यदेवतापरत्वम्, ‘आयुगाशास्ते’ इत्यादीना ‘तदसंबन्धश्च इत्यत्राप्येतदेवोक्तम् । स देवतार्थस्तत्सयोगान् । तृतीया हि कृत्स्नस्य सूक्तवाकनिगदस्य प्रहरणाङ्गतां गमयति । प्रहरण तत्संबन्धिन वा प्रकाशयत एव तस्य प्रहरणाङ्गता वाच्या । ‘यदनेन हविषाशास्ते’ इत्याद्यशेषु आयुगादिफलकप्रस्तरपरेषु ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्याद्यशेषु चाग्न्यादिदेवतापरेषु प्रहरणाङ्गता तदैव स्यात्, यदा आयुगादिफलानि प्रस्तरद्रव्यमग्न्यादिदेवताश्च तत्संबन्धीनि स्युः । न हि यागमन्तरेण केवलप्रक्षेपात्मन प्रहरणस्य संस्कारकर्मण फलसंबन्धो युज्यते । नापि द्रव्योद्देशमन्तरेणाग्न्यादिदेवतान्वयः सम्भवति । अतः ‘यदनेन हविषाशास्ते’ इति प्रस्तरवाचिहविषपदेनाग्न्यादिशब्दैरायुगादिशब्दैश्च प्रस्तरद्रव्यकोऽग्न्यादिदेवताक आयुगादिफलको यजिरनुमीयते । प्रहरतिना च विधिगतेन प्रक्षेपस्तत्पूर्वक एव होमात्माभिधीयते । केवलप्रक्षेपे देवताभिधानस्यादृष्टार्थत्वापाताच्च । यद्यपि ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्यादौ भूतप्रत्ययवशादाग्नेयादिद्रव्यदेवतमेवाभिधीयते तथापि तदशस्यापि प्रहरणार्थत्वमविरुद्धमेव । तथाहि— अग्न्यादयस्तत्तद्रव्यमजुषन्तः । अस्यामेवविधायं होत्राया होमक्रियाया देवगमाया देवगामिन्या प्रस्तरप्रहरणरूपायाम् कथक् कृद्धिं प्राप्नोतु अस्मै यजमान एवमाशास्ते । ‘आयुगाशास्ते’ इत्यादि ‘विश्वं प्रियमाशास्ते’ इत्यन्तमृद्धेरेव प्रपञ्चनपरम् । इतोऽपि यत् अन्यत् अनेन हविषा प्रस्तरणाशास्ते तत् यजमान अद्यात् अदनुताम् । तत् अस्मै यजमानाय आज्यादिद्रव्यं सेवितवन्तो देवा अग्न्यादयः राधन्ता साधयन्तु । तत्फलं दातुम् अग्निं देवेभ्यः, अग्न्यादिभ्यः सकाशात् वनन्ते भजन्ते । वयं च मानुषा अग्ने सकाशाद्धनामहे प्राप्नुमः । किं तत्फलम् । इष्टं च वीतं च, यागकृतं दानकृतं च । किञ्च उभे यावाप्रथिवी अहम् कर्मापचारात् पाता रक्षताम् । इह प्रस्तरे वामस्य धनस्य गतिं प्राप्तिं अस्तु । इदं च तम् प्रस्तरलक्षणमन्नं देवेभ्यः इष्टेभ्यः तदन्येभ्यश्च अस्तु । ‘याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोति’ इति ब्राह्मणम् । तथा च पूर्वकृतयागसंबन्धित्वोपलक्षिताग्न्यादितदितरसकलदेवताकप्रस्तरद्रव्यकप्रहरणात्मकहोमाङ्गत्वं कृत्स्नस्य सूक्तवाकनिगदस्य सिद्धम् ॥

अत्राशङ्क्य परिहरति—

प्रतिपत्तिरिति चेत्स्विष्टकृद्बहुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १३ ॥

कृतप्रयोजनकद्रव्यस्य रिक्तीकरणदृष्टफलं संस्कारोऽन्यत्रापनयात्मकं प्रतिपत्तिरित्युच्यते । प्रहरणं तु यदि यागपूर्वकहोमात्मकं तदा प्रतिपत्तिरिति तस्य नोपपत्तेरिति, यागोऽंशे दृष्टप्रयोजनाभावान् । अतः केवलप्रक्षेप एव प्रहरणमिति वक्तव्यम् । तत्र चाग्न्यादिर्कीर्तनस्यायुगादिफलकीर्तनस्य

च 'सवन्धामभावात्कथं कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति चेन्नमन्यसे, नैतद्युक्तम्, यतः प्रहरणमुभयसंस्कारः स्यात् यागाशेऽदृष्टार्थं प्रक्षेपांशे प्रतिपत्त्यर्थमित्युभयात्मकं स्यात् । 'उभयात्मकत्वमुभयसंस्कारशब्देन विवक्षितम्' इति वार्तिके स्थितम् । यागाशेऽदृष्टार्थस्यापि सतः प्रक्षेपांशे प्रतिपत्तित्वमविरुद्धमिति यावत् । स्विष्टकृद्वत्, यथा स्विष्टकृद्धोमो यागाशे अदृष्टार्थं सन्प्रक्षेपांशे प्रतिपत्तिकर्म तद्वत् । तस्मिन् सूक्तवाकं प्रहरणाङ्गमिति । अत्र भाष्ये 'प्रतिपत्तिरिति चेत्स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात्' इत्येकसूत्रतयैव पठितम् । युक्तं चैतत् । चेदन्तस्योत्तरभागस्य च विभागं साकाङ्क्षत्वेन सवन्धेनानैव चित्वात् । इतरत्र त्वेवजानीयकेषु चेदन्तस्य विभज्योपादानं भाष्ये व्याख्यासौकर्यायेति गम्यते । वार्तिककृतस्तु 'आचार्यशैल्या द्वे सूत्रे मन्यामहे' इत्याहुः । अत्रैव वक्तव्यम् । यजतिना जुहोतिना वा अन्येन वा शब्देन यागो यत्र चोद्यते देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकं त्वं किं द्रव्यम्' 'का देवता' इति विशेषाकाङ्क्षायां मन्त्रवर्णस्तावद्द्रव्यविशेषं देवताविशेषं च समर्पयति, न त्वमत्यामपि यागचोदनायां कल्पयितुं प्रभवतीति द्वितीयस्य तृतीये 'अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात्' इत्यधिकरणेऽवोचाम । ततश्च सूक्तवाकनिगदस्य कथं यागकल्पकता । अत एव सकर्षकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे 'अदेवतासयोगेन चोद्यमानेऽर्थगृहीता देवता यथा भोजनचोदनायां मनुष्ययोगः' इत्यधिकरणे देवतासयोगेन विना चोद्यमाने 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यादौ शब्दैकसमधिगम्यायां देवतायां अभावाद्विनैव देवतया द्रव्यमुत्सृष्टव्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, यजिना मन्त्रवर्णतश्च सामान्यविशेषरूपेण देवतावगमाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः संभवतीति सिद्धान्तयित्वा, तदुत्तराधिकरणे 'सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुतिरिध्मः प्रथम आहुतीनां हृतये इत्येतेन व्याख्यातम्' इति सूत्रेण प्रस्तरप्रहरणमिध्माधानं च होमरूपम्, 'सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुतिः' इति 'इध्मः प्रथम आहुतीनां हृतये' इति च द्वाक्यशेषाद्धोमत्वावगमान्मन्त्रवर्णतो विशिष्य देवतालाभाञ्चेति पूर्वपक्षयित्वा, 'प्रशसा वा संस्कारः प्रस्तरस्य सन्निधानात्समिन्धनार्थं इध्मः' इति सूत्रेण आहुति-त्वेन प्रशसैषा, यतः प्रहरणं प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिः, स्मृधारणोपयुक्तस्य 'प्रस्तरम्' इति द्वितीयान्तेनोपस्थितत्वात्, इध्माधानं चाग्निवृद्ध्यर्थत्वाद्दृष्टार्थमिति सिद्धान्तितम् । "उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मान्" इति तु कृत्वाचिन्ता "इत्युक्तं तद्भाष्ये देवस्वामिभिः । युक्तं चैतत्, 'मरुता वृषतयः स्येति प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति' इति प्रहरणे मन्त्रविधानाद्विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादुभयो-रपि नित्यवदास्तानाञ्च । दृष्टार्थत्वाच्च न समुच्चयः । 'अनुच्यमाने सूक्तवाके प्रस्तरं प्रहरति' 'आशान्ते यः यजमानः इत्युच्यमाने प्रहृतं प्रस्तरमवसृजति' इति वचनाञ्च । सूक्तवाकस्य प्रहरणं प्रति करणत्वे तदन्त एव तदापातान् । अतः 'सूक्तवाकं' इति कालार्थ एव सयोगः । 'इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति संप्रेषयति' इति संप्रेषविध्य-

नन्तरमनुच्यमाने सूक्तवाक्ये प्रहरणस्य विधानात्सूक्तवाक्यकालकत्व प्रहरणस्य प्राप्तमनुच्यते 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति' इति । अनुवादत्वाच्चेत्थमूलक्षणतृतीया न दुष्यति । प्रस्तरे प्रहियमाणे इष्टदेवतासन्धर्कान्तं तु कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थमेव । यथा उत्तमप्रयाजे स्विष्टकृति च याज्यायामिष्टयक्ष्यमाण-देवतासर्कान्तं तद्वत् । वृत्तं सूक्तवाक्याधिकरणम् ॥

प्रहरणाङ्गं सूक्तवाक्यं इति स्थितम् । तत्र 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिभ्यः 'अग्निदिदं हविरजुषत' 'सोम इदं हविरजुषत' 'अग्निदिदं हविरजुषत' इत्यन्तं पूर्वभागोऽमावास्यापौर्णमासी-
६ सूक्तवाक्याय — साधारण , एवम् 'देवा आज्यपा' इत्यादिभ्यः 'तमो देवेभ्यः' इत्यन्तं सूक्तवाक्यानामथा- उत्तरभागोऽपि 'प्रजापतिदिदं हविरजुषत' 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषताम्' 'सोमो देवेभ्यः' इत्यन्तं 'इन्द्र इदं हविरजुषत' 'महेन्द्र इदं हविरजुषत' इति मध्यभागे तु दर्श-गाधिकरणम् । पौर्णमासीदेवतासर्कान्ता अनुक्रान्ता इति स्थितिः । तत्र किं कृत्स्नं सूक्तवाक्यं पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्यं, उत इष्टदेवतानुगोधेन विभज्य प्रयोक्तव्यं इति संशये, पूर्वपक्षयति—

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १४ ॥

उभयत्र पौर्णमास्याममावास्यायां च सर्ववचनम् । कृत्स्नसूक्तवाक्यस्य प्रयोगो भवति । कुत । कृत्स्नोपदेशात् कृत्स्न एवानुवाक्ये सूक्तवाक्यशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे । विभज्य प्रयोगे सूक्तवाक्यशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा स्यात् । न च 'एकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन' इत्यत्रैकादशिनानां प्रायणीयोदयनीययोर्यथा विभज्य विनियोगस्तद्वदिहापि किं न स्यादिति वान्यम् । वैषम्यात् । एकादशिनोद्देशेन हि विधीयमानयोः प्रायणीयोदयनीययोः साहित्यस्य विवक्षितत्वात्सहितयोरैव तयोरैकादशिनान्वयानुक्तो विभागः । इह त्वाग्नेयादियागानामङ्गोद्देशेन विधानाभावात् महितानां धर्मान्वयः । किन्वाकाङ्क्षाबलात्प्रत्येकमेव । यथा चैतत्तथा एकादशे व्यक्तं भविष्यति । न चैवमेकस्मिन्पर्वणि^१ प्रतिप्रधानं सूक्तवाक्यस्य भेदेन प्रयोगः स्यादिति वान्यम् । एकस्मिन्पर्वणि प्रस्तरेभ्यैकत्वेन तत्प्रहरणस्यावृत्त्यभावेन तदङ्गसूक्तवाकस्याप्यनावृत्तेः । यथा प्रयाजार्दीनामावृत्त्यभावान्मन्त्राणां दृष्टार्थानामपि नावृत्तिस्तद्वत् । एतेन दृष्टार्थत्वात्सूक्तवाक्यस्य न तन्त्रानुष्ठानसंभव इति निरस्तम् । पर्वान्तरे तु प्रस्तरेभ्यैकत्वेन प्रहरणस्यावृत्त्या तदङ्गसूक्तवाक्यस्य कृत्स्नस्यैवावृत्त्या भवितव्यम् । न च प्रहरणस्य स्वाङ्गमन्त्रद्वारा इष्टदेवतासंस्कारार्थत्वस्य पूर्वाधिकरणे उक्ततया अमावास्यादेवतापदानां पौर्णमास्या प्रयोजनभावादप्रयोगः, एव पौर्णमासीदेवतापदानाममावास्याया-

१. अपि पर्वणि—क, ग, घ

मिति वाच्यम् । प्रयोजनस्य लैङ्गिकत्वेन वचनविरोधे लिङ्गस्यानादरणीयतया वचनबलादेव दृष्ट-
प्रयोजनाभावेऽपि सूक्तवाकप्रकाशयमानानां सर्वेषामपि प्रहरणे देवतात्वकल्पनानुसारेण प्रहरणानि-
ष्पत्तिद्वारा प्रहरणसाध्यादृष्टाय प्रयोगसम्भवात् । तस्मादुभयत्रापि कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य प्रयोगः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारत्वात्^१ ॥ १५ ॥

वाशब्द एवार्थः । प्राजापत्यादयः अर्थाः, ताननतिक्रम्य यथार्थम् । इष्टदेवतानुरोधेन
विभज्यैव प्रयोग इति यावत् । कुतः । शेषभूतसंस्कारत्वात् । दर्शपूर्णमासाङ्गभूतदेवतासम्भरणरूप-
संस्कारार्थत्वात् । दृष्टसम्भवेऽदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् ॥

यदुक्तं वचनविरोधे लिङ्गं नादर्थव्यमिति तदनुद्य निराकरोति—

वचनादिति चेत्प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १६ ॥

लैङ्गिकदृष्टप्रयोजनमनाहत्य वचनबलाददृष्टार्थतया प्रयोगसम्भव इति चेन्मैवम् । प्रकरणा-
विभागात् । समाहारद्वन्द्वः । प्रकरणाद्विभागाच्च । प्रकरणं प्रक्रिया अवयवव्युत्पादनम् । आज्य-
भागादिषु सूक्तं सुष्ठु निर्दिष्टमग्न्यादिकं वक्ष्यति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकशब्द इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रव-
चनः^२ । अतः पौर्णमासिकदार्शिके उभे प्रहरणे प्रति यथादेवतं विभज्य प्रयुक्तं निगदे सूक्तवाक-
शब्दः कृत्स्नः अविकलः, यत्र यावत्यो देवता दृष्टास्तत्र तावदेवतापदप्रयोगस्य सत्त्वान्, अनिष्टदेव-
तानामपि प्रयोगे सूक्तवाकत्वं हित्वा अनुक्तवाकत्वापातान् । अवयवव्युत्पत्त्यैव सम्भवे रूढिर्न
कल्पनीया । उभयदेवतापदसंकीर्णे कृत्स्ननिगदे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धेऽध्ययनकाले विभागा-
नाकलनेनान्यथासिद्धत्वाच्च । तस्मादुभयत्र यथादेवतं विभज्यैव सूक्तवाकप्रयोगः । वृत्तमधिकरणम् ॥

सन्ति काम्या इष्टयः 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादयः । अस्ति
चैतेनैव क्रमेण समाम्नातम् 'उभा वासिन्द्राग्नी' इत्यादिमन्त्रकाण्डे काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डस-

७. काम्ययाज्यानुवाक्यम् । किमेते मन्त्राः क्रमसमाख्ये अनाहत्य यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति
वाक्यानां क- तत्र सर्वत्र प्रयोक्तव्या, उत क्रमसमाख्यानुसागिलिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवेति
म्यमात्राज्ञता संशयः । सर्वत्रेति ब्रूमः । सामर्थ्यं तावन्मन्त्रस्य विनियोजकम्, मन्त्रस्व-
धिकरणम् । रूपेऽवगते सति 'अस्यानुष्टेयार्थस्य प्रकाशकोऽयं मन्त्रः, अतोऽत्र विनियो-
क्तव्यः' इति बुद्धेरुत्पत्तेः तदेतत्काम्येष्टिष्विवान्यत्रापि तदेवत्यकर्मस्वविशिष्टम् । तस्य च सामर्थ्य-

१. संस्कारात् २. मन्त्रवार्त्ता—प

रूपलिङ्गस्य दुर्बलाभ्या क्रमसमाख्याभ्या मकोचरूपवाधो न युज्यते । तस्मात्क्रमसमाख्ये उपेक्ष्य लिङ्गात्मसर्वत्र मन्त्राणा विनियोग इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ १७ ॥

लिङ्गानुग्राहकात्क्रमसमाख्यानाञ्च काम्येष्टिष्वेवाङ्गतया मयुक्तम् ‘उभा वामिन्द्रार्मी’ इत्यादिमन्त्रकाण्डसमाम्नानमित्यर्थः । लिङ्गं हि न साक्षाद्विनियोजकम्, किंतु श्रुतिकल्पनामुखेन । इन्द्राग्न्यादिस्वरूपमात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गकल्पयमाना श्रुतिः ‘अनेन मन्त्रेण इन्द्राग्न्यादिप्रकाशनं कुर्यात्’ इत्येवरूपैव कल्पयितुं शक्यते, न तु ‘अनेन मन्त्रेण क्रत्वपूर्वसाधनेन्द्राग्न्यादिप्रकाशनं कुर्यात्’ इति । अपूर्वाशस्याश्रुतत्वेन तत्र मन्त्रस्यासामर्थ्येन तत् कल्पयाया श्रुतेरपूर्वसाधनताविषयत्वासंभवात् । ततश्च मन्त्रस्येन्द्राग्न्यादिस्वरूपमात्रशेषत्वमेव लिङ्गात्मिध्यति, न त्वपूर्वसाधनतापन्न-तच्छेषत्वम् । अतोऽस्ति लिङ्गस्य क्रतुसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षा । सिद्धे च प्रमाणान्तरेण कर्मसंबन्धं किद्वारा स कर्मसंबन्ध इत्यपेक्षितद्वारविशेषमात्रे लिङ्गस्य विनियोजकता । कर्मासंबन्धिप्रकाशनस्य च मन्त्रे कर्मसंबन्धनिर्वाहकत्वाभावेन द्वारत्वाभावे सति कर्मसंबन्धिप्रकाशनस्यैव द्वारत्वा-त्तद्विषयैव श्रुतिलिङ्गात्कल्प्येति कर्मापूर्वसाधनेन्द्राग्न्यादिशेषत्व मन्त्रस्य सिद्धं भवति । न चैवमपि ‘यस्य स्वादिरः सुवो भवति’ इत्यनारभ्यश्रुतस्वादिरत्वादीनां सुवादिसंबन्धात्क्रत्वर्थत्वविन्द्राग्न्या-दिमन्त्रन्धात्क्रत्वर्थत्व मन्त्राणां सिध्यतीति वाच्यम् । वैषम्यात् । सुवादीनां क्रत्वर्थत्वविचारितया तद्ग-तस्वादिरत्वादीनां क्रत्वर्थता युज्यते । प्रकृते तु नेन्द्राग्न्यादीनां क्रत्वर्थत्वाव्यभिचारः, मन्त्रार्थत्वादेति-हामपुराणादिषु स्वर्गाधीश्वरत्वलोकपालत्वासुरविजेतृत्वादीनां प्रतिपादितानां तेषां कर्मणो बहिरपि सद्भावावगमान् । तथा च लिङ्गान्मन्त्रविनियोगे क्रतुसंबन्धप्रमाणमन्यदपेक्षितव्यम् । न चास्य मन्त्रकाण्डस्य ‘क्रमसमाख्याभ्यामन्यत्कर्मसंबन्धप्रमाणमस्ति । ततश्च क्रमसमाख्यानुगृहीतलिङ्गान्म-न्त्रकाण्डान्नातमिदं काम्येष्टिविषयमेव सपद्यते । क्रममात्रादेरुक्तं काम्येष्टिषु ‘अग्नये आयुष्मते पुरो-डाशमष्टाकपालं निर्वपेत् काम्येन सर्वमायुरियाम्’ इति क्रमे आम्नातानाम् ‘आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निः’ इत्यादिमन्त्राणां तदिष्टिष्वन्वयमात्रेण क्रमस्योपपत्त्या तत्र प्रथमातिक्रमणे कारणाभावा-त्सामिधेनीष्वेवान्वयः स्यात् । समाख्यामात्रादेरुक्तं यत्रैकदेवताका नानेष्टयः ‘एन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ ‘एन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्सर्धमानः’ इत्यादयः । मन्त्राश्च नाना ‘उभा वामः’ ‘अश्रवः हि’ ‘इन्द्राग्नी नवतिमः’ ‘शुचि नु स्तोमम्’ इत्यादयः । तत्र व्युत्क्रमेणाप्यन्वयः स्यात् । तद्वारणाय क्रमसमाख्यानादित्युभयादरः । तदुभयादरेणैन्द्राग्नौष्टिकमे आम्नातानामृचाम् ‘उभा वामिन्द्रार्मी’ इत्यादीनां सामिधेनीषु समाख्याविरोधादप्रवृत्तावप्याज्यभागयोः प्रवृत्तिः स्यात् ।

प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । अतो लिङ्गस्याप्यादर इति । वृत्तमाधिकरणम् ॥

तदेव लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धापेक्षत्वे विचारिते प्रसङ्गान्छृतेरपि कचिन्मति समवे तद्वि-
चार्यते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति । तत्र किं प्रकृतया अप्रकृतया वा इदमु-
पस्थान कर्तव्यमुत प्रकृतयैवेति सशये, पूर्वपक्षयति—

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ १८ ॥

चशब्दो वार्थो व्युत्क्रम 'अतदाख्येषु' इत्यनन्तरं द्रष्टव्य । अधिकारे ज्योतिष्टोमप्रक-
रणे 'आग्नेय्या' इति यो मन्त्रविधि स अतदाख्येषु वा अप्रकरणार्थितेषु प्रकरणार्थितेषु वा
८ आग्नीध्रोपस्थाने प्र- मन्त्रेषु मध्ये यया कयाचिदाग्नेय्या कचा प्रत्येतव्य । कुत । शिष्टत्वात्
कृतानां मन्त्राणां वि- अविशेषेण विहितत्वादित्यर्थः । न च प्रकरणादप्रकृतमन्त्रानिवृत्तिरिति
नियोगाधिकरणम् । वाच्यम् । प्रकरणं हि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं सन्निधिलक्षणं वा । नात्र,
इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य विनियोगमात्रे समर्थत्वेन 'ज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्र-
करणपरिगृहीतया आग्नेय्या' इत्येव विशेषकत्वाभावात् । न चैव सति 'त्रीहीन्प्राश्नाति' इत्यत्रापि
क्रतुसंबन्धिनामेव त्रीहीणां ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । न हि तत्र प्रकरणवशात्क्रतुसंबन्धिना
ग्रहणं क्रितुं संस्कार्यत्ववशादेव, क्रत्वसंबन्धिनं संस्कारवैयर्थ्यात् । यदि चेदमुपस्थानमाग्नेयी-
संस्कारार्थं स्याद्रीहिवात्क्रतुसंबन्धिन्येव गृह्येत । आग्नेय्यास्तृतीयाश्रुत्या^१ विधेयत्वात् । ततश्च मन्त्र-
मात्रस्याङ्गत्वाच्च प्रकृतनियमः । अथ 'समम पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति' इत्यत्र पदशब्दस्य सन्नि-
हितसोमकयणीपदपरत्वं यथा तद्विहापि सन्निहिताग्नेयीपरत्वमिति द्वितीयं पक्षोऽस्त्विति चेन्न ।
अत्र ह्युपस्थानविधौ न कस्याश्चिदाग्नेय्या सन्निधिरस्ति, 'अग्न आयाहि वीतये' इत्यादिमन्त्राणां
स्तोत्रादौ विधीयमानानां प्रदेशान्तरवेदान्तरस्थत्वात् । अस्तु वा सन्निधानम्, अथापि न तद्वि-
शेषकं भवितुमर्हति, अपेक्षितसन्निधेरैव विशेषकत्वात् स्तोत्रादौ विनियुक्तानां च निरपेक्षत्वात्^२ ।
न हि 'अथैनं गच्छति श्वेतेन पटेन प्रावृतः' इत्यत्र पटान्वितेन शान्ताकाङ्क्षेण सन्निहितेनापि श्वेत-
गुणेनाश्वो विशेष्यते । नाप्यत्राग्नेयीशब्दस्य विशेषापेक्षास्ति, आग्नेयीमात्रस्याश्वमात्रवत्समन्वयोपपत्तः ।
ततश्चोभयोरनाकाङ्क्षत्वात्मन्यपि सन्निधाने मिथः संबन्धो न घटते । एव सत्यपि यदि विशेष्येत तर्हि
'आग्नेय्या' इति तृतीयाश्रुतिजनिताग्नेयीसामान्यप्रत्ययबाधाच्छ्रुतिबाधः स्यात् । पदस्य तु समव-
न्धिकत्वेन संयन्ध्यन्तरापेक्षत्वानियमाद्युक्तं सन्निधिवशेन सोमकयणीविशेषकत्वम् । तस्मात्प्रकृतया
अप्रकृतया वोपस्थानमिति ॥

१ तृतीयाश्रुत्या— क, ग २ निराकारत्वात्— क

अथ सिद्धान्तयति—

तदाग्न्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ १९ ॥

वाशब्द एवार्थः । तस्मिन्नधिकारे प्रकरणे आख्यायते आम्नायत इति तदाग्न्यः । प्राकरणिक एव मन्त्र आग्नेयीशब्देन विवक्षितः । कुतः । प्रकरणोपपत्तिभ्यां प्रकरणान् उपपत्तश्च । प्रकृता ह्याग्नेयी कल्पप्रकृतुसंबन्धाः । तस्याः ग्रहणे लाघवम् । अप्रकृता तु अकल्पप्रकृतुसंबन्धाः । तस्याः ग्रहणे गौरवम् । तथाहि । आग्नीध्रोपस्थानस्य द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानता ज्योतिष्टोमव्यापाररूपता च । तदुभयमपि शास्त्रैकगम्यम् । न ह्यन्यतरेणान्यतरस्य सिद्धिरस्ति । सा हि व्याप्तिनिबन्धना । न चात्र व्याप्तिरस्ति, यो ज्योतिष्टोमव्यापारः स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमाभावात् दीक्षणीयाद्यात्मकत्वमपि सत्त्वान् । अथाग्नीध्रमण्डपस्य क्रत्वव्यभिचारितया तदुपस्थानं 'ज्योतिष्टोमव्यापारात्मकमेवेति नियमः सम्भवतीति चेन्न । क्रत्वव्यभिचारिणोऽप्याग्नीध्रमण्डपस्य वीक्षणस्पर्शनादिव्यापारः क्रत्वनुपयुक्तोऽपि यथास्ति एवमुपस्थानस्याप्यभिधानरूपस्य क्रत्वनुपयुक्तस्य सम्भवात् । एवं चैकेनेतरस्यासिद्धेर्द्वे अपि रूपे शास्त्रैकगम्ये । तत्र यदि प्रकृतमेव गृह्यते तस्य क्रतुव्यापारस्य प्रकरणतः कर्तव्यत्वेनावधारितस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते 'योऽयमाग्नेय्या क्रतुव्यापारः स आग्नीध्रोपस्थानात्मकः' इति । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये क्रतुव्यापारानुवादकः न दृश्यते तथाप्याग्नीध्रोपस्थानस्य क्रतुव्यापारत्वापेक्षणात्क्रतुव्यापारस्य सामान्यावगतस्य विशेषापेक्षणा परस्परपेक्षतया क्रतुव्यापारानुवादेन विशेषरूपताविधौ पर्यवस्यतीत्यदोषः । तथा च प्रकरणतः कल्पितं श्रुतं चाग्नेय्या क्रतुव्यापारमन्त्रस्य विशेषमात्रमिह विधीयते । न त्विह क्रतुव्यापारः कल्प्यते नापि विधीयत इति लाघवात्प्रकृताया एव ग्रहणं युक्तम् । यदि न्वप्रकृताग्नेयी उपस्थाने गृह्येत, तदा तस्य ज्योतिष्टोमव्यापारत्वं न लभ्येत अश्रुतत्वात्, क्रतुव्यापारत्वस्यापि विधाने वाक्यभेदान्, उक्तरीत्या श्रुतमात्रविधानेनैवोपपत्तावश्रुतस्य कल्पितस्य विधौ गौरवान् । इदमेव च सूत्र उपपत्तिशब्देनोच्यते ॥

ननु तर्हि श्रुतमात्रं स्वीक्रियता न तु क्रतुव्यापारत्वमर्पित्यत आह—

अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता ॥ २० ॥

आग्नीध्रोपस्थानरूपमात्रेऽप्रकृताया आग्नेय्या उपदेशः अनर्थकः स्यात् । कुतः । फलवता असंबन्धान् । न हि क्रत्वसंबन्धिनोपस्थानमात्रेण फलमस्ति । विश्वजिदादिवत्स्वतन्त्रफलकल्पनायाः तु स एव दोषः । चशब्दः शङ्कान्तरपरिहारे । तथाहि । ननु सन्निपातिनामपूर्वसाधनान्वयस्य नवमे

१. ज्योतिष्टोमात्मकम्— क ख, ग, घ २. विधौ— घ. ३. न ह्युपस्थानं फलवत् ।

वक्ष्यमाणतया उपस्थानस्य क्रत्वपूर्वसाधनार्थत्वेन क्रतुसबन्धमिदं श्रुतोपस्थानमात्रविधानान्न गौरवमिति चेत् । स्वरस्तो हि पदार्थस्वरूपान्वय एव प्रतीयते । अपूर्वसाधनान्वयस्तु लक्षणावाच्य । लक्षणा च विधीयमानस्यापूर्वसाधनाकाङ्क्षायां वाच्या । सा च क्रत्वन्वयमिदं तन्निर्वाहाय प्रभवति नान्यथेत्यपूर्वसाधनान्वयस्यापि क्रत्वन्वयपूर्वकत्वादवश्यं क्रत्वन्वयस्थानेन विधिना विधेयत्वाद्गौरवमवर्जनीयम् । न च प्रकरणादेव क्रतुव्यापारस्य विधिमिदं श्रुतविधेस्तत्र व्यापार इति वाच्यम् । श्रुतिर्यथा स्यविषयस्य धात्वर्थभावनादिभिः सबन्धमात्रे प्रमाणं न तु विधानेऽपि, तद्वत्प्रकरणस्यापि स्वतोऽविधानत्वेन तत् श्रुतिकल्पनामुखेन तद्विधिकल्पनस्यावश्यकत्वात् । 'ब्राह्मणवहन्ति' इत्यत्र तु श्रुतिसमर्पितब्राह्मणघातक्रतुसबन्धमपि विधिरेव विधत्त इत्यगत्याभ्युपगम्यते । उह तु प्रकृतग्रहणतर्गतौ सत्या न गौरवाश्रयणं युक्तम् ॥

ननु प्रकृतानां क्रतुव्यापारस्तावन्तोत्रादिविनियोजकवाक्याद्विशेषरूपेणैवावगतं न तु सामान्यरूपेण, ततश्चोपस्थानसबन्धनिर्वाहाय सामान्यरूपेण क्रतुसबन्धं प्रकृतानामपि कल्पनीयं इति गौरव तुल्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २१ ॥

चशब्द एवार्थः, भिन्नक्रमश्च । सर्वेषां प्रकृताग्नेयमन्त्राणां प्रकरणे उपदिष्टत्वादेव पाठादेव क्रतुव्यापाररूपमवगम्यते न तु स्तोत्रादिवाक्यात् । प्रकरणस्य च तद्रूपं स्तोत्रादिवाक्यैरुपोपस्थानवाक्येनाभ्युपजीव्यते इति न पुनः कल्पनाप्रसङ्गः । न चैव प्रकरणस्य स्वयमविधायकत्वात्तेन विधिरपि कल्पनीया स्यात्, तद्वत् कल्पस्तोत्रादिविधेरेव प्रकरणसाचिव्येन क्रतुव्यापाररूपे विधायकत्वस्वीकार इति प्रकृतग्रहणेऽपि गौरवमवर्जनीयमिति वाच्यम् । स्तोत्रादिविधानावहृन्ना तत्तद्विशेषयुक्तक्रतुव्यापारविधिकल्पनापेक्षया स्तोत्रादिमर्वाविध्युपयुक्ततया एकस्यैव सामान्यरूपविषयविधेः कल्पयितुमुचितत्वात् । ननु प्रकृतानां स्तोत्रादिकार्यं विनियुक्तानां कथमुपस्थानेऽपि विनियोग इत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सर्वेषां चोपदिष्टत्वादिति । 'यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सर्वा अपि दशतरीरनुव्रज्यान्' इत्याश्विनशस्त्रे श्रुतम् । कृक्महिता दशमण्डला, तत्र भवा कृच दशतय्य । तथा वाच स्तोमे श्रुतम् 'सर्वा कृच सर्वाणि यज्ञपि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे प्रयुञ्जीत' । तथा ब्रह्मयज्ञादावपि कृत्स्नमन्त्राणामस्ति विनियोगः । तथा चाविनियुक्ताया आग्नेया कस्याश्चिदप्यलाभाद्विधेरेवायमनर्थकः स्यात् । अतो विनियुक्ताया अपि वचनाद्विनियोग इत्यास्थेयमिति कल्पक्रतुसबन्धायां प्रकृताया एव ग्रहणमिति स्थितम् । इत्याप्त्यधिकरणम् ॥

अस्ति भक्षानुवाकः । तत्र भक्षेहि माविश' इत्यादि 'सुप्रजास्त्वाय' इत्यन्त

‘वसुमद्व्रणस्य’ इत्यादि, ‘उपहृता भक्षयामि’ इत्यन्तश्च भक्षणप्रकाशकः । ‘एहि वसो’ इत्यागभ्य
 ० भक्षमन्वाणा यथा- ‘बाहुभ्या सव्यासम’ इत्यन्तो ग्रहणप्रकाशकः । सधिर्ग्रहणार्थकः ।
 लिङ्ग ग्रहणादौ ‘अवख्येपम’ इति चक्षिडो दर्शनार्थस्य रूपं छान्दसम् । ‘चक्षिष्ट, ख्याञ्’
 वितियागा इत्यत्र ‘ख्येञुपख्यायते’ इति तु वार्तिककृतम् । ‘विश्रा रूपाभिचष्टे’ इत्यादौ
 विकरणम् । चक्षिडोऽवेक्षणार्थत्वं दृष्टम् । ‘हिन्व मे गात्रा’ इत्यागभ्य ‘सा मेऽवाङ्ना-
 भिमतिगा’ इत्यन्तः सम्यग्जरणप्रकाशकः । सम्यग्जीर्णो हि सोमस्मो गात्राणि प्रीणयितुं नाभेगध-
 स्तादगन्तुमपि शक्नोति । तत्र किं सर्वोऽयं भक्षानुवाकः भक्षणे वितियोक्तव्यः, उत यथालिङ्ग-
 विभज्य वितियोक्तव्यः इति सशये, पूर्वपक्षयति—

‘लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थतानुवाकस्य ॥ २२ ॥

यद्यपि तैत्तिरीये ‘भक्षेहि’ इत्यनुवाके भक्षणानुपयुक्ता ‘यन्म आत्मनो मिन्दा’ इत्या-
 दिमन्त्रा अपि पठ्यन्ते, तथापि ‘भक्षेहि’ इत्यागभ्य ‘नाभिमतिगा’ इत्यन्तः शाखान्तरे भक्षानुवाक-
 समाख्यात इह विवक्षितः । तस्य कृत्स्नस्य लिङ्गात्समाख्यानाञ्च भक्षणार्थता । यद्यपि ‘सव्यासम’
 इत्यादेर्ग्रहणादौ मुख्यसामर्थ्यं कल्पम् ‘गृहीत्वावेक्ष्य सम्यग्जरणाय भक्षयामि’ इत्येवं ग्रहणादिविशे-
 पितभक्षणप्रतिपादने तु ग्रहणादिद्वारा विशिष्टभक्षणप्रतिपादने सामर्थ्यं लक्षणया तदेकवाक्यतावमर्शेन^१
 कल्प्यम्, तथापि ग्रहणादिकमिहार्थप्राप्ते प्रकाश्यते न तु विहितम् । एव च ग्रहणादिस्वरूप एव
 तन्मन्त्राणां शेषत्व स्यात् न त्वपूर्वसाधनतापक्षे तस्मिन्, ग्रहणादेरविहितत्वेन विध्येकगम्यतदृपा-
 भावात् । ततश्चापूर्वोपयोगाभावान्मन्त्राणामानर्थक्यं स्यात् । तथा च ‘देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽ-
 श्विनोर्बाहुभ्या पण्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टं निर्वपामि’ इति मन्त्रस्य सवित्रादिशब्दघटितस्य विशिष्ट-
 निर्वपप्रतिपादकत्ववद्ग्रहणादिविशिष्टभक्षणप्रतिपादकता कृत्स्नानुवाकस्य लक्षणया तदेकवाक्यतावशा-
 द्युक्ता । एव च ‘भक्षेहि’ ‘भक्षयामि’ इत्युपक्रमोपसहारावगतमेकवाक्यत्वमायुपपन्नं भवति । भक्षानु-
 वाकसमाख्यापि कृत्स्नानुवाकस्यानुगृहीता भवति । एव चाग्रेयावाक्ये सामान्यसम्बन्धबोधकप्रकरणेन
 प्रकृताप्रकृतसाधारण्यप्रवृत्तश्रुतिस्मरणस्य भङ्गवदिहापि कृत्स्नानुवाकस्य भक्षणार्थत्वबोधकसमाख्यावशा-
 द्द्विङ्गस्वार्थस्य भङ्ग आश्रयणीयः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २३ ॥

तस्य भक्षानुवाकस्य अपकर्षः ग्रहणादौ विभज्य वितियागः । कुतः । रूपोपदेशाभ्याम्,

१ लिङ्गसमाख्याभ्यां २ वशेन— क ग, घ

रूपाद्ग्रहणादौ मुख्यसामर्थ्यादुपदेशाच्च । कथमुपदेश । अर्थस्य चोदितत्वात् यावता विना विधे-
याऽर्थो न सिध्यति तावतोऽर्थस्य चोदनपरिगृहीतत्वेन ग्रहणमवेक्षण च विना अन्यूनानतिरेकेण
भक्षयितृभिः सहभक्षणस्यानुपपत्त्या ग्रहणादेरपि भक्षयतिचोदिततया अपूर्वसाधने तत्र विनियो-
गसमवेत वैयर्थ्याभावादित्यर्थः । न चैवं सति ग्रीहिचोदनयाकर्षणादेरपि परिग्रहणादङ्गत्व स्यादिति
वाच्यम् । प्रतिग्रहादिनापि कस्यचिद्वाभसमवेतैकान्ततन्मदपेक्षाभावान् । एव प्रतिग्रहादेरपि । न च
भक्षणोत्तरभावि जरण न भक्षणाक्षेप्यमिति वाच्यम् । जरणपर्यन्त एव भक्षणे भक्षयतेर्लोकप्रसि-
द्धत्वेन सोमसमने प्रायश्चित्तविधानेन च जरणपर्यन्तभक्षणस्यैवात्र भक्षयतिना विहितत्वात् । न
च भक्षणे कृते प्रयत्न विना स्वयमेवानुनिष्पन्नमानजरणस्य पृथगनुष्ठेयत्वाभावान्न स्मारकमन्त्रापेक्षेति
वाच्यम् । 'मुक्त्वा वै मुख्यमाध्याय तदन्न परिणामयेत्' इति जरणस्यापि मुख्यामन्तादिप्रयत्नसाध्य-
त्वात् । तदेव मुख्यलिङ्गानुसारेण विभज्य विनियोगे सम्भवति वाक्यसमाख्याभ्यां दुर्बलाभ्यां
भक्षार्थता कृत्स्नानुवाकस्येत्ययुक्तम् । भक्षस्यानुवाक इति समाख्यालब्धसंबन्धस्य ग्रहणादिद्वारेणा-
पपत्तेः समाख्यापि न विरुध्यते । यत्तु सवित्रादिपदघटितनिर्वापमन्त्रस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्व-
मिति तत्र । प्रकरणे सवित्रादिदेवताभावेनोत्कर्षापत्त्या च कथंचिद्विशिष्टपदत्वस्वाकारेण लिङ्गविनि-
योगवाधेऽपि प्रकृते तथाविधवाधकाभावेन लिङ्गादेव वाक्यवाधस्य युक्तत्वात् । तस्माद्विभज्य
विनियोगः । तत्र 'भक्षेहि' इत्यादि 'मुप्रजास्वाय' इत्यन्तो भक्षणे 'ग्रीहि वसो' इत्यादि
'सध्यासम्' इत्यन्तो ग्रहणे इति वार्तिककृतः । आपस्तम्बादयो याज्ञिकास्तु 'भक्षेहीति
भक्षमाद्वियमाण प्रतीक्ष्याश्विनोस्त्वा वाहुभ्यां सध्यासम् इति प्रतिगुण' इत्याहुः । वृत्तमधिकरणम् ॥

तस्मिन्नेव भक्षानुवाके 'मन्त्राभिभूति' इत्यादि 'सोमस्य तृप्यतु' इत्यन्तः किं तृप्तौ वि-
नियोक्तव्यः, उत 'भक्षयामि' इत्येकवाक्यतया भक्षण इति सशये, लिङ्गात्तृप्तौ विभज्य विनियोक्तव्य
इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २४ ॥

'मन्त्राभिभूति' इत्यादि 'भक्षयामि' इत्यन्तः एको भक्षणमन्त्रः स्यात् । कुतः ।
गुणाभिधानात् । गुणस्य भक्षणानुनिष्पाद्यतृप्तेर्निरर्थकाभिधानप्रसङ्गात् । तृप्तिर्हि न भक्षणानुपृथक्प्रय-
त्नादेरेकमन्त्रतया । तस्मात्स्वयमेवात्पत्तेः । अतस्तृप्तिप्रकाशनस्यानर्थक्याच्च
तत्र मन्त्रविनियोगसम्भवः । तत्प्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वे तु स एव दोषः । न च
केवलभक्षणस्य प्रकाशनतोऽप्यनुष्ठानमिद्वेस्तृप्तिविशिष्टतत्प्रकाशनेऽप्यदृष्टार्थ-
त्वमुच्यमिति वाच्यम् । तस्योत्साहजननार्थतया दृष्टार्थत्वात् । ननु 'तृप्यतु' 'भक्षयामि' इत्याख्या-

तयोर्निगाकाङ्क्षयोः कथमेकवाक्यत्वमत आह—तयोरिति । लिङ्गविनियोगासम्भवात्मन्यप्याख्यातस्य निगाकाङ्क्षत्वे इतिकरणाध्याहारेण 'वाकृत्यतु इत्येवमर्थम् भक्षयामि' इत्येवमेकवाक्यतां प्रकल्प्य तृप्तिविशिष्टभक्षणप्रतिपादकत्वोपपत्तेः । प्रयोजने पूर्वपक्षे तृप्तेर्भक्षणानन्तरभावित्वाद्भक्षणानन्तर मन्त्र प्रयोक्तव्यः, सिद्धान्ते तु भक्षणान्तराग्रेवेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे शुक्रग्रहमन्थिग्रहसवनमुख्यायचमस्मादिप्रदानान्यैन्द्राणि, अनेन्द्राणि चैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनादिग्रहं कथ्यचमस्मादिप्रदानानि । भक्षानुवाके च 'मन्द्राभिभूति' इत्यादिभक्षणमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्य' इति पठितम् । तव किमैन्द्रेष्वेव प्रदानेष्वयं मन्त्र अनेन्द्रेष्वमन्त्रक भक्षणम्, उतानैन्द्रेष्वप्यृहेन मन्त्र, अथवा सर्वत्र यथाम्नातमेव मन्त्र इति सशये पूर्वपक्षर्यात—

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २५ ॥

अनैन्द्राणां प्रदानानां शेषभक्षणस्यामन्त्रकत्वम् । कुत । लिङ्गविशेषनिर्देशात् इन्द्रपीतत्वेन विशेषेण सोमस्य निर्देशात् । 'इन्द्रपीतस्य' इति हि तृतीयासमासः । न चेन्द्रेण पीतो यस्मिन्सवने ११ इन्द्रपीतस्येत्या तन्मन्त्रमिदमस्य भक्षयामीति बहुव्रीह्याश्रयणादनैन्द्रविषयत्वमपि मन्त्रस्य विरुद्धमिति वाच्यम् । बहुव्रीहिरन्यपदार्थपरत्वेन गौरवान् तृतीयासमासस्य विनियोगा स्वार्थवृत्तित्वेन लाघवात् । न च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्याश्रयणमिति विकरणम् । वाच्यम् । तृतीयासमासेऽपि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पत्तेः । नन्वनैन्द्रप्रदानेषु 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्याद्युक्तता मन्त्रे इत्यत आह—समानविधानेष्विति । समानविधानधर्मास्मान् येषामनैन्द्रानैन्द्रप्रदानानां तेषां मध्येऽनैन्द्रप्रदानेषु भक्षणमन्त्र ऊहो न समवति, प्रत्यक्षोपदिष्टधर्मकतया प्रकृतित्वात् । ऊहस्य विकृतिमात्रविषयताया दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानामुभयेषामपि समानविधानतया प्रकृतिविकारभावाभावान् । तस्मादनैन्द्रेष्वमन्त्रक भक्षणमिति ॥

तमिमं पूर्वपक्षं निराकुर्वन्पूर्वपक्षान्तरमुत्थापयति—

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २६ ॥

वाशब्दपक्षान्तरमभावनायाम् । अनैन्द्रप्रदानेषु तामन्त्रक भक्षणम्, किन्तु 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येव यथादेवतमृहेन समन्त्रक भवति । हि यत तत्प्रकृतित्वं प्रथममैन्द्रप्रदानप्रकृतिकत्वमन्यप्रदानानां दर्शयति । 'अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमति' इत्युहविधिरिति शेषः । षोडशिभक्षमन्त्रे 'गायत्रच्छन्दस' इति स्थाने 'अनुष्टुप्छन्दस' इत्युहोदित्यर्थः । षोडशिप्रदानस्य विकृतित्वं सिद्धवत्कृत्य तत्रोहविशेषविधानं सवनमुख्यायान्यप्रदानानां विकृतित्वं गमयति । यद्यपि सोमयाग

एक कर्म तथापि तृतीयप्रदानानां नानान्वात्प्रकृतिविकृतिभाव उपपद्यते । 'इन्द्राय त्वा वसुमे सोम गृह्णामि' 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' 'इन्द्रायैकधनविदे' इत्यादिग्रहणमानाप्यायनादिमन्त्रवशेन सोम-स्यैन्द्रप्रदानविषयत्वावगतस्याभिषवादिमकलधर्माग्नानेन प्रथमस्यैन्द्रप्रदानस्य सवनमुख्यीयस्य प्रत्यक्षो-पदिष्टधर्मकत्वात्प्रकृतित्वं नेतरेषामिति न तुल्यविधानत्वम् । न च मन्त्ररूपाङ्गानुसारेण प्रधानभूत-सोमस्य कथं सकोच इति वाच्यम् । अङ्गभूतेनाप्याहवर्नीयादिनाग्निहोत्रादीनामाहिताग्निमात्रविषयत्व-वदुपपत्तेः । तथा च सवनमुख्यायान्यप्रदानानां विकृतित्वादृहेन तत्र भक्षणमन्त्र प्रयोक्तव्य इति द्वितीयं पक्षः ॥

इतः परं सिद्धान्ते वक्तव्ये एतद्वितीयपूर्वपक्षप्रयोजनतया विचारान्तरं प्रसङ्गात्प्रसूयते । सन्ति ज्योतिष्टोमे दश चमसाः । तत्र मध्यतः कारिस्माख्याकानां होत्रब्रह्मोद्गात्रयजमानानां चत्वारः-
 १२ अभ्युत्थान- रश्मससा मैत्रावरुणब्राह्मणच्छामिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीत्राणां होत्रकाणां पटः ।
 सोमभक्षणा- तत्र प्रातःसवने शुक्रामन्त्रिप्रचारेऽच्छावाकचमसवर्जं नव चमसाः सवन-
 धिकरणम् । मुख्यायां प्रथममिन्द्राय हूयन्ते, इतरयोस्तु सवनयोर्दश दश । तत्र होत्रकाणां चमसेषु सकृत्सकृदिन्द्राय हुतेषु तच्छेषेषु सत्त्वेवाभक्षितेषु पुनरपि द्रोणकलशात्सोममुर्जीय मित्रा-वरुणादिदेवताभ्यो हुत्वा तेषु चमसेषु हुतशेषं सोमो भक्ष्यत इति स्थितिः । तत्र भक्षणमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्य' इति पदे 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येवं मित्रावरुणादय एव केवला उपलक्षणीयाः, उत 'इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य' इत्येव पूर्वहोमदेवतेन्द्रोऽयुपलक्षणीय इति सशये, सिद्धान्तनोपक्रमतः—

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २७ ॥

उत्थीतेषु चमसेषु इन्द्राय हुतेषु मित्रावरुणादिप्रदानार्थं तच्छेषेष्वपि पुनरुत्थीता सोमा पुनरभ्युत्थीताः, तेषु भक्ष्यमाणेषु इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च सर्वेषामुपलक्षणं कीर्तनं भवति । कुतः । द्विशेषत्वात् । भक्ष्यमाणस्य शेषस्य ऐन्द्रानैन्द्रोभयविधप्रदानशेषत्वात् ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ २८ ॥

वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । ऐन्द्रहुतशेषस्य पुनरभ्युत्थीतमैत्रावरुणादिप्रदानशेषस्य च समु-ष्टस्य भक्षणे पूर्वप्रदानदेवताविशेषस्य ऐन्द्रस्यानुपलक्षणम् । कुतः । अपनीतत्वात् मैत्रावरुणाद्युत्तर-प्रदानदेवताभूतमित्रावरुणादिसवनन्धेन तस्य अपनीतत्वात् बाधितत्वात् । न च मित्रावरुणाद्यर्थ-तया यः पुनरुत्थीतोऽश तस्यैव मित्रावरुणादिसवनन्ध इति शङ्क्यम् । न ह्युत्तरयत्नकाले देवतोद्देशोऽस्ति

येन पुनरुन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादिसम्बन्धात्पूर्वशेषस्येन्द्रसम्बन्धो नापेयात् । प्रदानकाल एव हि याज्यातो देवतोद्देशः । तदानीं पुनरुन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादिसम्बन्धात्पूर्वशेषस्य च समसृष्टत्वाच्च पुनरुन्नीतांशमात्रस्य मित्रावरुणादिदेवतोद्देशसम्भवः । देवता वा कथं पूर्वशेषाद्विविच्य पुनरुन्नीत-
सोमांशं गृहीत्वा भोक्तुं शक्नुयात्, समर्गिद्रव्यस्य विवेकासम्भवात् । ततश्च समसृष्टस्य मित्रावरुणादि-
देवतासम्बन्धः पूर्वदेवतासम्बन्धे सति न सम्भवतीति पूर्वशेषाशस्य पूर्वदेवतासम्बन्धापनयान्पूर्वदेवताया
अनुपलक्षणम् । किन्तु मित्रावरुणादिदेवतानामेवोपलक्षणमिति ॥

तदिदं सिद्धान्ती निराचष्टे—

अग्रहणाद्वापयः^१ स्यात् ॥ २९ ॥

वाग्वदश्चार्थः । पूर्वशेषस्यापि मित्रावरुणादिदेवतान्तरार्थत्वेनाग्रहणादुन्नयनकालेऽभ्युन्नीत-
मात्रस्य करिष्यमाणयारागार्थत्वावधारणाच्च पूर्वदेवताया अपनयः पूर्वशेषादपनयनं न स्यादित्यर्थः ।
अभ्युन्नयनस्य हि सामर्थ्यात्करिष्यमाणयारागार्थत्वमसदिग्धम् । ततश्चाभ्युन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादि-
सम्बन्धोऽवधृतः, न तु पूर्वशेषस्यापि । वचनाद्वि सशेषेषु चमसेपन्नयनम् । तत्र चमसोपलक्षणत्वे-
नोपपन्नः पूर्वशेषः । यदा चोन्नयनवेलायां पूर्वशेषस्य देवतान्तरार्थत्वं नावधृतं तदा प्रदानवेलायामपि
यथागृहीतस्यैव होमात्मनिहितोऽपि पूर्वशेषोऽसावसकल्पितत्वाच्च देवतान्तरार्थो भवितुमर्हति ।
इन्द्राय त्यक्तस्य पूर्वशेषस्य देवतान्तरगोद्देशेन पुनस्यागायोगाच्च । यत्तु समर्गिद्रव्यत्वादभ्युन्नीतसोमांशः
पूर्वशेषात्कथं पृथगुद्दिश्येत देवता वा कथं स्वीकुर्यादिति तत्र, बुद्ध्या निष्कृष्य पृथगुद्देशसंभवात्,
हंसस्य क्षीरौदकाविभजन इव पूर्वशेषतदभ्युन्नीतसोमविभजने महात्मना मित्रावरुणादिदेवतानां सा-
मर्थ्यसम्भवाच्च । एव च पूर्वशेषस्य न देवतान्तरसम्बन्धः । अभ्युन्नीते सोमे हूयमाने पूर्वशेषोऽपि
नान्तरीयकतया प्रक्षिप्यते, न तु मित्रावरुणादिभ्यो दीयते । ततश्च पूर्वदेवतापनायकस्य देवतान्तर-
सम्बन्धस्य पूर्वशेषेऽभावाच्च तत्र पूर्वदेवतापनयः इति भवतीन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवमुपलक्षणमिति
स्थितम् ॥ अत्रेदं चिन्त्यम् । ‘यथादेवता वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति’ इति पूर्वतरमृत्रेऽनैन्द्रप्रदा-
नानामैन्द्रप्रदानविकृतित्वाद्यथादेवतामृह इति स्थितम् । प्रकृते चैन्द्रप्रदानशेषस्य मित्रावरुणादिप्रदान-
शेषस्य च समसृष्टस्य भक्षणभेकमेवेति न तस्येन्द्रप्रदानभक्षणविकृतित्वम्, एकस्यैव प्रकृतिविकृति-
भावाभावान् । ततश्च ‘इन्द्रपीतस्य’ इत्येव मन्त्र इति युक्तम् । समसृष्टमैत्रावरुणाद्यशे तु तूष्णीं भक्षणं
पर्यवस्यति, प्रकृतावृहविरोधान् । अस्तु वा एतस्यापि भक्षणस्य पूर्वशेषांशे प्रकृतित्वम् अभ्युन्नीतांशे
विकृतित्वम् । तथापि विचारोऽयमभिन्निचित्रायित । सोमभक्षणे हि वषट्कारः समाख्या होमाभिषवौ
च समुदितौ निमित्तमित्यग्रिमपञ्चमपादे वक्ष्यते । अध्वर्युर्न वषट्कर्ता । नापि कस्यचिन्नसमस्य ‘अध्वर्यु-
चमसः’ इति समाख्यास्ति । नाप्यैन्द्रप्रदानात्मके शुक्रासन्धिप्रचारेऽध्वर्युणा मित्रावरुणादिहोत्रकचम-

मा हुता । चमसाध्वर्युभिरेव हि ते हुता । ब्रह्मयजमानसदस्यानां यद्यपि समाख्याभक्षणमस्ति तथापि न तृतीयचमसानामभ्युन्नयनमस्ति, नापि मित्रावरुणाद्यर्थतया ते हुता । होत्रकाणां चमसान्तु पुनरभ्युन्नीताः प्रस्थितयाज्ञ्यासु मित्रावरुणाद्यर्थतया हुता । तत्र पूर्वशेषस्याध्वर्युहुतत्वाभावादध्वर्योर्भक्षणमप्रसक्तमिति 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येव मित्रावरुणादीनामेवोपलक्षणम् । 'इन्द्रपीतस्य' इत्याम्नान तु ऐन्द्रप्रदाने ब्रह्मादिषु सावकाशम् । तत्र भक्ष्यमाणेऽभ्युन्नीतसोमे पूर्वशेषोऽयवर्जनीयत्वादध्वर्युणा भक्ष्यते । तत्तु क्रतोरकिञ्चित्करमिति न तत्र भक्षणमन्त्रस्य प्रसक्तिः । सूत्राणि त्वेव योजनीयानि । 'पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणत्वं द्विशेषत्वात्' इत्युक्तार्थकं पूर्वपक्षपरम् । 'अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम्' इति द्वितीयसूत्रं तु सिद्धान्तपरम् । अभ्युन्नीतसोमेऽध्वर्युणा भक्ष्यमाणेऽवर्जनीयपूर्वशेषभक्षणस्यावैधत्वेन ततो भक्षणमन्त्रस्यापनीततया इन्द्रस्योपलक्षणमप्रसक्तमित्यर्थः । तर्हि 'इन्द्रपीतस्य' इत्याम्नान प्रकृतिभूतादैन्द्रप्रदानादपेयादित्यत्र तृतीयसूत्रमुत्तरम् । 'अग्रहणाद्दानपाय स्यात्' इति मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृतां जुहुतः प्रैतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्धानु, प्र यजमानस्य' 'होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तत्वम्' इति प्रैपानुसारेण होत्रकचमसव्यतिरिक्तब्रह्मादिचमसानामैन्द्रप्रदानानन्तरं मित्रावरुणाद्यर्थं पुनरभ्युन्नयनाभावेन तद्वक्षणे ब्रह्मादिभिः क्रियमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति निर्वाधतया भक्षणमन्त्रस्य प्रकृतिभूतादैन्द्रप्रदानादनपाय इत्यर्थः । न चाभ्युन्नीतसोमे पूर्वशेषसमृष्टे वषट्कारनिमित्तेन होत्रकैर्भक्ष्यमाणे 'इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य' इत्येवमृहसंभव इति वाच्यम् । पूर्वहोमे ऐन्द्रे तेषां वषट्कर्तृत्वाभावेन तच्छेषभक्षणस्याप्रसक्तेः, तेषाम् 'भक्षेहि' इति मन्त्राभावाच्च । 'वाग्देवी सोमस्य तृणतु' इति भक्षणे मन्त्रान्तरस्यैव बाह्वृच्ये समाम्नानात् । तस्मात्पुनरभ्युन्नीतसोमभक्षणे मित्रावरुणपीतस्य सरुर्पीतस्य त्वष्टृपीतस्य अग्निपीतस्य इत्येवं केवलमित्रावरुणादीनामुपलक्षणमिति युक्तम् । तदेतन्मीमामकयाज्ञिकशिरोमणयो विदांकुर्वन्तु । वृत्तमधिकरणम् ॥

मन्ति प्रातः सवने ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विना द्विदेवत्या ग्रहाः । तेषु हुतेषु तदीया जेषा आदित्यस्थाल्यासवनीयन्ते । अस्ति च तृतीयसवने आदित्यग्रहः । स च मशेष इत्येत । अस्ति

१३ पान्नावतभक्षणं च तृतीयसवने आप्रयणग्रहणविधिः । 'चतसृभ्यो धाराभ्यः आप्रयण इन्द्रादीनामनु गृह्णाति' 'आप्रयणादुन्मिच्य द्वितीयां धारां करोति' 'आदित्यस्थाल्यामृतपलक्षणादि त्रियाम्' 'आदित्यग्रहसंपानाच्चतुर्थीम्' इति । तदेतस्मादाप्रयणात्पान्नीवतकरणम् । ग्रहग्रहणसाम्प्रदायम् 'आप्रयणात्पान्नीवतं गृह्णाति' इति । तस्मिन्पान्नीवते हुते

तच्छेषे भक्ष्यमाणे किम् 'वाय्विन्द्रवायुमित्रावरुणाश्व्यादित्यपान्नीवतपीतस्य' इत्यृहः, 'उत' 'पान्नीवतपीतस्य' इत्येवेति मशये, पूर्वपक्षयति—

पार्त्नीवते तु पूर्ववत्^१ ॥ ३० ॥

तुग्यर्थे । यथा पुनरभ्युत्थिताशम्यैवोन्नयनेन देवतान्तरसंबन्धात्पूर्वशेषांशस्य तत्समृष्ट-
स्यापि देवतान्तरसंबन्धाभावात् पूर्वदेवतापत्तयः । ततश्च तद्भक्षणमन्त्रे 'वाय्विन्द्रवायुमित्रावरूणा-
ऽन्यादित्यपार्त्नीवर्त्पीतस्य' इत्युह । भाष्यादौ 'इन्द्रवायुपार्त्नीवर्त्पीतस्य' इति वायुमित्रावरूणादेरपि
प्रदर्शितार्थम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

ग्रहणाद्वापनीतः^२ स्यात् ॥ ३१ ॥

वाशब्दस्तुपर्यायो वैषम्ये । पुनरभ्युत्थिताशम्यैवोन्नयनेन मित्रावरूणादिदेवतान्तरार्थतया
तत्समृष्टस्यान्यैन्द्रशेषस्य मित्रावरूणादिदेवतान्तरसंबन्धाभावात् पूर्वदेवतापत्तयः इति युक्तम् । इह तु
द्विदेवत्यादिशेषसमृष्टादाप्रयणादृह्यमाणस्य समृष्टत्वरूपेणैव पत्नीवद्रूपदेवतान्तरार्थतया ग्रहणात्पूर्वशेष
पूर्वदेवतासंबन्धादपनीतः स्यादित्यर्थः । न च 'आप्रयणान्' इत्यपादानत्वश्रवणादाप्रयणावयवस्यैव
पार्त्नीवतत्वमवगम्यते न तु पूर्वशेषस्यापि तत्समृष्टस्येति वान्यम् । न ह्यपादानत्वेऽवयवावयविभावः
प्रयोजकः, 'धावतोऽश्वात्पुरुषः पतति' इत्यादौ व्यभिचारान् । किंतु विश्लेषमात्रं प्रयोजकम् ।
तच्चाप्रयणांशवदनाप्रयणस्यापि पूर्वशेषस्य संसृष्टस्यैव सम्भवति, आप्रयणमात्राशस्य विश्लेषयितुमश-
क्यत्वात् । तस्मादुभयस्यापि पत्नीवत्संबन्धात्पूर्वदेवतापत्तये सति 'पत्नीवर्त्पीतस्य' इत्येवोहः ।
वृत्तमधिकरणम् ॥

अस्ति पार्त्नीवतग्रहणमन्त्र 'अग्ना ३ इ पत्नीवा ३ सज्जदेवेन त्वष्टा सोम पिब
स्वाहा' इति । 'अग्ने' इति सर्वोच्चनम् । 'अग्नौऽप्रगृह्यस्यादृगाद्धते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ये-

१४ पार्त्नीवतशेषभक्षणं कारस्य पूर्वार्धभक्षणं प्रुतो भवति । उत्तरार्धभक्षणः । 'अग्ना ३ इ' इति
त्वष्टरनुपलक्ष
रूपम् । हे पत्नीवन अग्ने देवेन त्वष्टा सह जुषमाणः सोम पिबेत्यर्थः ।
र्णयताधि
अनेन मन्त्रेण हुते पार्त्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे 'त्वष्टपत्नीवर्त्पीतस्य' इति
करणम् । त्वष्टायुपलक्षणीयो न वेति संशये, पूर्वपश्यति—

त्वष्टारं तृपलक्षयेत्पानात्^३ ॥ ३२ ॥

तुः प्रत्यवस्थाने । मास्तु वाय्वादीनां पार्त्नीवतभक्षण उपलक्षणम्, पूर्वशेषस्य वाय्वादिसंब-
न्धापत्तयान् । त्वष्टारं तु उपलक्षयेत् । कुतः । पानात् । मन्त्रतो ह्यग्ने पत्नीवत त्वष्टा सह पानं
गम्यते । न चैतत्त्वष्टुर्देवतात्वमन्त्रेण सम्भवति । तस्मात्सोऽयुपलक्षणीयः ॥

१ पूर्वपत्नीवत् २ नीतः ३ त्वष्टारं तृपलक्षयेत्

अथ सिद्धान्तयति—

अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ३३ ॥

तुल्यधारणे । त्वष्टारमुपलक्ष्येदित्येव यदुक्तं तन्नैवं स्यात् । कुत । अतुल्यत्वात् पाने त्वष्टुः पत्नीवता तुल्यत्वाभावात् । पानेऽन्वयाभावादिति यावत् । त्वष्टुर्हि सहभावमात्रं न तु पानेऽन्वयः, 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र क्रियान्वयाभावेऽपि सहभावस्य दर्शनान् । अस्तु वा त्वष्टुरपि पातृत्वम् । तन्मात्रेण कथं तस्य देवतात्वम्, तस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकत्वात् । ननु पाने प्रतीयमानोऽपि सबन्ध उद्देश्यत्वं एव पर्यवस्यतीत्यत्राप्यतुल्यत्वादित्येवोत्तरम् । विध्युद्देशमन्त्रवर्णयोर्बलविषयेऽतुल्यत्वादित्यर्थः । 'पान्तीवतो गृह्णाति' इति विध्युद्देशे हि केवलस्य पत्नीवतो देवतात्वं तद्धिताद्भ्यते । तदेतन्मन्त्रवर्णतस्त्वष्टुरपि देवतात्वे बाध्यते । त्वष्टृमापेक्षतया पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितानुपपत्तिः । न हि मन्त्रवर्णेन तद्धितस्य बाधो युज्यते, मन्त्रवर्णस्य शाब्दविधया देवतात्वरूपेण त्वष्टृभिधायकत्वाभावेन पानतस्तत्कल्पकतया देवतावार्चितद्धितापेक्षया दुर्बलत्वात् । अदेवताभूतस्यापि त्वष्टुर्मन्त्रे उपादानं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति 'महानुभावेन त्वष्ट्रा संव्यमानं पत्नीवानमि' इति । तैत्तिरीयशाखायाम् 'तस्मात्पान्तीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते' इति वचनमन्त्रोपात्तत्त्वष्टृसहभावोपपादनार्थत्वादर्थवादमात्रमिति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

अस्यस्मिन्नेव पान्तीवते याज्यामन्त्रः 'एभिर्गते सरथ याह्यर्वाङ् नानारथ वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व' इति । 'आ एभि' इति च्छेदः ।

१५ पान्तीवतशेषे हे अग्ने एभिर्वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिशदेवै सरथ एकरथ यथा तथा अर्वाङ् मक्षणे त्रिशतोऽ समीपे आयाहि । तवाश्वा हि यत विभवः विविधरूपग्रहणे समर्था ।

नुपलक्षणा- अतो नानारथ वा आयाहि । पत्नीवतं त्रिशतं त्रींश्च देवान् । अनुष्वधधिकरणम् । स्वधा अन्नं सोमः । तमन्नमभिलक्ष्य तदर्थम् आवहं प्रापय । ततो मादयस्व

तर्पय इति मन्त्रार्थः । अत्राग्नेर्मादयितृत्वमवगतम्, न तृप्तिः । पत्नीवता तु त्रयस्त्रिशदेवानां तृप्तिरवगतेति तेषामेव देवतात्वमवगतम् । 'अग्ना ३ इ पत्नीवा ३ सज्जदेवेन त्वष्ट्रा सोमं पिव स्वाहा' इति मन्त्रे तु पत्नीवतोऽग्नेर्देवतात्वमवगतम् । पत्नीवान्पत्नीवन्तश्च देवता अस्य पान्तीवत इति कृतकशेषबहुवचनान्ततद्धितेन तदुभयेषामपि देवतात्वमविरुद्धम् । विध्युद्देशविरोधान्त्वष्टुर्देवतात्वाभावेऽपि त्रयस्त्रिशदेवानां तद्विरोधान्देवतात्वमस्येव । ततश्च 'पत्नीवद्भ्य इदं न सम' इति त्यागः । भक्षणमन्त्रे 'पत्नीवत्पीतस्य' इत्यत्राग्निस्त्रयस्त्रिशदेवताश्च पत्नीवन्तः प्रत्येतव्या इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३४ ॥

‘त्रिंशत्’ इति व्यधिकोपलक्षणम् । त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशद्देवा अपि न पत्नीवते देवतात्व लभन्ते । कुत । परार्थत्वात् । याज्याया तस्मिन्निर्देशो हि स्तुत्यर्थे ‘इत्थमयमग्निं प्रशस्तो यत्स्वकीयेन हविषा महानुभावांस्त्रयस्त्रिंशद्देवानपि पत्नीवतस्तर्पयति’ इति । अतो न तेषां देवतात्वम् । यद्यप्यग्ने-
र्मादयितृत्वमवगतं तथापि न तत्तस्य देवतात्वं व्याहन्ति, प्रत्युत तस्य देवतात्वमावहति । न ह्यग्निर्यज-
मानद्रव्येण त्रयस्त्रिंशद्देवान्मादयितुं शक्नोति, किंतु स्वकीयेन । कथं च यजमानद्रव्यमग्ने स्व स्या-
द्यदि यजमानोऽग्ने न दद्यात् । अतोऽग्नेरेव यजमानसकल्पविषयत्वादितरेषामग्निदत्तेन माद्यतामपि
यजमानसकल्पविषयत्वाभावात् देवतात्वम् । एव च ‘पत्नीवतम्’ इति तद्धितोऽप्यस्ति बहुवच-
नप्राहकानन्यथासिद्धप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीति लाघवम् । ततश्च ‘पत्नीवत इदं न
मम’ इति त्यागः । ‘पत्नीवत्पीतस्य’ इत्यादिप्रागेव पत्नीवान्प्रत्येतव्यः । यत्तु ‘अग्नित्रयस्त्रिंशद्देव-
पत्नीवत्पीतस्य’ इति पूर्वपक्षे ऊहः सिद्धान्ते तु ‘पत्नीवत्पीतस्य’ इत्याहुस्तत्र, मन्त्रवर्णलब्धानां
त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्नेश्च विधिगतपत्नीवच्छब्देनैवोपलक्षणीयत्वात् । यथा चैतत्तथा नवमे वक्ष्यते ।
वृत्तमाधिकरणम् ॥

अस्ति प्रतिसोमयागाभ्यासमनुवषट्कारः सोमस्याग्ने व्रीहीत्यनुयजति’ इति । तत्र
मन्त्रवर्णादग्निर्देवता । नात्र पूर्ववत्पाराध्यं किंचिदुपलक्ष्यते । अतोऽनुवषट्कारप्रयुक्तशेषभक्षणे
‘अग्निपीतस्य’ इत्युहः इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

‘अनुवषट्कारश्च कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

अनुवषट्कारदेवतापि नोपलक्षणीया । यथा, ‘होत्रादिपीतस्य’ इति कर्ता नोपलक्ष्यते ।
अयमाशयः अनुवषट्कारस्तावत् ‘सोमेन यजेत’ इति विहितैन्द्रवायवादिग्रहयजिवत् सोमयागा-
१६ भक्षणेऽनुवषट्काराभ्यासरूपः । किंतु ‘सोमस्याग्ने व्रीहीत्यनुयजति’ इति वाक्यान्तर्गविहित-
कारदेवताया त्वात्कर्मान्तरः सोमयागाङ्गतया विधीयत इति संकल्पकाण्डे ‘अनुयजतीत्य-
अनुपलक्षणा-नुवषट्कारश्चाश्रयते’ इति प्रथमाधिकरणे वक्ष्यते । तत्र प्रकृतिभूतैन्द्रप्रदाना-
विकरणम् । ङ्गभूतानुवषट्कारदेवता न भक्षण उपलक्षणमर्हति, प्रकृतावृहाभावेन मन्त्रा-
भावान् । एव च विकृतिभूतानैन्द्रप्रदानाङ्गभूतानुवषट्कारभक्षणेऽपि मन्त्रस्य न प्राप्तिः । यथा
‘व्रीहीणां मेघः’ इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतौ यवेऽप्यभावात् विकृतावपि यवेषु प्राप्तिस्तद्वत् । वैकृताङ्ग-

देवताया प्राकृतप्रधानकार्यापन्यभावाच्च । तस्माद्विकृतावपि नानुवपटकारदेवतापलक्षणीया । वृत्त-
साधिकरणम् ॥

तदेव द्वितीयं पूर्वपक्षं सप्तपञ्चमुपवर्णितम् । अथ न निराकुर्वन्त्यासपश्चात् प्रत्यवतिष्ठत—

१ छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३६ ॥

तु प्रत्यवस्थाने । ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानां समानविधानत्वमेवास्तु । तत्प्राप्तैन्द्रप्रदानेषु कथं
यथादेवतमूहः, प्रकृतित्वात् । इत्थभावाकाङ्क्षायां भर्मान्वयः । सा च नैन्द्रयज्ञित्वेन, 'सामेन यजेत'
१७ कृत्वाचिन्तास्वम् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति सामान्यरूपणैव विनानात् । सर्वेषु
अनेन्द्राणाममन्त्रं प्रदानेष्वेकस्यैव यागस्याभ्यस्यमानत्वात् । न च प्रदानानां फलवित्तिर्गम्य
कमध्वणादि- येन तेषां प्रत्येकमित्थभावाकाङ्क्षा स्यात्, प्रत्येकं चैन्द्रप्रदानेषु भर्मान्वयः
करणम् । स्यात् । ततश्च यज्ञिरूपेण सर्वेषामपि प्रदानानां विधानसम्भवात् प्रकृतिविकृति-
भावः । न च सोममानग्रहणादिमन्त्रवशादैन्द्रप्रदानविषयत्वेनावगतस्य सोमस्याभिपवादिभर्मान्ता-
नादैन्द्रप्रदानमेव प्रकृतिरिति वाच्यम् । मानग्रहणादिमन्त्राणां सोमद्रव्यं प्रत्यक्षभूतत्वेन तदगुरो-
धेन सोमस्यैन्द्रप्रदानमात्रे संकोचस्यायुक्तत्वात्, सोमद्रव्यस्याल्पत्तिशिष्टस्याल्पजिष्टमन्त्रापेक्षया
प्रबलत्वाच्च । क्रतुविधीनां तु गुणभूताहवनीयाद्यनुसारेणाहिताग्निविषये संकोचो युज्यते, 'यदाहव-
नीये जुह्वति' 'यदार्हपत्य आज्यमग्निश्रयन्ति सप्तार्याजयन्ति' इत्यादिविधिभिराहवनीयादीनां
होमाद्यर्थतया विधानेन क्रतुविधीनां तदेकपायकत्वात् । प्रकृते च मानग्रहणादिमन्त्राणां सर्व-
प्रदानसाधारण्येन विधानाभावादैनैन्द्रप्रदानायसोममानादेरुपायान्तरेणापि भारणसम्भवाच्च मन्त्रव्यत्याज-
संकोच इति वैपश्यम् । नन्वेन्द्रप्रदानानां समानविधानत्वे पांडिशिनि 'अनुष्टुप्छन्दसा इति भक्ष-
मन्त्रं नमति' इति विरोध इत्यत आह— छन्दःप्रतिषेधः सर्वगामित्वादिति । प्राप्तं सर्वानिकसवन-
मुख्यैन्द्रप्रदानीयशेषभक्षणमन्त्रस्य 'गायत्रच्छन्दस' इति घटितस्य पांडिशिनि प्रतिषेधः निवृत्ति-
भवति, तृतीयसवनस्य 'जगतीच्छन्दस' इति मन्त्रान्तरस्य कुत्स्नतृतीयसवनगामित्वात् पांडिशि-
नश्च तृतीयसवनस्थत्वात् । अतस्तार्तीयसवनिकमन्त्रविशेषे ऋहविधानमेतत्, न तु प्राप्तं सर्वानि-
कसवनमुख्यैन्द्रप्रदानतः प्राप्तमन्त्रे, येनैतद्ऋहवचनमैन्द्रप्रदानस्य तस्य प्रकृतिवर्त्मनरेषा च प्रदा-
नानां विकृतित्वं गमयेत् । समानविधानत्वेऽपि तार्तीयसवनिकमन्त्रे ऋहवचनस्यापपन्नत्वात् ।
ततश्च ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानां सर्वेषामपि समानविधानत्वाच्च प्रकृतिविकृतिभावः इत्येन्द्रप्रदानोपपत्ति-
रोधान् 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्य चासमवायादमन्त्रकमेव भक्षणमिति प्रथमपक्ष एव स्थितः ॥

एवं स्थिते इदं चिन्त्यते । अस्मि ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्नौ ग्रह 'ऐन्द्राग्नौ गृह्णाति' इति । तस्मिन्भक्ष्यमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति भवति न वेति संशये पूर्वपक्षयति—

ऐन्द्राग्नौ तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ३७ ॥

तु प्रत्यवस्थाते । अस्त्वत्तैन्द्राणां मैत्रावरुणादीनाममन्त्रक भक्षणम् । ऐन्द्राग्नौ तु भक्ष्यमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति स्यात् । कुतः । लिङ्गभावान् 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्य इन्द्राग्निपीतेऽपि १८ ऐन्द्राग्नभक्ष्या- प्रतिपादनसामर्थ्यमत्त्वान् इन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वस्यापि सत्त्वान् । नन्वाग्नेय- मन्त्रकता- शब्देनाग्नीषोमीयस्यापि व्यपदेश स्यादिति चेत्सत्यम् । ऐन्द्राग्नप्रहयजौ विकरणम् । समुदितवेषेण इन्द्राग्नयोर्देवतात्वान्मिश्रोद्देशेन दीयते सोम । मिश्राभ्यां च स्वीक्रियते प्रत्येकं तृभाभ्यां पीयते, क्रियास्वाभाव्येन पानस्य प्रत्येकं परिसमाप्तेः । अग्नीषोमीय-पुणेडाशे तु न देवताकर्तृक भक्षणं श्रुतमस्ति । दानस्वीकारौ तु समुदितयोरेव सभवत । तस्मा-दैन्द्राग्नभक्षणे 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्मि मन्त्रः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ३८ ॥

वाशब्द एवार्थः । एकशब्दः कैवल्ये । 'एकं मुख्यान्यकेवला' इति कोशः । अन्तर-शब्दो भेदाधी । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इति कोशः । एकस्मिन्केवले इन्द्रप्रदानीयशेषभक्षण एव 'इन्द्रपीतस्य' इति मन्त्रः, न त्वैन्द्राग्नभक्षणेऽपि । कुतः । देवतान्तरान् अग्निसापेक्षस्येन्द्रस्य केवलेन्द्रादन्यत्वान् । विभागवत् विभागश्चतुर्धाकरणं यथा केवलाग्निदेवत्ये पुणेडाशे भवति न त्वग्नीषोमीये तद्वत् । अयमाशयः । हुत एव सोम इन्द्रपीतः, 'न हि देवा अहुतस्याश्नन्ति' इति लिङ्गान् । न तस्य भक्षणप्रसक्तिः । हुतशिष्टस्तु नैन्द्रपीतः, तस्य प्रत्यक्षमुपल-भ्यमानत्वान् । अतः पीतशब्देन स्वीकारो लक्ष्यते । शक्यते हि हुताहुतसमुदायः इन्द्रेण स्वीकृत-त्वान् 'इन्द्रपीतः' इति वक्तुम् । दानं च तद्धितानुसारेण मिश्रयोरेवेन्द्राग्नयोरिति न तत्र 'इन्द्र-पीतस्य' इति मन्त्रो भवतीत्यमन्त्रकमेवैन्द्राग्नभक्षणम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

तत्रैव भक्ष्यमन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति सोमविशेषणं श्रुतम् । गायत्र्येव गायत्रं छन्दो यस्य स्तोत्रशस्त्रादिविषये इति बहुव्रीहिः । किमयं भक्ष्यमन्त्रः केवलगायत्रीच्छन्दस्के प्रदाने भवति, उत च्छन्दोन्तरसहितगायत्रीच्छन्दस्केऽपि प्रदाने इति संशये, पूर्वपक्षयति—

१९ 'गायत्रच्छन्दसः' इत्यादि-
मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।

छन्दश्च देवतावत् ॥ ३९ ॥

१ 'इन्द्रदत्त' — क

यथा 'इन्द्रपीतस्य' इत्यत्र केवल इन्द्रो गृह्यते न त्वग्न्यादिसहितस्तथा गायत्रच्छन्दोऽपि केवलमेव समासवशाद्गृह्यते न तु च्छन्दोन्तरमहितम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सर्वेषु वाभावादेकच्छन्दसः ॥ ४० ॥

वाशब्द एवार्थः । छन्दोन्तरमहितगायत्रीच्छन्दस्केषु केवलगायत्रीच्छन्दस्केषु च सर्वेष्वेव प्रदानेषु 'गायत्रच्छन्दसः' इति भवति, न तु केवलगायत्रीच्छन्दस्क एव प्रदाने । कुत । एकच्छन्दसः अभावान्न केवलगायत्रीच्छन्दस्कप्रदानस्याभावान्न । वेदत्रयमाध्ये ज्योतिष्टोमे सर्वेष्वपि प्रदानेषु छन्दोन्तराणामवश्यभावान्न सर्वप्रदानसाधारणाङ्गभूतप्रातरनुवाकादौ छन्दोन्तराणां नियतत्वाच्च । एतेन केवलगायत्रे बृहस्पतिसवादौ गायत्रच्छन्दसः इति सावकाशम् 'इति तिरस्तम् । एव च छन्दोन्तरमहितस्यैवान्यपदार्थसन्निधितया नित्यसापेक्षत्वात्तस्मात्सामर्थ्यम् । तस्माच्छन्दोन्तरमत्त्वेऽपि गायत्रच्छन्दसः 'इति भवति सन्त्र । वृत्तसधिकरणम् ॥

तदेवसत्तैन्द्रप्रदानेऽवमन्त्रक भक्षणमिति प्रथमपर्वपक्ष स्थितः । अथ तृतीयपक्षेण सिद्धान्तयति—

सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वा- त्सवनाधिकारो हि ॥ ४१ ॥

तुल्यधारणे । सर्वेषाम् ऐन्द्रातैन्द्रप्रदानानां शेषभक्षणे ऐकमन्त्र्यमेव ऐतिशायनाचार्यस्याभिमतम् । एकरूपः अविकृतो सन्त्र येषु तेषां भावः ऐकमन्त्र्यम् । अतैन्द्रप्रदानेष्वपि 'इन्द्रपीतस्य' इत्यविकृत एव भवतीति यावत् । कुत । सवनाधिकारो हि । सवनसधिकारोति विशिष्टीति सवनाधिकारः । इन्द्रोऽपीति सोमो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा 'प्रातः सवनस्य' इत्यस्य विशेषणम् 'इन्द्रपीतस्य' इत्यतदिति यावत् । न त्वेतत्तृतीयासमासेन सोमविशेषणं भवितुमर्हति । कुत । भक्तिपानत्वात् । भक्त्या उपचारेणाभिधीयमानं पानं यस्य सोमस्य तस्य भावः भक्तिपानत्वम् । यो हि सोमाशो हुतः न तस्य भक्षणप्रसक्तिः । यस्तु हुतशिष्टश्चमसस्थः सोमः स तु नेन्द्रपीतः, अनुपलब्धिवत्प्रसङ्गान्न । अतः पिबतिना स्वीकारो लक्षणीयः । ततश्च 'सोम देव ते मतिविदः' इति सवुच्छन्तेन सोमशब्देन 'ते' इति प्रत्यक्षतया च निर्दिष्टस्य हुतशिष्टसोमस्य तावत् 'इन्द्रपीतस्य' इति विशेषणं भवितव्यम् । न च हुतशिष्टः सोम इन्द्रस्वीकृतः, उन्नयनादिसमये सकल्पितस्य होम्यतदितरममुदायस्यैवेन्द्राय दत्तत्वात् अदत्तस्य च तदेकदेशस्य स्वीकारायोगात् । तथा च 'इन्द्रपीतस्य' इत्य-

नेन ऐन्द्रसमुदायावयवो हुतशिष्टः सोमाशो लक्षणीयः स्यात् । एव चेन्द्रपीतपदं तृतीयासमासे इन्द्र-
शब्दस्येन्द्रकर्तृके पीतशब्दस्य स्वीकृतावयवे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोर्गपि लक्षणाप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिरेवाश्रय-
णीयः । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने तस्य यः सोमः तः भक्षयामीत्यन्वयः । न च बहुव्रीहावपि
इन्द्रपदस्येन्द्रकर्तृके पीतशब्दस्य स्वीकृतेऽवयविनि सोमे च लक्षणा, अवयविनि सोमस्य पीतपदान्छु-
क्त्यानुपस्थितेर्गिति पूर्वोत्तरपदयोर्लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । अवयवस्वीकारस्यावयवस्वीकारपेक्षत्वेन
विलम्बोपस्थितिकतया वैपम्यात् । वस्तुतस्तु, पीतपदे 'आदिकर्मणि क्त कर्तरि च' इति क्तप्रत्ययः ।
ततश्च इन्द्रः प्रथमः पाता यस्मिन्सवने इत्यर्थलाभात् पूर्वपदे लक्षणेति तृतीयासमासाद्वैपम्यम् । प्रक-
रणाच्च पातः सोमविषयमिति गम्यते । पीतशब्दस्याहिताग्न्यादित्वात्परिनिपातः । न च बहुव्रीहावपि
पदद्वयस्यान्यपदार्थे लक्षणा दोषः इति वाच्यम् । बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य समासशक्यत्वात् अन्वय-
तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिषेधान् विना शाब्दबोधस्य तत्रानुभवमिद्वत्त्वात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनुशासन-
बलाच्च । न चैव सति 'चित्रगु' इत्यत्र चित्रपदार्थस्य गोपदार्थस्य चान्यपदार्थे विशेषणतया
भावेन न स्यादिति वाच्यम् । अवयवशक्तिसमहकृतसमुदायशक्त्या वतिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थस्य
वाच्यत्वाभ्युपगमात् । 'चित्रगु' 'पीताम्बर' 'प्राप्तोदको प्राप्त' 'उद्धृतौदना स्थाली'
इत्यादाववयवार्थविशिष्टेऽन्यपदार्थे नियततात्पर्यवचनानुगोधाच्च न लक्षणा युक्ता । यदि ह्येते शब्दा
लाक्षणिकास्तर्हि गङ्गाशब्दस्य तीरादौ लाक्षणिकस्य प्रवाहविशेषे मुख्येऽपि यथा प्रयोगस्तथा चित्रामु
गोपु, पीतेऽम्बरे, प्राप्त उदके, उद्धृत ओदने, इत्याद्यवयवार्थे मुख्येऽपि केवले 'चित्रगु' 'पीताम्बरः'
'प्राप्तोदक' 'उद्धृतौदन' इत्यादिप्रयोगः स्यात् । निरुद्धलक्षणयातिप्रसङ्गपरिहारे तु समुदायश-
क्तिरेवाभ्युपगता भवति, निरुद्धलक्षणायाः शक्तेश्चान्तिभेदान् । उक्तं च वार्तिके 'निरुद्धालक्षणा
काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्' इति, 'इह केषुचिदर्थेषु शक्तिवदेव लक्षणाप्यनादिकालवृत्तित्वेन
निरुद्धा' इति च । किञ्च 'चित्रगु' इत्यत्र वतिपदद्वयस्यान्यपदार्थलक्षणा वदन्प्रष्टव्यं किं पूर्व-
पदस्योत्तरपदार्थान्वयमुख्येनान्यपदार्थे लक्षणा उत तत्रैरपेक्ष्येण । नान्यः, परस्परनिर्गपेक्षत्वेना-
सामर्थ्यात्समासानुपपत्तेः, चित्रत्वस्य गोविशेषणतयैव बोधस्यानुभवमिद्वत्त्वाच्च, चित्रत्वस्यान्यपदार्थे-
ऽनुपलब्धिपराहतत्वाच्च । 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' इति विशेषणस्य पूर्वनिपातविधिना पूर्वपदा-
र्थस्य चित्रत्वस्योत्तरपदार्थविशेषणताया अवगमाच्च । नात्र, तर्हि चित्रत्वविशिष्टविशेष्यवाचकोत्तर-
पदमात्रस्यान्यपदार्थलक्षकतया पदद्वयलक्षणाव्याघातान् । अस्तुत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकतेति चेत्तर्हि
गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणाया गवि चित्रत्वान्वयो न स्यात् पदार्थेकदेशत्वात् । न च शक्यार्थयोरन्वय-
बोधानन्तरं लक्षणाभ्युपगमात् चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षकत्वाद्वा न
दाप इति वाच्यम् । एवमपि 'प्राप्तोदको प्राप्त' इत्यपष्टयर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया दुर्वारत्वात् । तथाहि ।
किं तत्र प्राप्तिकर्तृभूतमुदकमिति बोधोत्तरं तत्संबन्धिग्रामलक्षणा, उत उदककर्तृका प्राप्तिरिति

बोधोत्तरं तत्कर्मप्राप्तलक्षणा । नात्र , एवम'युदककर्तृकप्राप्तिकर्म प्राप्त इति विवक्षितार्थानिर्वाहान् । न द्वितीयः, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यान्यत्र क्लृप्तस्य भङ्गापत्त्या 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति निरुक्त-
वचनविरोधेन च तथा बोधासंभवान् । 'घटो नित्यः' इत्यतो नित्याभिन्नघटत्ववानिति बोधवारणा-
याभेदसमर्पणं नामार्थप्रकारबोधे विशेष्यतावच्छिन्ननामजन्योपस्थितेहेतुतया कर्तारि उदकाभेदान्वया-
सम्भवाच्च । न चोदकपदेनोदककर्तृकप्राप्तिकर्मभिभूतो लक्ष्यते प्राप्तपदं च तत्र तात्पर्यप्राप्तकमिति वान्यम् ।
प्राप्तपदमेव तथा लक्षकमुदकपदं तात्पर्यप्राप्तकमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहात् । एवम्
'उद्धृतौदना स्थाली' 'ऊढरथोऽनङ्गान' इत्यादावप्यपष्टुगर्थबहुव्रीहावृक्षम् । तथा च 'प्राप्तोदक' इत्यादौ
प्राप्तादिपदेभ्यो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन तद्विशिष्टान्यपदार्थकर्मण्युपस्थितिः , 'चित्रगु' इत्यादौ
यस्येति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यत्यासेन तद्विशिष्टान्यपदार्थोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्यैव ।
न च व्याससमामसयोगेकार्थत्वाय चित्राणां गवामयमिति विग्रहोऽस्त्विति वान्यम् । एव विग्रहेऽपि
षष्ठ्यर्थसबन्धस्य भेदेनायमित्यत्रान्वयेऽपि चित्रगोसबन्धवानिति सबन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितभेदसम-
र्गीयविषयताशाली बोधः , समासे तु चित्रगववानिति चित्रगोनिष्ठप्रकारतानिरूपितसबन्धनिष्ठवि-
शेष्यताशाली बोध इति भेदस्य तदवस्थत्वात् । अपष्टुचर्थबहुव्रीहौ प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहेऽ-
'युदककर्तृकप्राप्तिकर्म प्राप्त इत्यादिबोधस्य समासे दुरुपपादत्वाच्च । तस्माद्व्याससमामसयोगेकार्थत्वनि-
यमाभावात्समुदायशक्तिः समासे विशिष्टार्थबोधो विग्रहवाक्याद्विलक्षणाऽभ्युपेयः । नन्वेवमपि स्व-
घटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रविषयतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसमासीयशक्तिग्रहस्य स्वघट-
कपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तवहिर्भूतान्यपदार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गतया कथम् 'इन्द्रपीतस्य' इति
बहुव्रीहिर्गिति चेन्न । इन्द्रपदस्य तत्कर्तृके पीतपदस्य च स्वीकृते लक्षणापत्त्या बहुव्रीहेरेवात्र बहिर-
ङ्गस्याप्याश्रयणान् । तस्मादनैन्द्रप्रदानेऽपि 'इन्द्रपीतस्य' इत्यविकृत एव भक्षमन्त्र इति सिद्धम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्मलं निगममिन्द्रिन्द्रिविधन्यायाभिधानमन्थानै ।

धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिङ्गविनियोगौ निरूपितौ । सप्रति तदुभयसापेक्षवाक्यादिविनि-
योगस्तृतीयपादे निरूप्यते । वाक्यं नाम यथाश्रुतार्थस्य पदस्य समसर्गविधया लक्षणया वार्थान्तरक-

१ उच्चैस्त्वादाना लपनानुकूल पदान्तरसमभिध्याहार । 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादौ या दक्षिणा
वेदधर्मता- सा धेनुरित्येवमुद्देश्यविधेयभावादे 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादौ करणत्वादे-

धिकरणम् । श्रौचैस्त्वादिगतस्य समसर्गमर्यादया प्रयाजशेषेण हवीष्यभिघारयेत्' इत्यादौ
प्रयाजशेष हविषु क्षारयेदित्येव कर्मत्वादेश्च लक्षणया भाताम् । पदसमभिध्याहारलक्षणवाक्यस्य च
योग्यताज्ञानं विना उक्तविधार्थान्तरकल्पकत्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपलिङ्गानुमापकता, धेन्वा दक्षिणाकार्य
समादयेदिति श्रुतिकल्पकत्व च । यद्यपि श्रुतस्यैव धेन्वादपदस्य करणत्वादिलक्षकतया न तद्वाचक-
पदश्रुतिरूपश्रुतिकल्पकता । तथापि करणत्वादिस्वरूपतात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनाच्छ्रुतिक-
ल्पकता । ततश्च लिङ्गश्रुतिकल्पनामुत्वेन वाक्यमङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह ज्योतिष्टोमे तावत् 'प्रजापति-
रकामयत् प्रजा सृजेयेति, स तपोऽतप्यत्, तस्मात्तेपानात्वयो देवा अमृज्यन्ताम्रिर्वायुगदित्य ,
ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अमृज्यन्ताम्रैर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यान्मामवेद'
इत्युपक्रम्य श्रूयते 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चैः साम्ना' इति । किमत्र ऋचा यन्क्रियते
तदुच्चैरित्येवमृगादिशब्दा मन्त्रपरा उत वेदपरा । वेदानां च मन्त्रवत्क्रिया प्रति करणत्वाभावात्
'क्रियते' इति करोतिना 'ऋग्वेदेन विधीयते' इत्येव विधानं लक्ष्यते । कोटिद्वयेऽप्युच्चैस्त्वादे-
शब्दधर्मस्य क्रियाया सन्निवेशासम्भवादानर्थक्यतद्ग्न्यायेन तदङ्गमन्त्रेषु निवेशः । तत्र पूर्व-
पक्षयति—

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

जातिर्जातमिति पर्यायः । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इति कोशः । इह ऋगादिमन्त्र-
गतजातिविशेषा ऋक्त्वादयो विवक्षिताः । अधिकारः शेषित्वविशेषापरपर्यायः प्राधान्यम् । तच्च
'दपत्यो महाधिकारः' इत्यादौ कर्मफलभोक्तृत्वलक्षणम् । इह तु तात्पर्यविषयत्वं विवक्षितम् । ततश्चो-
च्चैस्त्वादिविधौ ऋगादिशब्दानामेव श्रवणाद्वेदशब्दाश्रवणादृगादिशब्दो जातिपरः सत्ताकृत्याधिकरण-

१ नत्र ण्याऽस्माभिः कल्पितं मानुषां कचिदपि न दृश्यते ।

न्यायनाशेपलब्धतदाश्रयमन्त्रपर स्यान्न तु वेदपर, लक्षणाप्रसङ्गान् । ननुपक्रमगतार्थवादस्थवेद-
शब्दानुसारेणोपसंहारस्थविधिगतेषु ऋगादिशब्देषु वेदलक्षणाश्रयणीया, न च विनिगमनाविरह,
'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति द्वादशिकाधिकरणे मुख्यजन्ययोर्धर्मविप्रतिषेधे मुख्यधर्मानु-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणतया तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि प्रथमश्रुतार्थवादस्यैवानुसरणीयत्वात् इति चेत्, नैतद्यु-
क्तम् । उपक्रमे वेदशब्दस्य वेदयत्यनुष्ठेयार्थमिति व्युत्पत्त्या ऋगादिमन्त्रमात्रेऽप्युपपत्ते मन्त्रब्राह्म-
णसमुदायस्यैव वेदशब्दार्थत्वे शूद्रस्य मन्त्राध्ययने वेदाध्ययननिषेधस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गान् । अस्तु वा
वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणसमुदाये मुख्य । तथाऽप्युपसंहारस्थविध्युद्देशानुसारेणोपक्रमगतार्थवादस्थवेद-
शब्दस्य ऋगादिमन्त्रलक्षकताश्रयण युक्तम् । यत् 'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति न्यायेन
प्रथमश्रुतार्थवादानुसरणमिति, तन्न । तत्र हि सूत्रे पूर्वसूत्राद्विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाय इत्यनुवर्तते ।
तुल्यबलयोर्विरोधो विप्रतिषेध । ततश्च प्रधानयोर्विरोधे मुख्यानुसरणम् । न त्वङ्गप्रधानयोर्विप्रति-
षेधोऽस्ति, प्रधानानुसारित्वादङ्गानामतुल्यबलत्वात् । ततश्च दीक्षणीयासुत्ययोरङ्गप्रधानयोरतुल्यबल-
त्वाद्विप्रतिषेधानुमुख्यस्यापि दीक्षणीयाकालस्य पर्वणो यष्ट्यादिवाक्यप्राप्तस्य एकदीक्षापक्षे प्रधा-
नसुत्याकालेन पर्वणा बाध इति 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति तदुत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।
अर्थवादविध्युद्देश्योश्च न तुल्यबलत्वम्, अर्थवादस्य विध्यपेक्षितस्तुतिसमर्पकतया विधिशेषत्वात् ।
किञ्च विधेरप्राप्तिविषयतया स्वतन्त्रत्वात्प्राबल्यम्, अर्थवादस्य तु प्राप्तानुवादतया प्राप्तिपरतन्त्रत्वाद्दु-
र्बलतेति नास्ति तयोर्विप्रतिषेध । ततश्च प्रधानत्वादप्राप्तिविषयत्वाच्चोच्चैस्त्वादिविधिगतेषु ऋगादि-
शब्देषु न लक्षणा । अर्थवादस्य तु गुणत्वात्प्राप्तानुवादत्वाच्च तद्वत्वेदशब्दे ऋगादिमन्त्रलक्षणा ।
'अक्ता शर्करा उपदधाति' 'तेजो घृतम्' इत्यत्र तूपक्रमस्थस्यापि विध्युद्देशस्योपसंहारगतार्थवादा-
नुसरण युज्यते, विरोधाभावान् । घृतनियमे हि न विध्युद्देशो विरुध्यते । अर्थवादोऽयमनुगृह्यते ।
घृतनैलाद्यनियमे तु यद्यपि विध्युद्देशो न विरुध्यते अर्थवादस्तु विरुध्यते, सभवति च घृतनियमाद्गु-
णभूतस्याप्यर्थवादस्याविरोधे सति न घृतनैलाद्याश्रयण युक्तम् । अतः काम्यभोजिन्यायेन तत्र विध्यु-
द्देशस्य प्रधानत्वापि गुणभूतार्थवादानुसारेण घृते सकोचः । 'अधिकश्च बहुगुण साधारणे विरो-
धात्काम्यभोजिवदमुख्येऽपि' इति द्वादशाधिकरणन्यायान् । प्रकृते त्वर्थवादानुसारेण विध्युद्देशे
ऋगादिशब्दानामृगादिवहुलवेदलक्षणया मुख्यार्थानिलङ्घनाद्विरोधात् तदनुसरणमिति वैषम्यम् ।
तस्मादुच्चैस्त्वादिविधिषु ऋगादिशब्दा मन्त्रपराः, न तु वेदपरा ॥

अथ सिद्धान्तयति—

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

वाशब्द एवार्थः । वेद इति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । उच्चैस्त्वादिविधिष्वृगादिशब्दै-

वेदा एव लक्षणया विवक्षिता, न त्वृगादिमन्त्रा । कुत । प्रायदर्शनान् । प्रपूर्वादिण्धातोर्भावे घञि प्रायशब्द उपसर्गवशादुपक्रमवार्त्ता । दृशिञ्च श्रवणे । उपक्रमे वेदशब्दश्रवणादित्यर्थः । अङ्गी-
कर्म प्रधानं मुख्यादपि बलीय इति । तत्तु लब्धात्मकमेव तथा । प्रकृते तु प्रधानस्य लब्धात्मकत्वा-
भावान्न मुख्यबाधकता । तथाहि । ऋगादिशब्दसयुक्तविध्युद्देशजन्य ज्ञान वेदशब्दसयुक्तमर्थवाद-
मन्यथयतीति वदन्प्रष्टव्य किं विध्युद्देशजन्य ज्ञानमर्थवादैकवाक्यताप्रतिस्थानात्प्राचीनमिह विव-
क्षितम्, उत तत्कालीनम् । नाय । केवलविध्युद्देशश्रवणदशायामर्थवादस्फूर्तेरेवाभावेन तज्जन्यज्ञा-
नमर्थवादगौणतापादनाक्षमत्वात् । न द्वितीय । न हि तदृशायां विध्युद्देशेन ऋगादिमन्त्रविषयज्ञान
जनयितुं शक्यम्, विध्युद्देशमर्थवादानुगुणार्थकत्वे तदेकवाक्यताया अनिर्वाहान् । अतो विध्यु-
द्देशस्य नास्ति लब्धात्मकता । अर्थवादस्य तु प्राथमिकत्वेनासजातविरोधितया स्वार्थपरत्वादस्ति
लब्धात्मकता । मुत्याकालस्तु यद्विध्युद्देशवाक्यलब्धात्मकत्वादङ्गभूतर्दाक्षणीयाकाल बाधन इति युक्तम् ।
एतेनोपक्रमगतस्य 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वैल्य प्रकृतिवत्' इत्यपच्छेदाधिकरणन्यायात्परेण बाध इति
प्रत्युक्तम् । परस्य लब्धात्मकत्वं एव तन्न्यायप्रवृत्ते । प्रकृते च विधेः स्तुतिमापेक्षन्त्वेनार्थवादैक-
वाक्यतया तस्य ऋगादिमन्त्रपरत्वेऽर्थवादानुगुणत्वेनैकवाक्यतानुपपन्न्या लब्धात्मकत्वाभावान् ।
तदुक्तम् 'पूर्वात्परबलीयस्त्व तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणा यत्र जन्म धियां भवेत्'
इति । यच्चोक्तमप्राप्तविषयत्वाद्विध्युद्देशस्य यथाश्रुतार्थत्व न्याय्यमिति तत्र ब्रूम । उपक्रमे तावद्वेद-
शब्दश्रवणमात्रादेतावदवगतम् । नूनमत्र वेदानां स्तयमानत्वादुद्देश्यत्वं विधेयत्व वा विवक्षितमिति,
'तत्रोच्चैस्त्वादिविधेयलाभात्परिशेषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतः ऋगादिपदमनुवादकमेव सदुद्देश्य-
परम् । अतो विध्युद्देशगतोऽप्यृगादिशब्द प्राप्तानुवादित्वाल्लक्षणां सहते । असंजातविरोधिन उपक्रम-
स्थवेदशब्दस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वान् । न चोपक्रमस्थार्थवादानुसारेण विध्युद्देशस्यान्यथानयनेऽपि
'उयेननाभिचरन्यजेत' इत्यत्र विध्युद्देशस्य 'यथा ह वै उयेनो निपत्यादत्ते एवमथ द्विपन्त निप-
त्यादत्ते' इति चरमश्रुतार्थवादवशेन कथं प्रसिद्धार्थत्यागेन नामधेयत्वाश्रयणमिति वान्यम् । तत्र हि
मन्त्रर्थलक्षणाप्रसङ्गेन गुणविध्यसम्भवात्सामानाधिकरण्याच्च कर्मनामत्वम् । अर्थवादेन तु प्रवृत्तिनि-
मित्तममर्पणेन तन्निर्वाहमात्रं क्रियते । न तु तावतार्थवादवशादेवोपक्रमस्थविध्युद्देशस्य प्रसिद्धार्थत्याग
इत्यदोषः । ननुपक्रमेऽपि ऋग्वेदादिशब्दा कथं तत्तद्वेदपरा, ऋग्यजु साम्ना सर्वेष्वपि वेदेषु
सर्कार्णत्वादित्यत्राप्येतदेवोत्तरं वेदो वा प्रायदर्शनादिति । प्रायशब्दो बाहुल्ये । 'प्रायो भूम्न्यन्तग-
मने' इति कोशः । कचिदृचा कचिश्रुपा कचिन्मास्नां बाहुल्येन दर्शनादृग्वेदादिशब्दैस्तत्तद्वेदो-
ऽभिधीयत इत्यर्थः । एवमर्थान्तरगतानाथैव प्रायपदं प्रायुडक्तम् । अन्यथा 'उपक्रमदर्शनान्' इत्ये-
वावक्ष्यन् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । 'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मव्ये अह्ने । सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्य ।' इति मन्त्रे आशपादे 'ऋग्भि' इत्युपादाय द्वितीयतृतीयपादयोर्यजुर्वेदसामवेदौ सर्कार्य चतुर्थपादे 'वेदै' इति बहुवचनेनोपसंहारादाशपादे ऋक्छन्देन ऋग्वेदसर्कार्त्तनस्य सिद्धवत्कारदर्शनालिङ्गादपि ऋगादिशब्दास्तच्छन्दोदपरा लक्षणया भवन्ति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । द्रव्यशब्दमृक्षु प्रयुज्यते छन्दोभागा । इह तदाधारक साम लक्ष्यते । यदि ऋगादिमन्त्राणामेवोच्चैस्त्वादिधर्मः स्यात्तर्हि ऋच उच्चैस्त्वधर्मोपदेशादेव तदाधारसाम्न उच्चैस्त्व-
सिद्धे द्रव्येण ऋगाधारकसाम्नोच्चैस्त्वसंबन्धः, हि यतः न विधातव्यं स्यात्, अतोऽयुच्चैस्त्वादिवेद-
धर्मः । तथा च 'उच्चैर्ऋचा' इति ऋग्वेदविहितकर्मसु मन्त्राणामृग्यजु साम्नामुच्चैस्त्वसिद्धावपि
सामवेदविहितकर्माङ्गमन्त्रेषु तेषु उच्चैस्त्वस्यासिद्ध्या 'उच्चै साम्ना' इत्यर्थवत् । यद्यप्युच्चैस्त्वस्य ऋग्ध-
र्मत्वेऽपि प्रजापतेर्दद्याद्यनुत्कसामसु 'उच्चै साम्ना' इत्यर्थवत्, तथाप्यभ्युषयमात्रमेतदिति नार्ती-
वात्राभिनिवेष्टव्यम् ॥

यत्तु वेदशब्दो मन्त्राणामेव वाचकः, न तु ब्राह्मणसमुदायस्येति तत्राह—

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

चशब्दोऽवधारणे । त्रयो वेदास्त्रयी विद्या यस्य स त्रयीविद्यः त्रयीविद्यशब्दस्याख्या प्रयोगः ।
तद्विदि ऋग्यजु सामप्रचुरवेदत्रयाध्यतयेव दृश्यते, न त्वृगादिमन्त्रमात्राध्यतरे । ततश्चोपक्रमगततथा-
विधवेदशब्दानुसारेण विध्युद्देशेषु वेदलक्षणा युज्यते । न चैव सति ऋगादिमन्त्रमात्राध्ययनं शूद्रस्य न
प्रतिषिध्यतेति वाच्यम् । 'कपिलाश्वीरपानेन ब्राह्मणागमनेन च । वेदाश्वरविचारेण शूद्रश्चण्डालता-
मियान् ॥' 'शूद्रे वेदाश्वरेणैव निष्कृतिर्नैव विद्यते' इति पाराशर्यादिस्मृत्यनुसारेण 'न स्त्रीशूद्रौ वेद-
मर्धायाताम्' इत्यत्रावयवमुखेन तन्निषेधाभ्युपगमान्, कलजादिनिषेधे तदवयवनिषेधवदुपपत्तेश्च ॥

नन्वेवमपि ऋचां यजुर्वेदविहितकर्माङ्गत्वे उपाशुत्वम्, ऋक्सामवेदविहितकर्माङ्गत्वे उच्चै-
स्त्वमिति वैरूप्यं स्यात्, एव यजुषां साम्ना च यजुर्वेदविहितकर्माङ्गत्वे उपाशुत्वम्, वेदान्तरविहि-

तत्वे उच्चैस्त्वमिति वैकृत्य स्यात्, उच्चैस्त्वादर्मन्त्रधर्मत्वे तु नाय दोषो भवतीति मन्त्रधर्मत्वमेवास्थ-
यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेन्न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ६ ॥

ऋगादिमन्त्राणां वेदान्तरविहितकर्माङ्गत्वं व्यतिक्रमः, तस्मिन्सति, यथाश्रुतिः ऋक्त्वा-
दिश्रवणानतिक्रमेण ऐकरूप्येणैव उच्चैस्त्वमुपांशुत्वं च भवति, यदि मन्त्रधर्मत्वमभ्युपगम्येत, वेदध-
र्मत्वे तु न स्यादैकरूप्यमिति न वेदधर्मत्वमिति चेत्, तन्न । कुत । सर्वस्मिन्निवेशात् । सर्वस्मिन्
तत्तद्वेदविहिते कर्मणि अङ्गभूतानां व्यतिक्रान्तानामपि ऋगादिमन्त्राणां विधिवलादेव स्वरांतरस-
निवेशादेकस्यैव मन्त्रस्योच्चैस्त्वादिवैकृत्य वचनबलान्न दुष्यतीति यावत् ॥

तनु उच्चैस्त्वस्य वेदधर्मत्वे प्रकरणबाधः स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि याजुर्वेदिक इत्यनुपदमेव
वक्ष्यते, अतस्तदङ्गानामृग्यजुः सामामुपांशुत्वमेव, ततश्च 'उच्चैर्ऋचा' 'उच्चैः सामा' इत्यनयो
पुषानुमक्षणन्यायेनान्यत्र 'पुत्रकामा हाण्याख्यापयेत्' इति षड्चत्वारिंशद्विहिते छन्दोगब्राह्मण-
विहिते अद्भुतशान्तिप्रमुखे च कर्मण्युत्कर्षः स्यात् इत्याशङ्क्याह—

'वेदसंयोगात्प्रकरणं बाध्येत ॥ ७ ॥

उपक्रमगतवेदशब्दसमभिव्याहाररूपवाक्यप्रमाणेन उच्चैस्त्वोपांशुत्वविधीना तत्तद्वेदविहित-
कर्माङ्गमश्रोद्वेदिकत्वरूपवेदसंयोगात्प्रकरणं बाध्यताम् । वाक्येन प्रकरणबाधस्य न्याय्यत्वादिति
भावः । तदेवमृगवेदविहितकर्माङ्गानां सामवेदविहितकर्माङ्गानां च ऋग्यजुः सामामुच्चैस्त्वम् । याजुर्वेद-
विहितकर्माङ्गानां तेषामुपांशुत्वमिति स्थितम् । इत्युपक्रमाधिकरणम् ॥

याजुर्वेदिकस्याधानस्य सामवेदे 'वारवन्तीयं गायति' इत्यङ्गविधिः । तत्र वारवन्तीयस्य
साम्न सामवेदिकः स्वर उच्चैस्त्वम्, उत याजुर्वेदिकः स्वर उपांशुत्वमिति मशयः । सामवेदिकः स्वर
७ आधाने गानस्योपा इति ब्रूमः । न च पूर्वाधिकरणन्यायेन याजुर्वेदविहिताधानेऽपि ज्ञायमान-
मुपांशुत्वमिति । मुपांशुत्वमिति तत्रासम्भवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गमन्त्रेषु निविशमानं वार-
वन्तीयसामाख्यास्कन्दतीति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणे ह्युपक्रमवशाद्वेदपरत्वेऽवधृते ऋगादिवैद्वैर्यद्विधीयते
तत् 'उच्चैः' 'उपांशु' इत्येतावदवगतम् । मन्त्राश्च विनियोजकवाक्यैर्विहिताः । तेषु तत्तद्वेदविहित-
त्वनिबन्धनस्वरस्य सामादेव निवेशसंभवान्नात्रानर्थक्यतदङ्गन्यायावतरणमिति न स्वरविधिः प्रधान-
कर्मापेक्षः । ततश्च वारवन्तीयस्य सामवेदविहितत्वादुच्चैस्त्वमेव । न च 'अङ्गानि तु विधानत्वा-
त्प्रधानेनोपदिश्येत्' इत्येकादशेऽङ्गानामपि प्रधानविधिर्विहितत्वस्य वक्ष्यमाणतया वारवन्तीयस्यापि

दुर्वारिणां शानविधिविहितत्वादुपाशुत्वमिति वाच्यम् । प्रधानविधेरङ्गविधायकताया अङ्गविधिप्रवृत्ति-
निवन्धनत्वेन प्रधानवदस्वरस्योपाशुत्वस्याङ्गेषु मन्दप्रवृत्तिकतया, अङ्गवेदस्वरस्य चोच्चैस्त्वस्य निरपेक्ष-
त्वात् प्रथम प्रवृत्तत्वेन, प्रथमोपस्थिताङ्गवेदस्वरस्यैव प्राह्यत्वात् । तस्मादिह वारवन्तीयस्योच्चैस्त्वमिति
प्राप्तं सिद्धान्तयति—

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ८ ॥

गुणमुख्ययारङ्गविधिप्रधानविधित्वनिबन्धनस्वरस्योच्चैस्त्वोपाशुत्वयोर्व्यतिक्रमे वारवन्तीय-
मिति प्रयोगोऽस्ति । गुणस्य मुख्यार्थत्वात्, मुख्येन प्रधानविधिनैव निमित्तेन, 'उपाशु यजुषा' इति
यजुर्वेदसंयुक्तस्वर प्रत्येतदर्थः । अङ्गविधिनियन्धनस्वरो हि प्रथमोपस्थितोऽयङ्गधर्मत्वादुर्बलः ।
प्रधानवर्धनियन्धनस्वरस्तु पश्चादुपस्थितोऽपि प्रधानधर्मत्वात्प्रबलः । तथाहि । प्रधानविधिस्थाव-
रस्य प्रधान विधौ प्राच्योर्दीच्याङ्गकलापोपकृतेनाधानेनाग्निसुत्पादयेदिति । एव च प्रधानविधि-
निबन्धनस्वरोऽङ्गवस्तुष्वित्येव प्रधानस्यैव धर्मः । न स पृथगङ्गानां भवितुमर्हति । अङ्गानां प्रधा-
नस्यत्वेनास्वतन्त्रतया स्वातन्त्र्येण धर्मग्रहणार्हत्वात् । ततश्च प्रधानस्यैवाङ्गसाहित्यवेधेणोपाशुत्वराप-
नयः । अङ्गवस्तुष्वित्येव तदनुष्ठानमात्रम्, प्रधाने साक्षात्तदनुष्ठानासम्भवात् । न त्वेतावता सोऽङ्गधर्मः ।
ततश्च प्रधानवदस्वरस्योपाशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वात्तद्वाधे प्रधानवैगुण्यम् । अङ्गवेदस्वरस्योच्चैस्त्वस्य
यथा त्वद्वैगुण्यमिति वारवन्तीयस्य प्रधानवेदनियन्धनमुपाशुत्वमेव ॥

तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणमनुपपन्नम् । अङ्गवेदस्वरस्याप्युच्चैस्त्वस्य प्रधाने श्रुतस्याङ्गद्वारा
प्रधानवदस्वरस्य तद्वाधेऽपि प्रधानवैगुण्यस्य दुर्वारित्वात्, 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति
द्वयमकारण्येन गतप्रायत्वात् प्रधानविध्याश्रितस्य स्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याङ्गेऽप्यनुष्ठानकल्पनस्य
निरासः । यजुर्वेदे वारवन्तीयविधेरान्नात्वाच्च इत्यादिदूषणमुद्राव्याधिकरणमन्यथा वर्णितं वार्तिके ।
अङ्गमन्त्र क्रव्वासवेदयोः कवलमात्रायते न तु विनियुज्यते, यजुर्वेदे एव च विनियुज्यते— यथा
अङ्गविधौ अन्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सर्वा अपि दाशतयीरनुकृत्यात् 'गोपृक्तेन साम्नोपतिष्ठेत्'
इत्यादि । तत्र क स्वर इति मन्त्रे अविज्ञातस्वरूपस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानस्य
च ज्ञानाभावेनान्वेदनिबन्धनस्यैव प्रथमोपस्थितत्वादुल्लेखवच्चम् । 'कृचा क्रियते' इति करोतिरूपपत्तोः ।
अतः यदुपपद्यते सामवेदेन च तदुच्चैः, यजुर्वेदेन यत्तदुपाश्रित्यर्थः — इति प्राप्तं, सिद्धान्तयति—
गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ गुणमुख्ययोरान्नातविनियोगवेदनियन्धनस्वर-
स्य प्रत्येतदर्थः । आश्रान्तस्य विनियोगार्थत्वात् मुख्येन विनियोगविधिनैव निमित्तेन वेदसंयुक्त-
स्वर प्रत्येतदर्थः । करोतिरूपपत्ताविति न युक्तम् । आश्रान्तं ह्युत्पात्तं । नैतावन्मात्रेण 'क्रियते' इति
व्यपदेशार्हत्वात् । विनियोग-

1 लक्षणावन्तर - घ 2 'अग्निमाष्ट्रमाद' इत्यत्र सवासु मातृकासु दृश्यते

अत्र वार्तिककृत. । यद्वेदसामवेदयोः काम्यं नैमित्तिकं वा ज्योतिष्टोमाङ्गं तत्सर्वमुच्चैः कर्तव्यम्, यथा 'भिन्नमभिमुशेयदृते चिदभिश्चिप' इत्यादि । 'मन्द्रया वाचा प्रातः सवने' इत्यादि हि नित्यवदाम्ना-
तत्वादन्त्यै काम्यनैमित्तिकैरस्यध्यमानं नित्याङ्गविषयमेवेति युक्तम् । एवं याजुर्वेदिकमुपाशुत्वम-
'युदाहार्यम् । तथावभृथस्यापूर्वत्वात्तत्र प्राकृतस्वराप्राप्ते सोऽपि स्वरविधिविषय इत्याहुः । तदेतस्या-
ङ्गिका न समन्यन्ते । मन्द्रत्वादयो ह्युच्चैस्त्वावान्तरधर्माः । उच्चैस्त्वसृक्सामवेदविहितमन्त्रेषु विहितम् ।
तच्च 'मन्द्रं प्रातः सवने स्तुर्वीर्यं' 'मन्द्रं प्रातः सवने शसति' इत्यादिभिः स्तुतशस्त्रेषु मन्द्रत्वादि-
रूपेण व्यवस्थाप्यते । इतरेषु तु परिमामादिषु हारियोजनीयप्रैषयाज्यादिषु चोच्चैस्त्व यथाकथञ्चिद्भवति ।
एव यजुर्वेदविहितेष्वश्रुतप्रत्याश्रुतमग्नैषादिषु परप्रत्यायनार्थतयार्थप्राप्तमुच्चैस्त्वम् 'मन्द्रयाज्यभागान्तम्'
इत्यादिविशेषेषु व्यवस्थाप्यते । तदितरेषु तु जपानुमन्त्रणादिमन्त्रेषु 'उपांशु यजुषा' इति व्यवतिष्ठते ।
एव च मन्द्रादिविधीना नापूर्वविधित्वमिति लाघवम् । एव ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासविकारेष्वपूर्वेषु च
द्वीहोमेषु यथायथसूक्ष्मम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे वेदत्रयसमाम्नाते किमुच्चैस्त्वमुपाशुत्व वेति सशये एकस्यैव शाखान्तराधि-
करणन्यायेन वेदत्रयेऽपि विधिसंभवादन्तियम् इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ९ ॥

उभयशब्दोऽनेकत्वपरः । अनेकस्मिन्वेदे श्रवणं यस्य तत् उभयश्रुतिः ज्योतिष्टोमकर्म भूय-
स्त्वेन विधिप्रतीतिर्पाण्डुकन्येन अस्मिन्नेव वेदे विहितमिति निर्धार्यम् । द्रव्यदेवत यागस्य स्वरूपम् ।
३ ज्योतिष्टोमस्य ततश्च सोमद्रव्यस्याभिषवादितद्धर्मसयुक्तस्य इन्द्रवाय्वादिदेवतानां च यजु-
याजुर्वेदिकता- वेदे समाम्नातान्तत्रैव तद्विधिः । वेदान्तरे तु सोमद्रव्ययुक्तयजिमात्रश्र-
विकरणम् । वणे विधेयकर्मस्वरूपविशेषानवगमाद्विधिप्रतीतिपर्यवसानाभावात् तत्र त-
द्विधिः । किन्तु स्तोत्रादिविधानाय तदनुवादमात्रमिति ज्योतिष्टोमाङ्गमन्त्रेषु याजुर्वेदिकस्वर उपाशु-
त्वम् । यच्च तु कर्मणि द्रव्यदेवतादि समस्तं वेदत्रये समाम्नातम्, यथाग्निहोत्रे, तस्यैवेदे एतरेयकौषीत-
कादिब्राह्मणे यजुर्वेदे च तैत्तिरीयादौ सामवेदे तलवकार्यायादौ कृत्स्नाम्नातान्, एवजार्तायेषु कर्मसूक्ष्म-
स्त्वोपाशुत्वयोर्विकल्प इति भाष्यानुसारी पन्थाः । वार्तिकरीत्या वित्तियोगविधिवेदनियन्धनत्वे तु
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदङ्गमन्त्रेषु तत्तद्वेदस्वरप्राप्ते तस्य याजुर्वेदिकत्वमाधने फलाभावा-
त्सूत्रमिदमन्यत्र योज्यम् । तथा । आधानमधिकृत्य सामवेदे श्रुतम् 'जातेऽग्नौ रथंतरं गायति'^१
इत्यादि, तथा यजुर्वेदे श्रुतम् 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आर्धायमाने' इत्यादि । तदेतदुभयश्रुति

उभयत्र श्रूयमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिपौष्कल्येन हेतुना अन्यतरश्च विहितमिति निर्धार्यम् । सामान्यस्वरूपस्यानवगमे हि तद्विनियोगविधिर्न संभवति । तत्स्वरूपावगमश्च सामवेद एवेति तत्रैव तद्विधिः । यजुर्वेदे 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि तु सामवेदविहितरथंतरानुवादेन 'कालान्तरविधिपरमिति न' तत्र तद्विधिः । ततश्चाधानाङ्गरथतरादि सामसृष्टैस्त्वमेव, यस्य तु मन्वस्य वेदद्वयेऽपि समास्नानम्, विनियोगविधिश्चानन्यथासिद्धः, तत्रागत्या विकल्पः । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेव श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विनियोगे निरूपिते प्रकरणेन विनियोगो निरूप्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र 'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' इत्यादि श्रुतम् । तदेत-

४ प्रकरणस्य विनियोग- दर्शपूर्णमासाङ्गं न वेति सशयः । नाङ्गमिति ब्रूमः, श्रुतिलिङ्गवाक्यानामङ्ग-
जकर्ताधिकरणम् । तावोधकानामभावान् । न च प्रकरणादङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रकरणं हि किं समिधिः, उत साकाङ्गत्वम्, अथवा प्रकाराकाङ्गत्वे सति समिहितत्वम् । नाहः, 'गोदोहनेन पशुकामस्यापि प्रणयेत्' इत्यादिगुणकामानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वापत्तेः । न द्वितीयः । प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासवाक्यस्य च स्वस्वार्थपर्यवसन्नत्वेन पदार्थविधयाकाङ्क्षाविरहान्, प्राकृताङ्गानां विकृत्यपेक्षितत्वेन तेषां विकृतिप्रकरणपरिग्रहापत्तावतिदेशोच्छेदापत्तश्च । न तृतीयः । कथं यागेन कुर्यादिति कथंभावाकाङ्क्षायां अनुष्ठानमात्रेण शान्तेः । अनुष्ठानमेव हि यागस्य प्रकारः । अनुष्ठितस्यैव फलसाधकत्वान् । अनुष्ठानस्य च लोकतो विज्ञातत्वात्प्रत्यक्षपेक्षा । ननु समिदादिवाक्यं फलाकाङ्क्षम्, प्रकारविशेषसमर्पणमेव फलम्, तदाकाङ्क्षावशाच्च दर्शपूर्णमासवाक्यस्याप्याकाङ्क्षोत्तिष्ठतीति चेन्न । विश्वजिज्ञासेन स्वर्गफलकल्पनया वा, रात्रिसत्रन्यायेन 'यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय' इत्याद्यर्थवादिकफलकल्पनया वा, दर्शपूर्णमासवाक्यगतस्वर्गपदानुपपन्नेन वा समिदादिवाक्यानां फलाकाङ्क्षाशान्त्या तद्वशेन दर्शपूर्णमासवाक्ये प्रकाराकाङ्क्षानुत्थानान् । न च प्रकारतया प्रयाजाद्यनाकाङ्क्षायामपीतिकर्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षामभव इति वाच्यम् । इतिकर्तव्यतात्वं हि यागेन फले जननीये सहकारित्वे वा, करणजन्यत्वघटितावान्तरव्यापारत्वे वा । नाहः, एकेन प्रधानेन फले जननीये प्रधानान्तरस्यापि सहकारित्वेनाङ्गनयानिदेशापत्तेः । न द्वितीयः, प्रयाजादिष्वभावान् । न हि प्रयाजादयो यागेन प्रधानेन जन्यन्ते । अतो नास्ति प्रकरणं नाम प्रमाणान्तरमिति प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्तेः, सिद्धान्तयति—

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात्^१ ॥ १० ॥

श्रुत्याश्रमेयुक्तमपि प्रयाजादिकं प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गता भजते । प्रकरणादित्यस्य व्या-

१ कालान्तरादि—क, ग, घ २ नञ एष मातृकामु न दृश्यत ३ तार्थित्वात्

न्यायमिति कर्तव्यतार्थत्वादिति । करणगतशक्त्याधायकं व्यापार इति कर्तव्यता । तामर्थयतेऽपेक्षते यत्त-
दिति कर्तव्यतार्थं तस्य भावस्तत्त्वम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां फल साधयेत् कथम् ' इत्याकाङ्क्षायामश्रुतप्रयो-
जनानि प्रयाजादिकर्माणि पठितानि । तत्र करणभूतानां यागानामस्ति शक्तिजननाख्यानुग्रहापेक्षा ।
अशक्तस्य कोमलदण्डस्य करणत्वाभावात् । सा च जन्यवृत्तिश्चेज्जन्यत इत्युत्सर्गः । अग्नेर्दाहजनक-
ताशक्तौ कर्मणः संयोगजनकताशक्तौ चोत्पादकसामग्र्यभावादनादिता । एव च यागानामपि कर-
णानामस्ति शक्त्याधायकसामग्र्यपेक्षा, प्रयाजादीनां च साध्यपेक्षा । तदुभयाकाङ्क्षैव ज्ञायते—
दर्शपूर्णमासयागोऽयं शक्तिजननरूपमनुग्रहमाकाङ्क्षति, स नूनमेभिः प्रयाजादिभिः क्रियते, यच्च
प्रयाजादयः प्रयोजनमपेक्षन्ते तदेतद्यागानुग्रहरूपमिति । तस्मान्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन प्रयाजादि-
वाक्यानां दर्शपूर्णमासवाक्यस्य च परस्परसम्बन्धसिद्धिः । तदेव सम्भवत्युभयाकाङ्क्षालक्षणस-
म्बन्धेऽन्यतराकाङ्क्षालक्षणः सम्बन्धो न परिग्रहीतुं युज्यत इति विश्वजिदादिवत्फलान्तरकल्पनं न
शक्यमाश्रयितुम् । नापि दर्शपूर्णमासवाक्यगतफलानुग्रहः, अन्यत्रान्वयेन शान्ताकाङ्क्षफलस्यात्र
सम्बन्धकाभावाच्च । न चैवम् ' समिधो यजति ' ' स नूनपात यजति ' इत्येव प्रयाजाद्यनुग्रहीतयागौ स्वर्गं
कुर्यादित्यनेकाख्यातैकवाक्यत्वस्य ' येन कर्मणेत्सेत्तच्च जयाञ्जुहुयान् ' इत्यादिवद्यच्छब्दाद्युपबन्धाभा-
वेन प्रत्यक्षतोऽनवगमात्तत्कल्पनेऽपि गौरवं तुल्यमिति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया एवमेक-
वाक्यत्वकल्पनस्य लघीयस्त्वान् । अन्यथा अनुग्रहाकाङ्क्षा क्रतोर्गतिवृत्तैव स्यात् । तस्मिन् प्रकरणं
नाम चतुर्थं विनियोजकप्रमाणमिति वार्तिककृतम् । शास्त्रदीपिकायां तु—' अतनुगृहीतस्यापि कर्मणः
संयोगारम्भकत्वदर्शनान्नानुग्रहाकाङ्क्षा प्रकरणम्, किन्तु सामान्यात्मना व्यापार एवार्थभावनात्मा
आख्यतेनाभिधीयते, तद्विशेषापेक्षैवेति कर्तव्यताकाङ्क्षा, प्रयाजादीनां चाभेदसम्बन्धेन विशेषणतया
भावनायामन्वयः, इदमेव च प्रकरणम्, तथा च प्रयाजादिरूपा स्वर्गभावनेति वचनव्य-
क्तिः ' इत्युक्तम् । एव तर्हि यागस्य भावनायां कथं करणत्वेनान्वयः । भावना हि प्रयाजादि-
रूपा पर्यवसन्ना । तस्या च यागस्य करणत्व नाम न तावत्साधकतमत्वम् । असंभवात् । न हि
प्रयाजादिव्यापारे यागजन्यः । यत्तु—' कुठारेण च्छिनत्ति ' इत्यवोद्यमननिपतनादिव्यापारे न
कुठार प्रत्युद्यमनत्वादिरूपेण साध्यः, कुठारोऽपि न तत्र स्वरूपेण साधनम्, वैयर्थ्यात्, किन्तु
द्वैधीभावजननसामर्थ्यरूपाभिघाताद्यतिशयविशिष्टतया कुठार उद्यमननिपतनादिव्यापारे द्वैधीभावा-
नुकूलव्यापारमस्ति करणं सपद्यते, ततश्च द्वैधीभावानुकूलव्यापारे उद्यमनादौ कुठार करणमित्युक्ते
' सविशेषणे हि—' इति न्यायेन द्वैधीभावनिरूपितौ कुठार करणमिति पर्यवस्यति ; एवम् ' यजेत
स्वर्गकाम ' इत्यत्रापि दृष्टादृष्टोपकारविशिष्टतया यागस्यावघातप्रयाजादिरूपे कर्तृव्यापारे स्वर्गानुकूल-
व्यापारस्वरूपापन्ने साधनत्वम् ' सविशेषणे हि—' इति न्यायेन स्वर्गोत्पत्तौ पर्यवस्यति, एतन्मूलकं
एव भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमिति प्रवाद इति । तदयुक्तम् । एव सति प्रयाजादिरूपा याग-

करणिका स्वर्गभावेत्येव करणस्य यागस्य प्रयाजादिव्यापारस्य च परम्परवार्तानभिज्ञतयैव भाव-
नान्वयापत्तौ यागवत्प्रयाजादिव्यापारस्यापि प्राधान्यापत्तेः, तस्यैव भावनात्वात्, फलस्य भावनाभा-
व्यत्वात् फलसाधनस्यैव च प्रधानत्वात् । न च करणान्वयद्वारा प्रयाजादिव्यापारस्य भावनान्वया-
श्लोक्तदोष इति वाच्यम् । करणेऽनुग्रहाकाङ्क्षायाः कर्मादौ व्यभिचारोपन्यासेनानभ्युपगमात् । न
च करणस्य यागस्यानुग्रहाकाङ्क्षाविरहेऽप्युद्यमनादिव्यापारस्य कुठारादिकरणानुग्रहमुख्येनैव फलोत्पा-
दकत्वदर्शनात्प्रयाजादिव्यापारस्यापि करणानुग्रहमुख्येनैव फलभावनान्वयस्य वाच्यतया, अन्यतराका-
ङ्क्षयैव करणभूतयागानुग्रहमुख्येन स्वर्गभावनान्वयाच्च प्रयाजादीनां यागवत्प्राधान्यसम्भव इति वाच्यम् ।
फलाकाङ्क्षायाः प्रयाजादीनां फलभावनायामभेदेनान्वये सति फलाकाङ्क्षायाः शान्तत्वेन तेषां करणा-
काङ्क्षायाः असिद्धेः । किंचैव यदि प्रयाजानुगृहीतयागकरणिका स्वर्गभावेति वचनव्यक्तिः,
तर्हि भावनायामभेदसंबन्धेन विशेषकत्वं प्रयाजादीनामभ्युपगतं व्याहतं स्यात् । यदि च
यागानुग्रहकप्रयाजादिरूपा फलभावेति वचनव्यक्तिः, एवमपि यागानुग्रहकत्वमवधानत्वात्प्रयाजा-
दीनां दृष्टादृष्टोपकारवत्तया यागनिष्पादकत्वमेव वाच्यम् । एव च यागः स्वर्गश्च प्रयाजा-
दिव्यापारात्मकभावनायाः साध्यः स्यात् । न चैवं सम्भवति, प्रयाजादिव्यापारेण यागं कुर्या-
त्स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एव 'यागविषयैव कृतिः शब्देनोच्यते' इति
प्राभाकरमतमुद्राव्य—'विषयत्व न साध्यत्वम् । स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया सष्यते, न तु यागोऽपि ।
न ह्येव सम्भवति स्वर्गं यागं कुर्यादिति' इति स्वयं दूषितमुपपद्यते । एतेन प्रयाजत्वादिविशेषरूपेण
यागानुग्रहकता, व्यापारसामान्यात्मना फलभावनात्मकतेत्यादिशिष्यदन्धनमपि निरस्तम् । प्रयाज-
त्वादिविशेषरूपापत्तेन व्यापारेण यागम्, व्यापारसामान्यात्मना च स्वर्गं साधयेदिति वाक्यभेदान् ।
एतदपेक्षया करणभूतयागस्यानुग्रहाकाङ्क्षामुक्तीत्यानुसृत्य प्रयाजाद्यतिरिक्तां फलभावनां चाख्यात-
वाच्यामङ्गीकृत्य तस्या यागानुग्रहमुख्येन प्रयाजादिव्यापारस्य भेदेनैवान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः ।
प्रत्यक्ष एव हि फलभावना आख्यातेनाभिधीयते । पचति पाकं करोतीति विवरणात्करोतेत्यन्वयार्थ-
कत्वात् । न च तस्य यतिवदकर्मकत्वं शङ्क्यम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुत्पत्त्यनुकूलयत्नत्वेन तद्वाच-
कत्वाद्वा । न चैवं सति सर्वेषां सकर्मकत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । पचति पाकं करोति, आम्ने आसन्नं
करोति, शेते शयनं करोति, इत्यादिविवरणेन धात्वर्थस्यैव कर्मत्वात् । अत एव किं करोतीति प्रश्ने
'आम्ने' 'शेते' इत्युत्तरमुपपद्यते । 'सुखकाम आसीत्' 'स्वास्थ्यकाम शयीत्' 'ओदनं पचति' इत्यादौ
तु साध्यत्वगमकर्ममितिपदद्वितीयाविभक्त्यादिममभिव्याहाराद्धात्वर्थः करणत्वमापद्यते । तदुक्तं
वार्तिके 'करोति सर्वदा सकर्मकत्वादकर्मकाख्यातानामपि किं करोत्याम्ने शेते इति तत्सामानाधि-
करण्यदर्शनात्सिद्धैवमादिष्वपि सकर्मिका भावना' इत्यादि । कस्मर्हि सकर्मकाकर्मकयोर्भेद इति
चेत्सोऽपि वार्तिके विवेचितः 'साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् । सकर्मकः स धातुः

स्यात्पारम्पर्ये त्वकर्मक.' इति । विधृत चेद् तत्रैव 'आसनशयनादीना न नियमेन आनन्तर्येण वा इदं तदिति वा कर्म निरूप्यते । तेनाकर्मका इत्यभिधीयन्ते । पचिगम्यादीना तु विक्लिन्नसयुज्यमानादिसाक्षात्संयन्धिकर्माव्यभिचारित्वात्मकर्मकत्वम्' इत्यादि । विस्तरस्तु वार्तिककौस्तुभादिग्रन्थेषु ज्ञेय । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथ क्रमप्रमाण निरूप्यते । दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानानि येन क्रमेणाग्नानि, तेनैव क्रमेण 'अग्नेरह देवयज्यया' भूयासम्' इत्यादयो हुतानुमन्त्रणमन्त्रा आग्नानि ।

५. क्रमस्य विनियोजकं तत्र उपाशुयाजक्रमे 'दद्विधमन्त्रस्य दद्विधो भूयासम्' इति हुतानुमन्त्रणमन्त्र कर्वाविकरणम् । आग्नानि । स किमुपाशुयाजाङ्गमुताग्नेयादि सर्वप्रधानाङ्गमिति मशय । सर्वाङ्गमिति ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गयोर्विशेषकयोरभावात्, प्रकरणस्य चाविशेषात् । यत्र क्वचित्पठितव्यस्यास्य मन्त्रस्य तत्र पाठ इत्येतावन्मात्रेण क्रमस्य चोपपत्त्या तस्य नियामकत्वाभावात् । तथा च 'अग्नेरह देवयज्यया' इत्यादिमन्त्राणां दद्विधमन्त्रस्य च विकल्प इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ११ ॥

क्रमश्च विनियोजकः । कुतः । देशसामान्यात् । उपाशुयाजविधेर्दद्विधमन्त्रस्य च स्थानसामान्यात् । यत्र क्वचित्पठितव्यस्य तत्र पाठ इत्यभ्युपगमे क्रमपाठस्यादृष्टार्थत्वापत्तिः । शक्नोति च क्रमोऽपि विनियोजकः । पुरुषो हि प्रथमस्य प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन्मन्त्रसमाम्नायमादितः पर्यालोचयति । तत्र प्रथममन्त्रः प्रथम हृदयसागच्छति । न चास्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्यापि शेषिणमपेक्षमाणस्य प्रथमेन शेषिणा सह सबन्धो भवति । ततश्च तन्निगकाङ्गतया द्वितीयादीनामप्येवमेव द्वितीयादिभिः सबन्धेन भवितव्यम् । एव च क्रमेण समाम्नाय आकाङ्क्षालक्षण प्रकरण कल्पयित्वा तद्वारा च वाक्यलिङ्गश्रुती कल्पयित्वा शक्नोत्यङ्गत्व बोधयितुमिति भवति क्रमोऽपि विनियोगे प्रमाणम् । न च क्रमाद्वलवता प्रकरणेन दद्विधमन्त्रस्य सर्वार्थतैव स्यादिति वाच्यम् । आग्नेयादीनाम् 'अग्नेरह देवयज्यया' इत्यादिमन्त्रान्तरावरुद्धत्वेन तस्य सर्वार्थत्वासम्भवात् । विकल्पस्य चादृष्टोपदुष्टत्वात् । कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थत्वेन समुच्चयस्यानुपपत्तेः । अदृष्टार्थत्वेऽपि 'अग्नेरहम्' इत्यादिविशेषलिङ्गैर्मन्त्रैः कृतार्थेनाग्नेयादिप्रधानजातेनानपेक्षितस्य दद्विधमन्त्रस्य सत्या गतौ नै समुच्चयायोगात् । अस्ति ह्युपाशुयाजस्तस्य गतिः । तस्मादद्विधमन्त्र उपाशुयाजाङ्गम् । न च 'लिङ्गक्रमसमाख्यानान्' इत्यत्र क्रमादस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् । अत्रोपपादितस्य क्रमस्य तत्र लिङ्गविनियोगोऽपेक्षितत्वमात्रप्रतिपादनान् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः शाखाच्छेदनादयः पदार्था आध्वर्यवसमाख्याताः सन्ति । ते किमध्व-
र्युणैव कर्तव्या उत येन केनचिदिति मशयः । नियामकश्रुत्याद्यभावाद्यनेकेन चिदिति त्रमः । न
६. समाख्यायाः आध्वर्योर्गिदमाध्वर्यवमिति समाख्यया कर्तृविशेषलाभ इति वाच्यम् ।
।वानयाजकता- अध्वर्योः पदार्थानां च समाख्यया संबन्धमाखावगमेऽयमी पदार्था अनेन
धिकरणम् । कर्तव्या इति विध्यभावेन कर्तृनियमासिद्धेः । प्रथमतः पुरुषः संबन्धं ज्ञात्वा
समाख्या प्रवर्तयति, प्रवर्तकस्य च पुरुषस्य संबन्धबोधने समाख्यैव प्रमाणमित्यन्योन्याश्रयात् ।
तस्मान्न समाख्या विनियोजिकेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

^१आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

क्रमो यथा विनियोजयत्येव समाख्यापि विनियोजिका । कुत । तदर्थत्वात् कर्तृविशेष-
समर्पणार्थत्वात् । यन्तु समाख्यया संबन्धमात्रमवगम्यते न त्वनेन कर्त्रेदं कर्तव्यमिति विनियोग इति,
तत्र । विहितस्याध्वर्योः प्रयोजनापेक्षायाः समाख्यावगतसंबन्धेन शाखाच्छेदनादिपदार्थोपस्थिते,
पदार्थानां च कर्त्रपेक्षायाः तेनैव संबन्धेनाध्वर्युपस्थिते, मिथ उपस्थितानां च तेषां परस्परसंबन्धस्य
योग्यतावशात्क्रियाकर्तृभावलक्षणतया सिद्धस्य प्रयोगविधिपरिग्रहात् । समाख्या चानादि, संकेतयि-
तुरस्मरणान् । तदुक्तम् 'लौकिकं वैदिकं वापि प्रमाणं दोषवर्जितम् । सर्वमाश्रीयते स्वार्थे न चास्मि-
न्लोपसम्भवः' इति । अतो गवादिशब्दानां संकेतग्रह इवात्रापि न परस्पराश्रयप्रसक्तिः । वृत्तम-
धिकरणम् ॥

उक्तानि श्रुत्यादिषुद्धिविनियोजकप्रमाणानि । अधुना तेषां बलाबलविचारः प्रस्तूयते ।
तत्रेदं सूत्रम्—

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ-
र्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १३ ॥

श्रुतिलिङ्गयोर्लिङ्गवाक्ययोर्वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणस्थानयोः स्थानसमाख्ययोरित्येव प्रमा-
णानां समवाये सन्निपाते सति परस्योत्तरोत्तरप्रमाणस्य दौर्बल्यं प्रत्येतव्यम् । अर्थस्य विनियोगस्य
७. श्रुतिप्राक्त्या पूर्वपूर्वश्रुत्यादिकल्पनेन विप्रकर्षात् व्यवहितत्वादित्यर्थः । समवायशब्देन
धिकरणम् । च विरोधाधायक एकविषयसन्निपातो विवक्षितः । एव च 'आरुण्यस्य
क्रीणाति' इत्यत्र श्रुतिवाक्यप्रकरणानां त्रयाणामपि विनियोजकता न विहन्यते । आरुण्यस्य
तृतीयाश्रुत्या क्रियामामान्यं प्रति शेषत्वं गम्यते । क्रीणातिसमभिव्याहारलक्षणवाक्येन च क्रय-
रूपक्रियाविशेषः प्रति, प्रकरणेन च ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनतापन्नं प्रति, इत्येव भिन्नविषयत्वेन विरो-

१ समाख्या

याभावात् । न हि वाक्यावगत क्रयरूपक्रियाविशेषसबन्धस्तावत्तृतीयाश्रुत्यावगत क्रियासामान्य-
सबन्ध विरूपाद्वि, प्रकरणावगताक्रयस्यापूर्वसाधनतापि न क्रयरूपक्रियाविशेषसबन्धम् । न चैकैकस्य
पञ्चभिः सह बलावलविचारस्य कर्तव्यत्वात्किमेकैकेन सह क्रियत इति शङ्क्यम् । यानि वाक्यादीनि
श्रुत्यादिवाच्यैः पूर्वपूर्वल्लिङ्गादिभिर्बाध्यन्ते तानि लिङ्गादिबाधकैः श्रुत्यादिभिर्बाध्यन्त इत्यनुक्तमिदम् ।
बाधितवाध्यस्य बाधकबाधकेन सुतरा बाध्यत्वान् । तत्र प्रथम तावच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे चिन्त्यते— कि
लिङ्ग श्रुतिश्चेत्युभय तुल्यबलम्, उत लिङ्ग बलीय, अथ श्रुतिरेव बलीयसीति अविशेषात्तुल्यबलत्वम् ।
ततश्च 'गेन्द्रागार्हपत्यमुपनिषत्ते' इत्यत्र मन्त्रस्येन्द्राभिधानसामर्थ्याद्गार्हपत्यमित्यस्येन्द्रलक्षकतयेन्द्रोप-
स्थाने लैङ्गिको विनियोगः, 'गेन्द्रागार्हपत्यम्' इति श्रुत्या इन्द्रपदघटिताया ऋचो गार्हपत्यस्य च
शेषशेषिभावोऽवगते मन्त्रे इन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतया गार्हपत्य एव मन्त्रेणोपस्थेय इति श्रौतो
विनियोगः — इति विकल्पः । न च विनियोगे लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षा विद्यते । सामर्थ्यपर्यालोचन-
मात्रादेव साक्षाद्विनियोगमिद्वे । अथवा गार्हपत्य इन्द्रोपस्थेय इति समुच्चयः सन्तु, द्वयोरुपस्थानस्य
युगपदशक्यत्वेऽपि मन्त्रस्यावृत्त्या उभयत्र प्रयोगसम्भवात्, प्रतिप्रधान गुणावृत्तेरन्याय्यत्वान् समुच्चयस-
म्भवे च श्रुतिबलीयस्त्वेऽपि लिङ्गबाधो न युज्यते, विरोधाभावात् । यद्वा अशक्यस्य श्रुतिसहस्रेणापि
विनियोज्यशक्यत्वेन विनियोज्यशक्यतनुसारणैव श्रुतेर्विनियोजकत्वस्य वाच्यतया श्रुतिविनि-
योगेऽपि लिङ्गस्योपजीव्यतया प्रबलत्वाल्लैङ्गिकेन्द्रोपस्थानविनियोग एव युक्त इति पूर्व पक्षः ॥
मिद्वान्तस्तु— श्रुतिविनियोगे लिङ्गस्योपजीव्यत्वमसिद्धम् । श्रौतविनियोगोऽवगतेऽशक्तस्य विनियोगा-
नुपपत्त्या पश्चात्तन्निर्वाहमात्रे शक्तेर्यापारात् । न चात्र श्रौतविनियोगस्यानिर्वाहः । 'वचनाच्चयथार्थ-
मैन्द्रो म्यात्' इत्यधिकरणे 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' इति गुणसूत्रेण मन्त्र-
गतेन्द्रशब्दो हवि श्रपणेशित्वादिगुणयोगेन गार्हपत्यमभिधत्त इत्येव गौणसामर्थ्येन श्रौतविनियोग-
निर्वाहसंशक्तत्वात् । अतो न लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया बलवत्त्वम् । नापि तयोः समानबलत्वम् । प्रथमतो
हि मन्त्रतोऽर्थं प्रत्येति । ततस्तस्य प्रयोजनमाकाङ्क्षन्निन्द्रोपस्थाने मन्त्र सामर्थ्यसत्त्वाद्विनियोज्य युज्यत
इति सामर्थ्यं पर्यालोच्य तस्मादेव मन्त्रस्येन्द्रशेषत्वप्रत्यायिका श्रुति कल्पयति, शेषत्वस्य विध्येक
गम्यत्वान् । ततश्च लैङ्गिको विनियोगो विलम्बते । श्रौतो विनियोगस्तु प्रत्यक्षश्रुत्या झटिति प्रवर्तते ।
ततश्च लिङ्गविनियोगस्य श्रुतिकल्पनया विप्रकर्षात् श्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यबलत्वम् । न च लिङ्गोप-
स्थापितसाध्यसाधनभावस्य प्रयोगविधित एव विध्युपपत्तौ किं पृथग्विधिकल्पनयेति वाच्यम् ।
अङ्गस्यैव सत प्रयोगविधिपरिग्रहः । न चाविहितमङ्ग भवति । ततश्च प्रयोगविधिपरिग्रहमिद्वयर्थमेव
प्रातिस्विकविधि कल्पनीयः । स च प्रत्ययमात्रस्य तद्धटितपदमात्रस्य चाप्रामाण्यात् 'इदमनेन कुर्यात्'
इति कल्पयते इत्यन्यदेतत् । न चैवमपि श्रुतिप्रवृत्तिदशाया लिङ्गस्याप्रवृत्त्या कथं तस्य श्रुत्या बाध इति
वाच्यम् । बह्वर्थाप्यप्रत्यक्षेण प्रथमप्रवृत्तेन पश्चात्प्रवृत्तवन्नुत्पन्नानुमानस्येव लिङ्गस्यापि प्रथमप्रवृ-

नया श्रुत्या बाधसम्भवान् । यच्च विरोधाभावात्समुच्चय इति तत्र । विषयापहारलक्षणविरोधाभावेऽपि श्रुतेर्लिङ्गप्रवृत्तिप्रयोजकाकाङ्क्षाविच्छेदकतया विरोधसत्त्वान् । लिङ्ग आकाङ्क्षितमेव मन्त्र वितियो-
क्तुमुद्युक्ते । मन्त्राकाङ्क्षा च प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्ये वितियोगादव शान्तेति लिङ्गस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धा-
दस्ति श्रुत्या विरोध इति न समुच्चयावकाशः । स्यादेतन् । श्रुतिलिङ्गयोगश्च विरोध एव नास्ति ।
द्वितीयाश्रुत्या हि गार्हपत्यस्य प्राधान्यम्, तृतीयया चैन्द्रया शेषत्वसवगतम् । ऐन्द्र्या प्रति गार्हपत्यस्य
प्राधान्यं गार्हपत्यं प्रति चैन्द्रया शेषत्वमित्यन्वयस्तु पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य । तच्च
यच्छ्रुत्युपात्तमनिर्धारितविशेष शेषशेषित्वं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते । लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रार्थत्वे सत्यपि
श्रुत्युपात्तसामान्यरूपस्य गार्हपत्यप्राधान्यस्य काचिदाग्नेर्या प्रति ऐन्द्र्या शेषत्वस्य चैन्द्र प्रति सम्भ-
वान् । परम्परनिरूपित शेषशेषित्वं यद्वाक्यस्य तत्पर लिङ्गेन विरुध्यते इति लिङ्गवाक्ययोगेवात्र
विरोधः न तु श्रुतिलिङ्गयोगिनि चेत् । न^१ । अस्ति ह्यत्र श्रुत्युक्तसामान्यरूपशेषशेषिभावस्यापि
लिङ्गेन विरोधः । न हि 'गार्हपत्यम्' इति श्रुत्युक्तशेषित्वसामान्यमाग्नेर्याविषयं भवितुमर्हति, न
वा 'ऐन्द्र्या' इति श्रुत्युक्तशेषत्वमपीन्द्रविषयम् । किन्तु तद्व्यातिरिक्तविषयमेव । अन्यथा गार्ह-
पत्ये आग्नेर्याशेषित्वस्य ऐन्द्रयामिन्द्रशेषत्वस्य च लिङ्गादेव प्राप्तत्वेन वचनानर्थक्यात् । वाक्यविरो-
धहेत्वभावादपि श्रुतिलिङ्गविरोध एवायम् । विरोधस्थले हि प्रचलेन दुर्बलस्यावश्य बाधो वाच्यः ।
ययोश्च प्रचलदुर्बलयोर्बाध्यबाधकभावो भवति तयोरेव विरोधो नान्ययोः । प्रकृते न च लिङ्गेन वाक्य
शक्यते बाधितुम् । तद्बाधे पृथग्भूतयोरेन्द्रगार्हपत्यपदयोः कस्याप्यर्थस्याप्रतिपादकत्वात्पदमावस्या-
प्रामाण्यात् । एव चात्र लिङ्गेन वाक्यस्यात्यन्तबाधे सति श्रुतिवाक्ययोरुभयोरप्यप्रामाण्यापत्तौ
तत्सामान्यात्कृत्स्नवेदाप्रामाण्यापत्तेर्न वाक्यस्य बाधसम्भव इति न लिङ्गवाक्ययोर्विरोधः । 'स्योन ते
सदन करोमि' इत्यत्र तु वाक्यबाधेऽपि तदवयवयोः पृथग्भूतयोर्पि स्वस्वार्थप्रतिपादनसम्भवेनाप्रा-
मण्याभावाद्भवति लिङ्गवाक्ययोदाहरणमिति वक्ष्यते । प्रकृते लिङ्गेन श्रुतिबाधेऽपि न तदप्रामाण्यम् ।
लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रशेषत्वे सति 'गार्हपत्यम्' इत्यस्य श्रुतार्थपरित्यागेऽपि गौण्या अर्थान्तरप्रामाण्यो-
पपत्तेः । तथा च लिङ्गस्य बलीयस्त्वे तेन श्रुतिर्बाधितुं शक्यते इति श्रुतिलिङ्गविरोध एवायमिति
दिक् । वृत्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् ॥

अथ लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे चिन्त्यते । अस्ति दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र 'स्योन ते सदन
करोमि, घृतस्य धारया मुशेव कल्पयामि, तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ, ब्रीहीणां मेधं सुमनस्यमानं'

८ वाक्याद्यपक्षया इति । हे पुरोडाश, ते तव स्योनं मुखे हेतुं सदनं स्थानं करोमि । घृतस्य
लिङ्गस्य प्राधान्या- धारया मुशेव मुखशयनयोग्यमाधारं कल्पयामि । तस्मिन्त्सदने हे ब्रीही-
विकरणम् । णां मेधं सारभूतं, सुमनस्यमानं प्रीयमाणं अमृते जायते स्थानं तस्मिन्

१ अत्रेदं न दृश्यते—क, ग, घ

प्रतिनिष्ठ स्थिरा भवेत्यर्थः । तत्र किं लिङ्गाद्वाक्यं वर्त्तय, उतोक्षयं तुल्यबलम्, अथवा लिङ्गमेव वर्त्तय इति सशयः । पदानां सहप्रयोगमात्रेणार्थबोधमनपेक्ष्य प्रथमतः प्रतीयमानत्वाद्वाक्यमेव वर्त्तय । अन्यथा 'दवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पृष्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र सवित्रादिपदानामेकवाक्यत्वानुसारेण निर्वपप्रशमार्थकत्वानुपपत्तेः । ततश्च 'स्योन ते' इति पूर्वभागस्य 'तस्मिन्माद' इत्युत्तरभागस्य चैकवाक्यतया प्रतिष्ठापने विनियोगः । एकवाक्यतया सदनकरणपूर्वकप्रतिष्ठापनस्य सन्नप्रतिपाद्यत्वात् । न तु लिङ्गात्पूर्वभागस्य सदनकरणे उत्तरभागस्य च प्रतिष्ठापने इति विभज्य विनियोगः । सभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्, लिङ्गाद्विभज्य प्रयोगो उत्तरभागे तस्मिन् इत्यस्य पूर्वोक्तमापेक्षत्वेनावोधकत्वापाताच्च । ननु तत्र प्रकरणे सवित्रादिदेवतानामभावात्सवित्रादिपदानां पृथग्भावे सत्यान्वर्थक्यापत्त्या निर्वपप्रशमार्थत्वं स्वीक्रियते । नेतावता लिङ्गाद्वाक्यप्राबल्यमायाति । प्रकृते हि पृथग्भूतयोरपि पूर्वोत्तरभागयोर्नानर्थक्यम् । तयोः स्वार्थप्रतिपादनसंभवात्, 'तस्मिन्' इति सर्वनामाकाङ्क्षाया वाक्यान्तरोपस्थितिमादाय शान्तेश्च । पुरुषसक्ते 'तस्माद्विराडजायत' इति मन्त्रगततच्छब्दवत् । 'ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽऽसरम ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्मश्रत्र पातु ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्य स्वाहा' इत्यादि-राष्ट्रभूमन्त्रेषु 'ताभ्य स्वाहा' इतिवच्च । तत्र हि तच्छब्दः 'तस्यौषधयोऽऽसरम ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु' इति पूर्वपूर्वमन्त्रोपात्ता आसरम परामृशति । न च तत्र 'ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्व स इदं ब्रह्मश्रत्र पातु तस्मै स्वाहा' 'तस्यौषधयोऽऽसरम ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु ताभ्य स्वाहा' इति यथालिङ्ग स्त्रीवाचकशब्दानां विनिष्कृष्यैव प्रयोग इति वाच्यम् । एवमपि 'तस्य' इति तच्छब्दस्य पूर्वपूर्वमन्त्रोपात्ताग्न्यादिसाकाङ्क्षत्वात् । सकर्षकाण्डे 'ऋताषाडृतधामेति यथार्थविनिष्कर्षोऽर्थपृथक्त्वान्' इति पूर्वपक्षयित्वा 'यथासमाम्नात वा' इति सूत्रेण यथामन्त्रपाठमेव व्यतिपक्ततया पूर्वपूर्वमन्त्रस्य प्रयोगः, 'ताभ्य स्वाहा' इति सर्वनाम्न पूर्वपूर्वमन्त्रव्यतिपक्तस्त्रीवाचकपदान्तरोपस्थितिमादायाकाङ्क्षाशान्तेरिति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाच्च । ततश्च प्रकृतेऽपि यथालिङ्ग विभज्य विनियोगोऽस्त्विति चेन्नर्हि सा भूद्वाक्यं लिङ्गाद्वर्त्तय । विनिगमनाविरहादुभयं तुल्यबलमस्तु । उभयोरपि श्रुतिकल्पनामुखेनैव विनियोजकत्वाविशेषात्पूर्वोत्तरभागसमभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणेनापि मन्त्रस्य सदन प्रतिष्ठापनं च प्रति साध्यसाधनभावप्रतीत्या श्रुतिकल्पनायास्तत्राप्यवश्यभावात् । एव च सकलस्य सदने प्रतिष्ठापनं च, अथवा विभज्य सदनकरणे पूर्वभागस्य प्रतिष्ठापनं उत्तरभागस्य विनियोग इति पुनः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु—यद्यप्युभयोरपि श्रुतिकल्पनापेक्षा, तथापि श्रुतिकल्पने तस्मिंलिङ्ग-न्यास्ति सनिकर्षः, वाक्यस्य तु विप्रकर्षः । सर्वमपि हि विनियोजकं प्रमाणं विनियोज्यसामर्थ्यानुसारेण विनियुक्तं । विनियोज्यसामर्थ्यं च पर्यालोच्यमाने पृथग्भावस्य सदनकरण एव सामर्थ्यप्रत्यक्षमवगम्यत । ततश्च लिङ्गं श्रुतिमनुमाय घटिति प्रवर्तते । वाक्यं तु प्रतिष्ठापने तस्य विनियो-

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे चिन्त्यते । सूक्तवाक्यनिगदे 'अग्नीषोमाविद हविरजुषेताम् । अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' 'इन्द्राग्नी इद हविरजुषेताम्' इत्यादावग्नीषोमादिदेवतापद पौर्णमा-
 ७ वाक्यस्य प्रकरणा म्याममावास्याया च यथालिङ्ग विनिष्कृत्य प्रयोक्तव्यमिति 'कृत्स्नोपदेशा-
 यपक्षया प्राबल्यं दुभयत्र सर्ववचनम्' इत्यधिकरणे स्थितम् । तत्र पौर्णमास्या विनियुक्तस्य
 धिकरणम् । 'अग्नीषोमौ' इत्यस्य शेष 'अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' इति । स
 किम् 'अग्नीषोमौ' इत्यनेनैकवाक्य सद्वाक्यप्रमाणेन पौर्णमासीमात्राङ्गम्, उत प्रकरणादुभयार्थ-
 मदिन्द्राग्निप्रकाशनद्वारा दर्शाङ्गमपीति सशय । प्रधानाकाङ्क्षालक्षण प्रकरणमव्यभिचरितप्रधानम-
 स्पर्शि । अतो नैवविधवाक्यप्रमाणात्प्रबलमिति तन्निवन्धन एव विनियोग । नापि प्रकरणस्य श्रुति-
 कल्पनाविप्रकर्षो दौर्बल्यहेतुरस्ति । तथा चासावास्यायाम् 'इन्द्राग्नी' इत्यतः पूर्वोत्तराभ्याम् 'इद हवि-
 रजुषेताम्, अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' इत्युभाभ्यामिन्द्राग्नी प्रकाशयितव्याविति पूर्व पक्षः ॥
 मिद्धान्तस्तु—'अग्नीषोमौ' इत्यस्य 'इद हवि' इत्यादेशच प्रत्यक्षमेकवाक्यता गम्यते । तत्र सा-
 मर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोरेव कल्पनमिति सति कर्ष । 'इन्द्राग्नी' इत्यनेन तु, तदुत्तरेण 'इद हवि' इत्यनेन
 शान्ताकाङ्क्षेण तस्यैकवाक्यता कल्पयित्वा, तस्मात्सामर्थ्यश्रुत्यो कल्पनमिति विप्रकर्ष । ततश्च
 प्रधानमस्पर्शिनोऽपि प्रकरणस्य प्रामाण्य श्रुतिकल्पनाधीनमिति तद्विप्रकर्षादौर्बल्यमेव । ततश्च
 'अग्नीषोमौ' इत्यनन्तरपठितस्य 'इद हवि' इत्यादेशे पौर्णमास्यङ्गत्वमेव । एवम् 'पौर्णमास्या
 वैमृधमनुनिर्वपति' इति वाक्यावगतेन वैमृधस्य पौर्णमास्यङ्गत्वेन प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासोभयाङ्ग-
 ववाध इत्यादि दृष्टव्यम् । इति वाक्यप्रकरणाधिकरणम् ॥

अथ प्रकरणस्थानयोर्विरोधे चिन्त्यते । स्थान नाम क्रम । अस्ति राजसूय । तत्र सन्ति
 'अनुमत्ये पुरोडाशमष्टाकपालम्' इत्याद्या इष्टयः । 'आदित्या मल्हा गर्भिणीमालभते' इत्याद्याः
 १० प्रकरणस्य क्रमाः पञ्च । 'अग्निष्टोममग्र आहरति' इत्यादयः सोमाश्च । सर्वे चैते राजसूय-
 यपयथा प्रावत्या- शब्दवाच्याः फलवन्तः समप्रधानाः । तेषां च विकृतित्वान्नास्ति प्रातिम्विकं
 । प्रकरणम् । प्रकरणम्, प्राकृतेनेत्यभावेन कथभावाकाङ्क्षापुरणान् । सत्या हि वैकृत-

राज्ञाया मनिधिपठितैरूपहामादिभिस्तस्या शान्त्या विकृतिषु कथं चोदकप्रवृत्तिरभ्यात । राजसू-
यात्मना तु तपामस्यैव प्रकरणम् । न च निवृत्ताकाङ्क्षादेव राजसूयात्मनापि कथं प्रकरणं स्या-
दिति वान्यम् । राजसूयाय हेना उपुनार्ति 'राजसूयेनेजान सर्वमायुरेति' इत्येव राजसूयशब्द-
महचरिततदङ्गविषयनुसारेण निवृत्ताया अयाकाङ्क्षाया पुनरुत्थानान् । अतो राजसूयात्मना प्रकरण-
मस्ति । तत्र राजसूयेऽभिषेचनीयो नामास्ति सोम । तस्मिन्निधौ 'क्षिणोऽभ्ययं राजाभूदिति पञ्चाक्षा-
न्प्रयच्छति' शान्तं शेषमाख्यापयते' इत्येव विदेवनादयः समाम्नाता । ते किं कृत्स्नस्य राजसूय-
स्याङ्गम् । उताभिषेचनीयस्यैवेति सशयः । प्रकरणात्साधारणात्सनिधिरूपक्रमस्यासाधारणतया बलव-
त्त्वान्नद्रशादभिषेचनीयाङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तः — यद्यपि सनिधिर्साधारणः, तथापि न तस्य
साक्षादङ्गत्वप्रत्यायकता । किंतु विशिष्याकाङ्क्षाकल्पकतयैव वान्या । एव चाभिषेचनीयस्य विदेवना-
दीनां च विशिष्याकाङ्क्षाकल्पनामुखेन सनिधेर्विनियोजकत्वम् । ततश्च क्लृप्ताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन
सदिति सर्वार्थतया तेषां विनियोगाद्विप्रकृष्ट सनिधिस्तेन बाध्यते । यद्यपि विदेवनादिषु राजसूय-
शब्दो नास्ति तथापि राजसूयसशब्दिताङ्गमंदष्टृत्वान्तेषामप्यस्ति राजसूयप्रकरणपरिग्रहः । अतो
राजसूयाया विदेवनादयः । इति प्रकरणक्रमाधिकरणम् ॥

अथ क्रमसमाख्ययोर्विग्राहे चिन्त्यत । पौरोंडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे सा-
नाय्यपात्रप्रोक्षणक्रमे 'सवन्ध्वम्' इति मन्त्रः समाम्नातः । स किं समाख्यया पुरोंडाशपात्राङ्गम्,
११ क्रमस्य समाख्या उत क्रमवशान्मानाय्यपात्राङ्गमिति सशयः । 'तस्य व्याख्यान इति च व्या-
पनया प्राबन्धा व्यातव्यनाम्न' इत्यधिकारः 'पौरोंडाशपुरोंडाशात्पुन' इति व्युत्पादितपौरों-
डाशिकसमाख्यायाः पुरोंडाशसम्बन्धवाचिन्याः श्रुतिवद्विनियोगे इतरानपेक्ष-
न्वन क्रमापेक्षया प्राबल्यात्पुरोंडाशपात्राङ्गमेव मन्त्र इति पूर्वं पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु— पाचकादि-
शब्दे प्रत्ययेन पुरुषोऽभिधीयते । सवन्ध्वस्तु न कस्यचिद्वाच्यः, समभिष्याहारलभ्य एव, अनन्य-
लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । उक्तं च वार्तिके 'पाकं हि पचिरेवाह कर्तारः प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तं
पुनः कर्ता वान्यो नैव तु कस्यचित्' इति । एव पौरोंडाशिकशब्देऽपि प्रकृत्या पुरोंडाशः प्रत्ययेन
काण्डमभिधीयते । सवन्ध्वस्तु समभिष्याहारलभ्यः । क्रमे तु समानदेशत्वलक्षणं सवन्ध्वं प्रत्यक्षं
इति क्रमो बलवान् । न चानभिहितस्यापि वाक्यार्थविधया प्रतीयमानत्वात् कल्पनप्रसक्तिरिति
वान्यम् । पौरोंडाशिकपदं हि केवलं स्वतो न सवन्ध्वमङ्गावे प्रमाणम्, केवलस्यै पद-
स्याप्रमाणत्वात् । ततश्च 'पौरोंडाशिकमधीते' 'पौरोंडाशिकं समाग्रम्' इत्यादौ समाख्या
। प्रमाणम् केवलस्य इत्यनयोर्मध्य—कस्य ग पुस्तकेषु 'तस्तुमिदं प्रमाणाधीन-
मिति' इति च न चरति

मयन्धानिमित्ता श्रुत्वा पुरोडाशस्य मन्त्रस्य च सबन्ध कश्चिदस्तीति कल्पनीयम् । तेन च स्यात्वाक्यकल्पितमन्त्रसबन्धेन पुरोडाशपात्रशुन्धनस्य स्मारकतन्मन्त्रविशेषाकाङ्क्षा कल्प्या । तत एकवाक्यत्वम् । तच्च मन्त्राभ्यामलक्षणमन्त्रविधेयवाक्यत्वरूपम् । मन्त्रस्य सामान्यतः पात्रशुन्धनसमर्थतायाः स्यत एव सिद्धे , तत श्रुतिः कल्प्या । ततो विनियोगः । मन्त्रस्य तु समानदेशत्वलक्षणसबन्धस्य प्रत्यक्षत्वाच्च तत्कल्पने सामान्या व्याप्रियते किं त्वेकवाक्यत्वादिश्रुत्यन्तकल्पने एव व्याप्रियते इति श्रुतिकल्पने मानिकर्षात्मिसामान्यात् क्रमो बलवान् । तस्मात्सामान्यापात्राङ्गमेव मन्त्रः । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायामय मन्त्रः पुरोडाशपात्रशुन्धनक्रमेऽप्याभ्यातः तथापि शाखान्तरविषयो विचार इत्यदोषः । इति क्रमसामान्याधिकरणम् ॥

तदेव श्रुत्यादिप्रमाणेषु पूर्वपूर्वं प्रबलमुत्तरोत्तरं दुर्बलमिति स्थितम् । किमस्य विचारस्य फलम् । प्रबलेन पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य बाध इति चेत् , न । उत्तरोत्तरं लिङ्गादि हि किं श्रुतिकल्पनया १२ बाधयाम्यन्ता लब्धप्रमाणभावः सद्वाध्यते, उतालब्धप्रमाणभावम् । नाद्यः, श्रुतिकल्पनया विकरणम् । प्रमाणभावः प्राप्तस्य बाधानुपपत्तेः । न द्वितीयः, अलब्धप्रमाणभावस्य लिङ्गादेरकिञ्चित्करतया तद्विनियोगस्याप्रसक्तत्वात् । नैष दोषः । श्रुत्यादिभिर्हि पूर्वपूर्वं, स्वस्वविषयविनियोगे मन्त्रादीनामवगमिन्ते सति लैङ्गिकादिविनियोगान्तराकाङ्क्षालक्षणमूलोच्छेदान्छ्रुतिकल्पना प्रतिषध्यते । ततश्चालब्धप्रमाणभावस्यैव लिङ्गादेर्याधोक्तदोषः । एव च श्रुत्यादिप्रवृत्त्या लिङ्गादेः प्रवृत्तिप्रतिबन्ध एव बाधः । सोऽयमप्राप्रबाध इत्युच्यते । अत्र दृष्टान्तः प्रदर्शितो वातिके 'नि श्रेण्यांगो हणप्राप्य प्राप्तिमात्रोपपादि च । एकमेव फलं प्राप्नुमुभावांगो हतो यदि । अधः सोपात्तमेकोऽन्यः उत्तरः तु तयोः श्रितः । उभयोस्तु जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा । आंगो हतोस्तद्वेको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः । प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्पश्चिमोऽवतरेन्मुधा ' इत्यादि । 'कुशमयः वह्निर्भवति' इति प्राकृतं तु प्राप्तमेव कुशमयत्वम् 'शरमयः वह्निर्भवति' इति वैकृतेन बाध्यते इति दशमाद्ये वक्ष्यते । इति श्रुत्यादिपेटिका ॥

तदेव श्रुत्यादीनां बलाच्चलः विचारितम् । अधुना विरोधः कास्ति नास्तीति विचार्यते । प्रथमं तावत्प्रकरणस्य श्रुत्या विरोधमद्वावविचारः प्रस्तूयते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'तिस्र एव माह्वस्यो- १३ द्वादशोपमन्त्रा- पसदो द्वादशाहानस्य' इति । समानेनाह्वा मतिष्ठते यस्य स्युत्या स क्रतुः या अहानाह- साह्वः एकदिनसाध्यस्युत्याको ज्योतिष्टोमः । छान्दसः रूपम् । तत्र साह्वस्य तावत्प्रकरणम् । ज्योतिष्टोमस्य द्युपसत्कत्वमङ्गमिति निर्विवादम् । द्वादशोपसत्कत्वमप्यहीनश्रुत्या विधीयमानं प्रकरणान्तस्यैवाङ्गम् , उत द्विरात्राद्यहर्गणाङ्गमिति मशयः । तत्र पूर्वपक्षयति—

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १४ ॥

वाशब्द सभावनायाम् । अहीनशब्द प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमेऽपि वर्तितुमर्हति । तन्वप्र-
मृद स्य तत्र वर्तेतस्यत आह— गौण इति । अवयवयोगयुक्त इत्यर्थः । न हीन अहीन इति
तुल्येन । ज्योतिष्टोमा हि केनापि सोमकृतुना न हीयते न त्यज्यते, तस्य प्रकृतित्वेन सर्वे सोम-
कृतु भरण-यमाणत्वात् । ततश्च नाहीनश्रुत्या प्रकरणस्य विरोध इति भवति द्वादशोपसत्कत्व द्यु-
यस्य नन्वव ज्योतिष्टोमाङ्गमिति ॥

अथ सिद्धान्तयति—

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १५ ॥

तुनाय । द्वादशोपसत्कत्व न ज्योतिष्टोमाङ्गम् । किन्तु तस्माज्ज्योतिष्टोमप्रकरणादपकृष्येत
अन्यत्र निविशत । द्विगत्राङ्गमिति यावत् । कुत । मुख्यस्य असंयोगात्तु मुख्यस्य प्रकृतिभूतज्यो-
तष्टोमस्य सादृशत्वेनापात्तस्य पुनरहीनशब्देन संयोगासम्भवात् । एकार्थविषये शब्दद्वयप्रयोगस्य
वैयर्थ्यं न । एव सादृशत्वेनाप्यज्योतिष्टोमादन्यस्यैवाहीनशब्देन प्रतीयमानत्वेन प्रकरणस्य 'अही-
नस्य' इति पशुश्रुत्या विरोधान्न ज्योतिष्टोमाङ्गता द्वादशोपसत्कत्वस्य युज्यते । मुख्यस्य प्रकृतिभूत-
ज्योतष्टोमस्य द्विगत्राङ्गहर्गणे स्वेताहीनशब्देन संयोगासम्भवादित्यप्यर्थः । 'तस्य समूह' इत्यधिकृत्य
अहं न्य क्तो इति सूत्रेणाहर्गणसाध्यमुत्पादकतौ वाच्ये अहंनशब्दात्स्वप्रत्यये 'आयनेर्यान्'
इत्यादिना तस्य इतादेशे अहीनशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् । तन्तु द्विगत्रादावप्यहर्गणसाध्यमुत्पा-
दसमूहोऽहीनशब्दा योगनैवानुश्रियते । ततश्च योगविशेषात्प्रकरणानुसृष्टाय नञ्समास एवाश्रयणीय
इति चेत् न । एव सति 'सत्रेणैवाहीनशब्दस्य प्रयोगापत्तेः । एव चाहर्गणविशेषे द्विगत्रादावेवा-
हर्गणशब्दः । मुख्यस्य प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमस्य मध्योदात्ताहीनशब्देन संयोगासम्भवादित्यप्यर्थः ।
अहीनशब्दा हि मध्योदात्तं पठ्यते । नञ्समासे तु 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्रस्युपमानाव्ययद्विती-
याकृत्या' इति पदपदस्य तत्र प्रकृतिस्वरेणोदात्तत्वे अहीनशब्द आद्युदात्तः स्यात् । तत्रो हि
'तदात्त आद्युदात्ता' 'उपसर्गाश्चाभिर्बर्जम्' इत्युदात्तत्वमेव प्रकृतिमिदं स्वरः । न च 'प्रत्ययः'
परश्च 'आद्युदात्तश्च' इति प्रत्ययमजासतियोगशिष्टेनाद्युदात्तस्वरेणान्तरङ्गत्वादीनादेशात्पूर्वप्रवृ-
त्तन व्यवस्थाकारम्योदात्तत्वे तत् स्वकारस्य ईतादेशे तदीकारस्याहंनशब्दाकारस्य च 'अनुदात्त
इति कवचम्' इत्यनुदात्तत्वे सति स्वप्रत्ययान्तत्वेऽप्यहीनशब्दस्य कथं मध्योदात्तत्वमिति वाच्यम् ।
अतः प्रत्ययपदेशवद्वचनं स्वर्गमित्यर्थम्' इति कात्यायनवार्तिके प्रत्ययोपदेशावस्थायांमेवायनादि-

विधानेन ईनादेशस्य प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तिदशायामेव प्रवर्तमानतया प्रत्ययस्मरेण तस्य रूपात्वे
 'अनुदात्त पदमेकवर्जम् इत्यहनशब्देऽकारस्य नकारादकारस्य चानुदात्तत्वे, 'तस्य स्वरित-
 त्वेऽर्हीनशब्दस्य मभ्यादात्तत्वापपत्ते । यद्यपि द्वादशाहे विहितस्य द्वादशोपसत्कत्वस्य द्विग-
 वादावपि चोदकत प्राप्तेऽप्योतिष्ठोमप्रकरणे 'द्वादशाहीनस्य' इति न विधि । किंतु महतोऽर्हीनस्य
 महती सख्योचिता, अन्वयस्य तु ज्योतिष्ठोमस्यान्वयेव व्युपसत्कत्वप्रशंसार्थोऽर्थवादः । तस्य च
 ज्योतिष्ठोमिकव्युपसत्कत्वस्तु व्युपयुक्तत्वात् प्रकरणविरोधोऽस्ति । तथापि यत्र शाखासु द्वादशाहे
 द्वादशोपसत्कत्वं न विहितं तद्विषयोऽयं विचार इति वार्तिककृतः । शाखान्तरोपसंहारानित्यत्वस्य
 शाखान्तराधिकरणे प्रपञ्चितत्वादिति तदाशयः । प्रकारान्तरेणाप्यधिकरणप्रवृत्तिवार्तिकं उत्प्रेक्षिता
 क्लिष्टत्वादुपेक्षिता । याज्ञिकास्तु द्वादशाहप्रकरणे 'द्वादशोपसद' इति विधिः सत्रभूतद्वादशाहविषय
 इति मन्यन्ते । वस्तुतस्तु स्वरविरोधात्पुर्वपक्षस्यैवानुत्थितेरधिकरणप्रवृत्तिश्चिन्त्या । छान्दसस्वरव्यत्य-
 येन पुर्वपक्षोत्थितवर्णनं तु क्लिष्टमेवेत्याम्ना तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्ठोमे 'उपास्मं गायता नर' इति नित्या प्रतिपद विधाय 'युव हि स्थ स्वर्पती—
 इति, द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपद कुर्यात्' 'एते अस्मिन्देव — इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति श्रुतम् ।
 १४. कुलायादोऽपि अहिष्पवमानस्तोत्रे आद्या स्तोत्राया ऋक्प्रतिपदित्युच्यते । किमिदं प्रतिप-
 पदोक्तत्वाधि- द्विधिद्वयं ज्योतिष्ठोम एव निविशते, उत 'कुलायेन राजा पुरोहितश्च सायु-
 करणम् । ज्यकामो यजेयाताम्' 'एकां द्वौ बहवो वाहीनैर्यजेन्न' इति द्विवहुयजमा-
 नकेषु कुलायादिपृच्छ्यते इति सशये, सिद्धान्तेनोपक्रमे—

द्वित्वबहुत्वयुक्तं चाचोदनान्तस्य ॥ १६ ॥

यजमानद्वित्वबहुत्वयुक्तं प्रतिपद्विधद्वयमपि कुलायादावुत्क्रियते । कुत । तस्य अचोद-
 नान् । तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य च प्रकृतौ ज्योतिष्ठोमे अविधानात् । 'यजेत' इति तदेकत्वस्यैव
 श्रवणान् । तस्य चोपादेयकर्तृगतत्वेन विवक्षितत्वान् ॥

अथ पुर्वपक्षमुत्थाप्य निराकरोति—

पक्षेणार्थकृतस्येति चेन्न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १७ ॥

'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्ठोमेन यजेत' इति ज्योतिष्ठोमस्य नित्यप्रयोगविधिः, 'ज्योति-
 ष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति काम्यप्रयोगविधिरिति द्वितीयस्य चतुर्थे यावर्त्ताविकाधिकरणे निरू-

१. तस्य इत्यतः पुर्वे 'स्वर्गतात्महितायामिति' इत्यविकाशः सर्वत्र दृश्यते, स चासंगतत्वाद्युप-
 श्रितः, २. वाचादः .

।पनम् । तत्र काम्यप्रयोगः सर्वाङ्गोपेत एव फलमाधयात् । नित्यप्रयोगस्य त्ववश्यकर्तव्यत्वादश-
 न्यानुष्ठानमङ्गप्रयोगविधिर्न समुह्नीति । तत्राशक्यकतिपयाङ्गत्यागेऽपि न दोष इति पष्ठतृतीयाशे
 वदत । तथा च बहुद्रव्यमाध्य ज्योतिष्टोम यशेक कर्तुं न शक्नुयात्तदा कर्त्रेकत्वमङ्गपरित्यज्य
 द्विवहवः कुर्युः । ततश्चार्थकृतस्याशक्तिनिमित्तकस्य यजमानद्विवहवत्वस्य सशब्धिप्रतिपद्यते नित्यप्रति-
 पन्नपक्षे विकल्पेन ज्योतिष्टोम एव निवेशमर्हति । तथा चैकस्य शक्तौ नित्या प्रतिपत् । तदशक्ता-
 वनश्चयमानक उद प्रतिपद्यमिति विकल्पो व्यवतिष्ठत इति चेत्, तन्न । कुत । प्रकृते एकस्य
 यागात् । ज्योतिष्टोमस्योत्पत्तिवाक्ये 'यजेत' इत्येकेनैव कर्त्रा संयोगात् । उत्पत्तिकालेऽनुष्ठानाश-
 क्तिरेतदक्षिणावाहृत्याद्यनवगमेन कर्त्रेकत्वस्यासजातविरोधितया सर्वथा परित्यागानर्हत्वात् । यदश-
 क्यमङ्गं नित्यप्रयोगविधिर्न समुह्नीति तत्परित्यागमर्हति । यजमानैकत्वं तु नित्यप्रयोगविधावपि श्रूय-
 माणं न च परित्यागमर्हति । किञ्च पुरुषप्रयत्नमाध्य यत्प्रधानविधिना कतव्यतया चोद्यते तद्विषय
 एव यथाशक्त्युपबन्धः नानुपादेयकालादिविषय इति वक्ष्यते । अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेक-
 त्वम् । तत्रैकमेव यजमानमधिकृत्य यथाशक्त्युपबन्धः प्रवर्तते 'एको यथाशक्ति कुर्यात्' इति ।
 तथा च ज्योतिष्टोमे यजमानद्विवहवाभावात्तत्संयुक्तं प्रतिपद्विधानं कुलायादिपृच्छ्यते । न च यज-
 मानश्च यजमाना च, यजमानश्च यजमाने च, इत्येवम् 'पुमान्निम्न्या' इति कृतैकशेषयोर्द्विवचनबहु-
 वचनान्तयजमानशब्दयोरेकानेकपक्षीकयजमानाभिधायिनोऽज्योतिष्टोमे सम्भवात्तत्कर्ष इति वाच्यम् ।
 विन्येषकशेषस्य लाक्षणिकत्वात् । किञ्च द्विवहवचनयोः पत्न्यभिधायकत्वे ज्योतिष्टोमस्य कदाप्येक-
 यजमानकत्वाभावादपि एव प्रतिपदौ स्याताम् । ततश्च नित्यप्रतिपद्विधिरनर्थकः स्यात् । विषमशिष्ट-
 विकल्पा वा स्यात् । तस्मादुत्कर्षः । वृत्तमधिकरणम् ॥

दशपुण्यमासयोः श्रूयते जाघन्या पत्नी सयाजयन्ति' इति । अत्र 'सोम यजति'
 त्वष्टार वचति 'देवानां पत्नीर्यजति' 'अग्निं गृह्णति यजति' इति सोमादयः पत्नीशब्देन
 'चापत्या अनुक' सृष्टिन्यायेन विवक्षिता । द्वितीया तु 'सप्रदानस्य च कर्ममजा वक्तव्या'
 पारक्रमम् इति वाचनिका । जाघनीशब्दो लाङ्गलमाचष्टे । तत्र किं जाघनीमुद्दिश्य
 पत्नीमयाजा संस्कारा विधीयन्ते ततश्च संस्कार्यतया प्राधान्याद्यव जाघनी तत्र पत्नीमयाजा उत्कृ-
 ष्यन्त इत्यप्राप्त्यापत्तयश्चतुर्निष्पन्नजाघनी संस्कर्तव्यति फलति, उत पत्नीमयाजोद्देशेन जाघनी विधी-
 यते दशपुण्यमासयोर्वापणस्य जाघनी सपाद्येति सशये, पूर्वपक्षयति—

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १८ ॥

जाघनीसंस्कारविधिः संस्कार्यानुसारेणाग्नीषोमीयपशावुत्कृष्यते । संस्कारविधौ हि पत्नीस-
 वाजानां सतिपत्योपकारकतया दृष्टार्थत्वम् । ननु तृतीयाश्रुत्या जाघन्या गुणत्वप्रतीतिस्तत्संस्कारवि-

धित्वमसिद्धम्, ततश्च पत्नीमयाजोद्देशेनैव 'विधीयमाना जाघर्त्ता दर्शपूर्णमासयामेव क्रयादिना छाग-
हविणादिप्रकृतिकस्वनिष्पत्तिं प्रयोजयेदिति' नोत्कर्ष इत्यत आह -- एकदेशत्वादिति । 'उत्तरार्धात्स्व-
प्रकृते समवसति' इत्युत्तरार्धशब्दस्यैकदेशवचनतया कस्योत्तरार्धादित्याकाङ्क्षायां प्रकृतार्थेयादिद्रव्य-
स्येत्यवगमेन द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वात्स्वप्रकृतं प्रतिपत्तिरिति चतुर्थीशेषादेः एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वात्
वित्तमानसयोगात् 'इत्यधिकरणे व्यक्तापयिष्यते । तथा च जाघर्त्ताशब्दस्याप्येकदेशवचनत्वेन
तद्रव्यक्रयागमस्य स्वयं द्रव्यान्तराप्रयोजकतया यत्रैकदेशो विद्यते तत्र तदप्यैकदेशस्य ग्राह्यत्वात्तस्य
चैकदेशिसंपात्तायानस्य प्रतिपाद्यत्व न्यस्यमिति पत्नीमयाजाघर्त्तामग्नीषोमीयपशुहविर्हव्याद्यनुत्तिष्ठा-
यजाघर्त्ताप्रतिपत्तिकर्मत्वात्प्रकरणं बार्धित्वा वाक्यात्तदोत्कर्षः । तृतीया तु 'प्रयाजशेषेण हवींषि' इति-
वद्व्यन्येनेन नेतव्या ॥

अथ सिद्धान्तयति-

चोदना वापूर्वत्वात् ॥ १९ ॥

वाशब्द एवार्थः । जाघन्या एव पत्नीमयाजार्थतया चोदना, न तु जाघन्यर्थतया पत्नी-
मयाजानाम् । कुत । पूर्वत्वात् अपूर्वत्वाच्च । तथाहि । किं जाघन्युद्देशेन पाशुका पत्नीमयाजा
प्रतिपत्तितया विधीयन्ते, उत दर्शपूर्णमासिका । नाहं, अपूर्वत्वात् पाशुकानां पत्नीमयाजानां
प्रकरणान्तरगतत्वेनास्मिहितत्वात् । न द्वितीयः, दर्शपूर्णमासिकपत्नीमयाजानाम् 'पत्नी मयाज-
यन्ति' इत्युत्पत्तिवाक्ये द्रव्यविशेषामयुक्ततया स्मिहितत्वात् द्रव्यापेक्षेण च तेषु जाघन्या विधा-
नौचित्यात् दर्शपूर्णमासयोर्जाघन्या भूतभावयुपयोगाभावेन सम्कारानर्हतया पाशुक्याश्च तस्या अस्म-
निहिततया 'दर्शपूर्णमासिकपत्नीमयाजानां तत्प्रतिपत्तितया विधानानुपपत्तेः । ततश्च द्रव्यामयुक्तो-
त्पन्नदर्शपूर्णमासिकपत्नीमयाजोद्देशेन तदपेक्षितजाघर्त्ताद्रव्यविधिरिति युक्तम् । न च जाघन्युद्देशे-
नापूर्वा पत्नीमयाजा प्रतिपत्तितया विधीयन्तामिति वान्यम् । 'पत्नी मयाजयन्ति' इत्यनेनन्तरवि-
हितानां मर्नास विपरिवर्तमानानामेव जाघर्त्तावाक्येऽपि 'पत्नी मयाजयन्ति' इत्यनेन परामर्शौचि-
त्यात्, जाघन्युद्देशेन यागविधौ यागोद्देशेन च पत्नीशब्दप्रतिपाद्यसोमादिदेवताविधौ विरुद्धत्रिकद्वया-
पाताच्च । पत्नीविशिष्टयागविधौ गौरवान् । विशिष्टयागानुवादेन जाघर्त्तामात्रविधानोपपत्तेः । न च
विशिष्टानुवादेऽपि वाक्यभेदः शङ्क्यः । पत्नीशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् । 'जाघन्या मयाजयन्ति'
इत्येतान्वेतानन्तरवाक्यविहितानां पत्नीमयाजानामुपस्थितिसम्भवान् । अपूर्वत्वादप्राप्तत्वाज्जाघन्या एव
चोदनेत्यपि योज्यम् । एव च जाघन्या अकृतार्थत्वात्तानामुद्दिश्य पत्नीमयाजविधेरप्रवृत्तेः 'प्रयाजशेषेण'
इतिवद्विभक्तिव्यत्ययकल्पनापि न प्रसज्यते ॥

1. 'विधीयमाना जाघर्त्ता'—एतत् क, स्व, ग पुस्तकेषु नास्ति 2. दर्शपूर्णमास क

एकदेशत्वादित्याह—

एकदेश इति चेन्न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २० ॥

उत्तरादिशब्दवजाघनीशब्द एकदेशवचन , अतो द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वात्स्वष्टकृद्-
प्रत्ययसम्भवात् पत्नीमयाजानामिति चेत्, तन्न । कुत । प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः । दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन
च पत्न्या शास्त्रादुत्पत्तिरविद्यानात् । लाकृत एव तन्निष्पत्तेः । जाघनीशब्देन हि अर्घ्यापोमीय-
वर्जितपत्ना जाघन्येव न विवक्षिता, जाघनीमात्रस्यैव शब्दार्थत्वात् । यथायुत्तरार्धादिशब्दवजा-
घन शब्दस्यैववचनवत्त्वाच्च न्वम् । तथायुत्तरार्धादिशब्द उत्तरार्धत्वादिना प्रकृतिसोपेक्षरूपेणाभिधत्ते ।

अत्रादिद्रव्यज्ञानं विना उत्तरार्धत्वस्य ज्ञानमशक्यत्वात्सोपेक्षवृत्तित्वम् । जाघनीशब्दस्तु हृद-
य शब्दवत् न विवचन । चातिश्रान्तपक्षा । ततश्चाप्रीपोमीयपशुज्ञानाभावेऽपि प्राणिमात्रजाघनी
ज्ञानशक्यते इति जाघनीशब्दस्य निरपेक्षवृत्तित्वमेव । तथा च हरिणादेर्यस्य कस्यचित्प्राणिना
जाघन्यप्राणिदस्या क्रयादिना सपाशा । अर्घ्यापोमीये तु पशौ वपादीनामुत्पत्तिप्रकारः सज्ञपनादि
शब्दजन्यते इति न क्रयाद्याश्रयणम् । अतो दर्शपूर्णमासिकपत्नीमयाजेषु आद्येन पत्नीमयाजा-
घन्यते इति शास्त्रान्तरविदिता जाघनीविधिविकल्पयते । इति जाघन्यधिकरणम् ॥

तदेव श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता प्रस्तुता । अधुना वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोध-
चिन्ता प्रस्तुतः 'योतिष्टोमे श्रूयते' इति वा गते यज्ञस्य यदधिपवणे न संवृणत्ति' अथो खलु दीर्घ-
'सोमे सवृषे श्रूयते' इति । ययोरूपि सोमोऽभिपूयते ते अधिपवणे फलके
यत् यत् यज्ञस्य हनुस्थानीय, अतः त फलके न संवृणत्ति यथा न विश्रि-
ष्यते तथा न कालिते करोति । दीर्घसोमे तु ते सवृषे अविश्रिष्टत्वाय
अभिपूयते ययौ अभिपवयोर्यदात्ययित्यर्थः । तदिष्टं मतर्दनं किं प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोम एव
निविशत तत्तन्त्रोक्तम् यदा चात्कुर्याते तदा किं द्वारावार्हानसवेषु, उत उक्थ्यादि सस्थास्वेव,
यदा तन्महीनसवेषु चाग्निष्टोमाधिककुरुष्विति पञ्चधा मणयः । तत्र पूर्वपक्षयति—

मतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २१ ॥

मतर्दनं प्रकृतौ योतिष्टोम स्यात् । कुत । अतर्धलोपान् इष्टिपशुदावहोमापेक्षया दीर्घ-
क्रयणं प्रकृतिभूतत्वात्तष्टोम दीर्घसोमशब्दस्यावयवार्थलोपाभावात् । तथा च प्रकरणानुप्रहान्नोत्कर्षः ।
यत्तन्मतर्दनं वाच्यं मतर्दनविधिः प्रकृतौ विकल्पयते । क्रयणवत् । यथा गोवासोहिरण्यादिसो-
मस्य तद्वत् मतर्दनं इति भाष्यम् । क्रयाणां विकल्पः पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयस्य द्वादशे वक्ष्य-
ते । य २ । द्वादशायतनं क ३ । क्रयणानाम्—क ४ । वाग्नाशक्ते क

माणत्वात्पूर्वपक्षाभिप्रायो दृष्टान्तः' इति वार्तिककृत । अन्यथापि योजितवार्तिके । अनर्थलोपान् वाक्यशेषश्रुतधारणशक्तेः । मतदर्शनप्रयोजनस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सभवात् मतदर्शनोक्तुष्यते । ननु प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमस्यांवाक्याशेषश्रुत्याल्पत्वान्मन्दफलतत्त्वमतदर्शनमित्यत आह— क्रयणवदिति । प्रयोजनलोपाभावे दृष्टान्तः । यथा अल्पमूल्यस्य सोमद्रव्यस्य गोवास प्रभृतिद्रव्याणामन्यतमेन क्रये सिद्धेऽप्यान्तर्गतसौकर्यार्थे शेषाणां दानम् । अधिकमूल्यदाने हि विक्रेतुः स्वानतत्वात्क्रयसिद्धिरविलम्बिता भवति । अविलम्बितक्रयकश्च सोमोऽभ्युदयकारि भवतीति शास्त्रार्थो विज्ञायते । तथा सतृणयोरेव फलकयोरभिषवश्चमत्ववचनसामर्थ्याद्दृढतरकृतोऽभिषवश्चेत्यस्कर इति विज्ञायते । ननु तर्हि 'न सतृणन्ति' इत्यमतदर्शनविधायकपूर्ववाक्यादसतृणयोरेवाभिषवणफलकयोः प्रकृतावभिषवश्चमत्वस्याद्दृढकृताभिषवश्चेत्यस्करत्वस्य' चावगमात् 'दीर्घसोमं सतृष्टे धृत्यै' इत्युत्तरवाक्ये दृढतरकृताभिषवश्चमत्वफलकमतदर्शनविधायकप्रकृतौ लुप्तार्थे सद्भिः कृता दीर्घसोम उक्त्यादौवेत्कर्षमर्हतीति चेत् अमतदर्शनवाक्यं नास्तीति कृत्वा क्रयणवदिति दृष्टान्तः समर्थनीय इति— तदेतच्छिष्यदन्धनमात्रम् । वस्तुतस्तु 'अनर्थलोपान्' इत्येतत् इष्टिपशुदर्वीहोमापेक्षया द्रव्यव्ययायासकालाशधिकत्वात्प्रकृतावेव दीर्घसोमशब्दस्य सभवादित्येव व्याख्येयम् । क्रयणवदिति मतदर्शनामतदर्शनविकल्पे दृष्टान्तः । तैत्तिरीयादिशाखागतदशक्रयणविधयः 'गवाहिरण्येनवासमाजयति चतुर्भिः क्रीणाति' इति बह्वचब्राह्मणगतचतुः क्रयणविधयश्च यथा विकल्पन्ते तद्वत्मतदर्शनमतदर्शनं च प्रकृतौ विकल्पत इत्यर्थः ॥

अथ सिद्धान्तयति

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २२ ॥

वाशब्द एवार्थः । मतदर्शनस्य प्रकरणादुत्कर्ष एव स्यात् । कुत । विशेषस्य ग्रहणान् दीर्घसोमशब्देन प्रकृतिसोमविकारस्य ग्रहणान् । न ह्यष्टिपशुदर्वीहोमापेक्षया दीर्घत्व^१ दीर्घसोमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । तथा सति सोमशब्दस्य वैयर्थ्यात् सर्वस्यापि सोमस्य इष्ट्याशपक्षया दीर्घत्वान् । अतः सज्जातीयसोमान्तरापेक्षमेव बहुसोमद्रव्यकत्वचिरकालत्वादिरूपमेव दीर्घत्वविवक्षितमिति स्यादुत्कर्षः ॥

अत्र पूर्वपक्षा प्रत्यवतिष्ठते—

कर्तृतो वा विशेषस्य 'सन्निमित्तत्वात्' ॥ २३ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । कर्तृत । सार्वविभक्तिकस्तमि । कर्तरि यजमाने दीर्घशब्दोऽस्तु । ततश्च दीर्घस्य यजमानस्य साम इति पठ्यासमासः प्रकृतिसोम एवापपद्यते, न तु दीर्घश्चासौ सोम-

१ अभिषवस्य श्रयस्करत्वावगमात् इत्येव भवति पाठः । अथ त्वस्मामि कल्पितः । २ दीर्घसामान्यम् — क, ख, ग । तत्र

अने कर्मधारय । कुत । विशेषस्य सन्निमित्तत्वात् । समासविशेषनिर्वाणस्य विद्यमाननिमित्तक-
त्वात् न हि स्वरविशेष कश्चित्समासविशेषको धर्मोऽत्र विद्यते । अन्तोद्धान्तत्वस्य पठ्यासमासकर्म-
धारयसाधारण्यात् । ततश्च कथञ्चिन्मकृतमेव सम्भवतीति दीर्घसोमशब्दे प्रकरणबाधो न युक्त आश-
यितम् ॥

अथ सिद्धान्ती परिहरति—

कतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २४ ॥

वाशब्द एवार्थे । कतोवेव दीर्घशब्दा वर्तते, न तु यजमाने । दीर्घसोमशब्द कर्मधारय
ज्ञान यावत् कुत । अर्थवादानुपपत्तेः । पठ्यान्पुरुषे पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थोपस्मर्जनतया प्राधान्येन
स्वार्थवदानुपपत्तेः । पूर्वपदस्य लक्षणया स्वार्थसवन्धिपरतया मुख्यवृत्त्या स्वार्थवादित्वानुपपत्तेश्च ।
कर्मधारय तु द्वयारपि पदयोः प्राधान्यतः मुख्यवृत्त्या च स्वस्वार्थवदन भविष्यति । धृत्या इत्यर्थवाद-
स्यानुपपत्तिरित्यप्यत्र । कर्मधारयसमामे हि द्विरात्रादिदीर्घसोमे चिरकालबहुसोमद्रव्यककर्तौ चिरकाल
प्रवर्तिभिरामप्यमाण सामोऽधिपवणफलकयाविश्लेषशङ्कायाः सतर्दन विधीयमान धृत्यै भवतीत्यर्थवाद-
रूपदर्शनम् । न हि यजमानस्य दीर्घत्वे ऋग्वत्त्वे वा प्रकृतावभिपवस्य किञ्चिदाधिक्यमस्ति, येन तत्रापि
विश्लेषशङ्का स्यात् धृत्यै इत्यर्थवादोपपद्येत । तस्मादुत्कर्ष ॥

न च द्विरात्रादिष्वेव न तृकथ्यपांडुयतिरात्रसंस्थाम्बिति तृतीय पक्षमुपक्षिपति

संस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २५ ॥

च, तथे । अग्निष्टामवदुक्त्यादिसंस्थास्वपि न सतर्दनम् । कुत । धारणार्थाविशेषात् ।
धारणरूपपदयान्तानुपपत्तर्गविशेषो धारणार्थाविशेषः । शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपा समासः ।
यस्यावदानुपपत्तर्गविशेषादिति यावत् । अग्निष्टामे तावद्यजमाने दीर्घे हस्वे वा दशमुष्टिपरिमित
एव सामोऽभिपद्यते एकैकयाहुल्याहुष्टत चाग्निसगृह्य मिसीते पञ्चकृत्वो यजुषा मिसीते
पञ्चस्वस्तर्गोम उग्रादवचनान् उक्त्यादिसंस्थास्वपि तावानेव सामोऽभिपद्यते । ततश्चाग्निष्टोम
एव च यान्तसंस्थास्वपि धारणावदानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् सतर्दनमिति द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः ॥

तस्मिन् तृतीय पक्षे निराकुवश्चतुर्थपक्षमदलस्यते—

स्यादनित्यत्वात् ॥ २६ ॥

न च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् । एककया—स्व

उक्त्यादिसंस्थासु धारणार्थवादोपपत्तिरित्यतः । तत्राग्निष्टोमोपेक्षया यामाभ्यामाधिक्ये-
नाधिकसोमस्याभिषेकव्यवधानं । न च तोयेन सोमसमवृद्धिः संपाद्येति वाच्यम् । सोमसाधनके-
कर्मणि वचनं विना द्रव्यान्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । ननु सामसमवृद्धिरेकादशादिमुष्टिवृद्ध्या न सम्भवति ।
नापि लतादैर्घ्येण, दशमुष्टिपर्यन्तयोर्विधानादित्यत आह—अनित्यत्वादिति । 'पर्वणामायामपरिमा-
णस्यानित्यत्वादित्यर्थः । तथा च दीर्घात्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमलतोपादाने सति प्रदानवृद्धिः यथो-
क्तपरिमाणस्याप्ययाधः सम्भवति । वस्तुतस्तु अनित्यत्वादित्यस्य दशमुष्ट्यवशिष्टसोमलतापरिमाणस्या-
नित्यत्वादित्यर्थः । श्रूयते हि 'प्रजाभ्यस्त्वा इत्यवशिष्टानशनुपसमृहति' इति दशमुष्टिपरिमितसोमेनावशि-
ष्टसोमलताः संयोजयतीत्यर्थः । अवाशिष्टलतानां च न किञ्चिदपि परिमाणं श्रुतम् । ततश्च प्रदानवृद्धय-
नुसारेण सर्वत्र सोमद्रव्यस्यैव वृद्धेरुक्त्यादिसंस्थासु धारणार्थवाद उपपद्यत इति सतर्दनस्य तात्त्वे-
न निवेशः । एव च प्रकरणस्यनुगृहीतं भवति, उक्त्यादिष्वपि ज्योतिष्टोमस्वरूपानुस्यूते सत्त्वान् ।
ननु 'संस्थाश्च समानविधानाः प्रकरणाविशेषात्' इत्यधिकरणे उक्त्यादिसंस्थानां प्रकरणं निराक-
रिष्यत इति चतुः, सत्यम् । तत्र अग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यत्वात्तदीयप्रकरणेनाविशेषसंयुक्ता नित्यवदा-
मनाता एव धर्मा गृह्यन्ते, उक्त्यादीनां तु काम्यत्वेनानित्यत्वात् तद्धर्मा गृह्यन्ते, नित्यानित्यसंयो-
गविरोधादिति वक्ष्यते । ततश्च यथा 'आग्नेयसग्निष्टोम आलभते' 'गैन्द्राग्नमुक्त्ये' इत्या-
दयो धर्मा उक्त्यादिसंयुक्ता उक्त्यादिरूपज्योतिष्टोमप्रकरणेन गृह्यन्ते, तद्धस्मत्तर्दनस्यापि दीर्घ-
सोमसंयुक्तस्याग्निष्टोमेऽसम्भवत्प्रवृत्तिकस्य प्रकरणेनापरिगृहीतस्यापि 'दीर्घसोमसशब्दितोक्त्यादिरू-
पज्योतिष्टोमप्रकरणेन परिग्रहे सम्भवति न द्विरात्रादिपत्कर्पो युज्यते । तस्मादुक्त्यादिसंस्थास्त्वेव प्रक-
रणदीर्घसोमशब्दाभ्यां सतर्दनस्य निवेशः । 'उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य' इति सूत्रे उत्कर्ष-
शब्दस्त्वग्निष्टोमापेक्षया ज्ञेयः । एव च 'स्यादनित्यत्वात्' इति सूत्रेऽपि 'अनित्यत्वात्' इति
बहुव्रीहिः । न विद्यत नित्यं प्रकरणं यस्य तदनित्यम्, ततश्च सतर्दनस्य नित्याग्निष्टोमप्रकरणेना-
परिग्रहात्केवलोक्त्यादनित्यप्रकरणपरिग्रहः अविरुद्धः स्यादित्यापि याजना । सोऽयं चतुर्थपक्षो भाष्य-
सिद्धान्तः । वार्तिककृतस्तु 'स्यादनित्यत्वात्' इति सूत्रं पञ्चमपक्षपरं योजयामासु । उक्त्या-
दिसंस्थासु द्विरात्रादिषु च सतर्दनं स्यात् न तुक्त्यादिष्वेव । कुत अनित्यत्वात् । दीर्घसोम-
शब्दस्योक्त्यादिसंस्थास्त्वेव व्यवस्थितत्वाभावात् । संस्थासु द्विरात्रादिषु चाग्निष्टोमापेक्षया दीर्घ-
त्वस्याविशेषादिति यावत् । ततश्च एष वाच्यः प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्येतिष्टोमो य एतेनानि-
ष्टाथान्येन यजेत' इत्यत्र अन्यशब्दो यथाग्निष्टोमान्यसर्वकृतुपरं न तु उक्त्यादिसंस्थामात्रपरं,
एव दीर्घसोमवाक्यस्यग्निष्टोमाधिकसर्वकृतुषु प्रवर्तमानं न प्रकरणात्मस्थास्त्वेव व्यवस्थापयितुं

शक्यते, प्रकरणाद्वाक्यसकोचस्यायुक्तत्वात् । यदि च सतर्दनमुक्त्यादिमतिधौ तदवान्तरप्रकरणे वा श्रूयेत तदा स्यादपि सस्थास्वेव तस्य निवेशः । इदं तु तदमतिधौ समाम्नात सस्थाधिकरण-
न्यायेन तदीयप्रकरणाप्राप्त्येतिष्टोमवर्मैरन्तरिति तदीयकथभावसम्पर्शः न भजते । तस्मान्न प्रकरण-
सस्थासु सतर्दनस्य विनियोजकम् । किंतु दीर्घसोमशब्दसयुक्त वाक्यमेव । तच्च सस्थासु द्विगत्रादिषु
चाविशिष्टमेवेति । अत्र च 'सस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषान्' इत्यनन्तरम् 'उक्त्यादिषु वा-
र्थस्य विद्यमानत्वात्' 'अविशेषास्तुतिर्व्यर्थेति चेत्स्यादतिन्यत्वात्' इत्येव सूत्रानुपूर्वी भाष्यपुस्तके-
ष्विदानीतनेषु दृश्यते । तत्रैव योजना । 'सस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषान्' इति सूत्रेऽभिष्टोम-
उक्त्यादिमस्थासु च दशमुष्टिपरिमित एव सोमोऽभिप्रेयत इति धारणार्थवादानुपपत्तेस्तुल्यत्वादहीन-
सत्रेष्वेव सतर्दनमिति शङ्कास्थिता । तां परिहरति—उक्त्यादिषु वार्थस्य विद्यमानत्वात् । वाशब्द-
एवार्थः । उक्त्यादिमस्थास्वेव सतर्दनम् । कुतः । सतर्दनप्रयोजनस्य धारणस्य तासु सत्त्वान् ।
यागाभ्यामाधिक्येन तासु प्रदेयसोमवृद्धेरावश्यकत्वात् । ननु दशमुष्टित्वत्रिपदेवविरोधादेकादशादि-
मुष्टिवृद्ध्या लतादैव्यवृद्ध्या वा वृद्धिर्न संभवति, तोयत एव वृद्धिः सपाद्या, ततश्चाभिषोतव्यसोमस्या-
भिष्टोमवदुक्त्यादिमस्थास्वाव्यविशेषात्सतर्दनप्रयोजनधारणार्थवादस्तत्रापार्थक्यं स्यादिति द्विगत्रादिवेव
सतर्दनम् । न सस्थास्वित्याशङ्क्य निराकरोति—अविशेषास्तुतिर्व्यर्थेति चेत्स्यादतिन्यत्वात् ।
चेदन्तं स्पष्टम् । स्यादतिन्यत्वादिति तु भाष्यरीत्या वार्तिकरीत्या च पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।
इति सतर्दनाधिकरणम् ॥

कौपीनकब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणं प्रवर्ग्य प्रकृत्य श्रूयते 'न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्' इति ।
तत्र किं ज्योतिष्टोमाङ्गमयं प्रतिषेधः, उत तदीयप्रथमप्रयोगाङ्गमिति मशये, पूर्वपक्षयति—

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ २७ ॥

संख्यावाचिप्रथमशब्दसयुक्तं प्रवर्ग्यप्रतिषेधनमाशानाद्यप्रयोगसाधारण्येन ज्योतिष्टोमक्रतो-
रङ्गः स्यात् । कुतः । प्रकरणान् । न च प्रकरणं बाधित्वा प्रथमशब्दसंयुक्तवाक्यवशेन प्रथमप्रयोगा-
ङ्गः स्यात् । न ह्येव प्रथमशब्दः प्रयोगाभिप्रायकः, यज्ञशब्दमा-
माताधिकरण्यविशेषात् । यज्ञशब्दस्य प्रयोगपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । न च
यज्ञशब्दस्य यज्ञविशेषे ज्योतिष्टोमेऽपि लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । विशेषाशस्य प्रकरणत एव लाभात् ।
'एष वाक् प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तत्' इति
वाक्यान्तरेण प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य ज्योतिष्टोम एवावगमितत्वात् ।
तथा च दीर्घसोमवाक्ये वाक्यप्रकरणयोर्विसर्वादावाक्येन प्रकरणबाधेऽपि प्रकृते विसर्वादाभावात्
प्रकरणबाध इति प्रकरणाद्वाक्यानुगृहीताज्योतिष्टोमाङ्ग प्रतिषेधः ।

अथ सिद्धान्तयति—

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २८ ॥

वाशब्द एवार्थे । प्रथमपद नैमित्तिकमेव शक्यमवधानिमित्तकमेव । ज्योतिष्टोमे लाक्षणिकमेवेति यावत् । कुत । कर्तृसंयोगान् लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् । कर्तृसंयोगादिति न्यल्लोपे पञ्चमी । लिङ्गस्य प्रतिषेधोपलक्षणभूतप्रथमपदस्य कर्तृसंयोगमपेक्ष्य 'मुख्यवृत्तिनिमित्तकत्वात् । प्रथमशब्दे ह्यप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुराद्यप्रवर्तन एव मुख्यवृत्त्या वर्तते । तादृशप्रवर्तनविषयतया तु ज्योतिष्टोमे लक्षणया वर्तते । आकृत्यधिकरणव्युत्पादितेन नागृहीतविशेषणान्यायेनाद्यप्रवर्तनापरपर्यायाद्यानुष्ठानात्मकाद्यप्रयोगस्यैव प्रथमशब्दमुख्यार्थतया प्रथमप्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेध इति युज्यते । आद्यप्रयोगो हि प्रथमशब्दश्रवणमात्रादस्यते, ज्योतिष्टोमस्तु यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रतिस्धानमूलकलक्षणागस्य इति प्रथमयज्ञवाक्यान्प्रयोगाङ्ग प्रतिषेधो गम्यते । प्रकरणात् क्त्वङ्गमिति विस्वादे प्रकरण बाधित्वा वाक्यान्प्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेधो विज्ञायते । न च प्रथमशब्दस्याद्यप्रयोगपरत्वे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत एव यज्ञशब्दस्य प्रयोगपरत्वाभ्युपगमात् । 'टिक्करण करोति' इति वत्सामान्यविशेषभावेन पौनरुक्त्याभावान् । न चोभयथापि लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । जघन्यस्य यज्ञशब्दस्य लक्षणयापि नेतु शक्यत्वात् । मुख्यस्य प्रथमशब्दस्य श्रुतिवृत्तस्यैव प्राप्त्वात् । न च प्रथमशब्दे 'एष वाव प्रथमो यज्ञ' इति सामानाधिकरण्यान्नामत्वे निश्चिते ज्येनादौ वत्यर्थवदलक्षणा न दोष इति वाच्यम् । स्तुत्यर्थं प्रवृत्तार्थवादगतप्रयोगस्य लक्षणयापि नेतु शक्यत्वेन शक्तिकल्पनायामसमर्थतया नामत्वनिश्चयस्यैवामिद्वे । एतेन 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाज्यज्योतिष्टोम' इति सामानाधिकरण्यात् 'प्रथमयज्ञ' इति ज्योतिष्टोमस्य रूढ नामधेयमित्यपि प्रत्युक्तम् । द्वितीयादिवार ज्योतिष्टोमे प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमयज्ञ इति व्यपदेशापत्तेश्च । अत्रेदमवधेयम् । कचिच्छाखायामनारभ्याधीतं प्रवर्ग्य, प्रथमयज्ञवाक्यमपि तत्रैवास्नातम् । न तद्विषयेयमधिकरणप्रवृत्तिः, अस्याधिकरणस्य वाक्यप्रकरणविरोधविषयत्वात् । कचित्तु शाखाया प्रवर्ग्योऽनारभ्याधीत । प्रथमयज्ञवाक्य तु ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठितम् । तत्र प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि प्रथमयज्ञवाक्यस्य प्रकरणाधीतत्वमात्रेणाधिकरणप्रवृत्तिरुपपन्न एव । एवमपि 'ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते—न प्रथमयज्ञे प्रवृज्ज्यात्' इति भाष्यमनुपपन्नमिति, तन्मसर्थयितुं वार्तिके कौषीतकब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्र हि प्रवर्ग्यस्य प्रथमयज्ञवाक्यस्य च ज्योतिष्टोम एव पाठ प्रत्यक्षमिदं इति । ननु प्रकरणबाधेन यदि प्रथमप्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेध स्यान्न तु ज्योतिष्टोमाङ्गम्, तर्हि यस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगेऽपि प्राप्नुयात् । नैव दोषः । प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वेन यत्र प्रवर्ग्यस्य प्राप्तिस्तत्रैव ज्योतिष्टोमे सामर्थ्यात्प्राप्ते । प्रवर्ग्यश्च

। 'मुख्यप्रवृत्ति' इत्येव सर्वत्र पाठ । अथ तु कल्पित ।

कौपीनकत्राहणे प्रकरणपाठाज्योतिष्टोमाङ्गमेव । तैत्तिरीयशाखाया त्वनारभ्यार्धति प्रवर्ग्य — 'यत्प्र-
वर्ग्य प्रवृणक्ति' इति । स च 'पुरस्तादुपमदा प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति सोमान्यभिचरितोपमदादिमन्-
न्धात्मोस गच्छति, तत्राण्यनारभ्यन्यायेन प्रकृतिभूत ज्योतिष्टोमम्, तत्रापि प्रथमशब्दमयोगात्तदी-
याद्यप्रयोगमिति नातिप्रसङ्गः । न च विकृतिसोमान्तामपि प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधश्चादकतः प्राप्नु-
यादिति वाच्यम् । प्रथमशब्दस्याविशेषितस्य सर्वाद्ये वर्तमानस्यान्यथाप्रवृत्तेः । ननु, एवमपि तैत्ति-
रीयशाखायाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इति व्यर्थम् । उक्तरीत्या प्रवर्ग्यस्य तत्रैव प्राप्तेः । न च 'न
प्रथमयज्ञे' इति प्रतिषिद्धस्य प्रवर्ग्यस्य पक्षे प्रतिप्रसवार्थं तदिति वाच्यम् । भिन्नविषयत्वात् ।
प्रतिषेधवाक्यानुसारेणाग्निष्टोमवाक्यस्य तदीयाद्यप्रयोगपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । अतोऽग्निष्टोमवाक्यस्य
प्रतिप्रसवार्थत्वाय प्रतिषेधवाक्यस्यापि क्रतुविषयत्वमेव स्वीकार्यम्, न तु प्रयोगविषयत्वम् इति
चेत्, सत्यम् । यदि प्रतिषेधवाक्यं प्रतिप्रसववाक्यं च क्रतुविषयमेव स्यात्तर्हि प्रतिप्रसवफलस्य
प्रकृतिसोमे प्रवर्ग्यविकल्पस्य प्रकरणानारभ्यन्यायानुगृहीतेन 'यत्प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति सामान्यवि-
विना प्रतिषेधेन च सिद्धे प्रतिप्रसववाक्यं सर्वथानर्थकमेव स्यात् । प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः प्रयोगवि-
षयत्वे तु प्रतिप्रसवोऽर्थवान्भवति । तत्र हि प्रतिप्रसववाक्याभावे प्रवर्ग्यप्रतिषेधविकल्पस्याद्यप्रयो-
गाङ्गतया अप्राप्तिरिति । सामान्यविधेः क्रतुविषयत्वेन प्रतिषेधस्य प्रयोगविषयत्वेन भिन्नविषयत्वात् ।
तथा चाद्यप्रयोगविषयकविकल्पप्रयोजनत्वान्प्रतिप्रसवोऽर्थवान्मपद्यत इति प्रयोगविषयक एव प्रतिप्र-
सवोऽवश्यमास्थेयः । प्रतिप्रसवशलादेव प्रतिषेधस्य, प्रथमप्रयोगपर्यवसानमात्रम्, न तु वाचनिकम-
ग्निष्टोमप्रयोगविषयत्वम् । एव चाग्निष्टोमशब्दस्य प्रयोगलक्षणेति निरस्तम् । सोऽयं प्रतिप्रसवलब्ध-
अग्निष्टोमे प्रवर्ग्यविकल्पः 'कामं तु योऽनृचान्, श्रोत्रियः स्यात्तत्र प्रवृञ्ज्यात्' इति वचनेनोपसंदि-
यते । ततश्चानृचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यविकल्पः, काममित्यव्ययस्य विकल्पार्थ-
कत्वात्, 'आ द्वादशभ्यां ददाति' 'काममूर्ध्वं देयम्' इति यथा । अननृचानस्याश्रोत्रियस्य तु तत्र
नित्य एव प्रवर्ग्यप्रतिषेध इति वार्तिककृतः । येषां तु 'योऽनृचान् श्रोत्रियस्तस्य प्रवृञ्ज्यात्' इत्येव
वचनम्, न तु कामशब्दः, तेषां तु मतेऽनृचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमाद्यप्रयोगे नित्यं प्रवर्ग्यः । अननृचा-
नश्रोत्रियस्य तु विकल्पः । सोऽयमापस्तम्बभारद्वाजसत्यापाढाविकल्पमुत्रानुयार्या पक्षः । येषां तु
'प्रथममतिरात्रेण यजेत' इति वचनम्, तेषामप्यतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्याद्यप्रयोगे 'न प्रथमयज्ञे' इति
प्रतिषेधादनग्निष्टोमत्वेन प्रतिप्रसवभावाच्च नित्यमेव नास्ति प्रवर्ग्यः । याज्ञिकमते त्वनृचानवाक्ये काम-
मित्यव्ययाभावाच्चत्रापि नित्य एव प्रवर्ग्यः । ननु 'धर्मेण वेदानामेका शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति'
इति धर्ममृत्राचलक्षणं श्रोत्रिय एव कर्मस्वधिक्रियते, न त्वन्यः, 'नाश्रोत्रियस्य यज्ञः' इति प्रतिषे-
धान् । एव चाश्रोत्रिये प्रवर्ग्यस्यैवाप्रसक्तेः तत्प्रतिषेधे श्रोत्रियग्रहणमनर्थकमिति चेत्— अत्र
वार्तिककृतः । श्रोत्रियस्येति पुनर्वचनसामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञायते श्रोत्रियतमस्येति, यथा हि—

अभिरूपाय कन्या देया— इत्युक्तेऽभिरूपतमायेति गम्यते इति समादधते । याज्ञिकास्तु 'नाक्रियां ब्राह्मणो नामस्कारो द्विजो नाविद्वान्विप्रो नैतैर्हीन श्रोत्रियो नाश्रोत्रियस्य यज्ञ धर्मेण वेदानामेकैका शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति' इत्यादिश्रोत्रियलक्षणे गर्भाधानादिक्रियाया जातकर्मादिसंस्काराणां नियमाध्ययनस्य च श्रोत्रियत्वात्कर्षनिमित्तस्य प्रविष्टत्वादित्यस्य च तदुत्कर्षनिमित्तस्याभावाच्छ्रोत्रियग्रहण व्यर्थं सत्कर्मोपयुक्तवैकैकदेशाध्ययनमात्रादश्रोत्रियस्यापि गौण कर्माधिकारमभ्युपजानातीति मन्यन्ते । तदेतदप्रमाणपादे 'ज्ञाते च वाचन न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति' इत्यत्र वार्तिकेऽपि स्पष्टं भविष्यति । अनूचानस्त्वध्यापयिता, तद्वहणं तु श्रोत्रियवैश्यव्यावृत्त्यर्थम्, न हि तयोर्ध्यापयितृत्वमस्तीति वार्तिककृतम् । आचार्यादधिगतं वेद पश्चाच्छिष्येभ्यो 'वक्ति सोऽनूचान इति व्युत्पत्तेरिति तदाशयः । बोधायनस्तु साङ्गाध्यायनचान इति मन्यते । 'अनूचान, प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु य' इत्यमरः । अस्मिस्तु पक्षे श्रोत्रियग्रहणमनर्थकमित्युक्तं एवार्थः । 'मार्गादनपेतोऽनूचान' इति भारद्वाजः । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्राशिन्नं प्रकृत्य श्रूयते 'तत्पूषा प्राश्य दत्तोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इति । तदिदं पूषभागस्य पेषणं किं प्रकृतौ निविशते उत विकृताविति मशयः । प्रकरणात्प्रकृताविति ब्रूमः । यजमानं पोषयतीति व्युत्पत्त्या पूषणशब्दस्याग्न्यादिदेवतापरत्वेनाविरोधादिति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ २९ ॥

पौष्णम् । पूषणशब्दान् 'तस्येदम्' इत्यणः । पौष्णद्रव्यसंबन्धि पेषणं विकृतौ पूषदेवत्यायां प्रतीयेत । कुतः । प्रकृतावचोदनात् । पूष्ण इति शेषः । नन्वग्न्यादीन्पूषणशब्दो गौण्या वृत्त्या

१८ पौष्णपेषणस्य वदतीति । सत्यमेवम्, यदि तस्य मुख्यार्थो न लभ्येत । अस्ति तु विकृतौ

विकृतौ विनयो पूषा 'पौष्णं चरुं निर्वपति' इत्यादौ । अतस्तत्रैव पेषणमिदमुत्कृत्यते ।

गाविकरणम् । प्रकरणबाधश्च युक्तः एव, बलीयसो वाक्यात् । न च 'लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काव्ययुक्तं समाम्नातम्' इत्यत्रेन्द्रादीनां कर्मणो बहिरपि सद्भावस्य प्रतिपादिततया पूष्णं क्रतुव्यभिचारात्क्रतुपस्थितौ प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । भागशब्देन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् । न च प्रकृतावङ्गतया द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मन्तरविधिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । विशेषणमात्रस्य विधिमभवे विशिष्टविध्याश्रयणायोगात् । तत्र पूषपदेन तद्भागमुद्दिश्य प्रपिष्टभागपदेन प्रपिष्टद्रव्यविधिः । भागोद्देशेन पेषणविधौ पदस्यैकप्रसङ्गत्वभङ्गापत्तेः । फलतस्तु पेषणमात्रविधिः । द्रव्याशस्यान्यतः

१ विविनक्ति—स्व २ अतः परं पौष्णपेषणम् इति पाठः सुगमः इत्यधिकं घं पुस्तके दृश्यते ।

प्राप्तत्वात् । तदिदमधिकरणेनोन्मिषति । पृषन्शब्दस्य प्रकरणादग्न्यादिपरन्वऽपि तदीयद्रव्यपेषण-
स्याप्यन्यत एव सिद्धत्वेन पुनस्तद्विधिवैयर्थ्यापत्त्या पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वात् । सतर्दनाधिकरणन्या-
यत वाक्यप्रकरणविरोधे विकृत्यर्थताया सिद्धत्वाच्च । किंतु पौष्णपेषणं किं सर्वत्र भवति, उत चरा-
वयति करिष्यमाणविचारस्य प्रकृतौ चरारभावेन विकृतावुत्कर्षं विनानुपपत्त्या तत्सिद्धयर्थम्, प्रकरण-
विरोधचिन्ताप्रस्ताव साश्रमात्मगतत्वाभावेन तस्य प्राप्तद्विकत्वमिद्वयर्थतया च, पेषणस्य वाक्येनोक्त-
पक्षाप्रमात्रमेनेन सूत्रणानुगत इति प्राञ्च । वृत्तमाधिकरणम् ॥

सन्ति पौष्णा पशवः पौष्ण इयाममालभतान्नकाम इत्यादयः । सन्ति च तत्र
१० पौष्णपशवः पौष्णा पशुपुरोडाशा यदेवेत्य पशुस्तदेवेत्य पुरोडाश इति वचनात् ।
चरावेव पशवः सन्ति च पौष्णाश्चरवः पौष्ण चरु इयामां दक्षिणा इत्यादयः । किमेतेषु
प्रकरणम् सर्वेषु पृष्ठा प्रपिष्टभाग इत्येतन्निविशते, उत चरुमाधे इति मशये, पूर्वप-
क्षयानि

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३० ॥

तत् पौष्णपेषणं पशुवादिमवद्रव्यार्थम् । कुत । अविशेषात् । सर्वेषु पश्चादिद्रव्येषु पौष्ण-
त्वस्य अदन्तरो हि इति हेतुवादस्य चाविशेषात् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ॥ ३१ ॥

वाशब्द एवाधेः । पौष्णपेषणं चरावेव भवति, न तु पुरोडाशे पशौ च । यत् पुरोडाशे
पषणमथादव प्राप्तं न विधानव्यं स्यात् । न हि विना पेषणं पुरोडाशो भवति । यदि त्वापणादिस्थित-
लौकिकपिष्टोपादानेनापि पुरोडाशमिद्वे नाथिक पेषणमिति कश्चिद्भूयान्, तर्ह्येव व्याख्येयम् । अर्थे
प्राकृतापकार साधनतयापिष्ट पषणमर्थोक्तम् । चोदकमिद्व पुरोडाशे पेषणमिति यावत् । ननु पा-
कात्प्रागेव चादकत पेषणं प्राप्नोति, इदं तु पेषणं पाकोत्तरमन्यदेव विधीयत इति चेन्न । विधेरप्रा-
प्रपषणकं चरौ चरितार्थत्वेन पाकात्तर पेषणान्तरकल्पनायामसामर्थ्यात्, पेषणान्तरविधौ गौरवाच्च ।
एतत् पौष्णपेषणस्य पशुविषयकत्वमपि निरस्तम् । पशौ साताय्यविकारत्वस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन
पुरोडाशप्रमस्य पेषणस्य तत्रात्यन्ताप्राप्तत्वेन तद्विधौ गौरवान् । चरौ चोदकप्राप्त पेषणं प्रयोजनाभा-
वाच्चरवतमानं प्रतिप्रसूयत इति न गौरवम् । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणापेक्षया प्राप्तनिवृत्तप्रतिप्रसवस्य
ननुपपत्तिः । इताऽपि पशौ पषणं निवर्तत इत्याह—अर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यादिति । पेषणे सति

अर्थस्य आकृतिविशेषात्मकहृदयादिस्वरूपस्य विप्रतिषेधान् विनाशान् पशौ पेषणं न भवतीत्यर्थः । न हि पेषणे सति 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्याद्युपपद्यते । न च पिष्टा पुनस्तदाकृतिकरणं शङ्क्यम् । एवमपि मृद्ववयादौ गवयादिशब्दवद्दृढयादिशब्दोऽपि तत्र गौण एव स्यात् । 'उन्मादनवेशादवद्यति' इति श्रुतस्यार्थस्य पशौ विरोधात्पेषणं निवर्तत इत्यप्यर्थः । उन्मादनवेश उन्मत्तदेशः । न हि पिष्टस्य हृदयादेरुत्कृत्तदेशो विज्ञायते अनेन प्रदेशेन इव पशोरुत्कृत्तमिति । तस्मान्पौष्णचरावेवा-
विप्रतिषिद्धमप्राप्तं च पेषणं विधीयते ॥

ननु दशमे 'ओदना वाप्रयुक्तवान्' इति चरुशब्दस्योदनवाचकताया व्यवस्थापरिग्रह-
माणात्वादन्त्यान्यामलम्रत्वलक्षणवैशद्ययुक्तं तण्डुलप्रकृतिकपकात् एव चोदनत्वप्रसिद्धे पेषणे च सति
वैशद्यामभवात्कथं चरौ पेषणमित्याशङ्क्य परिहरति—

चरावपीति चेन्न पक्तिनामत्वात् ॥ ३२ ॥

चरावपि पेषणं चरत्वविधातकमिति चेत्, तन्न । कुत । पक्तिनामत्वात् । ओदनशब्द-
स्य तण्डुलप्रकृतिकावस्त्रावितानवस्त्रावितोभयविधविशदपकाश्रवाचकत्वात् । चरुशब्दस्य तण्डुलप्रकृ-
तिकानवस्त्रावितान्वस्त्रमपकविशेषवाचकत्वाच्च । शाकादिनिर्गमाय तण्डुलप्रकृतिकेति, भ्राष्ट्रपकापु-
पादिनिर्गमायान्तरूपमेति । दाशमिकमुत्रं तु चरुशब्दस्य स्थालीपगन्धव्याघृत्तिपरमिति दशमे वक्ष्यते ।
तस्माच्चरावेव पौष्णे पेषणम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

राजसृये समामनन्ति 'सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापोष्णं चरुं पौष्णं चरुं उपामो-
दक्षिणा' इति । तत्र 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति पेषणं किं केवलपृषदेवत्यचरौ, उतान्यमहितपृषदेव-
त्येऽपीति सशये, सिद्धान्तेनोपक्रमते—

२० पाणपेषणस्यकद-
वत्य निवशा-
व्यकरणम् ।

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३३ ॥

'एके मुख्यान्यकवला' इत्यमरः । एकस्मिन् केवलपृषदेवत्यचरावेव पेषणम्, न तु
द्विदेवत्येऽपि । कुत । एकसंयोगात् 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति केवलपृषसंयोगेनैव पेषणश्रवणात् ।
यथा 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यैन्द्राग्नौ न चतुर्धा क्रियते यथा वा 'इन्द्रपीतस्य' इत्यैन्द्राम-
प्रहो न भक्ष्यते तद्वत् ॥

इतोऽयेवमित्याह—

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ३४ ॥

सोमापौष्णादावर्धं वा पिण्यत समस्त वा । आद्येऽपि यत्नेकस्यामेव स्थान्या पच्यन्ते, तत्र पिष्टांशं जीघ्रतरं पच्येत अपिष्टांशस्तु चिरेण । तत्र पके पिष्टांशे यदि चरुद्वयस्य, तर्ह्यपिष्टांशस्य पक्वता न स्यात् । यदि त्वपिष्टांशपाकपर्यन्तं पिष्टांशोऽपि चिरेण पच्येत, तर्हि पिष्टांशस्य पाके विलयनप्रसङ्गाच्चरुत्व विहन्येत । चरुशब्दार्थेऽविलयनस्यापि प्रवेशान् । न च पिष्टापिष्टांशयोः पात्रभेदेन पाके सति न विरोध इति वाच्यम् । 'सोमापौष्णं चरुम्' इत्येकत्वसंख्यायां यागप्रत्युपादेयचरुगतायां विवक्षितत्वेन पात्रभेदे तद्विरोधान् । चर्वकत्वे पात्रैकत्वस्यैव नियामकत्वान् । यदि च पृथानुरोधेन भागान्तरमपि काम्यभोजिन्यायेन पिष्येत एकस्यामेव च स्थान्यां पच्येत, तर्हि भागमकरादन्यदीयभागेऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यमापद्येत । न चैन्द्राम्पुरोडाशवन्मिश्रितोद्देशेन युगपदान्ताभ्युपगमात्तदोष इति वाच्यम् । वैषम्यात् । ऐन्द्राम्पुरोडाशे हि सामभ्यापेक्षतद्धितश्रुत्या 'पुरोडाशम्' इत्येकवचनेन च मिश्रयोगवानुत्पन्नभागविवेकैकहविरुद्धेऽवगमान् । सर्कीर्णदत्तमत्येकैका देवता स्व स्व भागं विभज्य गृह्णातीति युज्यते । सोमापौष्णे तु चरौ 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति पृषभागपेर्णाय इत्यवधृतम् । ततश्च मिद्धे भागविवेके वचनादहते पुनरेकीकरणानुपपत्तेर्भवत्येव सकरो दोष इति विप्रतिषिद्धमेव तत्र पेपणम् ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

अपि वा सद्वितीये स्यादेवतानिमित्तत्वात् ॥ ३५ ॥

अपिशब्दो व्युत्क्रमः । वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । सद्वितीयेऽपि पृषणि स्यादेव पेपणम् । कुत । देवतानिमित्तत्वात् पेपणस्य स्वरूपेण पृषप्रयुक्तत्वात् । पेपणे हि पृषा स्वरूपेणैव निमित्तमवगतम्, न तु देवतात्वेन । देवतातद्धिताद्यभावात् । ततश्च सोमापौष्णे चरौ तद्धितवशेन देवतात्वस्य व्यासज्यवृत्तितया पृष्णो देवतात्वेनासद्भावेऽपि स्वरूपेण सद्भावात्स्यादेव पेपणम् । ऐन्द्राम्पे तु पुरोडाशेऽपेक्षितत्वाभावात्तन्मिश्रधर्मश्चतुर्धाकरणं प्रवर्तते । तद्धितवशेन मिश्रयोगेव देवतात्वावगमान् । 'इन्द्रपीतस्य' इति भक्षणमन्त्रोऽयैन्द्राम्पे न प्रवर्तते । 'इन्द्रपीतस्य' इति सामभ्यापेक्षसमासेन केवलेन्द्रपीतत्वस्यैवावगमान् ऐन्द्राम्पे च तदभावान् । तद्धितवृत्त्या मिश्रयोगेव देवतात्वावगमान् । एवं च पृथानुरोधेन भागान्तरमपि काम्यभोजिन्यायेनाविरोधान्पिष्यते । भागद्वयमत्येकस्यामेव स्थान्यां ग्राहकद्वयवत्या पच्यते । ततश्च न पाकवैषम्यम्, नापि भागमकरः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

पौष्णपेपणे पृष्णो भक्षदन्तत्वं हेतुरुच्यते । स च हेतुः सोमापौष्णेऽपि पृषणि विद्यते ।

न हि सद्धितीयस्य पूषणो 'देवतान्तरमहभावमात्रेण पुनर्दन्ता उत्तिष्ठन्ति । तत्रादन्तत्वं हतुवादादीप
लिङ्गान्पूषा स्वरूपेणैव पेपणे निमित्तम्, न तु देवतात्वेन । किञ्च सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्ट
पशुकाम' इति क्वचित्सोमापौष्णेऽर्धपिष्टमनुवदति । तदेतदन्यत्रापि सद्धितीये पूषणि पेपणे लिङ्गम् ॥

ननु 'नेमपिष्टम्' इति नानुवादः, येनान्यत्रापि द्विदेवत्ये पेपणप्रवृत्तौ लिङ्गं स्यात् । किन्तु
'नेमपिष्टम्' इति विधिरेव । क्वचित् द्विदेवत्येऽर्धपेपणविधानमन्यत्र सद्धितीये पूषणि पेपणाभावमेव
प्रत्युत आपयतीत्याशङ्क्याह—

वचनात्सर्वपेपणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावाद्धि चरा- वपेपणं भवति ॥ ३७ ॥

सोमपूषदेवताकचरोस्तत्र नेमपिष्टत्वस्य च विधौ वाक्यभेदः । 'सोमापौष्णं चरुम्'
इत्यन्यत्र नेमपिष्टत्वविधौ चोभयानुवादप्रयुक्तवाक्यभेददोषः । अन्यतरानुवादे यश्चरुं स नेमपिष्ट
इत्याश्रयणे 'सोमापौष्णम्' इत्यनर्थकं स्यात् । यः सोमापौष्णं स नेमपिष्ट इत्याश्रयणे चरुशब्दोऽ-
नर्थकः स्यात् । यदि तु चरुमश्रुतत्वाच्चरुशब्दस्यैवानर्थक्यमाश्रित्य यः सोमापौष्णं स नेमपिष्ट इत्या-
श्रीयते, तर्हि वचनाच्चरुत्वमपुनरुक्त्य नेमपिष्टत्वविधानात्सर्वस्यापि सोमापौष्णस्य पशुचरुपुरोडाशा-
त्मकस्यार्धाशपेपणं स्यात् । कुत । तं प्रति शास्त्रवत्त्वान् । चरुत्वाविशेषितं सोमापौष्णं सर्वं प्रत्ये-
वार्धाशपेपणस्य शास्त्रतात्पर्यविषयताभूतत्वात् । नन्वस्तु तर्हि पश्चादेरपि सोमापौष्णस्य पेपणं तत्राह—
अर्थाभावादिति । चरुशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गाभैवाश्रयितुं युक्तमित्यर्थः । ननु तत्रापि नेमपिष्टमित्यस्या-
नुवादत्वादानर्थक्यं तुल्यमित्यत्राग्रेतदेवोत्तरमर्थाभावादिति । 'नेमपिष्टम्' इत्यनुवादस्य पूषा स्वरू-
पेण पेपणनिमित्तं न तु देवतात्वेनेति आपन्नप्रयोजनमस्तीति तस्यानुवादत्वमुच्यते । 'नेमपिष्टम्' इत्यस्य
विधित्वे नृत्करीत्या 'चरुम्' इत्यनुवादस्यानर्थक्यमेव । 'पाक्षिकानुवादत्वं च दोषः, सोमापौष्णशब्दस्य
यदा पशुविषयत्वं पुरोडाशविषयत्वं वा तदा चर्वनुवादत्वात्संभवात् । अतः 'नेमपिष्टम्' इत्यस्यैवानुवाद-
त्वमाश्रयितुं युज्यते । ननु पूर्वाधिकरणे पुरोडाशेऽर्थात्प्राप्तं पेपणं न विधातव्यम् । पशौ त्वर्थविप्रतिषे-
धेन पेपणं विधातुं शक्यमिति परिशेषाच्चरोरेव पेपणमित्युक्तम् । अतः 'नान्तर्गते न दिव्यमिष्टे-
तव्य' इतिवत् 'चरुम्' इति नित्यानुवादोऽस्त्वित्याह— अर्थाभावाद्धि चरावपेपणं भवतीति ।
'अमूर्यपश्या राजदारा' इत्यादिवत् 'अपेपणम्' इत्यसमर्थसमाम् । 'चरौ' वार्थोक्तं पुरोडाशेऽ-
र्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात्' इति पूर्वाधिकरणसूत्रं केवलपूषदेवत्यविषयं न तु सद्धितीयाविषयम् । न

हि सोमापौष्णपुरोडाशेऽर्धपेषणमर्थप्राप्तम्, येन तद्विधिनोपपद्येत । कृत्स्नपेषणस्यैव तत्र प्राप्ते । ततश्च सर्वपेषणे प्राप्तेऽर्धपेषण तत्र विधीयत । तावन्नैव च पुरोडाशं निष्पाद्यान्तर्गत्याज्यम् । अथवा अपिष्ट पिष्ट चोभय समृज्य कथञ्चित्पुरोडाशो निष्पाद्य । हृत्यार्दानामपि उत्सादनदेशविशिष्टमर्ध विहायार्धान्तरपषणे सति नात्यन्तमाकृतिनाश । नात्युत्सादनदेशव्यामोह । तस्मान्न परिशेषमिदं चरं पेषणम् । ततश्च, हि यत 'अर्थोक्त पुरोडाशेऽर्धविप्रतिषेधात्पणौ न स्यात्' इत्युक्तार्थस्य पणौ पुरोडाशे चाभावाच्चरोगेव पेषणमिति परिशेषो न सम्भवति अतः पेषणस्य पश्चादिमाधारणत्वात् 'सोमापौष्ण चरम्' इति चरुशब्द पाश्चिमाऽनुवाद स्यादिति पृषदेवताकचरुद्रव्यकथागविधिप-
रमेवेद वाक्य स्वरूपेण पृषदसंबन्धनिमित्तक पेषण प्राप्तमनुवदतीत्यवश्यमास्थेयमिति भवत्ययमनुवाद
पृषा स्वरूपेणैव पेषणनिमित्तमित्यत्र लिङ्गमिति ॥

तदेतस्मिन्नन्ती निराचष्टु—

एकस्मिन्वार्थधर्मत्वादेन्द्राप्रवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ३८ ॥

वाशब्द एवार्थे । एकस्मिन् केवले एव पृषणि पेषणम् । न तु सद्वितीयं । कुत । अर्थ-
धर्मत्वात् । अर्थ्यते फलनिष्पादकतयेत्यर्थ अपूर्वम्, तच्छेषत्वात्पेषणस्येत्यर्थः । प्रोक्षणादीनां ब्राह्मादि-
स्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनरूपार्थत्वस्य नवमादौ वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । कस्यापूर्वमित्यपेक्षिते
पृषदेवत्ययागस्येति गम्यते । तथाहि । भज्यते प्रायत इति भागः । कर्मणि घञ् । स्वीकार्यं द्रव्यमु-
च्यते । प्रपिष्टो भागः स्वीकार्यं द्रव्यं यम्येति बहुव्रीहिणा पृषणि स्वीकार्यप्रपिष्टसंबन्धो योग्यतया
स्वीकर्तृत्वमेवेति गम्यते । पृषा च प्रपिष्ट द्रव्य परस्व परेण पृषोद्देशेनात्यक्तं न स्वीकर्तुं प्रभवतीति
प्रपिष्टस्य पृषोद्देशेन त्यागोऽप्याश्रेपाद्भ्यते । त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वमेव देवतात्वमिति देवतोद्देश्यक
द्रव्यत्यागो यागः समानमवित्सवेण । ततश्च पृषदेवताकयागः प्रपिष्टद्रव्यक इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
एव च पृषदेवत्ययागापूर्वधर्म पेषणमिति देवतात्वेनैव पृषा पेषणनिमित्तम् । न तु स्वरूपेण । एव
च सोमापौष्णे तद्धितवशेनोभयोः सोमापूष्णोर्मिश्रयोगेव देवतात्वान्पूष्णो देवतात्वचोदनाभावात्पेषण
न भवति । ऐन्द्राप्रवत । यथा ऐन्द्राप्रपुरोडाशे आग्नेयधर्मश्चतुर्धाकरणं न भवति तद्वत् । न च सो-
मापूष्णोर्देवतात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पूष्णोऽपि देवतात्वाश्रयत्वात्पेषणं कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारतायाः प्रत्येकवृत्तिसंबन्धः संसर्गो भवितुमर्हति । अन्यथा एको द्वित्ववा-
निति बोधापत्तेः । ततश्च सोमापूष्णोरुभयोर्देवतात्वस्य पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारत्वात्तस्य च पृषाशे
बाधात्केवलपृषदेवत्य एव पेषणम् ॥

अथ यदुक्तम् 'अदन्तको हि' इति पेषणहेतोरदन्तकत्वस्य सद्वितीयेऽपि साम्यादस्ति
पेषणमिति, तन्नाह—

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ३९ ॥

अकिञ्चित्करतायां सावशब्द 'सशयमात्रमेतद्वति' 'प्रयोजनमात्रमेतद्वति' इति महाभाष्यप्रयोगदर्शनान् । पेपणेऽदन्तकत्व न हेतुरिति यावत्, हेत्वधिकरणे एवजातीयकहेतुवाद-
स्याकिञ्चित्करत्वातिशयान् । ततश्च केवलपूपदेवत्ययागे पेपणविधेरेव प्रशमापरमदन्तकवाक्य व्यवहि-
ष्टे । न त्वन्यत्रापि सोमापौष्णे पेपणं कल्पयितुमलम्, देवतान्वनिमित्तकपेपणविधिविरोधान् । यथा
'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति वाक्यम् 'शर्पेण जुहोति' इति विधेरेव प्रशमापरमवतिष्ठते, न तु
येन येनान्नं क्रियते तेन तेन होतव्यमिति विधि कल्पयितुमलम्— तद्वत् ॥

यच्च पेपणे पृषा स्वरूपेणैव निमित्तम् इत्यत्र कचित्सोमापौष्णे 'नेमपिष्टम्' इत्यनुवादे
लिङ्गमिति, तत्राह—

वचनं परम् ॥ ४० ॥

यदन्यत्र 'नेमपिष्टम्' इत्येतत् तत् वचनम् अर्धपेपणविधायकमेव, न त्वनुवादं येना-
न्यत्रापि द्विदेवत्ये पेपणे लिङ्गं स्यात् । न च वाक्यभेदः, विशिष्टविधानान् । प्राप्तकर्मानुवादेनानेकवि-
धावेव तस्य दोषत्वान् । अन्यथा यदाग्रेयादिवाक्ये का गतिः । तस्मान्न सोमापौष्णादौ द्विदेवत्ये
पेपणमिति सिद्धम् । यद्यपि वाजसनेयके 'प्रपिष्टानां पौष्णं चरुं श्रपयति' इति तद्धितश्रुत्या चरुश-
ब्देन च केवलपूपदेवत्ये चरावेव पेपणं श्रुतम्, ततश्च 'तत्सर्वार्थमविशेषात्' इति पूर्वाधिकरणस्य
पेपणे पृषा स्वरूपेण निमित्तं देवतान्वेत वेति विचारपरस्यैतदधिकरणस्य च नान्मेव, तथापि
शाखान्तरागमसंहारस्यानित्यतायाः शाखान्तराधिकरणे निर्णीतत्वात् 'प्रपिष्टानां पौष्णं चरुम्' इति
वाजसनेयकवाक्ये 'पृषा पपिष्टभागः' इति तैत्तिरीयकवाक्यस्यानुपसंहारे सति तद्विषयेयमधिकरण-
द्वयप्रवृत्तिरित्यास्ता तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

निमग्न्य निगमामन्वृन्विबिबन्त्यायाभिधानमन्थानै ।

यममुवा मुद्वरते मृत्यो मुनय तमोऽस्तु जैमिनये ॥

तत्र श्रुत्यादिषु पदेषु समासेषु त्रुतिलिङ्गे प्रथमद्वितीयपादयोः तृतीयपादेऽर्वाशिष्टानि
निरुद्धा विचार्य तेषां पण्णा बलावर्तविचारः तन्मूलभूतविरोधाविरोधविचारश्च पर्याप्तः ।
चतुर्थेऽस्मिन्पादे स एव विरोधाविरोधविचारः गन्तव्यः । पूर्वत्र नादिचारः
प्रकरणवाचकः इह प्रायेण प्रमाणान्तरबाधफलक इति पादान्तरत्वम् ।
यथाऽस्मादयं श्रूयते निर्वीत मनुष्याणां प्रार्थनार्वीत पितॄणामुपवीत देवानागुपय्यते देवतुल्य-
मप्युत्सृज्यते इति । तत्र निर्वीत मनुष्याणाम् इति किमयं मनुष्यधर्मः, उत कर्माधर्मः,
उत कर्मयुक्तमनुष्यधर्मः अथवा प्रकरणं यन्मनुष्यप्रधानमन्वाहार्थप्रचक्षादि कर्म तस्य धर्मः
तन्मनुष्यधर्मः यन्मनुष्यपूजात्मकमार्तिभ्यादि कर्म तस्य धर्मः इति पञ्चधा भवति । तत्र
प्रथमप्रवृत्तिः—

निर्वीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

निर्वीतम् इत्यादिना मनुष्यधर्मः मनुष्यप्रधानं निर्व्याप्तं विधीयते । 'न्येच सवरण' ।
यस्य-जनस्य विवाहितम् । 'निर्वीतम्' इति भावे निष्ठा, कर्मणि वा । अजिनवासः सप्राणान्या-
न्मन्त्राणां प्रसक्तं निर्वीतमिति स्मरन्ति । मनुष्यान्निर्व्याप्तेन सम्कुर्यादिति वचनव्याक्तिः । कुत ।
शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् 'मनुष्याणाम्' इति पष्ठ्यन्तशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वावगमकत्वादित्ययम् ।
यस्य द्रष्टव्यार्थस्य इति पर्याश्रया बलीयस्या प्रकरणं वाच्यते । तस्मात्सुतर्णमरणादिवन्मनुष्य-
धर्मः निर्वीतम् ॥

अत्र सिद्धान्ता प्रवृत्तिप्रवृत्ते—

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

वाशब्दः प्रत्ययस्थानः । 'निर्वीतम्' इत्यनुवादः स्यात्, न तु मनुष्यधर्माविव । कुत ।
ननु विद्यमानत्वात् निर्वीतशब्दार्थस्य कर्णावस-जनस्य लाकने एव प्राप्तिसङ्गात् । कुतपरिकर-
णम् एव शब्दप्रत्यया लोके कर्मसु गण्यमाने । ततश्च परिकरबन्धत्वेन प्राप्तस्य निर्व्याप्तस्याप्य-
नुवादः ॥

अथ पूर्वपक्षी निराचष्टे—

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ३ ॥

तु शङ्कानिरासे । 'निर्वीतम्' इति मनुष्यधर्मविधिः स्यात् न त्वनुवादः । कुतः । अपूर्ववत्त्वान् । पूर्व प्रापकः प्रमाणान्तरस्य विद्यते तत्पूर्ववत् । नियमतस्तत्प्रापकप्रमाणान्तराभावा-
दित्यर्थः । न हि निव्यानमवश्यं प्रापम्, तेन विनाशव्यग्रतायाः कष्ट्यादिनिवन्धनन^१ कदाचित्सं-
भवात् । तथा चापूर्वविधित्वाभावेऽपि पुरुषार्थनियमविधित्वं न विरुध्यते ॥

अथ कर्मधर्म इति द्वितीयं पक्षमुपक्षिपति—

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

स निव्यानाख्योऽजिनादिविन्यासविशेषः दर्शपूर्णमासकर्मशेषः स्यात् । कुतः । प्रायात्
सामिधेन्यादिदर्शपूर्णमासधर्मबहुलप्रदेशपाठान् । तथा च प्रायाजादिविनिर्वीतमपि कथमावपरिग्रहा-
त्कर्मधर्मः । मनुष्यग्रहणं त्वनुवादः । ततश्च दर्शपूर्णमासयोः सर्वेऽपि ऋत्विग्भिर्भयजमानेन च
निव्यानः कतव्यम् । तच्च 'उपठ्ययते' इत्यनेन विकल्पते

अथ तृतीयमुपक्षिपति—

वाक्यशेषवत्त्वात् ॥ ५ ॥

शषशब्देन अन्तिमः समाख्याप्रमाणः विवक्षितम् । निर्वीतवाक्यस्य यजुर्वेदाम्नातस्याध्वर्यु-
समाख्यानवत्त्वान् यजुर्वेदस्य चाध्वर्युवेदत्वप्रसिद्धे कर्माप्युक्तकर्तृधर्मे सत्येव निव्याने कर्मापेक्षि-
तकर्तृविशेषमभिमिका आवर्त्यवसमाख्यानपृथक् । केवलकर्मधर्मत्वं तु सा व्ययाः सती वाच्येत । अतः
कर्मयुक्तमनुष्यधर्मः ॥

इतोऽप्येवाभित्याह—

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे यत् अध्वर्युरूपमङ्गं श्रुतम्, तत्संयुक्तं तच्छेषमृतं निर्वीतम् । कुतः ।
अविप्रतिषेधान् श्रुतिप्रकरणसमाख्यानमविरोधान् । न हि पर्षाश्रया गम्यमानं मनुष्यधर्मत्वं प्रकर-
णस्य च कर्मधर्मत्वं समाख्यास्य चाध्वर्युधर्मत्वं विरुध्यते, येन वाध्यवाक्यमात्रं स्यात् । अतः
क्रतुयुक्ताध्वर्युधर्मः । एतदेव सूत्रं चतुर्थपक्षपरमपि याज्यम् । तथाहि— दर्शपूर्णमासप्रकरणे तत्सं-
युक्तं मनुष्योद्देश्यकमन्वाहार्यपाकादिकर्म यत् तदर्थमेव निर्वीतम् । कुतः । एवमस्यैव अविपत्तिपदान् ।

१ विविधपूर्णत्वात् २ कष्टा नियन्त्रणं ३ वाक्यशेषवत्त्वान्

‘मनुष्याणाम्’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्विरोधान् । ‘मनुष्याणाम्’ इत्यस्य ‘निर्वीतम्’ इत्यनन्तान्तरतया स्वतन्त्रे सति ‘मनुष्याणाम्’ इत्यनुवादवैयर्थ्यात् । अतो मनुष्याणां शेषभूतत्वं न तत्र निर्वीतमित्येव युक्तम् । ‘प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानाम्’ इत्यत्र पितृदेवोद्देशप्रक्रममवसम्भवेन वक्तव्यतया निर्वीतस्य ‘कृत्युक्तकर्तृधर्मत्वे तद्वैषम्यरूपविरोधाच्च । अपाकर्माण-प्रतिप्रितृणादिव्यावृत्तये ‘तत्प्रकरणे’ इति । ततश्च दर्शपूर्णमासप्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानमन्वाहार्यपाकारिरूपं तत्र अचर्युणा निव्यातव्यमिति पर्यवस्यति । तत्र ‘मनुष्याणाम्’ इति पृष्ठया मनुष्यप्रधान-तत्त्वं प्रकरणादन्वाहार्यपाकारिसमाख्यया चाध्वर्युरूपमनुष्यविशेषवत्त्वं गम्यते इति विवक्षितम् । ननु पृथीश्रुत्या लब्ध मनुष्यधर्मत्वमेव निव्यातस्याश्रयितुमुचितम्, न तु प्रकरणलब्धस्यान्वाहार्यपाकारि-रूपेण समान्यालब्धत्वात्वर्युत्वस्य चोद्देश्यकोटौ निवेश उचितः, बलीयस्या श्रुत्या तयोर्वाधादेत्या-श्रयतद्वात्तरम् अविप्रतिषेधान्’ इति । श्रुतिप्रकरणसमाख्यानामविरोधादित्यर्थः । मनुष्योद्देश्यका-न्तरस्यापाकारिकर्म अध्वर्युनिव्यातनं कुर्यात् इत्येव श्रुत्यादिलब्धानां परस्परान्वयसम्भवान् । अयमेव । अतः केनचित्मिद्वान्ततया परिगृहीतम् । तद्भाष्यवार्तिकान्तनुगुणम् ॥

अथ पञ्चमपक्षपरिग्रहेण सिद्धान्तयति—

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंग्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

वाशब्दोऽवधारणः । दर्शपूर्णमासप्रकरणापरिगृहीते मनुष्यप्रधानके आतिथ्यादिकरणत्वेन निर्वीतं निवशते । न तु प्रकरणपरिगृहीते मनुष्यप्रधानकान्वाहार्यपाकारादिव्युद्देश्यकोटौ प्रकरण-मपि निवशनीयम् । कुतः । तुल्यवत्प्रसंग्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ‘तुल्यवत्’ इति क्रियाविशेषणम् । स्वयं वति । तुल्यमेतानि वाक्यानि समानानि ‘निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुप-वीतं देवानाम्’ इति । तत्रोपवीतप्राचीनावीतं स्वतन्त्रदेवपितृप्रधानकर्माविषये समधिगते । ‘उप-वीतं देवानाम्’ इति हि दर्शपूर्णमासकर्मणि देवप्रधाने उपवीतं विदधाति । ‘प्राचीनावीतं पितृणाम्’ इति तु पितृप्रधानं पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणि प्राचीनावीतं विदधाति । अतस्तदवैषम्याय इतरस्य निर्वी-तवाक्यस्यापि आतिथिपूजादिरूपमनुष्यप्रधानस्वतन्त्रकर्मार्थत्वं समभिव्याहाररूपवाक्यपराणां स-मन्वयः । अतः प्रकरणादुत्कर्षो निर्वीतविधेरिति स्थितम् ॥

तदेव निर्वीतवाक्यस्य विधित्वमभ्युपगम्य मनुष्यधर्मत्वादिविचारः प्रकान्तः । तस्तुतो विधित्वमेव तान्ति । मनुष्यधर्मत्वादिविचारस्तु कृत्वाचिन्तयैवेति वक्तुं सिद्धान्ततयात्पेक्षितं पञ्चमपक्षमपि निराकुर्वन्नर्थवादत्वमवलम्बते --

१. कृत्युक्तकर्तृधर्मत्व— क

अर्थवादो वाप्रकरणात् ॥ ८ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । निर्वीतवाक्यम् 'उपव्ययते' इति विधेरर्थवाद एव । न त्वतिथिपूजादिकर्माणि निर्वीतविधि । कुत । प्रकरणान् । दार्शपूर्णमासिकोपन्यासविध्यर्थवादत्वे सत्येव प्रकरणानुग्रहान् । 'अप्रकरणान्' इत्यपि नष्टे । अप्रकरणं बुद्धावपरिवृत्ति । श्रुत्यादिषट्प्रमाणसम्प्रदातिश्रयादिकर्मणो बुद्धयन्तरोहः ॥

इतोऽप्यर्थवादत्वमित्याह—

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

'शशाङ्कस्य रोहिणी' 'नलस्य दमयन्ती' इत्यादौ दारान्तरसत्त्वेऽपि रोहिण्यादयः पियतमा इति गम्यन्ते । एव च निर्वीतप्राचीनार्वाते यथा मनुष्याणां पितृणां च प्रिये तथा देवानामुपवीतम् इत्येवं स्तुत्या वा निर्वीतप्राचीनार्वातयोर्मनुष्यपितृविषयत्वेन देवान्पत्ययोग्यत्वादुपवीतमेव देवानां प्रशस्तम् इति विपर्ययमुखेन वा स्तुत्या 'उपव्ययते' इति प्रकृतविध्यैकवाक्यत्वे सम्भवति अप्रकृतान्तिथिपूजादिविध्यैकवाक्यत्वस्यानुचितत्वादर्थवादत्वमेव । चकारोऽनुक्तसमुच्चये । 'निर्वीतमनुष्याणां प्राचीनार्वातं पितृणाम्' इत्यत्र विधिपत्ययाश्रवणान् अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । यथायौदुस्वराधिकरणे फलाय विध्यसंभवात् विध्यैकवाक्यत्वसंभवाच्च अर्थवादत्वमास्थितम्, तथैवेहाप्यर्थवादत्ववर्ण्यते इति पौनरुक्त्यम्, विध्यैकवादत्वचिन्ताप्यस्मिन्नभ्यायेऽसंगता, तथापि कुन्वाचिन्तात्वस्फोरणार्थमेव तदधिकरणसिद्धार्थवादत्वोपन्यास इत्यादाव । तदेवम् 'उपव्ययते' इति विधीयमानमुपवीतं स्तोतुं निर्वीतादिवाक्यं प्रवृत्तमिति स्थितम् । अत्र च 'निर्वीतमनुष्याणां प्राचीनार्वातं पितृणामुपवीतं देवानाम्' इत्यन्यत्र प्राप्तानामनुवादान् तत्प्रापकवचनानि वेदेषु विज्ञेयानि । तत्र 'यज्ञोपवीत्येवाधीर्यात् याजयेद्यजेत वा' 'सर्वीतमानुषम्' इत्यादिवचनैर्निर्गीयादिशाखासु प्रत्यक्षमेव । 'उपव्ययते' इति विधेस्तु प्रयोजनं वक्ष्यते । प्राचीनार्वातविषये तु शाखान्तरे ज्ञेयम् । ज्ञात्वैव च स्मर्तारो निवर्धन्ति 'यज्ञोपवीतां दैवानि कर्माणि कुर्वन्ति प्राचीनार्वातां पित्र्याणि निर्वीतां मानुषाणि' इति । तत्र निर्वीतकार्याणि परिगणयति बोधायनः 'निर्वीतकार्याण्यूर्वाणां तर्पणं व्यवायं प्रज्ञासंस्काराः अन्यत्र होमान्मृत्तुपुरीषोऽन्तर्गः प्रेतोऽद्वहनं यानि चान्यानि मनुष्यकार्याणि' इति । अतिथिपूजा तु दैवकर्मव, 'स एकं प्राजापत्यं कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः' इत्यादिना आतिथ्यकर्मणः पूजापतिदेवताकत्वावगमात् । अतिथिस्तु आहवर्त्तयादिवद्धवि प्रक्षेपाधारमात्रम् इति तत्रोपवीतमेवेति । एवं नित्यभोजनेऽपि आशानां पञ्चानां प्राणानां प्राणार्तिदिव्यत्वात्, 'तृष्णां भूयो व्रतयेत्पूजापतिं मनसा न्यायन' इति तदितरप्राप्तानां

ननु यत्नः, इदमवाप्तिपयः स्मरन्ति । उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्माणि
 चानि स्वयाय च यज्ञोपवीती स्यात्' इत्यादि । अन्वाहार्यपाकादेर्मुन्यकर्मत्वे ऽपि
 यज्ञोपवीतपदमत्र वक्ष्यते । इति तिथीनाधिकरणम् ॥

उपवीत इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतमुपवीतं किं सर्वकर्माङ्गम्, उत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति
 विचार्यते—

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

उपवीतं सर्वकर्माङ्गं स्यात् । कुत । लिङ्गदर्शनात् । जीवदवस्थायाः प्रकान्ते दिष्टगता-
 न्नाचीनावीती दाहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति । तत्र यद्यपि 'तर्पणी
 जुहोति' इति वचनात् 'यत्तर्पणी तत्प्राजापत्यम्' इति प्राजापतिदवतात्त्विक-
 प्राप्तम् तथाप्यत्र दोहने प्राचीनावीतविधानात्पिच्यत्वं विज्ञायत इति
 स्थितिः । तत्र यदि सर्वकर्माङ्गमुपवीतं स्यात्, तदा जीवदग्निहोत्रेऽग्निमर्षा-
 दिदवप्रधाने कर्मणि 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इत्यनुवाद-
 उपपद्यते । उपवीतस्य दर्शपूर्णमासार्थत्वे तु तदोपवीतस्याप्राप्तेरनुवादो
 नोपपद्यते । अत्रैव तस्य निद्वन्द्वानुवादाद्विज्ञात्प्रकरणं बाधित्वा 'उपच्ययते' इति विधेः सर्वकर्माङ्ग-
 मिति सिद्धम् । न च दर्शपूर्णमासोपवीतस्यैवायमनुवादोऽस्त्विति वाच्यम्, विष्णुकृष्टत्वात्
 तद्वत्त्वत्वात् । तत्र नन्दस्य सहेन्द्रस्य वा एकस्यैव सांताप्यदेवतात्वात् ।
 अतएव तृतीयः अयत्तपु चादन्तान्तरं सजोपवन्धान्' इत्यधिकरणे दाक्षायणयज्ञस्य दर्श-
 पूर्णमासस्यैवैवावस्थापितमिति वाच्यम् । दाक्षायणयज्ञस्य कास्यत्वेनानित्यतया तृतीयदेवताना-
 मन्वदवचनानुवादोऽसम्भवः । तस्मात् 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति जीवद-
 वप्रधाने नदनुवादाद्विज्ञात्सर्वकर्माङ्गम् 'उपच्ययते' इति विधानम् ॥

अत्र सङ्गच्छते—

न वाप्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ ११ ॥

वदन्तः प्रायः । अप्रकरणात्' इत्यपि च्छेदः । नैवोपवीतं सर्वकर्माङ्गम्, किं तु दर्श-
 पूर्णमासस्यैवैवावस्थापितमिति वाच्यम् । अथ लिङ्गदर्शनमन्यथयति—अप्रकरणात्तस्य दर्शनमिति । तस्य
 दर्शनस्यैवैवावस्थापितमिति वाच्यम् । दाक्षायणयज्ञस्य कास्यत्वेनानित्यतया तृतीयदेवताना-
 मन्वदवचनानुवादोऽसम्भवः । तस्मात् 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति जीवद-
 वप्रधाने नदनुवादाद्विज्ञात्सर्वकर्माङ्गम् 'उपच्ययते' इति विधानम् ॥

लाभात् । अनुवादो हि प्राप्यपेक्ष । स च सनिकृष्टाभावे विप्रकृष्टविषयोऽप्याश्रीयते । बहुवचन प्रकृतिविकृतिदवताभिप्रायमविवक्षितार्थे वेति अगत्या आश्रयणीयम् । न ह्यग्निहोत्रविषयमिदं बहु-
वचनमिति युज्यते, तस्याग्निसूर्यमात्रप्रधानदेवत्वस्य तत्प्रख्याधिकरणे निरूपितत्वात् । अङ्गदेवता प्रजापतिमादाय बहुवचनसमावेशे स्विष्टकृतमादाय दर्शपूर्णमासयोगेव तदुपपत्तेः । दर्शे स्विष्टकृति होहद्रव्यस्यापि समावेशान् । केचित्तु 'तस्य दर्शनम्' इत्येतदन्यथा व्याचक्षते । तस्य उपर्वीतस्य 'यज्ञोपर्वीती देवानि कर्माणि करोति' इति स्मृतिमूलश्रुत्या जीवदग्निहोत्रे प्राप्तस्य 'यज्ञोपर्वीती हि देवेभ्यः' इत्यनुवाद इति । ततश्च 'यज्ञोपर्वीती हि' इत्यनुवादस्य दर्शपूर्णमास-
विषयत्वात्, अग्निहोत्रविषयत्वेऽपि स्मार्तयज्ञोपर्वीतविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वात्, दर्शपूर्णमासाङ्गतयैव 'उपव्ययते' इति विधिरिति सिद्धम् । यद्यप्यग्निहोत्रादावपि स्मृत्या यज्ञोपर्वीते प्राप्यत एव, तथापि स्मृतिमूलश्रुतेरविज्ञातवेदविशेषस्थत्वात्, तद्विहितापचारेऽविज्ञातवेदविहितश्रेणे 'भूर्भुवः सुवर्गित्याहव-
नीये जुहुयात्' इति प्रायश्चित्तमग्निहोत्रादौ भवति । दर्शपूर्णमासयोस्तु 'उपव्ययते' इति यजुर्वेदे नैत्तिरीयशाखाया विधानान् तदपचारे 'यदि यजुष्टो यज्ञश्रेण आगच्छेद्भुवः स्वाहति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्' इति प्रायश्चित्तं भवति । वृत्तमधिकरणम् ॥

'उपव्ययते' इत्यनुवादो विधिवेति सशयः । तत्र 'नित्ययज्ञोपर्वीती' इति स्मृतिमूल-
श्रुत्या विहितमेक यज्ञोपर्वीत पुरुषार्थतया नित्यधार्म्यम् । 'यज्ञोपर्वीत्येवाधीर्यात् याजयेद्यज्ञेन' इति नैत्तिरीयश्रुत्या 'यज्ञोपर्वीती देवानि कर्माणि करोति' इति स्मृतिमूलश्रुत्या च सर्वार्थतया विहित-
मन्ययज्ञोपर्वीतम् । तदेतत्पुरुषार्थेन यज्ञोपर्वीतेन समुच्चीयत, क्रतुपुरुषार्थतया सयागभेदान् । बोधायनसूत्रे 'नित्यमित्याचार्या सप्रतिपन्ना कथमतदुच्यते' इति कर्मसु 'नित्ययज्ञोपर्वीती' इत्येव सिद्धे पुनस्तद्विधान व्यर्थमित्याक्षिप्य अजिन वाम सूत्र वा द्वितीयं यस्य यद्वति तेन स 'उपव्ययते' इति समुच्चयवचनाच्च, दुष्टीकावार्तिके 'यज्ञोपर्वीतेनापर्वीतस्याविरोधात्समुच्चयः' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदेतदुभयविधस्योपर्वीतस्य 'उपव्ययते' इत्यनुवादो दर्शपूर्णमासयोगेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

वाशब्द एवार्थः । 'उपव्ययते' इति विधिरेव, न त्वनुवादः । स हि गुणविवक्ष्यर्थो वा स्यात् स्तुत्यर्थो वा । नात्र विधेयो गुण कश्चिदुपलभ्यते । नापि स्तोतव्य किंचिदस्ति ।

३. उपव्ययत इत्य- यदुक्तम् उपर्वीतमन्यत प्राप्तवान्न विधेर्यमिति, तत्राह— अपर्वत्वादिति ।
स्य विधेयत्वात्- न विद्यते पूर्वं प्रापक प्रमाण यस्य तदपूर्वम् । प्रापकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।
करणम् । दर्शपूर्णमासयोर्हि मनुष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्मणि 'स्वया पितृभ्यः'

इति प्रोक्षणीशेषनिनयने च पित्र्यकर्मणि निर्वीतप्रार्चीनावीताभ्या बाधितमुपवीतम् 'उपव्ययते' इति प्रतिप्रसृत्यते । भवस्वामिपभृतयो याज्ञिका अपि बहव एवमाहु । एवं चाग्निहोत्राद्यङ्गभूत-पित्र्यकर्मणि 'स्वधा पितृभ्य' इति लेपनिर्माणादौ प्रतिप्रसवाभावात्प्रार्चीनावीतमेव भवति । वृत्त-सन्धिकरणम् ॥

तत्रैव दिष्टगताग्निहोत्रे श्रूयते 'ये पुरोदञ्चो दर्मास्तान्दक्षिणाग्रान्करोति' इति । पुरा जीवदवस्थाया प्रक्रान्ते दिष्टगताग्निहोत्रे ये परिस्तरणदर्मा उदग्रा स्थिता, तान्दिष्टगताग्निहोत्रे दक्षिणाग्रान्कुर्यादित्यर्थ । तत्र 'ये पुरोदञ्च' — इति किं विधि उतानुवाद इति सशये, पूर्व-पश्चयति—

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

'तान्दक्षिणाग्रान्' इत्यनेन दिष्टगताग्निहोत्रे परिस्तरणदर्माणा दक्षिणाग्रत्वमिव जीवद-ग्निहोत्रे तेषामुदगग्रत्वं 'ये पुरोदञ्च' — इत्यनेन विधीयते । कुत । अपूर्वत्वात् अप्राप्तार्थत्वात् ।
४ 'ये पुरोदञ्चा दर्मा' न च प्रागग्राण्युदगग्राणि वा' इति स्मृत्या तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । स्मृते इत्यस्यानुवादता श्रुतिमूलकत्वेन श्रुते स्मृतिप्राप्तानुवादत्वामभवान्, स्मृतिमूलश्रुतिन प्राप्त्य-विकरणम् । मिधाने च आवश्यकत्वादभ्या एव श्रुतेर्मूलतया अन्यतस्तत्प्राप्त्यसम्भवान् । ततश्च यत्तच्छब्दोपबन्ध सत्यपि व्यवहितान्वयाध्याहारकल्पतया वाक्यभेदेन च विधिद्वयमाभ्येयम् । तत्र पुरा जीवदवस्थाया प्रक्रान्तेऽग्निहोत्रे ये दर्मा, ते उदग्रा कार्या इत्येक वाक्यम्, 'ये पुरा उदञ्च परिस्तरणदर्मा, तान्दक्षिणाग्रान्कुर्यादित्यपर वाक्यम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

वागच्छ एवार्थे । सत स्मृतिप्राप्तस्योदगग्रत्वस्यायमनुवाद । न तु विधि । यत अनु-वादत्वे एकवाक्यत्वे च लिङ्गस्य यत्तच्छब्दोपबन्धस्य दर्शनमस्ति । न च प्राप्त्यभावः, 'उदग-ग्राणि प्रागग्राणि वा' इति स्मृत्या तत्प्राप्ते । न चेयमेव श्रुति स्मृतेर्मूलमिति वाच्यम्, स्मृते सर्वसाधारणतया ता प्रति जीवदग्निहोत्रमावविषयाया 'ये पुरोदञ्च' — इति श्रुतेर्मूलत्वामभवेन मूलान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात्, कल्पिते तस्मिन् श्रुत्यन्तरे तत एव जीवदग्निहोत्रेऽपि प्राप्तेरनुवाद एवायम् । एव च यत्तच्छब्दोपबन्धाभ्या स्वरसत प्रतीयमानमेकवाक्यत्वमप्यनुमृतं भवति । वा-क्यभेदे च 'तान्दक्षिणाग्रान्करोति' इति तच्छब्दस्य वाक्यान्तरगतयच्छब्देनान्वयः, 'ये पुरोदञ्च' — इति पूर्ववाक्ये तच्छब्दान्तरस्य कार्या इत्यस्य चाव्याहारश्च नाश्रितो भवति ।

रूपमगच्छ इति समिन्निवस्यते । सा च समित् उपरि धार्यमाणैवान्छादयितु प्रभवतीति जीवदग्नि-
ह च प्राप्तिपूर्वधारणमनुयते दिष्टगताग्निहोत्रे विध्यमधस्ताद्धारण स्तोतुमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

तुवैपस्य । न पूर्ववदनुवादोऽत्र युज्यते । किंतु जीवदग्निहोत्रे उपरिधारण विनिरवायम् ।
हुत अपवत्वात् जीवदग्निहोत्रे उपरिधारणस्याप्राप्तत्वात् । उपरिधारणविध्यभावे हि 'सृग्दण्डे
साम मनुष्यगृह्य' इति श्रवणात् कृत्स्नाया अपि समिध सृग्दण्डे एव धारण भवेत्, न तु विलस्य-
न्निर्वर्तते । ततश्च समिधा आच्छादनमत्यन्ताप्राप्तमिति विध्यैरवायम् 'धारयति' इति । लक्ष्य-
रूपम् । हि-शब्दश्च विध्यन्तन्तरभाविप्रसिद्धिं द्योतयति । सति चोपरिधारणविधौ सृग्दण्डे विलस-
न पददश सामयो मुलाशस्य विलप्रदेशे च मध्याप्राशस्य धारणमिति न विरोधः । वृत्तमधिकरणम् ॥

त्यातिष्ठोमे श्रूयते 'दिशो व्यभजन्त प्राची देवा दक्षिणा पितरः पृथीची मनुष्या
' इति । तत्र 'प्रतीची मनुष्या' इति वाक्ये निर्वीताधिकरणमितिदिशति—

दिग्विभागश्च तद्वत् ॥ १६ ॥

प्रतीचीविभागोऽपि निर्वीतवदेव प्रत्येतव्यः ॥ देवपितृरुद्राणां कर्मानधिकारस्य पक्षे च-
र्यमप्यन्तर्हर्षादिसर्वपञ्चाणां देवादिमंयुक्तवाक्येष्वसंभवात् तेषामिह विषयत्वम् । तत्र 'मनुष्या
व्यभजन्त' इति सामानाधिकरण्यश्रवणादेव मनुष्यधर्मत्वाभिनि प्रथमासूत्र-
योज्यम् । प्रायेण पूर्वाह्ने व्याप्रियमाणानां मनुष्याणामादित्य प्रपन्नं कर्तुं
प्रतीचीमवन्धस्यार्थं प्राप्तत्वात् मनुष्यधर्मतया तद्विधिर्गति अङ्गापरतया
अपदशा वा इति द्वितीयं सूत्रं योज्यम् । नियोगतस्तदप्राप्तेनियमविधिर्गति 'विधिस्तु-
वृत्तवत्' इति सूत्रेण तत्परिहारः । प्रकरणसमाख्यानाभ्यां कर्मधर्म, मनुष्यगामा-
न प्रकरणयवणप्रकरणसमाख्यानामविरोधात्कृत्युक्तकर्तृधर्म, मनुष्यपदस्याद्वैयर्थ्यात् 'व्यादि-
ननुप्रहाय च प्राकरणिकमनुष्यप्रधानदक्षिणाप्रतिग्रहादिकर्मधर्म, वाक्येन प्रकरणसमा-
ख्येनैव प्राप्ते निवेश आतिथ्यादिकर्मणोऽतिव्यवहितत्वात् प्रकरणे संभवतश्चानुत्कर्षात्
नैव शक्यता इति विध्यकवाक्यत्वाच्च प्रतीचीविभागवाक्यमर्थवादः — इत्येव यथासंभव-
मप्युच्यते । किंचित् दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात्' इति पठन्ति—दिग्विभागवाक्य-
मपि निर्वीतवाक्यवत्तयम्, न च प्रतीची मनुष्यैर्विभाज्या' इति विधिः कलयतामिति वाच्यम्,
ननु तस्मादनुत्कर्षात् अर्थ्यते अपश्यत इत्यर्थे स्तुति, प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धकर्तृत्वस्य प्रतीचीत्वव-

विध्याकाङ्क्षितस्तुतिप्रयोजनकत्वे सम्भवति विध्यन्तरकल्पनाया अनुचितत्वादिति व्याख्येयम् । ननु निर्वीताधिकरणातिदेशपरत्वे तदनन्तरमेवेदमधिकरण प्रवर्तयितुमुचितमिति चेत्— अत एव 'उप-
र्वात लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्म स्यात्' इति पट् सूत्राण्यनार्थान्तीति पतीम, भाष्ये तेषामव्याख्यात-
त्वाच्चेति केचित्, भाष्यकृतो विस्मरन्ति स्मेत्येके, भाष्यसंदर्भ उन्मत्त इत्यपरे, फल्गुत्वादुपेक्षि-
तानीत्यन्ये, वृत्तिकारैस्तु सर्वव्याख्यातार्थानामाति पट् सूत्राणि, सन्ति च जैमिनेरप्येवप्रकारा-
ण्यस्माद्भूतानि सूत्राणि, व्यवहितानिदेशाश्च 'पानव्यापञ्च तद्वत्' इत्यादावाश्रिता — इति
वार्तिके बहुधाप्रेक्षितम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते 'यत्परुषि दिन तद्देवानाम्, यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्, यन्समूलं तत्पि-
तृणाम्, समूलं वर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै' इति । परुषि पर्वणि, दिनं लनम्, अन्तरा मूलपर्वणोर्मध्ये ।
तत्रैव श्रूयते 'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, उपर्यर्धो देवानाम्, अर्धं पितृणाम्, अर्धं उपमन्यति'
इति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतन्सर्वदेवस्य
यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे' इति । घृतम् अग्नौ विलीनम्, मस्तु स्वयं विलीनम्, निष्पक्कं सुगन्धि-
वस्तु प्रक्षिप्य पक्कम्, 'सुगन्धिं घृतं मनुष्याणाम्' इति बहुचक्राङ्गणम् । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते
'या विदग्धं स नैर्ऋते योऽश्रुतं स रौद्रे यं श्रुतं स सदेवस्तस्मादविदहता शृतंकृत्य' इति ।
एतेष्वपि वाक्येषु निर्वीताधिकरणमतिदिशति—

'परुषिदिनपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समाहारद्वन्द्व । परुषिदिनादिशब्दैस्तद्वद्विवाक्यानि विवक्षितानि, अनुकरणत्वात् ।
परुषीति सप्तम्या न लुक् । एतान्यपि वाक्यानि निर्वीतवाक्यवदेव प्रत्येतव्यानि ॥ तत्र मनुष्यसं-
७ परुषादनादीनाम्- युक्तेषु 'यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्' 'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्' 'निष्पक्कं
नुवादनावकरणम् । मनुष्याणाम्' इत्येतेषु मनुष्यधर्मत्वादयः सर्वेऽपि पश्चात् सुयोजाः ।
विदग्धवाक्ये तु निर्ऋतधर्म इत्यसम्भवात्प्राकरणिकहविषो विदाहे निमित्ते प्राकरणिकदेवतापनयेन
निर्ऋतदेवताविधिः, एवं रौद्रेवाक्येऽपि, अथवा या नैर्ऋतं स विदग्धं कार्यं यो रौद्रे सो-
ऽश्रुतं कार्यं इति नैर्ऋते रौद्रे च हविषि विदग्धादिविधिः, यद्वा अर्थवादः — इति पश्चात् योज्याः ।
तत्र 'यदन्तरा' इत्यादिमनुष्यसंयुक्तवाक्येषु मनुष्यभागाय क्रियमाणं दर्भलवनं मूलपर्वणोर्मध्ये
कार्यम्, धान्यादिकं च मीयमानं पूर्णं मातव्यम्, अभ्यञ्जनादि स्नेहकार्यं निष्पक्केन कार्यमिति
नियम्यत इति मनुष्यधर्मत्वपक्षः । यद्वा प्रकरणसमाख्याभ्यां तत्तत्कर्मधर्मः, ततश्च महापितृयज्ञे
दर्भाणामन्तरालवनम् 'समूलं वर्हिर्भवति' इत्यनेन विकल्पते, आज्यं च स्थान्या पूर्णं निर्वपणी-

स्यापि पुरुषार्थत्व मिध्यति । यदर्थं वदन् तदर्थताया एव तत्प्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् । प्रतिषेधवि-
धिर्हि प्रतिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्व गमयति, अन्यथा तत्प्रतिषेधस्यान्तर्द्वयान्, तत्रैकस्मिन्वाक्ये 'व-
देत्' इति वदन् पुरुष प्रतीष्टसाधनत्वस्य नञानिष्टसाधनत्वस्य चावगमविरोधान् प्रतिषेधापेक्षितप्रस-
क्तिसमर्पकानुवादत्वम् 'वदेत्' इत्यस्याश्रित्य, यत् पुरुषस्येष्टसाधनतया पुरुषार्थं वदन् प्रसक्त तत्र तथा,
किंतु अनिष्टमेव पुरुषस्य साधयतीति वाक्यार्थो वर्णनीयः । पुरुषस्येष्टसाधनमेव वदन् क्रतोरनिष्ट-
साधनमपीत्यर्थस्तु न सम्भवति येन प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थता लभ्येत । 'वदेत्' इति जट्टो हि प्रसक्ता
वदन्क्रियामनुवदन् श्रुत्या पुरुष प्रतीष्टसाधनतया वदन्मुपस्थापयति न तु प्रकृतं कर्म प्रति प्रकरणा-
च्छ्रुतवर्तीयत्वात्, ततश्च प्रतिषेधोऽप्यनुवादानुसारेण पुरुष प्रत्येव तस्यानिष्टसाधनता गमयति, न तु
क्रतु प्रति, तस्य तदानीमप्रतिपन्नत्वात् । न च प्रतिषेध्यप्रतिषेध्योरैककल्पनियमान् यदर्थं वदन् तद-
र्थं प्रतिषेध इत्यभ्युपगमे, 'दीक्षितो न ददाति, न पचते, न जुहोति' इति दानपाकहोमानां क्रत्व-
र्थं प्रतिषेध इति दशमे वक्ष्यमाण विरुध्येतेति वाच्यम्, तत्र हि दानादीनां क्रत्वर्थतया विहितानां
प्रतिषेधे विकल्पापत्तेः अगत्या पुरुषार्थानामेव क्रत्वर्थं प्रतिषेध इति वक्ष्यते । ततश्च प्रति-
षेध्यस्य पुरुषार्थत्वावगमिकया 'वदेत्' इत्येकपदश्रुत्या प्रतिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमावहन्त्या प्रकर-
णवाधात्पुरुषार्थत्वमेवानृतवदनवर्जनस्य स्वीकार्यम् । ननु स्मृतावेव पुरुषार्थतयानृतवदनवर्जनस्य
विधानात्प्रतिषेधविधिरयमनर्थक इत्यत आह— नित्यानुवाद स्यादिति । नित्यम् अपौरुषेय
वेदवाक्यमनृतवदनप्रतिषेधकम् । तदनुवाद स्यात्स्मृतिः, तत्राप्येतदेव मूलं भवतीति यावत् ।
तस्मादनृतवदनप्रतिषेधोऽयं केवलपुरुषधर्मः, तदतिक्रमे च 'भुक्त्वा क्षुत्वा च जृम्भित्वा
ष्ट्रावित्वाक्त्वानृतं वच । आचान्त पुनराचामेद्वासौ विपरिधाय च' इत्यादिस्मृतिसिद्धं
द्विराचमनादिप्रायश्चित्तमिति प्रथमं पक्षः ॥ द्वितीयपक्षेऽप्येतत्स्मृत्तं योज्यम् । अकर्म अनृत-
वदनवर्जनं प्रकरणात्क्रतुयुक्तमेव सन् उक्तरीत्या श्रुत्या पुरुषसंयोगावगमात्पुरुषधर्मोऽपि स्यात्,
श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं प्रतिषेध इति यावत् । तथा च दर्शपूर्णमासौ
कुर्वाणस्यानृतवदनं वर्जनीयमिति पर्यवस्यति । स चायं प्रतिषेध क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया नात्र
विधीयते, कित्वन्यत इत्याह— नित्यानुवाद स्यादिति । नित्यमिदं प्रतिषेधस्यानुवादो नित्यानु-
वादः । 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्तत्र ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष्ट धर्मं सनातनं'
'प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः' इत्यादिस्मृत्योपनयनप्रभृति यावज्जीवि विहितमनृतवदनवर्जनं दर्श-
पूर्णमासयोरपि नित्यं प्राप्त्वादनृश्यते । न च स्मृतिरिदमेव वैदिकं वचनं मूलमिति युक्तम्, क्रतु-
मात्रकालकानृतवदनप्रतिषेधश्रुतेरगत्या सार्वकालिकतत्प्रतिषेधकस्मृतिः प्रति मूलत्वासम्भवेन तत्र
तथाविधिश्रुत्यन्तरमूलत्वस्यैव कल्प्यत्वात् । न चैवमपि क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वस्य स्मृतितः प्राप्य-
भावान् कथं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतानुवादत्वं श्रुतेः, स्मृतिवचनस्य प्रकरणपाठाभावादिति वाच्यम्—

क्रतुर्हि स्वस्य फलसाधनत्वमिद्वयर्थं यजमानस्य फलाधारत्वयोग्यतामपेक्षते, निषिद्धाचार-
 वतश्च पुंसो नास्ति फलाधारत्वयोग्यता, 'अदृष्टकर्मणामुपायनं वेदाव्ययनमग्न्याधेय फल-
 वन्ति च कर्माणि' इत्यादिस्मरणान्, ततश्च पुरुषार्थमनृतवदनवर्जनं सार्वकालिक विद-
 धाना स्मृति कर्मदशायामपि यजमानमनृतवदनाद्व्यावर्तयन्ती तस्मिन्कत्वपेक्षितफलाधार-
 त्वयाग्यतामादधाना कत्वपूर्वीयत्वरूपेणापि पुरुषार्थता प्रतिषेधस्यावगमयतीति तदनुवादत्वं
 श्रुतेरिति युज्यते । एव च क्रतोर्वहि प्रतिषेधातिक्रमे पुरुष केवल प्रत्यवैति, तत्र पूर्वो-
 कमाचमनादि स्मार्त प्रायश्चित्त भवत्येव, क्रतौ प्रतिषेधातिक्रमे तु पुरुषोऽपि प्रत्यवैति, तत
 कर्तृवैगुण्यात्क्रतोश्च वैगुण्यम्, तत्र प्रतिषेधश्रुते स्मृतिप्राप्तानुवादत्वात् स्मृतेश्च अविज्ञातवेदविशेषमूल
 कत्वात् 'यद्यविज्ञाते भूर्भुव सुव स्वाहेत्याहवर्तये जुहुयान्' इत्यविज्ञातवेदविशेषविहितयज्ञाङ्गश्रे-
 पनिमित्तक श्रौतप्रायश्चित्तम् आचमनादि स्मार्तप्रायश्चित्तं च समुच्चीयत इति द्वितीय पक्षः ॥ तृतीयपक्ष-
 परमग्येनन्मूषम् । अकर्म अनृतवदनवर्जनं पुरुषम् अद्वारीकृत्य साक्षादेव क्रतुना शेषतया युज्यते । कुत ।
 संयोगान् कर्तुराख्यातप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि तस्य क्रिया प्रति गुणत्वेन संयोगान्, कर्तु कारकत्वेन क्रिया-
 गुणत्वावश्यमावान्, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्ताश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मरणस्य च आख्या-
 तव्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेः । ततश्च धात्वर्थवदनं प्रति पुरुषस्य शेषित्वप्रत्यायकश्रुत्यभावे सति प्रकर-
 णात्प्रतिषेधस्य साक्षादेव कत्वर्थत्व न तु पुरुषद्वारेति पर्यवस्यति । स चायं प्रतिषेध स्मृतिप्राप्तत्वात्
 विधीयते, कित्वनृते । न च स्मृतेरप्रकरणिकत्वेन तस्या पुरुषार्थप्रतिषेधपरतया कत्वर्थप्रतिषेधस्य
 तत प्राप्त्यभावान् कथं स्मृतिप्राप्तानुवादकत्वं श्रुतेरिति वाच्यम्—न हि 'नानृतं वदेत्' इति स्मृतावनृ-
 तवदनवर्जनं पुरुषार्थतया विहितम्, क्रियां प्रति कर्तुर्गुणभूतत्वात्, कर्तृगुणकस्य चानृतवदनस्य वर्जनं
 विधीयमानं फलमाकाङ्क्षन् अर्थात्कर्त्रभिलषितार्थमेव, ततश्चानृतवदनं वर्जयन्क्रतुदशायामपि वर्जयत्येव,
 तदानीं च तद्वर्जनं कत्वर्थं स्पष्टते, यदर्थं ह्यनृतवदनं तदर्थमेव तद्वर्जनमुचितं भवति, यद्यप्य-
 नृतवदनं क्रतौ न विहितमस्ति, तथापि स्वकार्यमिद्वयर्थमनृत वदनपुरुष क्रतोर्गपि स्वकार्यत्वा-
 विशेषान्तदर्थमपि यदनृतं वदति द्रव्यार्जनादिविषये तदेव कत्वर्थमनृतवदनं वाच्यम्, तच्च क्रतुवहिः-
 कार्यान्तरार्थानृतवदनवत् पुरुषाभिलषितार्थतयैव वर्जनीयतया क्रतावपि स्मृतितः प्राप्तमित्यर्थादेकविष-
 योपनिपाताद्युक्तं स्मृत्यनुवादत्वं श्रुतेः । तदेतदाह—नित्यानुवाद स्यादिति । क्रतौ तद्वहिश्च सर्व-
 दा स्मृतितः प्राप्तस्यानृतवदनवर्जनस्य कत्वर्थतया प्रतिषेधश्रुतिरनुवाद इत्यर्थः । एव च प्रतिषेध-
 श्रुतेः स्मृतिप्राप्तानुवादतया, स्मृत्या कर्तृगुणकानृतवदनवर्जनस्य कर्त्रभिलषितकार्यार्थतयैव विहितस्य
 क्रतुदशायामपि सत्त्वेऽपि विधिगम्याङ्गत्वाभावात्तद्विषेऽविज्ञातवेदविशेषविहिताङ्गश्रेप्रायश्चित्तं न
 भवति, किंतु स्मार्तमाचमनादिकमेव । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षे तु प्रतिषेधस्य फलिसंस्कारत्वात्
 तदतिक्रमे फलितोऽङ्गस्य पुरुषस्य श्रेषात् प्रत्यवायाश्च अविज्ञातप्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुच्चीयत

इति भेदः । एव च शुद्धक्रतुधर्मतयानुवाद इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

वा-शब्द एवार्थः । क्रतुपुरुषसंयोगभेदेन विषयभेदादप्राप्तत्वात्केवलकर्मधर्मतयैव विधिरित्यर्थः । 'धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः' इत्यादिस्मृत्या हि विहितस्यानृतवदनवर्जनस्यातिक्रमे नरको गम्यते । तस्मिंश्च कालान्तरदेहान्तरोपभोग्ये प्रतिषेधातिक्रमणस्यानृतवदनादिरूपस्याशुतरविनाशिन साधकत्वनिर्वाहाय दुरदृष्टं किञ्चित्कल्प्यते, सोऽयं प्रत्यवाय इत्युच्यते । ततश्च अनृतवदनपुरुषस्य प्रत्यवायो भवति, तद्वर्जनाच्च न भवतीत्येतावदनुवदनप्रतिषेधस्मृत्यावगतम् । नैतावतानृतवदनतद्वर्जनाभ्यां कर्मणो वैगुण्यमवैगुण्यं च लभ्यते । ततश्च क्रतुदशायामनृतवदनवर्जनातिक्रमेऽपि प्रायश्चित्तेन तत्प्रयुक्तप्रत्यवायं परिहरिष्यामीत्येव प्रत्यवायसंयुपेत्य क्रतावतुष्टीयमाने तद्वैगुण्याप्रसक्तेः सत्यपि स्मृत्या पुरुषसंयोगेन निषेधे क्रतावनृतवदनवर्जनं न प्राप्नुयात् । अनृतवदनवर्जनश्रुत्या तु प्रकरणगतया अनृतवदनतद्वर्जनाभ्यां क्रतुगत एव प्रत्यवायस्तत्परिहारश्च बोध्यत इत्यप्राप्रक्रतुसंयोगार्थत्वात् तस्या अनुवादता । न च क्रतुदशया प्रतिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्यमेव, अदुष्टकर्मणामेव कर्माधिकारस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । कर्माग्भ्याम्प्राक्तमेव हि निषिद्धाचरणं कर्मानधिकारमावहति । आरब्धे तु कर्मणि निषिद्धाचरणं पुरुषस्य केवलं प्रत्यवायमाधत्ते, न तु कर्माधिकारमपि, तस्य कर्मप्रवृत्त्ययोग्यतात्मकत्वात् इह च प्रवृत्तेर्वृत्तत्वात् । 'यदि यजमानः सुरापो वा स्याद्ब्रह्महा वा तस्य ध्रुवायां यजमानभागसवधाय समिष्टयजुषा प्रस्तरेण वा सह जुहुयात्' इत्यादिकल्पमृत्राण्यप्यत्रानुकूलानि । किञ्च 'नानृतं वदेत्' इत्यत्र निषेधवत् निषेध्यस्यानृतवदनस्य कत्वर्थतयैवोपस्थितत्वात् 'दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनेनोपकुर्यादिति न भवति' इत्यर्थपर्यवसानात् क्रतुमध्येऽपि कत्वर्थद्रव्यार्जनादिविषयानृतवदन एव क्रतोर्वैगुण्यं न तु पुरुषार्थानृतवदने, किमुत 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्याद्यप्राकरणिकपुरुषार्थप्रतिषेधातिक्रमे । तदुक्तं तार्तिके 'यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् । न क्रतोस्तस्य वैगुण्यं यथाचोदितमिद्विदित' इति । 'क्रतुमध्यस्थः' इत्यनेन कत्वाग्भ्याम्प्राक्तनं निषिद्धाचरणं कत्वधिकारं विरुणद्धीति सूचितम् । एव चानृतवदनवर्जनस्य यजुर्वेदविहितत्वात् तदतिक्रमे यजुष्टो यज्ञश्चेपप्रायश्चित्तं भवति ॥ स्यादेतत् । 'वदेत्' इति कर्तृवाचकलिङ्गा एकपदश्रुत्या प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वावगमिकया प्रतिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमावहन्त्या प्रकरणेन चाविरुद्धया पुरुषद्वारेण कर्मधर्मतैवानृतवदनवर्जनस्य न्याय्या । यत्तु कर्तुराख्यातवाच्यत्वेऽपि तस्य कारकत्वात् 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मरणान्न क्रिया प्रति गुणतया पुरुषस्य धात्वर्थवदनं प्रति शेषित्वप्रत्यायकश्रुत्यभावे सति प्रकरणात्प्रतिषेधस्य केवलकर्मधर्मत्वमिति, नैतदुक्तम् । न हि धात्वर्थं क्रिया, येन तत्र कर्ता गुण-

त्वेनान्वीयेत । भावनैव हि क्रिया । तत्रैव सर्वकारकाणामन्वयः । न च धात्वर्थस्य क्रियात्वाभावे भूप्रभृतीनां कथं धातुसंज्ञा, 'भूवादयो धातवः' इति क्रियावाचिनामेव धातुसंज्ञाविधानादिति वाच्यम् । तत्र हि क्रियात्वं नोत्पादनारूपभावनान्त्वविवक्षितम्, किंतु लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वमेवेति न दोषः । एव च धात्वर्थस्याख्यातप्रत्ययवाच्यकर्तुश्च परस्परवार्तानभिज्ञयोरेव प्रथमं भावनान्वये सति पश्चादरुणैकहायसीन्यायेन तयोः परस्परमन्वयो वाच्यः । न च कर्तुः प्रत्ययवाच्यतया प्रत्ययार्थप्रधान्यस्य च सति सभवे भङ्गानुपपत्त्या तस्यैव धात्वर्थवदनं प्रति प्रधानतया पर्यवस्यति । निरुक्तवचनत्वाख्यातगस्यान्ता मध्ये भावः प्रधानमित्येवपरम् । अत एव 'भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भावः प्रधानम्' इति तद्भाष्यं संगच्छते । तथा च कर्तुर्धात्वर्थवदनं प्रति प्रधानत्वादुक्तरीत्या समानपदश्रुत्या प्रकरणानुगृहीतया कृत्युक्तपुरुषार्थत्वमनृतवदनवर्जनस्य सिध्यति । तत्र च निषेधस्यानृतवदनाशस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां कृत्युक्तपुरुषार्थतयैवोपस्थितत्वात् यजमानभस्मंकारवपनमनानाशुपयोगितया प्रसक्तमनृतवदनं वर्ज्यम्, तदतिक्रमे यजुष्टो यज्ञश्रेषप्रायश्चित्तमिति चेत्, अत्र ब्रूम — 'प्रशमाया रूपम्' इति सूत्रे महाभाष्ये 'प्रशमाया यत्प्रातिपदिकं वर्तते तिष्ठन्तं वा तस्मात्स्वार्थे रूपमभवति' इत्युपश्लिष्य, 'पचतिरूपम्' 'पचतो रूपम्' 'पचन्तिरूपम्' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययद्विवचनबहुवचने चाशङ्क्य, 'सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्' इति तत्परिहारवार्तिकमवतार्य, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, द्रव्यप्रधानं नाम, यत्क्रिया पृष्टस्तिष्ठाचष्टे—किं देवदत्तं करोति ? पचति, द्रव्यं पृष्टं कृताचष्टे—कतरो देवदत्त ? यः कारको हारकः' इत्युक्त्या 'भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानं नाम' इति निरुक्ते यास्कांक्या च कृत्यनुभवानुसृतया भावना तावदाख्यातवाच्येत्यविवादम् । ततश्च भावनया तदविनाभावान्कर्ता लभ्यत इति स नाख्याताभिधेयो भवितुमर्हति, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । ततश्चाख्यातात्कर्तृप्रतीतेरन्यथासिद्धत्वात् न सा कर्तुस्तद्वाच्यत्वगमिका । न च कर्तुत एव तदविनाभावाद्भावना लभ्यत इति विपर्ययः शङ्क्य, कुदन्तेषु पाचकादिशब्देषु कर्तृवाचकेषु व्यभिचारात् । 'ल कर्मणि—' इत्यपि न कर्तृवाच्यत्वगमकम्, तस्य सूत्रस्य 'ऋकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रद्वयैकवाक्यतया भावनाश्लेषकर्तृगतैकत्वादिसंख्यावाचकत्वस्यैव तेन लाभात् । न च सत्यप्येकवाक्यत्वे एकस्मिन्कर्तारि लकारैकवचनमित्येवमर्थकतया कर्तृवाचकत्वमेव लभ्यते, न तु संख्यावाचकत्वमिति वाच्यम् । 'ऋकयो —' इत्यस्य हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः, धर्मिपरत्वे बहुवचनपसङ्गात्, द्वयोरैकस्य च सन्निपाते बहुत्वान् । भावप्रत्ययनिर्देशे वर्णाधिक्यप्रसङ्गात् 'ऋकयो' इत्येव सूत्रितम् । न च 'बहुत्व बहुवचनम्' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, वैपुल्याद्यर्थकत्वनिर्गमेन त्रित्वादिसंख्याव्याप्यबहुत्वस्फोरणाय 'बहुषु' इति निर्देशोपपत्तेः । न च कर्तृसंख्यावाचित्वेऽपि विशेषणभूतकर्तृवाचित्वमपि सिध्यतीति वाच्यम्, भावनया आक्षेपलब्धस्यानभिधेयस्यापि कर्तुः संख्योपलक्षणमात्रत्वात् । 'त्वं करोषि' 'अहं करोमि'

‘चैत्र पचति’ इति कर्तृसामानाधिकरण्यमापि तिष्ठामाक्षेपलभ्यकर्तारमादायैवोपपन्नम्—यथा ‘गौ. शुक्ल’ इति जातिगुणवाचिणोर्गौशब्दशुक्लशब्दयोरनभिधेयावपि व्यक्तिगुणितावाशाय सामानाधिकरण्यं तद्वत् । ननु, कर्तृगण्यतानभिधेयत्वे ‘देवदत्त पचति’ इत्यत्र तृतीया स्यात्, तिङ्कृतवृत्तिसमासैरनभिहिते कर्मकर्त्रादिकारके द्वितीयातृतीयादिविभक्तिविधानात्, इह च कर्तुमितिज्ञानमभिहितत्वात् । न च कर्तरि यदेकत्वादि तस्मिन्ननभिहिते तृतीयैकवचनादिकमित्येकवाक्यत्वात् इह च कर्मैकत्वस्य तिष्ठाभिहितत्वात् न तृतीयेति वाच्यम्, एवमपि ‘देवदत्त पक्ता’ इत्यत्र तृतीयापत्तेः, सृष्ट कर्तृमात्रवाचकत्वात् कर्तृगतसंख्यायाश्च सुविभक्तिवाच्यत्वात् । न चानभिहितस्य कर्तुरेकत्वादौ तृतीयैकवचनादीत्यर्थोऽपि दोष इति वाच्यम्, एवं सति ‘देवदत्त पचति’ इत्यत्र तृतीयापत्तेः । न च ‘अनभिहिते’ इत्यस्य अबोधिते इत्यर्थः, बोधश्च शक्यता आक्षेपाद्धा; तत्र ‘पक्ता’ इत्यादौ कृति शक्यता ‘पचति’ इत्यादौ तिङ्कृत्वाक्षेपादिति नोभयत्र तृतीयेति वाच्यम्—‘ओदतो देवदत्तन पच्यते’ इति कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि पाक क्रियत इति विवरणेन भावनाया वाच्यत्वावश्यकतया तस्याश्च निनाश्रयमतुपपत्त्या कर्तृगण्येपादभिहितत्वेन तृतीयानापत्तेः । तस्मात् कर्तृगण्यतानभिधेयत्वमावश्यकमिति चेत् । अत्र वार्तिककृत—‘कर्तुर्यद्यपि शास्त्रेऽस्मिन्नाभिधेयत्वमाश्रितम् । तथाप्याश्रितामद्वयार्थमभिधेयत्वमिष्यते ॥’ अनभिहितस्य कर्तुरेकत्वे तृतीयैकवचनमित्येवार्थः । ‘ल कर्मणि—’ इति सूत्रे च न कर्तरि वस्तुतोऽभिधेये लकारोऽनुशिष्यते, येन तदादेशस्य तिङो वस्तुतः कर्तृवाचिता लभ्येत । किंतु अस्मिन्व्याकरणशास्त्रे ‘अनभिहिते’ इत्यादिकार्यवशेन अनभिधेयस्याप्यभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रियते ‘देवदत्त पचति’ इत्यादौ तृतीयादिवारणार्थम् यथा ‘अधिषेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठ हरि’ इत्यादौ द्वितीयालाभाय ‘अधिशीङ्गस्थासा कर्म’ इत्यधिकरणस्यापि कर्मत्वमाश्रियते तद्वत् । न शक्नोति हि ‘ल कर्मणि—’ इति सूत्रं वस्तुतो लकारस्य कर्तृवाचिता बोधयितुम्, लकारस्य ‘भवति’ ‘पचति’ इत्यादौ क्वाप्यश्रूयमाणस्यानुपलब्धिपराहत्वात् । न च ‘ल कर्मणि—’ इति लादेशानामर्थादेशनमिति वाच्यम्, लादेशस्यापारमार्थिकत्वात्, सुशब्दापशब्दविवेचनोपायस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागरूपनस्यापारमार्थिकस्यैव लेखागवयन्यायेन व्याकरणशास्त्रे व्युत्पादनाभ्युपगमात् । उक्तं हि हरिणा—‘उपाया शिक्ष्यमाणानां बालानामुपकारका । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते’ इति । किंच अनर्थातव्याकरणानां लादेशत्वमविदुषामपि बोधात् कथं लादेशत्वं शक्ततावच्छेदकं स्यात् । किंच क्वचिद्व्याकरणे तिवादेशानां कडादेशत्वम्, कचित्तडादेशत्वम् अन्यत्र च पडाद्यादेशत्वमुक्तम् । एवं सुशब्दापशब्दविवेचनोपायभेदा अनन्ता व्याकरणेषु सन्ति । उक्तं च हरिणा—‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता’ इति । ततश्च व्यभिचारान्न कस्यापि स्थानेन शक्ततावच्छेदकता, किंतु शक्तिग्राहकशरोमणिना वृद्धव्यवहारेण भावनायामश्रूयमाणेषु ‘ति,

तस्, अन्ति' इत्यादिषु आख्यातत्वेनैव शक्तिग्रहः, सर्वेष्वारख्यातेषु भावनाया नियमेन प्रतीतेः, कर्त्राधिकारकस्य कर्मप्रत्ययादिस्थले प्रतीत्यभावेन व्यभिचारान्, भावनाया आक्षेपलभ्यत्वे-
नान्यथामिद्वत्वाच्च । ततश्च 'ल कर्मणि—' इत्यर्थादेशात् किं लोकवेदव्यवहारार्थम्, उत स्वशास्त्रे
व्यवहारार्थमिति परीक्षायां लोकवेदयोराख्यातस्य कर्माधिकारकवाचिताया निरस्तत्वात् स्वशास्त्रे
व्यवहारार्थमिति विज्ञायते । तथा च 'देवदत्त पचति' इत्यत्र कर्तुं परमार्थतोऽनभिधानेऽपि
व्याकरणेऽभिहितवदाश्रयणादन्तर्भिहिताधिकारविहिता तृतीया न भवतीति 'परमार्थः । कर्त्तादेरन्त-
र्भिधानादेव चान्तर्भिहिताधिकारोऽर्थवान्भवति, अन्यथा 'बहुपदु' इत्यादौ 'विभाषा सुपो
बहुवचनस्तान्तु' इति बहुवचनप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् 'इदममाप्तौ कल्पदेवदत्तेशीय' इति कल्पदेवदत्तो
यथा न भवन्ति तथा 'देवदत्तः पचति' 'ओदन पच्यते' 'पक्ता देवदत्तः' 'शतेन कृति-
शयः' 'प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दो प्राप्तः' इत्यादौ तिङ्कृतसिद्धितसमामैरुक्तत्वादेव कर्त्रादौ
तृतीयादिविभक्तिर्न भवतीति किमन्तर्भिहिताधिकारेण । यदा तु परमार्थतो न कर्त्रादेराख्याताभि-
धेयता, किंतु तद्वैकल्यादेरेव, तदा यद्यपि 'पच्यते' 'पचति' इत्यत्र कर्मादिगतैकत्वादेस्तिङ्कृत-
त्वादेव द्वितीयाद्यप्रसक्तावपि, 'पक्ता देवदत्तः' 'कृतः कटः' इत्यत्र तृतीयादिप्रत्ययेन कर्तृकर्ममा-
त्रोक्तावपि तदेकत्वाद्यनुक्त्या द्वितीयादेः प्राप्तौ तन्निवृत्तयेऽनभिहिताधिकारः आवश्यकः ।
अनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्र द्वितीयैकवचनासीत्यर्थः । 'देवदत्त पचति' इत्यादौ तु
परमार्थतोऽनभिधेयस्यापि कर्त्रादेः अभिहितवदाश्रयणात् तृतीयादिविभक्तिः । तदेतत् 'अनभिहिते'
इति सूत्रव्याख्यावसरे पातञ्जलभाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्— 'अनभिहिताधिकारः कर्तव्यः, यदेकत्वा-
दयो विभक्त्यर्थाः, यदि तु कर्मादयो, तार्थोऽनभिहिताधिकारेण' इति । अनभिहिताधिकारार-
म्भसामर्थ्यादेकत्वादयो विभक्त्यर्था इत्येव पाणिनेराभिमतमिति पातञ्जलशयः । कर्मादयो
विभक्त्यर्था इत्याश्रित्यानभिहिताधिकारप्रत्याख्यानं तु पातञ्जलेर्नाभिमतम्, पूर्वग्रन्थस-
द्भेदे संख्यावाचित्वकारकवाचित्वपक्षानुपक्षिण्य कर्मादिगतसंख्यावाचित्वस्यैव कान्त्यायनपात-
ञ्जलिभ्यां वाक्यभाष्यकाराभ्यामवधारितत्वात्, 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रव्याख्यावसरे
'एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः कर्मादयोऽपि विशेषणत्वेन' इति ताभ्यामेवोक्तत्वाच्च । न च
'एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः' इति पातञ्जलभाष्यं सुविभक्तिविषयमिति वाच्यम् । 'सर्वाण्येव हि
शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरे सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं वितन्वते' इति न्यायेन 'कर्मणि
द्वितीया' इत्यादिवत् 'ल कर्मणि—' इत्यस्यापि 'द्वेकयो —' इत्याद्येकवाक्यतावश्यभावा-
त् । तथा आख्यातेषु भावनाक्षेपलब्धस्य कर्तुरन्तर्भिधेयस्यैव सतः तत्संख्यापलक्षणमात्रत्वमा-
श्रीयते । सुविभक्तिषु तु भावनाया अनभिधानात् किञ्चित्कारकोपस्थापकमस्तीति स्वयं

कारकमनभिधाय तद्विशिष्टसंख्याभिधानानुपपत्त्या कारकमप्यभिधेयमास्थातव्यम् । ततश्च 'पचति' इत्यत्र आख्यातत्वेन भावना वाच्या । तदाश्रयस्य कर्तुरेकत्वादिकं तु तिष्ठति वाच्यम् । सस्य च भाषनाया कारकद्वारा यथायथमन्वयः । एवं च प्रकृते कर्तुरेकत्वात्वे सति पुरुषश्रुत्यभावान् प्रकरणात्केवलकर्मधर्म एवानुवर्तनमिति समादधते । प्रयोजनं तूक्तमेव । प्रयोजनान्तरमायुक्तं वार्तिके— 'विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गता । ते सर्वे याजमाना स्युर्दक्षिणसंस्कारवर्गवत्' इति, सर्वेऽप्यङ्गविधयः पूर्वस्मिन्पक्षे कर्तृसंस्कारविधयः संपन्नाः, ततश्च 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेद व्यवतिष्ठेयम्' याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्' इत्यष्टमपादीयाधिकरणन्यायेन याजमाना स्युः, तत्र बहुयजमानकेऽपि मन्त्रे प्रयाजानियागात्मकस्य समष्टिसाधारणद्रव्यत्यागव्यापारस्य स्वीकणीयादिवचनत्वेन प्रयोग इति संस्कारकर्मत्वार्थकर्मत्वयोर्न कश्चिद्भेदः । स्तोत्रशस्त्रजपादीनां तु साधारणद्रव्यत्यागवचनत्वं न संभवतीति दन्तधावनादिवत् ते गुणभूतकर्तृनियमनसमर्था प्रधाननियमानधिकृतमौद्वात्रादिसमाख्या साधित्वा यजमानकर्तृका सन्तः प्रतियजमानं भिद्येयम् । कर्तुरेकत्वाच्चतयार्थकर्मत्वे तु स्तोत्रशस्त्रजपादीनां केवलकर्मधर्मत्वात्सकृदेव प्रयोग इत्यादि । तथा कर्तुरेकत्वाच्चतयमनुमानतोऽपि साधितं वार्तिके— 'पचति' इत्याख्यातशब्दा न कर्तुरभिधाता, तदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वान् । यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः— यथा शिशुपाशब्दः वृक्षत्वनियतशिशुपात्वस्य वाचको न वृक्षत्वस्य । कर्ता तिष्ठा नाभिधीयते, तदभिधेयापरित्यागान्, तद्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानत्वात्, कारकत्वाच्च, द्रव्यवत्, तस्मिन्नेव शिशुपाशब्दे वृक्षत्ववत् करणादिवच्च । तिष्ठप्रत्ययो न कर्तृवाचकः, आख्यातत्वात्, 'आस्यते' इत्यादिवत् । अत्र दूषणभूषणानि तत्रैव प्रपञ्चितानि । इति कर्त्रधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— 'जज्ञभ्यमानो ब्रूयान्मयि वक्षकतु इति' इति । 'जभ' जृम्भणे । यङन्तात्कर्तरि लट्, ज्ञानच् । तदिदं मन्त्रवदनं किं केवलकृतुधर्मः, उत केवलपुरुषधर्मः, अथवा कृत्युक्तपुरुषधर्मः इति मन्त्रे, पूर्वाधिकरणन्यायेन 'ब्रूयान्' इत्यत्र कर्तुरश्रुतत्वात् प्रकरणात्केवलकृतुधर्मः इति प्राप्तं, द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

पुरुषस्यैवायं धर्मः, न तु कर्ता । कुत । तदर्थत्वात् । 'ब्रूयान्' इत्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वाभावेऽपि 'जज्ञभ्यमानः' इति लट्देशस्य ज्ञानच्, 'कर्तरि कृत्' इत्याधिकारविहितस्य । जज्ञभ्यमानमर्माणः कर्तृवाचित्वान् । न हि ज्ञानज्वर्धकारविधिवत् 'द्वेकयोर्द्विवचनैकवचन' पकरणं निवशा— 'बहुषु बहुवचनम् इत्येकवाक्यतामिति, येन कृतुसंख्या लभ्येत । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्यकशः । 'सुपश्च' इत्येकवचनादिमंज्ञाना सुप्ति-

ख्याप्रविषयत्वान् । न च पुर्याधिकरणोक्तरीत्या लविधाविष्य कृद्विधावपि कर्तृवाचित्वं पारिभाषिकमे-
वाश्रीयते 'पक्ता देवदत्त' इत्यादावभिधानव्यवस्थामिच्छार्थमिति वाच्यम् । 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्'
इत्याद्युदाहृतमहाभाष्यादिवचनेन 'लः कर्मणि—' इत्यस्य पारिभाषिककर्त्राभिधायित्वस्वीकारेऽपि,
'द्रव्यप्रधानं नाम' इत्याद्युदाहृतमहाभाष्यादिवचनेन कृता द्रव्यवाचितया तत्र भावनाया वाच्यत्वा-
भावेन कर्तुराक्षेपासिद्ध्या 'कर्तरि कृत्' इत्यस्य वस्तुन कर्तृवाचित्वानुशासनपरताया एव
स्वीकार्यत्वान् । 'धातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा स्वभावतः कर्तरि ब्रुवन्कृत्संज्ञो भवति प्रत्यय-
संज्ञश्च' इति 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रस्थमहाभाष्ये वस्तुन कर्तु कृदात्त्यताया उक्तत्वाच्च । न च
'लः कर्मणि—' इत्यत्र चकारेण 'कर्तरि कृत्' इत्यत एव 'कर्तरि' इत्यस्यानुकृष्टत्वादाख्या-
तेऽपि कर्तुर्वस्तुनो वाच्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'बहुगणवतुडति संख्या' इति सूत्रस्थसंख्याश-
ब्दस्य संज्ञाभूतस्यापि 'णान्ता षट्' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्तस्य शब्दाधिकाराश्रयणेन प्रवसूत्रे वस्तुनो
वाच्यतासमर्पकस्यापि 'कर्तरि' इत्यस्य उत्तरस्मिन् लविधिसूत्रे योग्यतावशेन पारिभाषिकतया
वाच्यत्वसमर्पकत्वाश्रयणोपपत्तेः । एतेन लादेशेषु तिङ्गा न कर्तृवाचित्वं कृता तु शानजादीना
कर्तृवाचित्वमित्यर्धजर्तनीत्यायमापादयन्तो वैयाकरणा प्रत्युक्ता, उभयत्र कथंचिद्वाच्यत्वाक्षते
पारिभाषिकत्वपारमार्थिकत्वयोर्योग्यतालभ्यत्वेन तत्र शब्दव्यापाराभावात् । एतेन शानचो लादेश-
त्वाल्लविधौ च 'कर्तरि' इत्यस्य सख्याविशेषणत्वान् न लविधिना शानचः कर्तृवाचित्वमित्यपि वैयाक-
रणोक्तं प्रत्युक्तम् । एकस्यापि लविधिशाल्मस्य तिङ्भाविण्यकारविध्यशमात्रे संख्याशास्त्रेणैकवाक्यता,
न त्वतिङ्भाविण्यकारविध्यशस्य कर्तृवाचित्वानुशासनपरत्वमेव पर्यवस्यति । विषयभेदाक्षैकस्यापि
शास्त्रस्य कर्तृत्वसंख्यानुशासनपरतया वैषम्यं न दोषाय । अत एव भावेषप्रत्यययो' इति
सूत्रे 'एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते, आदेशरूपस्य सकारस्य प्रत्ययावयवस्य सकारस्य' इति
वैयाकरणैरुक्तं संगच्छत । यदपि वैयाकरणैरुक्तम्— 'कर्तरि कृदिति कृदाक्यशेषोऽयमनिर्दिष्टार्थेषु
ण्वुन्कृजादिपूषतिष्ठते न तु लादेशेषु शानजादिषु, तेषां लविधिलभ्यस्थान्यर्थेनैव तिङ्गाकाङ्क्षत्वात्'
इति, तदयुक्तम् । उक्तरीत्या लविधौ अतिङ्भाविण्यकारविध्यशस्य सख्याशास्त्रैकवाक्यत्वासभावेन तत्र
'लः कर्मणि—' इत्यस्याप्रवृत्त्या शानजादिस्थानिनोऽर्थवच्चस्यैवासिद्ध्या तेष्वपि 'कर्तरि कृत्'
इत्यभ्योपस्थानावश्यभावान् । एव च 'पठ्यमान' इत्यादौ शानचो न कर्तृवाचित्वप्रसक्तिरपि ।
अतिङ्भाविण्यकारविध्यशस्य सख्याशास्त्रैकवाक्यत्वाभावेन^१ शानङ्भाविण्यविधे^२ स्वतन्त्रतया 'तत्र
लङ्कारस्य कर्मार्थतया स्थान्यर्थविरोधेन 'कर्तरि' इत्यस्यानुपस्थानान् । वस्तुतस्तु— 'धातोः
परोऽकारः स्वभावतः कर्तरि ब्रुवन्कृत्संज्ञो भवति प्रत्ययसंज्ञश्च, एवमकादि.' इति स-

१ वाक्यत्वसमेवेन—ख, घ. २ शानजिविधे—क. ३ तत्र लविधिना लङ्कारस्य—क

रणिकपुरुषविषयत्वेन^१ जज्ञभ्यमानवाक्यम्योपपत्तेर्न विरोधोऽस्ति । एष च नाश्रुतफलकल्पनाप्र-
मक्तिः । तदुक्तम्— 'अविरोधात्ममावेशे लभ्यमाने प्रमाणयो । बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरा-
त्फलश्रुति इति । ननु तथापि पुरुषार्थत्वात्फलकल्पनं दुर्वारमित्यत आह—संस्कार इति । नाभ्य-
मन्त्राभिधानस्य प्राधान्यमभ्युपगम्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमुच्यते, येन विश्वजिदादिवत्फलं कल्पयेत् ।
किंतु पुरुषसंस्कारमुख्येन कत्वर्थत्वमेवेति^२ न दोषः । न चैवमपि सामान्यविषयवाक्यप्रमाणस्य दुर्ब-
लप्रकरणेन सकोचो न युक्त इति वाक्यम् । प्रबलमपि हि वाक्यमपेक्षितफललाभादुर्बलेनापि
प्रकरणेन सकोचमनुमन्यते । एष च क्रतुफलेनैव मन्त्रवदनस्य फलवत्त्वमिद्वेन फलवाचकशब्दा-
ध्याहार इति लाघवम् । 'सर्वमायुगेति' इत्यर्थवादेऽपि वर्तमानापदेशात्फलप्रत्यायककामशब्दाभा-
वाच्च तत्प्रत्यायकशब्दाध्याहारस्य दुर्वारत्वान्न ततोऽपि फलकल्पनम् ।

अथ यदुक्तमहीनवदिति तत्राह—

व्यपदेशादपकृष्येत ॥ २२ ॥

विशिरुच्यारणार्थक इति 'आदेच उपदेशे' इत्यादिसूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम्, अपेति विप्र-
कर्षे, वीत्यतिशये । अहीनस्य श्योतिष्टोमप्रकरणाद्यन्तर्विप्रकृष्टास्नानादहीनसंयुक्तं द्वादशोपसत्कत्वं
श्योतिष्टोमप्रकरणेनागृह्यमाणत्वाज्ज्योतिष्टोमादुत्कृष्यत इति युक्तम् । प्रकृते तु जज्ञभ्यमानपुरुषस्य
क्रतौ लाभान्निष्ठपयत्वेन मन्त्रवदनमुपपन्नमिति न तस्य क्रतु उत्कर्षः । तस्मात्क्रतुयुक्तपुरुषस-
ंस्कार एवेदं मन्त्राभिधानमिति स्थितम् । प्रयोजनं केवलक्रतुधर्मत्वे समाख्यानान्मन्त्राभिधानमिद-
माध्वर्यवं क्रतुष्विदं न, केवलपुरुषधर्मत्वे क्रतोर्वहिरापि स्यात्, क्रतौ च सर्वेषां स्यात्, कत्व-
ङ्गत्वाभावेन समाख्याया अकिंचित्करत्वात् । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं तु क्रतावेव, न तु ततो यहि.,
याजमान च— 'संस्कारान्तु पुरुषसामर्थ्ये' इत्यभिमाष्टमपादीयाधिकरणन्यायादित्यायूष्मम् । इति
जज्ञभ्यमानाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्, ते शयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्'
इत्युपक्रम्य श्रूयते 'ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात्' इति । 'ब्राह्मणाय' इति
१० अपगोर्णादाना द्वितीयार्थे चतुर्थी । 'गुरी' उद्यमने । नापगुरेत हन्तुं नोद्युज्यते । स्पष्टम-
पुमर्थनाधिकरणम् । न्यत् । सोऽयमपगोर्णादिप्रतिषेधः, कत्वर्थः पुरुषार्थो वेति सशयः । प्र-
करणात्कत्वर्थ एवायम्, पुरुषार्थत्वे च फलकल्पनाप्रसङ्गान् । ननु 'योऽपगुरेत शतेन यातयात्,
यो निहनन्महस्त्रेण यातयात्, यो लोहितं करवद्यावत्' प्रस्कन्ध पाश्चान्तमगृह्णात्तावत् संवत्सरान्पि-

तुलोक न प्रजानाम्' इत्यर्थवावादेव तत्सिद्धिः— यो ब्राह्मणमपगुरेत स शतसंवत्सरैरनुभविष्यत्या-
यातनां प्राप्नुयान्, एवमग्रेऽपीति चेत्, न । यातनाया अनिष्टत्वेन फलत्वाभावात्, तन्निवृत्तेश्चापगो-
रणादिवर्जनसाध्यत्वाश्रवणेन फलत्वासम्भवात् । युज्यते च ऋत्वर्थतया प्रसक्तस्यापगोरणादे प्रतिषे-
धोऽप्यनृतवदनवर्जनन्यायेन ऋत्वर्थ इति वक्तुम् । ऋत्विजां हि सामदानभेदवृण्णैरानमने प्रसक्ते-
ऽन्वाहार्याख्यौदनदानेनानमयेति' नियमितम् । यदि च तावता नानमन्ति तदा, तेषामानमने लौ-
किकोपायप्रसक्तौ सत्यामय वृण्णप्रकार अपगोरणादि कदाचित्प्राप्त प्रतिषिध्यते । ततश्च तद्व्यति-
रिक्तसामाद्युपायाश्रयणमभ्यनुज्ञात भवतीति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

शयौ सर्वपरिदानात् ॥ २३ ॥

शयूपक्रमे वाक्येऽपगोरणादिप्रतिषेधः केवलपुरुषधर्मः, न तु ऋतुयुक्तपुरुषधर्मः । कुत ।
सर्वपरिदानात् । 'योऽपगुरेत' इत्यादिवाक्यशेषे यच्छब्दे ऋतुतद्गृहीतसाधारण्येन सर्वस्यैव
पुरुषस्य परिदानात्' उपादानात् परामर्शान् । ततश्च तत्समुक्तमिदमपगोरणादिवर्जन प्रकरणे (हित्वा
प्रवलाद्वाक्यप्रमाणात्केवलपुरुषधर्मता प्रतिपद्यते । न च फलकल्पना शङ्कया । सत्या फलाकाङ्क्षा-
याम् 'शतेन यातयान्' इत्यादिवाक्यशेषेण रात्रिस्वयन्यायेन फललाभान् । न च पूर्वाधिकरण-
रीत्या 'सर्वमायुगेति' इति जज्ञभ्यमानवाक्यशेषवदस्यापि फलसमर्पकत्वाभावे शङ्क्य । तत्र
हि वर्तमानापदेशात्साध्यत्वगमकर्मपदाद्यभावाच्च न फलसमर्पकतेति युक्तम् । नेह वर्तमानापदे-
शको लडस्ति । अस्ति च साध्यत्वाभिधायको लेट्, 'हेतुहेतुमतालिङ्' इति लिङ्गर्थत्वेनावगते
हेतुहेतुमद्भावे विवक्षिते 'लिङ्गर्थे लेट्' इति विधानात् । एव च शतयातनादेरपगोरणादिमाध्य-
त्वावगमे सति अर्थाच्छतयातनादिनिवृत्तेरपगोरणादिवर्जनसाध्यत्वावगमान् अपगोरणादिप्रतिषेध
स्ववाक्य एवार्थात्साध्यत्वेनावगता शतयातनादिनिवृत्तिमेव फलत्वेन स्वीकरोति, न तु ऋतू-
पकारम् । ऋतुतद्गृहि.साधारण्येन यच्छब्दोपात्तपुरुषसमुक्तवाक्यतो हि पुरुषमात्रविषये-
ऽपगोरणादे शतयातनादिनरक साध्यत्वेनावगत । स च नरको यद्वत्स्तस्य तत्परिहा-
रार्थोऽपगोरणादिप्रतिषेध इति युज्यते, न तु ऋतूपकारार्थ इति । नन्वेवं सति ऋत्विगानमना-
र्थपगोरणादे प्रतिषेधो न स्यादित्यत्राप्येतदेवात्तर सर्वपरिदानादिति । परिदानमिहोपसर्गवशाद्ग-
रदान विवक्षितम् । शयुना हि बृहस्पतिपुत्रेण देवान्प्रति वरोऽभ्यर्थित 'किं मे प्रजाया' इति ।
ब्राह्मणत्वेन तत्समाजातीयाया प्रजाया ब्राह्मणजाते किमभीष्ट दातुं भवन्तो मन्यन्त इत्यर्थः । एव
पृष्टे सति 'योऽपगुरेत शतेन यातयान्' इत्यादिवरा देवैर्ब्राह्मणजातये दत्ता । तदिदं वरदानम्
'मे प्रजाया' इति स्वारस्येन ऋतुतद्गृहि साधारण्येन ब्राह्मणजातिविषयमवगतम् । ततश्च ऋत्वि-

गान्तमनार्थं प्रसक्तमप्यपगारणादिकं ब्राह्मणविषयमिति 'ब्राह्मणाय नापगुरेत' इत्यादिनिषेधस्तस्यापि भवतीति विज्ञायते । अतः केवलपुरुषधर्म एवायमपगारणादिप्रतिषेधः । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'मलवद्वाससा न सवदेत' इति । रजस्वलाया न सभाषेतेत्यर्थः । किमयं प्रतिषेधः कृत्वर्थः पुरुषार्थो वेति मया । पुरुषार्थत्वे आर्थवादिकस्यापि फलस्याभावाद्धि ११. मलवद्वाससा सवाद- श्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनापत्तेः प्रकरणादनृतवदन्न्यायेन कृत्वर्थ एवायं प्रति- निषेधस्य पुरुषधर्म- षेधः । क्रतौ साधारणग्रीष्मादिद्रव्यानुमतिविषये तथा सवादस्य प्रसक्तेः, ताधिकरणम् । हस्तसंज्ञादिना कदाचित्तदनुमतिमृचनसंभवोऽपि कदाचित्सवादस्यापि प्रस- क्तेः । न च 'रजस्वला च पण्डश्च' इत्युपक्रमस्य 'दैवे कर्मणि पिडे च तानप्यपनयेत्ततः' इति मनुस्मृत्या रजस्वलाया अपनयविधानात् तथा सवादो दर्शपूर्णमासयोरप्रसक्त इति वाच्यम् । 'नाशुचि- कास्य तप आनिष्ठन्न यजेत स्वाध्यायसधीर्यातान्यत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्यः' इति बोधायनादि- वचनेनोक्तस्मृतेस्तद्व्यतिषेधत्वावगमात् । न च 'यस्य प्रत्येऽह्नपत्न्यन्तालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेत' इति रजस्वलाया अपनयविधानात् दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यानुमतिविषयसंवादस्याप्यप्रसक्तिरिति वाच्यम् । 'प्रत्येऽह्न' इत्यनेन व्रतग्रहणप्रभृति व्रतविमर्गपर्यन्तमेव तदपनयस्य तद्वाक्यादवगमेऽपि व्रतग्रहणात्प्राग्यागीयद्रव्यानुमतिविषये व्रतविमर्गानन्तरं कृत्वङ्गव्राह्मणभोजनद्रव्यानुमतिविषये च संवादस्य प्रसक्तेः । ततश्च कृत्वर्थ एव तत्प्रतिषेध इति प्राप्तेः, सिद्धान्तयति—

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ २४ ॥

मलवद्वाससा रजस्वलाया सभाष्यत्वप्रतिषेधः, पुरुषार्थ एव न तु कृत्वर्थः । कुतः । प्रागपरोधान् । 'अपरुध्य' इति न्यपा 'यजेत' इति च लिङ्गा अशत्रयविशिष्टभावनावाचिना रजस्व- लायाः परन्याः क्रतुव्यापारानवर्तनरूपापरोधस्य साङ्गप्रयोगात्पूर्वकालकत्वावगमात् । ततश्चारम्भप्र- भृति समाप्तिपर्यन्तं क्रतौ रजस्वलासवादस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रतिषेधः कृत्वर्थो भवति । 'प्रत्ये- ऽह्न' इति तु नियतकर्मयोग्यकाला विवक्षितः । तेनानियतकालकर्मसु नायमपरोधविधिः प्रवर्तते ।

इतोऽप्येवमित्याह—

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

'मलवद्वाससा न सवदेत' इत्यतन्तरं श्रुतम् 'नास्या अन्नमशाम्' 'अभ्यञ्जनं याव- स्त्रिया अन्नम्' इति । 'अभ्यञ्जनमुपगमनं यन्निधिरिति पर्याया इति लाटेषु प्रसिद्धिः' इति धार्तिककृतः । उपगमनं स्त्रीणामन्नवन्निधितममिति वाक्यशेषार्थः । उपगमनं च पुरुषार्थ इत्यविवादम् । यदर्थः च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेधः । अन्नचर्यविधानाच्च क्रतौ पुरुषार्थस्यापि तस्य न प्रसक्तिरस्ति

येन तस्य क्रतौ प्रतिषेधः स्यात् । अतो वाक्यशेषानुसारात् 'नाम्या अन्नमस्यात्' इति प्रतिषेधः पुरुषार्थः इति तत्प्रायपाठान्मवावर्तनप्रतिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वं विज्ञायते । वृत्तमधिकरणम् ॥

किञ्चिदप्यनारभ्य श्रूयते— 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्, सुवर्णं एव भवति, दुर्बर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति । 'सर्वं हिरण्यं रजतम्' इति रजतेऽपि हिरण्यशब्ददर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थः १२ सुवर्णवारणा- 'सुवर्णम्' इति । किमयं सुवर्णभरणविधिः कत्वर्थः, उत पुरुषार्थः इति दाता पुरुषवग- संशयः । कत्वर्थत्वेऽपि त्रेधा संशयः—किं विशिष्टविधिः 'सुवर्णहिरण्य- ग्राह्यकरणम् । भरणेन क्रतुमुपकुर्यात्' इति, उत क्रतुगतहिरण्यसंस्कारविधिः क्रतुगत हिरण्यं भरणेन संस्कुर्यात्' इति, अथवा क्रतौ भरण्ये हिरण्ये सुवर्णत्वगुणविधिः 'क्रतौ भार्यं यद्विरण्यं तत्सुवर्णम्' इति । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमे—

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २६ ॥

तुरवधारणे । अप्रकरणे आम्नात् हिरण्यभरणं पुरुषधर्मः एव न तु क्रतुधर्मः । कुतः । ततो विशेषात् । ततः अप्रकरणाम्नातेन हेतुना हिरण्यभरणस्य प्रकरणाम्नात्प्रयाजाद्यपेक्षया पुरुष- धर्मस्वरूपविशेषावगमात् । 'अविशेषात्' इत्यपि च्छेदः । यदि अप्रकरणाम्नात् प्रकरणाम्नात् च कत्वङ्गं स्यात्, ततः प्रकरणाम्नात्प्रकरणाम्नात्स्य विशेषकत्वाभावात् प्रकरणप्रकरणाम्नात्विशेषकोऽनर्थकः स्यात् । अतोऽवगम्यते 'अप्रकरणाम्नात् हिरण्यभरणं पुरुषधर्मः' इति । ततश्च 'सुवर्णहिरण्यभरणेनेष्टं भावयेत्' इति पुरुषधर्मतया विशिष्टविधिः ॥

अथ एतदेव सूत्रं प्रथमपूर्वपक्षपरमपि योज्यम् । तुरप्यर्थे । अप्रकरणे आम्नातमपि हिरण्यभरणं तद्धर्मः क्रतुधर्मः । कुतः । ततो विशेषात् । ततः तस्मात् पुरुषार्थत्वात् कत्वर्थत्वस्य विशिष्टत्वात् । पुरुषार्थत्वे वर्तमानापदेशार्थवादत्त फलकल्पनापेक्षया कल्पफलकक्रतूपकारार्थत्वाश्रयणस्य ज्यायस्त्वादिति यावत् । ननु क्रतूपस्थापकशब्दाभावात्कथं कत्वर्थता हिरण्यभरणस्य— इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम्— ततोऽविशेषादिति । षष्ठ्यर्थे तसि । तस्य हिरण्यभरणस्य फलापेक्षस्य अविशेषात् वैदिकक्रियात्वेन साम्यात् प्रयाजादिवत्क्रतूपकारकत्वं युज्यते ॥

अथ द्वितीयं पूर्वपक्षमुत्थापयति—

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २७ ॥

तुनार्थे । न विशिष्टविधिः । किंतु क्रतौ 'हिरण्यं दक्षिणा' इत्यादिविहितहिरण्यस्य भरणं शेषः संस्कारः स्यात् । कुतः । अद्रव्यत्वात् । विधेर्हिरण्यरूपद्रव्यगोचरत्वाभावेन क्रतुगत

सुवर्णं हिरण्यमनृश भरणमात्रस्य विधौ लाघवात् । न च कथं हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धित्वेनानुवादः, क्रतुपस्थापकाभावादिति वाच्यम् । भरणं हि स्वभावात्प्रथमतो द्रव्यशेषत्वेनावगतम् । तच्च यत्र द्रव्यं तत्र गच्छतीति भवति हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धित्वोपस्थितिः ॥ भाष्ये तु पूर्वसूत्रोपक्षिप्ते पुरुषार्थतया प्रधानकर्मत्वे आश्लेषपरतया इदं सूत्रमेव योजितम्—‘यागहोमदानानामेव प्रधानकर्मत्वम् । भरणं तु न तेष्वन्तर्गतम् । न च यागाद्यन्यतममत्र कल्पयितुं शक्यम् । कुतः । अद्रव्यत्वात् । द्रव्यमात्रमिह विद्यते, न तु देवता तत्संबन्धश्च । तथा च द्रव्यदेवतासंबन्धस्य कल्पकस्याभावात् यागहोमाविह लभ्येते । संप्रदानाभावाच्च न दानम् । अतः परिशेषाद्भरणं कर्मशेष एव स्यात्’ इति । तद्विदं सूत्राभरणान्तुगुणम् । न हि ‘अद्रव्यत्वात्’ इत्यस्य द्रव्यदेवतासंबन्धाभावादित्यर्थपर्यवसानं संप्रदानाभावादित्यर्थश्च कथाच्चिदभरणपदव्यापारोहसि । गायत्रीजपादीनामपि पुरुषार्थत्वेन विहितानां प्रधानकर्मत्वाच्च । तदेतदुक्तं वार्तिके—‘यत्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् । तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि’ इति । क्वचित्तु भाष्यपुस्तकेषु ‘अद्रव्यदेवतत्वात्’ इति सूत्रपाठोऽपि दृश्यते । स तु ‘उत्सूत्रम्’ इति वार्तिकविरुद्धत्वादुपेक्ष्य ॥ अथ तृतीयपूर्वपक्षपरतयाप्येतत्सूत्रं योज्यम् । भरणीयं हिरण्यमनृश सुवर्णत्वाख्यः शेषो गुणो विधेयः स्यात्, न तु हिरण्यमनृश भरणविधिः । कुतः । अद्रव्यत्वात् सुवर्णत्वस्य हिरण्यरूपद्रव्यान्वयविरोधात् । हिरण्यानुवादेन भरणविधौ सुवर्णपदानर्थक्यापस्या सुवर्णत्वस्यापि विधौ ‘भरणेन हिरण्यं संस्क्रुयान्’ ‘तच्च सुवर्णं भवेत्’ इति वाक्यभेदप्रसङ्गादिति यावत् । न च ‘भार्यं हिरण्यं यत्’ इति विशिष्टोद्देशे गौरवमिति वाच्यम् । हिरण्यमेव हि अनृश अत्र सुवर्णता विधीयते, भरणं योग्यतया प्राप्तमनृशत इति न दोषः । तदेव त्रेधा वर्णितं क्रत्वर्थत्वे युक्त्यन्तरमाह—

वेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

अध्वर्युवेदसमाख्याते यजुर्वेदे तावद्विदं भरणं विहितम् । तस्य च प्रधानकर्मणः संस्कारकर्मणो वा क्रत्वर्थत्वे सत्येव यजुर्वेदसमाख्या अध्वर्युसंयोग नियमयन्ती अनुगृहीता भवति । पुरुषार्थत्वे तु सा बाध्येत । एतत् प्रथमपूर्वपक्षे सामान्यालौकिकस्यापि भरणकर्मणो ग्रहणमिति निरस्तम् । द्वितीयपूर्वपक्षे च लोके क्रयविक्रयादिव्यवहारगतस्यापि हिरण्यस्य संस्कार इत्यपि निरस्तम् ॥

अथ यदेतत् द्वितीयपूर्वपक्षे भरणस्य स्वभावादेव संस्कारत्वमुक्तम्, तत्र हेत्वन्तरमाह—

द्रव्यपरत्वाच्च ॥ २९ ॥

‘भार्यम्’ इति कर्मणिविहितकृत्यप्रत्ययेन भरणस्य हिरण्यलक्षणद्रव्यप्रधानकत्वावगमेनापि तस्या तत्संस्कारत्वमध्यवसीयत इत्यर्थः ॥

तदेव वेधा क्तवर्थत्वमुत्प्रेक्षित मिद्धान्ती निराचष्टे—

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मेतिशायनः ॥ ३० ॥

वाञ्छन् एवार्थे । प्रवर्तनात्मको विधिस्तावत्पुरुष स्वाभिलषितसाधने प्रवर्तयन् विहितस्य पुरुषार्थत्वमेव स्वरमतोऽवगमयति । पुरुषाभिलषितं च फलं यदि स्ववाक्ये न श्रूयेत, तदा विश्वजिन्यायेन कल्पनीयम् । अर्थवादे च श्रूयमाणं फलं स्ववाक्यगतमेव भवति, तस्य विध्यैकदेशत्वात् । अतस्मादर्थमेव विहितस्य भरणस्याध्यवसातुं युक्तम् । संयोगवत्—स्ववाक्यैकदेशस्वर्गकामपदसंयोगे सति यथा फलसंबन्धः, तथात्राप्यार्थवादिकफलेनैव स्वशोभनवर्णत्वभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वलक्षणफलेन संबन्ध उचितः । ततश्च स्ववाक्य एव विध्यप्रेक्षितपुरुषाभिलषितफललाभात्तदुद्देशेन सुवर्णहिरण्यविशिष्टभरणात्मकं कर्म विधीयते इत्येतिशायनो नामाचार्यो मन्यते, तदेवास्माकमप्याभिमनमित्यर्थः । यत्तु वैदिकक्रियात्वसामान्याद्विशिष्टभरणस्य क्तवर्थत्वमिति, तन्न, स्वर्गोत्पत्तेरपि वेदावगतक्रियात्वेन तत्र व्याभिचारात् । न च संस्कार्यत्ववशाद्विरण्यस्य क्रतुगतस्यैव प्रतीतिरिति वाच्यम् । क्रतुगतहिरण्यदानत्वे निश्चिते संस्कार्यत्वनिश्चयः सति च तस्मिन् निष्प्रयोजनस्य हिरण्यस्य संस्कार्यत्वायोगात्क्रतुगतत्वप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयात् । न च, क्रतुगतत्वेन हिरण्यप्रतीतेः पूर्वमेव स्वभावादेव भरणस्य संस्कारत्वावगमसम्भवाभ्यामन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, अदृष्टार्थतयापि भरणस्योपपन्नतया स्वभावात् संस्कारत्वनिश्चयसम्भवात् । न च कृत्यप्रत्ययात्संस्कार्यत्वावगमे सति तद्वशात्क्रतुगतत्वेन हिरण्योपस्थितिरिति वाच्यम् । कृत्यप्रत्ययो हि कर्मत्वमाह, 'तयोरेव कृत्यत्कृत्वर्थौ' इति भावकर्मणोरनुशासनात् । तच्च साध्यत्वमात्रं न तु शेषित्वम् । न च कर्मत्वमेव शेषित्वमिति युक्तम्, 'यागात्स्वर्गो भवति' इत्यत्र कर्मत्वाभावेऽपि शेषित्वमत्त्वान् । न चाश्वप्रतिग्रहेष्टौ यथा वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकमेवाश्वदानमुद्देश्यम्, तद्वद्दिहापि वैदिकमेव हिरण्यभरणमुद्देश्यमिति स्यात्क्रतूपस्थितिरिति वाच्यम्, अश्वप्रतिग्रहेष्टौ हि अश्वदाननिमित्तकत्वस्य निश्चितत्वात् वैदिकमेवाश्वदानमुद्देश्यमिति युज्यते, इह विधानस्यापि सभवेन हिरण्योद्देश्यकत्वस्यैवानिश्चयान्न तथा । तस्मात्सुवर्णहिरण्यभरणं पुरुषार्थमेव । वृत्तमधिकरणम् ॥

इदमनारभ्यामनन्ति—'येन कर्मणेत्मेत्तत्र जयाञ्जुह्यात्' इति । ईर्त्सेन ऋद्धिमिच्छेत् । 'चित्तं च' इत्यादिमन्त्रका होमा जया, 'यज्ज्यैरजयन् तज्जयाना जयत्वम्' इति निर्वचनान् । तदिमे जया किं लौकिकवैदिककर्मसाधारणा, उताहवर्नीययुक्तवैदिककर्मसाधविधया इति संशये, पूर्वपक्षयति—

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्मर्वकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

अप्रकरणे य शेष कमाङ्गत्वनावगत , स अविशेषान् लौकिकवैदिकसर्वकर्मणां साधारण प्रत्यनवयव । ततश्च जयहोमा एते कृष्यादिलौकिककर्मस्वपि फलभूमात्मकसमृद्धिच्छाया २७ जयहोमाना वाद भवन्ति , यथावास्थ्यतफलेच्छाया तु न भवन्ति । न च वैदिकत्वसामान्यमाहवनीय न्यात्र लौकिककर्मस्वेषा प्रवृत्तिरिति वाच्यम् , वैदिकत्वसामान्यस्य सति-
स्वरूपम् । विरूपस्थानप्रमाणान्तर्गतत्वेन तदा वाक्यस्य सकोचायोगात् । अश्वप्रति-
ग्रहणौ तु लौकिक दान पुरुषार्थत्वं वैदिके तु कत्वशत्वमिति वैरूप्यापत्त्या विशेषापेक्षायां वैदिक-
त्वसामान्याद्वैदिकदानमेव निमित्तमिति युज्यते । न च 'यदाहवनीये जुह्वति' इति जयहोमाना-
माहवनीयसाध्यत्वात्कथं कृष्यादिकर्मणि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् अङ्गुणविरोधन्यायेनाहवनीयाभावे
लौकिकेऽप्यसौ जयहोमाना कर्तुं शक्यत्वात् , अनाहिताग्ने कृष्यादिकर्मण्याहवनीयाभावेऽप्याहिताग्ने-
भ्यस्त्वच्चाश्च । तस्माद्लौकिकवैदिकसर्वकर्मार्था जयहोमा इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति -

होमान्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ ३२ ॥

तुग्वधारणे । जयहोमा वैदिकेष्वेव कर्मसु व्यवतिष्ठेरन् , न तु लौकिकेषु । कुत ।
आहवनीयसंयोगात् । यदाहवनीये जुह्वति' इति होमानामाहवनीयसाध्यत्वावगमात् कृष्यादिषु च
लौकिककर्मस्वाहवनीयाभावान् । अङ्गुणविरोधन्यायश्च, यानि प्रयोगार्थाय उपादेयत्वेनाङ्गानि वि-
धत्ते, तन्मात्रविषयः । यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयं सिद्धानि वा अङ्गत्वेन परिगृह्णाति, तानि तु
स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणता प्रतिपद्यन्ते, न तु तत्राङ्गुणविरोधन्यायः, नापि सर्वशक्त्यधिकर-
णन्यायः । अन्यथा नियमधिकरणे अङ्गानुसारेण प्रधानवाक्यसकोचाश्रयणमसंगतं स्यात् । अग्नि-
होत्रादीनि च कर्माणि यथाशक्त्युपबन्धादनाहताग्नेरपि प्रसज्येरन् । नापि कृष्यादिकर्मण्याहवनीय-
संभवात्, तस्याग्न्यगारम्यत्वात् । अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधाननोपदिश्येरन्, तस्मिन्स्यादेकदेश-
त्वम्' इत्याकादशस्य द्वितीये अङ्गानां प्रधानदेशत्वस्य व्यवस्थापरिधिमानतया अग्न्यगारे कृतानां ज-
यहोमाना कृष्यर्थत्वायोगात् । न चाहवनीयमात्रस्य कृषिदेशे प्रणयनमिति युज्यते, गार्हपत्यावष्टासु
प्रक्रमत्वाहवनीयन्यायनमिति विरोधान् । न च गार्हपत्योऽपि कृषिदेशे नीयतामिति वाच्यम्,
तावता कृषिसामीप्यमावलाभोऽपि तत्साधेयत्वात् । इलेन श्वेप्रविदारणं हि कृषिः, न ह्येकै-
कस्मिन्विदारणदेशे आहवनीय निश्चित्य हातुं शक्यते । आहवनीयप्रदेशस्य कर्षणसंभवाच्च । न च
प्रयोगवचनपरिगृहीतानामेवाङ्गप्रधानानां समानदेशत्वस्य एकादेशे वक्ष्यमाणत्वात् लौकिककर्मणः
कृषिं प्रयोगवचनपरिग्रहाभावात् सादेयनियम इति वाच्यम्, 'पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रम-
र्चादाया शवापुथिवीया वलि हरेत्' इत्याद्यङ्गविधिसंरणेन 'तद्युक्तकृषिं कुर्यात्' इति प्रयोगवचन-
संयोजनस्यावश्यम्वान् । एवं न कर्माणि वि-
३२

कषु तु कर्मस्वाहवर्तीयवत्सु क्रियमाणान्ते प्रधानमाधेयस्यात्मगुणा भवन्ति । अत माधेयसपादन-
सामर्थ्यरूपलिङ्गानुसारेण जयहोमविधिर्वैदिकविषय एव सकोचमर्हति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३३ ॥

अभ्वर्युसमाख्याते यजुर्वेदे जयहोमा विहिता । ते च समाख्यावशादभ्वर्युकर्तृका ।
लौकिककर्मणि चाभ्वर्योरभावान् अनभ्वर्युणा क्रियमाणा हामा समाख्या बाधेरन । यदि च होममा-
त्रमभ्वर्युः करोति तदा यद्यपि समाख्या अनुगृह्यते, तथापि कृपेर्होमानां च समानकर्तृकत्व बाध्यत,
कृपेरवैदिकत्वेन समाख्याभावेन तत्राभ्वर्युनियमाप्राप्ते । अतः समाख्यानुग्रहादपि वैदिककर्मशष-
त्वेनैव जयहोमविधिः । वृत्तसधिकरणम् ॥

इदमामनन्ति—‘वरुणो वा एत गृह्णाति, योऽथ प्रतिगृह्णाति यावताऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्ता-
वता वारुणाश्चतुष्कपालांश्चैवैषद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनापधावति, स एवैन वरुणपाशान्मुञ्च-

१४. अश्वप्रतिप्रदृश्येति’ इति । अत्र पतिपूर्वो गृह्णातिर्दानं वर्तते इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।

धिकरणम् । किमेषा इष्टिलौकिके वैदिक चाश्वदाने भवति, उत लौकिके, अथवा वैदिके
इति सशयः । तत्र निमित्तस्याश्वदानस्य लौकिकत्वेन वैदिकत्वेन च विशेषणे वाक्यभेदप्रसङ्गादु-
भयत्रार्पानि प्रथमपक्षः ‘सिद्धवत्कृत्य निराकुर्वेन द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

दोषास्त्रिष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥

तुनार्थः । नोभयत्र इयमिष्टिः, किंतु लौकिक एव दाने स्यात् । कुत । दोषान् । वरुणपा-
शप्रहदोषयुक्ताश्वदानस्य निमित्तत्वावगमात् वैदिकदाने च दोषाभावान् । न च दोषविशिष्टनिमित्ता-
नुवादे वाक्यभेदः शङ्क्यः । अश्वदानत्वेनैव हि तन्निमित्तं शब्दवृत्त्यावगम्यते । पर्यवसानगत्यैव
दोषवदश्वदानं निमित्तम् । तथाहि—अश्वदाने विहिताया इष्टे फलाकाङ्क्षायाम् ‘स एवैन वरुणपा-
शान्मुञ्चति’ इति वाक्यशेषाद्वरुणपाशप्रहदोषनिर्घातः फलमवगम्यते । दोषश्च प्रतिषेधममनियतः ।
लौकिकमव चाश्वदानम् ‘न केसरिणो ददाति’ इति प्रतिषिद्धम्, न तु वैदिकमपि, तस्य विहि-
तत्वात्, अहिमावाक्यवत् न-केसरीवाक्यस्यापि विहितेतरविषयत्वात् । ततश्च हि यतः ‘अश्वो
दक्षिणा’ इत्यादिशास्त्राद्वैदिकाश्वदानं दोषो नास्ति, अतोऽवैदिकमेवाश्वदानं निमित्तं पर्यवस्यति ।
तथा च आर्यवादिकफलानुसारेण लौकिकम्यैवाश्वदानस्य निमित्तत्वादिष्टे पुरुषार्थत्वमेव, न तु

कत्वर्थत्वम् । न च क्रतुसहिर्गाप अश्वदानस्य 'अश्वमालोक्यमावद्' इत्यादिश्रुतिविहितत्वात् 'न केसरिणो ददाति' इति प्रतिषेधविषयत्वाभावेन तत्रापि दोषाभावात्कथं निमित्तत्वमिति वाच्यम् ; विधिमनपेक्ष्य स्नेहप्रत्युपकारादिवशन मित्रादिभ्यो यदश्वदानं कियते, तस्य प्रतिषेधविषयतया दोष-
मत्त्वेन निमित्तत्वापपत्तेः । तस्माद्लौकिक एवाश्वदाने पुरुषार्था इयमिष्टिः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

अर्थवादो वानुपपातात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

वागशब्दोऽवधारणे । 'स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषस्तावदर्थवाद एव । यथा वरुणग्रहे सति तद्विमाचननाधनमवश्यमनुष्ठेयम्, तद्वत् अश्वदाने सति इयमिष्टिः —इत्यवश्य-
कर्तव्यतादृष्टान्तपरतया इष्टिविध्यपेक्षितप्रशमारूपार्थस्य वादः, न तु दोषनिर्घातवादः । कुतः । अनुप-
पातान् वाक्यशेषस्य मुख्यार्थे समावेशासम्भवात् । मुख्यया हि वृत्त्या जलोदरपर्यायवरुणपाशमो-
चनं फलं वाक्यशेषादवगम्यते, वरुणपाशशब्दस्य जलोदरव्याधौ प्रसिद्धेः । जलोदरस्य च लौकि-
कमश्वदानं निमित्तमिति न पत्यक्षादिलौकिकप्रमाणादवगतम् । नापि कस्यांचित्त्वैदिकमहितायामेव
निश्चयमस्ति । नापि 'न केसरिणो ददाति' इति वाक्यादेवमवगन्तुं शक्यते, प्रतिषेधतः पापमस्यैव
कल्पनान् तस्य च इहानुपादानान् । न च 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इति
वाक्यशेषादेवाश्वदानस्य जलोदरात्मकवरुणग्रहेतुत्वमवगम्यते इति वाच्यम् । न हि तस्य वाक्य-
शेषस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारोऽस्ति, योऽपगुरातैः शतेन यातयान्' इत्यादिवत् इह हेतुहेतुमद्भावबोध-
कप्रत्ययाभावेन प्रसिद्धजलोदरानुवादेन तन्निघातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात्, अत्रैव च तद्वाधेन वाक्य-
भेदप्रसङ्गान् । न च 'वृणोति दुःस्वानि कृच्छादयति' इति व्युत्पत्त्या पापमेव वरुणशब्देन विवक्षितम्,
तच्च प्रतिषिद्धे लौकिकेऽश्वदानेऽस्तीति तन्निर्घातार्थत्वमिष्टेः सम्भवतीति वाच्यम्, वरुणपाशशब्दस्य
जलोदरविषया समुदायप्रसिद्धिं परित्यज्य यथाकथाचिद्व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । तथा व्याख्यानेऽपि
वैदिकेऽश्वदानेऽपि अश्ववियोगदुःखस्य दर्शनान् तदेव वरुणपाशशब्देन शक्यते वक्तुम्, 'वृणोति
पुरुषम्' इति दुःखं वरुणशब्दस्य सम्भवात् । न चैव सति इष्टेस्तथाविधदुःखनिवर्तकत्वाभावात् 'स
एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषासंगतिरिति वाच्यम्, इष्टयाडम्बरविनोदनेनाश्ववियोग-
दुःखनिवृत्तेः सत्त्वान् । तदेवमुभयथापि लौकिकाश्वदाने वरुणपाशदोषो न प्रसज्यतीति वाक्यशेषस्य
मुख्यार्थे दोषनिर्घाते अनुपपातान् असमावेशान् विध्यपेक्षितकेवलस्तुतिपरत्वं विज्ञायते । तस्माद्वाक्य-
शेषस्य फलपरत्वाभावात् याज्ञे ज्योतिष्टोमादियज्ञाभूतं गौश्चाश्वश्च' इत्यादिविहितेऽश्वदाने विहि-
ता एषा इष्टिः कत्वर्थतया प्रतीयेत ॥

अत्र शङ्कते—

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥

च-शब्दः शङ्कायाम् । ‘कर्मभेदान्’ इति न्ययलोपे पञ्चमी । लौकिकं वैदिकमिति विशेषमुपाशय इदमिष्टिकर्म अचोदितं न विहितम्, किंतु अविशेषेणाश्वदानमात्रे विहितम् । अतो लौकिके वैदिके चाश्वदाने स्यात् । उक्तरीत्या ‘स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति’ इति वाक्यशेषस्य दोषनिर्घातपरत्वामंभवेन केवलस्तुतिपरतया दोषवदश्वदानस्यैव निमित्तत्वात्माभेन अश्वदानमात्रस्यैव निमित्तत्वात्माभे सति वैदिकमात्रपरिशेषनिर्णायकाभावात् । तस्मान् ‘याज्ञे प्रतीयते’ इत्यनुपपन्नम् ॥

अथ परिहरति—

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

सा इष्टिः आर्त्विजे ऋत्विक्संपदानके ऋत्वङ्गभूते अश्वदाने स्यात्, न तु लौकिके । कुत । लिङ्गात् वैदिकत्वसामर्थ्यात् । प्रसिद्धे ह्यश्वदाने निमित्ते इष्टं कर्म विधीयते । प्रसिद्धौ च पर्यालोच्यमानाया नैमित्तिककर्मणोऽस्य वैदिकत्वात् तस्मिन् वैदिकमेवाश्वदानं निमित्तं शीघ्रमुपतिष्ठत इति तत्सम्बन्धिकृतपस्थानात् तदुपकारार्थत्वं गम्यते । ततश्च तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् लौकिकस्य ग्रहणम् । एवं च फलं न कल्प्यमिति लाघवम् । किंच, लौकिकेऽश्वदाने इष्टे पुरुषार्थता, वैदिकदाने तु तस्या ऋत्वर्थता, न चैकस्य कर्मणस्तदुभयार्थत्वं युज्यते, ऋत्वर्थत्वे उपातिष्ठोमादिप्रधानविधिपरतन्त्रत्वात् नाधिकारान्तरप्रयोजकत्वम्, पुरुषार्थत्वे तु स्वातन्त्र्येणाधिकारान्तरप्रयोजकत्वमिति वैषम्यापत्तेः । तस्माद्वैदिक एवाश्वदाने इयमिष्टिः । तत्रापि श्रौत एव दाने, न तु स्मार्ते, तस्य प्रत्यश्ववेदाविहितत्वाभावेन प्रत्यश्ववेदविहितनैमित्तिकविसदृशतया लौकिकवदेव शीघ्रोपस्थित्यभावात् । तदेवम् ‘दोषान्निविष्टिः’ इत्यारभ्य चत्वारि मृत्राण्यैकाधिकरण्यपरतया वार्तिके योजितानि ॥

भाष्ये तु ‘अचोदितं च कर्मभेदान्’ ‘सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्’ इति सूत्रद्वयम् अस्यामेवेष्टावधिकरणान्तरपरतया योजितम्— ‘प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयन्, स स्वां देवतामार्च्छन्,

१. दातुर्वारुणश्च स पर्यदीर्यत; स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यन्, तन्निरवपन्, ततो वै धिक्करणम् । स वरुणपाशादमुच्यत; वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, याव-

नोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्’ इति श्रुतम् । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयन् दत्तवान् । स प्रजापतिः स्वां स्वकीयां देवतां संप्रदानभूतं वरुणम् आर्च्छन्प्राप्तवान् । प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्तवानिति यावत् । स प्रजापतिः पर्यदीर्यत जलोदरेण व्याधिना उदरे विदीर्णोऽभवत् । स प्रजापतिरेतं चतुष्कपालमित्यादि स्पष्टम् । इयमिष्टिः प्रतिग्रहीतुं दातुर्वेति

मशये पूर्वपक्षयति— अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहीतृसंबन्धित्वेन श्रुत-
मिदं कर्म दातुरर्चोदितं मन्यामहे । च-शब्दो युक्त्यन्तरमनुक्तं समुच्चिनोति— विध्युद्देशस्य बलीय-
स्त्वान् उपक्रमगतोऽप्यर्थवादः अन्यथा नेय इति । उपक्रमे हि यद्यपि प्रजापतिरश्वदानाद्वरुणगृहीतोऽभ-
वत्, वारुण्येष्टया तन्मोचनमात्मनः कृतवान्, तस्मादन्योऽप्येव कुर्यादिति विज्ञायते, तथापि विध्यु-
द्देशस्य प्रबलत्वात् तदनुसारेण तद्वाक्यशेषः उपक्रमगतोऽपि अङ्गुणविरोधन्यायेनान्यथा नेयः—
दातुरपि यदि दोषः स्यात् किमुत प्रतिग्रहीतुरिति । न च 'दोषान्निष्ठि' इति सूत्रद्वयसिद्धपूर्वाधि-
करणे 'याज्ञे प्रतीयेत' इति वैदिककर्माङ्गत्वबलादेव दातुरिष्टिरिति लभ्यते, अन्यथा यजमानस्य
सकाशात्प्रतिग्रहीतुरस्यासिद्धावधिकारसिद्धये तद्वाम्येव फलं कल्पयामिति यजमानरूपदातृगामिफल-
ककर्माङ्गत्वासम्भवात्, न हि प्रतिग्रहीताधिकारिकाया इष्टे दाताधिकारिकज्यातिष्टोमादिवैदिककर्मण-
श्चाङ्गाङ्गभावः संभवति, अङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वनियमादिति वाच्यम् । एतदधिकरणप्रवृत्त्युपजी-
वनेनैव 'पूर्वाधिकरणे याज्ञत्वव्यवहारप्रवृत्ते' । तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिः । तस्माच्च प्रतिग्रहीतृकर्तृकायां
यजमानकर्तृकवैदिककर्माङ्गत्वाभावेन पुरुषार्थतया ऋत्विजामितरेषां च फलकल्पनायास्तुल्यत्वाद्धौ-
किकेऽपि प्रतिग्रहे इयमिष्टिरिति । अथ सिद्धान्तयति— सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥ सा इष्टि-
आत्विजे ऋत्विक्संप्रदानके याजमानेऽश्वदाने स्यात् । कुत । लिङ्गात् उपक्रमसामर्थ्यात् ।
उपक्रमे हि प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्तः, वारुणेष्टया ततो मुक्त इत्यवगतम् । तदे-
तदातुरेवेष्टिविधौ युज्यते । न हि प्रजापतिनाश्वदात्रा वारुणेष्टया वरुणपाशविमोचनस्य कृत-
त्वान् अश्वपतिग्रहीत्या वारुणेष्टया यष्टव्यमिति समञ्जसम् । न च दातुरपि दोषश्चेत्किमुत प्रति-
ग्रहीतुरित्येवमङ्गुणविरोधन्यायेन विध्युद्देशमनुसृत्य उपक्रमगतवाक्यशेषोऽन्यथा नेय इति वाच्य-
म् । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमगतार्थवादस्य यथाश्रुततयैव व्याख्यातव्यताया अङ्गुणविरोध-
न्यायस्य विध्युद्देशतद्वाक्यशेषान्यविषयतायाश्चोपक्रमाधिकरणे व्यवस्थापितत्वात् । ननु, प्रजापति-
वरुणायाश्चमनयत् अददान्, स वरुणः स्वा स्वकीया देवता देवत्वम् 'वारुणो वा अश्व' इति
तदभिमानित्वम्, आच्छेत् 'नोभयतोऽन्तः प्रतिगृह्णीयात्' इति अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहान् आर्तमकरोत्,
स वरुणः पर्यदीर्यत जलोदरेण उदरे परिशीर्णोऽभवत्, स वरुणः एतं वारुणमित्यादि स्पष्टम्,
तत्रैवमुपक्रमस्य प्रतिग्रहीतृपरतयैवोपपत्तेः विध्युद्देशस्य तत्परत्वमेवेति चेन्न । 'प्रजापतिवरुणायाश्चम-
नयत्' इति हि प्रजापतिर्दाता संकीर्तितः, वरुणश्च संप्रदानम्, 'स स्वा देवताम्' इति तच्छब्दश्च
प्रथमान्तः प्रजापतिमेव परामृशति समानविभक्त्यन्तत्वात्, न तु वरुणम्, तस्य चतुर्थ्यन्तोपास्त-
त्वात् । एवम् 'स पर्यदीर्यत' 'स एतं वारुणम्' इत्यादि । वरुण एव वरुणपाशं प्राप्तः इत्यस्य
वारुणेष्टया तस्मान्मुक्त इत्यस्य च व्याहतत्वाच्च । न हि स्वेनैव स्वयं पीड्यते । नापि वरुणस्या-

1. पूर्वाधिकरणप्रवृत्ते.—रथ.

तमोद्देशेन यागः संभवति, स्वद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्यात्मोद्देश्यकत्वे व्याघातान् । ततश्चोक्तरीत्या उपक्रमस्य दातृपरत्वमेव युक्तमिति तदनुसृत्योपक्रमविक्रमन्यायेन विध्युद्देशस्य दातृपरत्वमेवास्थेयम् । ननु ‘ऋग्भि. पूर्वाह्णे दिवि वेव ईयते, यजुर्देवि तिष्ठति मध्ये अह्ना, सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैश्शून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः’ इत्यादावृगादिशब्दानां वेदेष्वपि बहुशो दृष्टत्वात् ‘अग्नेर्ऋग्वेदः’ इत्युपक्रमानुसारेण ‘उच्चैर्ऋचा क्रियते’ इत्यादिविध्युद्देशानां तत्तद्वेदपरत्वमुचितम्, इह तु प्रतिगृह्यतेः कापि दाने प्रयोगाभावान्न विध्युद्देशस्य दातृपरस्य संभवति इति, अत्राप्येतदेवोक्तम्— ‘सा लिङ्गादात्विजे स्यात्’ इति । सा द्वाष्टि आत्विजे ऋत्विक्प्रदानके याजमानेऽध्वाने स्यात्, कुत ? लिङ्गान् ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति प्रयोजकस्यापि कचित्कर्तृत्वस्मरणान् । ‘प्रतिगृह्यायान्’ इति हि कर्ता गम्यते । स च प्रतिग्रहस्य प्रयोजको दातापि भवति । यथा ‘पद्भिर्हलै कृषति’ इति । तत्र हि कर्षणस्य मुख्यकर्ता भूयः । श्वेत्रस्वामी तु तत्प्रयोजकः । स एव च तत्र ‘कृषति’ इति विवक्षितः । न हि श्वेत्रस्वामी स्वयं कृषति । किं तु कर्षणे भूयं प्रयोजयति । एवमिहापि प्रतिग्रहस्य प्रयोजकः कर्ता ‘प्रतिगृह्यायान्’ इत्यनेन विवक्ष्यते । एतेनोपक्रमाधिकरणन्यायेन गतार्थत्वं तिरस्तम्, ^१ उक्ताविकशङ्कापरिहारार्थत्वात् । ननु मैत्रायणीयशाखायाम् ‘स एषोऽथ प्रतिगृह्यते’ इत्येव प्रतिग्रहोपक्रमाया एवास्या इष्टेगन्तानां तैत्तिरीयशाखागतस्याप्यस्योपक्रमस्थस्यार्थवादस्य प्रतिग्रहीतृपरत्वमेवोचितमिति चेत्, न, तत्रोपक्रमे प्रतिग्रहावगमेऽपि तदनुसारेण तैत्तिरीयशाखायामुपक्रमार्थवादस्य स्पष्टमेव दातृपरस्य विरुद्धत्वेन प्रतिग्रहीतृपरत्वाश्रयणानुपपत्तेः । न हि विरुद्धयोरैकवाक्यतास्ति । तदुक्तं वार्तिके ‘प्रतिग्रहीतृरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः । भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते’ इति । एतच्छङ्कापरिहारार्थोऽपि सूत्रे चकार । इति शावरमनानुसारी भट्टानुमतः पन्था ॥

प्राचीनभाष्येषु मैत्रायणीयशाखीयोपक्रमानुसारेण तैत्तिरीयशाखायामुपक्रमार्थवादस्य प्रतिग्रहविषयत्वमात्रोवादस्युपेत्य चत्वार्यपि सूत्राणि प्रतिग्रहविषय एव एकाधिकरणपरतया योजितानि । तद्यथा— ‘स स्वा देवतामाच्छन्’ इति तच्छब्दो वरुणमेव सनिहितं परामृशति न तु दातारं प्रजापतिम्, व्यवहितत्वात् । न ह्येकविभक्त्युपात्तपरामर्शित्वं सर्वतन्त्रा नियतम् ; ‘अजाद्वशरथो जातो रामस्तस्मादजायत’ इत्यादौ व्यभिचारान्, ‘वरुणमेव स्वतः भागयेयेनोपवावति, स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति’ इत्युत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य भिन्नविभक्त्युपात्तवरुणपरताया निर्विवादत्वाच्च । ततश्च मैत्रायणीयतैत्तिरीयशाखयोरविरोधलाभात्प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिः । न च ‘अनयन्’ इत्याख्यातोपात्तकर्तुः प्रजापतेरेव सनिहितत्वात् ‘स स्वाम्—’

इति तच्छब्देन परामर्शो युक्त इति वाच्यम्, आख्यातस्य कर्तृवाचितायाः कर्त्रधिकरणे निरस्त-
त्वान् । वरुणस्यैव कथं वरुणप्रद इति विरोधस्तु 'अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति,
स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाल निरवपत्' इत्यादिवत् 'आत्मनो वपामुदक्खिदन्'
इत्यादिवच्च महानुभावानां देवानां लोकानुग्रहार्थं रूपमेवाश्रयणेन परिहार्यं । सा चेयमिष्टि-
किं लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे उत वैदिके इति मशये, पूर्वपक्षमिति— 'दोषात्विष्टिलौकिके स्या-
च्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्' । जलोदरपर्यायवरुणपाशनिवातायत्वादिव्यमिष्टिलौकिकेऽश्व-
प्रतिग्रहे स्यात्, वैदिकेऽश्वप्रतिग्रहे विदितत्वादेव दोषान्भववादित्यर्थः । सिद्धान्तयति— अर्थ-
वादो वानुपपातात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत । 'स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इत्यर्थवाद एव, न तु
फलवाक्यं ? कुतः ? अनुपपातात् जलोदरगतत्वात् मुख्यार्थे उत्तरीत्या वास्यस्य समावेशान्भवान् ।
तस्मादिष्टेष्टीपतिवितार्थत्वासम्भवाद्दामक्तदोषेऽपि याज्ञे क्रत्वङ्गभूतेऽश्वप्रतिग्रहे इष्टिः प्रतीयेत ।
अत्र शङ्कते— अचोदितं च कर्मभेदात् । ल्यबलोपे पञ्चमी । लौकिक वैदिकमिति विशेष-
मनपेक्ष्य अश्वप्रतिग्रहमात्रे इदमिष्टिकर्म विहितम् । अत उभयत्र स्यात्, वाक्यशेषस्य फेवलस्तु-
तिपरतया दोषवदश्वप्रतिग्रहस्यैव निमित्तत्वाल्लभान् । अतो याज्ञे प्रतीयेतयनुपपन्नम् । अथ
परिहरति— सा लिङ्गादान्विज्ञे स्यात् । सा इष्टिः, लिङ्गात् वैदिकत्वसामान्यात्, आर्त्विजे
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणात्वेन देयस्याध्वस्य प्रतिग्रहे यजमानकर्तृकं प्रयेतव्या । ततश्च यजमानगाभि-
फलकत्वर्थत्वं भवति । अग्नि हि क्रत्वङ्गतया यजमानकर्तृकोऽश्वप्रतिग्रहः— 'दीक्षितो
द्वाद्गाहं भृति वन्वीत' 'पूपा मन्येति सन्निहारान्पहिणोति' 'चन्द्रमसीति हिरण्यं प्रतिगृह्णाति'
'वज्रमसीति वाम.' 'उस्त्रासीति गाम्' 'हयोऽसीयध्रम' इत्यादिश्रवणान् । भृतिर्दक्षिणार्थं
द्रव्यम् । वन्वीत याचेत । सन्ति पाञ्चालव्यं द्रव्यं हरन्तीति सन्निहारा, तान्पहिणोति
दातुमकाशं प्रापयति । स्पष्टमन्यत् । तदेतत्पष्टोपान्त्याधिकरणे 'याच्चाक्रयणमविद्यमाने लोकवत्'
इत्यत्र स्पष्टं भविष्यति । अतः प्रतिग्रहीतुमेषा इष्टिः । सोऽयं प्राचीनभाष्यानुसारी पक्षोऽपि
वार्त्तिके ध्वनितः याज्ञिकममनश्च । तथा च भारद्वाजसूत्रम् 'प्रतिग्रह इष्टिः स्यादित्याश्मरभ्यो-
ऽश्वप्रतिग्रह इत्यालेखन आर्त्विजे प्रतिग्रहे यजमानस्यैव स्यात्' इति । वृत्तमश्वप्रतिग्रहे-
ष्टधिकरणम् ॥

इदमामनन्ति 'सामेन्द्र इयामाफ चरु निर्वपेत् य. सोमं वमिति' इति । किमिय-
मिष्टिलौकिकसोमस्य धातुसाम्यार्थं पीतस्य वमने निमित्ते भवति, उत वैदिकसोमवमने, अथ वा-
भयत्रेति मशये, वमनस्य विदितत्वाभावेनावैदिकतया अश्वदानववैदिकस्यैव तस्य शीघ्रोपस्थित्य-
सम्भवादुभयत्रापि निमित्ते इयमिष्टिरिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

पानव्यापञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

पानेति कर्मणि ल्युट् । पीतसोमस्य व्यापनं व्यापत्तिः, वान्तिरपि तद्वत् वैदिक्येव निमित्तमित्यर्थः । यद्यपि वमनं न विहितं तथापि सोमपानस्य विहितत्वेन तद्वमनस्यापि १६ वैदिकपानव्यापदि वैदिकत्वात् शीघ्रोपस्थितिः सम्भवतीति भावः । भाष्ये तु 'दोषान्विष्टि-
सामेन्द्रचक्रविधाना लौकिके' इति 'व्यवहितानिधकरणपूर्वपक्षपरतया इदं सूत्रं योजितम् । तदेत-
धिकरणम् । 'क्लिष्टत्वादुपेक्ष्य' वार्त्तिके अव्यवहितानिधकरणसिद्धान्तातिदेशपरं योजितम् ।
'सा लिङ्गादार्त्तिजे स्यात्' इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रस्य वैदिकाश्रयानमात्रविषयतयापि वार्त्तिके
योजितत्वेन तथा व्याख्यानस्य युक्तत्वात् । स्यादेतत् । 'इन्द्रियेण वा वीर्येण व्यूध्यते यः
सोमं वमसि' इति सोमवमने इन्द्रियवीर्यसमृद्ध्यभावदोषस्य 'नेन्द्रियेण वीर्येण व्यूध्यते' इति
इष्टेर्निर्घातार्थत्वस्य च श्रवणाद्वैदिकस्य च सोमस्य विहितपानमात्रेण कृतप्रतिपत्तिकस्य वमने
ऽपि दोषाभावात् न तत्र दोषनिर्घातार्थेष्टविधानमर्थवान्, अतो लौकिकसोमवमन एवेष्टिः, न
च 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इतिवत् 'इन्द्रियेण वा एष व्यूध्यते' इत्येतदप्य-
र्थवाद इति वाच्यम्, न ह्यश्वदाने सति जलोदग्रभवत् सोमवमने इन्द्रियवीर्यव्यूहिरत्यन्ता-
विद्यमाना, न च लौकिकवमनादिन्द्रियवीर्यसमृद्धिरेव, अन्यथा धातुमास्यानुपपत्तेरिति वाच्यम्,
वमनादूर्ध्वमिन्द्रियवीर्यसमृद्धावपि तत्काले इन्द्रियवीर्यशोषसत्त्वान्— इत्याशङ्क्य निराकरोति—

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थान्ति लौकिके न स्यात् ॥ ३९ ॥

तुल्यधारणे । इन्द्रियवीर्यसमृद्धिदोषनिर्घातार्थत्वश्रवणादिष्टिवैदिकसोमवमन एव स्यात् ।
लौकिके हि वमने अर्थात् प्रयोजनवशादेव दोषो न स्यात् । सोमपानं हि लोके वमनायैव
प्रयोजनाय क्रियते । वमने ह्यन्तर्गतदोषनिःसारणेन धातुमास्यं जायते । ततश्च तात्कालिके-
न्द्रियवीर्यशोषाभ्युपगमेनैव लोके वमनप्रवृत्ते 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय' इति न्यायेन
लौकिकसोमवमने दोषो नास्ति । वेदे तु सोमपानस्य 'हिन्व मे गात्रा हरिव' इत्यादिमन्त्रवर्णनो
जरणपर्यन्तस्यैव शास्त्रार्थतया तद्वमने दोषोऽस्त्येव । अतो दोषवशादेव वैदिकसोमवमने स्यादिष्टिः ।
ननु वमनप्रयुक्तेन्द्रियवीर्यव्यूहेरिष्ट्यनुष्ठानेनाप्यपरिहार्यतया इष्टेर्निर्घातार्थत्वात्तदभावात् 'इन्द्रि-
येण वा एष वीर्येण व्यूध्यते' इत्यर्थवादमात्रमिति कुतस्तद्वशाद्वैदिकवमनमात्रे इष्टिः स्यादिति,
अत्राप्येतदेव सूत्रमुत्तरम् । अस्तु दोषश्रवणमर्थवादः । अर्थात् अथेनान् अपेक्षावशात् वैदिकवमनं
एव स्यात् न तु लौकिकवमनं । तत्र हि दोषाभावात्प्रतीकारपेक्षा नास्तीत्यनपेक्षितं प्रायश्चित्तेष्टिवि-

तुनार्थे । न सर्वस्य पुरोडाशस्य होमः । किं तु द्व्यवदानमात्रस्य । शेषस्तु स्विष्टकृदाद्यर्थं स्थापनीयः स्यात् । कुत ? निरवदानात् । पुरोडाशान्निष्कृत्य द्व्यवदानं यस्मिन्वाक्यजाते प्रत्यक्षश्रुतमस्ति तन्निरवदानम् । 'द्विर्द्विषोऽवद्यति' 'मध्यात्पूर्वाधाश्च द्विरवद्यति' 'अहुप्रपर्वमात्रमवद्यति' 'व्यवदानं जुहोति' इत्यादिवाक्यजातादित्यर्थः । अत्र हि पुरोडाशान्निष्कृत्याहुप्रपर्वमात्रशो द्विरवत्तस्यांशस्य होमसाधनता श्रुता । आप्तेयादिवाक्यान्तु कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य देवतासंनिधित्वेनावगतस्य 'अग्निमुखा वै देवाः' इति वाक्यशेषवशेन होमं विनानुपपत्त्या होमसाधनत्वं कल्पयते । एव च प्रत्यक्षश्रुतव्यवदानहोमसाधनतानुसारेण आग्नेयवाक्यतोऽपि व्यवदानप्रणाडिकया होमसाधनत्वं पर्यवस्यति । अतो व्यवदानमात्रं हुत्वा शेषयितव्यम् ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४५ ॥

वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । आप्तेयवाक्यान् 'अग्निमुखा वै देवाः' इत्यर्थवादसहकृतात्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमेऽवगते सति निरवदानवाक्यजातमुपायोपदेशपरं भविष्यति 'मध्यात्पूर्वाधाश्च पुनः पुनर्द्विर्द्विरवदाय होतव्यम्' इति । ननु पुनः पुनर्द्विर्द्विरवदाय होम इति कुत, अभ्यासस्याश्रवणान् ? इत्यत आह— तदर्थत्वादिनि । उत्पत्तौ कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमार्थत्वावगमादित्यर्थः । ततश्च यथा उत्पत्त्यवगतकृत्स्नपुरोडाशहोमे व्यवदानहोमोऽयमुपायः स्यात् तथा सोमयागवद्भ्यस्तितव्यो व्यवदानहोम इति पर्यवस्यति । तथा च ^१द्विर्द्विरवदायावदाय पुनः पुनर्होमात्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमसाधनत्वम् ॥

अथ सिद्धान्ती निराचष्टे—

कृतत्वात् कर्मणः सकृत्स्याद्भूयस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४६ ॥

तुनार्थे । यद्यपि कृत्स्नस्य पुरोडाशस्यात्पत्तिवाक्ये होमार्थत्वमवगतम्, तथापि द्व्यवदानहोमस्य सकृदेव प्रयोगः स्यात् । नाभ्यासः, कृतत्वान् । सकृत्प्रयोगेणैव 'द्व्यवदानं जुहोति' इति ^२शास्त्रार्थस्य पर्यवसन्नत्वान् । न चोत्पत्तिवाक्यावगतकृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमसाधनत्वं द्व्यवदानहोमाभ्यासमन्तरेणानुपपद्यमानं तदभ्यासं प्रयोजयतीति वाच्यम् । अग्निदेवत्वहोमसाधनत्वमेव आप्तेयत्व पुरोडाशस्य । तच्च वाक्यान्तरपर्यालोचनया द्व्यवदानप्रणाडिकया कृत्स्नस्य पुरोडाशस्योपपाद्यम् । यथा ब्रीह्याणां पुरोडाशप्रणाडिकया पशोर्हृदयादिप्रणाडिकया सोमस्य च रसप्रणाडिकया तद्वत् । एव च द्व्यवदानप्रणाडिकया कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयत्वमुपपन्नमिति

१ द्विर्द्विरवदाय पुनः पुनर्द्विरवदाय...क. २. शास्त्रस्य .. ख.

न तत् श्रवदानस्याभ्यास प्रयोजयितुमीष्टे । ननु द्व्यवदानहोमोऽभ्यस्यताम् आग्नेयत्वं वा प्रणाहि-
कया नीयतामित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह— द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति । होमो हि
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति फलसंबन्धात्प्रधानम्, पुरोडाशस्तु तत्र साधनत्वाद्गु-
णभूतः । न च तदनुसारेण प्रवानभूतहोमस्यावृत्तिरन्याय्या । न च 'स्वर्गकामो यजेत' इति
यागस्यैव फलसंबन्धात्प्रधान्यम्, न तु होमस्येति वाच्यम्, यजेतेरपि होमवाचित्वान् जुहो-
तिचोदिनेष्वपि कर्मसु 'अग्निहोत्रस्य यज्ञकर्तोः, एक ऋत्विक्' इत्येवं यजिनानुवाददर्शनात् ।
ततश्चाग्नेयवाक्य द्व्यवदानहोमवाक्यं चैकवाक्यं सपद्यते— अष्टाकपालपुरोडाशप्रकृतिकद्व्यवदा-
नमग्निदेवत्यहोमसाधनम् इति । तुशब्दश्चार्थोऽनुक्तममुष्येऽपि, पुनः पुनरवदाने मध्यात्पूर्वार्धा-
दिति विरोधश्चेति । तस्मान्न सर्वहोम ॥

इतोऽग्नयेवमित्याह—

शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

'शेषात्स्विष्टकृतं यजति' इत्यादिशेषकार्यदर्शनादपि न सर्वहोमः । न च हविरन्तरपरः
शेषशब्द इति युक्तम्, शेषशब्दस्योपयुक्तावशिष्टाशविषया प्रसिद्धिं परित्यज्य अन्यशब्दपर्यायताश्र-
यास्यस्यान्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु, वाजसनेयके 'अथायं देवो योऽयं पशूनामीष्टे' इत्युपक्रमस्य 'याव-
तीभ्यो देवताभ्यो हवींषि गृहीतान्यभवन्सर्वाणि तानि हुतानि, कथमस्मा आहुतिं कल्पयेम' इत्युक्त्वा
'स यथापूर्वं हवींष्यभिघारयत्तदेकस्मा अवशानाय पुनरायाययद्यातयामान्यकरोत्त एकैकमवदा-
नमवाच्य' इति स्विष्टकृद्वाक्यशेषे देवतान्तरहुतशिष्टत्वाद्यागान्तगायोग्यत्वाधायकं दोषमुद्गा-
व्य अवत्तप्रेक्षप्रत्यभिघारणाद्यातयामत्वम्, अतः स्विष्टकृद्यागार्हत्वमाग्नेयादिभागशिष्टहवि-
षामित्येवं दृश्यते । तदेतच्छेषशब्दस्योपयुक्तावशिष्टाशपरत्वं एव घटते । तस्मादपि न सर्वहोम
इति व्याख्येयम् ॥

तदेतदधिकरण भाष्योत्प्रेक्षित धार्मिके परिष्कृतं दूषितं च । तद्यथा— यत्तावदुक्त-
माग्नेयत्वं द्व्यवदाने उपसंहरतमिति तदयुक्तम् । 'सामान्यविधिरस्पष्टः संक्षिप्येत विशेषतः । स्प-
ष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसम्भवः' । 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयान्' इत्यनारभ्यवादेन तावत्साम-
दृश्यस्य सामिधेनीसंबन्ध एव स्फुटमवगम्यते न तु क्रतुसंबन्धः । क्रतूपस्थापकशब्दाभावान् ।
ऋत्वव्यभिचरितसामिधेनीलिङ्गादेव क्रतूपस्थितिः । तत्र सामिधेनीलिङ्गात्सर्वास्विष्टिपूपस्थितासु साम-
दृश्यमनारभ्याधीतं प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासौ प्राप्य पञ्चदश्यावरुद्धत्वात्ततः परावृत्य सर्वासु विकृती-
ष्टिषु यावन्निवेष्टुमुद्युक्ते ततः प्रागेव मित्रविन्दादीष्टिषु प्रत्यश्रोपदिष्टं सामदृश्यं प्रवृत्तं पर्यालोच्य
ततोऽपि परावृत्य अनाम्नातसामदृश्यासु विकृतीष्टिषु निवेष्टुमुद्युज्जानं सन् मित्रविन्दादिषु

कचिदिष्टिषु प्रत्यश्रोपदेशवैयर्थ्यं पर्यालोक्त्य तत्रैव प्रत्यश्रोपदिष्टमाप्तदृश्ये उपसंह्रियते । अनारभ्याधी-
तसामान्यवचनस्य तु शाखाभेदात् पौनरुक्त्यम् । शाखान्तरोपसंहाराभावे सर्वविकृत्यर्थं च, शाखा-
न्तरोपसंहारानित्यत्वस्य शाखान्तराधिकरणे व्यवस्थापितत्वात् । केचित्तु सामान्यवचनतो विज्ञान-
मभ्युदयकारीत्याहुः । इह त्वष्टाकपालस्य स्फुट एव देवतासंबन्धः, तद्धितश्रुत्याभिहितत्वात् ।
'आग्नेय' इति हि तद्धितेन 'साम्य देवता' इत्यधिकृत्य विहितेन 'अग्निमन्त्रिभ्या
हव्यकव्य' इति हव्यकव्येनाष्टाकपालपुरोडाशस्याग्निदेवतत्ववगतम् । त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्व-
मेव च देवतात्वम्, न तु वेदपुराणप्रसिद्धा जातिविशेषः, 'रक्षोदेवत्यम्' 'पितृदेवत्यम्'
इत्यादिवाच्यमभवान् । देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव यागः । तथा च 'आग्नेयोऽष्टाकपालः'
इत्युपनिषत्तिवाक्यादग्निदेवताकयागसाधनमष्टाकपालपुरोडाश इति शब्दमर्यादयैव स्फुटमवगतम् ।
नात्र सामप्रदश्यान्तरभ्यवादवदनुमानापेक्षास्ति । द्व्यवदानस्य तु न स्फुटो देवतासंबन्धः,
'द्व्यवदानं जुहोति' इत्यत्र तथाविवक्षितभावान् । यद्यपि जुहोतिर्वैवतोद्देश्यकत्यज्यमानहवि प्रक्षे-
पवाची, तथापि तावता सामान्यतो देवतासंबन्ध एव व्यवदानस्य शाब्दः । अग्नित्वेन रूपेण तस्य
देवताविशेषसंबन्धस्त्वानेयपुरोडाशावयवत्वाद्नुमेय इत्यस्पष्टमेव व्यवदानस्याग्नेयत्वम् । तथा च
'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति स्पष्ट सामान्यविधिः कथमस्पष्टाग्नेयताकद्व्यवदानमात्र उपसं-
ह्रियते । यद्यपि द्व्यवदानस्य होमात्मकत्यागसंबन्धः, शाब्दः, पुरोडाशस्य तु श्रुतदेवतासंबन्धस्य
'अग्निमुखा वै देवा' इत्यर्थवादवशेनाहवतीये प्रभेपमन्तरेणानुपपत्त्या कल्प्यते, तथापि द्व्यव-
दानस्याग्नेयत्वे भिद्वे तत्र सामान्यश्रुतस्याग्नेयत्वस्योपसंहारो वाक्यः । द्व्यवदानस्य चार्गनेयत्वमाग्ने-
यवाक्यप्राप्ताग्निदेवताकपुरोडाशावयवत्वाद्नुमेयमित्याग्नेयवाक्यं तत्रोपजीव्य भवति । अपर्यवस-
न्नार्थक एव तस्मिन्नाग्नयवाक्ये सति द्व्यवदानस्याग्नेयत्वानुमानं न प्रवर्तितुमर्हतीति स्वार्थपर्य-
वसानान्यथानुपपत्त्या प्रथमतःरानुमितः पुरोडाशस्य कृष्णस्य होमसंबन्धः प्रत्यक्षविशेषवचन-
शनेनापि द्व्यवदानमात्रविषयतामापादयितुं न शक्यते । किं च यत्र विशेषस्य सामान्यात्मना
अभेदः तत्रैव सामान्यविवेकविशेषे उपसंहारः । न ह्यत्र द्व्यवदानं पुरोडाशस्यावयवभूतं पुरोडाशा-
त्मकं भवति, येन पुरोडाशस्यावयवित उक्तमाग्नयत्व तदवयवभूतद्व्यवदानविषयमुपसंह्रियेत,
अवयवावयवितो सामान्यविशेषभावव्यवहाराभावात् । यच्चोक्तं ब्रीह्यादीनां पुरोडाशादिप्रणाडिकयेव
पुरोडाशस्यापि द्व्यवदानद्वारा आग्नेयत्वमिति, तदयुक्तम्, अवघातादिना ब्रीह्यादिस्वरूपस्याभिष-
नत्वासंभवेन पुरोडाशरसहृदयादीनामेव 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'हृदयस्या-
ग्नेऽवधति' इत्यादिवाक्यान्तरता यागसाधनत्वावगमात् । प्रणाड्याश्रयणेऽपि प्रकृते साधकवाधकप्र-

माणाभावेन प्रणाड्याश्रयणस्यायुक्तया स्वरसत साक्षादेवावगतस्य कृत्स्नपुरोडाशदेवतासंबन्धस्य व्यवदानद्वारा आश्रयणायोगान् । अथ 'व्यवदानं जुहोति' इति वाक्यमेव तत्र प्रमाणमिति चेत्, किमिह वाक्ये 'अष्टाकपालं जुहोति—' इति यत् तत् पुरोडाशाद्विरवदाय' इति विधिः । उत 'व्यवदानं होमेन संस्क्रुयान्' इति नान्य, होमस्याप्राप्तत्वेनानुवादयोगान् । उत्पत्तिवाक्यात्तत्प्राप्तिरिति चेत्, न । तत्राष्टाकपालपुरोडाशेऽग्निदेवतासंबन्धस्य 'अग्नय इह न मम' इति त्यागमात्रेण आहवनीये प्रक्षेपात्मक होम विनाप्युपपत्तेः । अग्नौ प्रक्षेपमाभावेऽपि पक्षहोमादौ देवतासंबन्धदर्शनेन 'अग्निमुखा वे देवा' इत्यर्थवादो होमसंबन्धस्यासिद्धेः । कथं चान्यथा 'पान्नीवतमुत्सृजेत्' इत्यादौ देवतासंबन्धः स्यात्, होमस्यैवाभावात् ! तत्र 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति प्राप्तद्वयवदानं द्वितीयया प्राधान्येन निर्दिश्य तत्संस्कारो विधीयत इति द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । एव च कथं द्वयवदानप्रणाड्या पुरोडाशस्याग्नयत्वसिद्धिः ? 'द्वयवदानं जुहोति' इति वाक्ये द्वयवदानस्य प्रक्षेपमात्रावगमात्, तस्य चात्पत्तिवाक्यावगतसमस्तपुरोडाशमेयत्वेनाविरोधान् । तथा हि— उत्पत्तिवाक्ये तावदष्टाकपालः पुरोडाशोऽग्न्युद्देश्यकस्वत्वत्यागात्मकयागमाधनमित्यवगतम् । तस्य च पुरोडाशस्यावघातपेपणादिना प्रोक्षणादिना च दृष्टादृष्टविधयोत्पादितस्य यत्र कचिन्प्रदेशे स्थितस्य यागमाधनत्वे प्राप्ते 'वेद्यां बर्हिषि हवीर्प्यामादयति' इति प्रदेशविशेषो नियमितः । तदेवविधं बर्हिष्यामादितं पुरोडाशलक्षणं हविः 'अग्नय इह न मम' इति यजमानस्त्यजति । त्यक्तं च तद्धविः प्रतिपत्तिमपेक्षते । यजमानश्च स्वत्वत्यागात्तस्मिन्नुदास्ते । एवं स्थिते वाक्यान्तराणि श्रूयन्ते 'उपस्तृणाति,' 'द्विर्हविषोऽवद्यति,' 'अभिघारयति,' 'चतुरवत्तं जुहोति' 'शेषात्स्विष्टकृतं यजति' 'यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति' 'ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्ति' इति । तत्राग्न्येनोष्मतीर्णाभिघारितप्रकृतस्य हविषो व्यवदानं होतव्यमित्यवगतम् । न चेद् व्यवदानमप्रकृतद्रव्यविषयं भवितुमर्हति । 'द्वयवदानम्' इत्यनुवादस्य प्राप्त्यपेक्षत्वेन यथाप्राप्तिं वर्णनीयत्वान् । 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति हि तत्प्राप्तिः । तत्रापि 'हविषः' इत्यनुवादः 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षः । उत्पत्तिवाक्ये च कृत्स्नावयवावच्छेदेन पुरोडाशस्यारण्यत्वमवगतम् । तत्राग्नेयपुरोडाशलक्षणहविषो द्विरवदाय होतव्यमिति लभ्यते । देवतोद्देश्यकस्वत्वत्यागो यागः, स एव प्रक्षेपसहितो होम इति चतुर्थे वक्ष्यते 'यजतेचोदना द्रव्यदेवताक्रिय समुदाये कृतार्थत्वात्' 'तदुक्ते श्रवणाजुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' इति । तथा च देवतोद्देशः स्वत्वत्यागः प्रक्षेप इति त्रयो होमः संपद्यते । इह च द्वयवदानविषय त्यागदेवतोद्देशयोरुत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तत्वात्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रक्षेपाश एव संस्कारो विधीयते । 'द्वयवदानं जुहोति' इति त्याग-

देवतोद्देशौ त्वनूयेत । एतेन जुहोते. प्रक्षेपमात्रे लक्षणेति निरस्तम् । सोऽयं द्वयवदान-
स्याहवनीये देवतोद्देश्याग्रहित. केवलं प्रक्षेप नोत्पत्तिवाक्यावगतं कृत्स्नपुरोडाशस्याग्नेयत्व-
विरुणद्धि, येन द्वयवदानं प्रणाडीन्वेनाश्रीयेत । अग्नये त्यक्तस्य कृत्स्नपुरोडाशस्याग्नौ तदेकदे-
शभूतद्वयवदानप्रक्षेपमात्रे सत्याग्नयेत्यवानपायान् । नापि द्वयवदानस्याग्निदेवताकथागमाधन-
त्वमिह विधिष्यावगतं^१ येनोत्पत्तिवाक्यावगताग्नेयत्वस्य द्वयवदानं प्रणाडी समाख्येत । न त्वेवम-
स्ति । तत्र जुहोतिनोत्पत्तिवाक्यावगतयानुवादस्योक्तत्वात् । अतः द्वयवदानप्रणाड्या पुरोडा-
शस्याग्नेयत्वमित्युक्तम् । तदयमत्र पर्यवसन्नोऽर्थः । वेद्या बर्हिष्यामादित पुरोडाशलक्षणं हवि-
राज्यभागानन्तरं यजमानेन 'अग्नय इदं न मम' इति त्यक्तव्यम् । तदेतं समस्तेन पुरोडाशेन
यागे यजमानेन साधिते सति पुरोडाशैकदेशभूतं द्वयवदानमुपस्तीर्णाभिधारितमाश्रावणप्रत्या-
श्रावणादिविधिना आहवनीयेऽन्वय्युणा प्रक्षेपव्यमिति । सोऽयं पक्षो न युज्यते । एवं हि सति प्रक्षेप-
वपयुक्तमस्कारत्वात्प्रतिपत्तिकर्मेति लभ्यते । ततश्च त्यागानन्तरं होमात्प्राक् द्वयवदाननाशे सति
हविरन्तरं नोत्पादयितव्यं स्यात् । प्रक्षेपस्य प्रतिपत्तितया द्रव्यप्रयोजकत्वाभावात् । ततश्च 'शेषाद्वय-
वदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्' 'निर्देशाद्वान्यदागमयेत्' इति पाष्ठाधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणमवधा-
ननाशे द्रव्यान्तरोत्पादने विरुध्येत । किं च वेद्या बर्हिषि हविगमादनम्, सामिधेन्यः, इधमाधानम्,
पूर्वाधार, प्रवर, उत्तराधार, प्रयाजा, आज्यभागौ, 'अग्नय इदं न मम' इति याजमानस्त्यार्गः,
'अग्नयेऽनुमृहि' इति संप्रैष, पुरोनुवाक्यावचनम्, उपस्तरणम्, द्विगवदानम्, अभिधारणम्,
दक्षिणातिक्रमणम्, आश्रावणम्, प्रत्याश्रावणम्, 'अग्निं यज' इति संप्रैष, याज्यावचनम्,
तदन्ते वषट्कारः, वषट्कृते द्वयवदानस्याहवनीये प्रक्षेप. इति क्रमः । यद्याज्यभागानन्तरमेव याग-
स्यात्, तदन्तर्गतं चोपस्तरणादिविधिना द्वयवदानस्य केवलं प्रक्षेपः स्यात्, तर्हि प्रक्षेपस्य तस्य
यागत्वाभावाद्याज्यामवन्धो वषट्कारसवन्धश्चानुपपन्नः स्यात्, याजसनेयके 'अनया यजतीति हि
याज्या वषट्कारेण हि देवेभ्योऽन्नं दीयते' इति याज्यावषट्कारसाध्यत्वश्रवणं च यागस्य विरुध्येत,
ततः प्रागेव यागस्य निष्पन्नत्वात् । तस्माद्यागः प्रधानम्, होमस्तु केवलं प्रक्षेपात्मकः प्रति-
पत्तिरिति न युज्यते इति दूषयित्वा अथवेत्यादिना पक्षान्तरमायुपेक्षितं वार्तिकं । तद्यथा—
देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो यागः, स एव च प्रक्षिप्यमाणद्रव्यविषयको होमः । स च यागान्नाति-
रिच्यते, प्रक्षेपाशाधिक्यमात्रेण यागस्याविघातात् । न ह्यकुत्यन्तरोपजनने सति देवश्चो न
मनुष्यो भवति । तथा च देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागत्वं यागस्य सामान्यरूपम् । देवतोद्देश्यक-
प्रक्षिप्यमाणद्रव्यविषयकत्वात्मकहोमत्वं च तस्य विशेषरूपमिति द्रव्याकारो यागः । तत्र 'भाष्ये-

१. येनोत्पत्त्यवगत— क, घ.

योऽष्टाकपालो भवति' इति सामान्यरूपापन्नयागमाधत्तत्वं पुरोडाशस्यावगतम् । 'द्वयवदानं जुहोति' इति तु तद्व्यवस्य द्वयवदानस्य विशेषरूपापन्नतत्साधनत्वमवगतम् । तत्र वषट्कारोत्तरकाले यजमानेन समस्तपुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तस्मिन्नेव क्षणे द्वयवदानमभ्वर्युणा प्रक्षेप्यम् । एवं च द्व्याकारोऽयं यागः समस्तपुरोडाशेन युगपदेकस्मिन्क्षणे कृतो भवति । उभाभ्यामेव च वाक्याभ्यामुत्पन्नस्य द्व्याकारस्य यागस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति फलसंबन्धात्प्राधान्यम् । नापि याज्यावषट्कारस्योपविरोधः, तदनन्तरमेव यागनिष्पत्तेः । त्यागप्रक्षेपयोरैककालतया प्रक्षेपात्प्राग्ययागस्यानिष्पत्तिनियमेन तदा द्रव्यनाशे सति प्रक्षेपार्थतया द्रव्यप्रयुक्त्यभावेऽपि त्यागार्थतया द्रव्यप्रयुक्त्यवश्यभावात् पाप्माधिकरणविरोधः । अमुमपि द्वितीयपक्षं प्रतिक्षिप्य तृतीयपक्षं उपक्षिप्तो वार्तिकः । यथा— सत्यं याज्यावषट्कारोत्तरकालमेव यागनिष्पत्तिरिति । किं तु द्व्याकारो याग इति कृत्वा प्रक्षेपांशस्यापि प्राधान्यकोटौ निवेश इत्येतत्तु न मृष्यामहे । प्रक्षेपस्यापि प्राधान्ये सति तस्य विकृतिष्वतिदेशान्तापत्तेः 'कर्मणस्त्वप्रवृत्ति-त्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यान्तव्यस्तद्वन्धनत्वात्' इत्याष्टमिकाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । किं च प्रक्षेपस्य प्राधान्येऽग्निहोत्रादिवर्णपूर्णमासादिष्वपि जुहोतिव्यवहार एव स्यात् । तथा च होमस्य यजिविशेषत्वेऽपि यत्र फलवाक्ये यजिश्रवणं तत्र प्रक्षेप विहाय केवलयागस्य फलसंबन्धात्प्राधान्यम् । यत्र तु फलवाक्ये जुहोति' श्रूयते तत्र प्रक्षेपांशस्यापि प्राधान्यम्, यथा अग्निहोत्रादौ । प्रकृते तु फलवाक्ये यजिश्रवणादानेयवाक्यावगतयागस्यैव समस्तपुरोडाशद्रव्यस्य प्राधान्यम् । तदेकदेशद्वयवदानस्य तु केवलं प्रक्षेपः प्रोक्षणादिवत्संस्कारः । इयान्तु विशेषः । प्रोक्षणादिरूपयोक्ष्यमाणसंस्कारः, स्विष्टकृदादिरूपयुक्तसंस्कारः प्रतिपत्त्यपरनामधेयः, व्यवदानस्य वषट्काराव्यवहितोत्तरकाले आहवनीये प्रक्षेपस्तूपयुज्यमानसंस्कार इति । केचित्तु वषट्कारानन्तरं त्यागः, तदव्यवहितोत्तरक्षणे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरूपयुक्तसंस्कार एव, यागप्रक्षेपयोरत्यन्तमव्यवहितत्वात्, त्यागानन्तरं प्रक्षेपात्प्राग्द्वयवदाननाशस्यासंभावितत्वात् पाप्माधिकरणविरोध इत्याहुः । तदयुक्तम् । एवं सति 'वषट्कृते जुहोति' इति प्रक्षेपांशस्य वषट्काराव्यवहितोत्तरकालकत्वावगमविरोधान्, त्यागेन व्यवहितत्वात्, 'महं वा वषट्कारेण जुहुयात्' इत्यस्मिन्पक्षे प्रक्षेपस्य वषट्कारसमकालकतया तत् पूर्वमेव यागनिष्पत्तौ 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्नं वीर्यते' इति यागस्य वषट्कारस्योपश्रवणविरोधाच्च । स्मृतिनिबन्धनकृतस्तु 'केषिद्वर्षाचीना' 'अवश्यं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसापि च । ततश्च प्रक्षेपेदग्नावेष धर्मः सनातनः ॥ अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्निष्ठमानसः । न स तत्कलमानोति नरकं प्रतिपद्यते' इति जैमिनिस्मृतिवचनमुदाहरन्ति । तदेतद्विश्रान्तेश्वरमाध्वहोमाद्यादिप्राचीननिबन्धनेष्वदर्शनादुपेक्ष्यम् । अस्तु वा तदपि जैमिनिवचनं

प्रमाणम् । तथापि जुहोतिचोदिताग्निहोत्रादिविषय भविष्यति । तत्र हि जुहोतिः देवतोद्देश-
त्यागप्रक्षेपात्मकव्यवयवकर्ममुदाये वर्तते मुख्यवृत्त्या । अन्यत्र तु यजतिचोदिते दर्शपूर्णमासादि-
कर्मण्युत्पत्तिवाक्यावगतदेवतोद्देशत्यागयो प्राप्तत्वात् 'अवदान जुहोति' इति प्रक्षेपमात्रे वर्तते ।
प्रक्षेपत्यागयोश्च 'वषट्कृते जुहोति' 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्न दीयते' इति वषट्काराव्यवहितोत्तर-
कालकर्म प्रत्यक्षश्रुतम् । वषट्कारानन्तरं त्यागस्तदनन्तरं च प्रक्षेप इति स्मार्तक्रमे च तद्विरोधः ।
वषट्कारेण सह जुहुयादित्यस्मिन्प्रक्षेपे वषट्काराभ्यागेव त्यागापत्तौ 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्न दीयते'
इति श्रुतिविरोधश्च । ततश्च श्रुतिविरुद्धाया जैमिनिस्मृतेरस्या अग्निहोत्रादिजुहोतिचोदितकर्मविषय-
त्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । तस्य हि 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गन्नि स्वाहेति जुहोति' इति व्यंशहोमम्
'अग्निहोत्र जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्यप्राप्तमनृण मन्त्रविधिः । प्रक्षेपशिरस्को याग एव च होमः ।
तथा च स्वाहान्ते यजमानेन त्यक्तव्यम्, तदुत्तराक्षणेऽध्वर्युणा प्रक्षेपव्यमिति लभ्यते । अमुमेव
वेदमिदमर्थमुदाहृतजैमिनिस्मृतिरुपोदुल्लसतीति न विरोधः । ततश्च यजतिचोदितदर्शपूर्णमासादिक-
र्मसु वषट्कृते 'अग्नय इह न मम' इति ममस्तपुराडाशो यजमानेन देवतायै त्यक्तव्यः । याग
एव च प्रधानम् । तस्मिन्नेव च क्षणे तदीयव्यवदानमध्वर्युः प्रक्षेपेण संस्करोति । जुहोतिचोदि-
तेषु त्वग्निहोत्रादिषु 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्येऽग्निहोत्रस्थालीस्थकृत्स्नद्रव्यस्य देवता
सबन्धानवगमाशावदग्नौ प्रक्षेपव्य स्वाहान्ते तावदेव प्रक्षेपात्प्राग्यजमानेन देवतायै त्यक्तव्यम्,
तदव्यवहितोत्तरक्षण एव चाध्वर्युणा प्रक्षेपव्यम्, प्रक्षेपशिरस्कयागस्य होमशब्दार्थत्वात् इति
फलति । अधिकरणं तु यजतिजुहोत्योः पर्यायत्वमभ्युपगम्य प्रवर्तितमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु
जुहोतिचोदितेष्वपि त्यागप्रक्षेपयोः समकालकत्वमेव मन्यामहे । उत्पत्तिवाक्ये हि जुहोतीति
व्यंशो होमोऽवगतः । त्यागानन्तरं प्रक्षेप इत्येतत् तावगतम् । सूत्रकारोऽपि चतुर्थे 'जुहोति-
रासेचनाधिकः स्यात्' इत्येव तल्लक्षणं वक्ष्यति । प्रक्षेपांशस्याधिक्यं च यागतत्पूर्वोत्तरमक्षणेपु
यथाकथंचित्साहित्यमात्रेणोपपद्यते । तत्र 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गन्नि स्वाहेति जुहोति' इति
होमकरणत्वं मन्त्रस्यावगम्यमानं समाख्यावलान् यागाशस्य च त्याजमानत्वात् अध्वर्युकर्तृकप्रक्षेपांशं
प्रति करणत्वे विश्राम्यतीति स्वाहान्ते प्रक्षेपः सिद्धः । 'स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्न दीयते'
इति श्रवणाद्यागाशोऽपि स्वाहान्तेऽवगतः । ततश्च जुहोतिचोदितेष्वपि त्यागप्रक्षेपयोः स्वाहान्ते
युगपत्प्रयोगस्य प्रत्यक्षश्रवणान् तदनुसारेणोदाहृतस्मृतिवचने तत् इति सार्वविभक्तिकतस्मिन्प्रत्ययमा-
श्रित्य 'यदा त्यजेत्तदा अग्नौ प्रक्षिपेत्' इति व्याख्येयम् । 'अत्यक्त्वा जुहुयात्' इत्यप्रापि
समानकर्तृकत्वमिव पूर्वकालकत्वमपि 'मुखं व्यादाय स्वापिति' इतिवदविवक्षितम् । अत एव

वार्तिके 'यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ । तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते' इति कारिकाव्याख्यावसरे "तयोस्तु यागहोमयोर्भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायमिन्द्र । 'जुहोतिरासे-
चनाधिकः स्यात्' इति सूत्रकारेणोच्यमानमपि तयोर्भेदं तत्रैव समर्थयिष्यामहे । यथा देवतो
द्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागः, देवतोद्दिष्ट्यज्यमानस्यत्वकद्रव्यप्रक्षेपो जुहोति" इत्यादि प्रपञ्चितम् ।
तस्मात्सर्वत्र त्यागप्रक्षेपयोः समानकालकत्वमित्यास्ता तावत्प्रसक्तानुप्रसक्तम् । तदेवं कृत्स्न एव
पुरोडाशो यागसाधनम् । तदवयवद्वयवदानस्याहवनीये पक्षेपस्तु त्यज्यमानपुरोडाशसंस्कार इति
वार्तिकनिष्कर्षः ॥ वस्तुतस्तु भाष्यरीत्या द्वयवदानप्रणाल्यैव पुरोडाशस्याग्नेयत्वं युक्तमाश्रयितुम् ।
नथा हि । यथा पशुशब्दः सोमशब्दश्च विद्यमानाभिधानाभ्यां पञ्चाकृते सोमलताकृतेषु भङ्गात्त-
दवयवपरं, तथापि पुरोडाशशब्दः मन्वाप्तपूर्वादिष्विद्विग्वदानतः पुरोडाशाकृतेर्भङ्गात्तदवयव-
द्वयवदानपरः । अवयवसामान्यावच्छेदेनात्राग्न्यमानोऽपि देवतासंबन्धस्तावत् 'अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि
देवतान्यवदानानि' 'ज्यायामि सौविष्टकृतानि' इत्यादिवाक्यान्तरगततद्धितान्तदैवतशब्देन
द्वयवदानस्य देवतासंबन्धानुवादमहिम्ना तन्मात्रविषये विश्राम्यति । अत एव च 'शेषात्स्विष्ट-
कृतं यजति' इत्युपपद्यते । अन्यथा कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयेत्युक्तत्वेन तदेकदेशस्य स्विष्टकृते
पुनस्त्यागसंभवात् । अथाग्नेयेत्युक्तस्यापि पुरोडाशस्यैकदेशस्यैव सकाशात्स्वीकृत्य स्विष्टकृते
त्यागसंभव इति चेत् शिष्यद्वन्द्वनमेतत् । उक्तरीत्या द्वयवदानमात्रस्याग्नेययागसाधनत्वाश्रयणेन
स्विष्टकृद्विधेः सामञ्जस्ये सति त्यक्तपुनर्भकारकत्वनस्याश्रयणायोगात् । किं च 'ब्रीहिभिर्यक्ष्ये'
इति सकल्प्य प्रकान्ते प्रयोगे यदि द्वयवदानपर्याप्तमात्रा ब्रीहयो लभ्यन्ते, नीवारास्तु शेषकार्ये-
भ्योऽपि पर्याप्ता लभ्यन्ते, तदा ब्रीहिकार्यस्याग्नेययागस्य प्रधानस्य द्वयवदानतः एव संभवा-
दङ्गभूतस्विष्टकृदाविकार्यानुगोचेन प्रधानगुणस्य ब्रीहिवत्त्वस्य आधितुमशक्यत्वान्न नीवाराः प्रति-
निधातव्याः किं तु ब्रीहिभिरेव कथंचिद्वयवदानपर्याप्तं पुरोडाशमुत्पाद्य तत् प्रधानमात्रं कर्त-
व्यम्, स्विष्टकृदाव्यङ्ग्यकार्याणि तु नादत्तव्यानीति— षष्ठस्य तृतीय 'विधिरप्येकदेशे स्यात्' 'अपि
वार्थस्य शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्तेतार्थानामविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वान्' इत्याधिकरणे व्यव-
स्थापयिष्यते । तदेतत्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याश्रयशक्यमात्रपरिमाणस्य यागसाधनत्वं विरुध्येत ।
अतो द्वयवदानस्यैव यागसाधनत्वमिति भाष्यमेष समञ्जसमिति प्रतीमः । यजतिजुहोत्यो
पर्यायत्वं चाभ्युपेत्याधिकरणं भाष्ये प्रवर्तितमिति स्थितम् । तन्मैवमपि वषट्कृते यजमानेन
द्वयवदाने देवतायै त्यज्यमाने यद्यध्वर्युः प्रमादात्प्रक्षेपं विलम्ब्य कुर्यात्, तत्र च प्रक्षेपात्प्रा-
ग्यागानन्तरं द्वयवदानं नश्येत्, तदा हविरन्तरं नोत्पादयितव्यं स्यात्, यागस्य प्रधानस्य
निवृत्तत्वात् प्रक्षेपस्य शोपयुष्यमानसंस्कारतयाङ्गत्वेन हविरन्तरप्रयोजकत्वाभावात् इति चेत्—
समेतकृत्स्नस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वेऽपि । तत्त्वं तु 'न हि देवा अहुतस्याभन्ति'

इति वाक्यशेषबलेन प्रक्षेपसंस्कारस्याङ्गभूतस्यापि हविरन्तरप्रयोजकत्वं विज्ञायते, देवेभ्यो धारयति' इतिवदस्यापि वाक्यशेषस्य स्वार्थपरत्वोपपत्तेः । एतदेवाभिदे 'प्राक्प्रक्षेपादनिवृत्तयागावगमाग्राशादिष्वन्यद्रव्यमागमयितव्यम्' इति । तदेतत्संक्षेपका। चतुर्थे 'देवतासंयोगेन चोद्यमाने प्रधान आहुतिर्यथा लोके' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यत इति सर्वप्रधानाधिकरणम् ॥

हविःशेषकार्याणि स्विष्टकृदिडाचतुर्धाकरणादीनि किमेकस्मादेव हविःशेषात्त सर्वेभ्य इति संशये, पूर्वपक्षयति—

अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरञ्शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४८

एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणि^१ क्रियेरन । कुतः । अप्रयोजकत्वं स्विष्टकृदादिकार्याणां प्रतिहविःशेषमावृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् । कुतः । शेषस्य गुणभूतत्वात् । गुणानुरो १९ सर्वशेषे स्विष्टकृ- शेषस्य स्विष्टकृदादिकार्येषु साधनतया गुणभावात् । ननु चतुर्थस्य द्वितीये 'उत्पत्तौ येन इत्यधिकरणे स्विष्टकृदादीनां प्रतिपत्तिरूपसंस्कारकर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते, तथा च हविःशेषलक्षणप्रधानानुसारेण प्रतिहविःशेषं तदावृत्तिरुचिनेति शङ्कायामपि एतदेव रम् । एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणि क्रियेरन । कुतः । चातुर्थिकन्या सतया प्रतिहविःशेषं तदावृत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् । कुत आभासता । शेषस्य गुणभू हविःशेषस्य कृतकार्यतया संस्कारानवसरलक्षण गुण प्राप्तत्वात् । अकृतकार्यमेव द्रव्य मपेक्षते । कार्यार्थमेव द्रव्येण संस्कारस्याकाङ्क्षितत्वात् । प्रकृते च कार्यस्य यागस्य नि तदानीमेव विनष्टतया च तदुत्तरकालं द्रव्यसंस्काराणामनवसर इति प्रधानकर्मत्वमेवैषामु तेषु च हविःशेषस्य साधनत्वेन गुणभूततया न तदनुरोधेनैषामावृत्तिः प्रतिहविःशे चातुर्थिकन्यायोपमर्देन पूर्व. पक्षः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥

स्विष्टकृदादिभिर्हि हविःशेषेणैव एव संस्कार उपजन्यते । स चावृष्टसंस्कार द्रव्यनिष्पादितैरेव स्विष्टकृदादिभिः सर्वेषु हविःशेषेषु सिध्यति । अतोऽप्येकस्मादेव शेषकार्यं अथ सिद्धान्तयति—

१ स्विष्टकृदादिभिः— क ; घ.

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५० ॥

वाशब्द एवार्थः । सर्वेभ्य एव हविःशेषेभ्य स्विष्टकृदादीनि क्रियेरन् नैकस्मादेव । कुतः । कारणाविशेषात् ‘उत्पत्तौ येन मयुक्तम्’ इति चतुर्थे वक्ष्यमाणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वकारणस्य कृतकार्यकत्वस्य सर्वेष्वपि हविःशेषेष्वविशेषात् । कृतकार्यमपि हि द्रव्यं सक्रीर्णकरतया स्थलरिक्तीकरणायान्यत्रापनयात्मिका प्रतिपत्तिमपेक्षते । अपेक्षितविधानं च ज्याय इति हविःशेषमयुक्तस्विष्टकृदादिवाक्यानि प्रतिपत्तिविधय इति तत्र वक्ष्यते । यच्चोक्तं निष्पन्ने कार्ये संस्काराणामनवसर इति तत्राह— संस्कारस्य तदर्थत्वादिति । निष्पन्नेषु वितष्टेषु च प्रधानेषु तदीयानामेव सतां हविःशेषाणां का प्रतिपत्तिरित्यपेक्षायां प्रतिपत्तिनियमो विधातुं शक्यते ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

‘सकृत्सकृद्वयति’ इति सौविष्टकृतावदानवीप्सा सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः ^१स्विष्टकृतं तस्य च संस्कारकर्मत्वं गमयति । अतोऽपि सर्वेभ्यः शेषकार्याणि । वृत्तमधिकरणम् ॥

एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणीत्यभ्युपगम्य चिन्त्यते— किं यस्मात्कस्माच्चिदेकस्मान्, उत प्रथमादिति । तत्र पूर्वपक्षयति—

एकस्माच्चेयाथाकाम्यमविशेषात् ॥ ५२ ॥

यथेकस्माच्छेषकार्याणि तदा याथाकाम्य यथेच्छम्, यस्मात्कस्माच्चिदित्यनियम इति यावत् । कुतः । अविशेषात् । न च प्राथम्यादाग्नेयादेव शेषकार्याणीति वाच्यम् । आग्नेययागो-

२०. प्राथमिकशेषात् पस्थितिदशाया सर्वप्रधानयागोत्तरविहितशेषकार्योपस्थित्यभावात् । तदुप-
स्विष्टकृदाद्यनुष्ठाना- स्थितिवेलायां च शेषशब्देन सकृच्छ्रुतेन तन्प्राभिधानशक्त्या ‘यजेत
धिकरणम् । स्वर्गकामः’ इति यजिना यागानामिव सर्वेषां हविःशेषाणां युगपदुप-

स्थितेः । अत एकस्माद्यस्मात्कस्माच्चिदिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । मुख्यात् प्रथमादेव हविःशेषात् स्विष्टकृदादीनि भवन्ति । कुतः । पूर्वकालत्वात् शेषकार्योपस्थितेः प्रथमकालत्वात् । ‘शेषात्स्विष्टकृतं यजति’ इत्यादौ शेषशब्देन प्रधानहविःशेषाणामेव परामर्शो वक्तव्यः । अन्यथातिप्रसङ्गात् । प्रधानानां च शेषकार्योपस्थितिवेलायां न यजिनोपस्थितिरस्ति, येन ‘यजेत स्वर्गकामः’ इति यजिना यागानामिव युगपदुप-

१ स्विष्टकृदादिक— क, प.

पन्थिति म्यात् । किं तु पकरणवशादेव तदुपस्थितिः । प्रकरणे च यदाग्नेयादिवाक्यैः क्रमेणात्प-
ज्ञाना प्रयानाना शेषकार्योपस्थितिवेलायामपि तथैवानुसंधानात्तदनुसारेण प्रथमहविःशेषादेव
शेषकार्याणां प्रथममनुष्ठाने सति तेनैव तैरगाह्वयाग्नेतरेभ्यः शेषकार्याणि । तदनेन न्यायेन
'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति पुरोडाशद्रव्यानुनिष्पादितुषोपवाप पूर्वपक्षे येन-
केतचित्कपालेन कार्यं, सिद्धान्ते तु प्रथमोपधेयकपालेनेति फलति । संगतिलोभेन तु हवि-
शेषविषया सूत्रप्रवृत्तिरिति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोगाग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकृतस्य 'इदं ब्रह्मण, इदं होतु, इदमध्वर्यो,
इदमग्नीध्र' इति त्र्यादिष्टस्य 'अग्नीध्रे प्रथमायादधाति' 'वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभाग परिहरति' 'अथ
काममन्येन' 'ततो होत्रे' 'अथाध्वर्यवे' इति भागदानं श्रुतम् । किमिदमान्यर्थं सन् ऋत्विक्कम-
स्कारार्थम्, न भक्षणार्थमिति सशये, पूर्वपक्षयति—

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥

'आध्याति' 'परिहरति' इति च योऽयं दानपरः शब्दः स परिक्रये परिक्रयणफ-
लके समर्पणं प्रत्येतव्यं । कुतः । भक्षाश्रवणात् । यद्यपि परिक्रयोऽपि न श्रुतः, तथापि कर्म-
२१ पुरोडाशादिभागस्य करेभ्यो दानस्यान्वाहार्यादिदक्षिणादानवत्परिक्रयश्रुतिमन्तरेणापि तदर्थता
भक्षयताधिकरणम् । लभ्यते । यथेष्टविनियोगाद्द्रव्यलाभफलकस्य कर्मकरेभ्यो दानस्य भक्ष-
णनियमं विरोधात् । न च पुरोडाशभागानामल्पानां कथमृत्विगानत्यर्थत्वमिति वाच्यम् । ऋतु-
पेये सोमेषमवदन्पानतिकरत्वेऽपि तदुपपत्तेः । तस्मात्परिक्रयार्थमेव भागदानमिति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥

'दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्गेषवरुध्यन्ते, यत्पुरोडाशं बर्हिषद् करोति' इति
दक्षिणात्वसंस्तवादपि परिक्रयार्थत्वमेव लभ्यते ॥

अथ सिद्धान्तयति—

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५६ ॥

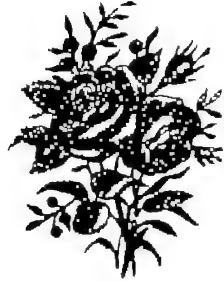
शब्द एवार्थः । भक्षणार्थ एवायं भागदानविधिः । कुतः । द्रव्ये समत्वात् हविःशप-
लक्षणे द्रव्ये ऋत्विजा यजमानस्य च स्वामित्वाभावस्य तुल्यत्वात् । सकलहविषि देवतायै त्यक्ते
सति तत्रानीशानो यजमानः, ऋत्विग्भिस्तुल्यः सन् तदेकदेशैः कथमृत्विजः परिकेतुं प्रभवेत् ।
तथा च भक्षाश्रवणेऽपि भक्षणीयद्रव्यत्वेन योग्यतया भक्षणार्थत्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । य-
भाष्यमते द्रव्यदानमात्रस्य देवतायै त्यक्तत्वेन तदवशिष्टांशे यजमानस्य स्वामित्वसंभवः, न

तन्मते सूत्रमन्यथा योज्यम् । तद्यथा । हविःशेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षयादनीयत्वेन योग्यतया भक्षणमेव प्रतिपत्तिरित्यवगतम् । भक्षणे च कर्तृविशेषापेक्षाया ब्रह्मादयो नित्यमन्यन्ते । तथा च भक्षाय दानविधौ कर्तृनियममाश्रमिति लाघवम् । परिक्रयार्थत्वे तु अन्वाहार्यदक्षिणया ऋत्विजामान-
तत्वात्तया सह समुच्चयेन विकल्पेन वा भागदानविध्यापत्तेर्गौरवम् । एव च द्रव्ये हविःशेषं परिक्रयफलकसमर्पणविधेरभक्षणार्थतद्विध्यपेक्षया असमत्वात् विपमत्वात् गुरुत्वात् भक्षार्थ एव भागदानविधिरिति युक्तम् । अथ 'तत्संस्तवाच्च' इत्यत्राह—

व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥ ५७ ॥

'अयं ते भाग' इति विभज्य निर्दया व्यादेशः । स तावत्सौमिकदक्षिणादाने इह च भागसमर्पणेऽस्ति । तत्सौम्यादिदक्षिणादानत्वभक्तव अर्थवादः । अत एव 'यथैवाद्ः सौम्ये-
ऽप्यध्वरे आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते तादृगेव तत्' इति चतुर्धाकृतभागसमर्पणस्य दक्षि-
णादानमाश्रयवादः संगच्छते । अत एव च 'पृथिव्यै भागोऽसीति होता भक्षयति' 'अन्त-
रिक्षस्य भागोऽसीत्यध्वर्युः' 'दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा' इति भक्षणं नित्यवदनृथ मन्त्रविधयः
संगच्छन्ते । अतो भक्षार्थता न तु परिक्रयार्थता । प्रयोजन पूर्वपक्षे 'दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यत्स-
प्रवशकृत्वोऽपान्यात्' इति विधिना प्रतिग्रहः यथेष्टविनियोगश्च । सिद्धान्ते तु न विधिवत्प्रतिग्रहः
भक्षणनियमश्चेति सिद्धम् । वृत्तसधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमः पादः ॥

-- * --

निर्मथ्य निगममिन्धृन्विधिन्यायाभिधानमन्थानैः ।

धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

चतुर्थपादान्ते उपश्रितो हविःशेषकार्यविचारः । स एव च पञ्चमे पादे निम्नरेणा
१ ध्रुवाज्यादिभिः स्वि- भिधीयते । स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि किमुपांशुयाजद्रव्यादाज्यादपि भवन्ति,
ष्टकृदादिशेषान्तु- उत नेति संशये, पूर्वपक्षयति—
पान्तविस्मरणम् ।

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

आज्यादपि शेषकार्याणि विद्यन्ते । कुतः ? सर्वसंयोगात् 'सर्वेभ्यो वा कारणा-
विशेषान्-- इत्यनुपदमेन सर्वहविषा शेषकार्यसंयोगस्य व्यवस्थापितत्वात् ॥

इतोऽयमेवमित्याह—

कारणाच्च ॥ २ ॥

‘देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन्हव्यं नो बहेति, सोऽब्रवीद्वरं घृणै भागो मेऽभिविति,
घृणीष्वेत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीदुक्तगर्वादेव मह्यं सकृत्सकृत्समवद्यतेति’ इत्यादिवाक्यशेषे आग्नेयादि-
हविषु स्विष्टकृतो भागप्राप्तौ तत्तद्देवतायै तत्तद्विर्वहन् कारणमुपन्यस्तम्, अतोऽपि भवत्या-
ज्यादपि स्विष्टकृतः । तन्मातान्यादितराण्यपि शेषकार्याण्याश्रयस्य भवन्ति ॥

इतोऽयमेवमित्याह--

एकस्मिन्समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

उपोतिष्ठोम प्रायणीयेष्टौ ‘आज्यस्यैताश्चतस्रो देवता यजति, पश्या स्वर्णिं पुरस्तात्,
अग्निं दक्षिणतः, सोमं पश्चात्, सवितारमुत्तरतः, मध्येऽदिति चरुणा यजति’ इति पञ्च
यागाः सन्ति । तत्रेदं कश्चिच्छाखायां श्रुतम्— ‘अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति’ इति । ‘सम्’
इत्येकत्र समेलने । एकत्र समेलयन्नवद्यतीत्यर्थः । तत्राग्नेयविकारत्वाच्चरोगस्ति चोदकतः स्विष्ट-
कृतः । आज्यहविषस्तु यागा उपान्शुयाजविकाराः । यदि प्रकृतानुपांशुयाजस्य स्विष्टकृत् स्यात्,
तदा विकृतावभ्यामिष्टावाज्यहविषा यागानां न चोदकतः स्विष्टकृत्प्राप्तिरस्ति । ततश्च ‘समवद्यति’

इति नोपपद्यते । यदि तु प्रकृताधुपाशुयाजस्याप्यस्ति स्विष्टकृत्, तदा विकृताधुपाशुयाजस्य हविषां यागानामाज्यान् स्विष्टकृदस्तीति तदर्थविधानमस्वात्ममवदानानुवादे उपपद्यते । अतोऽपि लिङ्गा-
त्प्रकृतावाज्यादपि स्विष्टकृत्तत्सामान्यादन्यान्यपि शेषकार्याण्याज्यस्य भवन्ति । सूत्रे 'समवस्य' इति भावे क्त, समवदानप्रतिपादकान् 'समवस्यति' इति शब्दादित्यर्थः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

आज्येऽपि स्विष्टकृत्प्रापकार्थवादो दृश्यते—'अवदायावदानं ध्रुवा प्रत्यभिधारयति, स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिधारयति, न हि ततः परमाहुति यक्ष्यन्भवति' इति । ध्रौवाज्यादवदाय ध्रुवा प्रत्यभिधारयति पुनः पूरयति, अन्यथा ध्रुवाया रिक्तत्वप्रमङ्गान्, स्विष्टकृते तु ध्रुवातोऽवदाय ता न प्रत्यभिधारयति, हि यत ततः परा तदुत्तरफालिकीमाहुतिं ध्रुवातोऽवदाय न करिष्यन्भवतीत्यर्थः । अतः 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इति स्विष्टकृदर्थविद्यावदानानुवादादपि लिङ्गादाज्यादपि स्विष्टकृत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥

तुरवधारणे । आज्यादपि शेषकार्यमिति यदुक्तं तन्नैवं स्यात् । कुतः ? अशेषत्वात् ध्रुवाज्यस्य उपाशुयाजशेषत्वाभावात् । अशेषत्वमपि कुतः ? सर्वादानादशेषता, 'सर्वस्मै वा गतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्' इति ध्रुवायामाज्यस्य सर्वयज्ञार्थतया आदानान् ग्रहणान् ध्रौवा-
ज्यस्योपाशुयाजाशेषता ॥

तनु तथाप्युपाशुयाजार्थचतुरवत्तशेषत्वं ध्रुवाज्यस्य सम्भवत्येवत्यत आह—

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥

ध्रुवाया यदाज्यम्, तस्य नोपाशुयाजार्थचतुरवत्तशेषता स्यात् । कुतः ? साधारण्यात् ध्रौवाज्यस्य यज्ञार्थत्वान् । न हि सर्वयज्ञार्थस्य तस्योपाशुयाजशेषत्व संभवति, तदुत्तरभाव्यर्मापोमीयपुरो-
डाशोपस्तरणाभिधारणादिकार्यान्तरानिष्पत्त्या कृतप्रयोजनत्वाभावात् । कृतकार्यमेव हि द्रव्य शेषव्यप-
देशमर्हति । न चोपस्तरणादिभाविकार्यार्थस्यापि सतः उपाशुयाजशेषत्वमविरुद्धमेव तदंशे कृतकार्यत्वा-
दिति वाच्यम्, साधारणद्रव्यस्य सर्वकार्यनिष्पत्तेः प्राक्छेषव्यपदेशाभावात् । न हि बहूनामतिथीना-
मेकस्मिन्पात्रे पक्वस्यौदनस्य एकस्मिन्भागे पथमाभ्यागताय तमर्पितं सति तदतिरिक्तभागाना-
मच्छेषव्यपदेशोऽस्ति ॥

अत्र पूर्वपक्षा प्रत्यवतिष्ठते, सिद्धान्ती च प्रत्याचष्टे—

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥

‘अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्’ इति सूत्रपादो प्रत्यवस्थानपरः । चकारस्तुकारस्थाने द्रष्टव्यः । तदुत्तरभागस्तु तत्प्रत्याख्यानपरः । ध्रुवाज्य साधारणमस्तु, तथाप्युपाशुयाजार्थतया ध्रुवातो यजुह्वा गृहीतमाज्य तदेकदेशेनोपाशुयाजहोमे कृते सति तदितराण, शेषो भवत्येष, तस्य जुहूस्थस्य-ज्यस्य केवलोपाशुयाजार्थतया चतुर्वत्तत्वात् । तत्रोत्तरप-—‘तस्य च होमसंयोगात्’ इति । चतुर्वत्तत्वापि तस्य जुहूस्थज्यस्य कृत्स्नस्यैव होमसंयोगात् ‘चतुर्वत्त जुहोति’ इति विधानात् ॥

अत्राशङ्क्य परिहरति—

चमसवादिति चेन्न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च ॥ ८ ॥

यथा चमसेपूज्जीतस्य सोमस्य होमसंयोगे मन्यपि शेषो विद्यते, तथा उपाशुयाजार्थ-चतुर्वत्तस्यापि होमशेषो भविष्यतीति चेत्, न । कुतः? चोदनाविरोधान् । चमसेपूज्जीतस्य सोमस्य निःशेष होमे सति, ‘अमर्बहुत जुहोति’ इत्यादिविधिविरोधादस्तु चमसेषु हुतशेषः । इह तु चतुर्वत्तस्याज्यस्याशेषहोमे न किञ्चिद्वाधकमस्ति । नापि सशेषहोम किञ्चित्प्रमाणमस्ति, ‘शेषास्विष्टकृतम्—’ इत्यस्य पुरोडाशादिविषयतयैवोपपत्तेः । प्रत्युत ‘चतुर्वत्त जुहोति’ इति द्वितीयया चतुर्वत्तं होमसंस्कार्यमवगतम् । तत्र यावतोऽज्य होमो न भवति तावत् संस्कार-लोपः प्रसज्यत इति कृत्स्नस्यैव चतुर्वत्तस्य होम उचितः । चमसेषु तृज्जीत सोमो नैवं होमस-युक्तः श्रुतः, ‘षज्जीत सोमं जुहोति’ इति निध्यदर्शनात् । प्रत्युत ‘चमसेपूज्जयति’ इति होमामयुक्तमेवोन्नयनं श्रुतम् । तच्च प्रधानयागाभ्यामसिद्धयर्थतया हविःप्रकल्पनमात्रं संपद्यते । तस्य होमसंयोगस्तु भक्षसहभावेन श्रूयते—‘हुत्वा प्रत्यञ्च परेभ्य सदस्मि भक्षयन्ति’ इति । तथा च चमसेपूज्जीतस्य सोमस्य होमभक्षाभ्यां संयोगे सति स होमस्तदेकदेशस्यैव सिध्यति । तथा च सर्वार्थाज्यस्योपाशुयाजशेषत्वाभावात् शेषकार्याणि ॥

अथ ‘सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवयति’ इति वचनादाज्यादापि स्विष्टकृदिति शङ्का निरस्यति—

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ ९ ॥

सति विद्यमाने हविः शेषे सर्वशब्दः पत्येतव्यः । कुतः? उत्पन्नाधिकारात् उत्पन्नस्य बुद्धि-मारूढस्य अधिकारात् विषयीकरणान्, प्रकृतविषयत्वादिति यावत् । यथा ‘सर्व ओदनो भुक्तः’ इति सर्वशब्दः प्रकृतविषयः, एवमेहापि ये हविःशेषाः प्रकृता विद्यन्ते तेभ्यः सर्वेभ्य इति मन्यामहे ॥

यच्चोक्तं प्रायणीयायाम् 'समवस्यति' इति लिङ्गाद्याद्यादपि स्विष्टकृदिनि, तत्राह—

जातिविशेषात्परम् ॥ १० ॥

त्यच्छ्लोके पञ्चमी । परं हत्वन्तरम् 'समवस्यति' इत्येतत् उपस्तरणाभिधारणाज्यसं-
स्पृष्टयहुमिक्थावयवकौदन्तगतामाज्यजातिमादन्तजानि चापेक्ष्य प्रयुक्तं वदितव्यम् ॥

यच्चोक्तम् 'आज्यं च दर्शनास्विष्टकृदर्थवादस्य' इति, तत्राह—

अन्त्यमरेकार्थे ॥ ११ ॥

आज्यादपि स्विष्टकृदित्यत्र 'स्विष्टकृतऽवदाय' इति स्विष्टकृदर्थोऽथावदानानुवाददर्शनं
पूर्वपक्षान्ते यत्साधकमुपन्यस्तम्, तत् अरेकार्थे विषये पत्येतव्यम् । रेक शेष, तत्संबन्धि
कार्यं रेकार्थं, शेषकार्यमिति यावत्, न न भवति अरेकार्थं तस्मिन् । उपाशुयाजप्रयुक्तशेषकार्यं
यदाज्यावदानम्, न तस्यैवमनुवादकम् 'स्विष्टकृतऽवदाय' इति, येनाज्यादपि स्विष्टकृदुच्येत,
किं तु 'उपस्तीर्य सकृत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवस्यति' इति सौविष्टकृतपुरो-
डाशसान्नाय्यशेषावदानसंस्कारकोपस्तरणाभिधारणार्थाज्यावदानमेव 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इत्यनु-
वृत्ते । अतो नाज्यादुपाशुयार्जायशेषकार्यगमकमनत् । घृत्तमधिकरणम् ॥

अस्ति साकंप्रस्थायीयो नाम दर्शस्य गुणान्वकारः— 'साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशु-
कामः' इति । तत्र द्वौ सायंदोहौ प्रातर्दोहौ च । तेषां चतस्रः कुम्भस्य सन्ति । तत्रैवं श्रुतम्—
२ साकंप्रस्थाय्ये शक्नुमः— 'आज्यभागाभ्यामाग्नेयेन च पुरोडाशेन पचर्याग्नीव स्रुचौ प्रदाय सह
ननुष्ठानाधिकरणम् । कुम्भीभिर्गतक्रावपत्राहेन्द्रायाऽनुवृत्त्याश्राव्येन्द्रं यजेति संप्रैषौ' इति । तत्र
स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि सन्ति, न वेति संशयः । ततोपाशुयाजस्य शेषाभावात्स्विष्टकृदाद्यभावेऽपि
प्रकृते शेषमत्त्वादस्ति तत्कार्यम् । न च 'सह कुम्भीभिर्गतिक्रामन' इत्यपरेणाहवनीयं कुम्भीभिः
सह होमदेशं गन्तुं दक्षिणातिक्रमणस्य दृष्टार्थत्वात् तद्वत्तदोहानामशेषाणामेव होमस्य वक्तव्यतया
कथमिह शेषकार्यमिति वाच्यम् । दक्षिणातिक्रमणानन्तरं यथाप्रकृतिं जुह्यामावदाय तथा होमं
मति, कुम्भीमाहित्यस्य दृष्टार्थत्वापत्तिरिति प्राप्तं, निष्ठान्तर्यातम्—

साकंप्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ १२ ॥

साकंप्रस्थायीयेऽपि तद्वत् उपाशुयाजवत् शेषाभावात्तदोहानां स्विष्टकृदादि शेषकार्यम् ।
इह हि कुम्भीमाहित्याविशिष्टमतिक्रमणं प्रकृताद्धोमार्थातिक्रमणादन्यत्पूर्वं न विधेयम्, अदृष्टार्थ-
त्वप्रसङ्गाद्विशिष्टाविधिगौरवाच्च । किं तु प्राकृत एव होमार्थातिक्रमणे कुम्भीमाहित्यमात्रं विधेयम्,

अतिक्रमणस्य च प्राकृतस्य जुहुमाह्न्यादिहापि कुम्भीसाहित्ये विधीयमाने कुम्भीना प्राकृतजुहु-
स्थानापन्नत्वात् प्रकृतौ च जुहुा होमार्थत्वात् कुम्भीना होमार्थत्वं विज्ञायमानं कुम्भीस्थाना दोहा-
नामशेषाणामेव होम गमयति । अन्यथा होमार्थातिक्रमणे कुम्भीगताशेषदोहाह्न्यादिस्यादृष्टार्थ-
त्वापत्तेः । ततश्च शेषाभावात् स्विष्टकृदादि कार्यम् । वस्तुतस्तु, प्राकृते होमार्थातिक्रमणे कुम्भी-
साहित्यस्य दृष्टार्थत्वाय तद्वत्दोहानामशेषाणां होमार्थत्वस्य वक्तव्यतया कुम्भीषु शेषाभावात्स्व-
ष्टकृदिष्टं न विद्यते उपाशुयाजवदित्येव सूत्रं व्याख्येयम् । न त्विह कुम्भीनां जुहुप्रत्याग्रायत्वमप्य-
भिमतम् । अत एव संकर्षे प्रथमस्य तृतीये 'सह कुम्भीभिरतिक्रमन्नाहेति स्तुक्पत्याग्राय-
श्रूयते यथा पलाशस्य मध्यमेन पर्णेन जुहोति' इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'दारुपात्राणि कुम्भीभि-
र्विकल्प्यैरशेषकार्यत्वात्' इति तदुत्तरसूत्रेण 'सह कुम्भीभिः' इति वचनात् 'दारुपात्रेण जुहोति'
इति वचनाच्च विकल्पः, 'दारुपात्रेण' इत्येकत्वं तु न विवक्षितम्, जात्यभिप्रायं वा, शाखा-
न्तरे 'यावत्य कुम्भ्यस्तावन्ति दारुपात्राण्युपकल्पानि स्युः' इति श्रवणादिति पश्चान्तरमुपक्षिप्य,
सह कुम्भीभिरतिक्रमणेन प्रक्रान्तस्य होमस्य कुम्भीभ्योऽपनयो भवति, 'यावत्य कुम्भ्यस्तावन्ते-
ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरध्वर्यु जुह्वतमनु
जुह्वति' इति श्रवणात्, यथा प्रक्रान्तस्य पार्श्ववतस्य पर्याप्तिकरणेन प्रयोगापनयस्तद्वत्,
'जुह्वतमनु' इत्यनु महार्थकः, 'तृतीयार्थे' इति कर्मप्रवचनीयः, अध्वर्युणा सह जुह्वतीत्यर्थः,
अध्वर्युणान्वारुद्धा जुह्वतीति यावत्, ततश्च कुम्भ्यो दोहाना दक्षिणतोऽपनयार्था एव,
दारुपात्रैरेव तु होम इति सिद्धान्तयित्यते 'प्रवृत्तस्य प्रदानस्य पात्रविधानादपनयो
यथा पार्श्ववत पर्याप्तिकृतमुत्सृजेत्' इति सूत्रेण । तदुत्तराधिकरणे च 'तत्र शेषकार्याणि
क्रियेरन्पात्रान्यत्वात्' इति पूर्वपक्षयित्वा, 'नापनीतेषु श्रुतत्वात्तद्व्याख्यातम्' इति सूत्रेण
प्राकृते होमार्थातिक्रमणे सर्वहोमार्थत्वफलककुम्भीसाहित्यविधिना शेषकार्येष्वपनीतेषु दारुपात्राणि
श्रुतानि, तस्मान्न शेषकार्यमिति द्वादशाध्यायां तृतीयस्य पञ्चमे व्याख्यातमिति सिद्धान्तयि-
ष्यत इति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

सौत्रामण्यां श्रूयते— 'आश्विनं सारस्वतमैन्द्रमिति त्रीन्पयोप्रहान्गृह्णाति त्रीन्सुगा-
प्रहान्' इति । तेषु स्विष्टकृदादिशेषकार्यमस्ति, न वेति सशयः । तत्र गृह्णातिशब्देनैन्द्रवायवा-
३. सौत्रामण्यां शेषकमानु- द्विमोमग्रहणं 'न सर्वहुत जुहोति' इति शेषसत्त्वादिहापि शेषोऽस्तीति
ष्ठानाधिकरणम् । स्यादेव शेषकार्यम् । इयान्तु विशेष — सोमस्यापूर्वत्वात्कतुशेषसत्त्वेऽपि
न प्राकृतं स्विष्टकृदादि कार्यम् । इह तु पयसः सानाययविकारत्वात्सुरायाश्च पिष्टप्रकृतिकाया,
पुरोडाशविकारत्वात्संभवस्येव प्राकृतं शेषकार्यम् इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १३ ॥

सौत्रामण्यामप्याश्विनादिग्रहेषु न प्राकृतं शेषकार्यं विद्यते, तत्र शेषस्य वैकृतकार्यान्तरश्रवणात् । श्रूयते हि— ‘अध्वर्युः’ प्रतिप्रस्थानाम्निश्वाश्विन भक्षयन्ति, होता ब्रह्मा मैत्रावरुणश्च सारस्वतमैन्द्रं यजमानः, सुराग्रहान्दक्षिणतः प्राचीनाशीतिनो भक्षयन्ति, अपि वा ब्राह्मणं परिक्रीणायादुच्छेषणस्य पातारम्, यद्वि ब्राह्मणं न विन्देद्वन्मीकवपायामचयेत्’ इत्यादि । न च वैकृतशेषकार्यार्थं तत्तद्ग्रहपात्रेषु किञ्चित्स्थापयित्वा अन्यमानान्प्रकृतिवज्जुह्वामवदाय तदेकदेशेषु हुतेषु जुह्वां शेषसत्त्वात्ततः प्राकृतशेषकार्यं न विरुध्यत इति वाच्यम् । उह हि श्रूयते— ‘यथा गृहीतान्महानृत्विज उपादधते, उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाभ्युक्षति, दक्षिणे सुराग्रहान्’ इति । येन क्रमेण गृहीतान्मेन क्रमेणादधते इति नार्थः, होमानामेकवपट्कारकालकतया यौगपद्ये, तदादानानामपि यौगपद्यात्, किं तु यथा गृहीतास्तथामृतानेवादधते, न तु नतः प्रकृतिवज्जुह्वामवदायेति तदर्थः ॥

ननु मास्तु जुह्वामवदान्तम्, तथापि ग्रहाणामेकदेशेषु हुतेषु, तच्छेषतः प्राकृतं वैकृतं च शेषकार्यमस्तु । न च प्रत्यश्रोपविष्टवैकृतशेषकार्येन एव निराकाङ्क्षत्वात्प्राकृतशेषकार्याणामिह चोदकतो न प्राप्तिरभव इति वाच्यम्, ‘न सर्वं जुहोति शिनष्टि’ इति पुनरिह वचनेन प्राकृतशेषकार्याणामपि प्रवृत्तेरभ्यनुष्ठानात्, अन्यथा वैकृतशेषकार्यविधिवलादेव शेषणमिदं पुनर्वचनवैयर्थ्यादित्यत आह—

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १४ ॥

सोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु हुतशेषे भक्षणशलादेशे निन्दे ‘न सर्वं जुहोति’ इति वचनयथानुवादः तद्वदत्रापि तद्वचनमनुवाद इत्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

अस्ति सर्वपृष्ठा नामेष्टि — ‘य इन्द्रियकामो वीर्यकाम स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्’ इति । तत्र सन्ति षड्यागाः— ‘यदिन्द्राय राथन्तराय निर्वपति, यदिन्द्राय वार्ह-
४. सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडा- ताय, यदिन्द्राय वैरूपाय, यदिन्द्राय वैराजाय, यदिन्द्राय शाकराय,

दीना मरुदनुष्ठाना- यदिन्द्राय रैश्वताय’ इति । तत्र एकैकस्यै देवतायै चतुरश्रतुरो मुष्टी-

धिकरणम् । तैर्कस्मिन्शूर्पे निरुप्य सहावहत्य पिष्ट्वा तैर्महान्तमेकं पुरोडाशं कृत्वा

उत्तानेषु द्वादशसु कपालेषु श्रपयित्वा आमाद्य प्रचरणकाले पुरोडाशस्य मध्यभागमपहाय परितः प्रान्तभागं मनसा पट्वा विभज्य पूर्वभागस्य मध्यात्पूर्वाध्यां द्विरवदाय प्रथमा देवता यजति । एव तत आरभ्य प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं प्रान्तदेशेभ्यो मध्यात्पूर्वाध्यां द्विरवदायेतरा देवता यजतीति स्थितिः । ‘उत्तानेषु कपालेष्वविश्रयति’ ‘द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति’ ‘समन्त पर्यवशति’

इत्यादिवचनान् । तत्र किं प्रधानावदानदेशस्योत्तरार्धात् सकृन्मकृत्स्विष्टकृतेऽवदानव्यम्, उत पुरोडाशस्योत्तरार्धात्मकदेवावदानव्यमिति पशये, पूर्वपक्षयति—

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १५ ॥

मन्यपि पुरोडाशद्रव्यैकत्वे, प्रतिकर्म यावत्प्रधानं स्विष्टकृते अवदानानि क्रियेरन् । कुत ? कर्मभेदान् । प्रकृतौ 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृतेऽवद्यति' इति प्रधानदेशस्योत्तरार्धात्स्विष्टकृदवदानं विहितम्; इह च 'समन्तं पश्ययति' इति प्रधानावदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धभेदेन तत्प्रतिपत्तिकर्मस्विष्टकृदवदानभेदावश्यभावान्नित्यं । वषट्कारभेदावित्यप्यर्थः । प्रतिपादय वषट्कारभेदात्स्विष्टकृदवदानभेदः । सामे ह्येन्द्रवायवप्रहो वायवे इन्द्रवायुभ्यां च गृह्यते । स च द्विवषट्कारकः— वायवे एका वषट्कार इन्द्रवायुभ्यामपर । तस्य च ग्रहस्य द्विर्भक्षणं विहितम्— 'द्विर्येन्द्रवायवं भक्षयति' इति । तत्र हेतुवादः श्रूयते— 'द्विर्येन्द्रस्य वषट्करोति' इति । अस्मादेव हेतुवादान्प्रकृतेऽपि प्रतिपादय वषट्कारभेदाच्छेषकार्यभेदाऽनुमीयते ॥

अथ सिद्धान्तयति—

अविभागात्तु शेषस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

तुर्नार्थः । न प्रतिपद्यत स्विष्टकृदवदानभेदः, किं तु पुरोडाशस्योत्तरार्धात्मकदेवावदानस्य स्विष्टकृत्यर्थः । कुत ? सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् शेषस्याविभागात्, सर्वान्पञ्चपि प्रागान्वति पुरोडाशस्य साधारणत्वेन शेषस्याविभागात् संस्पृष्टत्वात् । प्रकृतौ हि कृतकार्यद्रव्यस्योत्तरार्धादवश्यतीत्येव शास्त्रार्थः, कृतकार्यद्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया प्रवर्तमानस्य 'उत्तरार्धादवद्यति' इत्यस्य तदुत्तरार्धविषयताया एवाचित्तत्वात् । यद्यर्गायद्रव्यस्योत्तरार्धं तदेव प्रकृतौ वस्तुतः उत्तरार्धमभूदिति न स शास्त्रार्थः । अथ चेह कृतपञ्चमकार्यस्य पुरोडाशशेषस्य संस्पृष्टद्रव्यारव्यस्य सर्वयागसाधारणतया तद्वीर्यमुत्तरार्धमपि सर्वयागसाधारणमिति तस्यैकस्यागृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रेणैव स्विष्टकृदवदानम् ॥

अथ यदुक्तमेन्द्रवायवप्रहजेषस्य पानवषट्कार भक्षणदर्शनादत्रापि जेषकार्यभेद इति, तत्राह—

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १७ ॥

तुर्वेषमथ । ऐन्द्रवायवे प्रहो 'द्विर्येन्द्रवायवं भक्षयति' इति वचनादेव प्रतिकर्म प्रतिपादय वायव्ययागान्निमित्तमैन्द्रवायवयागान्निमित्तं च भक्षणभेदः स्यात् । न तु वषट्कारभेदनिबन्धनस्तत्र द्विर्भक्षणं, 'द्विर्येन्द्रस्य वषट्करोति' इत्यस्य हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादत्वात् । तस्मादिह सकृदेव पुरोडाशस्योत्तरार्धात्स्विष्टकृतेऽवदानम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

वचनादैन्द्रवायवस्य द्विर्भक्ष इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गात्सोमभक्षविषयो विचारः प्रस्तूयते । ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमग्रहाश्चमसाश्च बहवः, होतृब्रह्माद्यश्च कर्तारः । तेषु ग्रहचमसेषु किं कचिदपि ५. सोमे शेषभक्षण- कस्यचिदपि न भक्षणम्, उत सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्षणम्, अथ वा धिकरणम् । यस्य यत्र प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणम्, किं वा यस्य यत्र 'होतृचमसः' 'ब्रह्मचमसः' इत्यादिसमाख्या वा वषट्कर्तृत्वं वा होमाभिषवकर्तृत्वं वा प्रत्यक्षवचनं वा तस्य तत्र भक्षणम्, इति संशये, पूर्वपक्षयति—

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १८ ॥

सोमे हुतशिष्टे कचिदपि कस्यचिदपि भक्षो न विद्यते । कुत ? अवचनात् दर्शपूर्णमास-योरिव सोमे भक्षणविध्यभावान्, सोमस्यापूर्वत्वेन चोदकनो भक्षणाप्रवृत्तेः । यद्यपि 'अस्य जुहोति' इति वचनादस्ति शेषः, तथापि न तस्य भक्षणनियमे प्रमाणमस्ति । 'पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति' इति तु रागप्राप्तकादाचित्कभक्षणे पुरस्तात्स्थापनादिगुणविधिपरं भविष्यति । 'हारियो जनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति च हारियोजनाख्यग्रहशेषलिप्सामात्रपरम्, न तु भक्षणपरम् । तस्माद्ग्रहचमसेषु कचिदपि न भक्षणम् ॥

• अथ द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

स्याद्वान्यार्थदर्शनात् ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरे । सर्वत्र सोमशेषे सर्वेषामुत्तिगयजमानानां भक्षणं स्यात् । कुतः ? अन्यार्थदर्शनात् 'पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति' इति गुणविधिपरे वाक्ये भक्षणस्य नित्यानुवाद-दर्शनात्, रागप्राप्तकादाचित्कभक्षपरत्वे च पाक्षिकानुवादस्वापातान् । कचिच्च कस्यचिद्भक्षानुवादः स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्र सोमशेषे सर्वेषां भक्षणं गमयति ॥

अथ तृतीयपक्षमुपक्षिपति—

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २० ॥

तु. पक्षान्तरे । 'पुरस्तादैन्द्रवायवमध्वर्युर्भक्षयति' 'पुरस्तान्मैत्रावरुणम्' 'सर्वेन. परिहारमाश्विनम्' इत्यादिवाक्येषु न प्राप्तभक्षानुवादेन गुणविधिः, येन कचिस्कस्यचिद्भक्षानुवादः सर्वत्र सर्वेषां भक्षणं गमयेत् । किं तु पुरस्तात्स्थापनादिगुणविशिष्टभक्षणविधायकान्यैवैतानि वाक्यानि स्युः । कुतः ? अपूर्वत्वात् भक्षणस्य लोकतो नित्यमग्र्यत्वात् । तस्मान् भक्षणस्य सर्वत्र प्राप्त्यभावान् यथोपदेशं भक्षणविधिमनतिक्रम्य यत्र यस्य भक्षणं प्रत्यक्षमुप-

तास्य तत्पात्र यज्ञेषु चमसो यथा ॥ चमसः सोमसंयोगाद्यथा वै मेभ्य उच्यते । अपां तथैव संयोगाश्रित्यो मेभ्यः कमण्डलुः' इति मन्वादिस्मरणविरुद्धं चेत्पुपेक्ष्यम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति ॥ २२ ॥

श्रुतिरिति शेषः । तस्मात् समाख्याकल्पितभक्षणविधिवलादेव अब्राह्मणस्य क्षत्रिय-
वैश्ययजमानस्य स्वचमसे भक्षणं प्रसक्तं प्रतिषेधति श्रुतिः— 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याज-
येत्स यदि सोमं विभक्षयिष्यत्यग्नौ भस्मिभिर्नाराहृत्य ताः सपिप्य हधन्युन्मृष्य तमस्मै भक्षं
प्रयच्छेन्न सोमम्' इति । यदि समाख्या भक्षणनिमित्तं न स्यात्, तदा यजमानस्य स्वचमसे
भक्षणप्रसक्त्यभावान् 'यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इति तत्प्रसक्त्युद्भावनम् 'न सोमम्' इति
प्रतिषेधश्च नोपपद्येत । अतोऽपि समाख्या भक्षणनिमित्तम् । एतेन होतृचमससमाख्या वषट्कार-
निमित्तभक्षणेनान्यथामिद्वेति निरस्तम्, ब्रह्मयजमानादिचमसेषु वषट्कारनिमित्तभक्षणाप्रसक्तेः ।
केचित्तु नेह सूत्रम्, किं तु सप्राहक भाष्यमेव— इति मन्यन्ते । वृत्तमधिकरणम् ॥

किमुद्गातृचमसमुद्गतैव भक्षयेत्, उत सर्वं कर्त्विजः, अथ वा सोतार उद्गातृप्रस्तो-
तृप्रतिहर्तारः, यद्वा ते त्रयः सुब्रह्मण्यश्चेति चत्वारः, इति सशये, पूर्वपक्षयति—

उद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

उद्गातृचमसमेकस्यैवोद्गातुर्भक्षणीयं प्रतीयान्, 'उद्गातृचमस' इति तस्यैव श्रुत्या सं-
योगात् । न च 'प्रैतु होतृचमस' इत्यादिप्रैपे 'प्रोद्गातृणाम्' इति कश्चिच्छाखाया पाठादुद्गातृ-
६. उद्गातृणां सहसुब्रह्मण्य- बहुत्वावगमात्कथमेकस्यैव भक्ष इति वाच्यम्, उद्गातुरेकत्वेन बहुवचन-
भक्षाधिकरणम् । स्याद्विवक्षितार्थत्वात् । न चोद्गातृशब्दस्य छान्दिन्यायेन तदितरपरत्व-
मप्याश्रित्य बहुवचनं स्वार्थमेव नीयतामिति वाच्यम्, प्रातिपदिकस्य प्रथमप्रतीतत्वेन तत्र
लक्षणाश्रयणायोगात् ॥

अथ द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

वाशब्धः पक्षान्तरे । कर्त्विजः सर्वे भक्षयेयुः, कुत ? सर्वसंयोगात् उद्गातृशब्दस्य उद्गा-
तृत्वविवक्षितेषु सर्वविवक्षुः वाचकतया संयोगात् । पश्चात्प्रतीतस्यापि बहुवचनस्यात्यन्तबाधापेक्षया
पूर्वप्रतीतस्यापि प्रातिपदिकोद्गातृशब्दस्याजहत्त्वार्थलक्षणा युक्ता ॥

अथ तृतीयपक्षेण सिद्धान्तयति—

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगाद्बहुत्वश्रुतेः ॥ २५ ॥

वाग्वद् एवार्थे । स्तोत्रकारिण उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एवोद्गातृचमस भक्षयेयुः, कुत ? तत्संयोगात् तेषां त्रयाणां गानसंयोगात्, 'प्रोद्गातृणाम्' इति बहुवचनश्रवणाच्च । एव च प्रातिपदिकबहुवचनयोरुभयोरपि मुख्यार्थत्वं लभ्यते । सुब्रह्मण्यस्तु न गाना, तस्य सामाभावात् । 'सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ' इत्यादिस्तु निगदो यजुर्विशेष एव । अत एव व्याकरणे 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इत्यैकश्रुत्य प्रतिषिध्यते, सामत्वे हि 'यज्ञकर्मण्यजपन्युल्लसामसु' इति पर्युदासोदेवैकश्रुत्यनिवृत्तिमिद्वे किं तेन ? तस्मादपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणामेव स्तोत्रकारिणामुद्गातृचमसे भक्षणम् ॥

अथ चतुर्थपक्षवार्ता प्रत्ययतिष्ठते—

सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशः स्यात् ॥ २६ ॥

तु प्रत्ययस्थाने । सर्वे सामगा उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्या उद्गातृचमस भक्षयेयुः, कुत ? वेदसंयोगात्; प्रस्ताव उद्गीथः प्रतिहार उपद्रवो निधनमिति साम्नः पञ्च भक्तयः, तत्र द्वितीयभक्तेर्गाने उत्पूर्वो गाधातुर्मुख्यवृत्त्या वर्तते, तां च भक्तिं यो गायति तत्रोद्गातृशब्दो मुख्यः, प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु तु उद्गातृशब्दविहितप्रस्तावप्रतिहारगानसुब्रह्मण्याद्वानकर्तृत्वयोगाभिरूढलक्षणया वर्तते, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रथमप्रतीतिप्रातेपदिकरूढ्यर्थपरिग्रहे बहुवचनमनुपपद्यमानमेव प्रातिपादिकनिरूढलक्षणामनुमन्यते, न तु 'उद्गीर्णानाम्' इत्यवयवयोगम्, तत्र रूढिपरित्यागात्, तथा चोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्याश्चत्वार उद्गातृशब्देनात्र विवक्षिता, 'उद्गातारो निषथ्य स्तुवन्ते' इत्यत्र तु सौतिसमभिर्याहागात्कारणात्, एकदेशः स्यात्— 'दिश अतिसर्जने', अतिसर्जनं त्यागः, चतुर्थं च्लयोगेषु एकस्य सुब्रह्मण्यस्य वर्जनं स्यात्, 'प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, उपद्रवमुद्गाता गायान्, निधनं क्षय उपयन्ति' इति त्रयाणामेव स्तोतृत्वात्, तस्मादुद्गातृचमसभक्षणे अपसुब्रह्मण्यवादोऽपन्यायः । तदेवं प्रत्ययस्थाने एतदेव सूत्रमुत्तरम्— तुः सभावनायाम्, यद्ययुक्तरीत्या वेदसंयोगात्सर्वे समुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण उद्गातृशब्दगम्या भवितुमर्हन्ति, तथापि कस्माच्चित्कारणादुद्गातृशब्दे एकस्य सुब्रह्मण्यस्य देशः अतिसर्जनं वर्जनं स्यात्, कर्मव्यापृतिः प्रैषकाले नियमेन सन्निधानं च भक्षकारणम्; क्षुधप्रतिपत्त्यर्थेऽपि हि भक्षणे कर्तृनियमस्यार्थवत्त्वाय कर्तृगतमपि किञ्चित्प्रयोजनं चाच्यम्; एव च कर्मणि व्याप्रियमाणानामानुषङ्गिकक्षुत्पिपासानिवृत्तिमुखेनादृष्टाय कर्तृनियमो भवति; सुब्रह्मण्यस्य च न तदानीं कर्मणि व्यापृतिरस्ति, प्रातरनुवाकानन्तरमेव

सुब्रह्मण्याह्वानस्य तद्व्यापारस्योपरतत्वात् ; यद्यपि शास्त्रान्तरे दक्षिणाकालेऽपि सुब्रह्म-
 ण्याह्वानमस्ति, तथापि भक्षवेलायां तदभावात्सुब्रह्मण्यविषये भक्षकर्तृनियमस्य केवलादृष्टार्थत्वं
 स्यात् ; अतो न तस्य भक्षः, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रैषकाले सुब्रह्मण्यस्यावश्यं सन्निध्यभा-
 वाच्च, न हि कदाचित्सन्निहितस्य तस्य नित्यव्यपैषविषयत्वमस्ति, सन्निधानस्यापि समाख्या-
 विधौ तु गौरवम्, न च समाख्यया सुब्रह्मण्यस्य भक्षे विहिते अर्थादेतस्य सन्निधानमपि नित्य
 लभ्यत इति वाच्यम्, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रैषगतसमाख्याकलयपैषविधेः सन्निधितस्तोत्रका-
 रिमात्रविषयतयैवोपपन्नत्वेन तत् सन्निध्यलाभात्, तस्मादपसुब्रह्मण्यानां स्तोत्रकारिणामेवोद्गातृ-
 चमसे भक्षणमिति वार्त्तिकसंमतं सिद्धान्तः । भाष्ये तु— 'सर्वे तु वेदमयोगान्' इत्यादिसूत्रमु-
 द्गातृवेदमगाख्यातसामवेदविहितकर्मकर्तृत्वलक्षणगुणयोगात्मकं ससुब्रह्मण्याऽच्छन्दोगा-
 णाम्' इत्यत्र विवक्षिता, अतः समाख्यया सुब्रह्मण्यस्यास्ति भक्षः; 'उद्गातारो निषण-
 स्तुवते' इत्यत्र तु स्तौतियोगात्कारणादपसुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण एव विवक्षिता इत्येव सिद्धा-
 न्तपरतयैव योजितम् । सुक्तं चैतत्— तुशब्दस्वारस्यात् । यत्तु सोमभक्षणस्य कर्मणि व्या-
 प्रियमाणकर्तृषु क्षुत्पिपासानिर्वृत्तिलक्षणतृप्तिमुत्पेनादृष्टार्थत्वाद्भक्षवेलायां च सुब्रह्मण्यस्य कर्मव्या-
 पाराभावात् भक्ष इति— तत्र, भक्षणस्य केवलशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा कादाचित्क-
 क्षुत्पिपासयोरभावे भक्षणस्य लोपे सति तस्य नित्यवच्छ्रवणविरोधान्, अत एव च 'न भक्षः
 कर्तुमस्कारः, द्रव्यसंस्कारोऽयम्' इति वार्त्तिकं संगच्छते । यद्युक्तम्— प्रैषकाले सुब्रह्मण्यस्य
 नित्य सन्निधौ न प्रमाणमिति, तदपि न, उपगानार्थतया तत्सन्निधेरवश्यकत्वात्, सप्तमपादे
 'उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्' इत्यत्र अभ्यर्थ्यव्यतिरिक्तानामुपगानुपगतृत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि
 'चत्वारोऽवगार्ध्या उपगातारः' इत्युक्तम्, तथापि ये केचित्तुगाद्या उपगायेषु— इति
 मत्वा सर्वस्यैकैकस्यासन्निधानादुपगानलोपप्रसङ्गः स्यादिति सर्वेषामपि सन्निधेः प्रतीक्षणीयत्वादस्ति
 सुब्रह्मण्यस्यापि नित्य सन्निधिः । किं च तल्लवकारिणास्त्वामधिकृत्य प्रवर्तिते जैमिनिकल्पसूत्रे सुब्र-
 ह्मण्यस्यापि भक्षणमुक्तम्— "अथ चमसमेवेक्षत उद्गाता 'इयेतो नृचक्षा' इति, एवमितरे यथा-
 पूर्वम्, अथोपहवमिच्छन्ते—' होतरुपह्वयस्व, प्रस्तोतरुपह्वयस्व, प्रतिहर्तरुपह्वयस्व, सुब्रह्मण्योपह्वयस्व'
 इति, उद्गातैव होतयुपहवमिच्छते, उद्गातरि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ सुब्रह्मण्यश्च, उपहवमिष्ट्वा भक्षयन्ति"
 इति । तस्मात्सुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण उद्गातृचमसं भक्षयेयुरिति भाष्यमिद्धान्तो भगवतो जैमिनेर-
 भिमत इति प्रतिभाति । द्वाष्टायणसूत्रे तु अपसुब्रह्मण्यानां स्तोत्रकारिणामेवोद्गातृचमसे भक्षण-
 मुक्तम् ; तद्विद् वचनान्तरमूलकम् ; यथा कथञ्चिद्वन्तु, न तु तज्जैमिनीयन्यायसरणिमनुसरति,
 एवं च भाष्यानुसारिणः प्राभाकरा यद्वार्त्तिकमदूषयन्— 'अपसुब्रह्मण्यवादिनोऽपन्यायवादिनः'
 इति— 'तत्प्राज्ञैरुन्मत्तभाषितवदुपेक्ष्यम्' इति यत्पार्थसारथिमिश्रैरुक्तं तदेधोन्मत्तप्रलपितवदुपे-

क्षयमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेवं वृत्त. समाख्याभक्षविचारः । संप्रति वाचनिकभक्षविचारः प्रस्तूयते— ‘यथा चमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति’ ‘अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते’ इति ७ प्रावस्तुत सोमभक्षा- श्रुतम् । किमिदं हारियोजनस्य भक्षणं प्रावस्तुतोऽपि ऋत्विग्विशेषस्य विकरणम् । विद्यते ? न वेति संशये, पूर्वपक्षयति—

प्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

प्रावस्तुतः कचिदपि भक्षो न विद्यते; कुतः ? अनाम्नानात् वचनाभावात्, समाख्यावषट्कारहोमाभिपवाणामुक्तवक्ष्यमाणकारणानां चाभावात्, ‘हारियोजनस्य लिप्सन्ते’ इति तु हारियोजनमहलिप्सनामात्रं गमयति, न तु भक्षम्, लब्धस्य यथेष्टविनियोगोपपत्त्या लाभस्य भक्षणनियतत्वाभावात् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥

वाग्वद एवार्थः । हारियोजनमहे प्रावस्तुतो भक्षो विद्यत एव, कुतः ? सर्वसंयोगात् ‘हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते’ इति सर्वेषां भक्षभक्षणान्, लाभस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायाम् ‘भक्षयति’ इति पूर्ववाक्यश्रुतभक्षार्थत्वे मति लिप्सन्तेभक्षपरत्वे पर्यवसानात् ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥

वाग्वद प्रत्यवस्थाने, सर्वशब्देन पूर्ववाक्योपात्ताऽचमसिन एव परासृश्यन्ते, न तु प्राकरणिका ऋत्विग्यजमाना, कुतः ? संनिधानात् प्रकरणरूपमनिध्यपेक्षया स्ववाक्यसंनिधौ पक्वत्वात्, अन्यथा ‘यथा चमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति’ इति पूर्ववाक्यस्य वैयर्थ्यात्; न ह्यस्य सर्वविशेषणत्वादन्यत्प्रयोजनमस्ति, ततश्च प्रावस्तुतश्चमसित्वाभावात् हारियोजनभक्षः ।

अथ सिद्धान्ती परिहरति—

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्थं चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुल्यधारणे । सर्वेषामेव ऋत्विग्यजमानानां हारियोजनभक्षः, न तु चमसिनामेव, कुतः ? विधित्वात्— यो यो यस्य यस्य चमसः समाख्यातः स स एकैकस्त न चमसम्—

इत्येवमन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति; हरियोजनस्य तु चमसिनस्तदितरं च इत्येवमस्य वाक्यस्य चमसितदितरमाधारणेन भक्षविषयत्वात् । यथासमाख्यं त त चमसमकैकमित्येवं चमसितश्चमसान्भक्षयन्ति, हरियोजनस्य तु नैको भक्षयति, किं तु सर्वे चमसिनः— इति तु नार्थः; तथा सति 'चमसिनः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् 'यथा चमस चमसान्भक्षयन्ति' इत्येतावतैव 'चमसिनः' इत्यस्य लाभान् । अतः पूर्ववाक्ये चमसिग्रहणम् 'अथैनस्य' इत्युत्तरवाक्ये सर्वशब्दस्य चमसितदितरप्राकरणिकसर्वस्वविषयजमानविषयत्वलाभार्थमित्येव वक्तव्यमिति । तद्वेत्ताह— तद्वर्था चमसिश्रुतिरिति । चमसिग्रहणं सर्वशब्दस्य चमसितवृत्तगन्विग्यजमानविषयत्वमित्युच्यतेमित्यर्थः । नन्वेवमपि 'हरियोजनस्य सर्व एव स्मिन्नुत्त' इत्येतावतैव प्राकरणिकानामृत्विग्यजमानानां लाभान् 'यथाचमसम्' इत्यादिपूर्ववाक्यं व्यर्थमित्यत्राप्यतद्वेत्तात्तरम्— तद्वर्था चमसिश्रुतिरिति । अल्पत्वाच्चमसानां चमसिन एव तान्भक्षयन्ति, हरियोजनस्य तु महानुभावत्वात्तत्र तद्विरेऽपि सर्वे भक्षयेयुर्गतिः प्रगमार्थमित्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथान्यद्वृत्तनिमित्तमभिधीयते । 'वषट्कर्तुः प्रथममक्ष' इति श्रुतम् । तत्र किं वषट्कर्तुर्यो भक्षः स प्रथम इति विधिः । उत यो वषट्करोति तस्य प्रथममक्ष इति विधिरिति । वषट्करणस्य भक्षिते संशयः । तत्र कथंचिदनुवाङ्मते भवति प्राथम्यविशिष्टविध्ययोगाद्भवति । वषट्कर्तुर्होत्रादेश्वमसे यत्समाख्यया भक्षणं प्राप्तं तत्प्रथमं कर्तव्यमित्यर्थः । एवं च होतृवषट्कारे ग्रहचमसेषु हुतेषु मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्षणात्पूर्वमेव स्वचमसेमेव होता भक्षयति, न तु चमसान्तर्गाणि, नापि ग्रहम्, तेषु होतुः समाख्याया अभावान्, वषट्कारस्य चेदानीं भक्षनिमित्तत्वमिच्छेत् । एव मैत्रावरुणादिरपि वषट्कर्तुः स्वस्वचमस एव प्रथमं समाख्याभक्षः नेतरेषु ततोऽन्येषां स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्षः, वषट्कारनिमित्तस्तु भक्षो न कचिदप्यस्तीति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

वषट्कारोऽपि सोमभक्षणस्य निमित्तमित्यर्थः । न तावदिह 'यो भक्षः स प्रथमः' इति केवलभक्षोद्देशेन प्राथम्यविधिः, अवषट्कर्तुरपि भक्षप्राथम्यापत्तेः । नापि 'वषट्कर्तुर्यो भक्षः स प्रथमः' इति विधिः, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदान् । किं च भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधातुर्देशस्य प्रथमप्रतीत्यवश्यभावाद्भक्षशब्देन स्वार्थं प्रथमं प्रतिपाद्य, पश्चात्प्रथमशब्देन तद्वर्थं इति वक्तव्यम्, न चैतत्संभवति समस्यमानपदयोयुगपत्प्रसरतया युगपदेव विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वात्, अन्यथा एकार्थभाषलक्षणमामर्श्याभावेन समासासंभवान्, 'समर्थः पदविधि' इत्यनुशासनात् । तस्माद्वषट्कारे निमित्ते प्राथम्यविशिष्टभक्षविधिः; वषट्कर्तुर्कर्तृकप्राथम्यविशिष्टे भक्षे

विधीयमाने अर्थाद्वषट्कारस्य प्राथम्यनिमित्तत्वलाभात् । एव च होतुर्वषट्कारे हुतेषु ग्रहचमसेषु सर्वत्र समाख्याया असत्त्वेऽपि वषट्कारनिमित्तं तस्य भक्षान्तरम्, गैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्षणात्पूर्वमेव भवति, ततो होतुरन्येषां च स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्ष-
इति सिद्धम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथान्यद्भक्षकारणमभिधीयते । ‘हविर्धाने चर्मण्यधिप्रावाभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्च परेत्य सदसि भक्षयन्ति’ इति श्रुतम् । तत्र किं भक्षानुवादेन गुणविधिः? उताभिषवहोमनिमित्तमभक्षान्तरविविरिति संशयः । भक्षानुवादेन गुणविधिरिति श्रुतम् । न च प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधौ वाक्यभेदः शङ्क्य, अनेकगुणविशिष्टभक्षविधौ सति प्राप्ताप्राप्तवि-
वेकेन समाख्यादिनिमित्तके प्राप्ते भक्षे गुणविधित्वपर्यवसानसंभवादिनि प्राप्ते—

सिद्धान्तयति—

होमाभिषवभ्यां च ॥ ३२ ॥

‘भक्षयेत्’ इत्यनुपज्यत, होमाभिषवावपि सोमभक्षनिमित्तमित्यर्थः । ‘सोममभिषुणोति, हविर्धानेऽभिषुणोति, प्रावभिरभिषुणोति, चर्मण्यभिषुणोति, महाञ्जुहोति, ऋमसाञ्जुहोति, यदाहव-
९. होमाभिषवयाभक्ष- नीये जुहोति’ इति वचनैरभिषवहविर्धानप्रावचर्महोमाहवनीया. प्राप्ता ;
निमित्तताधिकरणम् । ‘अभिषुत्य हुत्वा भक्षयति’ इति क्रमोऽपि, अभिषवं विना रमस्य
होमासंभवान् होमामावे कृतकार्यत्वाभावन भक्षणरूपप्रतिपन्न्यनपेक्षत्वाच्चार्थादेव सिद्धः । वष-
ट्कारादीनां भक्षयितृणा सदसि स्थितत्वात्तत्र समाख्यादिनिमित्तभक्षतदुपहवदानार्थमध्वर्यो-
राहवनीयेदेशे स्थितस्य सदः प्रति गमनं प्रत्यञ्च्यत्वं चार्थादेव प्राप्तम् । तस्मान् ‘अभिषुत्य
हुत्वा भक्षयन्ति’ इति होमाभिषवसमाप्तकर्तृकभक्षविधौ होमाभिषवयोर्भक्षणप्राग्भावनियमाद-
र्थाभिहितत्वमवगतमिति सिद्धं होमाभिषवनिमित्तं भक्षान्तरम् । न च भक्षणमपि समाख्यानि-
मित्तं प्राप्तमेवेति वाच्यम्, अभिषवहोमकर्ता अध्वर्युरेव भवति, न च ‘अध्वर्युचमसः’ इति
समाख्यास्ति, नापि तस्य वषट्कर्तृत्वमस्ति, येन तस्य भक्षणं प्राप्नुयान् । तस्माद्धोमाभिषवनि-
मित्तभक्षान्तरविधिः । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथैकस्मिन्पात्रे समाख्यानिमित्तस्य वषट्कारनिमित्तस्य होमाभिषवनिमित्तस्य च
भक्षणस्य समवाये सति त्राधविकल्पसमुच्चयसंशयः, पूर्वपक्षयति—

प्रत्यक्षौपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

हुतशेषे वषट्कारहोमाभिषवनिमित्तो भक्ष अव्यक्तः सामान्यविहितः ग्रहचमसाधा-

रणः, न तावत्समाख्याभक्षेण बाध्यत इत्यध्याहारः । कुत ? प्रत्यक्षापदेशात् होतृचमसादिभ्यः १०. वषट्कर्त्तृदीनां नमः समाख्याकल्पितविधिना चमसभक्षणस्य त्रिगण्य विधानान्, न च सम-
सामभक्षाधितरणम् । आत्समुच्चयः किं न स्यादिति वाच्यम्, भक्षणस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वात्,
प्रतिपत्तेश्चैकेन विशिष्यविहितसमाख्याभक्षणेनैव सिद्धः, एतेन चमसेषु समाख्याभक्षस्य विकल्पो-
ऽपि प्रत्युक्तः, एव च ग्रहेषु वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवर्त्तितभक्षयोस्तुल्यवत्त्वादिकल्प सू-
चितो भवति ॥

अथ सिद्धान्तयति—

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥

वाशब्देऽवधारणे । स्यादेव चमसेषु समाख्यादिभक्षाणां समुच्चयः, कुत ? कारण-
भावात् भक्षकारणानां समाख्यादीनां सत्त्वात्, यत्तु समाख्या चमसेषु त्रिगण्य भक्षाविधि-
प्रापिकेति तत्राह— अनिर्देशश्चमसानां कर्तुर्गतिः । यद्यपि समाख्या 'चममिनश्चमसान्भक्षयन्ति'
इति विशेषविधिपापिका, तथापि चमसानां भक्षणविषये वषट्कर्तुर्होमाभिपवर्त्तितभक्षयो-
निष्कृष्य वचनं चममिन एवात परिमख्यानम्— न भवति, समाख्यायाः 'चममिनश्चमसा-
'न्भक्षयन्ति' इत्येतावन्मात्रविधौ व्यापारान्; न हि वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवर्त्तितभक्षयो-
प्रत्यक्षविहितयोः समाख्यातकल्पितेन सामान्यविधिनापि बाधो युज्यते । किं च सति विशेषे
विशेषविधि सामान्यविधि बाधते, न त्विह विरोधोऽस्ति, सोमरसस्यावयवश्वमसिभिस्तद्वितरैश्च
भक्षयितुं शक्यत्वात् । यद्यप्येकेनैव भक्षेण प्रतिपत्तिः सिध्यति, तथाप्यबाधनैवोपपत्तौ बाधस्या-
न्याय्यत्वात्त्वयवशां भक्षणेनैव प्रतिपत्तिः संपाद्या । ततश्च चमसेषु समाख्यादिभक्षाणां समुच्चयः ।
एव ग्रहेष्वपि वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवर्त्तितभक्षयोस्तुल्यन्यायत्वात्समुच्चयः ॥

इताऽप्येवमित्याह—

चमसेषु चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसेषु चमसिभ्यांऽन्यस्यापि भक्षा दृश्यते— 'हुत्वा चमसाश्चमसाध्वयेवो भक्षान्व-
षट्कर्त्रे हरन्ति' इति; न हि वषट्कर्तुर्होतुरन्यस्य वा सर्वचमसेषु समाख्याभक्षा सभाव्यते,
होतृचमसादिसमाख्याया एकैकचमसमात्रविषयत्वात्, अतो भक्षान्तरार्थमेव हरणमिदं वाच्य-
मिति सिद्धं वषट्कारादीनामपि चमसभक्षे निमित्तत्वम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

एकस्मिन्पात्रे होमाभिपवर्त्तितवषट्कर्त्रेभक्षे प्रसक्तं, कतरः पूर्वो भक्षयतीति सङ्क्षे-
पपूर्वपक्षयति—

एकपाले क्रमादध्वयुः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

एकस्मिन्पात्रे अध्वयुर्होमाभिषवकर्ता पूर्वो भक्षयेत्, कुतः? क्रमान्— हुत्वा भक्ष
११ इति प्रथममक्षः यतीति भक्षस्य होमानन्तर्यावगमान्, वषट्कर्तृभक्षप्राथम्ये च तद्विरोधान्
विस्मरणम् । 'वषट्कर्तुं प्रथममक्षः' इति वचनं तु वषट्कर्ता चममिभ्यः पूर्व भक्षये
दित्यवपरम् ॥

अथ मिदान्तर्यानि—

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥

वाशब्द एवार्थः । होता वषट्कर्तृवै प्रथम भक्षयेत्, ततो होमाभिषवकर्ता, कुतः
मन्त्रवर्णान्— 'प्रावाण, सुकृत सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरशमाशन' इति मन्त्रालिङ्गान्,—
प्रावाण, सुकृत शाभन कुर्वाणा, सुकृत्यया सुकर्मणा अभिषवेण, हातुश्चित् होतुरपि, पूर्वं
हावरण सामभक्षणम्, आशन प्राप्तुवन्— इति तदर्थः । अत्र होतुरपि पूर्वमित्युक्त्या सर्वा
पेक्षया पूर्व प्रावणा सामभक्षणम्, ततो होतुः, तत इतरेषाम्— इत्यवगम्यते ॥

इतोऽप्यवमित्याह—

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

'वषट्कर्तुं प्रथममक्षः' इति वचनादपि वषट्कर्तृवै प्रथम भक्ष लभत, न च चम
मिभ्यः पूर्व वषट्कर्ता भक्षयति— इति तदर्थः इति वाच्यम्, 'हुत्वा भक्षयति' इति क्त्वाप्र
त्ययस्य पूर्वकालतामात्रविषयतया तद्व्यवहितत्वस्य न्यायतः, कालान्वयेन तदनुसारेण प्रथमपक्षस्य
विशेषेण प्रवृत्तस्य चममिमात्रापेक्षया सकोषायोगान् ॥

युक्त्यन्तरमाह—

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

'वषट्कर्तुं जुहोति' इति वचनादादौ वषट्कारः प्रथम क्रियते, पश्चाच्छोमः, अतः
निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुः प्राथम्यम् । यद्यपि वषट्कारात्पूर्वमेवाभिषवो भवति, तथापि न दोषः
न ह्यभिषव एव निमित्तम्, किं तु स च होमश्चेति द्वयं समुद्दिष्टं निमित्तमिति— षष्ठस्य चतुः
'होमाभिषवभक्षणं च तद्वत्' इत्यत्र वक्ष्यते । वृत्तमाधिकरणम् ॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

‘नानुपहूतेन सोमः पानवै’ इति वचनादनुज्ञातस्यैव भक्षणमित्यर्थः । पानवै पान-
व्यः; कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः; ‘अनुज्ञात—’ इत्यनेनोपपूर्वो ह्यतिरनुज्ञानार्थ इति सूचितम् । उत्तरवि-
१२ भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वं वक्ष्यार्थमेतत्सूत्रम् । अनुज्ञापनं विनानुज्ञानानुपपत्तेरनुज्ञापनमर्थादाश्रितम्;
मधिकरणम् । तदुभयमपि ‘अनुजानीहि’ ‘अनुज्ञातोऽमि’ इत्यादिशब्दोच्चारणादि-
लौकिकोपायेन प्राप्तम्, तत्राह—

तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

‘उपहृत’ इत्येको मन्त्रः, भक्षं कर्तुमनुज्ञातोऽसीत्यर्थः । ‘उपह्वयस्व’ इत्यस्यो मन्त्रः
भक्षणमनुजानीहीत्यर्थः; तत्र ‘होत’ इत्यादिमद्युद्यन्तपदमध्याहार्यम्— ‘होतरूपह्वयस्व’
इत्यादि । ‘असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयत्ने’ इति कल्पसूत्रम् । अनुज्ञापयेत्— इत्यु-
पलक्षणम्— तन् भक्षणम्, अनुज्ञापयेन् अनुजानीयाच्च, कुतः? लिङ्गात् मन्त्रसामर्थ्यात् । इदमपि
सूत्रमुत्तरविवक्षार्थमेव ॥

‘उपहृतः’ ‘उपह्वयस्व’ इति मन्त्रद्वयेनानुज्ञातमनुज्ञापनं च कर्तव्यमिति
स्थितम् । तत्र किमिदं मन्त्रद्वयमनुज्ञातानुज्ञापनयोरन्यतरत्र प्रयोक्तव्यम्, अन्यतरत्र तु
‘लौकिकोपाय आश्रयणीयः’ उतोभयत्रोभयं प्रयोक्तव्यम्? अथ वा यथालिङ्गं विभज्य विनियोगः
इति संशयः । तत्र यथालिङ्गं विभज्य विनियोगे स्वीक्रियमाणे अनुज्ञातस्य ‘उपहृतः’ इति
प्रतिषेधनात्मकस्य ‘होतरूपह्वयस्व’ इत्याद्यनुज्ञापनोत्तरभावितात् ‘उपह्वयस्व’ इति द्वितीय-
मन्त्रस्य प्रथमकर्तव्येऽनुज्ञापने प्रथमं प्रयोगः, ‘उपहृत’ इति पथममन्त्रस्य तु तदुत्तरकर्तव्ये-
ऽनुज्ञाते पश्चात्प्रयोगः स्यादिति मन्त्रपाठक्रमो बाध्येत, अतो मन्त्रद्वयमिदं यथापाठमेवान्यतरत्र
प्रयोक्तव्यम्, तत्र ‘उपहृतः’ इत्यस्यानुज्ञापने विशेषणप्रतिपादनमुखेन समावेशः; तथा ‘उपह्वयस्व’
इत्यस्यानुज्ञाते विनियोगशब्दादैन्यन्यायेन व्यत्ययमाश्रित्य ‘अनुजानीयात्’ इत्यर्थाश्रयणेन समावेशः;
एवं च लिङ्गमनुगृहीतम्, पाठश्च; तथा च मन्त्रद्वयमेकत्र प्रयोक्तव्यम्; अन्यत्र तु लौकिकोपाय
आश्रयणीयः । अथ वा प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्यायत्वाद्दुभयमुभयघ्नेति प्राप्ते, सिद्धास्तयति—

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

तत्र तयोर्मन्त्रयोर्मध्ये ‘उपहृतः’ इति मन्त्रेण प्रतिवचनमनुज्ञातं कर्तव्यम्; अर्थात्साम-
र्थ्यानुसारात्; एव च परिशेषात् ‘उपह्वयस्व’ इति मन्त्रेणानुज्ञापनं कर्तव्यमित्युक्तप्रायम्, ‘उप-
हृतः’ इत्यस्य विशेषणमुख्येनानुज्ञापनपरत्वे अजहस्वार्था वृत्तिराश्रिता स्यात्; ‘उपह्वयस्व’ इत्यस्य
तु विशेष्यपरित्यागेनानुज्ञापनपरत्वे स्वार्थैकदेशस्यागाजहस्वार्था वृत्तिराश्रिता स्यात्; अतो यथालिङ्गं

विभज्य विनियोगः । यत्तु पाठक्रमो बाध्यत इति, तत्राप्येतदेव सूत्रमुत्तरम्; अर्थक्रमात्पाठक्रमं बाधित्वा यथालिङ्गमेव विनियोग इत्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेतत् 'होतृरुपह्वयम्' इत्यनुज्ञापनं भक्षयित्रा कर्तव्यमित्यविवादम्, तत्र किं यं काचिदनुज्ञापयेत्, 'उपहृतः' इत्यनुज्ञानं च यं कश्चिन्कुर्यात् — इत्यनियमः? उत एकस्मिन्पात्रे थायन्तः प्रतिभक्षयन्ति तावन्तो हानुज्ञानीयुः? एको द्वौ बहवो वा? इति सशये— मन्त्रलिङ्गकान्तिनानुज्ञापनविधेरकमेवानुज्ञाप्यमादाय चरितार्थत्वात्, ह्यर्थस्यानानुज्ञापमानुज्ञानयोः, यं काचिदेकमनुज्ञापयन् स एवैकोऽनुज्ञानीयाच्चेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

ननु अनुज्ञापनमनुज्ञानं च, एकपात्राणाम्— एक भक्षणपात्रं येषां ते एकपात्रा— एकस्मिन्पात्रे भक्षयितारः— तत्कर्तुं भवति, कुत? समवायात् एकपात्रभक्षयितृकर्तृकयो- ४३ एकपात्राणामनु- रेषानुज्ञापनानुज्ञानयोः प्रयोजनेन संगोपात् । तथा हि— एकपात्रस्थं ज्ञापनाधिकरणम् । सामं 'समं स्यादश्रुमत्त्वान्' इति न्यायेन समशो भक्षणीयं, न्यूनाधिकभावस्तु तत्रावर्जनीयः, तन्मर्षणायानुज्ञापनं क्रियते, तस्मादेकपात्रे बहूनां भक्षणे सर्वे भक्षयितारोऽनुज्ञाप्याः । एष च एकास्मिन्नेव समये नानापात्रेषु बहुभिर्भक्ष्यमाणेषु तथा एकस्मिन्पात्रे एकैनेव भक्ष्यमाणेऽपि नानुज्ञापनमनुज्ञानं चेति स्थितम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

अत्रोत्प्रेषणे सन्ति ऋतुप्रहाः, तत्र होतृष्वेव समाख्याते ऋग्वेदे काचिद्याज्या पठिता— 'अग्निं गृहपतिम्' इत्यादिः, सा तावत्समाख्यया होतारं प्राप्ता, 'अग्निं गृहपतिमिति यजमानस्य याज्या' इति वचनाद्धोतुरपनीता, यजमानं प्राप्ता, 'मोऽभिप्रेषयति होतरेतज्ज' इति यजमानस्यैवाप्युपनर्हतिारं प्राप्ता, 'स्वयं वा निषद्य यजति' इति वचनान्पुनर्होतुरपनीता पक्षे यजमानेऽवतिष्ठते, निषद्य होतुर्धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्येत्यर्थः, तत्र यदा यजमानोपेषितो होता याज्यां वदति तदा हातुर्गव वषट्कर्तृत्वाद्भक्ष इत्यविवादम्, यदा तु यजमानो याज्यां वदति तदा होतुर्भक्षोऽस्ति नास्तीति सशये, पूर्विक्षयति—

याज्यापनये नापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥

होतुः सकाशाद्याज्याया अपनये सत्यपि भक्षो नापनीतः स्यात्, भक्षनिमित्तस्य वषट्कारस्य होतुः सकाशादपनयाभावात्; न हि वषट्कारो याज्यान्तर्भूतः, 'याज्याया' अधि वषट्कारेति' ४४ स्वयं यत् भक्षः इति वचनान्, प्रवरवत्— यथा होतुः सकाशाद्याज्याया अपनयेऽपि रित्वाधिकरणम् । 'इन्द्र होत्रात्सर्जूर्विष आ पृथिव्या असौ मानुष' इति होतारं वृणीते

इति त्रुत्याज्यार्थवरणलक्षणः प्रवरो नापनीतः, तद्वषट्कारस्तन्निमित्तभक्षश्च नापनीतः । सूत्रे भक्षग्रहणं वषट्कारस्याप्युपलक्षणम् ॥

अथ सिद्धाप्तयति—

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

यष्टुः यजमानस्य याज्याप्रयोक्तुरेव भक्षो भवति; कुतः? कारणागमात् ‘याज्याया अधि वषट्करोति’ इति वचनेन याज्याप्रयोक्तुरेव वषट्कारस्य आगमात् प्राप्ते; न च यजमान-प्रयुक्ताया याज्याया उपरि हाता वषट्करोति— इति युक्तम्, ‘संततमृचा वषट्कृत्यम्’ इति विरोधान्; न हि पुरुषमेवे याज्यावषट्कारयोः सांतत्यं संभवति; अविच्छिन्नप्रयत्नत्वमेव हि सांतत्यम्; याज्यामात्रं च ब्रुवन्यजमान उपरतप्रयत्नः स्यात् । किं च ‘स्वयं यजति’ इति यजमानस्य प्रदानार्थकवषट्कारार्थकयाज्याप्रयोक्तृत्वं श्रुतम्, केवलयाज्याप्रयोक्तृत्वे प्रदानार्थक यजेन्तत्र जहत्स्वार्थलक्षणाप्रसङ्गात् । तस्माद्याज्याप्रयोक्तुर्यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च ॥

अथ प्रवरवदित्यत्राह—

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

‘इन्द्र होषात्’ इति प्रवरा न केवलमेतद्याज्यार्थः; किं तु तन्नेत्रेण सकलसौमिकहो-प्रीययाज्यार्थतया प्रवृत्तः, अतो याज्यायामस्या होतु सकाशादपनीतायां यजमानं प्राप्तायां तदर्थयजमानवरणावश्यंभावेऽपि तदितरसकलयाज्यार्थं होतुरपि वरणस्यावश्यंभावात् तस्य होतुः सकाशादपनय इति वैषम्यमित्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

उपैतिष्टोमे श्रूयते— ‘यदि राजन्य वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभिर्नाराहृत्य ताः सपिण्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत्, न सोमम्’ इति । न्यग्रोधस्तिभिर्नाराहृत्य ताः सपिण्य सूक्ष्म पिष्ट्वा, दधनि उन्मृज्य सकलस्य । स्पष्ट-मन्यत् । सोऽयं फलचमसः केवलं सोमभक्षप्रत्याग्रायभक्षार्थो यजमानस्य, यागार्थस्तु यजमानसो-मचमसः अस्त्येव, इत यजमानचमसस्यैवायं फलचमसः प्रत्याग्रायः, लाप्तेवान्यो यजमानचमसः, तत्स्थाने फलचमसेन यष्टव्यम्— इति सजये, पूर्वपक्षर्यात्—

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥

दधिसंमृष्टन्यग्रोधफलपिष्टवपूर्णश्चमसः फलचमसः, स च यजमानस्य राजन्यत्वे वैश्यत्वे च निमित्ते विहितः; भक्षविकारः— भक्षं सोमभक्षणं विकरोति बाधते— इति भक्षविकारः;

१५. फलचमस्येत्या- सोमभक्षणमात्रे विषये सोमचमसप्रत्यास्रायः, न त्विज्यायामिति यावत् ;
विकारताधिकारता- कुतः ? श्रुतिसंयोगात्— ‘विभक्षयिषेत्’ ‘भक्ष प्रयच्छेत्’ इति
धिकरणम् । सोमभक्षणकार्यकारित्वश्रवणेन फलचमसस्य संयोगात् यजतेश्च तत्राभव-
णात् ; तस्माद्यजमानस्य केवलं सोमभक्षप्रत्यास्रायभक्षणार्थः फलचमसः ; इत्यर्थस्तु याजमान
सोमचमसोऽस्त्येव, तस्य तु वषट्कर्तृभक्षणमेव प्रतिपत्तिः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । इज्याविषय एवायं फलचमसो यजमानसोमचमसप्रत्यास्रायः,
न तु भक्षणमात्रे, कुतः ? संस्कारस्य तदर्थत्वात्— भक्षणरूपसंस्कारस्य प्रतिपत्तिविधया यागा-
र्थत्वात्, प्रतिपत्तिरूपभक्षणस्य यागाविनाभूतत्वादिति यावत्, एतत्— यजेरश्रवणागार्थत्वमेव
फलचमसस्यासिद्धम्, यत् तस्य यागार्थद्रव्यसंस्काररूपभक्षणसंबन्धायागसाधनत्वमुपगम्येत—
इति निरस्तम् ; ‘यदि सोमं विभक्षयिषेत्’ इति हि यागायसोमभक्षप्रत्यास्रायत्व फलचमसभक्ष-
स्यावगतम्, अतस्तथात्रिवभक्षणसंबन्धायागीयत्वं तस्योन्नेतुं शक्यते, तत्र भक्षसंबन्धादुपगम्येत
यागसाधनत्वमेव विधेया, तद्विधौ च फलचमसस्य नैमित्तिकतया सोमचमसविकारत्वेन भोक्-
कतो भक्षस्य प्राप्तत्वाद्नुवाद इति वाच्यभेदः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

होमात् ॥ ४९ ॥

‘यदन्याश्रमसांशुद्धयधैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोति’ इति होमानुवादायागो
गम्यते, होमस्य यागाविनाभावात् । ननु ‘स्वयं वा निपश्य यजति’ इति वषट्कारनिमित्तो
यजमानस्य ऋतुप्रदभक्षोऽस्तीति पूर्वाधिकरणे स्थितम्, ततश्च तस्यागसाधनत्वमपि न्यमोक्षस्ति-
भिनीनां कुतो न स्यादित्यत्राग्येतदेव सूत्रमुत्तरम्— ‘हु दानादनयो’ इति हुधातुर्भक्षणेऽपि
वर्तते, ततश्च ‘होमात्’ इति सूत्रस्य ऋतुप्रदपात्रे बहुनां भक्षणमित्यर्थः ; एकमेव हि ऋतुप्रद-
पात्रमध्वर्युप्रतिप्रस्थातागौ होत्रादयश्च भक्षयन्ति, तेषां च सोम एव भक्ष, एवं च भूयोजुम-
हन्यायागजमानस्यापि तत्र सोमभक्ष एव युज्यत इति न तत्र स्तिभिनीनां यागसाधनत्वम् ॥

इतोऽपि फलचमसो यागविषये सोमचमसप्रत्यास्राय इत्याह—

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

‘यदान्यांश्चमसानुश्रयत्येत चमसमुभ्रयति’ इति यागीयचमसान्तरै, सह फलचमसस्योभ्रयनमेककालकं श्रुतम्, अतोऽपि तस्य यागसाधनत्वमनुमिर्माह, चमसमात्रविषयत्वं च ।

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

पूर्वपक्षे तावद्भक्षणमिदं न फलचमसमस्कारः, भूतभाव्युपयोगाभावात्, अतः सक्तुहोमवद्वारादुपकारकमेवेदं फलचमसभक्षणं वाच्यम्, सोमभक्षणं तु कृतयागकार्यसोमप्रतिपत्त्यर्थम्; अतो भिक्षकार्यत्वाच्च फलचमसं सोमभक्षं निर्वर्तयेत्, ततश्च ‘न सोमम्’ इत्यनुवादो नावकल्पेत । न च ‘न सोमम्’ इति नानुवादः, किं तु प्रतिषेधविधिरेवायमिति वाच्यम्, फलचमसभक्षणा सोमभक्षप्रतिषेधस्य च विधौ वाक्यमेदान्, अनेकादृष्टकल्पनापाताच्च । सिद्धान्ते तु फलचमसस्य यागसाधनत्वात्तस्य च सोमचमसविकारत्वाद्यजमानचमसयागप्रयुक्तं भक्षणं तस्यैव प्राप्तम्, न तु सोमस्य, चमसस्योभ्रयनाभावान् । ततश्च ‘न सोमम्’ इत्यनुवादादपि लिङ्गात्फलचमस इत्याविकारः । घृतमभिक्रमणम् ॥

अस्ति राजसूये दशपेया नाम सोम । तत्र श्रूयत— ‘शतं ब्राह्मणा सोमान्भक्षयन्ति’; ‘दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः’ इति; — भक्षार्थं गच्छयुरित्यर्थः । तत्र किं यजमानचमसोऽपि ब्राह्मणैरेव दशभिर्भक्षयितव्यः ? उत राजन्यैरिति संशयः, पूर्वपक्षयति—

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

‘अनुप्रसर्पेयुः’ इति विहितभक्षयितृषु मध्ये राजन्या एव यजमानश्च चमसं भक्षयेयुः, कृतः ? सामान्यात्— ‘राजा राजसूयेन यजेत’ इति यजमानस्य राजन्यत्वं प्राप्तम्, एकत्वं १९ ब्राह्मणानामतः तु चोदकतः प्राप्तम्; तत्र दशत्वं विधीयमानं तुल्यजार्तायत्वादेकत्वमेव राजन्यचमसानुसर्पा- बाधते, न तु जार्तिर्मात्रं, ततश्चानिवृत्तराजन्यजार्तिरेव यजमानचमसो धिकरणम् । दशत्वसंख्यया युज्यत इति दश राजन्यास्तं भक्षयेयुः, ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति ब्राह्मणशब्दस्तु च्छान्नित्यर्थेन राजन्येष्वपि लाक्षणिकः, अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दुष्यति, ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति हि ‘दश दशैकैकं चमसम्’ इति विधिलभ्यसमस्तसंख्यानुवादः । न च ‘शतं ब्राह्मणाः’ इत्येव विधिः, ततश्च ‘समं स्यादश्रुतत्वात्’ इति न्यायेन प्रतिचमसं दशसंख्याप्राप्ते, ‘दश दश—’ इति वाक्यमेवानुवादः किं न स्यादिति वाच्यम्, ‘अनुप्रसर्पेयुः’ इति विधिप्रत्ययभ्रवणतः ‘दश दश—’ इति वाक्यस्यैव विधित्वात्, ‘पिबन्ति’ इति वर्तमानापदेशेन ‘शतं ब्राह्मणाः’ इत्यस्यानुवादत्वात् । तच्च चमसमित्युद्दिश्य दशेति

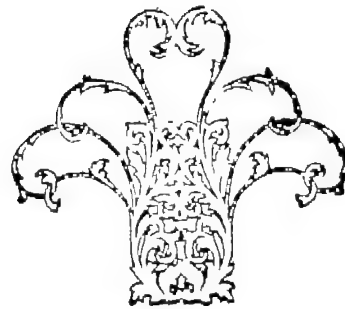
विधीयते, अनुप्रसर्पणमनूयते, अतश्चमराविशिष्टानुसर्पणस्योद्देश्यत्वाभावात् न विशिष्टानुवादोप.,
तथा च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन प्राप्तार्थत्वात् 'दश दश' इति षीमा, 'एकैकम्'
इति आनुवाद इति नानेकविधिपयुक्तवाक्यभेद तस्मादिह राजन्या एव यजमानचमसं भक्षयेयुः ।

अथ सिद्धान्तयति—

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । यजमानचमसमपि ब्राह्मणा एव भक्षयेयुः, कुत ? तुल्यशब्द-
त्वात्— 'शत ब्राह्मणा. पिबन्ति' इति लटो लङ्प्रकल्पनया 'अनुप्रसर्पेयुः' इति लिङ्प्रययान्तेन
तुल्यशब्दत्वात् 'समिधो यजति' इत्यादिबहुवचनवाक्यत्वात्ति यावत् । तत्र 'दश दश' इति विधि-
कृत्वा शतमनूयामनूय 'ब्राह्मणा' इति तदाश्रयविधिः, ततश्च यजमानचमसे राजन्यजातिनिव-
र्तते, सोममिति भक्षयतीति चार्थप्राप्तमिति न विशिष्टोद्देशः, दशैकैकं चमसम्— इत्येवं ये
सोमस्य भक्षयितारस्ते ब्राह्मणा.— इति वचनव्यक्तिः, 'दश दशैकैकं चमसम्' इति दशत्व-
संख्याविधिः, एकैकमित्यादिगुणवाद्— इत्युक्तमेव । एवं च उभयोरपि वाक्ययोर्विधायकत्वादर्थ-
वत्त्वं लभ्यते, ब्राह्मणशब्दे च लक्षणा नाश्रिता भवति, 'शत ब्राह्मणा.' इति च कृत्स्नमेव
वाक्यमनुवादक चेन्नर्थकमेव स्यात् । एवं च दश ब्राह्मणा एव यजमानचमसं भक्षयेयुः, तेनैव च
नैराकाराङ्ग्यान् यजमानभक्षः, प्रकृतावब्राह्मणस्य सोमभक्षपतिषेधाच्च । वृत्तमधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ॥

॥ पष्ठः पादः ॥

निमग्न्य निगमसिन्धून्निधन्यायामनानसन्धाने ।

धर्मसुभामुद्धरते मूर्धो मुनये तमाडस्तु जैमिनय ॥

अन्तारम्याधीतद्विरण्यमरणजयहेमाश्रयनिमहाष्टपाचव्यापार्द्धचार । पस्तुषा, तत्र साम-
नमनप्रमङ्गागतहवि शेषविवारे च वृत्त मति, धष्ट पार्द्धमिन् स पञ्चानार सावचार पा
२, अथादिषु प्राप्ताव्याध-धान्येन पस्तुयत । 'यस्य स्वाद्वर मूर्धो मन्त्राणि' अथवा पा
विष पञ्चानारमिन्मार्ग-मर्ग्य जुद्धमेवति' इत्याद्यन्तारम्याम्लान पञ्चानारमिन्मार्गम, पञ्च
करणम् । निमात्रविषय वात सत्ये, पूरेपश्चयाव--

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

स्वाध्यायः समास्नात सर्वार्थं प्रकाशावकृत्य सः, १, १, अप्रकरणात् प्रकरणावकाशात् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

प्रकृतौ वा विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥

अन्तारम्यागत प्रकृतविषयमेव न तु विकल्पितत्वापि, कुल, विरुक्तत्वात् । अन्त-
निमात्रापरिपूर्य स्वाद्वरत्वादिश्चादकता विकृतिष्वपि प्राप्तामनन्त-तत्र पुनरप्यप्य-प्रकृत्यावा-
धातात् ॥

अथ पूरेपश्चो प्रत्यवातपुन —

तद्वर्जं तु वचनस्यात् ॥ ३ ॥

पु-पत्यवस्थिति, अन्तारम्याम्लान विकल्पार्थमायस्तु, न न द्विकल्पितत्वात् । १०, १०
तद्वर्जं अन्तारम्यापरिपूर्य, प्रकरणात् प्राप्तामनन्त-तत्र प्राप्तामनन्त, कुल, तत्र
प्राप्त, प्रत्यक्षस्यान्तारम्यावचनस्यानुमानिकानिर्देशपक्षे पापेव विकृतिषु प्राप्त्येव तत्प्राप्तवृद्धा-
न्तारम्यावाहनेत्यतिरिक्तविषयत्वावश्यमायात् ॥

नचैव सात विकृतिषु प्रत्यक्षान्तरम्यावाहनेनापकायकाङ्क्षाया नचैव तत्प्राप्तवृद्धा-
१०

प्राप्नुयुः, ततश्च सौर्येष्टौ “प्रयाजेप्रयाजे कृष्णल जुहोति” इति प्रयाजानुवादो नापपद्येत, अतः प्रकृत्यर्थ एवानारभ्यवाङ्—

इति सिद्धान्तितं प्रत्यवतिष्ठमानं पूर्वपक्षी निराचष्टे—

दर्शनादिति चेन्न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ४ ॥

कचिद्विकृतौ प्रयाजानुवाददर्शनान् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यवाद इति चेत्, तन्न, कुतः, चोदनैकार्थ्यात्— अनारभ्यवादेन प्राकरणिकविधिभिश्च चाद्यन्ते प्रत्यक्षमुपदिश्यन्ते इति चोदनाः स्वादिरत्वादयः प्रयाजादयश्च, तदुभयेषाम् ऐकार्थ्यात् भिन्नकार्यत्वात्, एकशब्दोऽन्यपर्यायाः, “एके मुख्यान्यकेवला” इति कोशः, एककार्यत्वे सत्येव वैकृतैरङ्गैः प्राकृताङ्गानि बाध्यन्ते, यथा शरैः कुशादयः, न तु भिन्नकार्यत्वेऽपि, अन्यथा आमनहोमादिभिरपि वैकृतैरङ्गैः प्राकृतानि प्रयाजाङ्गानि बाध्यन्ते, तथा च सौर्येष्टौ प्रयाजदर्शनस्य न विरोधः। यद्वा— अनारभ्यवादिनैश्चोदकप्राप्ता न बाध्यन्ते, कुत, चोदनाया अनारभ्यविधेः, ऐकार्थ्यान् एकविवेकत्वात्, स्वादिरत्वादवाक्येषु प्राप्तसुवाद्युद्देशेन स्वादिरत्वादि विधीयते, न तु सुवाद्यपि, वाक्यभद्रप्रसङ्गात्, सुवादि च प्रकृतावुपदिष्टम्, न तु विकृतिषु, अनारभ्यवादश्च प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन सुवाद्युद्देश्य स्वादिरत्वादि प्रत्यक्षमुपदिश्यन्, विकृतिषु सुवाद्यपश्यन्, तत्प्राप्तेरतिदेशाधीनत्वादुद्देश्यसुवादिविषये अतिदेशमनुमन्यमान एकदेशानुभत्या सर्वाङ्गविषयमतिदेशमनुमन्यत इति— न सौर्येष्टौ प्रयाजादिदर्शनविरोधः, स च सर्वाङ्गविषयमतिदेशमनुमन्यमानो विकृतिषु स्वप्रवृत्तेद्विकृतिदोष पर्यालाच्य स्वविधेयस्वादिरत्वादिक्यतिरिक्तसर्वाङ्गविषयमेव चोदकमनुमन्यत इति न द्विकृतिदोषोऽपि; तस्मात् सर्वार्थोऽनारभ्यवादः ॥

ननु सुवादीनां प्रकृतावेव प्रत्यक्षोपदेशः विकृतिषु तु अतिवेशतः, तत्प्राप्तिः, अतः शीघ्रप्रवृत्तिकसुवादिद्वारा प्रकृतावन्वय एव स्वादिरत्वादीनां न्याय्य इति पुनः प्रत्यवतिष्ठमानं सिद्धान्तितं पूर्वपक्षी निराचष्टे—

उत्पत्तिरिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ५ ॥

प्रकृतावेव उत्पत्तिः प्रत्यक्षोपदेशः सुवादीनाम्, अतस्तद्वारा प्रकृतावेवान्वयोऽनारभ्यवादमेति चेत्, न, कुतः, तुल्यत्वात्— स्वादिरत्वादिविधौ हि सुवादिप्राप्तिरपेक्षिता, सच्छीघ्रत्वं त्वक्चित्करम्, अन्यथा प्रकृतावापि तन्निवेशो न स्यात्, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रकृतिप्रयोगसंबन्धिसुवादीनामपि स्मृत्युपस्थित्यभावसम्भवात्, तथा च या औपदेशिकी आतिदेशिकी वा सुवादिप्राप्तिः सा सर्वापि प्राप्तित्वेन रूपेण तुल्या। अतस्तदनुवादेन विधीयमानं स्वादिरत्वादिकं

सर्वार्थमेव; तथा च यथा सर्वपदार्थगोचरस्यापि चोदकस्य प्रत्याम्नातप्रतिपिच्छलुप्तद्वारान् पदार्थान्वर्जयित्वा पर्यवसानं तथा प्रत्यक्षाम्नातस्वाविरत्वादिकमपि वर्जयित्वा पर्यवसानसंभवात् द्विरुक्तिदोषः । तदेवम् 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते.' इति पूर्वपक्षः स्थितः ॥

अथ सिद्धान्ती प्रत्याक्षष्टे—

चोदकार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यस्य विप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥ ६ ॥

तुरवधारणे । प्रकृत्यर्थ एवानारभ्यवादः, न तु विकृत्यर्थोऽपि, द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गात् । यत् 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते' इति तत्राह— चोदकार्थकात्स्न्यादिति । विकृतिषु चोदकतः प्रापणीय उपकारः चोदकार्थः, तस्य कात्स्न्यात् कृत्स्नपदार्थविशिष्टाखण्डोपकाररूपत्वान् । न हि प्रतिपदार्थं चोदको भिद्यते, येनानारभ्यविहितव्यतिरिक्तपदार्थेष्वेव चोदकाश्रयणात्तद्वर्जं प्राप्तिरुच्येत । नैवमस्ति, तत्तत्पदार्थमाध्यदृष्टादृष्टावान्तरव्यापारनिश्चयात्मकाखण्डोपकारस्यातिदेश इति दशमे वक्ष्यमाणत्वान् । न चैवमपि पदार्थानां प्रत्येकमुपकारविशेषणतया चोदकस्य कतिपयपदार्थवर्जं प्रवृत्ति संभवतीति वाच्यम्, समुचितानामेव पदार्थानामुपकारविशेषणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् । तत्रानारभ्यविहितवर्जं चोदकः प्रापयतीत्यनुपपन्नम् । यदप्युक्तम्— चोदकप्रवृत्ते प्रागेव प्रत्यक्षमनारभ्यवचनं प्रवर्तते इति तदप्यसिद्धमित्याह— मुख्यस्य विप्रतिषेधादिति । मुख्यस्य प्रथमप्रमाणप्रत्यक्षगोचरानारभ्यवादस्य विप्रतिषेधान् अतिदेशप्रवृत्तेः प्राक्प्रवृत्तिविरोधान् । प्रत्यक्षानुमानयोर्हि शीघ्रमन्धरप्रवृत्तिकृतं बलाबलम्; इह च प्रत्यक्षस्याप्यनारभ्यवादस्य स्तुवादिप्राप्तिमपेक्षत्वात् शीघ्र प्रवृत्तिः, किं तु स्तुवादिप्राप्तिमुपजाव्यैव प्रवृत्तिरिति अनुमानस्यैव शीघ्र प्रवृत्तिः, तत्र प्रत्यक्षस्याप्यनारभ्यवादस्य चोदकबाधकत्वासम्भवात् न प्रत्याम्नातप्रतिषेधद्वारलोपस्थल इव चोदकस्य तस्यतिरिक्तपदार्थेषु पर्यवसानम्, एव च यस्यानारभ्यवादस्यातिदेशिकपदार्थानपेक्षत्वम्, तत्र प्रत्यक्षस्य तस्य शीघ्रप्रवृत्तेः प्रकृतिविकृतिमाधारण्यमेव— यथा 'अग्निष्टोमे प्रवृत्तिरिति' इत्यादौ, न हि तत्र विकृत्यग्निष्टोमस्यातिदेशिकतास्ति, एवं च चोदकत एव स्वाविरत्वादीनां विकृतिषु प्रवृत्तिसम्भवात् अनारभ्यवादस्य विकृतिमाधारण्ये द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गात् प्रकृतिमात्रविषयत्वमेवाश्रयणीयम् ॥

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे अनारभ्यविहितपदार्थाश्रितगुणकामानां विकृतिषु प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु अप्रवृत्तिरिति ॥ वृत्तमाधिकरणम् ॥

'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इत्यनारभ्यवादः प्रकृतौ निविशते, उत विकृतिष्वेवेति संशयः । पूर्वाधिकरणन्यायान् प्रकृतिविषयत्वम्, न च 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति

सुप्रसङ्गानि तेषां च उपरि राप इति तावत्प्रम, अत एव विकल्पसमवायः । ननु पाञ्चदश्यां प्रकरण-
पात्रे, प्रातिपदिकपूर्वमासान्साककतुविशेषावधिधिया विहितत्वात् प्रयत्नम्, सामदश्यां तु कालव्यभि-
चारेण न सिद्धेऽनुसन्धितत्वात् सामान्यव्यवधिधिया विहितत्वाद्दृष्टमित्यतुन्यबलत्वात् विकल्पसमव-
यि तु तज्यवहितपाञ्चदश्यां पात्रदश्यां प्रयोजित इति चेत्, सत्यम् — पाञ्चदश्यावयवस्यपि
सामदश्यावयवत्वात् शब्दगर्भादया पाञ्चदश्यां सामधेनीमग्रतः क्रतुसामान्यसम्बन्धेन बाधयति,
तस्य दर्शपूर्णमासान्साककतुविशेषावधिध्यात् प्रकरणाध्यत, प्रकरणं च बाध्याद्वैतम्, तदत्र
विशेषस्य लक्ष्यप्राप्त्यवकाशाभावात् न सामान्यबाधत्वम्, ततश्च यावत् प्रकरणं व्यापियते, तत्
प्रागेव शाब्दमात्रादया तुन्यबलत्वात् वाक्यद्वयस्य विकल्पवैवर्धिते रति पश्चादुन्मिषदपि प्रकरण-
निरासत्वाभावात् न तत्र, तस्मात्पश्चात् पाञ्चदश्यां सामदश्यास्य विकल्प इति प्राप्ते—

[अचि. २. ३.]

प्रकरणविशेषात् प्रकृतौ तद्विरोधि स्यात् ॥ ७ ॥

तुल्यप्राप्ते । सामदश्यादयः विकल्पितेव स्यात्, न तु प्रकृतौ, यतः प्रकृतौ सामदश्या-
नेन पाञ्चदश्यां विरोधयते । न च विकल्पः कुत, प्रकरणविशेषात्— पाञ्चदश्यास्य प्रकरण-
२. सामान्यतां सप्त- कृतवैलक्षण्यात् । तथाहि— पाञ्चदश्यासामदश्यायोः शब्दगर्भादया
प्राग्वयावधानः स्वस्येन सामधेनीमग्रतः सामान्यस्य आन्तर्यक्यापत्त्या तावद्विरोधा-
वयवस्य निवृत्त्या । प्रकरणन्यायेन सामधेनीशब्देनापूर्वसाधनताप्रसामिधेनीर्लक्ष्यित्वा अपु-
नैव प्रत्यक्षेण तयोः सामधेनीमग्रतः बाध्य, अपूर्वसाधनरूपलक्षणा च पाञ्चदश्यावाक्य-
शब्दिति प्रवर्तते, प्रकरणबलान्, सामदश्यावाक्यं तु अपेक्षितापूर्वसाधनरूपस्य शब्दित्युपस्था-
पत्त्या तस्याभावात् सामधेनीशब्देन तद्व्याप्यत तद्व्याप्या न अपि प्रवर्तते, ततश्च अलवता
पाञ्चदश्यात् प्रकृतौ बाधितत्वाद्विकल्पितेव सामदश्या निविशते ॥ यत्तमाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुते— 'पञ्चदश सामधेनीमग्राह' 'सप्तदशानुवृत्तद्वैतस्य' इति ।
तावत् सामदश्या विकल्पितः प्रकृतौ वति सत्यम् । तत्र प्रकृतौ पाञ्चदश्यावरुद्धत्वात् सामदश्यास्य
तत्प्राग्वयावधानसामदश्यावत् विकल्पित्वम् । न च विनिगमनाविरहः, ब्राह्मणकर्तृकप्रकृति-
प्राप्तेः सामदश्यास्य प्रवृत्त्या तत्र निर्विधिस्यस्य पाञ्चदश्यास्य लब्धात्मकताया एव विनिगमक-
त्वात् । अथ वा द्वयोरप्यस्योः पाञ्चदश्यासामदश्यावाक्ययोः प्रकरणाधीतत्वेन पूर्ववत् सामि-
धेनीशब्दे लक्षणापवृत्तौ शेषसामान्यकृतावशेषाभावात् प्रकृतौ पाञ्चदश्यासामदश्यायोः विकल्पः,
इति प्राप्ते —

मिथान्तयति—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ ८ ॥

तुर्वैषम्ये । प्रकृते पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादनाम्यविहित साप्रदश्य विकृतावेव निवि-
शत इति युक्तम्, इदं तु नैमित्तिकं वैश्यत्वनिमित्तक साप्रदश्यम्, प्रकृतौ, तद्विकारं तस्य
३ नामान्तरमात्रम्- पाञ्चदश्यस्य विकारं प्रत्यास्नाय बाधकं सन्, निविशत । कुत ।
दश्यस्य प्रकृतिगामि- संयोगविशेषात् पाञ्चदश्यनाप्रदश्ययोः नित्यनैमित्तिकसंयोगभेदान् ।
ताधिकरणम् । पाञ्चदश्यविधिस्तावत् प्रकरणाविशेषात् दर्शपूर्णमासपयोगसामान्यविषयः,
स च विशेषविषयत्वं विनानुष्ठानपर्यवसानाभावात् सामान्यमुख्यतः तत्तत्प्रयोगविशेषात् लक्ष्यत्वा-
पयेत्यस्यति, यावच्च लक्षणया वैश्यकर्तृकप्रयोगविपर्याभाविनुमुमुक्षुः, ततः प्रागेव विविध्य वैश्य-
ज्जेन विधीयमानं साप्रदश्यं नैश्यकर्तृकप्रयोगे पतन्ति इति बलवद्भवति । तथा नित्यस्य निमित्तान-
पेक्षतया पूर्वमेव प्रवृत्तिः, नैमित्तिकस्य तु निमित्तानुसंधानसापेक्षतया पश्चात्प्रवृत्तिः, तत्र
नित्यस्य प्रवृत्तिवेलायां नैमित्तिकस्यासंज्ञाततया नैमित्तिकमबाधित्वैव प्रवृत्तिः, नैमित्तिकं तु
नित्ये प्रतिपक्ष उत्पन्ने सति तद्विज्ञानावस्थायामेवोत्पत्तुमुद्यज्ज्ञानं न नित्यमबाधित्वा उत्पत्तुम-
र्हति, ततश्च— 'पूर्वं परमज्ञातत्वादबाधित्वैव जायते । परम्यानन्तरोत्पादात् पूर्वाबाधे न
संभवः' इत्यपल्लेदाधिकरणन्यायेन नैमित्तिकं साप्रदश्यं पश्चादुत्पन्नमेव बलवत् । तथा पाञ्च-
दश्यं ब्राह्मणराजन्यविषये गावकाशम्, साप्रदश्यं तु वैश्यादन्यत्र निरवकाशास्ति तदेव बलवत्
तस्मात्प्रकृतावेव वैश्यप्रयोगे पाञ्चदश्यं बाधित्वा साप्रदश्यं निविशत, अनुपाददृष्टसाप्रदश्यान्वय-
विकृतिषु वैश्यस्य प्रकृतिवत्साप्रदश्यमेव, न तु पाञ्चदश्यमपि । तदेव सूत्रगतनैमित्तिकपदानु-
सारेण नैमित्तिकसाप्रदश्यविषयमिदमधिकरणमुपवर्णितं भाष्ये ॥

वार्तिके तु 'चमसेनापः पणयेत्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति काम्यविषयमेवेदमधि-
करणं वर्णितम् । युक्तं चैतत्, नैमित्तिकसाप्रदश्यस्य प्रकरणास्नानार्थक्येन विकृतौ तदुत्कर्षपूर्वपक्षस्य
सानकाशातिरवकाशादिस्थले विकल्पाप्रसक्त्या विकल्पपूर्वपक्षस्य चातिमन्दत्वात् । काम्योदाहरणे
तु पूर्वपक्ष एवमुन्मिषति । प्रकृतिप्रयोगस्य सर्वस्यापि चमसेनावरुद्धत्वात् काम्यगोदोहने विकृता
वर्थवदुत्पद्यते । न च सामान्यविशेषविहितस्यायुक्तेहेतुत्रयेण काम्यगोदोहनेन नित्यश्चमसो बाध्य-
तामिति वाच्यम्, नित्यपाञ्चदश्यनैमित्तिकसाप्रदश्ययोः कतूपकारलक्षणकार्यक्यावस्ति विरोधः इति
बाध्यबाधकभावो युज्यते, इह तु चमसः कत्वर्थं गोदोहनं तु पश्वर्थमिति भिन्नाविषयतया विरो-
धाभावाच्चमसस्य गोदोहनेन बाधो युज्यते । अथापि यदि बाध्येत, तर्हि कर्तव्यगुणत्वाच्चदा-
श्रितगोदाहनानां कथं फलं स्यात्, ततश्च 'पश्वतो गधाबन्धुं तु त्रीणिशास्त्राधिराहणात् । मन्दबुद्धे

रवश्यं तु विनिपातस्ततो भवेत्' इति न्यायः आश्रितः स्यात् । अतो विकृतिरेव गोदोहनस्य गतिः ।
 यदि तु विकृतावपि अमससाधे क्रतुवैगुण्यात्तत्रापि गोदोहनस्य न निवेशसंभवः, तर्हि लौकि-
 कमेवापां प्रणयन गोदोहनस्य गतिरस्तु, 'आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुखः' इत्यादौ
 लौकिकभोजनाश्रितादपि गुणान् फलदर्शनात् । यद्वा फलाय गुणविधिवत्तात् गुणफललाभार्थ-
 मपांप्रणयनस्याभ्यास आक्षिप्यते— यथा ऐन्द्रवायवप्रदे मित्रावरुणादिवैवतान्तरनिवेशासंभ-
 वात् मित्रावरुणादिवैवत्यप्रहयागाभ्यासान्तरम् 'मित्रावरुण गृह्णाति' इत्यादिविधिवत्तादाक्षिप्यते
 तद्वत् । एव च क्रत्वर्थं अमसेनाप, प्रणयि पश्वर्थं गोदोहनेनाप प्रणेतव्या । तदेव पूर्वपक्षद्वये,
 प्राप्ते, सिद्धान्तः—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादिति— अत्र नैमित्तिकमित्यनेन कावा-
 चित्कतया काम्य गोदोहनं विवक्षितम् । प्रकृतौ, तद्विकारः— न अमस विकरोति बाधते
 नित्यानित्यसंयोगकृतवैलक्षण्यादित्यर्थं तत्र बाध्यबाधकभावे त्रयो हेतवः पूर्वमुक्ताः, ते अत्राप्यनु-
 सधातव्याः । किं च काम्य गोदोहनं फलस्य प्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते, तस्य क्रतूपकारद्वारा
 फलोपयोगात्, ततश्च पुरुषार्थप्रत्यासन्नत्वादोदोहनं बलवत्, तेन अमसस्य बाधः । ननु भिन्नवि-
 पयत्वात्कथं बाध्यबाधकभाव इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम्— संयोगविशेषादिति । अमसो गोदोहनं च
 येन द्वारेण सयुज्यते, तद्विशेषात् प्रणयनरूपद्वारविशेषस्य एकत्वादिति यावत् । सत्यपि कार्य-
 भेदे द्वाराभेदादस्ति विरोधः । ततश्च पशुकामप्रयोगादन्यस्मिन् प्रकृतिप्रयोगे अमस प्रणयन
 साधयति, पशुकामप्रयोगे तु गोदोहनेन अमसो बाध्यते; बाधितत्वादेव अमसस्य नास्ति
 पशुकामप्रकृतिप्रयोगे अमसाभावकृतं वैगुण्यम्, पशुकामप्रयोगवेलायां अमसस्य बाधितत्वेनापि
 न्नत्वात्— यथा कृष्णलेखवचातस्य बाधितत्वात्तदभावकृतं न वैगुण्यं तद्वत् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

'अग्नीनादधीत' 'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये
 शुचये' इति श्रुतम् । तस्मान्न्याधेयं पवमानेष्ट्यङ्गं न वेति संशये, पूर्वपक्षयति—

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ९ ॥

पवमानेष्ट्यर्थमग्न्याधेयम् । कुत, प्रकरणात् । ननु नास्ति पवमानहविषा प्रकरणम्,
 फलाश्रवणात्, कथमिदं फलगनेन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षैव हि प्रकरणम्, किं च फलवत्सर्गनिधावफलं
 ४ • आधानस्य पवमाने तदङ्गम्, आधानं च 'अग्नीना' इति स्ववाक्यगतद्वितीयानिर्दिष्टाग्निभिरेव
 ध्यतव्यताधिकरणम् । फलवदिति कथं तस्य पवमानेष्ट्यङ्गता; प्रत्युत पवमानेष्टीनामेवाफलत्वात्
 फलवदाधानाङ्गत्वमुचितमिति चेत्, सत्यम्— पवमानेष्टीनामास्ति प्रकरणम्, तत्र विश्वजिज्ञासेन

फलकल्पनान्, रात्रिसत्रन्यायेन 'पुनात्येवैनम्' इत्यर्थवादिकफलकल्पनाद्वा । आधानस्य तु नाप्रय-
फलम्, तेषां स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । ततश्च यथा द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणादीना ब्रीहिमात्रार्थत्वावग-
मेऽपि प्रकरणादर्शपूर्णमासापूर्व्यब्रीह्यर्थत्वम्, एवमाधानस्यापि प्रकरणान् पवमानेष्ट्यपूर्व्याग्निस्-
स्कारकत्वम् । सन्ति हि पवमानेष्टिष्वपि अतिदेशप्राप्ता भवन्त्येव । तथा च द्वितीयाश्रुतिसहितान्
प्रकरणादतिदेशप्राप्ताग्निस्कारद्वारा पवमानेष्ट्यङ्गमाधानम् ॥

अथ सिद्धात्मयति--

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १० ॥

वा-शब्द एवार्थे । नैवान्याधेयं पवमानेष्ट्यङ्गम् । कुतः । तासां पवमानेष्टीनां तद-
र्थत्वात् । आधानं हि द्वितीयावगतसाध्यताकागम्यर्थमेव अग्नीनां म्वतः पुरुषार्थत्वाभावेऽपि फल-
वदग्निहोत्रार्थतया पश्चादिवन् फलत्वोपपत्तेः । पवमानेष्टयोऽप्याधानवदन्यर्था एव । तासां
सन्निधौ हि 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्यानि श्रूयन्ते ; तत्र हि पवमानेष्टिषु होमाधार-
तया आहवनीयादीनां विधानं न सम्भवति, पवमानेष्टिदृश्यामाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात्,
न चाधानमात्रात् तत्स्वरूपनिष्पत्तिः शङ्क्या, तथा सति तदुत्पन्नानामाहवनीयादीनाम् 'यदाह-
वनीये जुह्वति' इत्याद्यन्तरभ्याधीतवाक्यान्तरैः प्रकृतभूतदर्शपूर्णमासौ प्राप्तानां चोक्त एव
पवमानेष्टिष्वपि प्राप्तिः सत्वेन तत्सन्निधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिपुनरास्नानार्थक्यापातान् ।
तस्मात् पवमानेष्टिसन्निधावास्तान्तेषु 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्येषु सप्तम्या द्वितीयाथ
लक्षकत्वम् जुहोतेश्च होमसयुक्तपवमानेष्टिलक्षकत्वमाश्रित्य 'पवमानेष्टिभिर्गाहवनीयाद्यग्नीन्कुर्यात्'
इत्येवं पवमानेष्टीनामगम्यर्थत्वं विधीयते । एव च पवमानेष्टिषु विश्वजिज्ञादन्यायेन फलकल्पना-
ङ्कशोऽपि न कर्तव्यः । ततश्च आधानवत्पवमानेष्टीनामप्यगम्यर्थत्वात् 'गुणानां च परार्थत्वात्'
इति न्यायेनाधानस्य न पवमानेष्ट्यङ्गत्वमिति भाष्यानुयार्था पन्थाः ॥

पवमानेष्टिसन्निधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्यान्तराणि न सन्त्येवेति वार्तिक-
मते तु सूत्रमेव योजनीयम्-- नैवाधानं पवमानेष्ट्यङ्गम्, पवमानेष्टीनामाधानार्थत्वात् इति ।
आधानं हि स्ववाक्यश्रुताग्निभिः फलवत्, तत्सन्निध्यास्नानान् पवमानेष्टयः अश्रुतफलास्तवङ्गमिति
युज्यते, पवमानेष्टिषु विश्वजिज्ञास्येन रात्रिसत्रन्यायेन वा फलं कल्पयित्वा तत्प्रकरणपठितमग्न्या-
धेयं तदङ्गमिति कल्पनायाः क्लिष्टत्वात् । अस्मिन् व्याख्याने तदर्थत्वादित्येतत्समञ्जसं भवति ;
तच्छब्दस्य पूर्वसूत्रोपात्तान्याधेयपरामर्शितायां वचितत्वात् । अगम्यर्थत्वादिति व्याख्यानस्य च
क्लिष्टत्वात् तासां साक्षादगम्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् । तत्सन्निधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवा-
क्यान्तराणि तु गगनकुसुमकल्पानि । सन्तु वा तानि, तथापि आधानाङ्गभूतपवमानेष्टिहोमेषु

आहवनीयादिप्रापकाण्यत्र तानि स्युः । न चानारभ्याधीन्यदाहवनीयादिषाक्यान्तरनस्तत्प्राप्तिः ,
पवमानेष्टिवेलायामाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात् , पवमानेष्टीनामावाताङ्गवत्या तत्सहाधानस्ये-
वाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात् । न चैव सति पवमानेष्टिषु सतिधिपठितैर्यदाहवनीयादिवाक्यैर्वा
कथमाहवनीयादिप्राप्तिः , तदानीमाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावादिति याच्यम् , तदानीं परमापूर्वा
त्पत्त्यभावेन आहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि आधानमात्रजन्योत्पत्त्यपूर्वाविशिष्टाग्न्यधिकरण
कत्वप्रापणार्थत्वात् । एव च सप्तम्या द्वितीयाथलक्षकत्वं जुहोतेश्च होमसमुक्तपवमानेष्टिलक्षकत्वं
नाभयितव्यं भवति । तस्मादन्याधेयं न पवमानेष्ट्यङ्गम् , पवमानेष्ट्यस्वाधानाङ्गम् , आधानवत्
स्यर्थी चेति स्थितम् । प्रयाजनं पूर्वपक्षे स्वर्गाश्रया पवमानेष्ट्यं , तदङ्गभूतासिम्भकारकमाधानम् ,
तदुत्पत्तिप्राप्तिषु पवमानेष्ट्यं पागमिहोत्राधारम् , सिद्धान्तं तु सेष्ट्याधानमग्न्यर्थम् , न
पवमानेष्ट्यं पागमिहोत्राधारम् ॥

इताऽप्यत्रमियाह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥

‘जयति ह वा एष आहिनी यदसि , तदेतान्यग्न्याधेयस्य हवींषि सवन्मरे भवन्मरे ति-
वेपन् , तनैष न जयति, तनैवेन पुनर्नव करोति’ इति श्रूयते । अत्र ‘एतान्यग्न्याधेयस्य हवींषि’
इति पवमानहविषामग्न्याधेयसंबन्धित्वेन कीर्तने तेषामाधानद्वारा साक्षाद्गन्यर्थत्वे अवकल्पत,
नान्यथा । अतोऽपि हेतोः सेष्ट्याधानमग्न्यर्थम् ॥ वृत्तमाधिकरणम् ॥

अग्न्यर्थमाधानमिति स्थितम् । तत्किमसिद्धायां प्रकृत्यङ्गम् , ततश्च चादकतत्त्वं विकृत्यङ्गं
मपि , सत न प्रकृत्यङ्गं नापि विकृत्यङ्गम् , किं त्वसिद्धमात्राङ्गमिति मशयः, पूर्वपक्षयानि—

तत्प्रकृत्यर्थं यथान्यनारभ्यवादाः ॥ १२ ॥

तत् अतारभ्यविहितमग्न्याधेयं प्रकृत्यङ्गम् , चादकतत्त्वं विकृत्यङ्गमापि , ‘प्रकृतो वा अह-
वकृत्स्वान्’ इति न्यायान्— यथा अन्य अनारभ्यवादाः ‘प्रत्यं स्वादिनं श्रुवां भवति’ इत्यादयः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सर्वार्थं वाधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दाऽवधारणे । असिद्धमात्रार्थमेवाधानम् , यद्यत् आहवनीयाग्निसिद्धं अकथ्यते कतुम्
—यथा । कुति, विकृति, तदुभयविलक्षणमपूर्वकम् आग्निहोत्रादि—तत्सर्वार्थमवाधानमभिद्वारयतेतत्

१. आधानस्य स्वार्थः- आर्थिकम्, नन्वेतावता आधानस्य सर्वकर्माङ्गत्वं सिध्यति । कुतः । आधा-
नाधिकरणम् । नस्य स्वकालत्वात्— कालिरनेकार्थिकः । स्वतन्त्रतया आप्नातत्वात्, कतू-
पस्थापकप्रमाणाभावादिनि यावत् । अङ्गत्वं हि भ्रूत्यादिप्रमाणैकगम्यम्, न तु वस्तुतः साधकतामा-
त्रेणाङ्गत्वं भवति, तथा सति श्रीष्टादियागेषु कर्षणादेरन्यङ्गत्वापत्तेः । न च यथानारभ्यविधीयमाने
खादिरत्वादि कस्यैवादिस्वरूपे आनर्थक्यात् कत्वपूर्वसाधनत्वलक्षणया वाक्यादेव कत्वङ्गं संपद्यते,
तद्वद्वाधानस्याहवनीयाद्यप्रतिस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणया वाक्यादेव कत्वङ्गं भवतीति
वाच्यम्, वैषम्यात् । अथ जुहोतिशब्दादि 'अङ्गप्रपञ्चवृत्तपुष्करं स्रुव', 'अर्धप्रादेशपुष्करा हंसमुख्य
स्रुचः' इत्याद्याकृतिविशेषवाचकाः । न च तत्र खादिरत्वादिजातिविशेषोऽपि प्रवृत्तिनिमित्तम्, क्वचित्
'पालाशः स्रुवः' इत्यादिदर्शनात् । अतो जातिविशेषनियमः तत्र विधेयः । स च स्वरूपेणाकृतिविशे-
षार्थत्वे आनर्थक्यात् कत्वपूर्वीयत्वलक्षणया आकृतिविशेषार्थतया विधानस्य इति युक्तम् । तथा च
'कत्वपूर्वसाधनस्रुवादयो ये ते खादिरादिप्राकृतिकाः' इति वचनव्याक्तिः । इह तु आहवनीयादि-
स्वरूपस्य केवलसालौकिकतया तस्माधानेन विना सिद्ध्यतवगमात् 'आहवनीयाद्यप्रयो ये, तानाधा-
नेन संस्कुर्यात्' इति वचनव्याक्तिर्न सम्भवति, किं तु 'आधानेनाहवनीयादिस्वरूपं निष्पादयेत्'
इति वचनव्याक्तिः । तत्र आहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्तये आधानस्य विधावानर्थक्याभावात् कत्वपूर्वी-
यत्वलक्षणा आश्रयणीया । आहवनीयाद्यप्राप्ता च स्वतः, पुरुषार्थत्वाभावेऽपि आहवनीयाद्यङ्गफल-
वत्त्वर्थकत्वर्थत्वात् विशेषः । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासद्योतिष्टोमेषु तद्विकृतिष्वेव
चाहवनीयाद्यप्रयः स्युः, न त्वपूर्वे अपिहोत्रादिकर्मणि, आधानस्यानारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिगामि-
तया तदविकारत्वप्रवृत्तेः, तेषामाहवनीयाद्यप्रयस्तु क्रयादभिः सपाशाः, सिद्धान्ते तु तेष्वपि
स्वाधानसिद्धा एवाप्रय इति । वृत्तमधिकरणम् ॥

पवमानेष्टिषु तदङ्गतया पवमानेष्टयः कर्तव्या न वेति सशये, पूर्वपक्षयति—

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥ १४ ॥

तासां पवमानेष्टीनाम्, अग्निः, जानावेकवचनम्, आहवनीयाद्यप्रयः, पवमानेष्टिसं-
स्कृता, प्रकृतितः दर्शपूर्णमासतः, प्राप्नुवन्ति । दर्शपूर्णमासयोर्हि पवमानेष्टिसंस्कृता अप्रयोऽङ्गमिति
६ पवमानेष्टीनामसंस्कृते- पवमानेष्टयोऽप्यग्निद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्गम्, अतस्तद्विकृतिभूतपवमानेष्टि-
ऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणम् । एवम्पि पवमानेष्टिसंस्कृता एवाप्रयोऽङ्गतया प्राप्तमर्हन्ति । प्रयाजवत्, यथा
दर्शपूर्णमासाङ्गभूता, प्रयाजादयः पवमानेष्टिषु प्राप्नुवन्ति ।

अथ सिद्धान्तयति

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

वा जन्तोऽवधारणे । नैव पवमानेष्टिषु पवमानेष्टय प्रकृतिन प्राप्नुवन्ति । कुत । तासां पवमानेष्टीनां पूर्वाधिकरणन्यायेनाभिप्रायार्थत्वात्, प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासोपस्थापकप्रमाणाभावेन तदङ्गत्वाभावात्, आर्थिकस्य चानङ्गत्वात्, अतङ्गस्य चार्तिदेशाभावात्, अन्यथा गुणकामानामपि विकृतिरिति देशापत्तेः । अस्तु वा पवमानेष्टीनां प्रकृत्यङ्गत्वम्, तथापि न तासां पवमानेष्टि-
भर्तृत्वदेशाऽवकल्पत, पवमानेष्टया हि कथमावाकाङ्क्षिण्य प्रकृतिं पश्यन्त्य तदानीं प्रकृते पवमाने-
ष्टिशून्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तमवाङ्गजातं गृहीत्वा ज्ञान्ताकाङ्क्षा सत्यं न पवमानेष्टी आत्मानमाप-
मर्हीतुं प्रभवन्ति, ततश्च पवमानेष्टिर्वाधिदेशायां पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासाङ्गतया अकल्पत्वाच्च
तासां तात्विकदेश इति फलितम् । असम्भवाच्च— न शक्यमेव शेषित्वं शेषत्वं च सम्भवति न च
पवमानेष्टीनामन्या पवमानेष्टयोऽङ्गमिति व्यक्तिभेदाच्च विरोध इति वाच्यम्; या हि पवमानेष्टयः
प्रथमं क्रियन्ते, ताभिः किमाहवनीयाद्यग्नयः जायन्ते, न वा, नान्य, वैयर्थ्यात्, नाद्य, प्राथ-
मिकीभिरेव ताभिः आहवनीयायाग्नरहिताभिः आहवनीयाद्यग्निसिद्धौ तदुत्तरासां वैयर्थ्यात् । तस्माच्च
पवमानेष्टिषु पवमानेष्टय ॥ वृत्तमाधिकरणम् ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे त्रय पशवः अग्नीषोमीयः सवनीयः अनूवन्ध्यश्चेति । तत्र अग्नी-
षोमीयस्तावत् प्रायणीयाहे सोमक्रयमनिधातुःपक्ष 'आसोम वहन्ति' इत्युपक्रम्य 'यदग्नीषोमीयः'

७. उपाकरणादीनां पशुमालभते' इति तस्य च 'स एष उपवसर्थायऽहम् द्विदेवस्य पशुरा-
मग्नीषोमीयधर्मता लभ्यते' इति वचनात् सोमक्रयादादन्यस्मिन्नहानिं सुत्यादिनात्पूर्वस्मिन्
धिकरणम् । अनुष्ठानम् । सूत्यायां पूर्वदिनमुपवसर्थायामित्युच्यते । अहमित्यत्र सुपा-
मुलुगिति ममस्या लुक् । सूत्याहे सवनीयः पशुराज्ञातः— 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूष-
परिर्वाचामयः सवनीयः पशुमुपाकरोति' इति । अन्यथाग्नीष्टोमीयपशुमनिधावस्ति वाक्यम्—
'आग्नेयः सवनीयः पशुराग्निष्टोम आलभ्यते' इति । अनूवन्ध्यस्तु पशु अवभृथोत्तरोदयनीयानन्तर-
मुत्पन्न 'मैत्रावरुणीं वशामनूवन्ध्यामालभते' इति । पशुधर्मास्तु अग्नीषोमीयपशुसन्निधावाज्ञाता—
'यूप छिनात्' 'यूपे पशुं नियुज्यन्ति' इत्यादयः । ते किं त्रयाणामपि पशूनां साधारण्येन
विधीयन्ते, उत सवनीयपशोरेव, अथवा अग्नीषोमीयसवनीयपशोः, किं वा अग्नीषोमीयपशोरेवेति
संशयः ।

तत्र पूर्वपक्षयति—

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १६ ॥

पशुविधिः पशुधर्माश्चाथ, तुल्यः पशुत्रयसाधारणः प्रत्येतदयः । कुतः । प्रकरणाविशेषात् — त्रयोऽप्येते पञ्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहिताः, तथा पशुधर्माश्च, ततश्च पशुस्वरूपे तेषां सामानानर्थक्यापत्त्या लक्षणया अपूर्वेसाधनपक्षार्थत्वे सति प्रकरणाविशेषात् ज्योतिष्टोमगतसर्वपशु-
यामार्थत्वं विज्ञायते । अथ द्वितीयपक्षपरतयाप्येतदेव सूत्रं योज्यम्—पशुविधिः, जातावकवचनम्,
यूपच्छेदननियोजनादिधर्माविधिः, महाप्रकरणाविशेषात्, तुल्यः पशुत्रयसाधारणः समाच्येत, इह तु
सर्वनीयपक्षान्तरप्रकरणेन महाप्रकरणं बाध्यते, 'आग्नेयः सर्वनीयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यते' इति
सर्वनीयपक्षवृत्तिसंनिधौ औपवस्रस्येऽहनि पशुधर्माणामनुक्रमणात् ॥

अथ तृतीयपक्षमुपक्षिपति—

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १७ ॥

चो भिन्नक्रमः । पशुधर्मा अवान्तरप्रकरणान् सर्वनीयपशोर्भवान्तः, स्थानप्रमाणान्
पूर्वस्य च अग्नीषोमीयपशोरपि । तस्य ह्यग्नीषोमीयपशोरौपवस्रस्यमहत्त्वपतिस्थानम्, क्रयमानभावो-
त्पन्नस्यापि तस्य 'स एष उपवस्रस्येऽहनि द्विदेवस्य पशुरालभ्यते' इति तत्रोत्कर्षविधानान् ।
पशुधर्माश्च औपवस्रस्येऽहन्येव समागता इति स्थानप्रमाणान्तस्यापि ते विज्ञायन्ते । न च बलवद्
• वान्तरप्रकरणेन पशुधर्माणां सर्वनीयार्थत्वे लब्धे तत एव नैराकारुक्ष्यात् कथमग्नीषोमीयार्थत्वमपीति
वाच्यम्, सर्वनीयपशुमादाय धर्माणां नैराकारुक्ष्येऽपि अग्नीषोमीययागस्य प्राणिद्रव्यकतया पशुध-
र्मापेक्षत्वेन तदाकाङ्क्षावलेन धर्माणामप्याकाङ्क्षेत्यापनान् । आकाङ्क्षावशाच्च दुर्बलमपि स्थानं न
प्रकरणेन बाध्यत इति तदुभयार्था पशुधर्मा — यथा प्रकृतौ प्रत्यक्षोपदेशाच्छ्रद्धाभावा अपि-
यर्गा विकृत्याकाङ्क्षया दुर्बलेनाप्यतिदेशेन तदङ्गतामपि भजन्ते तद्वत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ १८ ॥

तुरवधारणे । श्वस्तु औपवस्रस्याहान् परेषुमेव सुत्याहं सर्वनीयपशोरुत्पत्तिः, एकेषाम्
अन्येषां शस्विनाम् आगता— 'आश्विनं गृहीत्वा त्रिव्रता यूपं परिवीशाम्येयं सर्वनीयं पशुमुपाक-
रोति' इति । तत्र तस्मिन् उत्पन्ने सर्वनीयपशौ प्राक्श्रुतिः गुणार्था सुत्याहान् प्राक् पूर्वशुः औपव-
स्रस्येऽहनि श्रुतम् 'आग्नेयोऽग्निष्टोम आलभ्यते' इति वाक्यं गुणविधानार्थम् । औपवस्रस्येऽहनि
तावत् पशुधर्मानुक्रमणमनिधौ 'आग्नेयः सर्वनीयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यते, ऐन्द्रास्र उक्थ्ये, ऐन्द्रो
वृष्टिः षोडशिनः, सारस्वतीं सप्त्यतिरात्रे' इति सर्वनीयान् पशून्नुक्तार्थं, 'यथा वै मत्स्यो वीर्यो

जनमवधूनुते एवं वा एते अप्रज्ज्ञायमाना जनमवधूनुवते' इति निन्दित्वा, एभिः कथं सवनानि पशु-
मन्ति भवन्ति' इति प्रश्नमवधूनुते, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माव्यन्दिने सवने
अग्नैस्तृतीयसवने' इति वपादिप्रचारविप्रकर्षो विधीयते । सत्यम्, कीदृशं जले विविधं गच्छन्,
अनवधारितगतिः, प्रेक्षकं जनमवधूनुते प्रेक्षणाय इतस्तत्र संचालयति, पश्यत पश्य कथं प्रच-
रितव्या इति अप्रज्ज्ञायमानाः प्रयोक्तारं जनं संचालयन्तीति निन्दा । वपापुरोडाशहृदयादिहविःप्र-
चाराणामेककालत्वस्य न्याय्यत्वात् प्रतिसवनं च प्रचाराणुवृत्तेरविज्ञानात् प्राण्यपि सवनानि कथ-
मेतैः पशुप्रयोगवन्ति भवन्तीति प्रश्नः । तत्र पशुसंकीर्तनं प्रचारदेशविशेषाज्ञानाद्युक्तनिन्दार्थम्,
निन्दा च प्रश्नावतरणार्था, प्रश्नश्च प्रचारविप्रकर्षणविधयर्थः — इति औपवसथ्येऽहनि सवनीयपशु-
संकीर्तनं गुणविधानार्थमेव, न तु सवनीयपशूनां तत्त्वोत्पत्तिः, येन धर्मानुक्रमण प्रकरणप्रमाणान्
तेषामपि साधारणं स्यात्, 'आश्विनं प्रहं गृहीत्वा' इत्यादिसुत्याहगतवाक्यादेव सवनीयपशूत्पत्तिः ।
ननु 'आश्विनं प्रहं गृहीत्वा' इत्यादिवाक्यमेव गुणविधायकमस्तु, न च प्राप्तिर्मानुवादेनानेकगुण-
विधौ वाक्यभेदः शङ्क्यः, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति' इति प्रधानोत्कर्षादेव पूर्वद्युर्विहितानामपि
तदङ्गात्वात् प्रधानकालकर्तव्यत्वादुत्कर्षे मतिः, तेषां प्रातःसवनेऽपि कदानुष्ठानमिलनेपेक्षायां,
आश्विनं प्रहं गृहीत्वा परिर्वीय' इति परिव्याणस्य वा, 'यत् प्रवृत्ता यूयं परिर्वीयोपाकरोति,
तदाश्विनं गृहीत्वा' इत्युपाकरणस्य वा, आश्विनप्रहान्तरकालविशेषमात्रं विधीयते, परिव्याणम्
उपाकरणम् द्रव्यदेवते सवनस्रवन्धश्च वाक्यान्तरप्राप्ताः अनुवृत्तं, परिव्याणोपाकरणक्रमश्च पाठः
प्राप्तोऽनुवृत्ते इति न वाक्यभेदः इति चेत् — सत्यम् । प्रकरणान्तराधिकरणे हि — अनुपादेय
गुणसमभिव्याहृतवाक्य एव कर्मात्पत्तिः, उपादेयस्य गुणस्य दूरस्थकर्मनुवादेनापि 'यदाहवनीये
जुह्वति' इतिवत् विधिसमवादिता स्थितम् । तथा च औपवसथ्यगतवाक्यमेव सुत्याहोऽयुत्पन्न
दूरस्थं कर्मानुय प्रचारविप्रकर्षलक्षणमुपादेयगुणं विधातुं शक्नोति । सुत्याहगतवाक्यं तु औपवस-
थ्योत्पन्नदूरस्थविपरिवर्तमानं कर्मानुय आश्विनप्रहप्रहणोत्तरकाललक्षणमनुपादेयगुणं तद्वधातुं प्र-
वर्तते तदेव सवनीयपशूत्पत्तिपरमास्थेयम् । तथा च औपवसथ्याहं पशुधर्माणां सवनीयावान्तर-
प्रकरणपरिग्रहाभावे मतिः, स्थानाद्वर्माधीनार्थत्वेनेन सिध्यति ॥

साधितम् — ताम्यत्र प्रकरणान्तरन्यायः, औपवसथ्योत्पन्नस्यापि कर्मणो वपाप्रचारो-
त्कर्षादुत्कृष्टस्य सुत्याहं प्रातःसवने जुह्वौ विपरिवर्तमानतया असंनिधानलक्षणप्रकरणान्तराभावात्,
तथा च 'सन्निधौ त्वविभागात्' इति न्यायेन 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या' इतिवत् संनिहितकर्मनु-
वादेन अनुपादेयस्याप्याश्विनप्रहप्रहणोत्तरकालस्य गुणस्य विधिः सुत्याहवाक्येऽपि किं न स्यात् —
इति शङ्कामुद्राव्यं परिहरति —

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेन्नैकदेशत्वात् ॥ १९ ॥

तेन वपाप्रचारेण, सुत्याहे प्रातः सवने उत्कृष्टस्य बुद्धौ विपरिवर्तमानयानुवादस्य सुत्या-
हवाक्य फाललक्षणगुणविधिरस्तिवति चतु, तत्र । कुतः । एकदेशत्वान् वपाप्रचारस्य समस्ताङ्गेषु
तत्प्रवर्तीयपशुभावनैकदेशतया तन्मात्रोत्कर्षेण तद्विराज्जानामुत्कर्षालाघात् । तथा हि— परिष्का-
णस्य उपाकरणस्य वा आश्विनप्रहणोत्तरकालो विधेय इति वक्तव्यम्, तयोश्च नास्ति विपरि-
वृत्तिः । न च वपाप्रचारोत्कर्षेण तयोऽप्युत्कर्षाद्विपरिवृत्तिः शङ्क्या, एकोत्कर्षेण हि अपरोत्कर्षो
द्वेषा घटते— ‘अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपादेशेन’ इत्येकादशे अङ्गानां प्रधानकालत्वस्य
वक्ष्यमाणतया प्रधानोत्कर्षे अङ्गोत्कर्षाद्वा, तदादि वार्तमानवन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात्’ इति पाञ्च-
मिकन्यायाद्वा । नाथ - एकादशे हि ‘अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्दन्तान्यकालत्वम्’ इत्यत्र अति-
ज्ञानकालानामेवाङ्गानां प्रधानकालत्व वक्ष्यते, ततश्चोपवसथ्येऽहनि कर्मोत्पत्तौ तत्राङ्गानां कर्तव्यत्वेन
निर्णीतकालतया कथं प्रधानवपाप्रचारोत्कर्षेण उपाकरणाद्युत्कर्षे । न द्वितीय— पञ्चमे हि
एकस्याङ्गस्योत्कर्षे अपकर्षे च श्रुते तदादेरुत्कर्षे तदन्तस्यापकर्षश्च स्यात्, वदकसत्त्वात् इति
निद्धान्तयिष्यते, एव च प्रकृते वपाप्रचारे उत्कृष्टे तदुत्तरभाविनामेव पदार्थानामुत्कर्षो भवेत्, न
तु तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामाप । तस्मादुपाकरणस्य परिष्काणस्य वा प्रातः सवने विपरिवृत्त्य-
भावात् तस्य सुत्यावाक्ये कालावधिर्गति उत्पत्तिविधिरेवायं सवर्तीयपशो । औपवसथ्यवाक्यं तु
तत्र गुणविधिरिति सवर्तीयपशोस्तदानीमनुष्ठानाभावात् तदथत्वं पशुधर्माणाम् ॥

स्यादेतत्— औपवसथ्येऽहन्युत्पन्नस्य सवर्तीयपशोस्तदानीमेव स्वाङ्गसहितानुष्ठाने प्राप्ते
सुत्याहे प्रातः सवने वपाप्रचाराद्युत्कर्षो विहितः । तत्र यादं वपाप्रचाराद्येव सुत्याहे अनुष्ठयित
तत्पूर्वभाविनश्च पदार्था, पूर्वशुग्नुष्ठयिरेन, तर्हि वपाद्वर्णादिकर्मापि पूर्वशुग्नुष्ठयिरेन स्यात् । तथा
सति ‘मुष्टिना शर्मिता वपाद्वर्णमपि धारयन्त आ वपाया होमात्’ इति विवक्ष्येत । न हि काश्चिद्-
पाद्वर्णच्छिन्नपक्षेण मुष्टिना पूर्वशुग्नुष्ठयिरेन परेशुर्वपाहामपर्यन्तमपि दधत् उपवष्टु आह्वयान्, मध्ये
आहारादिकर्मणामवर्जनीयत्वात् । ततश्च वपाप्रचाराद्युत्कर्षेण तत्पूर्वपदार्थानामपि सुत्याहे उत्कर्षे
सति परिष्काणस्योपाकरणस्य वा तदानीं विपरिवृत्तिसत्त्वात् तस्मात्प्रहणोत्तरकालविधि, सभ-
वतीति औपवसथ्येऽहनि तत्पन्नस्य सवर्तीयस्य प्रकरणसत्त्वात्तदानीमाज्ञाता, पशुधर्मा सवर्तीयपशो
मपि भवन्ति इत्याशङ्क्य, परिहरात—

अर्थेनेति चन्न श्रुत्यविप्रतिषेधात् ॥ २० ॥

अर्थेन ‘मुष्टिना शर्मिता’ इति विहितकार्येण अनुपपद्यमानेन परेशु, परिष्काणादिप्रदा-
नानामपि प्राप्ताद्युत्कर्षो भवत्विति चन्न, कुतः, श्रुत्यविप्रतिषेधात्— औपवसथ्येऽहन्युत्पत्तिपक्षे
वपाप्रचाराद्येव सुत्याहे उत्कृष्ट्यनाम्, तत्पूर्वपदार्थान् पूर्वशुग्नुष्ठयिरेन, अथपि ‘मुष्टिना

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २४ ॥

दुह्यते इति दाहौ दधिपयसौ, तयोर्मध्ये शृतं पयः शाखाहरणादिधर्मैरसंयुक्तं स्यात् । कुतः । कालभेदान्, पूर्वेषु पायः दारः क्रियते, परेषुस्तु प्रातः पयः, ततश्च दध्न एवानुष्ठानसादे-
इत्यलक्षणमनिधिमस्ति, दाधिरक्षणस्य पूर्वेषु विहितत्वेन तस्य पूर्वेषु रेवेति कर्तव्यताकाङ्क्षासत्त्वान् अवा-
न्तरप्रकरणं च विधत्ते, एष च मानमधिकरणस्या दध्न एव एते धर्मा इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

प्रकरणाविशेषाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २५ ॥

वा शब्द एवार्थः । उभयधर्मा एवैते शाखाहरणादयः । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । दर्श-
पूर्णमासयोः प्रकरणे शाखाहरणादयो धर्मा आम्नाताः । ते च योग्यतया लिङ्गेन दधिपयोयागमा-
त्रधर्मः संपद्यन्ते, न तु मन्त्रिविशिष्टादधिमामधर्मा, मानमधिकरणस्य बलीयस्त्वान् । न च
दधियागस्यावान्तरप्रकरणमस्ति, शाखाहरणादिधर्माणां दधियागसदृशाभावान् । न हि शाखाहर-
णादिधर्मानुक्रमणस्य पुरस्तात्परस्ताच्च दधियागश्रवणमस्ति, येन संदेशे सति 'सदृष्टं तदङ्गमितर-
त्पुनः' इति न्यायादवान्तरप्रकरणमुन्निषेधेत् । नापि दधियागस्य पूर्वेषु स्थानमस्ति, परेषु रेवे तद-
नुष्ठानान् । ततश्च दधियागसंयुक्तस्य शाखाहरणादिधर्मजातस्यानुष्ठाने पूर्वेषु कालविधायकं शास्त्रं
वर्तते इति कृत्वा तत्रानुष्ठानम्, न तु तावता दधिमामार्थता, तस्मादुभयधर्मा । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
दधिनिरूपयन्तन्तरं शाखानाशे प्रातर्दोहार्थं न शाखान्तरमुत्पाद्यम्, उपायान्तरेण वत्सापाकरणादि-
कर्तव्यम्, सिद्धान्ते तु शाखान्तरमुत्पाद्यम् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

उद्योतिष्ठोमे प्रातः सवने प्रह्वर्मा समाप्ता — 'ग्रह समाप्ति' 'गृहीत्वा स्व-
मादयति' इत्यादयः । तं किं प्रातःसवनिकप्रह्वार्थं, उत सवनान्तरप्रह्वार्थं अपीति संशयः ।

१. सवनादानां सवन- पेन्द्रवायवादिग्रहयज्ञस्यामाना प्रातःसवनेऽनुष्ठानान् उत्पत्तेश्च अनुष्ठान-

व्ययधर्मताधि मादइत्यलक्षणं स्थानमवान्तरप्रकरणं वाप्तीति प्रातःसवनिकप्रह्वार्थमात्र-
करणम् । धर्मास्मानमिति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

तद्वत्सवनान्तेरग्रहान्नानम् ॥ २६ ॥

प्रातःसवनान्नान्यत्र माध्यन्दिनतृतीयसवनयोरपि यत्तु ग्रहान्नानं तदापि, तद्वत् शृतवत्, धर्मप्राहकम्, महाप्रकरणान् स्थानस्य च तदपेक्षया दुर्बलत्वात् । अवान्तरप्रकरणं तु प्रातःसवन-
शब्दसदृशाभावान्नास्ति । अतो महाप्रकरणान् सर्वप्रह्वार्थं धर्मास्मानम् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

सोमपशुधर्मानुक्रमणे 'यूपं परिद्वयति' इति प्रकृत्य रजनाधर्मा श्रुता — 'त्रिगुणा

भवति' 'धर्ममयी भवति' 'रक्षणया मध्यभागेन यूप परिधीयाद्यन्तभागौ प्रवेष्टव्यौ मूल प्रवेश-
 १०. रक्षणाश्रित्यादीनां यति' इत्याद्यः । ते तावत् अग्नीषोमीयपरिव्याणरक्षणार्थाः सवनीय-
 पशुधर्मताधि- परिव्याणरक्षणाया षोडशकः प्राप्तुवन्तीत्यनुपपद्येव स्थितम् । अस्ति च
 करणम् । सवनीयपशौ अपूर्व परिव्याणान्तरम्— 'स आश्रित गृहीत्वोपनिष्क्रम्य
 यूपं परिव्रज्यति' इति । अत्र हि षोडशकप्राप्तपरिव्याणे आश्रितग्रहमहणोत्तरकालो न विधीयते,
 'आश्रितं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिव्रज्याग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति सवनीयोत्प-
 त्तिवाक्यादेव तस्मात् । किं तु परिव्याणान्तरमेव यूपस्य सम्कारान्तरार्थमप्राकृतकार्यं कालविशिष्टं
 विधीयते, उपनिष्क्रमण त्वर्थप्राप्त्याप्तं त्विषेयम् । तदेवविधिरक्षणासाधारणमपि त्रिगुणत्वाविधर्मा
 ज्ञानम्, अताम्लीषोमीयरक्षणासाधारणमिति सङ्गः । तत्र रक्षणाधर्माणां परिव्याणस्वरूपार्थत्वे आनर्थ-
 क्यपक्ष्या कृत्वपूर्वानुपवेशावश्यभावे सति स्थानादग्नीषोमीयपरिव्याणरक्षणार्थमेव तदज्ञानम् ।
 तथा च त्रिगुणत्वादयो रक्षणाधर्माः सवनीयपशौ षोडशकप्राप्तपरिव्याणरक्षणायामेव प्राप्तुवन्ति,
 नैतदपूर्वपरिव्याणरक्षणायांमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

रक्षणा च लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

सवनीयपशौ अपूर्वपरिव्याणरक्षणापि रक्षणाधर्मोपदेशेन गृह्यते; तत्साधारणतया रक्ष-
 नाधर्मा उपदिश्यन्ते इति यावत् । कुत ? लिङ्गदर्शनात्— दृश्यते निश्चीयते संदिग्धोऽर्थोऽने-
 नेति दर्शनम्, न्यायः, लिङ्गं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वः; लिङ्गात् न्यायाच्चेत्यर्थः । 'आश्रितं
 ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिव्रज्य' इति सवनीयात्पान्त्राक्ये प्राकृतापूर्वसाधारणसवनीयपरिव्या-
 णरक्षणायां त्रिगुणत्वानुवाक्ये दृश्यते । रक्षणाधर्माणामग्नीषोमीयपरिव्याणरक्षणासाधारण्यत्वे तु तन्मो-
 पपश्येत्, सवनीयपशुगतापूर्वपरिव्याणरक्षणायां त्रिगुणत्वस्य षोडशकतोऽप्राप्तत्वेन तदनुवाक्ययोगात् ।
 अतो लिङ्गादपि तद्रक्षणासाधारण्यं धर्माणाम् । न्यायाच्च - यूपं परिव्रज्यति इति हि द्वितीया-
 श्रुत्या परिव्याणं यूपार्थम्; तत्प्रणाख्या यूपार्थत्वा रक्षणाधर्माः प्रतिपद्यन्ते; तत्र रक्षणाधर्माणां परि-
 व्याणस्वरूपे आनर्थक्यात् कृत्वपूर्वानुपवेशावश्यभावे सति अग्नीषोमीययूपार्थत्वेन परिव्याणं न
 विशेषणीयम्; किं तु अग्नीषोमीयसंबन्धियूपसंबन्धित्वमात्रेण, लाघवात्; तावन्नैवानर्थक्यपरिहा-
 रात्, अग्नीषोमीयसंबन्धेरपि तावन्नैवोपपत्तेः; अन्यथा रक्षणाद्वयसाधारण्येन प्रवृत्तधर्मश्रुतिसंको-
 चापत्तेः । न च सवनीयपरिव्याणस्य सवनीययूपसंबन्धित्वेऽपि अग्नीषोमीययूपसंबन्धित्वाभावात्
 तत्साधारण्यमिति त्राक्यम्, एकादशे हि यूपस्य सौमिकपशुत्रयसाधारण्यं व्यवस्थापयिष्यते 'यूप-
 श्चाकर्मकालत्वात्' इत्यत्र; अतः सवनीयपरिव्याणमप्येतदग्नीषोमीयसंबन्धियूपसंबन्धीत्यवोषः ।
 तस्मादुभयरक्षणार्थं धर्माज्ञानम् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे 'ग्रह समार्द्ध' इत्यादयो ग्रहधर्मा. अथवाभ्ययोर्भवति न वेति सशये,
पूर्वपक्षयसि—

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ २८ ॥

आगतं दूरं शिष्टं विहितम्, अनारभ्यविहितमिति यावत्; तथाविधमिदं ग्रहधर्मे
संयुक्तं प्रत्येतव्यम् । कुतः ? इतरैः संनिधानात् । प्रकरणपठितैः ग्रहैः ग्रहधर्माणां संनिधानात् ।
११ अथवाभ्ययोरपि असंनिधानादिति पाठे आराच्छिष्टम् अनारभ्यविहितम् ग्रहद्वयम् इतरैः
सदनादिधर्मैः प्रकरणपठितैः ग्रहधर्मैः असंयुक्तं प्रत्येतव्यम्, ग्रहद्वयस्य धर्मविधिमन्त्रिधे-
स्वाधिकरणम् । इति योजना । प्रकरणात् सोमग्रहेषु निविशमाना ग्रहधर्मा प्रकरणप-
ठितेषु संनिहितेष्वेव निवेशं लब्ध्वा अनारभ्यविहिते व्यवहिते ग्रहद्वयेऽस्मिन् न पवर्तन्ते
इति यावत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् ॥ २९ ॥

वा शब्दोऽवधारणे । ग्रहद्वयमिदं ग्रहधर्मैः संयुक्तमेव प्रत्येतव्यम् । कुतः ? शेषस्य
संमार्गादिधर्मस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् ग्रहप्रयुक्तत्वात् । अविशेषप्रवृत्तग्रहशब्दचटितवाक्यप्रमाणेन सर्व-
ग्रहार्थत्वादिति यावत् । प्रकरणबलात् ग्रहधर्माणां प्राकरणिकग्रहमात्रार्थत्वं वदन् किमवान्तरप्रक-
रणं विवक्षितम्, महाप्रकरणं वा, नाथ, ऐन्द्रवायवादिग्रहविधीना प्रातिस्निकशब्दमदशाभा-
वान्, न द्वितीयः — महाप्रकरणेन प्राकरणिकग्रहार्थत्वं वदता हि 'ज्योतिष्टोमप्रकरणगतान् महान्
समृष्यात्' इत्येव प्रकरणस्य धर्मविधिविशेषणत्वं वक्तव्यम्, तद्धिना अनारभ्याधीतव्याधृक्त्यामिदं ;
न च तत्सम्भवति, विनियोजकमात्रप्रमाणस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वानुपपत्तेः । नन्वेव सति ग्रह-
धर्मोपदेशस्य कर्मान्तरीयसुरादिग्रहसाधारण्यं स्यादित्यत आह— तदर्थत्वादिति । प्रकरणस्य
स्वतो विशेषकत्वाभावेऽपि धर्मविधिषु ग्रहद्वयग्रहशब्दार्थस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्वरूपप्रत्यायनार्थ-
तया तद्वारा विशेषकत्वसम्भवादित्यर्थः । न चैवमपि संनिधेर्विशेषकत्वात् संनिहितग्रहमात्रार्थत्वं
धर्माणामिति वाच्यम्, अपूर्वसाधननिवेशनमात्रेण धर्माणामर्थवत्त्वोपपत्त्या पुनः संनिधिना विशे-
षणस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, अनारभ्याधीतग्रहद्वयस्य उत्पत्तितो धर्मविधिमन्त्रिधेः सत्त्वाच्च । तस्मात् ज्योतिष्टोमीय
सर्वग्रहार्था धर्माः, नन्वेव सति 'भैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति' इत्यपि सर्वग्रहार्थं स्यात्—
श्रीणातीति मिश्रणमूच्यते— इति सन्देशां निराकरोति—

निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत् ॥ ३० ॥

‘मैत्रावरुणम्’ इति विशिष्य निर्देशात् तत्रैव श्रयण निविशेत्, न तु महाप्रकरणभृत्य सृत्य प्रधानतयापि संक्रामति, प्रकरणाद्व्यवस्थं वर्त्तयिष्यन्तः । ततश्च श्रयणस्य प्राकरणिकमर्थार्थत्ववाधेन वाक्यावस्था । इह तु प्राकरणिकव्यवस्थावाधेन वाक्यात्सर्वार्थता ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

अग्निश्चयनप्रकरणे ‘प्राणभृत उपधाति’ इत्याद्याः काश्चिदिष्टका सन्ति । ‘चित्रिणीरुपधाति’ इत्याद्या अनारभ्यविहिताश्च । इष्टकाधर्माश्चाग्निप्रकरणे समागताः, ‘न खण्डा-
१२ चित्रिण्यादीष्टकानां मुपध्यात्’ ‘न कृष्णामुपध्यात्’ इत्यादयः त तावदनारभ्यविहिता-
मग्न्यज्ञताधिकरणम् । निवृष्टकामु प्रवर्तन्ते न वेति सशयः । तत्र अश्वदाभ्ययोरनारभ्यविहि-
तयोरपि ‘यस्यैवं विदुषोऽऽशुगृह्णन्’ ‘यस्यैवं विदुषोऽश्वभ्यो गृह्णते’ इति प्राकरणिकवाक्य-
द्वयेन विनियोगोऽस्ति । ततश्च प्रकरणसम्पर्शाशुक्तः तयोर्धर्मसंबन्धः । चित्रिण्यादीनामनारभ्य-
विहितानां ‘यां कांश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, ता मध्यमायां चित्यामुपध्यात्’
इत्यनारभ्यवादेनैव ध्यानयोगोऽवगतः, ब्राह्मणवतीरित्यनारभ्याविहिता उच्यन्ते, ततश्च चित्रि-
ण्यादीनां प्रकरणसंस्पर्शाभावाज्ज धर्मसंबन्ध इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति --

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३१ ॥

अप्रकरणे यदग्न्यङ्गं चित्रिण्यादिः तदपि अश्वदाभ्यवत् धर्मयुक्तं स्यात्; प्रकरण-
संस्पर्शाभावेऽपि माग्निचित्यकत्वपूर्वसंस्पर्शात् तत्साधननिवेशित इष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादीनामपि
भवन्ति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्’ इत्यादिवाक्ये सामप्रत्याग्रायत्वेन फलचमस-
विधिरिति स्थितं पूर्वस्मिन्पादे । तत्र ‘सोममभिषुणोति’ इत्यादिधर्मोपदेशः किं सोमफलचमससाधा-
१३ अभिषवादीनां रण, एतं सोममात्रविषय इति सशयः । उभयसाधारण इति ब्रूमः ।
सोममात्रधर्मताधिकरणम् । अभिषवाद्द्विविधेषु हि सोमशब्दो ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वरूपेणैव सोम-
माचष्ट, न तु तद्विशिष्टसोमत्वेन, अन्यथा ‘व्रीहीनवहन्ति’ इत्यादीनां यवेष्वप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।
एव च फलचमसस्यापि क्त्वपूर्वसाधनत्वाविशेषात् तत्साधारण्यमभिषवादिधर्माणामिति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति--

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३२ ॥

राजन्यत्वादिनिमित्तं विहितं फलचमसद्रव्यम् असमानविधानं स्यात्— समानं

साधारणं धर्माज्ञानं यस्य तत् समानविधानम्, अभिषवादिधर्मोपदेशः सोममात्रविषयः, न तु फलचमसमाधारण इति यावत् । कुत ! अतुल्यत्वात् फलचमसद्रव्यस्य कादाचित्कतया नित्यैरभिषवादिधर्मैः अतुल्यत्वात्, नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति यावत् । यद्यपि ग्रीहियवद्रव्ययोरपि प्रयोगोभेदादनित्यत्वम्, तथापि तत्रागत्या अनित्ययोरपि तयोर्नित्यधर्मसंबन्धो युज्यते, इह तु प्रयोगतोऽपि नित्यस्य सोमद्रव्यस्य नित्याभिषवादिधर्माणां च अन्वयसंभवान् अनित्यफलचमसामान्वयो न युज्यते, किं च शाब्दमेव नित्यत्वं धर्मान्वये प्रयोजकम्, न तु प्रयोगतः, ततश्च ग्रीहियवद्रव्यया प्रयोगतः पाश्चिक्त्वेऽपि गच्छतो नित्यत्वात् नित्यधर्मान्वयविरोधः, फलचमसस्य तु 'यदि राजन्यम्' इति यद्युपपन्नत्वादित्यत्वात् न नित्याभिषवादिधर्मसंबन्धः । न हि अभिषवादिधर्मो नित्येन ज्यातिश्रमस्योपकुर्यात् अनित्यफलचमसद्वारेणोति युज्यते, नापि नित्यमाभिषवादिधर्मसंस्कृतफलचमसेन क्रतोरुपकुर्यादिति, तथा सति फलचमसस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात्, नापि अभिषवसंस्कृतेन फलचमसेन राजन्यत्वादितिमिते सति क्रतोरुपकुर्यादिति सगच्छते, आभिषवादिधर्माणामप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । अतो नित्यानित्यसंयोगविरोधात् फलचमसमाधारण्यमाभिषवादिधर्माज्ञानस्य । नन्वपूर्वसाधनत्वरूपेणैव फलचमसस्य धर्मान्वयः, ततश्च अपूर्वसाधनत्वस्य ज्ञाद्वयजमानकप्रयोगे सोमद्रव्यमाश्रित्य राजन्यादिप्रयोगे फलचमसद्रव्यमाश्रित्य च नित्यतयैव सर्वत्र प्रयोगेषु सद्भावात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः इति चेत्—सत्यम्; नित्यं नैमित्तिकं च द्रव्यं न युगपद्विधीयते, किं तु नित्यं विधाय नैमित्तिकं विधीयत इत्यनुपदमेव निरूपितम्— 'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ सद्भिकार संयोगविशेषात्' इत्यत्र, ततश्च नित्यसोमद्रव्यशास्त्रप्रवृत्तिवेलायां नैमित्तिकफलचमसद्रव्यशास्त्रस्य प्रवृत्त्यभावेन फलचमसद्रव्यगतापूर्वसाधनत्वानवगत्या सोमपदेन सामद्रव्यगतापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणयोपस्थितेः तद्विशेषणतया तस्या दशायामभिषवादिधर्मविधेयः स्वार्थान्विधाय निवृत्ता पश्चान्न नैमित्तिकद्रव्यशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरं नैमित्तिकद्रव्यगतापूर्वसाधनत्वानवगतौ न तद्विशेषणतयापि स्वार्थान्विधातुं शक्नुवन्ति, भावृत्तिप्रसङ्गात् । ग्रीहियवशास्त्रयोः पाठक्रमसत्त्वेऽपि तयोर्द्रव्ययोर्युगपदेव धर्मप्रवृत्तिरेकादशे वक्ष्यते इति न विरोधः । प्रयाजन पूर्वपक्षे 'सोम ते क्रीणाभि' इत्यादिमन्त्राणां फलचमसद्रव्ये निवृत्तिः, प्रकृतावृद्धाभावात्; गुणकामानां प्रवृत्तिश्च, भिद्धान्ते तु तद्विपर्यय इति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

नित्यकर्मणि आग्नेये च काम्यकर्मणि श्रुतद्रव्यालाम् प्रतिनिधिरुपादातव्य इति पक्षः वक्ष्यते । तत्रावघातधर्मोपदेशः, किं श्रुतप्रतिनिधिसाधारणः, उत श्रुतमात्रावपय इति सशयः, पूर्वं पञ्चमि—

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

प्रतिनिधिरपि फलचमसवत्प्रमाणविधान इत्यर्थः, प्रतिनिधिद्रव्यस्य श्रुतद्रव्यालाम्भित-

१४. प्रतिनिधिष्वपि मुख्य- भिन्नकतया अनित्यत्वेन तस्य नित्यवद्विज्ञातधर्माणां संबन्धमात्रम् ; धर्मोपपत्त्याधिकरणम् । श्रुतद्रव्यविकारत्वाच्चातिदेशत एव तत्र धर्मप्राप्तिरिति यावत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

तद्व्यप्रयोजनैकत्वात् ॥ ३४ ॥

न प्रतिनिधिरसमानविधानः ; किं तु तद्वत् श्रुतद्रव्यवत् धर्मोपदेश लभेत । कुतः ? प्रयोजनैकत्वात् — येन शब्देन ब्रह्माविद्रव्यमनूयावहननादिधर्माः प्रयुज्यन्ते विधीयन्ते, तस्य ब्रह्मादिशब्दस्य एकत्वात् प्रतिनिधेयनीवारादिमाधारणत्वात् । ‘ब्रह्माभिर्यजेत’ इत्यस्य हि ब्रह्मा- शब्दः आकृत्यधिकरणन्यायेन जातिवचन, तत्र जाते. साक्षाद्यागसाधनत्वासंभवात् व्यक्तिद्वारा यागसाधनत्वं वाच्यम्, तदपि न संभवात्, यागवशायासवहननपेक्षणादिना व्यक्तीनां विनष्ट- त्वात्, अतो ब्रह्मवयवानामेव यागसाधनत्वं ब्रह्मादिशब्दस्य तात्पर्यं वाच्यम् ; तत्र ब्रह्मिषु ब्रह्मव- यवा बहुलाः सन्ति, नीवारेषु तु ब्रह्मवयवा नीवारावयवमिश्रा अल्पा सन्ति, तत्र यदि ब्रह्मिषो न लभ्यन्ते तदा ब्रह्मादिशब्दानुग्रहाय नीवारगता अल्पा अपि ब्रह्मवयवा प्राप्या, तत्र नीवारा- णामुपादानं विना तद्वत्ब्रह्मवयवानामुपादानासंभवान्तरियकतयैव तदुपादानम्, तच्च ब्रह्म- वयवबुद्धयैव, न तु नीवारबुद्ध्या— इति षष्ठे वक्ष्यते ‘सामान्यं तद्विकीर्णं हि’ इत्यत्र । तथा च ब्रह्मिगतानामिव नीवारगतानामपि ब्रह्मवयवानां ब्रह्मादिशब्दात्तात्पर्यविपर्ययाभूतत्वाद्धर्मोपदेशः श्रुतप्रतिनिधिद्रव्यसाधारणः ॥

नन्वेवमपि ब्रह्मिगता एव तद्वयवाः प्रथमावगता, नीवारगतास्तु मुख्यद्रव्याल्लभेऽपि कर्मणामवश्यकर्तव्यतया आक्षिप्ताः पश्चादवगता, ततश्च फलचमसन्त्यायेनात्रापि सामानविध्यं न संभवतीत्याह—

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मवयवानां ब्रह्मिगतत्वरूपेण यागसाधनतायां ब्रह्मादिशब्दात्तात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थः । अवघातपेक्षणादिना ब्रह्मिस्वरूपस्य विनष्टत्वेन यागनिष्पत्तिदशायासवयवानां ब्रह्मिगतत्वाभावेन ब्रह्मादिशब्दस्य ब्रह्मिगतत्वविशिष्टावयवेषु तात्पर्यासंभवात् ब्रह्मिजननयोग्यावयवमात्रे तात्पर्यं वक्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मिजननयोग्यत्वरूपेण तद्वयवानां ब्रह्मिषु नीवारेषु च ब्रह्मादिशब्दान् युगूपदेव यागसाधनत्वमवगतम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य साधारणत्वात् । एव च ब्रह्मादिशब्दानुसारेण ‘ब्रह्मी- नवहन्ति’ इत्यादिवाक्यगतश्चापि ब्रह्मादिशब्दस्य ब्रह्मिजननयोग्यावयवमात्रत्वं न्याय्यम्, न तु ब्रह्मिगतत्वरूपेण—इति सिद्धं प्रतिनिधीनामपि श्रुतद्रव्यप्राप्त्यावयवम् । ननु ब्रह्मादिशब्दस्य

ग्रीहिजननयोग्यावयवपरत्वं ग्रीहिणांमिव नीवाराणामपि मुख्यत्वमेव आत्, न तु प्रतिनिधित्वमित्यत आह—चेति अनुक्तममुच्यते । ग्रीहिषु ग्रीहिजननयोग्यावयवा बहुला भवन्ति; नीवारेषु त्वरूपा, प्रवृत्तेश्चैव स्वभावा—यत् बहुलावयवेषु सत्सु अल्पावयवेषु न प्रसरतीति । तस्मिन् प्रतिनिधिना श्रुतद्रव्यसामानाविध्यम् । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ 'ग्रीहिणा मध' इत्यादिमन्त्राणां नीवाराविशब्दविकारेण प्रवृत्तिः; सिद्धान्ते तु अविकारेण सत्यवृत्तिरिति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयाम्' इत्यत्र पूतीकानामोषधिविशेषाणामभिषवाभिषर्गोपदेशप्राप्तिरलक्षण सामानाविध्यमस्ति, न वेति मशयः । तत्र ग्रीहलाभे निमित्ते सति १५ भूतेष्वपि प्रतिनिधिषु नीवारशब्देन नीवाराणां विध्यभावात् ग्रीहबुद्धौ च उपादानात् ग्रीहिमुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । सामानाविध्ये सत्यपि सोमालाभे पूतीकानां पूतीकशब्देन विधानात् पूतीकबुद्धौ च उपादानात् फलमसम्भवं सामानाविध्यमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

नियमार्था पुनःश्रुतिः ॥ ३६ ॥

सोमालाभे तस्मिन्शब्देनान्येष्वपि प्राप्तेषु पूतीकानां कदाचित्प्राप्तत्वात् अप्राप्ततदंशपूरणाय नियमविधानार्थं पुनर्वचनम्, अर्थात् तादृतरसदृशद्रव्याणां ग्रहणं निवर्तत इति न परिसंख्यानिबन्धनं त्रैदोष्यम्; न त्वेह पूतीका अपूर्वतया विधेयाः, अन्यन्ताप्राप्ततद्विधौ गौरवान्, कदाचित्प्राप्तत्वेनान्यन्ताप्राप्त्यभावाच्च, पूतीकग्रहणं तु पूतीकगतसोमावयवोपलक्षणम्, तस्मात् पूतीकानां सोमसामानाविध्यम् । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ 'सोमं ते क्रीणाभि' इत्यादिमन्त्राणां पूतीकशब्दविकारेण प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु अविकारेण प्रवृत्तिरिति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमाख्यस्तोत्रयुक्तं सोमयज्यस्यामप्रचारान्तं कर्मकलापमनुक्रम्य—'इत्यग्निष्टोमः' इत्युक्त्वा 'पशुकाम उक्थ्य गृहीयात्' 'षोडशित्वा वीर्यकामस्य स्तुधीत' १६. दक्षिणीयादिधर्माणां—'अग्निराग्नें प्रजाकामं याजयेत्' इति काम्यगुणाननुक्रम्य, अनूयाजायु, मग्निष्टोमाज्ञताधिकरणम् । द्विसानीयान्तं यज्ञपुच्छमाज्ञातम् । तत्र 'सोमेन यजेत' इत्युत्पन्नस्य सोमयागस्य 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति फलविधिः 'अग्निष्टोमेन यजेत' इति तु तस्य सन्धाविधिः; अग्निष्टोमशब्दो हि आग्निमारुतशस्त्रात् पूर्वभाविस्तोत्रविशेषे वर्तते, 'अग्निष्टोमेन स्तुवते' इति सौतिसामानाधिकरण्यात्; तथा अग्निष्टोमसंस्थाककतावपि वर्तते, 'अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः' इति दृशनात् । तत्र आकृत्यधिकरणन्यायिनं विशेषणभूताग्निष्टोमसंस्थैवाभिधेया, क्रतुस्तु गवाद्विशब्देषु व्यक्तितरेव निरुद्धलक्षणया शक्तितुल्यया गम्यते, अग्निष्टोमसंस्था च इह अग्निष्टोमाख्यस्तोत्रादूर्ध्वं स्तोत्रव्यापारोपरतिर्विबक्षिता; ततश्च अग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वम् आग्निमारुतशस्त्रा-

स्यसंस्थानां च साधारणम्, यथाग्निष्टोमसंस्थयातिष्टोमस्यैवेति । तत्र पूर्वपक्षयति—

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ३७ ॥

तु फलव्यमस्यैषम्ये । सा भूत्फलव्यमस्य नैमित्तिकस्य सोमद्रव्यसमानविधानता ; उक्त्यादिमस्यास्तु काम्या योतिष्टोमसमानविधाना भवितुमर्हन्ति । कुत ? प्रकरणाविशेषात्— प्रकरणम् इति कर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणम् । तदेवम् योतिष्टोमस्य क्रतो नदाश्रितानां च काम्यसंस्थानां फलार्थत्वाविशेषाद्विशिष्टम् । न ह्यत्र— नियममिषवादिधर्मैः क्रतुमुपकुर्यादनित्यफलव्यममष्टोरतिवत् नित्यानित्यसंयोगविरोधोऽस्ति ; एतदेव हि फलव्यमस्य असमानविधानता— यदेतदमिषवादिधर्माणां क्रत्वन्वये फलव्यमस्य न द्वारत्वमात ; न हि तस्य स्वतो धर्मप्राप्तिरस्ति, अफलत्वात्, नित्यानित्यसंयोगविरोधश्च द्वारमवलम्ब्य धर्मान्वये, न तु स्वतो धर्मान्वयेऽपि ; न च संस्थानामिह काम्यानां द्वारत्वान्वयः, तासां क्रतुवदेष फलार्थतया स्वतो धर्मप्राप्तिरित्याह, अन्यथा योतिष्टोमस्यापि नित्यस्यैव धर्मविधानं स्यात्, न तु फलार्थस्य, फलकामनाया अनित्यत्वात् । ततश्च— नित्यं दीक्षणीयादिधर्मैः क्रतोरुपकुर्यात्, पश्चाद्विफलकामनायामुक्त्यादिमस्याभिः उपकुर्यादित्यन्वये विरोधाभावात् तासां समानविधानता

इतोऽप्येवमित्याह—

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ३८ ॥

स्वार्थे वतिः 'अमिद्वदप्रा भात' 'तृष्वत्क्रोष्टु' इति व्याकरणमूत्रव्याख्यावसरे आभीयं कार्यमसिद्ध भवति, क्रोष्टुशब्द उकारान्तः, तृजन्तः, क्रोष्टुशब्दो भवति इति तद्व्याख्यावतिः कयोर्न्यवद्वन्त्वेन स्वार्थेनैव क्षापितत्वात्, अत एव च 'नित्यवद्वान्तम्' 'सिद्धवत्क्रतम्' इत्यादि संगच्छते । व्यपदेशः योतिष्टोमप्रकरणे विशिष्य धर्मोपदेशः सर्वसंस्थानां तुल्यो दृश्यते— 'यमग्ने पृतसु मर्यामिति प्रचरणीशेषात्क्रतुकपणं जुहोति, यथाग्निष्टोमः' 'अथ यथुक्त्यो मध्यमं परिधिमनक्ति' 'यदि षोडशी द्रोणकलशमुपस्पृशति' इति 'यथातिरास एतदेव यजुर्वदनं हविर्धानं प्रपद्यते' इति । इव च तत्संस्थानां धर्मविशेषवचनं सामान्यधर्मविधीनामविशेषितानां सर्वसंस्थासाधारण्यं गमयति । किं च यदि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव क्रतो स्यात्, तदा 'यथाग्निष्टोम' इत्यनर्थकमेव स्यात्, तद्विनापि 'यमग्ने पृतसु मर्यामिति जुहोति' इत्येतावत्तैवाग्निष्टोमकस्त्वङ्गत्वसिद्धे । किं च उक्त्यादिसंस्थानां योतिष्टोमप्रकरणपरिग्रहाभावे 'यथुक्त्यो' इत्यादियथुपबन्धोऽनुपपन्नः, तस्यानेकसंनिहितापेक्षत्वात्, ततश्च 'तिस्र एव साङ्ख्योपसदो द्वाङ्गाहीनस्य' इतिवत् यथुपबन्धो वेनेव धर्मविधानं स्यात् । अतः उक्त्यादिसंस्थानां साधारण्य-